

e-ISSN: 2822 - 3136

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Van Yüzüncü Yıl University

SBED

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

2023

Yıl/Year: 2023
Sayı/Issue: 61

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Dergisi

*Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute*

e-ISSN: 2822 - 3136

Yıl/Year: 2023 Sayı/Issue: 61

Kapsam / Scope: Sosyal Bilimler / Social Sciences

Periyot / Period: Yılda dört kez (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır.
The journal publishes four issues in a year (March, June, September, December)

Yayın Dili / Publication Language: Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır.

Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute
Uses a double-sided blind referee system in which at least two referees serve.

Dergimizin Tarandığı İndeksler/Indexes

ULAKBİM TR Dizin, MLA (Modern Language Association).

Bu dergideki makaleler iThenticate programıyla taranmıştır.
The articles in the journal were processed iThenticate through program.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yayıncı | Publisher

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Murat CABAZ Sahibi

Sahibi | Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına |
On Behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences
Prof. Dr./Prof. Bekir KOÇLAR

Baş Editör | Editor in Chief

Doç. Dr./Assoc. Halit YABALAK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Editörler | Editors

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ömer OBUZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)
Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Yunus ÖZDURĞUN (Siirt Üniversitesi/University)
Arş. Gör. / Research Assistant. İsa YALÇIN (Bitlis Eren Üniversitesi/University)

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Doç. Dr./Assoc. Sezen ASLAN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Sekreteryaya /Secretary

Ahmet KÖKLÜ

Dizgi ve Tasarım | Design

Doç. Dr. Halit YABALAK

halityabalak@yyu.edu.tr

İletişim Bilgileri | Contact Details

e-posta/e-Mail: sbederigisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr

e-Ağ/Web: <http://www.yyusbedergisi.com> / <http://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed>

Tel /Phone: 0432 225 11 17- 0432 225 10 24

Faks / Fax: 0432 225 10 52

Adres / Address: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van

Yayın Tarihi | Publication Date

30 Eylül / September 2023

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors. Editorial board of the journal is free to publish the articles. Editorial board does not accept any legal liability for articles.

Arap Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Arabic Language and Literature

Prof. Dr./ Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Arkeoloji Alan Editörü / Area Editor of Archeology

Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Salih SOSLU – Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/University

Coğrafya Alan Editörü / Area Editor of Geography

Prof. Dr./ Prof. Murat YILMAZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Felsefe Alan Editörü / Area Editor of Philosophy

Doç. Dr./Assoc. Prof. Eren RIZVANOĞLU - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Güzel Sanatlar Alan Editörü / Area Editor of Fine Arts

Doç. Dr./Assoc. Prof. Aslı ERCİYEŞ TOSUN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İktisat Alan Editörü / Area Editor of Economics

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Akif Arvas

İngiliz Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of English Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Prof. Sezen ARSLAN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İşletme Alan Editörü / Area Editor of Management

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Ertuğrul ÇAVDAR - Kastamonu Üniversitesi/University

**Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Alan Editörü /
Area Editor of Public Administration and Political Science**

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Sait EBİNÇ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sanat Tarihi Alan Editörü / Area Editor of Art History

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ercan ÇALIŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sosyoloji Alan Editörü / Area Editor of Sociology

Prof. Dr./ Prof. Suvat PARİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Turizm Alan Editörü / Area Editor of Tourism

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Sedat ŞAHİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Tarih Alan Editörü / Area Editor of History

Doç. Dr./Assoc. Prof. Erkan AVŞAR – Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Türk Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Turkish Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ulaş BİNGÖL – Constantine Emir Abdelkader Üniversitesi/University

İçindekiler/Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Zeliha ŞENEL

Bizans Dini Resim Sanatında Kuzu Sembolünden Melismos Sahnesine.....1

From the Lamb Symbol to the Melismos Scene in Byzantine Religious Painting1

Burcu TURAN TORUN

The Effects Of Green Transformational Leadership on The Green Behaviour Of Business, The Environment and The Green Performance..... 31

Yeşil Dönüştürücü Liderlik Anlayışının İşletmelerin Yeşil Davranışlarına, Çevreye ve Yeşil Performanslarına Etkisi 31

İbrahim KARAHANCI

Haldun Taner Tiyatrosunda Hitap İfadeleri 54

Addressing Terms in The Haldun Taner's Theater..... 54

Ecevit BEKLER

A Cultural Materialist Reading of Wide Sargasso Sea by Jean Rhys..... 88

Jean Rhys'in Wide Sargasso Sea Adlı Çalışmasının Kültürel Materyalizm Açısından İncelenmesi..... 88

Hilmi Ekin OKTAY, Mustafa GÜLEN, Şevket ALP, Dilan Didem İLVAN NAİBOĞLU, Abdullah YÜCEL,

Mustafa Eren BÜK, Şeyma DUMAN

Yerleşke Kapı Önerilerinin Formal ve Sembolik Estetik Bağlamında Van YYÜ Örneğinde Değerlendirilmesi 102

Estimation of University Campus Gates' Design Proposals in the Context of Formal and Symbolic Aesthetics in the Case Study of Van YU..... 102

Ümit KARTAL

Open Sesame! The Magical Words of the World of Meaning of Human Beings: Dialectical Harmony of the Symbolical Forms..... 123

Açıl Susam! İnsanın Anlam Dünyasının Büyülü Sözcükleri: Sembolik Formların Diyalektik Harmonisi 123

Mehmet SONGUR, Seher GÖKPINAR, Burak SERTKAYA

The Impact of Fiscal Policies on Unemployment: An Empirical Evidence for Türkiye 141

Maliye Politikalarının İşsizlik Üzerine Etkisi: Türkiye için Ampirik Bir Kanıt..... 141

Fatma GÜNGÖRER, Serenay SEZEN

Salgın Sürecinde Değişen Taziye Ritüellerinin Toplumsal Yaşama Etkisi..... 161

The Effect of Changing Condolence Rituals on Social Life During the Epidemic 161

Sinem Burcu UĞUR, Aylin ÇİÇEKLİ

Boşanmış Olmak: Kadınlara Yönelik Damga ve Ön Yargıları Ekşi Sözlük Paylaşımları Üzerinden Okumak 191

Boşanmış Olmak: Kadınlara Yönelik Damga ve Ön Yargıları Ekşi Sözlük Paylaşımları Üzerinden Okumak..... 191

Enver Emre ÖCAL, Kenan ÖZKAN

Halkevlerinin Malî Yapısı ve Bütçedeki Yeri..... 228

Financial Structure of People's Houses and Their Place in Budget..... 228

Şaban ÖZTÜRK

Siyaset Sosyolojisine Dair Bir İnceleme: Siyasal Kültür ve Değişim..... 254

A Review of Political Sociology: Change of Political Culture..... 254

Mustafa ÜREN

Karadeniz'de Güvenliğin Sağlanmasında Türk Boğazlarının Rolünün Değerlendirilmesi..... 273

Assessment of the Role of the Turkish Straits in Ensuring Security in the Black Sea 273

Bariş KANDEĞER, Cüneyt TELSAÇ

Covid-19 Pandemisi Bağlamında Refah Devletini Yeniden Düşünmek 297

Rethinking the Welfare State in the Context of the Covid-19 Pandemic 297

Zerrin Funda ÜRÜK, Seda Nur AKBOLAT

Geleneksel Konut Yapılarının Kentsel ve Mimari Ölçekte İncelenmesi: Kadirga Senti ve Oxford Kenti Örneği317

Urban and Architectural Investigation of Traditional Residential Buildings: The Case of Kadirga Neighbourhood and Oxford City 317

Vural ÖNTÜRK

A Critical View of Ravzatü Üli'l-Elbâb fî Tevârîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb (History of Benâkitî) in Terms of Ghaznavid History..... 345

Jean Rhys'in Wide Sargasso Sea Adlı Çalışmasının Kültürel Materyalizm Açısından İncelenmesi..... 345

Ali İSKENDER, Beyza HATIRNAZ

Sürdürülebilir Bir Turizm için İklim Değişimi Bilinci ve Çevre Duyarlılığı Araştırması; Atatürk Üniversitesi Örneği..... 365

Climate Change Awareness and Environmental Awareness Research for A Sustainable Tourism; Atatürk University Case 365

Uğur BOZKURT

Rus Konsolosluk Raporları Işığında Suriye'de Göç ve İskân Meselesi (1904-1906) 392

The Issue of Migration and Settlement in Syria in the Light of Russian Consular Reports (1904-1906) 392

Anıl Onur MERCANOĞLU, Hilal ÖZTAŞ, Aktem ADIGÜZEL

Covid 19 Sürecinde Seyahat Acentesi Müşteri Görüşlerinin Belirlenmesi..... 418

Determining the Opinions of Travel Agency Customers in the Covid 19 Process 418

Mensure KIZIL ÖZTÜRK

***Vilâyet-i Şarkîye’de “Ermeni Meselesi” ve “Hamidiye Alayları” Hususuna Dair Yaver-i Ekrem Dervîş Paşa’ya
Gönderilen Bir Rapor ve Raporun Mütalaası*** 438

*Evaluation of the report sent to Adjutant Dervish Pasha on the “Armenian Question” and the “Hamidiye Regiments”
in Eastern Anatolia.....* 438

Ferhat Çağrı ARAS

Türkiye’de Yeni Sınır Güvenliği Paradigması: Göç, Güvenlik ve Göç Yönetimi..... 469

A New Border Security Paradigm in Turkey: Migration, Security and Management..... 469

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr./Prof. Aleksandar KADIJEVIC	Belgrad Üniversitesi/University of Belgrade Sırbistan/Serbia
Prof. Dr./Prof. Ivan BALTA	Osijek Üniversitesi/University of Osijek, Hırvatistan/Croatia
Prof. Dr./Prof. Mehmet Şirin ÇIKAR	Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Serbo RASTODER	Karadağ Üniversitesi/University of Montenegro, Karadağ/Montenegro
Prof. Dr./Prof. Süleyman Turduyevic KAYIPOV	Sincan Pedagoji Üniversitesi/Xinjiang Pedagogical University, Çin/China
Prof. Dr./Prof. Timur KOCAOĞLU	Michigan Üniversitesi/Michigan State University ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Liliana BOŞCAN	Bükreş Üniversitesi/University of Bucharest Romanya/Romania
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tamer BALCI	Teksaş Üniversitesi/The University of Texas, ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Vitaliy POZNAHİREV	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHHAB	Ezher Üniversitesi/University, Mısır/Egypt

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr./Prof. Abdülmecit NUREDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi/International Vision University Makedonya/Macedonia
Prof. Dr./Prof. Fuat GÜLLÜPİNAR	Anadolu Üniversitesi/University Türkiye
Prof. Dr./Prof. İbrahim Moh'd Mahmoud KOFAHİ	Ürdün Üniversitesi/Jordan University Ürdün/Jordan
Prof. Dr./Prof. Kemal YAKUT	Anadolu Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Mehmet AYGÜN	Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Yunus Emre Enstitüsü/Warsaw Yunus Emre Institute, Polonya/Poland
Doç. Dr./Assoc. Prof. Emina BERBIC KOLAR	Osijek JJ Strossmayer Üniversitesi/JJ Strossmayer University in Osijek Hırvatistan/Croatia
Doç. Dr./Assoc. Prof. Nihada DELIBEGOVIĆ DZANIC	Tuzla Üniversitesi/ University of Tuzla Bosna Hersek/ Bosnia and Herzegovina
Doç. Dr./Assoc. Prof. Oqtay QULİYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Azerbaycan/ Azerbaijan

Bizans Dini Resim Sanatında Kuzu Sembolünden Melismos Sahnesine

From the Lamb Symbol to the Melismos Scene in Byzantine Religious Painting

Zeliha ŞENEL

Asst. Prof., Anadolu University, Literature Faculty, Dept. Of Fine Arts, Eskisehir, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskişehir, Türkiye

ORCID: 0000-0003-4882-9689 | Email: zsenel@anadolu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Senel, Z. (2023). From the Lamb Symbol to the Melismos Scene in Byzantine Religious Painting. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 1-30.

Şenel, Z. (2023). Bizans Dini Resim Sanatında Kuzu Sembolünden Melismos Sahnesine. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 1-30.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 19 July/Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 17 August/Ağustos 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/September 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 1-30

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zeliha ŞENEL).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bizans dini resim sanatında kuzu, ilk yüzyıllardan itibaren, Yuhanna 1:29'da Vaftizci Yahya'nın İsa'yı "Tanrı'nın Kuzusu" olarak tanımlamasının ve İsa'nın Fıfış bayramında kuzuların kurban edildiği saatte çarmıhtaki ölümü nedeniyle, İsa'yı ifade eden bir sembol olarak kullanılmıştır. Tanrı'nın imgelerle gösterimi yerine sembollerin kullanımı, Yahudilikte ve birçok dinde yer alan Tanrı'nın görünmezliği ilkesiyle ilişkilidir. Görünmez Tanrı'nın resmedilememesi nedeniyle onu ifade etmek için ya kelimeler ya da semboller kullanılmıştır. İlk yüzyıllarda Roma'daki katakomplarda bu tür semboller görülmektedir. Ancak Trullo Konsili'nde (691-692) alınan birçok önemli karar yanında kuzu gibi imgeler, antik semboller olduğu gerekçesiyle yasaklanmış ve İsa'nın insan formunda tasvir edilmesi istenmiştir. Kuzu sembolünün yasaklanması, Tanrı'nın oğlu İsa'nın insan olarak doğması ve ölmesi nedeniyle İsa'nın bedeni üzerinden Tanrı'nın imgelerinin yapılabilmesiyle ilişkilidir. 11. ve 12. yüzyıllarda yaşanan dini tartışmaların sonucunda ortaya çıkan yeni bir sahne olan Melismos'ta, Ökaristi litürjisine bir gönderme yapılarak İsa altarda yatar şekilde gösterilmektedir. Melismos'un kelime anlamının kurban olması sahnenin önemini artırmaktadır. Melismos'un bilinen ilk örneği, Kuzey Makedonya'da Kurbinovo Köyü yakınlarındaki Aziz Georgios Kilisesi'nin 1192 tarihli resim programındadır. Bu çalışmanın konusunu, kuzu sembolü özelinde Hıristiyanlığın ilk yıllarından itibaren yaşanan tartışmalar ışığında sembol kullanımının yasaklanmasının nedenleri, Ökaristi konusunda yapılan teolojik tartışmalar ve Melismos sahnesinin özellikleri, anlamı ve önemi oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizans sanatı, sembolizm, Trullo Konsili, Tanrı'nın kuzusu, Melismos

Abstract

In Byzantine religious painting, the lamb has been used as a symbol expressing Jesus due to John the Baptist's description of Jesus as the "Lamb of God" in John 1:29 and Jesus' death on the cross at the time of the lamb sacrifice on Passover since the early centuries of Christianity. The use of symbols instead of images is often attributed to the principle of the invisibility of God, which is a common belief in Judaism and many religions. Since the invisible God cannot be pictured, either words or symbols are often utilized to express him. In the first century catacombs of Rome, such symbols are known to exist. However, at the Council of Trullo (691-692), the lamb symbol was banned on the grounds that it was ancient and therefore Jesus must be shown in human form. The banning of the lamb symbol at the Council of Trullo is thought to be related to the fact that Jesus was born and died as human and therefore God can be depicted through Jesus' body. As a new scene, it emerged as a result of religious debates in 11th and 12th centuries depicting Jesus lying on the altar and emphasizing the Eucharist liturgy. Melismos means sacrificial lamb and this fact makes it very important. The first known example of the scene is seen in the painting program of the Church of St. Georgios, dated 1192, near the village of Kurbinovo in North Macedonia. The subject of this study is the investigation of the reasons behind the prohibition of the use of symbols in the light of theological disputes that had existed since the first years of Christianity around the Eucharist, and the meaning and the importance of Melismos scene.

Keywords: Byzantine art, symbolism, Trullo Council, lamb of God, Melismos

Giriş

Varoluşun nedenlerini gözlem ve mantık yoluyla açıklamaya çalışan felsefi akımlarda ve tek tanrılı dinlerde, Tanrı görünmez bir varlık olarak tanımlanır ve evrende, özellikle de gökyüzünde yarattığı düzeni ve uyumu yani *Logos*'u fark eden insanların çıkarımları sonucu Tanrı'nın anlaşılabilirdiği öne sürülür. Tanrı'nın varlığı, gökyüzünde gök cisimlerinin periyodik hareketleri ve genel olarak evrendeki düzen göz önüne alınarak akıl ve mantık yoluyla gösterilir (Kouremenos, 2018, s. 92-97). Antik Yunan'da *Logos* kelimesi, Pisagor'un (MÖ 570-495) çalışmalarının etkisiyle harmoni ve orantı kavramlarıyla eş anlamlı kullanılmıştır. Görünmeyen bir varlığın yarattığı düzen ve uyum, adeta onu anlatan kelimelerdir ve onun varlığının anlaşılması için insanlara sunulan işaretlerdir (Fideler, 1993, s. 2). Antik Yunan'da *Logos*, Hermes'te vücut bulur. Hermes "ruhların yol göstericisidir" ve aynı zamanda çobanların tanrısıdır. Erken dönem Yunan Felsefesinde önemli bir kavram olarak karşımıza çıkan *Logos*, Hıristiyanlığın ilk yüzyılında İsa'yla özdeş bir kavram haline gelmiştir. Markos 6.34'te anlatıldığı gibi, büyük bir kalabalık gören İsa'nın bu topluluğu çobanı olmayan bir sürü olarak görmesi ve öğretmeye başlaması da Hermes'in ruhlara yol gösteren özelliği ile benzerlik gösterir. İsa, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarıyla birlikte insanlara yol gösteren *Logos*'un vücut bulmuş hali yani Tanrı'nın kelamı olarak tanımlanır (Fideler, 1993, s. 110-111).

Eski Ahit'te Yeşaya 45.15'te ve Yuhanna 1:18'de belirtildiği gibi Tanrı'yı kimse görmemiştir. Mısır'dan Çıkış kitabında, Musa'nın, Tanrı'nın yüzünü daha önce kimsenin görmediği konusunda uyarıldığı anlatılır. Eski Ahit'te, Tanrı'nın yüzü, elleri, ayakları gibi insani özellikleri olduğu belirtilirken görünmez olduğu da vurgulanır (Jensen, 2013, s. 217-233). Yuhanna İncili 1:18'deki "Tanrı'yı hiçbir zaman hiç kimse görmedi. Baba'nın bağrında bulunan ve Tanrı olan tek oğlu onu tanıttı" ifadesi, Tanrı'nın görünmez bir varlık olduğunu vurgularken, Tanrı'nın ölümlü şekilde dünyaya gelen İsa sayesinde algılanabilir hale geldiğini belirtmektedir. 1 Timoteos 6:16'da Pavlus, Tanrı'yı "hiçbir insanın görmediği ve göremeyeceği" bir varlık olarak tanımlar. Katolik Kilisesi babalarından Tertulyanus (160-225), sonsuz bir Tanrı'nın sadece kendisi tarafından bilinebileceğini ve insanoğlunun onu tam olarak anlayamayacağını anlatır. Tanrı'nın görünmezliği veya gizliliği ilkesi sadece Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe özgü bir düşünce değildir ve birçok dini inanç sisteminde (McGinn, 2014, s. 87) ve Stoacılık, Platonculuk, Neoplatonculuk ve diğer felsefi akımlarda da görülür. Tanrı'nın bilinçli şekilde görünmez kaldığı ve sadece akıl yoluyla algılanabileceği kabul edilir (Kouremenos, 2018, s. 91-92).

Tanrı'ya atfedilen görünmezlik ilkesinin dini resim sanatı üzerinde büyük etkisi olmuştur. Materyal dünyanın bir parçası olmaması ve dolayısıyla resmedilemez oluşu, Tanrı'nın sadece soyut kelimelerle ve sembollerle betimlenmesine yol açmıştır. Kelime ve sembol kullanımının ana amacı, bunlara bakan insanların zihninde Tanrı imgeleminin oluşturulmasını sağlamaktır. İskenderiyeli Kliment, *Stromata* adlı eserinin beşinci kitabında "Logos Tanrı'nın resmidir" ve "resmin resmi de insanın zihnidir" demiştir

(Osborn, 1957, s. 38). Diğer bir deyişle, ona göre evrendeki düzen ve uyum yani *Logos*, Tanrı'yı tasvir etmekte ve bu da ancak insan zihni tarafından algılanabilmektedir.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında, İsa'yı ifade etmek için kullanılan kuzu, çoban (Resim 1), balık benzeri imgelerin aralarında bulunduğu birçok sembolün ardında Tanrı'nın görünmezliği ilkesinin olduğu fark edilebilmektedir. Bu yüzyıllarda, Hıristiyanların İsa'nın müjdelendiği Yahudi kutsal kitabını yani Tanah'ı temel dini eser olarak ele almaları, Tanrı'nın görünmezliğinin kabul edildiğini ve dolayısıyla sembollerin benimsendiğini göstermektedir. Tanrı'nın görülemeyeceği konusunda Yahudilikteki kesin kurallar ilk iki yüzyılda etkili olmuştur. Bu nedenle Hıristiyanlığın ilk üç yüzyılında Kilise'nin resim sanatına karşı olduğu bilinmektedir (Sister, 1977, s. 303-345).

Farklı toplumların Hıristiyanlığı kabul etmesiyle beraber üçüncü yüzyıldan itibaren Hıristiyan sanatı örneklerinin çoğaldığı düşünülmektedir (Finney, 1994, s. ix-x). Ancak yine de İsa'nın ve dolayısıyla Tanrı'nın çoban, kuzu gibi sembollerle tasvir edilmesi devam etmiş ve semboller Hıristiyan sanatı içindeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. 691-692 yılları arasında toplanan Trullo Konsili, aldığı bir kararla kuzu ve benzeri antik dini sembollerini reddederek İsa'nın insan olarak tasvir edilmesi gerektiğini kabul etmiştir (Chadwick, 2003, s. 66-67). Zira, Hıristiyan inancına göre Tanrı'nın reenkarnasyonu olan İsa bir insandır ve insan olarak yaşayarak ölmüştür ama hem Tanrı hem de insan özelliklerini bünyesinde barındırmıştır. Bunun en önemli kanıtı, Aziz İgnatios'un (M.S. 35-110) mektuplarında belirttiği gibi, son akşam yemeğinde bedenini ve kanını temsil eden ekme ve şarabı havarilerine dağıtması, yani Ökaristi'dir (Feingold, 2018, s. 45-46, 172-173). Hıristiyanlığın temel litürjisi olan Ökaristi, tüm Hıristiyan teolojisinin de merkezinde yer alan bir kavramdır. Ökaristi, Tanrı'nın görünmezliği ilkesi ve sembolizm gibi konularla ilişkilidir. Hıristiyanlıkta Ökaristi'nin özellikleri konusunda tartışmalar ve fikir ayrılıkları, ilk yüzyıllardan itibaren Reform dönemine kadar olan bir süre boyunca devam etmiştir (Perczel, Forrai ve Gerebý, 2005, s. viii-xxiv).

Tanrı'nın görünmezliği inancı nedeniyle, Tanrı'nın sembollerle ifade edilmesi erken dönem Bizans resim sanatında görülmesine rağmen, Ökaristi'nin İsa'nın insanlığına vurgu yapması ve İsa'nın hem Tanrı ve hem de insan özelliklerini bünyesinde barındırması, ruhani varlıkların resimlerinin yapılabilmesini sağlamaktadır. Trullo Konsili'nde sembollerin yasaklanmasıyla, İsa'nın maddeselliğinin öne çıkarıldığı fark edilmektedir. Ancak Konsilde kuzu sembolünün artık kullanılmaması yönünde bir karar alınmasına rağmen, sembolik ifadeler tamamen bırakılmamıştır. 12. yüzyıl sonlarına doğru, İsa'nın altar üzerinde yatar pozisyonda ve Kutsal Litürji'deki ekmeğe benzer bir şekilde ifade edildiği *Melismos* (kurban) sahnesiyle dini resim sanatında İsa'nın betimlemesinin merkezde olduğu sembolik gösterimlerin görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Sembol olarak İsa'nın bedeni kullanılarak Ökaristi'deki ekme ifade edilmektedir.

Bu makalenin konusu, Trullo Konsili'nden sonra Ortodokslukta dini resim sanatında sembol kullanımının ardındaki dini, felsefi ve sosyal unsurların incelenmesidir. Tanrı'nın

görünmezliği ilkesinin yol açtığı sembolik gösterimlerin yasaklanması ve sembollerden imgelere doğru evrilen Hıristiyan dini resim sanatında İkonoklazm dönemine kadar yaşanan değişim ve 12. yüzyılda kuzu/kurban kavramının ve sembollerin yeniden gündeme gelmesi konuları ele alınacaktır. Bu çalışmada ayrıca teolojinin siyasi niteliği ve Ökaristi'nin Hıristiyanlıktaki önemi incelenecek ve sembolizm ekseninde teolojideki değişimlerle dini tartışmalar ile yaşanan siyasi olaylar arasındaki ilişki irdelenecektir.

1. Ökaristi ve Siyasi Teoloji

Hıristiyanlıkta Tanrı'nın görünmezliği kabul edilen bir gerçektir. Tanrı'nın oğlu İsa'nın insan olarak yaşayarak ölmesi, Tanrı'nın İsa'nın görüntüsünde tasvir edilmesini mümkün kılmıştır. Pavlus'un Koloseliler'e gönderdiği mektupta 1:15'te, İsa "görünmez Tanrı'nın resmi" olarak tanımlanmaktadır. Hıristiyan inancına göre, aslında tek bir Tanrı'yı ifade eden Kutsal Üçlemenin parçası olan İsa hem insan hem de Tanrı'dır ve Tanrı'nın dünyadaki enkarnasyonudur (Crisp, 2007, s. 34-71). Son akşam yemeğinde, bedenini ekmek ve kanını şarap olarak tanımlaması ve havarilerine sunması onun maddesel bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır. Aslında kanın içilmesi ve insan bedeninin yenilmesi Yahudi kültüründe reddedilen ve önemli günahlar arasında sayılan eylemlerdir ve Eski Ahit'te bununla ilgili çeşitli ifadeler bulunmaktadır. Bu anlamda Ökaristi'nin Yahudilikten kaynaklanmadığı, İsa tarafından başlatılan Hıristiyanlığa özgü bir ritüel olduğu öne sürülmekle birlikte (McKnight, 2005, s. 276-77) Ökaristi'nin kökeninin Yahudilikte olduğunu belirten teologlar da bulunmaktadır (Bouyer, 1968, s. 97-103).

Ökaristi'nin Hıristiyanlık için diğer bir özelliği, bu ritüelin Kilise kurumunun temel varlık sebeplerinden biri olmasıdır. Bazı kaynaklar, Ökaristi'nin Hıristiyan inancındaki yerine istinaden Hıristiyanlığın "ökaristik teolojiye" sahip olduğunu vurgulamaktadır (Zizioulas, 2011, s. 123-125). Ökaristi töreninde İsa'nın kanı ve bedenini temsil eden şarap ve ekmeği tüketen inananlar aslında Kiliseyle bütünleşmektedir (Feingold, 2018, s. 173-174). Hıristiyanlığın ikinci yüzyılında Kilise Babaları, Pavlus'un mektuplarındaki İbranilere Mektup bölümüne dayanarak Ökaristi'yi icra eden İsa'nın ilk din adamı olduğu fikrini ortaya koymuştur. İlk olarak İsa'nın gerçekleştirdiği bu litürji, daha sonra din adamları tarafından Kilise'nin temel işlevi olarak kiliselerdeki ayinlerde İsa adına gerçekleştirilmektedir (O'Collins ve Jones, 2010, s. 45-56).

Teoloji, herhangi bir dinin mensuplarının Tanrı'yı nasıl algıladıkları, ona karşı sorumlulukların nasıl gerçekleştirileceği ve nasıl tapınılacağı konularıyla ilgilidir. Toplu ritüeller ve litürjiler genel olarak bir dinin teolojisinin tapınma altyapısını oluşturur. Orta çağ teoloğu Tomas Aquinas, teolojiyi üçe ayırmıştır: Tanrı tarafından öğretilen bilginin bulunması (Theologia a Deo docetur), Tanrı'nın öğretilmesi (Deum docet) ve Tanrı'ya nasıl erişileceği bilgisi (et ad Deum ducit) (Pieper, 2010, s. 85-89). Aquinas'ın da belirttiği gibi, teolojinin temel işlevi, düşünüldüğünün aksine, sadece Tanrı'nın nitelikleriyle ilgili inananlara bilgi sunmak değil bu bilgiler ışığında Tanrı'ya nasıl tapınılacağını ve ona nasıl ulaşılacağını belirlemektir. Dinlerdeki temel amacın, teoloji ve

ritüellerin de yardımıyla toplumsal birliği sağlamak ve inananlar arasında kolektif bir bilinç oluşturmak olduğu kabul gören bir olgudur (Rawls, 2004, s. 49). Diğer bir ifadeyle, teoloji siyasi bir kavramdır ve topluluğu dini kurallarla bir arada tutmayı hedefleyen kuralları ve eylemleri içerir. Hatta siyaset felsefesi konusundaki çalışmalarıyla bilinen Carl Schmitt, modern siyasi kavramların seküler hale getirilmiş teolojik kavramlar olduğunu ileri sürmüştür (Schmitt, 1996, s. 10). Teolojik olarak İsa'nın insan olan doğasını gösteren önemli delillerden biri olan Ökaristi'nin teolojik niteliğine ek olarak siyasi açıdan farklı bir anlamı daha olduğu dikkate alınmalıdır. Ökaristi, Tanrı olan İsa'nın niteliğini göstermekle beraber, litürjilerde ve ayinlerde, Hıristiyan toplulukların Tanrı ile bütünleşmesini ve ortak bir bilinç oluşturmasını sağlayan siyasi bir kavramdır.

Hıristiyanlığın ilk döneminde, İsa'nın ölümünü izleyen yıllarda, Aziz Pavlus bir Hıristiyan Kilisesi oluşturmak için çaba sarf etmiş, gezilerle ve Hıristiyan topluluklara gönderdiği mektuplarla, sadece Yahudi kökenli Hıristiyanları değil farklı kültürlerden gelen Hıristiyanları da ortak teolojik ilkelere birleştiren dini bir örgüt oluşturmaya çalışmıştır (Zizioulas, 2001, s. 9). Ökaristi, din adamlarının ve genelde Kilise örgütünün varlığının ardındaki temel gerekçedir ve Kilise denildiğinde akla Ökaristi litürjisi gelmektedir. Pavlus Korint'teki "Tanrı'nın Kilisesine" yazdığı mektupta Kilise kelimesiyle Ökaristi'yi icra etmek için bir araya gelen Korintlileri tarif etmektedir (Zizioulas, 2001, s. 9-49). Bu açıdan bakıldığında Kilise kelimesinin, bir tapınak yapısını değil, bir grup insanın bir araya gelmesini tanımladığı anlaşılabilir. İlk dönemlerde Ökaristi'yi icra etmek için inananların bir araya geldiği evlerde gerçekleştirilen ayinler, daha sonraki dönemlerde bu amaçla inşa edilen kilise binalarında yapılmış ve Kilise daha örgütlü bir hale gelmiştir. Hatta, Hıristiyan teologlar Ökaristi'nin Tanrı'nın Kilise'ye verdiği en önemli hediye olduğunu söylemektedir (Feingold, 2018, s. 27-29, 32, 37).

Pavlus, örgütlenme çalışmalarını, Elçilerin İşleri 5:29'da da belirttiği gibi, insan otoritesine değil Tanrı'ya boyun eğme hedefiyle yürütmüştür (Rowland, 2004, s. 21-34). Hıristiyanlığın, zamanla, Yahudi olmayan halkların katılımıyla beraber Greko-Romen bir kulte dönüştüğü bilinmektedir (Meeks, 2006, s. 145-173). Dördüncü yüzyıl başlarında Hıristiyan Kilisesinin örgütsel ve yönetsel yapısı sağlam temellere oturmuş bir durumdadır. Sadece Tanrı'ya boyun eğmeleri, siyasi otoriteye itaat etmek istememeleri ve dolayısıyla bağımsız kalmaları Roma İmparatorluğunda Hıristiyanların aleyhine çeşitli sorunlar yaratmış ve bu nedenle baskı görmüşlerdir. Ancak, siyasi olarak bağımsızlık Kiliseye genişleme açısından önemli bir fırsat sunmuştur.

Dördüncü yüzyılda, I.Konstantinos, dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinde halkı bölünmüş durumda olan ve politik çatışmalar nedeniyle sorunlar yaşayan Roma İmparatorluğunu üniter bir devlet yapısına kavuşturmak için ilk olarak başkenti Roma dışına taşımış ve ardından Roma İmparatorluğunu inanç birliğine dayalı bir devlet haline getirmek için girişimlerde bulunmuştur (Chawner, 1874, s. 22-23). Konstantinos'un, Hıristiyan Kilisesi'nin örgütsel yapısı ve bağımsızlığı nedeniyle imparatorluğu, din çerçevesinde üniter bir yapıya kavuşturmak için, o güne kadar hiçbir siyasi yapıya bağlı kalmayan

Hıristiyanlığı tercih ettiği düşünülmektedir (Hall, 2006, s. 415-433). Konstantinos, yaşadığı dönemde her ne kadar geleneksel pagan inanışların varlığını sürdürmesine izin vermekle birlikte İmparatorluktaki inanç yapısı zamanla Hıristiyanlık lehine değişmiştir. Daha sonraki dönemde Hıristiyanlık Bizans için toplumsal bir harç olarak görülerek Hıristiyanlık resmi din haline gelmiştir (Casiday ve Norris, 2008, s. 1-3).

Hıristiyanlık, Bizans İmparatorluğunda toplumun yaşam tarzını belirleyici bir rol üstlenmiş ve devletin temelini oluşturmuştur (Rowland, 2004, s. 21-34). Hıristiyan toplum, inançlarının gereği olarak, başta Ökaristi olmak üzere toplu ayinlere katılmakta ve Hıristiyan İmparatorluğun koymuş olduğu toplumsal kurallarla ve dini ilkelerle yani *oikonomia* ile uyumlu yaşamaktadır (Mondzain, 2005, s. 1-18). Bizans imparatorları Hıristiyan inancının koruyucularıdır ve düzenledikleri ekümenik konsillerle pekiştirdikleri bu rolü herkese kabul ettirmişlerdir (Skedros, 2017, s. 219-231). İmparatorluk tarihi boyunca, yaşanan siyasi ve toplumsal sorunların sonrasında bunlara çözüm olması için alınan dini kararlar vardır¹.

Sembolizmden İsa tasvirlerine geçiş gibi dini resim sanatında yaşanan değişikliklerin ardında teolojide gerçekleşen değişim bulunur. Zira, anıtsal resim sanatı, inananlara teolojik mesajlar verilmesi, onların zihinlerinde teolojik kavramların oluşturulması ve ayrıca Hıristiyanlığın tanıtımı amacıyla kullanılan önemli bir iletişim aracıdır (Brenk, 2008, s. 691-725). Örneğin, İkonoklazm döneminde yaşanan dini tartışmalarda, ikona yanlısı Patrik Nikeforos, resimlerin, kelimelerden oluşan dokümanlara benzediğini ve resimlerin kelimelerin sahip olduğu ifade gücüne sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, dini bir mesaj için kullanılan bir resim çok sayıda kelimedenden oluşan uzun bir dokümanın yerini alabilmektedir. Nikeforos'a göre Tanrı'nın enkarnasyonu olarak doğan İsa'nın insan oluşu, Tanrı'nın maddesel olarak tasvirini mümkün kılmış (Tsakiridou, 2013, s. 3-5) ve bu şekilde daha etkin bir iletişim yöntemi ortaya çıkmıştır.

Enkarne olan Tanrı'nın İsa'nın bedeninde resim olarak tasvir edilebileceği düşüncesinin kökeni, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında yaşamış bazı teologların görüşlerine dayanmaktadır. İncil'i bir araya getiren Aziz İreneyus, Yaratılış 1:26'da denildiği gibi, Tanrı'nın insanı kendi suretinden yaratmasının Hıristiyan sanatının esin kaynaklarından biri olduğunu vurgulamaktadır. İreneyus, Tanrı'nın görünmez olduğunu ama İsa ete kemiğe büründüğü zaman Tanrı'nın insanı kendi suretinden yarattığının görüldüğünü öne sürmektedir. Diğer bir Kilise Babası olan Tertulyan da İreneyus'la benzer bir görüşe sahiptir. Tanrı ete kemiğe bürüneceğini önceden bilerek insanı yaratmış ve Âdem nasıl kendisine benzediyse, ileride İsa'nın da bu şekilde vücut bulacağını zaten öngörmüştür (Ladner, 1965, s. 1-10).

Hıristiyan teologların resim sanatında İsa'nın insan olarak resmedilebilmesi yönünde görüş bildirmelerindeki amaç, okuma yazma bilmeyen halk kitlelerine teolojik mesajları

¹ Bu konu ile ilgili ayrıntılı olarak bakınız: Şenel, Z. (2010). *Kommenos dönemi toplumsal, siyasi ve dini tartışmaların sanata yansımaları* [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.

aktarmak ve İsa'nın nitelikleri hakkında inananların akıllarında Tanrı ve İsa imgelemlerini oluşturmaktır (Ladner, 1965, s. 17-18). Bu nedenle dini resim sanatı örneklerinin pratik siyasi amaçlarla yapıldığı düşünülebilir. Ancak yine de resimlerin pagan eserlere benzeyeceği ve heretik akımlara faydası olacağı korkusuyla, tasvirlerle belirli standartlar konulduğu ve sahnelerin gerçek hayatla benzerlik taşımasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde, resim sanatında estetik ve güzellik aranmasına rağmen, Hıristiyan teologların, dini resimlerin ve sahnelerin estetik niteliklerinden ve güzelliklerinden bahsetmedikleri fark edilmektedir. Bizans dini resim sanatında estetiğin dikkate alınmamasının, ifadelerdeki donukluk ve formlardaki hareketsizlik olarak yansıdığı fark edilebilmektedir ama hedefin resimlerin estetik olarak değil teolojik anlamda gerçekçi görülmesi olduğu açıktır (Tsakiridou, 2013, s. 5-9). Önemli olan, resimler üzerinden verilen teolojik mesajların insanların zihinlerinde imgelem olarak oluşabilmesidir.

Resimlerin siyasi propaganda ve teolojik mesajların iletilmesi amacıyla kullanılmasının faydalarına rağmen, Hıristiyanlık tarihi boyunca resim sanatına karşı çıkan teologlar da bulunmaktadır. Sembolleri/kelimeleri ve resimleri savunan iki grup teolog arasındaki fikir çatışması, Pavlus'un mektuplarında da anlaşılacağı üzere (Walker, 1983, s. 11) Hıristiyanlığın ilk yıllarında başladıktan sonra yüzyıllar boyunca sürmüştür (Grant, 1978, s. 18). Bazıları, Tanrı'nın ve İsa'nın kelimelerle ve sembollerle ifade edilebileceğini savunurken, diğerleri resimlerin kullanılabileceğini öne sürmüştür. İncil'deki çeşitli bölümlerde, doğrudan olmasa da dolaylı olarak İsa'nın insan oluşunun kendisinin resminin yapılmasını mümkün hale getirdiğiyle ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Yuhanna 1:14'te de belirtildiği gibi, Kelam (Logos) insan olup İsa adıyla insanlar arasında yaşamıştır. Bu ifade, görünmez Tanrı'nın insan olan İsa sayesinde görünebilir hale geldiğini ima etmektedir (Burkitt, 1932, s. 96-97). Buna rağmen, Hıristiyan teologlar arasında İsa'nın resmedilemeyeceği inancını savunan farklı akımlar da ortaya çıkmıştır. İsa'nın ruhani ama insan görünümü bir varlık olduğunu iddia eden Gnostik Hıristiyanlarla, Ortodoks Hıristiyanlar arasındaki teolojik çatışma ortamının ilk üç yüzyıl boyunca sürdüğü bilinmektedir (Walker, 1983, s. 151-174). Hıristiyanların İsa'nın insan doğası ve dolayısıyla insan olarak tasvir edilebilmesini düşünmesi, Gnostik Hıristiyanlarla Ortodoks Hıristiyanlar arasındaki tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur.

2. Yahudi Toplumunda Koyun ve Enok'un Hayvan Apokalipsi Kitabı

Hıristiyanlıkta dini resim sanatı üzerine yapılan tartışmalardan biri, kuzu, kurban, koyun, sürü ve çoban sembolleri etrafında gerçekleşmiştir. Trullo Konsili'nde kuzu sembolünün yasaklanmasının teolojide bir değişime işaret ettiği fark edilmektedir. Kuzu, koyun ve çoban gibi kavramlar, Eski Ahit'te yer alan metaforlardır ve birçok Eski Ahit bölümünde Tanrı, Yahudileri sürüsü kendisini de onların çobanı olarak tanıtır. Benzer ifadeler Yeni Ahit'te de bulunmaktadır. İsa'nın birçok olayda inananları kendi sürüsü olarak isimlendirdiği görülmektedir. İyi çoban, sürü, koyun gibi sembollerin farklı

yerlerde Hıristiyanlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Hıristiyanlıktaki sembolizmin en önemli örneklerden biri, İsa'nın, insan bedeniyle değil kuzu sembolüyle tasvir edilmesidir. Hıristiyan resim sanatında kuzu sembolünün esin kaynağı Yuhanna 1:29'da Vaftizci Yahya'nın İsa'yı kuzu anlamına gelen *amnos* kelimesiyle tanımlaması olayıdır. Bu bölümdeki Tanrı'nın kuzusu yani *amnos* kelimesi, birçok anıtsal resim programında kuzu sembolünün kullanılmasına yol açmıştır (Melniciuc, 2011, s. 77-99).

İsa'nın *amnos* olarak tanımlanmasının gerekçesi Hıristiyanlığın Yahudi köklerinde aranmalıdır. İsa'nın başlattığı hareket, yozlaşmış Yahudi toplum düzenine ve yöneticilere yönelik bir başkaldırıydı ve Yahudi kutsal kitabı *Tanah* bu hareket için teolojik bir altyapı sağlamaktaydı. *Tanah*, Yahudilerin kutsal kitabıdır ve İskenderiye'de Yunancaya çevrilen kopyası *Septuagint* olarak bilinmektedir. *Septuagint*, Eski Ahit olarak İncil'e eklenmiştir. İsa, ilk Hıristiyanlara kendisini Eski Ahit'te çeşitli bölümlerde yer alan kehanetlerde müjdelenen Yahudilerin kurtarıcısı yani Mesih olarak tanıtmıştır. İlk yüzyıllarda, İsa'nın doğumundan ölümüne kadar olan sürecin, Eski Ahit'in Yeşaya ve Mezmurlar gibi bölümlerinde yer alan kehanetlerde anlatıldığına inanılır. Özellikle ilk iki yüzyılda yaşayan Hıristiyanlar için Eski Ahit, temel kutsal kitaptır (McKnight, 2005, s. 204-205). Eski Ahit'te geçen birçok kavram ve düşünce, ilk Hıristiyanların Yahudi olması sebebiyle Hıristiyanlığa da sirayet etmiştir. Bu nedenle kuzu (*amnos*) gibi sembollerin kökeni de Eski Ahit'te ve Yahudi dini literatüründe aranmalıdır.

Eski Ahit'te kuzu, sürü ve koyun gibi kavramların bulunduğu bölüm Hezekiel 34'tür. Bu bölümde Tanrı koyunların efendisi olarak tanıtılır ve Tanrı, sürülerine yön versin diye gönderdiği elçileri çobanları olarak tanımlar. Yahudilerin sürüden ayrılmalarını engellemek ve bir sürü halinde Tanrı'nın emrinde hareket etmelerini sağlamak için yeryüzüne iyi çobanlar gönderilir. İlk bakışta, Tanrı-insan ilişkisini vurgulamak için metafor olarak görülebilen koyun ve çoban kavramlarının Eski Ahit'te çok sık geçmesi, özellikle koyun ve sürü gibi kelimelerin Yahudi halkı için büyük bir önemi olduğuna işaret etmektedir (Mermelstein, 2014, s. 133-135). Aslında, antik dönemde sadece Yahudiler için değil, tüm Orta Doğu'da koyun yetiştiriciliğinin önemli bir ekonomik geçim kaynağı olmasının, Yahudi din kitaplarında koyun ve sürü metaforlarının sıkça kullanılmasına yol açtığı düşünülmektedir (Arkin, 1975, s. 3-4).

Apokrif bir eser olarak bilinen ve MÖ 2.yüzyılda yazıldığı düşünülen 1.Enok'un kitabı, koyun ve koyun sürüsü kavramlarına farklı bir yorum getirmektedir. Enok'un kitabı, her ne kadar apokrif ve din dışı sayılsa da bu kitapta geçen birçok olaya Yeni Ahit'te de yer verildiği bilinmektedir (Şenel, 2022, s. 440). Eserde, insanlığın yaratılışından itibaren, çeşitli nesillerin farklı hayvanlarla ifade edildiği Hayvan Apokalipsi olarak bilinen bir bölüm (83-90. Bölümler) bulunmaktadır. Adem'den başlayarak MÖ 2. yüzyıla kadar olan tarihsel dönemi farklı bir yorumla anlatan kitapta (Mermelstein, 2014, s. 133), Âdem ve oğlu Set, güç ve saflık sembolü olan beyaz boğalar olarak tanımlanmıştır. Set'ten sonraki nesillerde farklı renkte boğalar ortaya çıkmaya başlar. Örneğin, Kabil siyah bir boğa olarak betimlenirken, Habil'in kırmızı bir boğa olduğu anlatılır. Başlangıçta renkleri

beyaz olan boğaların, nesiller geçtikçe renklerinin değişmesi yeryüzünde Adem'den sonraki nesillerdeki bozulmayı ve inançlardaki değişimi ifade etmek için kullanılan bir metafordur. Tufandan sonraki nesiller ise yine farklı renklerde boğalar olarak tanımlanan Nuh'un çocuklarıyla başlar. Yakup'la birlikte önemli bir farklılaşma olur ve boğaların yerini beyaz koyunlar alır. Beyaz bir koç olarak tarif edilen Yakup'un çocuklarının da beyaz koyunlar olduğu vurgulanır (Mermelstein, 2014, s. 133-134). Yakup'un beyaz bir koç oluşu aslında İsrailoğullarının başlangıcını sembolize etmekte ve boğadan koyuna olan dönüşüm İsrail halkının doğuşuna karşılık gelmektedir (Thiessen, 2018, s. 65-78).

Hayvan Apokalipsi eserinin yazarı, kendi yaşadığı dönemi ve yaşanan olayları metaforlarla ifade etmekte ve Tanrı, Yahudiler ve diğer halklar arasındaki ilişkileri ilginç bir üslupla dolaylı bir şekilde anlatmaktadır. Tanrı, İsrailoğullarını kendisine itaat ettikleri dönemlerde korumakta ama itaatsizlik nedeniyle sürüden ayrılanları vahşi hayvanlara yani diğer halklara yem etmektedir. Kitaba göre, İsrail'in farklı halklar tarafından işgal edilmesi, Tanrı'nın günahları sebebiyle Yahudileri cezalandırma yollarından sadece biridir (Mermelstein, 2014, s. 133-134).

Eski Ahit'te geçen koyun, sürü, kuzu, çoban, sürüden ayrılan koyun gibi ifadelerin, inananları uyarmak için salt didaktik amaçlarla kullanılan metaforlar olarak görülemeyecekleri açıktır. Yahudiler'in kendilerini koşer olan, masumluğun ve saflığın sembolü olan beyaz koyunlarla özdeşleştirdikleri görülmektedir. Bu tanım, Yahudilerin kendilerini diğer halklardan farklılaştırdıkları bir noktadır. Hayvan Apokalipsi kitabından da anlaşıldığı gibi, Boğa olarak tanımlanan Adem'in soyu artık ortadan kalkmıştır ve sadece saf ve temiz olarak koyunlar yani Yahudiler vardır. Koşer olmayan deve, eşek, at veya domuz olarak tanımlanan halklarla birlikte vahşi hayvanlar olarak tanımlanan diğer topluluklar, hiçbir zaman koyun olarak tanımlanan Yahudilere dönüşemeyecektir (Thiessen, 2018, s. 65-78).

İsrail halkının koyun olarak tarif edilmesi Enok'un kitabında iki farklı şekilde kullanılır. İlkinde koyun kör olmuş ve yoldan çıkarak sürüden ayrılmıştır yani Yahudiler inançsızlık ve Tanrı'ya ihanet içindedir (89:32-33, 41, 51-54, 74; 90:7). İkincisinde, İsraili koyunlar diğer milletleri tarif etmek için kullanıldığı anlaşılan vahşi hayvanlara yem olurlar ve Tanrı'ya ihanetleri hayatlarına mal olur (Nickelsburg ve Vanderkam 2004, s. 18). Benzer ifadeler, Enok'un kitabıyla birlikte Eski Ahit'te de geçmektedir. Örneğin, Levililer 25:22'de "Üzerinize yaban hayvanları salacağım. Çocuklarınızı öldürecek, hayvanlarınızı yok edecekler. Sayınız azalacak, yollar ıssız hale gelecek" ifadesi Enok'un kitabıyla uyumludur. Diğer bir deyişle Tanrı sahipli olmayan vahşi hayvanları Tanrı'nın intikamcıları olarak tanımlamaktadır.

Hayvan Apokalipsi kitabının yazarı, koyun sürüsü olarak tanımladığı Yahudilere yönelik tehdit seviyesine göre komşu halkları farklı vahşi hayvanlarla özdeşleştirmiştir. Arabistan yarımadasında yaşayan İsmailoğullarını yani Arapları vahşi eşek olarak tanımlarken, Mısır halkını kurt, Filistinlileri köpek, Babil halkını aslan, Aramileri leopar

ve Moabitleri sırtlan olarak tarif etmektedir. Vahşi hayvanlar ve koyunlar arasındaki şiddet, tarih boyunca gerçekleşmiş olayları açıklama amacıyla kullanılmakta ve metaforlarla Yahudilerin yoldan çıktıkları zaman vahşi hayvanlara yem edilecekleri mesajı verilmektedir. Koyun metaforunun bu kitaba özgü olmadığı ve daha önceki dönemde yazıldığı bilinen Hezekiel 34'den esinlendiği kabul edilmektedir (Mermelstein, 2014, s. 138). Koyun, kuzu ve sürü gibi kavramların geçtiği Hezekiel 34.bölüm Hayvan Apokalipsi adlı esere ilham kaynağı olduğu düşünülmekte ve Eski Ahit'in genelinde, Mezmurlar 23, Yeşaya 40:10-11, 100:3, Yeremya 23:1-2, 50:5-7 gibi bölümlerde İsrail halkını koyun sürüsü olarak tanımlayan ifadeler yer almaktadır.

3. Yeni Ahit'te Kuzu ve “Amnos”

Yahudi toplumu için önemli olan koyun, sürü, kuzu, çoban, kayıp koyunlar gibi kavramların, sadece Eski Ahit'te değil Yeni Ahit'te de yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Yuhanna 10:14-15'te, İsa kendisini iyi çoban olarak tanımlarken, sürüsünün onu bildiğini ve onların da kendisini tanıdığını söyler. Koyunlarının uğruna canını vereceğini belirterek, aslında, acılar içindeki ölümünü önceden anlatır. Bu ağıldan olmayan koyunlarının olduğunu ve onları da sürüye katacağını belirtir. Aynı bölümde, 10:25-30'da İsa, Mesih olup olmadığı konusunu sorgulayan Yahudi yetkililere, onların kendi koyunlarından olmadığını ve kendi koyunlarının kendisini sesinden tanıdıklarından bahsederek Yahudi yöneticileri yoldan çıkan koyunlar olarak tanımlar. Ayrıca, Yuhanna 21:16'da İsa'nın Şimon'a “koyunlarımı iyi bak” dediği anlatılmaktadır. Markos 6:34'de, İsa'nın bir sandaldan karaya indiği anlatılırken, İsa'nın bekleyen insanları çobanı olmayan bir koyun sürüsüne benzettiği ve kendisini de kaybolmuş koyun sürüsünü kurtuluşa ulaştıracak iyi çoban olarak tarif ettiği belirtilir. Bu bölümler koyun, sürü ve çoban metaforlarının İncil'de geçtiği yegâne yerler değildir ve kitabın 742 adet yerinde, koyun ve sürü kavramına atıfta bulunulduğu bilinmektedir (Melnicuc, 2011, s. 77-99).

Yeni Ahit'te birçok yerde bulunan koyun ve kuzu kelimelerinin genellikle Eski Ahit'te de geçen metaforlar olarak kullanıldığı fark edilmektedir. Ancak, Hıristiyan resim sanatında İsa'nın kuzu olarak sembolleştirilmesinin ardında, kendisinin Yuhanna'da 1:29'da Tanrı'nın Kuzusu (*Amnos tou Theou*) olarak tanımlanması bulunmaktadır. İsa'nın Ürdün Nehrinde vaftiz edilmesinin anlatıldığı bölümde, Vaftizci Yahya, İsa'yı işaret ederek “İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu!” sözlerini söylemektedir. Burada kullanılan kuzu kelimesinin Yeşaya 53:7 ve Yeremya 11:19'a atfen oluşturulduğu düşünülmektedir. Çünkü Yeşaya ve Yeremya'da “kesime götürülen bir kuzunun sessizliği”nden bahsedilmektedir. Aslında, Yuhanna 1.bölümde Vaftizci Yahya “amnos” kelimesiyle İsa'nın itiraz etmeden çarımhtaki ölümüne giden kuzu olduğunu ima etmektedir (Howley, 1894, s. 66-67). Markos 15:34'te de belirttiği gibi İsa, Fısıh bayramı günü öğleden sonra saat 3 civarında, yani Fısıh bayramı için kurbanlıkların kesildiği saatlerde yaşamını yitirmiştir. Koyunların Fısıh bayramında kurban edilmesi günahların bağışlanması için yapılmaktadır. Bu nedenle İsa'nın kurbanlıkların kesildiği

anlarda, tüm insanlığın günahları için kendisini feda ettiğine inanılır. Ancak, bazı araştırmacılar İsa'nın tüm insanlık için kendisini feda etmesinin mümkün olmadığını ve sadece kendi yaşamı karşılığında o dönemde kendisiyle birlikte hareket eden ilk Hıristiyanların bağışlanması karşılığında Roma valisiyle pazarlık yaptığını öne sürmektedir (Joseph, 2016, s. 71-74).

Yuhanna'da 1:29 ve 1:36'da *Amnos Tou Theou* (Latince *Agnus Dei*) ifadesinde yer alan *amnos* kelimesinin Yeni Ahit'te başka bir bölümde geçmemesi bu sözcüğün gerçek anlamı konusunda farklı yorumlar yapılmasına sebep olmuştur (Nortje, 1996, s. 141-150). Bazı din bilimciler, bu kelimenin apokaliptik bir anlamı olduğunu, 3 Enok 90:38'de geçen muzaffer kuzunun dünyanın bütün günahlarını yok edeceğine dair ifadenin bu kelimeye esin kaynağı olduğunu ileri sürmektedir. Muzaffer kuzu kavramının Yeni Ahit'teki Vahiy Kitabında 7:7'de ve 7:14'te de geçmesi, Yuhanna'daki *amnos* kavramıyla ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Diğer bir görüş, Yuhanna'nın Yeşaya 53'te geçen acı çeken hizmetkarı işaret ederek "Bak, Tanrı'nın hizmetkarı" ifadesinin bir hata sonucu, Yunancaya "Bak Tanrı'nın kuzusu" olarak çevrilmesidir. Çünkü İsa'nın da konuştuğu dil olan Aramicede *talya* kelimesi hem hizmetkar hem de kuzu anlamına geldiği bilinmekte ve İsa'nın hayat hikayesinin dile getirildiği sözlü hikayelerin Aramiceden Yunancaya, yazılı olarak çevrilmesinde yanlışlık yapıldığı öne sürülmektedir (Nortje, 1996, s. 141-150). Ancak bu tür spekülatif açıklamaların doğruluğu konusunda görüş birliği bulunmamaktadır.

Kuzu kavramının yer aldığı diğer bir yer, farklı bir eser olan ve Patmos'lu Yuhanna tarafından 95 yılında yazıldığı düşünülen Vahiy Kitabı'dır. Gizemli tanımlamalar, sayısal tekerlemeler ve gelecekle ilgili açık olmayan kehanetler bu kitabın vermeye çalıştığı mesajların anlaşılmasını zorlaştırmaktadır (Barr, 2003, s. 1-9). Aynı Yuhanna tarafından yazıldığı düşünülse de Yuhanna İncili ve Vahiy Kitabı arasındaki farklılıklar dikkat çekicidir. Kitaplar arasındaki uyumsuzluk, kuzu için kullanılan kelime tercihi konusunda da görülmektedir. Yuhanna'da yer alan ve Dünya'daki günahları alıp götürən Tanrı'nın Kuzusu anlamında kullanılan *amnos* kelimesi yerine Vahiy Kitabında pasif ve kendini savunamayan bir varlığı yani kurbanlığı ifade etmek için kullanılan *arnion* kelimesi bulunmaktadır (Rossing, 2016, s. 715-772).

Amnos kelimesinin Yuhanna'da neden tercih edildiği konusunu, Nortje, Yuhanna birinci bölümde geçen *monogenes* kelimesine ve *hipostasis* yani iki varlığın tek bir varlığı göstermesi kavramına bağlamaktadır (Nortje, 1996, s. 141-150). *Amnos* kelimesinin, sevgi ve hassasiyet gibi kavramlar için değil, Tanrı'nın oğlu yani Tanrı tarafından seçilmiş olanı vurgulamak için kullanılmış olabileceğini belirtmektedir. Zira, *amnos* kelimesinin yer aldığı 1:29'dan sonra Yuhanna 1:34'te de "seçilmiş olan" ifadesi geçmekte ve hemen ardından *amnos* kelimesi 1:35'te yeniden kullanılmaktadır.

Eski Ahit'te ve Yeni Ahit'te geçen kuzu ve koyun gibi kavramların, zaman içinde kültürel anlamından koptuğu ve zaman içinde anlam kaymasına uğramış olabileceği dikkate alınması gereken bir durumdur. *Amnos* kelimesi, Yuhanna'nın yazıldığı dönemde

farklı bir anlama sahip olmasına rağmen zamanla bunun unutulmuş olabileceği imkân dahilindedir. İlk Hıristiyanların Yahudi toplumunun kültürüne hâkim Yahudi bireyler olmasına rağmen, Pavlus'un girişimleriyle Yahudi olmayanların da Hıristiyanlığa kabulü mümkün olmuştur. Pavlus'un, Galatyalılara yazdığı mektupta Hıristiyanlığın Yahudilere özel bir inanç sistemi olmadığı konusunu dikkatle vurguladığı fark edilmektedir. İkinci yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın Yunanca konuşan halklar arasında yayıldığı bilinmektedir (Marcus, 2006, s. 87-102). Hıristiyanlığın Yunanca konuşan halklara yayılmasıyla birlikte, Yahudilere özgü koyun, kuzu ve çoban gibi metaforların anlamını yitirdiği düşünülebilir. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarından sonraki dönemde, kuzu kavramının zamanla bağlamından ayrılarak, saflığın ve günahsızlığın sembolü haline geldiği ve İsa'nın kendisini kurbanlık koyun gibi feda etmesi anlamını yüklediği anlaşılmaktadır.

3.1. Hıristiyanlıkta Sembolizm, Kuzu Sembolü ve Trullo Konsili

İlk yüzyıllarda, Roma'daki katakomplarda balık, çoban (Resim 1) kuzu, vb. semboller kullanılarak, mezarda bulunanların Hıristiyan olduğunu ima etmek için, İsa'yı gösterir şekilde mezarlara çeşitli işaretler konulmuştur (Elsner, 1995, s. 1-2). Yahudilikteki Tanrı'nın görünmezliği ilkesinin, çoban ve kuzu gibi sembollerin kullanılmasının nedeni olduğu fark edilmektedir. Dördüncü yüzyıldan itibaren, Yunan kültürünün etkisindeki halklar tarafından benimsenen Hıristiyanlıkta, kültürel bir dönüşüm yaşanmış ve Hıristiyanların Yunan kültüründen olması sebebiyle İsa'nın insan haliyle tasvir edilebilmesinin önü açılmıştır (Finney, 1994, s. ix-x). Ancak kutsal varlıkların sembollerle ifade edilmesi geleneği de devam etmiştir.

İsa'nın kuzu imgesiyle yani "*amnos*" olarak tasvir edilmesi geleneği 7. yüzyıl sonunda yasaklanmıştır. Bu kararın, Yahudilikteki Tanrı'nın görünmezliği ilkesi gereği Tanrı'yı ve kutsal varlıkları temsil eden sembollerin kullanılması geleneğinin sona ermesi anlamına geldiği düşünülebilir. 691-692 yılları arasında toplanan Trullo Konsili'nin (Di Berardino, 2014, s. 602-603) karar metninde, antik bir sembol olduğu gerekçesiyle İsa için kuzu sembolünün kullanımını yasaklanmış ve bundan sonra İsa'nın insan şeklinde tasvir edilmesi istenmiştir. Yuhanna'daki "Tanrı'nın Kuzusu" yani *amnos* ifadesini onaylar şekilde İsa'nın Gerçek Kuzu olduğu kabul edilmekte ve yasağın sebebi olarak sembolün eskiliği öne çıkarılmaktadır (Corrigan, 1998, s. 1-11). Karar metninin Türkçe çevirisi şöyledir:

"Bazı kutsal resimlerde, Tanrı'nın verdiği erdem sembolü olarak, Gerçek Kuzu olan efendimiz İsa, Öncü (Vaftizci Yahya) tarafından bir kuzuyu işaret eder şekilde gösterilmektedir. Antik semboller ve bunların gölgeleri, Kilisemize aktarılmış işaretler ve geleceğe yönelik izler olarak geçmişte kabul edilmiş olmakla beraber, Yasa'nın uygulanması için bize bahşedilen Erdemi ve Gerçeği kullanmayı tercih ettik. Sonuç olarak, resimlerde herkesin gözlerinin mükemmeli görmesi gerektiğini, Dünya'dan günahları alıp götüren Kuzu yerine, Tanrı'nın

Kelamının küçük düşürülmesini engellemek amacıyla, efendimiz İsa'nın ete kemiğe bürünmüş yaşamını, çektiği acıları ve kefareti ifade etmek için bundan sonra resimlerde insan formunda tasvir edilmesine karar verdik.”

Bu kanun maddesi, özetle, doğumundan ölümüne kadar zaten insan olarak yaşadığı için ve insan olarak resmedilmesi gerektiğinden, İsa'nın kuzu şeklinde resmedilmesini yasaklamıştır. Kararın, İsa'nın ikili doğası konusunda yedinci yüzyılda yaşanan tartışmalara yanıt olarak çıkarıldığı ve İsa'nın doğumundan ölümüne kadar olan süreçte gerçek bir insan olarak yaşadığını vurgulamak için kullanıldığı kabul edilmektedir (Corrigan, 1998, s. 1-11). Diğer bir görüşe göre, bu kararın nedenlerinden biri Roma Kilisesinde Papa Sergius'un *Agnus Dei*'nin törenlerde kullanılması yönünde karar alması ve Hıristiyanlığın lideri olan Konstantinopolis Kilisesinin, kendisinden izin alınmadan alınan bu karara karşı çıkmasıdır. Trullo Konsili'ndeki birçok maddenin, Konstantinopolis Kilisesinin Hıristiyanlık içindeki otoritesini sağlamlaştırmaya yönelik olduğu bilinmektedir. Roma ve Ermeni Kiliselerinin kendi başlarına aldıkları kararlara karşı maddeler içerdiği, tüm kararların genelde siyasi nitelik taşıdığı ve resimlerin teolojisine yönelik ilk kapsamlı toplantı olduğu bilinmektedir (Chadwick, 2003, s. 66-67). Diğer yandan, Trullo Konsili'nde alınan kararların İsa'nın nitelikleri konusunda İslamiyet'e karşı bir savunma mekanizması olduğu da öne sürülmüştür (Brubaker, 2006, s. 95-102). Trullo Konsili'nde alınan karardan sonra Bizans Kilisesi dahilinde yapılan resim programlarında kuzu sembolünün kullanımı bırakılmış ama Roma Kilisesi bu karara uymamıştır. Gürcistan Kilisesi gibi diğer kiliselerin kararı dikkate aldıkları düşünülmektedir (Constantinides, 2008, s. 17).

İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak ruhani bir varlık olması ama insan olarak vücut bulması Hıristiyanlığın temel ilkelerinden biridir. Çünkü, İsa ölümünden önceki gece son akşam yemeğinde kendi bedenini ekmek ve kanını da şarap olarak havarilerine sunmuş ve Hıristiyanlığın ilk litürjisi olan Ökaristi'yi başlatmıştır. Yuhanna 54-58'de belirtildiği gibi Ökaristi litürjisine katılarak kutsal şarap ve ekmeği yemek, Tanrı'yla bütünleşme anlamına gelmektedir. Ayrıca Kilise'nin kurulmasıyla beraber gerçekleştirilen Ökaristi törenlerinde din adamları, ekmek ve şarabı inananlara sunarken İsa'nın son akşam yemeğindeki paylaşırma rolünü üstlenmekte ve bu şekilde Ökaristi ile Kilise kurumu arasında bir bağ kurulmaktadır. Diğer bir deyişle, Ökaristi Kilise kurumunun varlığını garanti altına alan önemli bir kavramdır (Grumett, 2016, s. 1-6). İsa'nın, insan doğasını vurgular şekilde resim sanatında insan olarak tasvir edilmesi, Hıristiyanlık inancının ve dolayısıyla Kilisenin savunulması anlamına gelmektedir.

Ökaristi'nin litürji olması dışında İsa'nın hangi amaçla bedenini ekmekle ve kanını şarapla özdeşleştirdiği konusu, dini çevrelerde neredeyse bin sene süren bir tartışma ortamı yaratmıştır. Son akşam yemeğinin Yahudilerin en önemli bayramı olan Fısıh Bayramından önceki gece gerçekleşmesi ve Fısıh bayramı için kurbanlıkların kesildiği, öğleden sonra saat 3 civarında İsa'nın ölmesi, Ökaristi'nin farklı anlamları olabileceğine

işaret etmektedir. Konuyla ilgili Pavlus'un Korintlilere yazdığı ilk mektupta (1 Kor. 5:7), İsa'nın, Fısıh bayramında kurban edilen kuzular gibi kurban edildiği söylenmektedir (Alexander, 2004, s. 1-24). Hıristiyanlıkta, özellikle Ökaristi'deki adakların, yani ekme ve şarabın niteliği konusunda yaşanan fikir ayrılıklarının, Bizans dini resim sanatında, 11. ve 12. yüzyıllarda, İsa'nın din adamı olarak tasvir edildiği ve Ökaristi ritüelinin vurgulandığı, Havarilerin Komünyonu (Resim 2) gibi sahnelerin yaygınlaşmasına ve yeni kompozisyonların ortaya çıkmasına yol açtığı bilinmektedir (Lidov, 1998, s. 381-405). Havarilerin Komünyonu sahnesinin Bizans resim sanatında 11.yüzyıldan itibaren apsis programına girdiği görülmektedir (Ötügen, 1984, s. 150).

3.2. *Agnos Tou Theou* İkonografisi

Kuzu sembolünün kullanıldığı bilinen en eski ikonlardan birinin, şu an Kiev'de olan ve Sina Dağı Manastırı'nda yapıldığı kabul edilen Vaftizci Yahya ikonu olduğu düşünülmektedir (Resim 3). Altıncı yüzyılda yapıldığı öne sürülmekle birlikte bazı kaynaklarda ikonun 5. yüzyılda yapılmış olabileceği belirtilmektedir. İkonda Yahya sağ omzu üzerinden madalyon içindeki İsa'yı parmağıyla işaret etmektedir. Sol elinden sarkan parşömende Yuhanna 1:29'da Vaftizci Yahya'nın İsa ile ilgili "İşte, dünyanın günahını alıp götürən Tanrı'nın Kuzusu!" sözleri yazmaktadır (Corrigan, 1988, s. 1-11).

Vaftizci Yahya'nın, kuzu ile birlikte yapılan en eski tasvirlerden bir diğeri, 5. veya 6. yüzyıldan kaldığı düşünülen Ravenna'da San Vitale'de bulunan Maximian'ın fildişi tahtında yer almaktadır. Yahya dört İncil yazarı arasında yer almakta ve kollarında tuttuğu kuzuyu parmağıyla işaret etmektedir (Resim 4) Vaftizci Yahya ile birlikte bulunan kuzu ikonografisi, Doğu'da *agnos tou theou* Batı'da ise *agnus dei* olarak bilinmektedir. Vaftizci Yahya'nın işaret ettiği İsa'nın kuzu olarak ifade edildiği bu temanın, 7. Yüzyılın sonuna kadar çeşitli resimlerde ve ikonalarda kullanıldığı bilinmektedir. Ancak, bu resimlerin ve ikonaların küçük bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.

4. *Melismos*

Dini çevrelerce üzerinde uzlaşılan ama sıradan insanlarca anlaşılması zor teolojik nitelikteki kararların ve değişikliklerin halka aktarıldığı en önemli mecra dini resim sanatıdır. Bizans dini resim sanatında teolojik bir mesajın verilmesi için kullanılan bir sahnenin yetersiz olduğu düşünülürse, bu sahne ya değiştirilmekte ya da yerine o mesajı daha anlaşılır hale getirecek farklı bir sahne tasarlanmaktadır. Teolojideki değişikliklerin resim sanatında yarattığı değişime örnek olarak, 12. yüzyılın sonlarından itibaren, *Melismos* adlı bir sahnenin anıtsal resim programlarında yer alması verilebilir. Sahnenin, 12. yüzyılda yaşanan teolojik tartışmaların sonucunda oluşturulduğu ve İsa'nın insan doğasına vurgu yapmak için Ökaristi'ye gönderme yapma amacıyla tasarlandığı düşünülmektedir (Şenel, 2019, s. 229).

Melismos sahnesinde, İsa altar üzerinde üzeri örtülü bir şekilde yatarken ekmeğe benzer şekilde sembolik olarak tasvir edilmektedir. *Melismos*, kelime anlamı olarak

“bölünme” ve “parçalama” kavramlarına karşılık gelse de ekmeğin bölüştürülmesi veya paylaşılması anlamına gelmemekte ve “kuzu”, “kurban” kavramlarına daha yakın bir anlama sahip olduğu düşünülmektedir. Çünkü bazı kiliselerde *Melismos* sahnesinin üzerinde “kurban edilmiş olan” ifadesi bulunmaktadır (Vasileva, 2003, s. 271). Sahnenin, İsa'nın, Fıfış bayramı için kurbanlıkların adandığı öğleden sonra saat 3 civarında çarmıh üzerinde ölmesi yüzünden, kendisini insanlığın günahları için kurban ettiği ve kendi bedeniyle kanını inananlara sunduğu Ökaristi'nin bu anlama geldiği düşüncesiyle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.

Bu sahnenin bilinen ilk örneği, resim programı 1191'de gerçekleştirilmiş olan Kuzey Makedonya'da Prespa gölü bölgesinde Kurbinovo köyü yakınlarında bulunan Aziz Georgios Kilisesi'nde bulunmaktadır (Şenel, 2019, s. 225). Daha önce herhangi bir örneği olmayan *Melismos*'un 12. yüzyılda ortaya çıkışı şaşırtıcı değildir çünkü 11-12. yüzyıllarda yapılan dini resim örneklerine bakıldığında, litürjinin ve bu konuda yapılan teolojik görüş ayrılıklarının dini resim sanatı üzerinde büyük bir etkisinin olduğu fark edilmektedir. Bu değişikliğin, bu dönemde yaşanan Bizans ve Roma Kiliselerinin 1054'te ayrılmasıyla ilişkili olduğu ve İsa'nın insan doğasını, dolayısıyla Ökaristi'yi reddeden Bogomillik ve Pavlikanlık gibi heretik akımlarla yaşanan çatışmalarla ilişkili olduğu düşünülmektedir (Vinogradova, 2010, s. 159-172).

İsa'nın, kurbanlık kuzu imasıyla üzeri bezle örtülü ekmeğin gibi bir paten üzerinde yatışı, İsa'nın doğumunu ve dolayısıyla onun ölümlülüğünü ifade eden sembolik bir anlam taşımaktadır (Taft, 1988, s. 541). Belting (1980, s. 12), İsa'nın üzerinde örtünün bulunmasının, Bizans Büyük Kilise'de icra edilen Ökaristi litürjisi sırasında kullanılan örtülerle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Melismos*, adak olarak paten üzerinde yer alan ekmeğin ve şarabın, İsa'nın bedeni ve kanına dönüşümünü ifade eden bir sahne olduğu değerlendirilmektedir. İsa, ölümlü bedeniyle sunak masası üzerinde yatmakta ve adeta Ökaristi töreninde bedeniyle kanının paylaşılmasını sembolize etmektedir. Ancak, *Melismos* sahnesinde sunak masasının farklı bir anlamı olabileceği fark edilmektedir. Dini metinlere göre sunak alanı İsa'nın yemek masasını ifade ettiği gibi İsa'nın mezarını da temsil etmektedir. Kurbinovo'daki kilisede İsa'nın başının sol tarafından yer alan yıldızın onun doğumunu sembolize eden yıldız olduğu düşünülmektedir. Diğer yandan, İsa'nın düz bir şekilde altar üzerinde yatışının da bir mızrağa benzediği ve İsa'nın ölümüne neden olan darbeyi yaratan mızrağa benzetildiği bilinmektedir. Constantinides (2008, s. 28-29, 39-49) 11. ve 12. yüzyılda uygulanan litürji içinde İsa'nın doğumunun ve dolayısıyla Meryem'in ön planda oluşunun, *Melismos* sahnesinde bebek İsa imgesinin bulunmasını açıkladığını belirtmektedir.

On birinci ve 12. yüzyıllardaki resim programlarına bakıldığında, Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki ayrılığın resim programlarında değişikliğe yol açtığı bilinmektedir (Lidov, 1998, s. 381-405). Sahnelerdeki değişikliklerde ve dolayısıyla 1054 yılında, Doğu (Bizans) ve Batı (Roma) Kiliselerinin yönetsel ayrılmasıyla sonuçlanan görüş ayrılıklarında, Ökaristi'deki adakların niteliği konusunda yaşanan görüş ayrılıkları

bulunmaktadır. Elbette ki teolojik görüş ayrılıkları öne sürülerek her iki dini örgütün siyasi olarak ayrıldığı açıktır. İsa, Yahudilerin Fısıh yani Hamursuz bayramından önceki gece, son akşam yemeğinde kendi bedenini temsil eden mayasız ekme kullanmıştır. Bu düşünceyle, Roma Kilisesi Hıristiyanlığın ilk yüzyılından itibaren son akşam yemeğine istinaden İsa'nın son akşam yemeğinde bedenini temsilen paylaştığı mayasız ekmeği ayinlerinde kullanmaktadır. Her iki kilise örgütünün uzun süre bu olayı tartıştığı bilinmektedir (Chadwick, 2003, s. 200-221). Bizans Kilisesi ise İsa'nın öldükten sonra dirildiği düşüncesiyle, mayalı ekmeğe ayinlerde yer vermektedir. Kısacası maya, canlı olan ekmeğin özü olarak İsa'nın ruhuna karşılık gelmektedir.

Hıristiyan teolojisinin ve Kilise örgütlenmesinin temelinde İsa'nın tanrısal özellikleriyle birlikte insan oluşu ve buna delil teşkil eden Ökaristi'nin bulunduğu bilinmektedir. Resim programlarına *Melismos* sahnesinin eklenmesinin, İsa'nın insan oluşuna ve din adamlığına vurgu yapmak amacıyla yapıldığı fark edilmektedir (Gerstel, 1999, s. 59, 71-72). İsa, ilk komünyon ayinini son akşam yemeğinde ekme somunu ve şarabı havarileri arasında bölüştürerek bir din adamı olarak gerçekleştirmiştir. Havarilerin Komünyonu sahnesinde görülen havariler, İsa'nın ilk din adamı olarak bedenini ve kanını paylaşmasının şahitleridir (Lidov, 1998, s. 381-405).

Aziz Georgios Kilisesi'ndeki *Melismos* gösteriminde İsa, belinden dizlerine kadar örtülü bir şekilde altanın üstünde yatmaktadır. Yukarıda, apsis yarım kubbesinde kucağında bebek İsa ile birlikte Meryem bulunmaktadır. Apsisin alt kısmında ellerinde parşömenlerle ortada bebek İsa'nın yattığı altara yönelmiş vaziyette ve üzerlerinde litürjik kıyafetlerle din adamları bulunmaktadır. Aziz Basil'in ve İoannes Hrisostomos'un dualarından bazı kısımların parşömenlerin üzerinde yazılı olduğu görülmektedir (Şenel, 2019, s. 121, 124) (Resim 5).

Üzerinde İsa bulunan altar resminin önünde, fiziksel olarak boş bir taht yapılmıştır (Şenel, 2019, s. 120) (Resim 6). Boş taht, yani *hetoimasia*, İsa'nın ikinci kez dünyaya gelerek yargı gününü başlatacağını sembolize eden önemli bir ikonografik semboldür ve İsa'nın ruhani doğasına işaret etmektedir. Altarda yatan İsa, onun insan doğasını temsil etmekte, boş taht da İsa'nın göğe yükselerek maddesel dünyadan ruhani evrene geçiş yaptığını ama ikinci kez Son Yargı gününde yeniden insan olarak dünyaya geri döneceğini vurgulamaktadır (Walter, 1982, s. 200-213).

Constantinides, 12. Yüzyıldan sonraki dönemlerde, özellikle Balkanlardaki çeşitli kiliselerde bulunan sahnelerde iki farklı formun bulunduğu belirtmektedir. İlk form, Kurbinovo'daki Aziz Georgios Kilisesinde olduğu gibi sunak masasının üzerinde İsa'nın yattığı sahnedir. Diğeri ise, altarda İsa yerine hediyelerin ve adakların resmedildiği formdur (Constantinides, 2008, s. 49-50). 12.yüzyıldan sonraki dönemlerde, özellikle Balkanlardaki çeşitli kiliselerde bulunan sahnelerde İsa'nın daha küçük boyutlarda resmedildiği görülmektedir. 14. yüzyıldan itibaren ise bebek İsa'nın yerini altarda yatan ölü İsa aldığı bilinmektedir (Walter, 1982, s. 200-213).

Sonuç

Kuzu, koyun, sürü ve çoban gibi kavramların Yahudi toplumu için oldukça önemli olduğu bilinmektedir. Eski Ahit'te bu kavramlar birçok bölümde metafor olarak kullanılmış ve sürüden ayrılanların başına geleceklerle ilgili birçok kıssaya yer verilmiştir. Bir çoban tarafından yönetilen koyun sürüsü, Yahudilerce kendilerine atfedilen metaforlardan biridir. İlk Hıristiyanların da Yahudi olması sebebiyle Yeni Ahit'te de bu kelimelerin yaygın olarak karşımıza çıktığı fark edilmektedir. Sürünün devamını sağlayacak genç bir bireyi temsil eden kuzu, aynı zamanda saflığın ve günahsızlığın sembolü olarak İsa'ya atfedilen kavramlardan biridir.

İlk yüzyıllardan kalan Hıristiyan sanatı örneklerinde, tasvirler yerine, İsa'yı ve Hıristiyanlığı temsilen kuzu, çoban ve benzeri sembollerin kullanıldığı fark edilmektedir. Günümüze kadar gelen ilk Hıristiyan sanatı örnekleri olan Roma katakomplarında Hıristiyan semboller görülebilmektedir. İsa'nın bir insan olarak tasvir edilmemesi, Eski Ahit'te yer alan Tanrı'nın görünmezliği ve dolayısıyla tasvir edilememesi ilkesiyle ilgilidir. Üçüncü yüzyılın sonundan itibaren, Yahudiler dışında, Yunan Kültüründen insanların Hıristiyanlığı kabul etmesiyle beraber, İsa'nın bir insan olarak tasvir edildiği çeşitli örneklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yaklaşımın, o dönemde İsa'nın ruhani bir varlık olduğunu ve görüntüde insan olduğunu iddia eden Gnostiklerle yaşanan mücadelenin sonucunda ortaya çıktığı düşünülebilir. İmgelerle birlikte, sembollerin kullanımı da devam etmiştir.

692'de Trullo Konsili'nin sonuç bildirgesinde, dini resimler, ikonlar ve sembollerle ilgili bazı kararlar alınmış ve kuzu sembolünün kullanımı yasaklanmıştır. İsa'nın fani bir insan olduğu ve insan gibi tasvir edilmesi gerektiği 82 numaralı kararın ana konusudur. Bu madde, Hıristiyanlığın temel ilkesi olan İsa'nın insan olarak doğup, insan olarak yaşadktan sonra öldüğü ilkesinin bir yansımasıdır. İsa'nın insan oluşunun en önemli kanıtlarından biri, annesi ve onun mucizevi doğumudur. Diğer bir kanıt da İsa'nın son akşam yemeğinde başlattığı ilk ritüel olan Ökaristi'dir. İsa, bedenini ekmek ve kanını da şarapla özdeşleştirerek havarilerine paylaşmış, ekmek ve şarabı tüketenlerin kendi bedeniyle bütünleştiğini ifade ederek ve kendi bedeninin maddesel olduğunu ve kendisinin ölümlü olduğunu vurgulamıştır.

Ökaristi tamamen dini bir kavram değildir ve siyasi bir niteliği vardır ve Hıristiyan Kilisesinin varlık sebebi olduğuna inanılmaktadır. İsa'nın ilk din adamı olarak yürüttüğü Ökaristi ayini, yazdığı mektuplardan da anlaşıldığı gibi Aziz Pavlus'un kurduğu Kilise örgütünün temel işlevlerinden biridir ve Kilise kelimesiyle eş anlamlıdır. İnananlar bir araya gelerek Ökaristi ayini yapılmakta ve kolektif bilincin oluşturulması sağlanmaktadır.

Kutsal Litürji inananları bir araya getirerek ortak bir inanç birlikteliğini sağlayan önemli etkinliktir. Litürjinin her aşaması sembolik olarak İsa'nın yaşamındaki anlara odaklanır ve onun Fısh bayramından önce kurbanlıkların kesildiği zaman ölümünü

temsil eder şekilde İsa'nın bedenine ve kanına karşılık gelen ekmek ve şarabın dağıtılmasıyla sonuçlanır. Karmaşık teolojik ilkelerin, inanan insan kitlelerine görsel şekilde aktarılması Bizans Resim Sanatı'nın ana hedefidir ve Kutsal Litürjiyi tamamlayıcı bir role sahiptir. Dini resimler ve sembollerin kullanıldığı Bizans Dini Resim Sanatı, Hıristiyanlığın temel ilkesi olan İsa'nın insan oluşunun kanıtlanmasına yönelik bir iletişim yöntemidir. Annesi Meryem'in görkemli bir şekilde tasviri, çektiği acıların resim programına aktarılması, doğumu, annesinin kucağındaki çocuk hali, yaşamındaki önemli anlar İsa'nın insan oluşunu kanıtlamaya yönelik bir çaba olarak adlandırılabilir. Geniş halk kitlelerine kelimelerle ifade edilemeyen mesajların büyük çoğunluğunun ardında, İsa'nın insan olarak doğumu ve Kilisenin varlık sebebi olan hem de İsa'nın insan doğasının kanıtı olan Ökaristi yer almaktadır.

Ökaristi sadece Kilisenin varlığının gerekçesi değildir. İmparatorluk yönetimi için Hıristiyanlık teolojisi, toplumu bir arada tutmak için siyasi bir araçtır ve I.Konstantinos'tan itibaren oluşturulmaya başlanan Hıristiyan toplumun bir arada tutulması, Bizans İmparatorluğunun temel amacıdır. Siyasi harçta oluşan her türlü toplumsal ve siyasi kökenli sorun, teolojik ilkeler çerçevesinde oluşturulan yeni kuralların gündeme alınmasına ve litürjinin değişimine yol açmıştır. Sorunlara yönelik alınan tedbirlerin, yeni teolojik kararların ve değişikliklerin izlendiği mecraların başında Bizans resim sanatı gelmektedir. Her yeni sahne kompozisyonu, bazı sahnelerin sıklığının artışı, arka planda İmparatorluğun ve Kilisenin karşılaştığı sorunlara ve yorum farklılıklarına yönelik tedbir anlamını taşır. 11. ve 12. yüzyıllarda yaşanan dini tartışmaların izleri, resim sanatında bazı değişiklikler yarattığı bilinmektedir.

12.yüzyılın sonunda ortaya çıkan *Melismos* sahnesi, Ortodoksluk ve Bizans Resim sanatı için de önemli bir kilometre taşı olarak görülebilir. Katolik Kilisesi ile ayrılığa sebep olan Ökaristi üzerindeki fikir ayrılıklarına karşı Ortodoksluğun savunduğu teolojik ilkeler, *Melismos* sahnesinde yer alan semboller ve kompozisyonla özgün bir şekilde tasvir edilmektedir. İsa, ölümlü bedeniyle sunak üzerinde bir somun ekmek gibi uzanmakta ve Ortodoksluktaki yaşayan ve ruhu olan İsa'yı ifade eden mayalı ekmek olduğu vurgulanmaktadır. Üzerinde uzandığı masa hem akşam yemeğinde kullanılan masayı hem de ölümünü temsil eden mezarını sembolize etmektedir. *Melismos* sahnesinde kullanılan semboller, İsa'nın doğumunu, ölümünü ve Ökaristi'yi ifade eden karmaşık bir sahnenin, üzerinde çalışılmış öğeleri olduğu fark edilmektedir.

Melismos sahnesinin anıtsal resim programlarında yer almasının nedeninin, çeşitli siyasi sebepler yanında Litürjide kullanılan ekmeğin türü konusunda yapılan tartışmaların ardından 1054'te Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin ayrılması süreciyle ilişkili olduğu düşünülebilir. İsa'nın bebek olarak tasvir edilmesi Ortodoksların Ökaristi litürjisinde kullandıkları mayalı ekmekle ilişkilidir. Maya ekmeği canlandırmakta ve İsa'nın bedeninin canlı olduğunu ve öldükten sonra dirileceğini ima etmektedir. Ortodoksların mayalı ekmeği Litürjide kullanmalarını bu şekilde ifade ettikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Ortodoks tezlerini savunmak için geliştirildiği anlaşılan *Melismos* sahnesi, Bizans resim sanatında yoğun olarak kullanılan sembolizm nedeniyle önemli bir yere sahiptir. 692’de Trullo Konsili’nde yasaklanan kuzu sembolizminin, Melismos ile farklı bir sembolizm türüne dönüştüğü fark edilmektedir. Bu sembolizmde, İsa’nın kurban oluşu ve Ökaristi litürjisi, kuzu sembolüyle değil İsa’nın bedeni resmedilerek ima edilmektedir.

Kaynakça

Alexander, T. D. (2004). Passover sacrifice. In R. T. Beckwith & M. J. Selman (Eds.), *Sacrifice in the Bible* (pp.1-24). Eugene, Oregon: Wipf and Stock.

Arkin, M. (1975). *Aspects of Jewish economic history*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.

Barr, D. L. (2003). Introduction: Reading revelation today: Consensus and innovations. In D. L. Barr (Ed.), *Reading the book of revelation A resource for students* (pp.1-9). Atlanta: Society of Biblical Literature.

Belting, H. (1980/1981). An image and its function in the liturgy: The man of sorrows in Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 34/35, 1-16. <https://doi.org/10.2307/1291445>

Brenk, B. (2008). Art and propaganda fide: Christian art and architecture, 300–600. In A. Casiday, F.W. Norris (Eds.), *The Cambridge History of Christianity. Constantine to c.600*. Cambridge University Press, Vol. 2 (pp.691-725). Cambridge University Press.

Bouyer, L. (1968). *Eucharist: Theology and spirituality of the eucharistic prayer*. Indiana: University of Notre Dame Press.

Brubaker, L. (2006). In the beginning was the word: Art and Orthodoxy at the Councils of Trullo (692) and Nicaea II (787). In A.Louth, A.Casiday (Eds.), *Byzantine Orthodoxies: Papers from thirty-sixth spring symposium of Byzantine studies, University of Durham, (23-25 March2002)* (pp. 95-102.). Aldershot: Ashgate Variorum, Publications-Society For The Promotion Of Byzantine Studies 12.

Burkitt, F. C. (1932). *Church and gnosis: A Study of Christian thought and speculation in the second century*. Cambridge at the University.

Casiday, A.& Norris, F. W. A. (2008). Introduction. In A. Casiday & F. W. Norris (Eds.), *The Cambridge History of Christianity: Volume 2, Constantine to c.600* (pp. 1-5). Cambridge: New York, Cambridge University Press.

Chadwick, H. (2003). *East and west: the making of a rift in the church: from apostolic times until the Council of Florence*. New York: Oxford University Press.

Chawner, W. (1874). *The influence of Christianity upon the legislation of Constantine the Great*. Cambridge: McMillan and Co.

Constantinides, C. (2008). *Ho Melismos-Oi sylleitourgountes hierarches kai oi angeloï-diaconoi mbrosta sten Hagia Trapeza me ta timia dora e ton eucharistiako Christo*. Athens: P. Kyriakides.

Corrigan, K. A. (1988). The Witness of John the Baptist on an early Byzantine icon in Kiev. *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 1-11. https://archive.org/details/DOP42_01_Corrigan

Crisp, O. (2007). *Divinity and humanity: the incarnation reconsidered*. Cambridge University Press.

Di Berardino, A. (Ed.). (2014). *Encyclopedia of ancient Christianity*. Downers Grove, Illinois: IVP Academic.

Elsner, J. (1995). *Art and the Roman viewer: The transformation of art from the pagan world to Christianity*. Cambridge University Press.

Feingold, L. (2018). *The Eucharist: Mystery of presence, sacrifice, and communion*. Steubenville: Emmaus Academic, St. Paul Center for Biblical Theology.

Fideler, D. (1993). *Jesus Christ, sun of God: Ancient cosmology and early Christian symbolism*. Wheaton. Illinois: Quest Books.

Finney, P. C. (1994). *The invisible God: The earliest Christians on art*. New York: Oxford University Press.

Gerstel, S. E. J. (1999). *Beholding the sacred mysteries: Programs of the Byzantine sanctuary*. Seattle: College Art Association in association with University of Washington Press.

Grant, R. M. (1978). *Gnosticism: A source book of heretical writings from the early Christian period*. New York: AMS Press.

Grumett, D. (2016). *Material eucharist*. United Kingdom: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1017/S003693061700045X>

Hall, G. S. (2006). Institutions in the pre-Constantinian ecclesia. In M. Mitchell, F. M. Young & K.S. Bowie (Eds.), *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine* (pp.415-433). Cambridge: Cambridge University Press.

Howley, M. F. (1894). *An explanation of the Holy Sacrifice of the Mass*. Boston: Doyle and Whittle. https://archive.org/details/cihm_13177/page/n13/mode/1up

Jensen, R. M. (2013). The invisible Christian God in Christian art. In A. De Conick, G. Adamson (Eds.), *Histories of the hidden God: Concealment and revelation in western gnostic, esoteric, and mystical traditions* (pp. 217-233). Durham England, Acumen.

Joseph, S. J. (2016). *Jesus and the temple: the crucifixion in its Jewish context*. London: Cambridge University Press.

Kateusz, A. (2019). *Mary and Christian women, hidden leadership*. New York: Palgrave Macmillan-Open Access. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-11111-3>

Kouremenos, T. (2018). *Plato's Forms, mathematics and astronomy*. Boston: De Gruyter.

Ladner, G. B. (1965). *Ad Imaginem Dei: The image of man in Mediaeval Art*. Latrobe: Archabbey Press.

Lidov, A. (1998). Byzantine Church decoration and the great Schism of 1054. *Byzantion*, 68(2), 381-405. <http://www.jstor.org/stable/44172338>

Lombardo, N. E. (2013). *The Father's will Christ's Crucifixion and the Goodness of God*. Oxford: Oxford University Press.

Marcus, J. (2006). Jewish Christianity. In M. Mitchell, F. M. Young & K.S. Bowie (Eds.), *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine* (pp. 87–102) Cambridge: Cambridge University Press.

McGinn, B. (2014). Hidden God and hidden self: The emergence of apophatic anthropology in Christian mysticism. In A. D. Deconick and G. Adamson (Eds.), *Histories of the Hidden God: Concealment and Revelation in Western Gnostic, Esoteric, and Mystical Traditions*. (pp. 87-100) Durham England, Acumen.

McKay, G. K. (2010). Illustrating the Gospel of John: The exegesis of John Chrysostom and images of the Ancient of Days in Eleventh-Century Byzantine Manuscripts. *Studies in Iconography*, 31, 51-68. <http://www.jstor.org/stable/23924979>

McKnight, S. (2005). *Jesus and his death: historiography, the historical Jesus, and atonement theory*. Waco, Tex., Baylor University Press.

Meeks, W. A. (2006). Social and ecclesial life of the Earliest Christians. In M. Mitchell, F. M. Young & K.S. Bowie (Eds.), *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine* (pp. 144-174). Cambridge: Cambridge University Press.

Melniciuc, P. I. (2011). The lamb sacrifice expressed in religious Art. *European Journal of Science and Theology*, 7(2), 77-99. https://www.researchgate.net/publication/299048711_THE_LAMB_SACRIFICE_EXPRESS_ED_IN_RELIGIOUS_ART

Mermelstein, A. (2014). *Creation, covenant, and the beginnings of Judaism: Reconceiving historical time in the second temple period*. Leiden; Boston: Brill.

Mondzain, M. J. (2005). *Image, icon, economy: the Byzantine origins of the contemporary imaginary*. California: Stanford University Press.

Nickelsburg, G.W. E. and VanderKam, J. C. (2004). *1 Enoch: A new translation: Based on the hermeneia commentary*, Minneapolis: Fortress Press.

Nortje, S. J. (1996). Lamb of God (John 1:29): An explanation from ancient Christian Art. *Neotestamentica* 30(1), 141-150. https://journals.co.za/doi/epdf/10.10520/AJA2548356_436

Osborn, E. F. (1957). *The philosophy of Clement of Alexandria*. New York: Cambridge The University Press.

O'Collins, G. and Jones, M. K. (2010). *Jesus our priest: A Christian approach to the priesthood of Christ*. Oxford: New York, Oxford University Press.

Ötüken, Y. (1984). Kapadokya bölgesindeki Kapalı Yunan haçı kiliselerinde resim programı. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 3(3), 143-167. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/152226>

Paolucci, A. (1978). *Ravenna (Scala Guides to Art)*. Italy: Scala.

Pieper, F. (2010). Nature and character of theology. In D J. Jefferson. (Ed.), *The Necessity of Systematic Theology*, (pp. 85-89). Wipf and Stock Publishers.

Perczel, I, Forrai, R. & Gereby, G. (2005). (Eds.). *The Eucharist in theology and philosophy: issues of doctrinal history in East and West from the patristic age to the reformation*. Leuven: Leuven University Press.

Rawls, A. W. (2004). *Epistemology and practice: Durkheim's The elementary forms of religious life*. New York: Cambridge University Press.

Rossing, B. R. (2016). Revelation. In M. Aymer, C. B. Kittredge & David A. Sánchez (Eds.), *Hebrews, the General Epistles, and Revelation: Fortress Commentary on the Bible Study Edition* (pp. 715-772). 1517 Media.

Rowland, C. (2004). Scripture: New Testament. In P. Scott and W. T. Cavanaugh (Eds.), *The Blackwell companion to political theology* (pp. 21-34). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Schmitt, C. (1996). *Roman Catholicism and political form*. (G. L. Ulmen, Trans.) Westport, Connecticut, London: Greenwood Press. (Original work published (1923b).

Sister, C. M. (1977). Art and the early Church. *The Journal of Theological Studies*, 28(2), 303-345.

Skedros, J. C. (2017). You cannot have a Church without an empire: Political Orthodoxy in Byzantium. In G. E. Demacopoulos and A. Papanikolaou (Eds.), *Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine* (pp.219-231). Papanikolaou, Fordham University Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1gn6b41>

Şenel, Z. (2010). *Komnenos Dönemi toplumsal, siyasal ve dini tartışmaların sanata yansması* [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Şenel, Z. (2019). *Makedonya'da Komnenos Dönemi resim sanatı: Kurbinovo Aziz Georgios Kilisesi* [Yayınlanmamış Doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Şenel, Z. (2022). Bizans dini resim sanatında Enok ikonografisi. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.), *Anadolu'da Bir Çınar, Prof. Dr. Erol Altınşapan'a 60. Yaş Armağanı* (s. 439-451) içinde. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Thiessen, M. (2018). Paul, the animal apocalypse, and Abraham's Gentile seed. In L. Baron, K. J. Hicks and M. Thiessen (Eds.), *Early Christianity and its literature, the ways that often parted: Essays in honor of Joel Marcus* (pp. 65-78). Atlanta: SBL Press.

Taft R. (1988). Melismos and comminution: The fraction and its symbolism in the Byzantine tradition. *Studia Anselmiana*, 95, 531–552.

Tsakiridou, C. A. (2013). *Icons in time, persons in eternity: Orthodox theology and the aesthetics of the Christian image*. Farnham, Surrey: Burlington, VT, Ashgate.

Vasileva, T. (2003). The scene “Melismos” in the church “St. Virgin” in Dolna Kamenitsa (XIV c.). In Niš i Vizantija: zbornik radova. Niš: University of Niš, Serbia, (pp. 269-276).

Viladesau, R. (2006). *The beauty of the Cross: The passion of Christ in theology and the arts, from the catacombs to the eve of the Renaissance*. New York: Oxford University Press.

Vinogradova, E. (2010). Theological controversy, heresy and Byzantine art: An approach. In A.Rigo and P. Ermilov (Eds.), *Orthodoxy and Heresy in Byzantium* (pp. 159-172). Roma: Università degli Studi di.

Walker, B. (1983). *Gnosticism: its history and influence*. Wellingborough, Northamptonshire, Aquarian Press.

Walter, C. (1982). *Art and ritual of the Byzantine Church*. London: Variorum Publications.

Weinandy, T. (2012). The Annunciation and Nativity: Undoing the sinful act of eve. *International Journal of Systematic Theology*, 14(2), 217-232.

Weitzmann, K. (Ed). (1979). *Age of spirituality: late antique and early Christian art, third to seventh century*. New York: The Metropolitan Museum of Art. Princeton University Press.

Zizioulas, J. D. (2001). *Eucharist, bishop, church: The unity of the church in the divine eucharist and the bishop during the first three centuries*. Brookline: Massachusetts Holy Cross Orthodox Press.

Zizioulas, J. D. (2011). *The eucharistic communion and the world*. London: New York, T & T Clark.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Res. 1.: Priscilla Katakomb'unda yer alan İyi Çoban sembolü, 3. yüzyıl (Kateusz, 2019 s.128)

Res. 2: Havarilerin Komünyonu sahnesi (Ohrid Ayasofya), 11. Yüzyıl (Şenel arşivi)

Res. 3: Vaftizci Yahya ikonası, 5. veya 6. yüzyıl, Sina'daki Aziz Katerina Manastırı
(Weitzmann, 1979, s. 535)

Res. 4: Maximian'ın tahtı, Vaftizci Yahya elinde tuttuğu kuzu sembolüyle, fildişi, 6. Yüzyıl (Paolucci, 1978, s. 84)

Res. 5: Aziz Georgios Kilisesi (12. Yüzyıl sonu), Kurbinovo, Makedonya (Kilise Babaları arasında Melismos Sahnesi) (Şenel, 2019, s. Görsel 5.61)

Res. 6: Aziz Georgios Kilisesi (12. Yüzyıl sonu), Kurbinovo, Makedonya (Melismos detay)
(Şenel, 2019, s. Görsel 5.58)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute
e-ISSN: 2822 - 3136
Yıl / Year: 2023 - Sayı / Issue: 61

The Effects Of Green Transformational Leadership on The Green Behaviour Of Business, The Environment and The Green Performance

Yeşil Dönüştürücü Liderlik Anlayışının İşletmelerin Yeşil Davranışlarına, Çevreye ve Yeşil Performanslarına Etkisi

Burcu TURAN TORUN

Assistant Professor, Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Tourism, Department of Tourism Management, Van, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Van, Türkiye

ORCID: 0000-0003-1963-9368 | Email: burcuturan@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Turan Torun, B. (2023). The Effects Of Green Transformational Leadership on The Green Behaviour Of Business, The Environment and The Green Performance, *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 31-53.

Turan Torun, B. (2023). Yeşil Dönüştürücü Liderlik Anlayışının İşletmelerin Yeşil Davranışlarına, Çevreye ve Yeşil Performanslarına Etkisi, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 31-53.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 04 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 04 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 31-53

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Burcu TURAN TORUN).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Yönetim ve organizasyon alanında yeşile yani çevreye önem veren liderlik anlayışı, günümüzde yeşil dönüşümcü liderlik anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeşil dönüştürücü liderlik anlayışı, dönüştürücü liderlik anlayışının kapsadığı özelliklere ek olarak çevreyi koruma ve bunun doğrultusunda gerekli olan davranışları sağlamaya çalışan bir liderlik modelidir. Yeşil dönüşümcü liderler işletmenin çevresel değerlerini ön plana çıkarır, yeşil iş terimlerini açıklar ve üst düzey çevresel değerlere yoğunlaşmayı amaçlar. Bu çalışmada da yeşil dönüştürücü liderliğin ne anlama geldiği, işletmelerin yeşil davranışlarının çevreye ve performanslarına nasıl katkı sağladığının ve ne anlama geldiğinin açıklanması ve yazına katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Yeşil dönüşümcü liderlik, işletmelerin çevreyle ilişkisi ve etkileşimini ve ekonomik performansa etkisiyle ilgili problemlerin çözmesini sağlayan liderlik modelidir. Yani yeşil değerlere sahip olan bir dönüşümcü lider örgütsel çevreye faydalı olan hususlara yönelerek, izleyenleri motive eder ve örgütsel gelişimin sağlanmasını amaçlar. Yeşil liderlik ile ilgili kavramsal bir çerçeve çizilmeye ve literatüre katkı sağlamaya çalışılmıştır. Yeşil değerlerin ortaya çıkmasını sağlamak için katkıda bulunan yeşil dönüşümcü liderlik ile ilgili literatürde daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmakla birlikte literatüre teorik katkı sağlamayı amaçlayan bu çalışmanın ilgili ampirik çalışmalara ışık tutabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil dönüştürücü liderlik, yeşil davranış, yeşil performans

Abstract

The understanding of leadership which gives importance to green, that is, to the environment, today emerges as a green transformational leadership approach in the field of management and organization. The green transformational leadership approach is defined as a leadership model trying to protect the environment and providing the necessary behaviors along with the features which are covered by the transformational leadership approach. Green transformational leaders highlight the environmental values of the business, explain terms related to green business and aim to focus upon high-level environmental values. In the present study, it is probed to explain the meaning of green transformational leadership and how green behaviors of businesses make contribution to the environment and their performance and to contribute to the literature. Green transformational leadership is a leadership model which provides businesses an opportunity to solve problems related to their relationship and interaction with the environment and their impact upon economic performance. Namely, a transformational leader with green values motivates the followers and aims to provide organizational development by focusing on the issues which are beneficial to the organizational environment. Through the present study, it has been tried to draw a conceptual framework about green leadership and in this way make a contribution to the present literature. Although further studies on green transformational leadership which contributes to the emergence of green values are needed in the literature, it is thought that the present study, which aims to make a contribution to the literature theoretically, can shed light on related empirical studies.

Key words: Green transformational leadership, green behaviours, green performance

Introduction

Until the 1960s, the dominant idea in the industrialization policies of countries was that the natural resources of the world would be adequate for all countries to industrialize and grow their industries. Moreover, it was thought that nature would not be polluted and would renew itself automatically. However, as a result of the issues such as limited natural resources, population growth, climate change, rapid urbanization and globalization, unavoidable environmental problems began to emerge (Beyazit and Yarım, 2020, p. 13). In order to solve these problems and reduce the hazards of industrial waste, businesses and traditional products, the subject of greening the management and organizational philosophy has become popular both in the field of industry and among academicians (Li, Bhutto, Xuhui, Maitlo, Zafar, Bhutto, 2020, p. 1).

In the field of management and organization, the understanding of leadership which gives importance to green, in other words to the environment, emerges as a green transformational leadership approach. The green transformational leadership approach which has been making a name and has been the subject of research in recent years is described as a leadership model ensuring the protection of the environment and the behaviors which are required for this along with the characteristics of the transformational leadership understanding.

Green transformational leaders put an emphasis on the environmental values of the business as well as defining green business terms and focusing on high-level environmental values. These activities not only help the business achieve its environmental goals, but enhance the audience's perception that their own values are realized, as well. In this way, followers begin to see their daily work as more meaningful and compatible with their personal values. The perception that followers have the same values as their green transformational leaders can be associated more with green employee behaviors (Wang, Zhou, Liu, 2018, p. 3).

Currently, businesses are required to pay more attention to the environment, which stems from both the pollution of the environment as much as possible and the necessity of leaving a clean environment for future generations. In this regard, the issues discussed are considered to bear significance. Thus, leadership models which take the environment into account while producing goods and services in businesses have gained importance. Through these leadership models, it is aimed to minimize the damage given to the environment and to protect the environment. Bearing this in mind, it is of great importance to determine the effects of green transformational leadership, which is one of these leadership models, on the behavior and performance of businesses.

The present study aimed to evaluate the effects of green transformational leadership approach on the green behavior, environment and green performance of businesses. For this reason, national and international literature review was carried out. In order for the compilation study to proceed systematically, firstly studies which are conducted at the

national level were examined, which were attained from the ULAKBIM database by scanning the keywords of green transformational leadership. On the other hand, studies conducted at international level were downloaded from the SCIENCE DIRECT database with the same keywords. In this database, the previous studies were comprehensively examined with the literature review and the framework of the present study was created.

In the process of conducting the study and deciding which studies to include, the study was shaped by taking the studies published between 2009 and 2023 into consideration among the existing studies. While considering those years, the study was carried out especially by paying attention to the fact that there are more studies which have been conducted in recent years and remain up-to-date. In this respect, it can be stated that the research conducted in the last five years has been referred more heavily and thus, the present study has been completed.

Studies on green transformational leadership can be found in the literature. However, no study has been realized to be conducted in the national literature that deals with green transformational leadership understanding, environment and performance together. Therefore, the issues mentioned above were discussed together in the present study and it as aimed to contribute to the related literature by addressing the meaning of green transformational leadership and the effects of this understanding upon the green behavior, environment and green performance of businesses.

1. Green Management, Environment and Green Organizational Behavior

The understanding of sustainable green management and related practices have started to arouse interest among businesses and academics as a way of minimizing industrial waste and environmental pollution (Al-Ghazali, Gelaidan, Shah, Amjad, 2022, p. 2). A "Green Renaissance" period, which has a wide-ranging effect on the missions of current businesses, is experienced. Businesses need to be able to contribute to environmental sustainability and channel their employees in this direction (Eroymak, Izzuden, Erdem, 2018, p. 965). Many studies have been conducted so that businesses can understand and adopt green (Onel, 2021, p. 23). With the effect of extreme environmental pollution and global warming, the matter of protecting the environment has become a fundamental issue and more companies have become willing to develop green products (Chen and Chang, 2013, p. 107).

Green management refers to carry out each activity in an environmentally friendly way, especially from product and process development activities to the last activity at the point of reaching the goals of the businesses. Environmentally sensitive management approach refers to the approach adopting practices which eliminate the activities that will give harm to the environment, not activities that will adversely affect the environment (Nemli, 2001, p. 213). Green management means the consideration of environmental protection and economic growth together.

Green management can be considered as the implementation process of the innovation steps that have been taken by the business to achieve a competitive advantage through waste reduction, social responsibility and sustainability (Acar, 2022, p. 5). In this respect, business managers should develop sustainable policies in order to provide competitive advantage with green practices (Yuksel and Uckun, 2022, p. 1381). The concept of “green” is a term which highlights sustainability as well as protection of the environment. This concept, used frequently today, refers to the understanding of the dangers involving water, air and soil pollution, greenhouse gas effect and global warming (Hancioğlu, 2018, p. 231).

Giving training on environmental activities enables employees to exhibit voluntary behaviors and environmental values to spread. Through this strategy, businesses achieve transferring green knowledge and skills to their employees and contribute to their understanding of negative environmental effects (Akandere, 2019, p. 390). With this understanding, employees in turn exhibit behaviors such as recycling and reducing waste in their businesses or they can contribute positively to climate change by feeling sensitive towards cleaning the harmful gases which are released to the environment by their businesses or polluted waters.

The inclusion of environmental awareness in the organizational culture facilitates the environmental activities of the business. New concepts are added to the literature which shows improvement in terms of the environment day by day. For a better understanding of the subject, these concepts are presented in Table 1 (Tepe Kucukoglu, 2014, p. 62).

Table 1. Some Concepts Related to the Environment.

Environmentalism	Behavioral tendency to act with the intention of protecting the environment, worldview (Stern, 2000)
Environmental awareness	Knowing the effect of human behaviour on the environment (Kollmuss and Anyeman, 2002)
Green culture	Environmental values developing through individuals' awareness and perception of the environment (Li, Jin, 2011)
Pro-environmental behaviour	Conscious behavior to reduce the negative effects on the natural environment as a result of the activities of the individual (i.e. reducing the use of resources and energy, the use of non-toxic components, reducing waste generation etc.) (Kollmuss and Anyeman,

	2002), (Krajhanzl, 2010)
Green organizational identity	Interpretive schema which are collectively created and shared by organizational members in order to add meaning to their actions, choices and behaviors related to environmental issues (Chen, 2011)
Green core competence	Environmental capabilities, technologies and knowledge which the business possesses, are difficult to imitate by its competitors, are found rarely in the market, are difficult to replace, and make environmentally friendly contributions to its customers (Chen, 2008)
Environmental leadership	A dynamic process in which one individual affects others in the realization of environmental management and protection successfully (Chen, 2011).
Green competitive advantage	Situations in which the business achieves certain positions in the market by means of environmental management strategies or green innovations in such a way that its competitors cannot imitate these strategies (Chen, 2011)

Kaynak: Tepe Kucukoglu, 2014, p. 62.

Businesses can increase their environmental performance by exhibiting green behavior. Employees can be claimed to go beyond their job requirements by behaving environmentally responsible and help their businesses in terms of increasing their environmental efficiency (Akandere, 2019, p. 389).

In the field of organizational behavior and management, the organizational structures which pave the way for green organization practices and the behavior which is compatible with these structures is called "green behavior". Green behaviors refer to the

behaviours shown voluntarily (Dikme and Sucu, 2019, p. 257). With the help of these behaviors, businesses become to display more sensitivity to their environment.

Green organizational behaviors refer to voluntary behaviors exhibited in order to protect the environment (Yuksel and Uckun, 2022, p. 1380). So as to increase the environmental performance of the businesses, it is of great significance that the employees show green behavior and exhibit environmentally sensitive behaviors. In this way, businesses will solve environmental problems and ensure that the activities of the business are sustainable (Akandere, 2019, p. 398).

Green behaviors can be divided into compulsory and voluntary behaviors. Compulsory green behavior includes the behaviors that are included in the job description and in the corporate policies and those which should be exhibited in the institution. On the other hand, voluntary green behavior is the behavior which is performed by the individual voluntarily by using his own initiative. Both of these behavior types provide an opportunity for the business to develop and achieve positive organizational results (Yigit, 2022, p. 187). Government regulations regarding the activities of businesses can be given as an example of compulsory behavior whereas turning off unnecessary lights or electronic devices within the business is voluntary behavior.

According to compilation from various studies in the literature by Akandere (2019), green behaviors involve practices such as walking to work, participating in environmental activities, helping colleagues about green issues, energy reduction activities, recycling, turning off lights and electrical appliances, making video conferences instead of travelling, using public transportation, drinking from reusable cups and bottles, raising awareness towards water and energy saving, encouraging reduction in waste, printing two sides of the paper, developing training programs regarding global warming risk, how to reduce the effects of business environment, and about how green products can be used, waste management, energy consumption and purchasing green products (Akandere, 2019, p. 389). With the help of these activities, the company and its employees make significant contributions to the environment.

Businesses can save both costs and waste with the help of green practices. Employees are at the center of green practices (Yigit, 2022, p. 187). Bearing this in mind, business managers should both guide the employees and set an example for them through their behaviors in terms of green practices and by being sensitive to the environment. They should focus upon producing green and environmentally friendly products and lead their competitors in this direction.

Effective development of green products helps to form effective environmental policies as well as ensuring environmental sustainability (Saleem, Mahmood, Ahmed, 2019, p. 120). Businesses should fulfill their responsibilities towards the environment and care for environmental activities in terms of both gaining a sustainable competitive

advantage and increasing brand awareness and sales (Yigit, 2022, p. 188). Green behaviors which can be displayed by businesses could be realized in different ways.

Ones & Dilchert (2012) et al., discussed the green behavior of employees in five sections. These are (2012, p. 459-460):

Avoiding harm: Behaviors such as preventing air pollution, monitoring the effect of activities on the environment, protecting and supporting the ecosystem.

Conservation: It includes reducing the consumption, reusing for other purposes, re-evaluating and recycling.

Sustainable work: It includes changing the way through which the work is conducted for sustainability, choosing more environmentally friendly production activities and processes, creating sustainable products and processes, and being open to innovations in production for sustainability.

Influencing others: It includes encouraging and supporting others as well as education and training for sustainability.

Taking initiatives for the environment: It includes giving priority to the environment, acting for the benefit of the environment and developing programs and policies.

2. Transformational Leadership

Currently, digitalization has become a strategic issue for businesses (Telli, 2022, p. 308) and sensitivity towards the environment has also taken its place among the most important issues within the responsibilities of businesses.

Transformational leaders usually create an attractive vision for their followers and highlight the harmony between the goals of the organization and their personal values. In this way, followers prefer the goals of the organization rather than their own personal goals and leaders influence them in terms of showing effort to achieve the goal (Wang et al., 2018, p. 2). Transformational leadership is considered to be the most effective factor in promoting innovation within an organization (Karimi, Malek, Farani, & Liobikiene, 2023, p. 4). Transformational leaders also can create an innovative climate in order to facilitate the development of creativity (Chen and Chang, 2013, p. 109). Thanks to innovation, they try to make adaption to present conditions.

Transformational leadership emphasizes charismatic, visionary and inspiring activities which influence followers in terms of expanding their goals and performing beyond the expectations which are stated in their official job roles and job descriptions (Qu, Janssenb, & Shi, 2015, p. 286).

Transformational leadership can be defined as a leadership style which is useful for impacting organizational awareness and conscious organization. Due to the fact that transformational leaders can encourage their followers to develop new ideas, apply their

knowledge and learn new technologies, they can both create an organizational awareness and activate processes of careful organization (Chen, Chang, Lin, 2014, p. 6606). This leadership model is a leadership style in which leaders realize a desired change and guide the employees through inspiration and motivation so as to achieve a vision (Li et al., 2020, p. 2). Transformational leadership supports, encourages and motivates employees' commitment towards organizational goals and creativity so as to promote innovation and trigger effectiveness in organizational performance as well as maintaining competitiveness; therefore, it has a positive relationship with transformational leadership, the engagement of employees and innovative behavior (Tosun, Parvez, Bilim, Yu, 2022, p. 2).

Transformational leadership aiming to improve pro-environmental performance (Tuna and Yıldız, 2023, p. 63), is comprised of four dimensions which involve intellectual encouragement, individual interest, charisma and inspiring motivation (Chen and Chang, 2013, 109; Acar, 2022, p. 53).

Intellectual encouragement refers to the degree to which the leader's actions force his followers to think creatively and take risks (Park and Pierce, 2020, p. 2), which contributes to development of the skills of the followers such as identifying problems, seeking information, finding solutions and solving problems (Acar, 2022, p. 53). Via intellectual encouragement, the leader can help followers create cognitive processes which are related to creativity in problem solving (Chen and Chang, 2013, p. 109). In this respect, the leader can be claimed to try ensuring that his followers possess an innovative understanding of solving a current or future problem.

In the dimension of individual attention, transformational leaders can stimulate group creativity by recognizing the unique needs of their followers as well as providing coaching and counseling in terms of following up (Chen and Chang, 2013, p. 109). In this dimension, the leader takes the needs, expectations and demands of his followers into consideration and tries to respond to their requests upon this issue.

With charisma, the leader enables a clear vision that gives energy to his followers and constitutes a spirit of creativity. Transformational leaders with a high level of inspirational motivation arouse enthusiasm and support their followers' initiatives and perspectives to trigger creative thinking by encouraging their followers to express their ideas (Chen and Chang, 2013, p. 109). Charisma creates a sense in the followers that the leader owns certain characteristics and abilities which in turn makes the followers follow the leader sincerely (Karcioğlu and Kaygın, 2013, p. 4).

2.1. Inspirational motivation:

Inspiration can be described as a leader's ability to act as a role model for his followers by conveying a vision. Inspiration highlights the behavior of a leader who sets goals, inspires and motivates his followers by explaining the mission. A transformational leader inspires his followers by setting a vision and utilizing from his charisma (Karcioğlu &

Kaygin, 2013, p. 5). Inspirational motivation of transformational leaders can increase the enthusiasm of their followers due to the fact that inspirational motivation can make their followers think and perceive the content and significance of their work (Chen, Chang, Lin, 2014, p. 6606). Through this dimension, the transformational leader activates his followers and makes them willing to succeed.

Transformational leaders have a significant effect upon organizational performance in various ways which include the attitudes and behaviors of employees, their commitment, and green performance (Sun, El Askary, Meo, Zafarcand, Hussai, 2022, p. 5278). The essence of transformational leadership is "leadership which is based on values" (Wang et al., 2018, p. 2). Leaders play an important role in innovation and organizational development thanks to their characteristics. In this regard, it can be stated that the understanding of transformational leadership has a critical value (Acar, 2022, p. 53). One of the reasons why transformational leaders are often searched for is that they have the ability to make innovation and create change as well as possessing easily distinguishable features. The basic premise of transformational leaders is to lead change and they create a considerable change both in their followers and in their organizations and help businesses succeed in a competitive environment by incorporating their followers into the process of change (Turkoz, 2023, p. 91).

Transformational leaders can stimulate the development of new ideas. They give ideas and encourage their followers to break new ground. In addition, the present literature has proven that transformational leadership affects organizational innovation in a positive way (Chen et al., 2014, p. 6606; Gumusluoglu and Ilsev, 2009, p. 464; Al-Amri, Hassan, Isaac, Masoud, 2018, p. 9; Aykanat and Caliskan, 2019, p. 847). Transformational leaders empower their followers by taking their individual needs into account and help them grow and become leaders by harmonizing the broader goals and objectives of the leader, group and organization (Bass and Riggio, 2006, p. 3). The followers, seeing that their individual wishes and expectations are realized, can in turn make more contribution to their businesses with the development of their leadership skills.

Transformational leaders can foster their followers to act beyond immediate self-interest by means of charisma, individual interest, intellectual stimulation and inspiring motivation. Transformational leadership can facilitate the emergence of new ideas by enabling vision, motivation and intellectual simulation for their followers (Chen et al., 2014, p. 6605).

3. Green Transformational Leadership

Climate change constitutes the biggest global problem which is faced by the environment and humanity. Human behaviors such as greenhouse gas emissions, pollution, energy use and excessive use of natural resources cause environmental problems (Akandere, 2019, p. 388), which creates difficulty for the activities of businesses and makes it necessary to feel more sensitive towards the environment.

Chen and Chang (2013) refer to Bass (1998) and Gardner & Avolio (1998) for defining green transformational leadership as the behavior of leaders motivating their followers to display performance beyond expected environmental performance levels and inspiring them to achieve their environmental goals

Managers with a high level of green transformational leadership can lead their followers to question assumptions about environmental problems and generate new and different ideas to solve these problems with the help of intellectual encouragement. They also make guidance for their followers through individual attention and can enable them to achieve high competence in terms of environmental issues. If they themselves exhibit environmentally sensitive behaviors, the followers can feel more sensitive towards environmental issues thanks to their charisma, as well. By explaining the importance of environmental sustainability with inspiring motivation, they can express environmental values and activate their followers in this regard (Ozgul and Zehir, 2021, p. 10).

Robertson and Barling (2013) defines the green transformational leadership approach as a manifestation of transformational leadership in which the whole leadership content focuses upon promoting pro-environmental and green initiatives" (Tuna and Yıldız, 2023, p. 63). Green transformational leadership is described as the behavior of leaders who motivate their followers to achieve environmental goals and give inspiration to their followers so as to perform beyond the expected environmental performance levels (Chen et al., 2014, p. 6606).

Individuals with high green identities probably regard themselves and their green transformational leaders as more environmentally friendly. For this reason, such employees are more likely to interpret the vision and values which are conveyed by their green transformational leaders as green and therefore experience a deeper harmony between the leader's perceived value and their own (Wang et al., 2018, p. 3). Thanks to this harmony, the employees perform the necessary activities to ensure that the activities of the business do not give harm to the environment. They can turn this situation into the way in which the businesses do their jobs. In this way, they can become successful in terms of environmental performance.

Green transformational leadership refers to a leadership model which tries to find ways to solve problems related to the effect of the interaction of businesses with the environment upon economic performance. A transformational leader with green values focuses upon the issues influencing the environmental behavior of the followers and providing benefits to the organizational environment, motivating them and working in order to ensure sustainable organizational development (Acar, 2022, p. 54).

Similar to traditional transformational leadership, environmental or green transformational leadership is divided into four behaviors including green individual attention, green idealized influence, green intellectual stimulation and green inspirational motivation (Farrukh, Ansari, Raza, Wu, Wang, 2022, p. 3). In this respect,

green transformational leadership gains an exclusive feature by exhibiting pro-environmental behaviors.

The understanding of green transformational leadership is regarded as the behavior of the leader who supports the employees and provides a motivating mission and vision so as to achieve the green goals of the business (Perez, Ejaz, 2023, p. 3). Green transformational leadership is a leadership approach which ensures internalizing the environmental goals of the business by the employees as well as aiming to increase the green awareness of the employees and motivating them to do more than expected with the aim of achieving the environmental goals of the organization (Kerse, Maden, Selcuk, 2021, p. 1576). Green transformational leadership emphasizes the behavior of leaders who motivate followers to achieve environmental goals. The use of green values forms the basis for the green transformational leadership (Yucebalkan, 2020, p. 393). Green transformational leaders value green vision of the business more than ever before. They are committed to the delivery of green values which provide benefits to the organization and the environment by making the followers see the work as a reflection of their own values (Wang et al., 2018, p. 2). In this way, they show an effort to leave a clean and liveable environment for future generations.

3.1. The Effect of Green Transformational Leadership on Green Behaviour

The rapid increase in the world population ensures gradual decrease in environmental resources. Moreover, increasing demand for consumption causes unconscious use of these resources, pollution of the environment along with increase in ecological problems and therefore climate change emerges. These fundamental social problems emerge as an important issue that should be addressed for businesses whose existence depends on the continuity of the resources. Bearing this in mind, an environmentalist (green) understanding prevails in all business activities from production to marketing, from human resources management to R&D. furthermore, the concept of green is gaining more and more significance in the field of management and organizational behavior literature (Kerse et al., 2021, p. 1575).

Businesses have some responsibilities towards both future generations and society in general and they can fulfill these responsibilities by popularizing green organizational behavior within their organization (Giderler Karavelioglu, 2023, p. 29). In this respect, green transformational leadership refers to a leadership model which is required to deal with environmental problems at the stages of the organizational life cycle. These leaders express green vision of their businesses in an effective way (Ozgul, 2023, p. 52).

As a concept which emerges in the field of green management, green transformational leaders, including the main forms of activities related to green influence, green motivation, green intellectual stimulation and green personalized thinking, shape the green vision of employees and motivate them in terms of achieving green goals (Tuna and Yıldız, 2023, p. 63). Thanks to this vision, followers tend to display

more green behaviors. Studies have also indicated that green transformational leadership can promote green behaviors of employees in the business (Wang et al., 2018, p. 3).

The relationships between the perceived existence of corporate sustainability policies, perceptions of green working climate and the reports of employers regarding green behaviors prove the existence of sustainable organization understanding (Yuksel, Uckun & Uckun, 2022, p. 1380). Green transformational leadership provides green education and development and regards attainment in green practices as a fundamental requirement for effective environmental benefits and for motivating the workforce (Majali, Alkaraki, Asad, Aladwan and Aledeinat, 2022, p. 5).

Green leadership motivates employees to give value to the institutional goals rather than personal goals and guides employees, helps them when needed as well as motivating followers to generate new ideas for the environment (Li et al., 2020, p. 3). In addition, green transformational leaders encourage followers to engage in practices which could enable green product innovation (Majali et al., 2022, p. 5). Employees directed to these applications can get the opportunity to do their jobs more effectively with the help of more innovative applications and methods.

The use of green values is at the center of green transformational leadership; therefore, the value channel can be the main mechanism of influence upon employees' green behavior. Some scholars put an emphasis on the importance of green transformational leadership in terms of helping while shaping employee green behavior (Wang et al., 2018, 2; Chen et al., 2014, p. 6606; Mittal and Lochan Dhar, 2016, p. 118; Cop, Olorunsola and Violet Alola, 2021, p. 672).

3.2. The Effect of Green Transformational Leadership on the Environment

Green color is the color of businesses which try to protect peace, future generations and the environment from all kinds of dangers (Narmanlıoğlu, 2020, p. 40). Green management refers to the management practices which are put forward in order to improve environmental management in businesses. This concept also refers to constituting an environmentally friendly system in the business, the development of this system and the allocation of resources in this regard. Green management includes not only the development of environmentally sensitive business practices but the implementation of these systems, as well (Acar, 2022, p. 4-5).

Current businesses are increasingly applying environmental initiatives such as environmental management system (Graves, Sarkis and Zhu, 2013, p. 81). The success of environmental programs is dependent on the behavior of the employees. In this regard, directing employees towards displaying environmentally sensitive behaviors is an important element for businesses which are active in global world today (Akandere, 2019, p. 388). The green business (Hancıoğlu, 2018, p. 231), can be described as an environmentally sensitive, well-organized and socially responsible business, does not

show hesitation to act environmentally friendly and sets an example for other businesses and leads them in this regard.

Transformational leaders play a vital role in terms of ensuring environmental sustainability (Sun, El Askary, Meo, Zafarcand & Hussai, 2022, p. 5274). Green transformational leaders are committed to delivering green values that could provide benefits to the business and the environment, which enable subordinates to regard the business as a reflection of their own values (Wang et al., 2018, p. 2). Green transformational leadership has the ability to find innovative solutions to problems of the business related to the environment. It considers the values which are useful for the organizational environment and makes contribution to the sustainable development of the organization. He becomes an environmentalist role model for his followers and establishes good relations with them as well as expressing concerns about the environment and encouraging employees to have green values by directing them towards issues which are related to environmental protection (Acar, 2022, p. 5).

Green transformational leadership influences the green innovation process positively and makes contribution to environmental sustainability because it provides employees with the necessary inspiration to achieve organizational and environmental goals (Hanif, Ahmed and Younas, 2023, p. 3). Green transformational leadership can be stated to be a reflection of the transformational leadership which focuses completely upon pro-environmental activities. This understanding ensures that environmental objectives of the business are internalized by the employees, improves their awareness towards environment and becomes a role model for them as well as motivating employees to show a high level of environmental performance. Furthermore, this understanding focuses on the long-term sustainability of the business and environmental responsibilities of the corporation (Coskun, 2022, p. 4-5). A leader with transformational leadership stimulates his followers to engage in pro-environmental behavior. For instance, he can trigger the green behavior of employees through green organizational identity (Wang et al., 2018, p. 1). Renewable energy resources can be used and expanded among the organizational measures in order to ensure environmental sustainability. In this respect, non-renewable energy consumption can be reduced when production processes are reconsidered (Eroymak et al., 2018, p. 964-965).

Environmental sustainability has become an issue of great interest and discussion today due to the fact that the characteristics of present conditions are enough to make businesses more anxious and more concerned about the natural environment than their previous counterparts, which increased the concerns of the stakeholders about the consequences of environmental pollution and environmental degradation. Thus, increasing anxiety has forced business managers to deal with green behaviors towards the environment (Bayrakcı and Dinc, 2020, p. 189).

Green transformational leaders inspire and motivate their followers in terms of taking pro-environmental actions through their idealized charismatic personalities (Farrukh et

al., 2022, p. 2). The change in the basis of increasing interest in environmental sustainability is also reflected within the organizational context. The field of organizational behavior has also started making adaptation to this change within its own dynamics as businesses have shown a tendency to change their inputs, processes and outputs in order to achieve environmental sustainability. With the aim of supporting the change, not only have new green positions been added into the organizational context but also green tasks have been included in the works by expanding the responsibility limits of the existing jobs (Bayrakcı and Dinc, 2020, p. 189).

Changes in the perspectives towards the environment, globalization and issues related to the fact that feeling sensitive towards the environment should be considered as a competitive opportunity rather than a cost element have highlighted the need for investigating environmentally sensitive behaviors. Moreover, businesses have initiated practices such as environmental management systems, green purchasing, eco-design, recycling and energy saving, which provide businesses with long-term benefits such as a positive image, competitive advantage, low operating costs, etc. (Erbasi, 2019, p. 5).

Green transformational leader which is based on traditional transformational leadership engages in environmentally friendly activities. He also triggers employees to work beyond individual interests, enables them to deal with environmental problems in new ways and show effort for a common green vision as well as establishing a close relationship with employees so as to improve their green skills (Ozgul, 2023, p. 52).

Green transformational leadership focuses mainly upon the environmental goals of the business and increases the awareness of the employees as well as motivating them to achieve the goal of maintaining corporate environmental performance (Hanif et al., 2023, p. 3). Green transformational leaders generally emphasize the vital importance of environmental issues which are related to long-term goals of the company while communicating with their subordinates (Wang et al., 2018, p. 3). Environmental awareness has quickly emerged as a widely accepted concept, which results from global climate change; therefore, more customers want to pay more attention to green products (Chen and Chang, 2013, p. 107).

Green behaviors serve for long-term goals of the business. When leaders exhibit green transformational leadership behaviors, the attitudes of the followers towards the organizational environment become more active and they take responsibility for protecting the environment. In this way, green transformational leadership increases the perception of value congruence with leaders and fosters the green behaviors of subordinates (Wang et al., 2018, p. 3). Businesses displaying green behavior may become more acceptable by customers and can get the opportunity to achieve their goals more effectively.

3.3. The Effect of Green Transformational Leadership on Green Performance

Green behaviors of employees can be encouraged by the business so as to minimize the negative effects on the environment while maximizing the positive effects. Employees can be environmentally friendly while they fulfill the tasks assigned to them (Darvishmotevali and Altinay, 2022, p. 3). Environmental friendliness of employees can be achieved through leadership. Behaviors of employees can be directed by leaders in a strong way (Ozgul and Zehir, 2021, p. 9). Transformational leadership plays a very significant role in the development of innovation. Green transformational leadership is defined as the behavior of leaders who could motivate their followers to accomplish environmental goals and inspire them to perform beyond the expected environmental performance levels (Chen, Chang, Lin, 2014, p. 6605). One of the significant effects of the green transformational leadership approach is that the business puts forward green behaviors, green products, which in turn leads to a high level of green performance.

Businesses should adopt an environmentalist belief and present options so as to have an environmentalist worldview. Doing this effectively requires the business to create a green organizational culture (Narmanlioglu, 2020, p. 45). Green transformational leaders show a great effort so as not to give harm to the environment by developing a green organizational culture and guide their employees in this regard.

Psychological mechanisms which try to understand employees' perceptions of the green work environment (i.e how businesses and their colleagues perceive their orientation towards environmental sustainability) and associate such policies with behavior (Yuksel and Uckun, 2022, p. 1380) can be founded. Green transformational leaders fully embody the beliefs, attitudes, values and behaviors of executives influencing business performance. Individuals working with green transformational leadership understanding are proud of being associated with responsible leaders. For this reason, they feel obliged to make positive contributions to their own roles by increasing their performances (Tuna & Yıldız, 2023, p. 63).

Transformational leadership affects innovation performance positively (Chen, 2014, p. 6617). In this respect, with the increase of green transformational leadership behaviors, more environmentally sensitive behaviors can be triggered by increasing green behaviors. Moreover, this leadership model can be used so as to produce environmentally friendly products and to increase them.

Green transformational leadership is of great importance today both in terms of increasing the green performance of businesses and improving innovation due to the fact that businesses need to develop a green management philosophy in order to foster green innovations in the green age (Yucebalkan, 2020, p. 393). With the green transformational leadership understanding, businesses can display green behaviors and achieve a high level of green performance.

Chen, Chang & Lin (2014) state in their study that green transformational leadership is an important determinant of green performance (Chen, et al., 2014, p. 6605). Moreover, along with green transformational leadership, which possesses a key role in the performance of SMEs, the green entrepreneurial orientation plays a significant role in promoting green innovative products which also lead SMEs to show performance (Majali et al., 2022, p. 2). Green products become a powerful competitive weapon in the market because more customers, the environment and more people show willingness to pay more for green products (Chen and Chang, 2013, p. 107). Green transformational leadership helps employees in terms of developing their green creativity significantly by creating a green creative environment and developing individuals (Sidney, Wang, Nazir, Ferasso, Saeed, 2022, p. 3).

Resulting from the technological progress following the industrial revolution, the advent of the information age and the effect of globalization, for a long time, businesses have been trying to adapt to the view that environmental, social and economic sustainability are interconnected (Ones and Dilchert, 2012, p. 450). In this regard, successful green product development can help companies and economies move towards environmental sustainability (Chen and Chang, 2013, p. 107). A business can ensure the continuity of its activities and can keep making contribution to society if it is successful in environmental sustainability. With this advantage, it also guides its competitors in terms of environmental issues.

Environmental leadership can provide a company with a competitive advantage in two ways, the first of which is to meet the demand for environmentally friendly products or services in the market before its competitors. The second advantage involves enabling cost savings which could conserve energy and materials and therefore reduce waste (Chen, 2011, p. 390). Hence, businesses gain a sustainable competitive advantage by meeting the expectations of their customers before their competitors and by providing advantage in terms of cost savings. With this competitive advantage, they can lead their competitors with innovations and outperform them.

Discussion and Conclusion

The world today faces many significant problems. Unavoidable problems such as rapid urbanization, continuous increase in the world population and climate change have begun to emerge as a result of the nature being polluted to such an extent that it cannot renew itself, the rapid depletion of natural resources and the intense migration to cities.

In order to cope with these problems, putting forward practices that give importance to green is necessary at the center of the management. Leadership arises in this respect, as in any other issues. The green transformational leadership approach refers to a leadership model that can respond to this requirement and ensure feeling more sensitive towards the environment. It can be stated that the benefit will be greater and opportunities can be created thanks to the benefit/cost analysis of businesses that are

sensitive to the environment and it can also be claimed that taking advantage of these opportunities can be achieved with the help of green transformational leadership.

A leader in a green transformational leadership approach becomes more sensitive to green and the environment and adjusts his behavior accordingly. In this way, he also sets an example for his employees. Employees can also display behaviors that take the environment into account while achieving their goals. Thus, they can increase their environmental performance.

Green transformational leaders who increase environmental performance can achieve a sustainable competitive advantage and innovate constantly in order to ensure this sustainability. The transformational leader, who exhibits the ability to provide intellectual encouragement, also accomplishes changes with the help of innovations.

Green transformational leaders make their followers question environmental issues and provide intellectual stimulation in order to solve these problems. With the aim of solving these problems, they carry the employees to high competence levels, which in turn make employees become more sensitive towards environmental issues. The employees who show sincerity to solve problems show an intense effort so as not to give harm to the environment, try to find new areas of use for products to protect the environment, show more sensitivity towards the environment in the production process and can form regular and systematic plans-programs in the business. Green transformational leaders, who can influence their followers on the issues mentioned, are also likely to influence their followers as role models.

Green transformational leaders also contribute to the environment in terms of producing environmentally friendly products and services. Affected by green transformational leaders, followers adopt the environmental goals of the business. The followers internalizing these goals show a superior performance so as to accomplish the environmental goals of the business; therefore, displaying green organizational behavior and producing green products become one of their main goals. In this way, strong steps are taken for a clean environment and future. A conceptual framework about green transformational leadership has been tried to be created as well as aiming to contribute to the existing literature. Considering that it is a new leadership model which is sensitive towards the environment, the present study is hoped to make a good contribution in this regard.

As a result of the literature review, it was realized that the studies on green transformational leadership in our country are limited when compared to the ones at international level. With the help of this study, which was carried out to make contribution to a further increase in interest in green transformational leadership and the environment as well as a better understanding of the importance of the environment, the effects between the subjects were evaluated. This study can be stated to differ from other studies in terms of the subject matter with which it deals, which is expected to contribute to the literature.

In the present study, the effects of green transformational leadership upon the green behavior, environment and green performance of businesses were discussed and it was seen that this leadership model had positive effects. It has been concluded that the green leadership model can be practised to increase green behavior, not to give harm to the environment and to increase green performance. When the problems related to the environment and nature are considered, it can be stated that this leadership model is necessary for solving these problems. According to the findings, it is hoped that the study will contribute to the literature. The present study, which aims to make a theoretical contribution to the literature, is thought to shed light on empirical studies (i.e. issues such as green transformational leadership, green behavior, environment and green performance etc.).

References

Acar, S. (2022). *Örgütlerde yeşil insan kaynakları yönetiminin önemi*. İksad publishing house.

Akandere, G. (2019). Çalışanların çevresel tutkusunun yeşil davranışları üzerindeki etkisi, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4),387-404.

Bass, B. M. & Riggio, R. E. (2006). *Transformational leadership*, lawrence erlbaum associates. Second Edition, Mahwah.

Bayrakçı, E. ve Dinç, M. (2020). Örgütsel yeşil davranışlara yönelten güdüler: Özel okul öğretmenleri üzerine nitel bir araştırma, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 188-201.

Beyazıt, E. ve Yarım, S. (2020). *Kırılgan dünyanın küresel sorunu çöp*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Chen, Y. S. (2011). Green organizational identity: sources and consequence, *Management Decision*, 49(3), 384-404.

Chen, Y. S. & Chang, C. H. (2013). *The determinants of green product development performance: green dynamic capabilities, green transformational leadership, and green creativity*, J Bus Ethics, 116, 107-119.

Chen, Y. S., Chang, C. H. & Lin, Y. H. (2014). *Green transformational leadership and green performance: The mediation effects of green mindfulness and green self-Efficacy*, Sustainability, 6, 6604-6621.

Coşkun, Ö.F. (2022). Çevre tutkusunun, yeşil dönüştürücü liderliğin ve yeşil örgüt ikliminin çevreci çalışan davranışları üzerine etkisi. *Journal of Politics, Economy and Management*, 5(1), 1-16.

Dikme, H. ve Sucu, İ. (2019). *Örgütsel davranış ve yeşil işgören davranışı*. (Ed.: Hasan Çiftçi ve Zhanuzak Alımgerey), VIII. Umteb International Congress On Vocational & Technical Sciences, Sivas.

Erbaşı, A. (2019). *Yeşil örgütsel davranış ölçeği: Bir ölçek geliştirme çalışması*. İstanbul Management Journal, 86, 1-23.

Eroymak, S., İzgüden, D. ve Erdem, R. (2018). Çalışanların yeşil davranışının kavramsal çerçevede incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 961-971.

Farrukh, M., Ansari, A., Raza, A., Wu, Y. & Wang, H. (2022). Fostering employee's pro-environmental behavior through green transformational leadership, green human resource management and environmental knowledge, *Technological Forecasting. Social Change*, 179(121643), 1-9.

Giderler Karavelioğlu, C. (2023). Yeşil örgütsel davranışın kavramsal çerçevesi. *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 4(1), 24-34.

Graves, L. M., Sarkis, J. & Zhu, Q (2013). How transformational leadership and employee motivation combine to predict employee proenvironmental behaviors in China. *Journal of Environmental Psychology*, 35, 81-91.

Hancıoğlu, Y., Gülençer, İ. ve Tünel, R. B. (2018). Yeşil yaklaşımlar ve sürdürülebilirliğin yükselişi: İşletmeler sürdürülebilirlik raporlarına neden önem veriyor?. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (17. UİK Özel Sayısı), 229-244.

Karcıoğlu, F. ve Kaygın, E. (2013). Girişimcilik sürecinde dönüştürücü liderlik anlayışı: Otomotiv sektöründe bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 1-20.

Kerse, G., Maden, Ş. ve Selçuk, T. (2021). Yeşil dönüştürücü liderlik, yeşil içsel motivasyon ve çalışanın yeşil davranışı: Ölçek uyarlama ve ilişki tespiti. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1574-1591.

Majali, Alkaraki, M., Asad, M., Aladwan, N. & Aledeinat, M. (2022). Green transformational leadership, green entrepreneurial orientation and performance of smes: The mediating role of green product innovation, *J. open innov. technol. mark. complex*, 8(191), 2-14.

Narmanlıoğlu, Ş. K. (2020). *Etik liderlik algısı ile yeşil örgüt kültürü ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ones, D. S. & Dilchert, S. (2012). Environmental sustainability at work: A call to action, *industrial and organizational psychology*, 5, 447-469.

Önel, B. (2021). İşletmelerin yeşil yönetim algıları ve sürdürülebilirlik bilinci. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 21-33.

Özgül, B. (2023). KOBİ'lerde yeşil süreç inovasyonunu teşvik etmek için yeşil dönüşümcü liderliğin ve yeşil temel yeteneklerin etkilerinin incelenmesi. *BMİJ*, 11(1), 48-65.

Özgül, B. ve Zehir, C. (2021). The influence of green-transformational leadership style on corporate sustainability: A systematic literature review and propositions for future studies. *Istanbul Management Journal*, 90, 1-30.

Telli, E. (2022). İşletmelerin dijital dönüşüm yolculuğunda liderlik: Transformasyonel (dönüşümcü) liderlikten dijital liderliğe. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 307-318.

Tepe Küçükoğlu, M. (2014). *Sürdürülebilirlik ve yeşil yenilik perspektifinde Türk işletmelerinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tuna, Ö. ve Yıldız, M. (2023). Çalışanın yeşil davranışı ve iş performansında yeşil dönüştürücü liderliğin rolü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (C-iasoS 2022 Özel Sayısı), 61-80.

Türköz, T. (2023). Yönetim alanındaki dönüşümcü liderlik kavramının son 35 yıllık gelişimi: Bibliyometrik bir analiz. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 09(03), 87-106.

Wang, X., Zhou, K. & Liu, W. (2018). Value congruence: A study of green transformational leadership and employee green behaviour. *Frontiers in Psychology*, 9(1946).

Yiğit, B. (2022). Yeşil örgütsel davranış: Tekstil sektöründen bir örnek. *Journal Of Emerging Economies And Policy*, 7(2), 186-192.

Yücebalkan, B. (2020). Holistik perspektiften güncel liderliğe bir bakış: Dijital liderlik Yeşil transformasyonel liderlik. *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 6(18), 388-396.

Yüksel, A., Uçkun, S. ve Uçkun, C.G. (2022). Çalışanların yeşil örgütsel davranışlarına ilişkin bir araştırma. *Academic Social Resources Journal*, 7(43), 1380-1387.

Publication Ethics

The author declares that all ethical principals and rules were followed in data collection, analyses, and reporting process.

Ratio of Author Contrubition

This article was written by one author.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest.

Haldun Taner Tiyatrosunda Hitap İfadeleri

Addressing Terms in The Haldun Taner's Theater

İbrahim KARAHANCI

Lect. Dr., Bursa Uludağ University, Faculty of Fine Arts, Bursa, Türkiye

Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Bursa, Türkiye

ORCID: 0000-0001-8527-3283 | Email: ikarahanci@uludag.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Karahancı, İ. (2023). Addressing terms in the Haldun Taner's theater. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 54-87.

Karahancı, İ. (2023). Haldun Taner tiyatrosunda hitap ifadeleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 54-87.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 20 June /Haziran 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 08 August/Ağustos 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 54-87

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (İbrahim Karahancı).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Hitap / seslenme ifadeleri, dil evreninin sunduğu seçenekler içerisinde, verici ile alıcı arasında doğrudan bağın kurulabildiği, ilişkinin oluşturulabildiği dil birimlerindedir. Pek çok sosyal bilim dalında farklı bakış açılarıyla incelenen hitap ifadeleri hakkında değerlendirme yapabilmek için, her şeyden önce dilbilimsel ölçütlerle, bağlama duyarlı, anlam esaslı bir sınıflandırma geliştirme gereksinimi vardır. Böyle bir sınıflandırmanın geliştirilmesi için hitap ifadeleri açısından zengin söz dağarcığı sunan bir derlem gereklidir. Tiyatro metinleri, konuşmalarla biçimlenen ve doğası gereği alıcı ile vericiyi zorunlu kılan hitap ifadelerinin izlenebildiği en yetkin metin türlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Haldun Taner'in basılmış 12 (on iki) tiyatro eserinin derlem olarak kullanıldığı eldeki çalışmada tespit edilen hitap ifadeleri anlamsal özellikleri açısından 8 (sekiz) başlık altında incelenmiştir. Her bir başlıkta kısaca ilgili anlam alanı açıklanmaya çalışılmış, daha sonra söz konusu gruba giren hitap ifadeleri sıralanmıştır. Birtakım nitelikler bakımından belirginleşen hitap ifadeleri örneklerle ortaya konmuş ve tartışılmıştır. Metinlerde geçen hitap ifadeleri hakkında değerlendirme yapılarak öne sürülen sınıflandırmanın yeni araştırmalar için kullanılabilme esnekliğine sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca alan yazınında eksikliği hissedilen tiyatro metinlerinin dil incelemelerinde derlem olarak kullanımının önemi bu çalışma örnekleme aracılığıyla vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dil, hitap ifadeleri, tiyatro eserleri, derlem, sınıflandırma, Haldun Taner

Abstract

Addressing terms are among the language units in which a direct connection and relationship can be established between the sender and the receiver, among the options offered by the language universe. First of all, there is a need to develop a context-sensitive, meaning-based classification with linguistic criteria in order to be able to evaluate the addressing terms, which are examined from different perspectives in many social sciences. In order to develop such a classification, a corpus that offers a rich vocabulary in terms of addressing terms is required. Theatrical texts stand out as one of the most competent text types in which addressing terms, which are shaped by speeches and require the receiver and the sender by their nature, can be followed. In the present study, in which Haldun Taner's published 12 (twelve) theatrical works were used as a corpus, the addressing terms determined were examined under 8 (eight) titles in terms of their semantic features. In each title, the relevant meaning area was tried to be explained briefly, then the addressing terms that belonged to the group in question were listed. Address terms, which became evident in terms of some qualities, were presented and discussed with examples. By evaluating the addressing terms in the texts, it was concluded that the proposed classification has the flexibility to be used for new research. In addition, the importance of using theatrical texts as a corpus in language studies, which is lacking in the literature, is emphasized through this study sample.

Keywords: Language, addressing terms, theatrical works, corpus, classification, Haldun Taner

Giriş

Dil, insanın duygu, düşünce ya da bilgilerini çeşitli yollarla başkalarına aktarırken kullandığı en yetkin araçtır. Yazılı ve sözlü ortamlarda karşısındakiyle iletişim kurmaya çalışan her insan hangi amaçla olursa olsun dilden yararlanır. Bu ortamlarda konuşur / yazar rolünü üstlenen verici, kullandığı dilin olanakları çerçevesinde birtakım seçimler yaparak aktarmak istediklerini dinleyici / okuyucu rolünü üstlenen alıcıya iletmeye çalışır.

Dil evreninin sunduğu seçenekler içerisinde, verici ile alıcı arasında doğrudan bağın kurulabildiği, ilişkinin oluşturulabildiği dil birimlerinden biri hitap / seslenme ifadeleridir. İletişim ortamında sıklıkla kullanılan hitap ifadeleri, “çağırma, uyarma, dikkat çekme, samimiyet / resmiyet gösterme, statü gösterme, onurlandırma, iletişimde olduğunu gösterme, çeşitli duyguları yansıtmaya (heyecan, sevinç, sevgi, saygı, üzüntü, kızgınlık vb. gösterme), hakaret etme, küçük düşürme / aşağılama, sitem etme, yardım isteme, azarlama, dua etme / yalvarma vb.” (Doğru, 2018, s. 135-136) gibi çeşitli işlevler üstlenir. Alyılmaz (1998), “Verici, alıcıya mesajı sözlü veya yazılı olarak iletirken önce ona seslenir / hitap eder ve onu bu seslenmeler vasıtasıyla iletişim ortamına çekerek mesajını iletir / bilgiyi aktarır.” (s. 35) der. Verici, hangi amaçla olursa olsun karşı tarafla gerçekleştirdiği mesaj iletimi / aktarımı işlemini güçlendirmek, belirginleştirmek hatta kimi zaman sadece salt aktarım yapmak için hitap ifadelerine başvurur.

Alkan Ataman’a (2018) göre “Toplumdaki her bireyin konuşmasında sık sık başvurduğu hitaplar, dilin ifade gücünün, toplumun kültürünün, yaşama biçiminin ve değer yargılarının yanı sıra konuşanların kültürel birikiminin, eğitim seviyesinin, hayata bakış açısının göstergeleridir.” (s. v). İçinde bulunulan ortama ya da güdülen amaca göre hitap ifadelerinde çeşitlilik gözlenmesi, bu geniş çerçevenin doğal sonucudur. Sosyoloji, psikoloji, iletişim bilimi, ilahiyat gibi pek çok sosyal bilim dalında farklı bakış açılarıyla incelenen hitap ifadeleri hakkında değerlendirme yapabilmek için her şeyden önce dilbilimsel ölçütlerle, bağlama duyarlı, anlam esaslı çalışmalara gereksinim vardır.

Bu çerçevede nitelikli incelemeler yapabilmek için her şeyden zengin söz dağarcığı sunan derlemeler gereklidir. Bilgisayar destekli dil çalışmaları kapsamında sözlü dil derlemleri, konuşma esasına dayandıkları için hitap ifadelerini tespit edebilmek için en yetkin ortamlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Konu üzerinde araştırmalar yapılmakla birlikte Türkiye Türkçesi sözlü dil derlemlerinin henüz beklentiyi karşılar nitelikte olmadığı bilinmektedir¹. Yazılı dil derlemleri açısından bakıldığında konuşmalarla biçimlenen ve doğası gereği alıcı ile vericiyi zorunlu kılan hitap ifadelerinin izlenebildiği en elverişli metin türlerinden biri tiyatro eserleridir. Bunların yazılış amacına bağlı olarak diğer metinlerden farklılığına dikkat çeken Tören (2013), “Yazar, olay örgüsünü

¹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Akın, 2015: 6-8. Ayrıca Türkiye Türkçesi derleme çalışmaları kapsamında Türkçe Ulusal Derlem’in (TUD v.3.0) yaklaşık bir milyon sözcüklük sözlü dil derlemi önemlidir. Bk. TUD - Türkçe Ulusal Derlemi (2012).

kahramanlarının konuşmaları vasıtasıyla okuyucuya aktarır. Karşılıklı konuşma veya iç konuşma biçiminde yazılan eser, yazar-okur ve yazar-yönetmen-oyuncular-seyirci arasında bir iletişim kurar.” (s. 173) sözleriyle tiyatro eserlerinin “konuşma” esasına dayalı iletişim sürecine vurgu yapar.

Bu noktada konuşma edimine bağlı olarak konuşma dili ve tiyatro ilişkisinin altı çizilmelidir. Aydemir (2020) konuşma diline en yakın dilin dramatik dil olduğunu belirterek “bu dilin günlük yaşamdaki konuşmayı aynen sahneye aktarmıyorsa da ‘konuşuluyorMUŞ GİBİ’ gibi yaparak konuşma dilinin doğallığını yansıladığını” söyler (s. 58). Oyunun türü, hitap edilen kitle, yazarın takip ettiği sanat çizgisi vb. değişkenlik gösterse de oynanmak (söylenmek / seslendirilmek) üzere kaleme alınan bu metinlerin² günlük konuşma dilinin doğal / olağan akışını yansıtabilme açısından yetkinlikleri yadsınamaz. Toplumun hemen her kesiminden kişilerin konuşturulduğu bu metinlerde seyirci-oyuncu arasındaki duygu-düşünce geçişinin doğru sağlanabilmesi, bunların arasındaki iletişimin sağlıklı kurulabilmesi için dil kullanımının önemi büyüktür. Gerçeklik / doğallığın etkin bir biçimde yansıtılmasında bir dil birimi olarak hitap ifadelerinin seçimi değerli görülmektedir.

1. Hitap / Seslenme İfadeleri

Türk dil bilgisinde sözcüksel düzeyde ünlemler başlığı altında incelenen hitap ifadeleri; konuşmada / sözlü ortamda, düşünce ya da duyuştan gelen yumuşaklık ve sertlik özelliklerini belirtmek için tonları düzenlemek demek olan titremlemeden yararlanır. Yazılı ortamda ise genellikle hitap ifadesinin yanına bir virgül, geçtiği cümlenin sonuna ünlem işareti konur. *Seslenme* sözü terimini tercih eden Karaağaç (2013) şöyle bir açıklama yapar:

Kime ya da neye seslenildiğini bildiren söz veya söz birleşmesi, seslenme öbeğini oluşturur. Kişinin özel adı olan sözler, akrabalık ve kavim adları, kişinin toplumdaki işini, mevkiini bildiren sözler, ilişki bildiren sözler, seslenme sözleri olarak kullanılabilir. Ayrıca, çeşitli hayvan adları ve takma adlar, cansız eşyaların adları, coğrafi adlar seslenme görevi üstlenebilir (s. 695).

Söz dizimsel düzeyde ise “Araştırmacılar, verici ile alıcı / hatip ile muhatap arasında iletişimin sağlanmasında önemli rol oynayan cümle ögesi için *seslenme tümleci, seslenmeli tümleç, ünlem tümleci, seslenmeli özne, seslenmeler, seslenme grupları, seslenme blokları, hitaplar, hitap blokları, hitap grupları* terimlerini kullanmaktadırlar.” (Alyılmaz, 2015, s. 36). Bazı araştırmacılar tarafından cümle dışı unsur olarak gösterilen ancak son zamanlarda seslenmeli tümleç / seslenme tümleci teriminin tercih edildiği seslenme sözleri, genellikle

² Bazı oyunların kimi teknik, kişisel ve yasal nedenlerle sahnelenmedikleri, sadece yazılı ortamda kaldıkları bilinmektedir.

cümle başında yer almakla birlikte çeşitli nedenlerle cümle içinde ya da sonunda da kullanılabilirler.

Hitap ifadeleri çoğu zaman tek başlarına kullanılmakla birlikte kimi zaman *a, be, bre, ey, ya, hey* gibi seslenme ünlemleriyle öbek oluşturabilir. Alyılmaz (1998), bu tür yapıların “hitap ifadesini kuvvetlendirmek, pekiştirmek ve vurgulamak amacıyla” (s. 35) tercih edildiği belirtir. Özellikle miting, kongre, kurultay vb. toplantılarda kalabalıklara seslenen hatip, dinleyenlerin dikkatini çekmek, anlamı bir noktada yoğunlaştırmak için hitap ifadesini seslenme ünlemiyle destekleme stratejisine başvurur.

2. Anlamsal Açıdan Hitap İfadelerinin Sınıflandırılması

Anlam bilimi, edim bilimi, toplum dil bilimi başta olmak üzere pek çok alanda çalışılan hitap ifadeleri Türk dil bilgisi alan yazınında da değişik yönleriyle ele alınmıştır. Bu çalışmanın ulaşmak istediği amaçlarla koşut olarak anlamsal sınıflandırma öneren araştırmaların sayısı az değildir. Konu hakkında kuramsal çerçeve sunan araştırmalar şöyle özetlenebilir:

Yüceol Özezen’in (2004) sınıflandırma çalışması seslenme sözlerini oluşturan yapılar üzerine olmakla birlikte alt başlıklarında anlamsal özellikler barındırması açısından dikkat çekicidir. Sınıflandırma temelde *tek sözcüklük seslenme biçimleri, birleşik sözcüklerle seslenme biçimleri, sözcük öbekleriyle seslenme biçimleri, seslenme işlevli cümle biçimleri, karma biçimler* olmak üzere beş gruptan oluşmaktadır. Tek sözcüklük seslenme biçimleri; *yansıma insan sesleriyle (ünlemlerle) seslenme, özel isimle seslenme, akrabalık isimleriyle seslenme, küçültme / ululama - sevgi sözcükleriyle seslenme, {+IXk} ekli isimlerle seslenme, kişi zamirleriyle seslenme, görev anlatan sözcüklerle seslenme* şeklinde 7 (yedi) ayrı alt başlıkta incelemiştir. Sözcük öbekleriyle seslenme biçimlerini ise *ünvan öbekleriyle, birleşik isimlerle, ünlem öbekleriyle, isim tamlamalarıyla ve sıfat tamlamalarıyla seslenme* biçimleri şeklinde 5 (beş) alt başlığa ayırmıştır.

Dede Korkut Kitabı’nı esas alarak kadına yönelik hitapları inceleyen Şen (2008), bunları *ön yargı bildirmeyen seslenme amaçlı hitaplar, olumlu ön yargı bildiren hitaplar, olumsuz ön yargı bildiren hitaplar* şeklinde üç ana başlık altında değerlendirmiş, son olarak tespit ettiği hitapların kuruluş düzenlerini yorumlamıştır.

Televizyonda yayınlanan evlilik programlarından derlediği hitap sözcüklerini edimbilimsel açıdan çözümleyen Alaca (2014), bu yolla dilin günlük, toplumsal kullanımına odaklanmıştır. Derlediği hitapları, bağlama bağlı kalarak *aile ilişkileri terimleri, akrabalık ilişkileri terimleri, toplumsal ilişkiyi gösteren terimler ve diğerleri* şeklinde sınıflandırmıştır.

Aktaş ve Yılmaz (2017), Eğitim Fakültesi öğrencilerinin günlük yaşamda kullandıkları hitap sözcüklerini toplum dil bilimi açısından değerlendirmişlerdir. Betimsel çözümlenmeleri sonucunda öğrencilerin *sevgi, iltifat, nezaket, argo, küfür ve hakaret içeren*

hitap ifadeleri kullandıklarını; bunların cinsiyet, bölüm ve sınıf değişkenine göre farklılaştığını tespit etmişlerdir.

Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş Türk yazı dillerinde kadına yönelik olarak kullanılan hitapları değerlendiren Yıldırım (2017); sözlük, destan, masal, efsane, türkü ve manileri taramıştır. Tespit ettiği kadına yönelik hitapları *sevgi ifadesi taşıyanlar*, *sevgi-şefkat ifadesi taşıyanlar*, *aşk ifadesi taşıyanlar*, *benzetmeye dayalı olanlar*, *olumsuz duygu taşıyanlar* başlıkları altında sınıflandırmıştır.

Akata (2018); genel ağ dilinde kullanılan hitap ifadelerini; sesbilimsel, biçimbilimsel, anlamsal ve kökensele özellikleri ile toplumdilbilimsel sezdirimleri göz önünde bulundurularak incelemiştir. Sesbilimsel ve biçimbilimsel açıdan *kısaltma*, *yerel söyleyiş*, *türetme*, *tamlama* ve *birleştirme*; anlamsal açıdan *olumlu*, *olumsuz*, *anlam değişimi*, *genelleşme*; kökensele açıdan ise *alıntı*, *yerleştirilmiş*, *karma* ve *derleme* öge başlıkları altında sınıflandırmıştır.

Alkan Ataman (2018); Eski Türkçe, Eski Oğuz (Anadolu) Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Çağdaş Türkiye Türkçesi olmak üzere dört döneme ayırarak ele aldığı hitapları, her bir dönemde *kişilerin toplumsal konumlarına göre hitaplar*, *kişilerin yakınlık durumlarına göre hitaplar*, *kuşaklara göre hitaplar*, *kullanım amacına göre hitaplar*, *kaynağına göre hitaplar* olmak üzere beş başlık altında değerlendirmiştir. Tarihi dönemlerdeki hitapları edebi metinlerden, Çağdaş Türkiye Türkçesine ait hitapları ise yazılı eserlerin yanı sıra konuşma dilinden örneklemiştir. Ayrıca bu dönemde kullanılan hitapların güncellik, yaygınlık ve samimiyet durumlarını belli işaretlerle göstermiştir.

Demirbaş (2017) ise Yüceol Özezen'in sınıflandırmasının kimi bölümlerini genişletmiş, değiştirmiş ya da çıkarmış böylece kurama katkı sağlamaya çalışmıştır. *Tek sözcüklük seslenmeler*, *sözcük öbekleriyle yapılan seslenmeler*, *tümcelerle yapılan seslenmeler*, *karma biçimlerle yapılan seslenmeler*, *kalıp sözlerle yapılan seslenmeler*, *satıcı sözleriyle yapılan seslenmeler* ve *kendine seslenme* olarak 7 (yedi) sınıfa ayırmıştır. Bunları da alt ulamlarla genişletmiştir.

Alan yazınındaki en güncel çalışmanın sahipleri Özer ve İbe Akcan (2022a), hitap ifadelerini sınıflandırma çalışmalarının kapsam, içerik ve teknik açıdan sorunlarına dikkat çekmiş, bunların tümüne daha bütüncül bir bakış açısıyla ve doğal dil verisi üzerinden bakmayı hedeflemişlerdir. Derlem temelli çalışmalarını Türkçe Ulusal Derlem'in (TUD) üçüncü sürümü üzerinden elde edilen veri temelinde yürütmüşler, çoklu ortamlardan da yararlanmışlar ve kapsamlı bir hitap ifadeleri veri tabanı kullanılmışlardır. Sınıflandırma konusunda ise Braun (1988) ve Dunkling'in (1990) önerilerini Türkçeye uyarlamışlardır. Alan yazınındaki sınıflamalara koşut biçimde Türkçe hitap ifadelerini sözcük türü açısından *adil (zamir) hitap ifadeleri (sen ve siz)* ve *ad hitap ifadeleri* olarak ikiye ayırmışlar, ad hitap ifadelerini *sevgi sözcükleri*, *ünvanlar*, *akrabalık terimleri*, *sözde akrabalık terimleri*, *saygı bildiren hitaplar*, *yakınlık / arkadaşlık bildiren hitaplar*, *olumsuzluk bildiren hitaplar* biçiminde 7 (yedi) grupta incelenmişlerdir.

3. Haldun Taner Tiyatrosu ve Dil

Cumhuriyet Dönemi'nin önemli aydınlarından biri olan Haldun Taner (doğ. 1915 - öl. 1986), sanat ve edebiyat dünyasında öykücülüğünün yanı sıra özellikle tiyatro yazarlığı, kuramcılığı ve uygulayıcılığıyla tanınmıştır. 1940'larda başlayan yazarlık serüvenini etkin bir biçimde yaşamının sonuna kadar sürdüren Taner'in Türk tiyatrosunda bıraktığı izler çığır açıcı niteliktedir. Haldun Taner'in tiyatro yazarlığı uğraşı içinde geçen süreye on iki uzun oyun; kendi yazdığı, derlediği ya da kotarılmasına katkıda bulunduğu on üç kabare oyunu sığdırdığını belirten Yüksel (1986), Taner'in tiyatro yazarlığını sistematik bir yaklaşımla şöyle aşamalandırır:

Taner'in tiyatro yazarlığı iç içe geçmiş üç evrede yer alır. İlk evre yanılısamacı anlatımla, iyi kurulu oyunlar yazdığı 1949-1962 yılları arasındaki dönemi kapsar. **Günün Adamı, Dışardakiler, Ve Değirmen Dönerdi, Fazilet Eczanesi, Lütfen Dokunmayın** ve **Huzur Çıkmazı** bu evre içinde yer alır.

1960'ta **Lütfen Dokunmayın**'la ilk denemesini yaptığı göstermecî biçimde yazılmış oyunlar, Taner tiyatrosunun ikinci evresini belirler. Gerçek anlamda 1964'te **Keşanlı Ali Destanı**'yla başlayan ikinci evre **Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım, Eşeğin Gölgesi, Zilli Zarife, Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, Ayışığında Şamata** oyunlarını da kapsar ve bugüne uzanır.

Üçüncü evre ise 1962'de **Bu Şehr-i İstanbul ki** ile ilk denemesi yapılan kabare tiyatrosu ürünlerini içerir. Taner tiyatrosunun, gerçek anlamda 1967'de Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun kurulmasıyla başlayan üçüncü evresi de sürmektedir (s. 25).

Haldun Taner Tiyatrosu adını taşıyan, Taner'in tiyatroculuğu üzerinde derli toplu bir araştırmaya imza atan Yüksel (1986), eserine onun edebiyat, bilim ve sanat yaşamının tarihçesini vererek başladıktan sonra yukarıda verilen evrelere ait oyunları, içinde buldukları evrelerin belirleyici özellikleri bağlamında inceler. Daha sonra Taner tiyatrosunun genel belirleyici özelliklerini ayrı ayrı tartışan araştırmacı, kitabının son bölümünde oyun yazarı Taner'in dünya ve Türk tiyatro tarihi bağlamındaki konumunu belirlemeye çalışır. Müstakil olarak Haldun Taner'in tiyatroculuğuna eğilen bir diğer önemli çalışma, Çamurdan'ın (2006) Haldun Taner'in dramaturjisini çözümlemeyi hedeflediği *Haldun Taner Seyir Defteri*'dir. Araştırmacı, bu eserinde kabare oyunlarını dışarda tutarak ilk iki dönem oyunlarını ele almıştır. İlk bölümde Taner'le ilgili birçok ipucunu ortaya koyarak bir "harita" oluşturmuştur. İkinci bölümde oyunların temelinde yatan ana düzenek ve cümleyi bulmaya çabalayan Çamurdan, üçüncü bölümde toplumsal yapıda izlenen karmaşanın seyirciye yansıtılma biçimini irdelemek amacıyla Taner'in metin oluşturma biçimini gözlemlemeye çalışır. Son bölümde ise bir yandan Haldun

Taner'in oyunlarını sonlandırış biçimini incelerken bir yandan da seyirciyle kurulan / kurulmak istenen ilişki ve seyirciye karşı takınılan tutumu ele almıştır.

Yüksel (1986), Türkçenin kullanım zenginliğini tiyatrodaki büyük bir ustalıklarla değerlendiren Haldun Taner'in kullandığı dilin çeşitli kuşaklar tarafından kolaylıkla anlaşıldığını; onun dil düzeyindeki ustalığının, toplum içindeki ya da birey konumundaki insanın gerçeklerini yansıtmadaki başarısında önemli bir etken olduğunu belirtir (s. 193). Taner'in, oyunlarında birbirleriyle çelişen ve uyuşan bir dolu ögeyi içeren geniş bir dil alanından yaptığı bilinçli ve titiz seçimlere vurgu yapan Yüksel (1986), onun dili tüm çeşitliliği içinde kullanarak renkli ve unutulmaz oyun kişileri kazandırdığını ve değişik sahne biçimleri doğrultusunda değişen dil kullanımları ile her oyuna bir öncekinden başka bir tazelik getirmeyi, başka bir tat katmayı başardığını söyler (s. 209). Yüksel (1986), son olarak gerçekçi bir yazar olarak nitelediği Haldun Taner'in, dili oyun kişilerinin gerçekliğini belirleme yolunda değerlendirdiği gibi Türkçenin gerçeğini de nesnel bir bakış açısından sergilediğini belirtir (s. 210). Taner'in takip ettiği ve eserlerine yansıttığı gerçekçi yaklaşım, onun eserlerini dil incelemeleri için ayrıca dikkate değer kılmaktadır.

4. Araştırmanın Amaçları

Alan yazınındaki çalışmalara bütüncül bir yaklaşımla göz atıldığında bakış açılarından kaynaklı çeşitli değerlendirmeler dikkat çekmektedir. Kuşkusuz bu çok seslilik olağandır, bundan sonra da kimi araştırmacılar yeni sınıflandırmalar önerecek kimileri de seçtikleri verileri (hitap ifadelerini) önerilen sınıflandırmalara göre inceleyecektir. Burada esas olan anlam ayrımlarına dikkat etmek, verileri bağlam hassasiyetiyle incelemek ve böylece bu zengin dil birimlerinin işlenmesine olanak tanımaktır. Bu düşüncelerden yola çıkarak eldeki çalışmada şu amaçlar edinilmiştir:

1. Türk dil bilgisi alan yazınında hitap ifadelerini anlamsal açıdan sınıflandıran araştırmalardan yararlanarak bir sınıflandırma oluşturmak,
2. Bu sınıflandırmayı tiyatro metinleri üzerinde uygulayıp bağlam esaslı örnekler sunmak ve başka metinlere uygulanabilme esnekliği sağlayarak yeni araştırmalara olanak tanımak,
3. Haldun Taner'in oyunlarında geçen hitap ifadelerini tespit ederek bu dil birimlerinin kullanımları açısından Türkiye Türkçesinin durumunu incelemek,
4. Haldun Taner'in oyunlarından hareketle tiyatro metinleri üzerinde yapılacak dil çalışmalarının önemini ve gereğini vurgulamak.

5. Yöntem

Bu çalışmada "araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analinizi kapsayan" (Yıldırım ve Şimşek 2021, s. 189) doküman incelemesi araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Derlem (doküman) olarak Haldun Taner'in 1952 ila

1977 yılları arasında kaleme aldığı, benzetmeci ve göstermeci üslup yansıttığı tiyatro eserleri seçilmiştir³. Bu oyunlar ve ilk baskı tarihleri şu şekildedir:

1. Günün Adamı (1952)
2. Dışardakiler (1957)
3. Ve Değirmen Dönerdi (1958)
4. Fazilet Eczanesi (1960)
5. Lütfen Dokunmayın (1961)
6. Huzur Çıkmazı (1962)
7. Keşanlı Ali Destanı (1964)
8. Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım (1964)
9. Eşeğin Gölgesi (1965)
10. Vatan Kurtaran Şaban (1967)
11. Sersem Kocanın Kurnaz Karısı (1969)
12. Ayışığına Şamata (1977)

Sözü edilen 12 (on iki) tiyatro metninin tarandığı bu çalışmada analiz birimi olarak sözcük ve sözcük öbeklerinden oluşan hitap ifadeleri seçilmiştir. Tespit edilen hitap ifadelerini çözümleyebilmek ve yorumlayabilmek için anlam esaslı bir sınıflandırma tercih edilmiştir. Kapsamı, ayırıcı özelliklere hassas yaklaşımı ve anlaşılabilirlik-yalınlık-uygulanabilirlik açılarından öne çıktığı için genel olarak Özer ve İbe Akcan'ın sınıflandırması (2022a) esas alınmakla birlikte birkaç değişiklik yapılmış ve tespit edilen hitap ifadeleri ilgili başlık altında incelenmiştir.

İnceleme ve bulgular bölümünde başlıklar açıldıktan sonra kısaca ilgili anlam alanı açıklanmaya çalışılmış, daha sonra söz konusu gruba giren hitap ifadeleri sıralanmıştır. Birtakım nitelikler bakımından yoğunlaşan hitap ifadeleri örneklerle ortaya konmuş ve tartışılmıştır. Örnekler sunulurken bağlamın anlaşılabilmesi için hitap ifadesinin geçtiği cümlenin önünde ve sonundaki konuşma dizilerine yer verilmiştir.

6. İnceleme ve Bulgular

Haldun Taner'in tiyatro eserlerinde 668'si birbirinden farklı toplam 2224 hitap ifadesi tespit edilmiştir. Bu hitap ifadeleri; *özel / takma adlardan oluşan hitap ifadeleri, akrabalık ilişkisi bildiren hitap ifadeleri, sevgi bildiren hitap ifadeleri, saygı bildiren hitap ifadeleri, yakınlık / arkadaşlık bildiren hitap ifadeleri, olumsuz hitap ifadeleri, ünvanlardan oluşan hitap ifadeleri ve belirgin bir gruba giremeyen hitap ifadeleri* altında 8 (sekiz) grupta incelenmiştir.

³ Zilli Zarife oyununun basımına rastlanmadığı için derlem dışında tutulmuştur.

6.1. Özel / Takma Adlardan Oluşan Hitap İfadeleri

Dilsel iletişim ortamında en sık kullanılan hitap ifadesi, seslenilen alıcının özel adıdır. Hitap eden vericinin, hitap ettiği alıcıya seslenmek isterken ilk önce özel adına başvurması beklenir. Demirbaş (2017), “Özel adın bilinmediği veya bilindiği halde çeşitli sebeplerle kullanılmak istenmediği durumlarda seslenme sözünün niteliği değişecektir.” (s. 2166) diyerek bir nevi hitap ifadelerindeki çeşitliliğin altında yatan kök nedene işaret etmektedir.

Hitap edileni çağırmak, uyarmak, harekete geçirmek, onun dikkatini çekmek, ona samimiyet göstermek istenirken, böylece karşıdakiyle iletişimde olduğu gösterilmeye çalışırken özel ad tercih edilir. Özel adıyla hitap edilen alıcı, çoğu zaman bir insan / kişidir ancak zaman zaman kişileştirme (teşhis) sanatıyla millet, hayvan, cansız varlık adları ile coğrafi adlar da hitap ifadesi olarak kullanılabilir. Türk kültüründe özel kişi adlarının hitap ifadesi olarak kullanımında yaş önemli bir ölçüttür. Bu yüzden istisnai durumlar dışında sadece yaşlıların birbirlerine ya da büyüklerin küçüklere özel kişi adıyla hitap etmesi olağan karşılanır.

Özel adlar çoğunlukla hiçbir ek almadan kullanılırlar ancak kimi zaman sevgi, şefkat, saygı, ilgi vb. olumlu duyguları vurgulamak için iyelik eklerini, {+cXK} küçültme ekini ya da bu iki dil birimini birlikte alabilirler. Eserlerde geçen ekli / eksiz özel kişi adlarından oluşan hitap ifadelerine şu örnekler verilebilir:

AYNUR: (*Onun göşüne mahcubiyetle kapanarak*) Semih, kurtar beni bu evden. (*Ağlamaya başlar.*)

SEMİH: (*Şefkatle saçlarını okşar.*) Canım benim. (*Dışardakiler*, 114. s.)

--

AGÂH: (*Zennube'nin likörü getirmesi üzerine çenesini okşar*) Hey gidi Zennube'cik, o kadar uzak kaldık ki birbirimize yıllarca. En son gördüğümde on iki yaşında bir kızdı. Bana kalsa ben yine tanıyamayacaktım, o beni tanıdı bereket... Seneler... (*Huzur Çıkmazı*, 41. s.)

--

GÜLLÜBAHAR: O oturtmamış, berber oturmuş. İnadından. Vatan haini olduğundan. (*Ağlamaya başlar.*)

B. NERGİS: Ağlama, Güllübahar'cığım. Biri ağlayınca benim içim kararır. (*Eşeğin Gölgesi*, 47. s.)

Hitap eden ile edilen arasındaki samimiyeti göstermek için bazen özel kişi adı kısaltılabilir. Bu duruma örnek olarak şu hitap ifadeleri verilebilir:

FÜSUN: Kavga olunca bakamam. Korkarım. Yalnız bir şangırtı duydum. Tahsin Bey de yerde gözünü tutuyordu. O sırada ocağın üstüne devrilen eczalar parladı. Yangın diye haykırdığımı hatırlıyorum. Kocama, koş Ercü, yardıma koş diye bağırdım. (Fazilet Eczanesi, 81. s.)

--

SUZAN: Davetliler gelmeye başladı bile! Hadi giy ceketini tontonum. (*Cemil rakamları hesap makinesine geçirmekle meşguldür. Suzan dosyayı kapar kaçar.*)

CEMİL: Getir onu Suzi. Şakanın sırası mı şimdi? (Ayışığında Şamata, 19. s.)

Oyunlarda özel ad kullanımı, kişi adlarından başka hayvanlar ve coğrafi adlarda da görülür.

NAFİLE: Yadigâr, Yadigâr. Gel pisi pisi... Nen var senin bugün oğlum? (Huzur Çıkmazı, 13. s.)

--

FAHRÜNNİSA: (*Bir tüneğe doğru ilerleyerek*) Papağanımız. Emektar. (*Duvardaki resimleri işaret ederek*) Rahmetli dedemin haminneme hediyesi. (*Papağana*) Nasılsın Abdülhatip, beni göreceğin geldi mi? (Ve Değirmen Dönerdi, 17. s.)

--

A. VEFİK PAŞA: Ben adımı boşuna mı deliye çıkardım çocuklar? Buraya Türkiye demişler. Deli kisvesine bürünmeden, düşman kazanmadan hiçbir radikal iş göremezsin. Bana, "Olmayanları oldurtan Ahmet Vefik" demişler. Haydi Rıfat Afa, bize otuz kişilik mükellef bir sofraya hazırlasınlar. Dünyadaki masaların en neşelisi. Oyuncuların masası. Ey Bursa şehri, sıkı dur... Tiyatrocular geliyor. (Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, 40-41. s.)

Demirbaş (2017), "Bireyler yakın gördükleri kişilere onların sevdikleri veya sevmedikleri özelliklerinden dolayı kendi adlarının dışında kendi buldukları yeni bir adla seslenirler. Bu adlara *takma ad* denir." (s. 2167) ifadelerini kullanarak takma adların işlevsel yönüne vurgu yapar. Oyunlarda takma adlarından oluşan hitap ifadelerine pek yer verilmemiştir.

NURİ: Santralını işlet, Beşvakit. İş meydana çıkınca Teke'nin kendi lehine hile yaptırdığı sanılacak. Yukarı mahallenin sandıkları iptal...

NİYAZİ: Başvekil olacak adamsın be İzmarit. (Keşanlı Ali Destanı, 37. s.)

6.2. Akrabalık Bildiren Hitap İfadeleri

İnsan yaşamında toplumsal ilişki kodlarını taşıyan ilgi çekici sözlerden biri akrabalık bildirenlerdir. Birbirlerine *baba, anne, amca, kardeş, dayı, abla, abi* vb. akrabalık adlarıyla seslenen insanlar için bu sözler önemli dilsel iletişim araçlarıdır. Gömeç'in (2002), "Hem kan yoluyla hem de evlilik yoluyla çeşitli şekillerde insanların birbirlerine yakın olması durumu" (s. 133) olarak tanımladığı akrabalığın kültürel yönüne vurgu yapan Karahan (2009), "Türk kültüründe büyüklere adlarıyla hitap etmemek ve adları *hanım, bey* gibi bir ünvanla veya *amca, teyze* gibi bir akrabalık adıyla kullanmak, gelenektir." (s. 22) der.

Toplumsal, psikolojik ve kültürel kaynaklardan beslenerek çok yönlü bir ilişki ağına işaret eden akrabalık adları Emiroğlu'na (2012) göre "Türkçede sayıca fazla olmakla birlikte eş anlamlıları bakımından da zengindir." (s. 1693). Akrabalık adlarından bazılarının günlük dilde akraba olmayan kişiler için de hitap sözcüğü olarak kullanıldığı hesaba katılırsa Türkçede akrabalık adlarının pek çok dile göre daha sık ve geniş bir ağ eksenine yayıldığı görülmektedir (Demirgüneş ve ark., 2015, s. 2). Yavuz (2013), Türkiye Türkçesinde akrabalık adları genel olarak kan ya da evlilik yoluyla oluşanlar şeklinde ikiye ayrıldığını belirtir: "1. Kan yoluyla oluşan akrabalık adları: *dede, nine, anne, baba, amca, dayı, hala, teyze, ağabey, abla, kuzen, çocuk, oğul, kız, torun*; 2. Evlilik yoluyla oluşan akrabalık adları: *koca, karı, kaynana, kaynata, enişte, yenge, kayınbirader, bacanak, baldız, elti, görüm/görümce, damat, gelin*." (s. 347).

Metinlerde gerek kan yoluyla gerekse evlilik yoluyla oluşan çok sayıda akrabalık adı, hitap ifadesi olarak kullanılmıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir⁴:

ağabey; abi; ağbi; abiciğim; abicim; ağabeyciğim; abiler; Ali Abi; Holas abicim; Rüstem Ağabey; abla; ablacığim; Naciye Abla; Şerif Abla; Zilha Abla; canım ablacığim; amca; bekçi emcesi; bekçi beyamcası; Hicabi Beyamca; polis amca; ana; anam; anne; anneciğim; anneciği; anne, anneciğim; baba; babacığim; baba, babacığim; patera; pateramu; efendi baba; efendi babacığim; efendi baba, efendi babacığim; bacı; Hafize bacı; Şebrenk Bacı; Zilha bacı; bey⁵; birader; çocuk; çocuklar; çocuğum; dayı; Dayı Bey; damat; benim aslan damadım; canım damat; sevgili damadım; enişte; enişteciğim; Ekmel Enişte; evlat; evladım; efladım; evlatlarım; evladım Cevdet; evladım İsmayil; Mutu evladım; evladım kahveci; hala; halacığim; hala hanım; hanım⁶; hanımcığim; hemsire⁷ hanım; kadınıim; kardeş; kardeşim; kardeşlik; kardaş; kardaşım; benim kardeşlerim; gardeş; gardeşim; Raziye kardeş; bey kardeşim; İsmail Bey kardeşim; Mısta Bey kardaşım; Şaban Bey

⁴ Sözcük öbeklerinden oluşan hitap ifadelerinde ilişkiyi oluşturan kavramı vurgulamak için ilgili sözcüğün altı çizilerek vurgulanmıştır.

⁵ "Koca" anlamında. (Güncel Türkçe Sözlük)

⁶ "Eşlerden kadın olan; harem" anlamında. (Güncel Türkçe Sözlük)

⁷ "Kız kardeş" anlamında. (Güncel Türkçe Sözlük)

kardeşim; Giray Han karındaşım; karıcığım; benim boncuk karım; benim kumru karıcığım; gözleri şimşek karım; nonoş karıcığım; sevgili karıcığım; vefakâr karıcığım; vefasız karı; gaynpeder; kaynana; gaynana; kız; kızım; kızım Meralifer; Boncuk kız; Necla kızım, vekil beyefendinin kızı; Zilha kız; güzel kızım; şeker kızım; benim sevgili kızım; hanım kızım; Eftalya hanım kızım; Sevgi Hanım kızım; kocacığım; goça; benim centilmen kocacığım; canım koca; canım goça; tonton kocacığım; zalim gaddar koca; sevgili mahdumum Guido; Lutfiye nine; oğul; oğlum; benim oğlum; oğlum Abdürrezzak; oğlum Cevdet; oğlum Demir; oğlum Mutu; Kurşuncu Hasibe Bacı'nın asil oğlu Ali; bey oğlum; Edip Bey oğlum; Sadun Bey oğlum; TRT bey oğlum; Ispartalı Bey oğlum; efendi oğlum; İstemi Efendi oğlum; Vicdani Efendi oğlum; Gün Beyi oğlum; Fatih Sultan Mehmet Bey oğlum; paşa oğlum; teyze; teyzeciğim; Raziye Teyze; yavrum; yavrum benim; yavrus; yavruş; yavrum Suna; yenge; anne, baba, ağabey; oğlum, evladım; canım peder bey ve de anneciğim; benim gül karım, güllü karım, a benim bülbül dilli karım; yavrularım, evlatlarım.

Akrabalık bağına işaret eden hitap ifadelerinin bir bölümü gerçek akrabalık ilişkisi içerirken çoğunluğu sözde akrabalığa gönderme yapar. Hitap eden kişi ile hitap edilen kişi arasında kan bağıyla ya da evlilik yoluyla kurulmuş bir akrabalık ilişkisi bulunuyorsa gerçek akrabalıktan söz edilir. Sözde akrabalık ise hitap eden ile edilen arasında gerçek bir akrabalık ilişkisi bulunmamasına karşın akrabalık bildiren hitap ifadesine başvurulması durumudur. Bir hitap ifadesinin gerçek akrabalığı mı sözde akrabalığı mı karşıladığı bağlamdan anlaşılır.

Oyunlardaki gerçek akrabalık ilişkisi içeren hitap ifadelerine şu örnekler verilebilir:

ŞEHRİBAN: (*Onu pencereden görünce*) Zinnur, benim tırnak makasımı atsana dikiş kutumdan. (*Zinnur pencereden kaybolur.*) Tırnakların uzamış yine ağabey... (Dışardakiler, 92. s.)

--

KADIN: Bütün bunlar bana bir rüya gibi geliyor baba. Rüyada görsem inanmazdım.

KAYINPEDER: Nazır karısı olunca inanırsın. (Günün Adamı, 13. s.)

--

MİHRÜNNİSA: (*Girerek*) Aşkolsun abla. (*Sarışırlar.*) Hoş geldiniz nişte. (*Küşat'ın piposu onu hapşurtır.*) (Ve Değirmen Dönerdi, 25. s.)

Sözde akrabalık ilişkisi içeren hitap ifadeleri örnekleri ise şöyle sıralanabilir:

KADIN: Sermet Paşaların hemşiresi verdiğiniz hizmetçiden çok memnun kalmış. Sizi salık verdi. İnşallah bana verdiğiniz de iyi çıkar.

ALİ: Hiç fütür getirme teyze. Benim ihraç ettiğim hizmetçiler paskalya yumurtası gibi seçmedir hepsi... (*Kızı okşar.*) Yan masaya geçin. Kayıt numarası alacaksınız. (Keşanlı Ali Destanı, 59. s.)

--

ŞABAN: Geç şimdi onu bir kalem. Neden kırmızı ile boyadın?

RESSAM: Neyi?

MISTA: Kavanozu...

KIZ: İçinde vişne reçeli var da ondan. Kavanoz değil amca. (Vatan Kurtaran Şaban, 22. s.)

--

SEMİH: Allah geçinden versin dedim. Fakat bu hepimiz için mukadder henüz vakit varken...

YÜMNÜ: Hiç düşünmemiştim bunu. Haklısın evlat. Elim henüz kalem tutarken. Ama şey, bilmem ki toparlayabilir miyim dersin? (Dışardakiler, 98-99. s.)

Oyunlarda akrabalık ilişkisi içeren hitap ifadelerinin önemli bir bölümü, bir özel kişi adıyla birlik kurarak ünvan öbeği oluşturmuştur. Bunların hemen hemen hepsi sözde akrabalık ilişkiye gönderme yapmıştır.

RAZİYE: Resmiye, kız Resmiye!

RESMİYE: (Soldan ikinci çerçevenin içinde belirir.) Ne var Raziye Teyze?

RAZİYE: Duydun mu? Duydun mu? (Keşanlı Ali Destanı, 79. s.)

--

SADETTİN: Ünal gitti, biliyor musun?

NACİYE: Öyle mi? (Sadettin Mutu'nun yanına gider, bundan faydalanan Yusuf Naciye'ye yaklaşır.)

YUSUF: Naciye Abla, anlatacak bir şeyin yok anlaşıldı mı? Kavga darıldın gittin, sonra da yumuşayıp geldin. Hatta biraz dargın rolünü oynasan daha iyi olur. (Mektubu gizlice uzatır.) Al mektubunu da, ne yazdığın kimseyi ilgilendirmez. (Fazilet Eczanesi, 87. s.)

--

VİZENTAL: Hani hastaydınız paşam?

A. VEFİK PAŞA: Yürüyün efendim. Atın ölümü arpadan olsun. Şebrenk Bacı, elbiselerimi hazırla. (Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, 77. s.)

Türkçede hitapların oluşumunda birinci teklik ve çokluk kişi iyelik eklerine sıkça başvurulur. Bu tür kullanımlar, cümleye sevgi ve saygı anlamı katmaktadır. Seslenen kişinin muhataba yakınlığının ifadesidir. Ayrıca karşıdakine sevgi, şefkat ve acıma

bildirmek üzere kullanılan {+cXK} küçültme ekli veya birinci teklik kişi iyelik ekiyle genişletilmiş küçültme ekli hitap ifadeleri de yaygındır (Alkan Ataman, 2018, s. 58-59). İncelenen metinlerde bu yollarla oluşturulmuş çok sayıda akrabalık bildiren hitap ifadesine rastlanmıştır.

FAHRÜNNİSA: (*Süleyman'a sarılarak*) Ne olur bana doğruyu söyleyin babacığım.

DOKTOR: Ölmedi diyorum. Koma halinde.

SÜLEYMAN: Kendine hâkim ol kızım. Sen iki canlısın. (Ve Değirmen Dönerdi, 15. s.)

--

NAFİLE: (*Aşı kalemini getirerek*) Bunu mu istediniz? Yoksa yenisini mi?

MEMNUN: Yenisini tabii. (*Nafile gider.*)

ZENNUBE: Öfff...

MEMNUN: Bir şey mi dedin karıcığım? (Huzur Çıkmazı, 15. s.)

--

SEMİH: İlkin öyle gelir, alışsınız yavaş yavaş, iyi duyuyorsunuz ya.

YÜMNÜ: (*Memnun*) Duyuyorum. İyi değilse bile eskisinden çok daha iyi.

ŞEHRİBAN: Hay Allah sizden razı olsun, oğlum. Allah ne muradın varsa versin. (Dışardakiler, 94. s.)

Bir örnekte ise küçültme ekli hitap ifadesi birinci teklik kişi iyelik ekiyle değil üçüncü teklik kişi ekiyle genişletilmiştir.

LALİFER: (*Çok telaşlanmıştır.*) Hiç olur mu? Vazife.

VİCDANİ: Bak anneciği vazifeleri de öğrenmiş. Babacığın paracıklar kazansın da sana mamacıklar alsın. (Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım, 60. s.)

Metinlerdeki gerek gerçek gerek sözde akrabalık ilişkisi gösteren hitap ifadelerinin önemli bir bölümü sevgi (*canım, sevgili, tonton, nonoş* vb.) ve saygı (*efendi, bey, hanım*) anlamı içeren sıfatlarla tamlama oluşturmuştur. Hitap edenin karşısındakine yönelttiği olumlu tutumun göstergesi olan bu örneklerde yaşça büyük olanların küçüklere, küçük olanların büyüklere ve eşlerin birbirlerine yönelik sevgisi, yine yaşça küçük olanların büyüklere saygısı vurgulanmıştır.

ŞEMSİHAN: Bonjur tonton kocacığım.

PATRON: Bonjour nonoş karıcığım. (Gözlerimi Kapatım Vazifemi Yaparım, 50. s.)

--

M. de SOTTENVILLE: Sevgili damadım, bilirsiniz size muhabbeti mahsusam vardır. Yoksam sizi evlat yerine koyar, familyama kabul eder miydiniz? (Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, 34. s.)

--

AYNUR: Nasıl, işitiyor musun efendi baba?

YÜMNÜ: Duyuyorum ya, yalnız daimi bir uğultu yapıyor. (Dışardakiler, 94. s.)

6.3. Sevgi Bildiren Hitap İfadeleri

Kişinin, başka birine ya da bir şeye karşı yönelttiği yakın ilgi ve bağlılık, sevgi duygusuyla açıklanır. Sevgi üzerinde yapılan araştırmalarda sevgiye yönelik çok sayıda bakış açısı olduğu için bunları sınıflandırmanın zor olduğunu belirten Dağcı, ileri sürülen görüşlerin temelde iki başlıkta toparlanabileceğini söyler: *naturalistik / biyolojik ve psikolojik / sosyal* (2021, s. 7). Naturalistik / biyolojik yaklaşımlarda beden, duygu ve kalıtım önemli rol oynarken psikolojik / sosyal yaklaşımda biliş, sosyal güdüler, etkileşim, iletişim ve çeşitli sevgi sınıflandırmaları söz konusudur (Hendrick & Hendrick, 2002, s. 473). Dağcı (2021), sevgi duygusu ele alınırken kültürel boyutunun göz ardı edilemeyeceğini vurgular ve Türk kültürünü esas alarak bir sınıflandırma önerir: 1. Kendine yönelik sevgi, 2. Yaşama yönelik sevgi, 3. Eşe yönelik sevgi, 4. Aile üyelerine yönelik sevgi, 5. Arkadaşlara yönelik sevgi, 6. Yakın tanıdıklara yönelik sevgi, 7. Topluma yönelik sevgi, 8. Allah'a yönelik sevgi.

Sevgi duygusunun iletildiği en önemli araç dildir. Sevgi aktarımı sırasında pek çok dil birimi kullanılabilirle birlikte hitap ifadelerinin yeri ayrıdır. Anlatımdaki içtenliği vurgulayan bu ifadeler, sevgi kavramının doğasına uygun olarak alıcıda olumlu duyguların uyarılmasına yol açar. Oyunlarda geçen sevgi bildiren hitap ifadeleri şunlardır:

balım; bebeğim; can yoldaşım; benim can yoldaşım; canım; canım benim; benim canlarım; canım, canım benim; canım İşvebazım; canım Kokoniça; canım Zennube'ciğim; canımın içi benim; canına kurban olduğum; gözüm nuru canım; benim güvercinim; bir tanem; benim nazlı bir tanem; bir tanecik Mağsumim; cicim; ciğerakımı; ciğerparem; gülüm; güzelim; hayatım; köftehor; kuzum; meleğim; canım minnoşum benim; nonocuğum; nonoşum; ponbişim; ponpişim; benim ponpişim; benim ponpişim; benim sarı kanaryam; sevgilim; kıskanç sevgilim benim; sevgili Kokona; sultanım⁸ benim; benim güzel sultanım; benim kader yoldaşım; sincabım; benim sincabım; benim mahmur

⁸ "Gönlümün sultanı" anlamında sevgili için kullanılan iltifat sözü" anlamında. (Kubbealtı Lugatı)

sincabım; benim minicik sincabım; şekerim; şekerparem; küçük tavşanım; tontonum; benim iyi kalpli Zennube'ciğim; mahpeykerim, enisei ruhum, nuru didem, bir tanem; mahpeykerim, nuri didem, bir tanem; nuru didem, enisei ruhum, canım, cananım; sevgilim, mahpeykerim; canım, biricik sevgilim; hurma bakışlım, yayla çiçeği kokuşlum.

İncelenen oyunlarda geçen sevgi sözlerinden oluşan hitap ifadelerinde ilk göze çarpan, bunların genellikle sözcük öbeklerinden oluşmalarıdır. Birkaç sıfat tamlaması örneği dışında çoğu tamlayanı (düşürülmüş ya da düşürülmemiş) birinci tekil kişi zamiri olan iyelik öbeğidir.

FASİT: Bir yabancı o burada.

SÜLEYMAN: Yine de hemen anladım. (*Fahrünnisa'ya sarılır.*) Nasılsın benim sincabım? (Ve Değirmen Dönerdi, 27. s.)

--

ZENNUBE: Onun keşfetmesine bel bağlarsak işimiz var.

HÂZİK: Yapma sevgilim, önce alıştırılım, anlamazsa açarız. (Huzur Çıkmazı, 74. s.)

--

NECATİ: Cabir çağırtmış beni.

ZİNNUR: (*Sevinçle*) Ne diyorsun? Şimdi öleceğim. Anlat hayatım. (Dışardakiler, 128. s.)

Sevgi duygusunun sınıflandırılması açısından değerlendirildiğinde bu hitap ifadelerinin çoğunlukla eşe, aile üyelerine ve arkadaşlara yöneldiği görülmüştür.

ZENNUBE: Elimden bir kaza çıkacak, gelme diyorum sana. (*Bir vazodan fırlatır, ayna kırılır.*)

MEMNUN: At şekerim, at Zennube'ciğim. Feda olsun. İnsan bazen en sevdiğine bile kızar. Söyle canım, dök içini... Boşalt, rahatla. (*Duvarda asılı antika bir tabağı alır, Zennube'ye uzatır*) Bak bu antika tabak da büyükannemden kalmadır. Al canım, bunu da at. Atınca öyle güzel parçalanır ki... (Huzur Çıkmazı, 17. s.)

--

FİLİZ: (*Zilha'ya, eğil işareti yapar, eğilince ona sarılır öper.*) Ben sizi çok sevdim.

ZİLHA: Ben de seni balım. (Keşanlı Ali Destanı, 56. s.)

--

PATRON: Teşekkür ederim Efruz. (*Elinde hediye paketiyle girer.*)

LALİFER: Mersi. Bu ne büyük ihtiyatsızlık, küçük tavşanım?
(Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım, 60. s.)

Bazı örneklerde özel kişi adları sevgi içerikli sıfatlarla nitelenmiştir. Burada kişi adları iyelik eki ya da küçültme eki olarak söz konusu sevgi, ilgi, içtenlik anlamı vurgulanmıştır.

ZENNUBE: Yengem hasta imiş. İstanbul'a onu tedaviye getirmiş.
Onu öyle dertli görünce hastaneye kadar gittim. Yengemi avutmaya çalıştım.

MEMNUN: Ah benim iyi kalpli Zennube'ciğim! (Huzur Çıkmazı, 39. s.)

--

İBİŞ: Ah canım işvebazım.

HİMMET: Gıdıklama fena olurum. (Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, 87. s.)

"Canım" hitap ifadesine ayrı bir parantez açmak gerekir. Oyunlarda sıkça geçen "canım", sevgi içerikli hitap ifadesi olarak kullanımının yanı sıra kimi yerde hoşnutsuzluk, can sıklığı, küçümseme, geçiştirme vb. olumsuz gönderimlere sahiptir. Bununla birlikte bu kullanım durumu içten konuşma ortamında söz konusu olduğu, kabalık niyeti içermediği için olumsuz hitap ifadelerinde değil bu başlık altında değerlendirilmiştir.

FAHRÜNNİSA: (*Küşat'ın eline bakıp korku ile*) Ne o?

KÜŞAT: Kan değil mi? Senin dizinden bulaştı, korkma.

FAHRÜNNİSA: Onu demiyorum canım. Yüzük. Nerede yüzüğün?

KÜŞAT: (*Hatırlamıştır.*) Yüzüğüm, yüzüğüm evet biraz önce şuraya koymuştum. Resim yaparken. (Ve Değirmen Dönerdi, 58. s.)

--

ALİ: Sen şimdi bizden oy istersin.

POLİTİKACI: Aman canım oy'un lafını eden kim? Düşündüğünüz şeye bakın hele... Ben bugün sırf hatır sormak için... (Keşanlı Ali Destanı, 64. s.)

--

P. İSMET: Sen dertlenince öyle mi yapıyorsun?

SEVİM: Çek elini diyorum, yapma canım. (Ayışığında Şamata, 21. s.)

6.4. Saygı Bildiren Hitap İfadeleri

“Saygı”; bir şeye, bir kimseye değer vermekten ileri gelen ölçülü davranma hissi, çekinme ile karışık bir sevginin verdiği dikkat ve îtinâ gösterme duygusudur (Kubbealtı Lugati). Sağlıklı bir iletişimin gerçekleşmesi ve toplumun kültürel unsurlarının geleceğe aktarımı açısından büyük önem taşıyan saygı duygusu, evrensel bir nitelik taşımasının yanında bireyin toplumsal ortamda diğer bireyleri anlamasına da yardımcı olur. Kullanım sıklığı sırasına göre saygıyı; dilsel, eylemsel ve bedensel olmak üzere üç grupta incelemenin mümkün olduğunu belirten Özdemir (2017), iletişimde insanların seçtiği kelimelerin niteliği, vurgu ve tonlama, kaba söz ve argonun kullanımının dilsel saygı olarak adlandırıldığını söyler. Günlük hayatta da saygının en fazla belirdiği ve tespit edilebildiği alanın kullanılan dil olduğunun altını çizer (s. 9-10).

Dilin farklı yapılarını kullanarak ifade edilen saygı duygusunun birden çok sebebi olduğunu söyleyen Demirci'ye (2006) göre ise saygı ifadeleri o dilin konuşulduğu toplumda hitap eden ile muhatapın toplum içerisindeki veya birbirleri karşısındaki konumlarını belirler. Bu konumu ortaya çıkaran sebepler arasında yaş, cinsiyet, makam-mevki, bilgi/okumuşluk seviyesi, konuşma ortamının resmiliği, şehirden veya kırsaldan geliyor olma (bölge), toplumsal olarak doğumla gelen ve sonradan değiştirilemeyen bazı statüler gibi etmenler bulunmaktadır (s. 39).

Saygı duygusunun dilsel ortamda belirdiği en önemli alanlardan biri hitaplardır. Hitaplar, yukarıda sözü edilen toplumsal ve bireyler arası konumlanmanın belirlenmesinde etkin rol oynar. Ele alınan metinlerde saygı duygusunu içeren çok sayıda hitap ifadesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

asâlet-meab; azizim; baylar; baylar bayanlar; baayanlar, baylar; bayanlar baylar; bey; beyler; beyim; Ahsen Bey; Ali Bey; Asım Bey; Bülent Bey; Cemil Bey; Efruz Bey; Ercüment Bey; Hikmet Bey; İhya Bey; İsmail Bey; Memnun Bey; siz Memnun Bey; Mennan Bey; Mista Bey; Nuri Bey; Nuri Beyciğim; Ömer Bey; Recai Bey; Refet Bey; Sadettin Bey; Sadettin Beyciğim; Semih Bey; Seyfi Bey; Şaban Bey; Vakkas Bey; Vicdani Bey; Yümnü Bey; Zülfikar Bey; beybaba; beyefendi; beyefendi; beyefendiciğim; Ekmel Beyefendi; beyim efendim; çelebi; canım celebim; devletlim; devletlum; efendi; efendiler; efendim; efendimiz; gözümün nuru efendim; pek muhterem efendimiz; Derviş Efendi; Ali Efendi; Hakkı Efendi; Holas Efendi; İbiş Efendi; İstemi Efendi; Kâmil Efendi; Maksut Efendi; Recep Efendi; Zülfikar efendi; efendi hazretleri; fraulein; hanım; Ayşe Hanım; Hafize Hanım; Leman Hanım; Melahat Hanım; Naciye Hanım; Nafile Hanım; Nilüfer Hanım; Perizat Hanım; Raziye Hanım; Saima Hanım; Suzan Hanım; Şerif Hanım; Şükran Hanım; Zennube Hanım; hanımcığım; Naciye Hanımcığım; benim bir tanecik hanımcığım; hanımefendi; hanfendi; hanfendiciğim; hanımefendiciğim; Nuran Hanımfendi; Sevgi Hanımfendi; Zennube Hanımfendi; hanımlar beyler; küçük bey; küçük hanım; küçük hanımcığım; zavallı küçük hanım; zavallı küçük hanımcığım; haşmetlim; haşmetmeab; haşmetmeap; hazret; süper bilgin Büzürkmürç hazretleri; madam; madamcığim; Madam Olga; mirim; mösyö; mübarek; paşam; sayın baylar bayanlar bizi seven ihvanlar; sayın Benli Nergis;

GAK'ın sayın üyeleri; sayın süper bilgin; sayın süper bilgin Büzürkmürç hazretleri; sayın YKK üyeleri; şevketlim; üstat; üstadım; muhterem turistlerimiz; üstadı azam, allâmei cihan, süper bilgin hazretleri; pirimiz üstadımız, allâmei cihanımız.

Oyunlarda makam-mevki, bilgi/okumuşluk seviyesi ve konuşma ortamının resmiliği gibi statüye bağlı etmenlerle ilişkili *bey*, *hanım*, *efendi*, *beyefendi*, *hanımefendi* saygı sözcüklerinin hitap ifadesi olarak geçiş sıklığı dikkat çekmektedir. Tek başlarına kullanıldıkları gibi özel kişi adıyla birlik oluşturarak ünvan öbeği yapısında da tercih edilirler.

SAİME: Alın götürün şu yaramazı bekçi beyamcası, yine beni üzüm üzüm üzüyor. Uyumuyor. (*Bekçi tatlı tatlı gülümser, çocuğa gıdı gıdı yapar gibi işaret eder.*) Alacaksınız değil mi, söyleyin Zülfikar Bey, alacağım deyin lütfen.

ZÜLFİKAR: Almayacağım Saime Hanım, o kaka bebek değil ki. Neden alayım? Cici bebek o. (*Yine içi kaynamıştır çocuğa, büyük bir sevgi gösterisi.*) (Ayışığında Şamata, 47. s.)

--

G. SEKRETER: Doğru, mühim meseleler çıktı. Bilhassa seçimler, mamafih iktidara bir geçelim, ondan sonra ferman bizimdir. Bütün bu pürüzlü işleri halledeceğiz evvel Allah.

KAYINPEDER: İnşallah, sağ olunuz beyefendi. (Günün Adamı, 23. s.)

“Efendi” sözcüğünün iyelik ekli biçimi olan ve “karşı çıkma, paylama cümlesini pekiştirmek için söylenen bir söz” (Güncel Türkçe Sözlük) anlamında kullanılan “efendim” hitap ifadesi dikkat çekici bir görünüm sergilemektedir. Bu duruma koşut olarak “efendi” ve “hanım” hitap ifadeleri de kimi zaman karşı tarafla mesafeyi ayarlamak, karşıdakini uyarmak, bazen de edep sınırları içerisinde paylamak amacıyla kullanılmaktadır. Sözcüğün temel anlamının içerdiği olumlu gönderimin etkisini kaybettiği sezilse de hitap eden ile edilen arasındaki saygı ilişkisi korunduğu için bu başlık altında değerlendirilmiştir.

DOÇENT: Rektörlük bilim hayatının daha çok politika yönüdür beyefendi. Orada da söz vermeler, vaatler, tavizler, oy avcılıkları geçerli. Bilim adamını meslektaşları arasında sivrilten bunlar olmasa gerek. Hocanın, yayımladığı gün, uluslararası ilgi toplayacak bir eseri var.

G. SEKRETER: Geçin efendim bunları, kim okur kim dinler? Ben ilim adamını neye benzetirim bilir misiniz? (Günün Adamı, 24-25. s.)

--

ÜSTAT: Ne isterse yapamaz mı öldükten sonra?

SÜLEYMAN: Hiç olur mu imiş efendim. İzdivaç bağı her iki dünyada da cari. (Ve Değirmen Dönerdi, 12. s.)

--

YÜMNÜ: (*Sevinçle gelerek*) İşte buldum. Evrakımın arasında. Bütün sermayeyi maneviyem bu mavi çanta işte oğlum. Neler vardır bunda, neler. Hepsi de harf sırasına göre tasnif edilmiştir. (*Necati dikkatle konuşulanları dinlemektedir. Semih evraki gözden geçirir.*) Tarihi sen çıkarına göre nasıl tahrife kalkarsın efendi! Yümnü daha ölmedi. (Dışardakiler, 98. s.)

--

LEMEN: Sizi duyan da onu paragöz bir şey sanacak.

MUADELET: Yoo, Sadettin Beyimize laf söyletmeyiz hanım. (Fazilet Eczanesi, 20-21. s.)

Akrabalık ve sevgi bildiren hitaplarda görülen, seslenen bireye olumlu duyguların yöneltildiği birinci kişi iyelik ekli ya da bu ekle genişletilmiş küçültme ekli hitap ifadeleriyle saygı bildiren hitap ifadelerinde de karşılaşılır. Buradaki örneklerde çoğunlukla saygı duygusu pekiştirilmekte, kimi zaman da acıma duygusuna bağlı şefkat duygusu öne çıkarılmaktadır.

LEMEN: (*Onlar çıkınca usulca Sadettin'le Naciye'ye yaklaşıp, mühim bir eda ile*) Sadettin Beyciğim, sana bir kötü haberim var.

SADETTİN: Hayır ola?

LEMEN: Sana bir kumpas kuruyorlar. Ayağımı denk al. (Fazilet Eczanesi, 52. s.)

--

DOKTOR: O gücü buluyorsun demek kendinde?

HAKKI: Yoksa bilem, sahnede gelir beyim. Rampın ışıkları bir yandı mı... Dört yüz çift gözün fosforu sana çevrildi mi, hastalık, miskinlik kalmaz insanda. (Dışardakiler, 82. s.)

6.5. Yakınlık / Arkadaşlık Bildiren Hitap İfadeleri

Toplumsal etkileşimin kaynağı olan iletişim ile karşıdaki insanın bizim gibi olması hali şeklinde tanımlanabilecek türdeşlik arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Gerçek hayatta, bireylerin kendilerine benzer dünyalara sahip olan kişilerle etkileşimlerinde daha rahat oldukları bilinen bir gerçektir. Türdeşliğin kaynakları arasında yaş, cinsiyet, ırk, etnik köken, meslek, vatandaşlık gibi etmenlerin yanı sıra gibi, zevk, tat, duygu ve düşünce ile davranış, tutum gibi soyut özellikler de gösterilebilir (Ağcasulu, 2020, s. 71-

72). Tüm bu durumlar kişiler arasında bir yakınlık, arkadaşlık ve dayanışma ilişkisinin kaynağını oluştururlar.

Söz konusu ilişkilerin yakınlık - uzaklık (güç - dayanışma) çatı terimi altında toplandığını belirten Özer ve İbe Akcan (2022a), tespit ettiği yakınlık bildiren hitapları şu şekilde sınıflandırmıştır: “1. Aynılık, 2. Ortaklık, 3. Fiziksel güç, 4. Yoldaşlık, 5. Fiziksel özellikler, 6. Cesaret, 7. Topluluk, 8. Irk, 9. Sevimlilik” (s. 398-399). Başta dayanışma olmak üzere genel olarak olumlu duyguların ağır bastığı bu gruptaki hitap ifadeleri, sevgi ve saygı bildiren hitaplarla da ortaklıklar barındırabilmektedir.

Metinlerde tespit edilen yakınlık / arkadaşlık bildiren hitaplar şu şekilde sıralanabilirler:

ahali; ehali; ahab; arkadaş; arkadaşım; arkadaşlar; arkadaşlarım; benim arkadaşım; sevgili arkadaşım; sevgili arkadaşlar; aslan; aslanım; aslanım benim; arslanlarım; koca aslan; Bursa şehri; büyük kahraman Baltacı; cemaati Müslimin; delikanlı; din kardeşlerim; dostlar; dostum; ehli vatan ve iman; pek muhterem hazirunu kiram; muhterem hemşehrilerim; konak; sayın meslektaşım; sevgili meslektaşım; millet; değerli misafirler; muhterem seçmenler; pek muhterem seçmenler; sayın seyircilerimiz; sevgili seyirciler; sevgili seyircilerimiz; Ümmü Muhammed; aziz vatandaşlarım; değerli vatandaşlar; sevgili vatandaşlarım; aslan Ali, koç yiğit Ali; cemaati Müslimin din ve ırk kardeşlerim; yeni bir sabahın yeni ışığında, bundan böyle yepyeni başarıların müjdecisi olarak yeni ve tarafsız radyolarının başında beni dinleyen yepyeni yurttaşlarımız, sevgili vatandaşlarımız, partidaşlarımız, ülküdaşlarımız. muhterem seçmenler, aziz yurttaşlarım; sevgili Hemşinliler, sevgili Sinekli halkı.

Eserlerdeki yakınlık / arkadaşlık bildiren hitap ifadeleri çoğunlukla fiziksel güç, yoldaşlık ve topluluk ilişkisine işaret etmişlerdir. Topluluk anlamlı hitap ifadeleri, kalabalık bir ortamı zorunlu kılarken, fiziksel güç anlamlı hitap ifadelerinde hayranlık duygusunun öne çıktığı görülür. Yoldaşlık anlamlılarda ise içten bir yaklaşımın sergilendiği örnekler görülmekle birlikte bazılarında hitap eden ile edilen arasında bir mesafe ve soğukluk bulunduğu hatta iğneleme amacı güdüldüğü görülmektedir:

BALTACI: (*Belirir*) Ey konak! Bütün gün yol yürüdünüz. Bu akşam bir hoş metrislenesiniz. Yarın taze kuvvetler gelince yürüyüş daha emin olur. (*Uzaklaşır*.) (Lütfen Dokunmayın, 133. s.)

--

ALİ: Başka ne olacakmış ki? Bende eksik eteğe pabuç bırakacak surat var mı be! (*Bıçağı fırlatıp yere saplar*.)

TEMEL: İstağfurullah. Bilakis. Hoşça kal aslanım... (Keşanlı Ali Destanı, 53. s.)

--

MANSUR: Dava bizimdir arkadaş. Sen bana bırak. İşine bak.

MESTAN: Bak ne diyor, onlar kazanacakmış.

MATLUP: Kim demiş? Hak asıl senin. Hiç fütür getirme dostum. İşin iş. (Eşeğin Gölgesi, 30. s.)

Metinlerdeki yakınlık / arkadaşlık ilişkisi gösteren hitap ifadelerinin bir bölümünde, akrabalık bildiren hitaplarda olduğu gibi, sevgi (*sevgili, canım vb.*) ve saygı (*aziz, sayın, muhterem vb.*) anlamı içeren sıfatlar görülmektedir. Bu örneklerde hitap edilen arkadaş, meslektaş, topluluğa vb. karşı geliştirilen olumlu tutum pekiştirilmek istenmiştir.

TİTTARA: Muhterem seçmenler, aziz yurttaşlarım. Son günlerde karşı tarafın eşek gölge davasından faydalanıp yıpranan, iler tutar tarafı kalmayan prestijlerini bu yoldan tazeleme çabaları sonuç vermeyecektir. Her hareketleri, her yeni taktikleri bizim tarafımızdan aynı şekilde mukabele görecektir. (Eşeğin Gölgesi, 68. s.)

--

ALİ: (Onlara doğru kükreyerek) Susun ulan! (Birden herkes tıss olur. Ali sertliği ile tezat teşkil eden bir yumuşaklıkla) Sevgili vatandaşlarım, cuma namazında idim. Ondan biraz geciktim. Büyüklerin ellerinden, küçüklerin gözlerinden öperim... (Keşanlı Ali Destanı, 33. s.)

6.6. Olumsuz Hitap İfadeleri

“Kişinin karşısındakine hakaret, tehdit, suçlama, alay, sözlü taciz, sosyal kontrol, mesafeyi ayarlama, duygusal acı verme ve şiddetli anlaşmazlığı belirgin hale getirme gibi işlevlerin yanında samimiyet belirtme, yoğun duygulanımları yansıtmaya, mini kültür yaratma, yaratılan alt kültüre dâhil olma, övme, güldürme, duygusal ilişkilerde mesafeyi azaltma gibi farklı işlevleri kodlayarak seslendiği dilsel yapılar ‘olumsuz hitap ifadeleri’ başlığı altında incelenir.” (Özer ve İbe Akcan, 2022b, s. 1019). Türkçe alan yazınında olumsuz hitap ifadelerine bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşan çalışmaların eksikliğine dikkat çeken Özer ve İbe Akcan (2022b), Türkçe hitap dizgesi içinde önemli bir yere sahip olan bu dil birimlerini ayrıntılı olarak ele almış ve şöyle bir sınıflandırma önermiştir: “1. Fiziksel görünüşle ilgili olanlar, 2. Karakter ile ilgili olanlar, 3. İnanç ile ilgili olanlar, 4. Güç ile ilgili olanlar, 5. Çapkınlık-hafifmeşreplik ile ilgili olanlar, 6. Zekâ ile ilgili olanlar, 7. Femeninlik ve maskülenlik ile ilgili olanlar, 8. Temizlik ile ilgili olanlar, 9. Soy ile ilgili olanlar, 10. Uzuvarlar ve işlevleri ile ilgili olanlar” (s. 1011).

Hitap ifadelerindeki olumsuz konumlama geniş bir çizgide belirir, kimi zaman hakarete varan bir öfke durumu görülebilirken kimi zaman da mutsuzluk, şikâyet, hoşnutsuzluk vb. durumlardan doğan üzüntünün yansıması söz konusudur. *Keşanlı Ali Destanı* ve *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* yoğunluklu olmak üzere incelenen eserlerde pek çok olumsuz hitap ifadeleriyle karşılaşmıştır. Bunlar:

abuş; akıllı; alçak; alçaklar; Allah'ın kulu; Allah'tan korkusuz papaz; ampardavan; angut; aşağılık herif; aval; avalet; avanak; ayı oğlu ayı; ayı oğlu ayısı; ayının oğlu; babalık; başbozuk alay siz de; birbirlerinin gözünü oyan, birbirlerine kazık atmaya çalışan insanlar; bit laşesi; boşboğaz çelebi; bütün nizamların dışında kalan bir hiyanetin faili şaşkın kadın; canavar; çirişli postal; cirkefe düşmüş yaban armudu sen de; deli; dinsiz imansızlar; düdük makarnası; edepsiz, cıbildak; ekşi limon sen de; emperyalist bezirgânlar; eşoğlu eşek; fettane; firijit karı; gafil; gâvurun kaltağı; habis gudubet; hanım evladı; haramzade; hayasız şıfıntı; hayvan; hayvan oğlu hayvanlar; heyvan oğlu heyvanlar; hent; hınzır; hıyar; imansız deyyus; inek; itin dölü; kahbe; kaşkaval kabuğu; keşkem surat; köpek; küstah; lahmacun pidesi; lan; lan sarhoş; marul gübresi; mehellebi çocukları; moruk; murdar câris; münafık; nabekâr; nabekâr karı; namussuz irezil; nankörler; orospunun oğlu; ödlek Napolyon seni; pis; pis sarhoş; rezil; salon kokotu Efsayış'ın piçi; sersem; serseri; sevroş; pis sevroş; Kurşuncu Hasibe'nin sidikli Alisi; sokak aşiftesi; sokak orospusu; sulu salyalı ayyaş; süfli rezil; süprüntü küfesi; şalgam; şıfıntılar; şom ağızlı baykuşlar; şom ağızlı falcı; taharetsiz musibetler; talihsiz kaderinin en kötü tecellisi ile en büyük felaketlerin uçurumuna yuvarlanan zavallı, bedbaht Georges Dandin; terbiyesiz; terbiyesiz görgüsü adam; terbiyesiz herif; ulan; ulan ayı; ulan Beşvakit; ulan çakal; ulan enayi; ulan Fatih; ulan ıspanak; ulan İbiş; ulan katır tohumu; ulan keten tohumu; ulan kirloş pasaklı; ulan Mutu; ulan şafi suratlı; ulan teres; ulan veledi zina; ulan namussuz; üçkâğıtçı uskumru; vükela dümbelekleri; zavallı; zavallı Baltacı; zavallı ben; zavallı Georges Dandin; zavallı Kuşu; zavallı Kuşım benim; zavallı vatanım Abdalya; zındık züppeler; yufka yürekli sen de, duygusal şapşal sen de; saygısız, kabalesi elinde ipi belinde namert; ne oldum delisi, görmemişzade seni; veledi zina, kubur faresi; âciz karıncalar, gâfil köstebekler, zaman nehrinde hiçliğe doğru yol aldıklarının farkında olmayan hebennekalar.

Oyunlarda olumsuz hitap ifadelerinin ölçüsünün hitap edenin toplumsal konumu, eğitim ve görgü seviyesine göre değişkenlik gösterdiği görülmüştür. Bu konuma ve görgüye sahip kişiler; ne kadar öfkelenirse öfkelenirler, haksızlığa uğradıklarını düşünürlerse düşünsünler belirli bir sınırın ötesine geçmezler hatta koşullara göre nazik bile sayılabilecek hitap ifadelerine başvururlar.

PROFESÖR: (Üzerlerine yürür, onlar kaçarlar.) Susun be! (Onlara fırlatmadığı tamponu duvarlardaki resme fırlatıp kırar.) Alçaklar, nankörler, istifa etmeyeceğim. Etmeyeceğim. Etmeyeceğim! (Günün Adamı, 68. s.)

--

MAHPEYKER: Vay, siz misiniz ağa? Nereden böyle, don gömlek resmi kıyafetle?

İŞVEBAZ: Tuuu Allah'tan korkusuz papaz. Genç karısını yüzüstü bırakıp sabahlara kadar sürtmek rüsvalığı adam evladına yaraşır mı?

HİMMET: Siz delirdiniz mi nedir?

MAHPEYKER: Haydi haydi saygısız, kabalesi elinde ipi belinde namert. Anama babama bu kepazeliğini derhal bildireceğim. (Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, 90. s.)

--

TAHSİN: Beni nasıl kovarsın! Burası benim malım.

SADETTİN: Çöz palamarı diyorum sana. Düdük makarnası. Dağdan gelip bağdakini nasıl kovarsın? Mahallenin temeli Sadettin'i kedi enciği gibi tutup ensesinden nasıl atarsın sen. Kendini bilmez. Ne oldum delisi, görmemişzade seni! (*Tahsin ve Ercüment korku ile uzaklaşırlar. Sadettin arkalarından gider, eczanenin önündeki iskemleye yığılır.*) Yusuf, bana 20 damla Kalminol Sadettin ver. (Fazilet Eczanesi, 44. s.)

Toplumun düşük eğitim ve görgü düzeyine mensup olan kişiler yer yer argoya varan öfke, anlaşmazlık, tehdit, hakaret vb. tutumlarından doğan sinirlilik hallerini yansıtırken olumsuz hitap ifadelerine sıklıkla başvurmuşlardır.

ALİ'NİN SESİ: Bana bak Zilha. Benim yedi iklimde habercilerim var. O evde sana fazla piyaz kesiliyormuş. Ayağımı denk al.

ZİLHA: (*Bağırarak*) Ne bağıryorsun ulan! Ahizeyi bozacaksın. Yatak odası sesinle konuşsana ayı oğlu ayı. (Keşanlı Ali Destanı, 76. s.)

--

YUSUF: Ateş kesilip ekmekle su da verilince payan yok sevinçlerine. (*Araba sesi.*)

GİRAY: Doğru imiş. (*Kılıcma sarılır.*) Bre imansız deyyus, bırakın şunun canını cehenneme iysal eyleyim. (*Öbürküler mani olurlar, yatıştırırlar.*) Ben artık buralarda duramam. Tez gidip bu rezaleti hünkâra arz edeceyim. Bunca zahmetle kazandığımız zaferi bu imansız deyyus beş on akçe ve bir zaniye uğruna heba eyledi. (Lütfen Dokunmayın, 108. s.)

Oyunlarda olumsuz hitap ifadelerinin zaman zaman neşeli ve hoş vakit geçirilen ortamlarda kullanıldığı görülür. Bu durumlarda eğlendirme ve güldürme işlevi ön plana çıkar.

HOLAS: Usta, bu bana biraz santimental geldi. (*İsmail göz kırpar.*) Bu oynadığımız komedyaya değil mi?

FASULYECİYAN: Bilakis faciadır. Güllü Agop'ta da böyle başlar idim oyuna. Georges Dandin burada bize kaderinden tazallum edior. Bunu

sırıtarak yapsın istorsun angut? Bu oyun bir jalousie ve adultere hikâyesidir. (Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, 20. s.)

--

NURİ: Alırım şimdi ayağımın altına.

SİPSİ: Ağır ol biraz. Kimi alıyorsun lahmacun pidesi!

NURİ: Seni alıyorum marul gübresi. (Keşanlı Ali Destanı, 30. s.)

Oyunlarda samimiyet, duygu yoğunluğu, övme ve duygusal ilişkilerde mesafeyi azaltma gibi farklı işlevlerin ön planda olduğu hitap ifadeleri çokça kullanılmıştır. Burada yakın ilişkili kişilerin, acıma ve şefkat duygusunun etkisi hissedilir.

HÂZİK: Bunu başka zaman tartışırız. Al şu ceketini kuzum. (*Divanın üzerinden onun tayyör ceketini alır*) Hemen de soyunup dökünmüşsün.

ZENNUBE: A, terbiyesiz... (*Ceketini alır, giyer*) Sıcak geldi de onun için. (*Kapı çalınır.*) (Huzur Çıkmazı, 55. s.)

--

SADETTİN: (*Köse Mutu'nun boğazını göstermesi üzerine*) Aç bakayım ağzını. "E" de bakayım. (*Köse Mutu'nun kusacak gibi olması üzerine*) "Öööö" de demedik "E" de. (*Yusu'fa bir operatör edasıyla*) Alkaliğe pamuk dola ver. Atuşman yapacağım. (*Köse Mutu ürker.*) Korkma yavrum. Gel buraya ödlek Napolyon seni. Bak bıraktım a! Bir şey yapmayacağım. (*Köse Mutu'un aldanması üzerine pamuğu acele boğazına sokar. Atuşman yapar. Köse Mutu'nun gözünden yaş gelmiştir. Ama işin hayrına olduğunu anladığından minnettar sırtır.*) Gargara verirdim ama yapamaz ki yutar. Hadi iyi olacak. (*Bir lira uzatır. Köse Mutu herkesi askerce selamlayıp çıkar.*) (Fazilet Eczanesi, 41. s.)

--

KÜŞAT: Gitme oraya...

FAHRÜNNİSA: Neden?

KÜŞAT: Balkonun kenarlığı yoktur da.

FAHRÜNNİSA: (*Söz dinlemiştir. Küşat'ın pipo içmesine bakarak*) Bak burda hapsurtmüyor beni... Zavallı Kuşi, demek buraya kaçıyordun bizden. (Ve Değirmen Dönerdi, 56. s.)

6.7. Ünvanlardan Oluşan Hitap İfadeleri

Ünvanlar, bir kimsenin belirli bir alan ya da konudaki rütbesini, makamını, mevkisini, yetkinliğini gösteren sözcüklerdir. Dilde tek başlarına kullanılabilmeyle birlikte önlere

ya da artlarında bir ad alarak ünvan öbeği oluşturabilirler. Bu yapılar da ünvan bildiren sözcük bir sıfat gibi kişi adını nitelemektedir (Gökdayı, 2017, s. 12).

Kişinin toplumdaki yerini, mevkisini gösteren ünvanlar belirgin, ayırıcı nitelikler göstermeleri bakımından önemlidir. Konuya makam, mevki ve yetkinlik açısından yaklaşan Özer ve İbe Akcan (2022a), ünvanları şu şekilde sınıflandırmıştır: “1. Alana özgü mesleki ünvanlar, 2. Dini-spiritüel ünvanlar, 3. Rütbeye bağlı ünvanlar, 4. Diplomatik ünvanlar, 5. Saraya-iktidara ilişkin ünvanlar, 6. Kurumsal ünvanlar, 7. Ticari ünvanlar, 8. Yerel yönetimlerle ilişkili ünvanlar.” (s. 393).

Ünvan öbeği oluşumunda akrabalık adları (Ali amca, Fatma teyze) ve saygı sözlerinin (Mehmet Bey, Hatice Hanım) önemli bir rolü vardır. Bu durum “özel kişi adı + akrabalık adı / saygı sözü” yapısındaki hitapların hangi başlık altında incelenmesi gerektiği sorununu beraberinde getirir. Söz konusu ünvan öbeklerindeki ayırıcı niteliğin akrabalık ve saygı bildiren sözler olduğu düşünüldüğü için bu türden örnekler akrabalık ya da saygı bildiren hitaplar başlığı altında değerlendirilmiştir.

Oyunlardaki ünvanlardan oluşan hitap ifadelerinin sayısı diğer gruplara kıyasla daha azdır. Şöyle sıralanabilirler:

Rıfat Ağa; asistan efendi; Gün Beyi; başefendi; dede⁹; doktor; doktorcuğum; Doktor Bey; Dosyacı Naci Bey; eczacı bey; ekselans; gaztacı bey; hakanım; Tatar Hanı Alişanı; şevketli Ahmet Salis Han; Hemşire Hanım; hoca; hocam; hoca efendi; hünkârim; pek muhterem kadı efendi hazretleri; Kadı Efendi Hazretleri; pek muhterem kadı efendimiz; Nafile Kalfa; komiserim; komserim; maestro; sayın Mareşal; memur bey; Mihtar efendi; pek muhterem milletvekilleri; Miralayım; Miralay Bey; Miralay Beyciğim; Mon Senyör; muallim bey; muavin bey; Müstantik Bey; nazır bey; orkestra şefi; padişahım; paşa; paşam; paşa paşa; paşam, paşam; paşamız; Mehmet Paşa; Refet Paşamız; Fatih'ten sonra İstanbul'u ikinci defa fetheden kahraman ordumuzun öncü mümessili Refet Paşa hazretleri; Paşa Efendi; patron; patronum; sayın patronum; Pehlivan; profesör; Rejisör Bey; Sorgu Yargıcı; sultanım; Aygır Şeyhim; Tapucu; Teftiş bey; usta; ustacığım; ustamm; benim ustam; Nuri Usta; tiyatrocı; vekilharç başı; yüce yargıcım; Yeniçeri Ağası Yusuf Paşa; es sultanü İbnü Sultan, El Hakanü İbnül Hakan, Es Sultanül Gazi Ahmet Han, İbnüs Sultan, Mehmet Han; büyük filozof, süper bilgin Büzürkmürç hazretleri.

Metinlerde ünvan içerikli hitap ifadelerinin genellikle alana özgü mesleki ünvanlar, rütbeye bağlı ünvanlar ve yönetim-iktidara ilişkin ünvanlar olduğu görülmüştür.

EPKEM: Ne demiş Nefi: “Geldimse n’ola ben şûra bezmine ahu. Âdet budur en sonra gelir bezme ekâbir.”

SEVİM: Tek kelimesini anlamadım. İnşallah küfür etmediniz doktor? (Ayışığında Şamata, 26. s.)

⁹ “Mevlevî tarikatında çile doldurmuş olan dervişlere verilen ünvan” anlamında. (Güncel Türkçe Sözlük)

--

SADETTİN: (*Açık duran telefona atılır.*) Satmıyorum, anlaşıldı mı! Satılık malım yok benim.

YUSUF: Allah bilir, Tahsin Bey'in dümenidir bu usta. (Fazilet Eczanesi, 29. s.)

--

A. VEFİK PAŞA: Hazır ilk temsillerde, ben salonda iken bana baksalar, nerde alkışlanacağını öğrenirler.

RIFAT AĞA: (*Evrakı uzatarak*) Bunlara mucip verecekmişsiniz paşam. (*Paşa üstünkörü bakar, bir paraf verir; Fasulyeciyan risaleye bakınca bozulmuştur.*) (Sersem Kocanın Kurnaz Karısı, 56. s.)

“Resmi olmayan ortamlarda iğneleme, ironi ve hatta şefkat gösterme amacıyla ünvanlar kullanılabilir.” (Özer ve İbe Akcan, 2022a, s. 392). Eldeki oyunlarda bu kapsamda birkaç örneğe rastlanmıştır. Bu örneklerde hitap edilen kişinin söz konusu ünvana sahip olmadığını bilen hatip, karşısındaki kişiyi iğnelemek, onunla alay etmek için bu ünvanı kullanmıştır.

YÜMNÜ: Gel gel Şehriban. Sana sevincimi anlatmak istiyorum.

ŞEHRİBAN: Gidiyorum ağabey, sonra anlatırsın.

YÜMNÜ: Nereye?

ŞEHRİBAN: Nereye olacak vekilharç başı! Pazara. (Dışardakiler, 127. s.)

--

HÂZİK: (*Sinirli*) Fo... fo... fo... Foş gibi soralım bir kere. “De quoi s’agit il?” Mesele nedir?

ZENNUBE: (*Alayla*) Mesele şu Sayın Mareşal! Pusuya düşürüldük. (Huzur Çıkmazı, 54. s.)

Oyunlardaki ünvanlardan oluşan hitap ifadelerinin bir kısmında ünvan sözcüğü, akrabalık ve yakınlık / arkadaşlık bildiren hitaplarda olduğu gibi, saygı (bey, efendi, hanım, muhterem, sayın vb.) anlamı içeren sözcüklerle öbek oluşturmuştur. Bu örneklerde makam, mevki ve yetkinliği kodlanan kişiye verilen değer, ünvanına saygı sözü eklenerek gösterilmek istenmiş, böylece etki gücü arttırılmaya çalışılmıştır.

VİCDANİ: Büyüğüm, amirim, patronum olarak gerçi siz her şeyi benden iyi bilir, düşünürsünüz ama affınıza mağruren eve dosya getirmek hiç âdetim değildir sayın patronum. Farzı muhal, getirdim diye kabul etsek bile onları yatağa saklamak aklımdan geçmezdi

patronum. Hadi ona da peki diyelim. Affınıza mağruren bu bizim sakız gibi yeni serdiğimiz yatak çarşaflarının üzerine ayakkabılarınızla çıkmanızı gerektirmezdi, sayın patronum! (Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım, 61-62. s.)

--

EPKEM: Sizin gibi hanım kızlarla iftihar ediyoruz, başarılar dilerim evladım.

SEVİM: Sağ olunuz doktor bey, ben sadece vazifemi yapıyorum. (Ayışığında Şamata, 61. s.)

--

MANSUR: Mevzu bahis gölgeden, eşeğin eşekliğinin payı olmadığını iddia ediyoruz. Soyut olarak düşünecek olursak şunu görüyoruz ki, bu gölge hassaten eşeğin değil. Işık geçirmeyen herhangi bir cismin gölgesidir. Eşek yerine bir katır, bir öküz yahut da zatı âliniz olsaydınız yine aynı buyrukla gölgeyi aksettirecektiniz. Yüce yargıcım, binaberin (Notlarına bakar) bir şey bâtil oldukça zımnındaki şey de bâtil olur. (Halka döner, terini mendili ile kurularak) Alkışlarınıza teşekkürler. (Eşeğin Gölgesi, 53. s.)

6.8. Belirgin Bir Gruba Girmeyen Hitap İfadeleri

Oyunlarda geçen bazı hitaplar, yukarıdaki başlıklarda görüldüğü üzere anlamsal açıdan türdeşlik (homojenlik) sergilemezler. Bağlama öbeklerinden oluşan hitap ifadelerinde karşılaşılan bu durumda öbeği oluşturan unsurlar farklı anlamsal içeriğe sahiptirler, bu da söz konusu hitap ifadesinin hangi grupta ele alınacağı sorununun gündeme getirmektedir.

Örneğin, “Arkadaşlar, kardeşlerim, kalbim sizlerle çarpıyor.” cümlesindeki *arkadaşlar*, *kardeşlerim* bağlama öbeğinden oluşan hitap ifadesinde, *arkadaşlar* yakınlık / arkadaşlık bildirirken *kardeşlerim* (sözde) akrabalık adıdır. Bu tür örnekleri belli bir başlık altında göstermenin zorlama olacağı düşünüldüğü için ayrı bir başlık açmanın gerekli olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmada incelenen eserlerde geçmeyen ama unsurlarının farklı anlamsal içeriğe sahip olduğu hitap ifadeleri listesi genişletilebilir. Metinlerde tespit edilen, belirgin bir gruba dâhil edilemeyen hitap ifadeleri şu alt başlıklarda toplanmıştır:

1. Unsurlarından birinin sevgi, diğerinin akrabalık bildirdiği hitap ifadeleri: ah canım ah evladım; evladım, ciğerparem; Zennube’ciğim, şeker karıcığım.

2. Unsurlarından birinin yakınlık / arkadaşlık, diğerinin akrabalık bildirdiği hitap ifadeleri: arkadaşlar, kardeşlerim; koç Ali, babamız Ali.

3. Unsurlardan birinin ünvan, birinin saygı, diğerinin akrabalık bildirdiği hitap ifadeleri: sevgili patronumuz, velinimetimiz, babamız Cemil Çalışkur Efendi.

4. Unsurlarından birinin özel ad, diğerinin akrabalık bildirdiği hitap ifadeleri: Zennube'ciğim, şeker karıcığım.

5. Unsurlardan birinin özel ad, diğerinin sevgi bildirdiği hitap ifadeleri: Zennube, nonoşum.

Sonuç

Hitap ifadelerini ele alan Türk dil bilgisi alan yazınındaki çalışmalara bütüncül bir yaklaşımla göz atıldığında bakış açılarından kaynaklı çeşitli değerlendirmeler dikkat çekmiştir. Bu çeşitlilik içerisinde esas olan; anlam ayrımlarına dikkat etmek, verileri bağlam hassasiyetiyle incelemek ve böylece bu zengin dil birimlerinin işlenmesine olanak tanımaktır. Haldun Taner'in tiyatro eserlerinin derlem olarak kullanıldığı bu çalışmada alan yazınındaki en güncel çalışma olan Özer ve İbe Akcan'ın sınıflandırması (2022a) esas alınmakla birlikte bazı konularda farklı düşünüldüğü için birkaç değişiklik yapılmıştır. Bu sınıflandırmada yer verilen zamirler, gerek sözdizimsel gerek sözcükbilimsel açıdan hitaplar konusuna dâhil edilemeyeceği düşünüldüğü için sınıflandırma dışında bırakılmıştır. Akrabalık terimleri ile sözde akrabalık terimleri içeren hitap ifadelerinin ayrı başlıkta ele alınması uygun görülmediği için bunlar tek başlık altında değerlendirilmiştir. Söz konusu sınıflandırmada yer verilmeyen özel ve takma adlardan oluşan hitap ifadeleri için ayrı bir başlık açılmıştır. Son olarak bazı bağlama öbeklerinden oluşan hitap ifadelerinde, öbeği oluşturan unsurlar farklı farklı anlamsal gruplara ait oldukları için diğer gruplarda görülen türdeşlikten söz edilememektedir. Bu nedenle söz konusu örnekleri içeren ayrı bir grup oluşturulması uygun görülmüştür. Alanda yapılacak yeni araştırmalar için yetkin bir bölümlenme örneği oluşturan bu sınıflandırmanın bütün yazılı ve sözlü dil ortamlarına uygulama esnekliğine sahip olduğu düşünülmektedir.

Dil incelemelerinde tiyatro metinleri üzerinde yapılan araştırmaların eksikliği görülmektedir. Sahnede oynanmak (söylenmek / seslendirilmek) üzere kaleme alınan bu metinlerde günlük konuşma dilinin doğal / olağan akışı yetkin bir biçimde izlenebilir. Bu çalışmada analiz birimi olarak seçilen hitap ifadeleri açısından zenginlik içermenin yanı sıra konuşma dilinin geniş olanaklarını yansıtan tiyatro metinlerinin, başka dil çalışmaları için de önemli veriler sunma gücü olduğu sonucuna varılmıştır.

Haldun Taner'in tiyatro metinlerinin hitap ifadesi kullanımı açısından belirgin bir sıklık gösterdiği tespit edilmiştir. Başta akrabalık ve saygı bildirenler olmak üzere olumsuz hitap ifadeleri açısından da verimlilik arz eden oyunlarda özel adlar ve ünvanlardan oluşanlar dışında sevgi, saygı ve yakınlık / arkadaşlık bildiren hitap ifadelerinin kullanım durumu da kayda değerdir. Eserlerde geçen hitap ifadeleri bütüncül bir yaklaşımla ele alındığında bunların çoğunlukla sözcük öbeği yapısında oldukları; anlatıma içtenlik, yalınlık ve duruluk kattıkları görülmüştür.

Kaynakça

Ağcasulu, H. (2020). Bir mesafe meselesi: Arkadaşlık ağlarının devinimi üzerine bir çalışma. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 71-82.

Akata, Z. H. (2018). Genel ağ dilinde kullanılan seslenme ögelerinin toplumdilbilimsel açıdan değerlendirilmesi. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15(2), 63-82.

Akın, L. (2015). Konuşma dili grameri ve sözlü derlemelerden yararlanarak konuşma dili özelliklerinin tespiti. *Türkiyat Mecmuası*, 25(1), 1-28.

Aktaş, E. ve Yılmaz, İ. (2017). Eğitim fakültesi öğrencilerinin kullandıkları hitapların toplumdilbilim açısından incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (59), 577-594.

Alaca, S. (2014). *Televizyonda yayımlanan evlilik programlarındaki hitap şekilleri* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Alkan Ataman, H. (2018). *Türkiye Türkçesinde hitaplar* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Alyılmaz, C. (1998). Ünlemlerin seslenmeleri kuvvetlendirici işlevleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (10), 35-41.

Alyılmaz, S. (2015). Türkçenin söz diziminde seslenmeler ve seslenme öbekleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (54), 31-50.

Aydemir, B. (2020). *Dilin dramatiği, oyun yazım dili / Tiyatroda sözlü örgü*. Mitos-Boyut.

Çamurdan, E. (2006). *Haldun Taner seyir defteri*. Bilgi Yayınevi.

Dağcı, A. (2021). Yaşlılık döneminde manevi bir gereksinim olarak sevgi: Huzurevi yaşlıları üzerinde bir alan araştırması. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 1-25, <https://doi.org/10.30627/cuilah.819109>

Demirbaş, M. (2017). Türkiye Türkçesi ağızlarında seslenme sözleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2154-2181. <http://dx.doi.org/10.7884/teke.4014>

Demirci, K. (2006). Toplumsal yapıların saygı ifadesi formlarında dile yansımaları. *Millî Folklor*, 9(69), 38-45.

Demirgüneş, S., Çelik, T. ve İşeri, K. (2015). Türkçe ders kitaplarında akrabalık kavramları. *Researcher*, 3(2), 1-13.

Doğru, F. (2018). Seslenme sözleri ve genel Türkçe sözlüklerdeki görünümü. *Eskişehir Osmaniye Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 135-150. <http://dx.doi.org/10.17494/ogusbd>

Emiroğlu, S. (2012). Türkçe sözlükteki akrabalık adlarının tasnifi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4), 1691-1710. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3872>

Gökdayı, H. (2017). Öbekleri oluşturan sözcükler arasındaki anlam ilişkileri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, (11), 1-25. <http://dx.doi.org/10.12992/TURUK374>

Gömeç, S. (2002). Divanü Lügat-it-Türk'te akrabalık bildiren terimler. *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20(32), 133-142.

Güncel Türkçe Sözlük (t.y.). Türk Dil Kurumu. <http://sozluk.gov.tr>

Hendrick, S. & Hendrick, C. (2002). Love. C. R. Snyder ve S. J. Lopez (Ed.), *Handbook of positive psychology* (s. 472-484) içinde. Oxford University Press.

Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, L. (2009). Türkçede dinî anlamlı bazı kişi adlarını ekle değiştirme geleneği. *Dil Araştırmaları*, (4), 17-24.

Kubbealtı Lugati (t.y.). Kubbealtı Akademisi. <http://lugatim.com>

Özdemir, C. (2017). Dede Korkut Kitabında saygı. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (16), 7-29.

Özer, N. ve İbe Akcan, P. (2022a). Türkçede hitap ifadeleri: Anlam ve sözcük türü temelinde bir ulamlama. *Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 382-407. <http://dx.doi.org/10.32321/cutad.1000242>

Özer, N. ve İbe Akcan, P. (2022b). Türkçe olumsuz hitap dizgesi. *Turkish Studies - Language*, 17(3), 1005-1027. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.57800>

Tören H. (2013). Tiyatro metinlerinde yer alan metin dışı sözler: Keşanlı Ali Destanı örneği. *Türkiyat Mecmuası*, 23(2), 171-186. <http://dx.doi.org/10.18345/tm.80181>

TUD - Türkçe Ulusal Derlemi (2012). <https://v3.tnc.org.tr/>

Yavuz, S. (2013). Dîvânü Lügâti't-Türk'teki akrabalık adları ve bu adların Türkiye Türkçesi ağızlarındaki karşılıkları. *EKEV Akademi Dergisi*, (56), 345-360.

Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, N. (2017). Çağdaş Türk yazı dillerinde kadına yönelik hitaplar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 1(1), 123-137. <http://dx.doi.org/10.30563/turklad.318269>

Yüceol Özegen, M. (2004, Eylül 20-26). Türkiye Türkçesi günlük konuşma dilinde seslenme biçimleri üzerine gözlemler-genel sınıflandırma. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, Ankara, Türkiye.

Yüksel, A. (1986). *Haldun Taner tiyatrosu*. Bilgi Yayınevi.

Taranan Eserler

Taner, H. (2016). *Ve değirmen dönerdi - Lütfen dokunmayın*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2017). *Günün adamı - Dışardakiler*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2019). *Ayişığında şamata*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2019). *Sersem kocanın kurnaz karısı*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2020). *Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2020). *Keşanlı Ali destanı*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2021). *Eşeğin gölgesi*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2021). *Fazilet eczanesi*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2021). *Huzur çıkmazı*. Yapı Kredi Yayınları.

Taner, H. (2021). *Vatan kurtaran Şaban*. Yapı Kredi Yayınları.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

A Cultural Materialist Reading of *Wide Sargasso Sea* by Jean Rhys

Jean Rhys'in *Wide Sargasso Sea* Adlı Çalışmasının Kültürel Materyalizm Açısından İncelenmesi

Ecevit BEKLER

Dicle University, Faculty of Letters, Department of Western Languages and Literatures,
Diyarbakır, Türkiye
Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü,
Diyarbakır, Türkiye

ORCID: 0000-0002-7080-6267 | Email: ebekler@dicle.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Bekler, E. (2023). A Cultural materialist reading of *Wide Sargasso Sea* by Jean Rhys. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 88-101.

Bekler, E. (2023). Jean Rhys'in *Wide Sargasso Sea* adlı çalışmasının kültürel materyalizm açısından incelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 88-101.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 1 July/Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 11 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül 2023

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 88-101

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ecevit Bekler).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Abstract

Wide Sargasso Sea by Jean Rhys, published in 1966, gives a voice to the silenced woman Antoinette, who was a victim of both patriarchal and colonial society. The novel, written to serve as a prequel to *Jane Eyre*, aims to destroy the Eurocentric perceptions constructed by the British writer Charlotte Brontë in her novel titled *Jane Eyre* against Antoinette, known as Bertha Mason. Brontë, in her novel written more than a century earlier, had given little place to Antoinette and depicted her only as a mad woman. Antoinette, in search of a female identity, struggles to find her identity after the emancipation of Jamaica. Aiming at freeing a woman of mixed race, who is stuck within two ethnicities and cultures, Rhys becomes an intermediary in giving a voice to the madwoman who was imprisoned in the attic by her British husband Mr Rochester in England. In her attempt to get rid of the oppressions she has experienced by the two cultures and to reach the freedom she desires, Antoinette finally commits suicide by jumping off. In this study, cultural materialism has been used in order to reflect the social, economic, and political conditions along the power relations of the period.

Keywords: Jean Rhys, *Wide Sargasso Sea*, Foucault, cultural materialism, ideology

Öz

Jean Rhys'in 1966'da yayınlanan *Wide Sargasso Sea* adlı romanı hem ataerkil hem de sömürge toplumunun kurbanı olan susturulmuş kadın Antoinette'in sesi olmaktadır. Böylece Bertha Mason olarak bilinen Antoinette'i sadece deli bir kadın olarak tasvir ederek ona çok az yer veren *Jane Eyre* adlı romanın öncesini anlatması amacıyla yazılan bu roman, İngiliz yazar Charlotte Brontë 'nin yüzyıldan fazla bir zaman önce yazmış olduğu *Jane Eyre* adlı romanındaki Avrupa merkezli algıları yerle bir eder. Kadın kimliği arayışındaki Antoinette, Jamaika'nın kurtuluşundan sonra kimliğini bulmak için mücadele eder. İki etnik köken ve kültür arasında sıkışıp kalmış melez bir kadını özgürlüğüne kavuşturmayı amaçlayan Rhys, İngiltere'de İngiliz kocası Bay Rochester tarafından tavan arasına kapatılan deli kadının sesinin duyulmasına böylece aracı olur. Antoinette, iki kültürün ortaya çıkardığı baskılardan kurtulmak ve arzuladığı özgürlüğe ulaşmak için atlayarak intihar eder. Bu çalışmada dönemin sosyal, ekonomik ve politik koşulları ile güç ilişkilerini yansıtmak amacıyla teori olarak kültürel materyalizm kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Jean Rhys, *Wide Sargasso Sea*, kültürel materyalizm, Foucault, ideoloji

Introduction

Cultural materialism, coined by the British critic Raymond Williams, appeared in the 1980s, and focuses on the text in a politicized framework, examining and becoming a voice of the marginalized. Like its American counterpart New Historicism, it was influenced by Marxism and Michel Foucault's theories on power. Cultural materialism, which is related to the production of culture and focuses on social and political characteristics of a text, has largely been affected by Marxism. Marxist critics claim that not only historical texts but also literary texts are shaped by the ruling class. Marx and Engels (1998) use the expression "phantoms formed in the brains of men" (p. 42) to refer to individuals who are dominated by the bourgeois through ideology that applies to morality, religion, and metaphysics. They state that civil society only develops with the bourgeoisie (p. 98).

Foucault's theories, on the other hand, bring a new perspective to history and literary analysis. He contributed to the reinterpretation of power, discipline and control mechanisms, punishment, and sexuality, and their characteristics in different periods in history. His "[w]here there is power, there is resistance" (1978, p. 95), expression means that the existence of power creates resistance and power alone cannot exist without the other. Cultural materialism makes use of Foucault's theories of power because it is power relations that define gender relations and social roles to be attributed to individuals. Foucault defines power as the multiplicity of force relations that constitute their own organisation (p. 92). In this regard, he brings a new definition to "power" in literary analysis, which is different from its traditional meaning. Power, with its complex functions, does not necessarily follow a hierarchical order.

Cultural materialism believes in the power of literature in shaping history. Therefore, texts are regarded not as ineffective literary tools that narrate only stories but also as effective elements in having the potential of shaping history. Brannigan (1998) specifies the object of study in cultural materialism as "literature in history" rather than the text and its context, and requires seeing literature as a constitutive and inseparable part of history in the making of history (p. 3-4). Cultural materialism suggests that "cultural artifacts, institutions, and practices are in some sense determined by 'material' processes" (Payne & Barbera, 2010, p. 162).

It is ideologies that function as control mechanisms in societies. The French philosopher Louis Althusser (1984), in his "Essays on Ideology", emphasizes the role of ideology by stating that the school and other state institutions teach 'know-how', but in forms which ensure subjection to the ruling ideology or the mastery of its 'practice' (p. 7). Althusser further claims that ideology is embedded in an apparatus that functions in society. He divides these apparatuses into two groups as Ideological State Apparatuses (ISAs) and Repressive State Apparatuses. According to him, family, law, politics, communications, and culture are among the ISAs while the Army and the Police are Repressive State Apparatuses since they are empowered with using force over individuals

(pp. 17-19, 40). Ideology, which can simply be described as a system of ideas or faith, creates its own reality. That's why Sinfield (1992) maintains that groups with material power will dominate the institutions that deal with ideas (p. 35). Since these groups create their own control mechanisms and realities, individuals start believing in these ideologies and tend to reject other opposing ideas or mechanisms. Within this framework, individuals with opposing ideas and attitudes will only be accepted as divergent.

Cultural materialism is interested in finding out elements that reflect the politics and ideology of a text both in a specific time and also in later centuries since culture is a phenomenon that changes as well with the time. Reception of literary texts and tastes differ from period to period. Jonathan Dollimore and Alan Sinfield (1994), two British theorists and critics renowned for their contribution to cultural materialism especially with their work *Political Shakespeare: Essays in Cultural Materialism*, give the example of Shakespeare in explaining cultural materialism within ideology and power relations. They express that while culture reflects the economic and political system, it cannot be independent of that system and Shakespeare's plays were affected by the economic and political system of Elizabethan and Jacobean England (p. viii).

What makes cultural materialism different from other methods is its political commitment and it "achieves its political ends by interpreting literary texts from the standpoint of oppositional or dissident subcultures" (Brannigan, 1998, p. 99). Therefore, through dissident reading in search of oppositional voice, it aims at bringing the voice of the marginalized to the foreground. Cultural materialists search for the possibility of subversion, which contributes to the destruction of the power of the dominant ideology. Cultural materialism, compared to its American counterpart new historicism, is hopeful in that "for new historicism subversion is always contained by state power" (Brannigan, 1998, p. 10). There is hope of salvation or free will in cultural materialism while free will is maintained or suppressed by controlling mechanisms in new historicism.

This study examines Antoinette's life, her marriage, and finally her transportation to the UK by Mr. Rochester, who is not named in *Wide Sargasso Sea*, as her husband. Cultural materialism, the critical theory used here, reveals that Antoinette challenges the dominant colonial ideology that can be described as "beliefs which serve to perpetuate a particular social formation or power structure" (Dollimore, 2004, p. 9). Cultural materialist work "examines power...the clash between dominant cultural forms and dissident ideas" (Marlow, 2017, p. 1). Jean Rhys' text *Wide Sargasso Sea*, as a text, provides a dissident discourse as another text to the colonial discourse created in Victorian era. Cultural practices are regarded as ideological apparatuses. Williams (1977) mentions "the dominant culture" and "substantially alternative or oppositional" elements to it (p. 123). Cultural materialism is concerned with the social, political, and economic context of the text as these elements are effective in shaping and determining the identity and social roles of individuals in a society. A dominant culture in a society imposes its cultural assets

on all individuals and creates its own truth. However, characters like Antoinette in *Wide Sargasso Sea* subvert the established structure that limits their rights as women.

1. Analysis of *Wide Sargasso Sea*

Writers are influenced by their personal experiences and reflect this in their literary works. Jean Rhys is no exception in this regard. She was born “Ella Gwendoline Rees Williams on 24 August 1890 in Roseau, Dominica, to a Creole mother and a Welsh doctor. She spent her childhood there and left when she was seventeen to attend the Perse School in Cambridge” (Maurel, 1998, p. 1). She travelled to Europe and became acquainted with the works of various writers and novelists.

She had her first love affair with a well-to-do English gentleman called Lancelot Hugh Smith, and the break-up with him caused her to go through some kind of trauma (Maurel, 1998, p.1), which can be observed with Antoinette’s marriage to Mr. Rochester. “In the colonial Caribbean, she belonged to the elite, but in England she was working-class as a chorus girl and an outsider as a Creole” (Savory, 2009, p. 13). Rhys addresses all of these problems that she personally went through in *Wide Sargasso Sea*. She established her reputation with *Wide Sargasso Sea* as a prequel to Charlotte Brontë’s *Jane Eyre*.

Wide Sargasso Sea is a novel that describes the challenges Antoinette faces as a Creole in the nineteenth century in the West Indies. Rhys, because of her origin, wanted to rewrite *Jane Eyre* many years after reading the description of a Creole woman imprisoned in the attic room of Thornfield Hall. It was her decision to provide the character Antoinette with an identity through which Antoinette could speak for herself and about herself to the readers, which created one of the renowned postcolonial novels. Thus, rather than being depicted as a woman whose character and life was not known in detail, Antoinette is a woman who struggles to shape and maintain her identity in a patriarchal and colonial milieu that represses the voice of a woman thirsty for liberty and identity. It is her non-submissiveness that makes her commit suicide for the freedom of her tortured soul.

Wide Sargasso Sea was written as a retelling of *Jane Eyre* by Charlotte Brontë. Considering the setting, it can be said that the events in *Wide Sargasso Sea* take place starting from the 1830s in a sugar plantation called Coulibri near Spanish Town in Jamaica. Rhys aimed to give an identity that would make Antoinette, the woman who was depicted as mad in the attic in *Jane Eyre*, an individual who had her own world, though a sufferer of British colonization. Rhys’ attempt of doing that is visible through the narration of Antoinette, who starts telling about herself in the first part of the book (WSS¹, p. 5). Antoinette, who is renamed as Bertha Mason after her marriage, is the white Creole of slave owners. Mr Rochester, for whom actually we do not have a name in the novel, is the character who marries Antoinette through arranged marriage that was organised by

¹ Hereafter, the book is referred to as WSS.

Antoinette's step-brother Richard Mason. With the Emancipation Act of 1833, the abolition of slavery results in economic downfall of Bertha's father who later dies of alcoholism. When Mr. Rochester decides to take Antoinette to England and locks her in the attic, her life gets worse as she is confined to Rochester Hall. At the end of the novel, she wakes up from her dream, unlocks the door, and walks through a passage with a candle in her hand, which suggests that she is going to set the house to fire, as was clearly mentioned in *Jane Eyre*.

Although *Wide Sargasso Sea* was published in 1966, what Jean Rhys took as basis was the novel *Jane Eyre* that was published in 1847 and Rhys was clearly inspired by the story of Antoinette and conditions of Victorian period along with colonisation in that novel. Jean Rhys, in an interview with Elizabeth Vreeland, expressed that she had read *Jane Eyre* when she was a child and "She seemed such a poor ghost. I thought I'd try to write her a life" (qtd. in Harrison, 1988, p. 128). Rochester takes his Martinique origin wife to Britain in order to suppress her identity and heritage. This situation reminds us of the condition and image of the idealized Victorian period women who were labelled as *the Angel in the House* mentioned for the first time in a poem by the English poet Coventry Patmore (Hogan & Bradstock, 1998, p. 1). Moreover, since the Victorian period women were under the hegemony of a man-controlled society, some female writers chose male pseudonyms, and Charlotte Brontë assumed Currer Bell for her writings. This was acceptable on behalf of the publishers since women were deemed less capable than men in many areas.

Michie (1993), in her book titled *Cultural Exclusion, Gender Difference, and the Victorian Woman Writer* deals with the challenges that five leading female novelists faced from the patriarchal ideology in Victorian era. Michie mentions the cultural exclusion of femininity experienced by Mary Shelley, Emily and Charlotte Brontë, Elizabeth Gaskell, and George Eliot. Charlotte and Emily Brontë, for example, could not use their knowledge of literature to achieve professional status in Victorian society. Gaskell and Eliot found that they were excluded from active participation in the literary marketplace and intellectual circles dominated by men (p. 2, 4).

Victorian period women were seen as second-class citizens compared to men regarding gender issue. Charlotte Brontë, as a female novelist, wrote *Jane Eyre* under the effect of patriarchal ideology. However, what is striking is that although she privileged the rights of British women in her novel, she was under the influence of colonial discourse and othered a Creole woman, Berta Mason, in her novel. Gayatri Spivak (1985), a literary theorist and feminist critic, evaluates Antoinette's condition in England and her setting fire to the house as "an allegory of the general epistemic violence of imperialism, the construction of a self-immolating colonial subject for the glorification of the social mission of the colonizer" (p. 251).

Brontë puts Antoinette in the attic room in her novel as an insane woman and gets her female character Jane to marry Rochester on equal conditions. This brings victory for the self-determined Jane as a woman over the patriarchal society of her time but

suppressing a Creole coming from Jamaica subverts Brontë's scales of justice in gender equality and reveals her colonialist ideology. Charlotte Brontë, like many people of her time, was a subject of colonial discourse. King (2005) states that Bertha's 'madness' is shown to be largely Rochester's own construction and that it is the product of a patriarchal and imperialist ideology which identifies his wife's sexuality (p. 2).

Wide Sargasso Sea provides us with an important source of the colonization period of the British Empire. Although the slaves gained their freedom in territories that were under the British rule with the Emancipation Act of 1833, many were still bound to their white patrons for survival. Colonization did not end immediately. It definitely left its traces especially through culture on the colonized peoples. The duration of colonization determines the length of its afterward-lasting effects as it can be seen in the examples of India and many other countries. Colonization requires the use of the language, patriarchal system, and cultural assets on the colonized in order to easily reach its objectives. It is the colonizers' political and economic ambitions that silence indigenous people and exploit their sources regarding materials or human power. The colonized cannot change the Eurocentric influence imposed upon them. One way to accelerate colonization is marry the locals. When a colonial woman married, she was expected to leave all her material assets to her husband, which was not different from the exploitation of natural and human resources by the colonizers at all. "As in English law, the personality of the creole wife, like her personality, was merged into her husband's (Mair, 2006, p. 151). Being exploited takes plays through marriage for Antoinette.

The process of marriage and the difficulties that follow it is complicated for Antoinette. When Richard Mason offers 30.000 pounds to Rochester, he accepts the marriage to Antoinette (WSS, p. 42). The main motive in that on behalf of Richard Mason is that Rochester is of a good race with his British citizenship, which would mean more power for both of them. On behalf of Mr Rochester, however, this would mean nourishing his material aims. On the other hand, for Antoinette, marriage means taking shelter in a male-dominated world. Mill (1984) considers marriage an enslavement of women: "There remain no legal slaves, except the mistress of every house" (p. 323). However, this situation will get worse for Antoinette, who is not only a woman, but also a Creole.

The economic condition of women is an important aspect of the novel that should be analysed. Although Mr. Rochester was offered a great deal of money to marry Antoinette, he was the one who exerted his power on her as a woman. Antoinette could not make use of the material source that she inherited, which made her void of economic liberty. Marx and Engels (1988) state the importance of money as functioning as "the almighty being" (p. 136). In a way, Antoinette was sold to a British man. Being a man of so-called noble blood, Mr. Rochester takes advantage of being a part of the patriarchal ideology that equips him with power. Foucault (1978) mentions power as operating over sex and according to "endlessly reproduced mechanisms of law, taboo, and censorship: from state to family, from prince to father..." (p. 84). While talking to Christophine about the house

that Antoinette inherited from her mother, Mr. Rochester states that it belongs to him now (WSS, p. 103). English law gave what the woman possessed to the man she married. Considering the setting of the two novels of the England of 1840s, Twycross-Martin expresses that any property a wife had before marriage became her husband's (Hogan & Bradstock, 1998, p. 9). Since economic liberty means independence, depriving Antoinette of her property only means more control over women and the sustainability of patriarchal hegemony.

Going back to *Jane Eyre*, Antoinette is locked in the attic room and is not aware of even the love affair and process of marriage between Jane Eyre and Mr. Rochester, which is implied in the last part of *Wide Sargasso Sea* by Antoinette as the narrator. According to Foucault (1978), women are (along with adolescents, children, and patients) among those who are deprived of power and are forced to remain ignorant (p. 99). As a woman and Creole, Antoinette is marginalised. She is forced to obey the rules determined by patriarchal ideology and Rochester is the representative of that society as a male. Antoinette is forced to be locked in the attic, let alone walk freely as an ordinary woman in public. Her condition can be depicted as even worse than the Victorian era woman since she is a Creole, different from pure British subjects. It is an ideological system that defines the hierarchy. Dollimore and Sinfield (2005) define ideology as being composed of beliefs, practices, and institutions that work to legitimate the social order, and the dominant not only speak for subordinate classes but also repress them (p. 213-214).

Mr. Rochester confesses that he did not love her and that she was a stranger to him, a stranger who did not think or feel as he did (WSS, p. 58). It is his colonial approach towards Antoinette that makes her condition worse in addition to what she had suffered in the past. In Part Two, Rochester clearly conveys his thought about her. "She'll loosen her black hair and laugh and coax and flatter (a mad girl. She'll not care who she's loving). She'll moan and cry and give herself as no sane woman would – or could". (WSS, p. 106). What Rochester expects from Antoinette is the attitude of the Victorian women. Moreover, he does not have a sense of belonging to the West Indies, since what he sees around himself is nature that is far from his own land. The space between his country and this new land colonized by Europe makes him feel foreign to almost everything that exists there. At the end of Part Two, Mr. Rochester states that he hated the people there and the place, the mountains and the hills, and above all, he hated her since she belonged to the magic and the loveliness (WSS, p. 111).

Colonial oppression is displayed by othering the Creoles and, in the example of Antoinette, turning her to a completely mad woman. She is even degraded to the level of being totally insane without emotions, senses, or reason. Foucault (1973), as an influential historian, in his book titled *Madness and Civilization*, mentions that societies from the Middle Ages to modern times treated the issues of insanity, madness, and confinement differently since such labelling was a social construct that differed from period to period (pp. 65-84). Rochester, as a colonizer, easily labels Antoinette as mad. It seems Mr.

Rochester represents a stereotypical man who believes in the superiority of men over women, as he locks Antoinette in the attic instead of leaving her or taking her back to the West Indies. This, to a great degree, stems from the prevalent ideology in the Victorian era, which commonly saw women as a commodity, and letting Antoinette would mean losing power on behalf of Rochester.

Antoinette is kept in the attic under the custody of Grace Poole, a servant who was paid more than the others by Mr. Rochester due to her duty. At the end of the novel, Antoinette commits suicide by jumping off due to her recurring dreams revolving around her past life. Her recurring dreams can best be explained by Foucault's analysis and comments on madness. Foucault (1973), talking about madness in the classical age, claims that it was related to dreams with its hallucination of the unreal, it occurred during daytime contrary to the nighttime, and that it is an error since it is not capable of understanding the truth (p. 106).

However, by making Antoinette a narrator telling her own story, Rhys manages to open a door to Antoinette's inner world and "readers following the first-person narrative of Part One of *Wide Sargasso Sea* move within the Creole's mind and come to understand the elements that drive her to her apparent madness" (Simpsons, 2005, p. 111). Moreover, Rhys makes her protagonist aware of being discriminated against by colonization. At the beginning of Part One, Antoinette, as the narrator, states that as Creoles, they were excluded by the white people coming from Europe with the words "...but we were not in their ranks" (WSS, p. 5).

Mr. Rochester keeps Antoinette under control by getting her locked in the attic and Grace Pool, as a servant, takes care of Antoinette. Foucault (1973), in the preface of *Madness and Civilization*, states that modern man no longer communicates with the madman. Instead, the physician is delegated to madness, and order, physical and moral constraint are used on the madman to comply them with the social norms (p. x). Antoinette has been reduced to a madwoman, and the more she behaves out of the norms, the worse it will be for her, since she is surrounded by a colonial and patriarchal ideology that makes her suffer more by cutting her communication with the outside world. As a representative of British Empire, Mr. Rochester feels superior to the local people and makes his power felt among them. In Part Two, Christophine excuses Mr. Rochester with the following words: "It is in your mind to pretend she is mad...The doctors say what you tell them to say" (WSS, p. 103).

In *Wide Sargasso Sea*, Antoinette is othered not only by her husband Rochester as a white colonizer but also by their black servants who hate her and her family just because they are Creoles. They even call them "white cockroaches" (WSS, p. 9). Furthermore, her childhood friend Tia, who is a black girl, throws a stone at Antoinette (WSS, p. 24), who runs toward her and her mother to take a shelter in the aftermath of a fire that starts at Coulibri. On the other hand, Rochester's description of Antoinette and her family as

“Creole of pure English descent she may be, but they are not English or European either” (WSS, p. 40) shows us that Antoinette is othered and marginalized by both races.

Antoinette passes through a cultural identity crisis with the feeling of being unhomed since she is in a completely different land from her own. Tyson (2006) mentions that *double consciousness* often produced an unstable sense of self, which was heightened by the forced migration colonialism frequently cause (p. 421). Furthermore, the cultural differences between the two create a huge gap. Antoinette’s sexuality or behaviours can, to some extent, be called cultural or specific to her country. Rochester, as a Victorian man, finds this as pushing the limits since, as a colonizer, he does not intend to approach the locals or Creoles on equal terms. Thus, labelling her mad is an easy strategy in an ideology that makes women weaker and hopeless socially, politically, and psychologically. Even calling her Bertha (WSS, p. 71) aims to change her name, and thus her identity. This reveals that he wants to possess her culturally and psychologically as well, which in turn brings ruin to Antoinette. Her being called Bertha creates a strong identity crisis and protest in herself as she says: “Names matter, like when he wouldn’t call me Antoinette, and I saw Antoinette drifting out of the window with her scents, her pretty clothes and her looking glass” (WSS, p. 117).

Wide Sargasso Sea challenges patriarchal society and becomes a voice for those who are suppressed. Antoinette’s attempt to get her identity and individualism recognized undermines the hegemony of the patriarchy. Foucault (1982) mentions the resistance against power existing in a society through “opposition to the power of men over women, of parents over children, of psychiatry over the mentally ill, of medicine over the population, of administration over the ways people live” (p. 780). This resistance causes Antoinette to exist as an individual.

Although Antoinette suffered a lack of love from her mother and felt isolated when she was young, her condition is exacerbated when Rochester becomes a part of her life, which pushes her to have fits of violence. However, she does not yield her soul to Rochester even while under his control through a servant woman. Her resistance to life imposed by the male order subverts patriarchal and colonial ideology. Thus, she can be considered a woman who does not accept patriarchal authority by her seemingly passive subject positioning. Cultural materialists, in their analysis of a text, attempt to find ways in which “defiance, subversion, dissidence, resistance, all forms of political opposition, are articulated, represented and performed” (Brannigan, 1998, p. 108).

Rhys’ rewriting of *Jane Eyre* turns into a successful attempt in order to reconstruct the arbitrary identity formation of Western epistemology. Thus, she creates an alternative truth to that created by the discourse of powerful Western countries. Foucault (1980, 1995) mentions that it is usually the ideology of the dominant class that determines what is 'right' or 'not right' to do or to be. He states that it is power that shapes social norms and gender hierarchy, and we perceive the world from a specific perspective: “In fact,

power produces; it produces reality; it produces domains of objects and rituals of truth” (pp. 3, 194).

Conclusion

Rhys, with the changing conditions of women’s rights in the twentieth century, aims to change the status of Creole women because of their gender, class, identity, and race. By rewriting the story of the mad woman in the attic in *Jane Eyre*, she gives an identity to the oppressed Antoinette in *Wide Sargasso Sea*. Thus, Antoinette becomes a symbol of all women who were ignored and exploited just because of being a Creole and woman as well. Antoinette’s implied walk in the passage to set the house on fire and her jump to death is just to let herself free from the cruel world she was forced to live in. Committing suicide seems to be the only solution to emancipate herself from the order constructed by the patriarchy and colonizing culture, and this is the only way to make a decision for her destiny.

As a theory, cultural materialism deals with subordinate and marginalised groups and “it registers its commitment to the transformation of a social order which exploits people on grounds of race, gender and class” (Dollimore & Sinfield, 1994, p. viii). Jean Rhys’ *Wide Sargasso Sea* can be considered an important contribution to the literature in the sense that it became a voice of women who were suppressed, exploited, and marginalised due to their gender and identity. In addition, as a canonical counter-discourse, it subverts the Eurocentric literature. In this regard, *Wide Sargasso Sea*, carries its marginalized character to a triumph compared to Antoinette’s counterpart in *Jane Eyre*.

With the application of cultural materialism to *Wide Sargasso Sea*, the study reveals that Rhys wrote her novel in a dissident manner and she criticises the colonial discourse that was reflected in *Jane Eyre*. The dissident voice created in the novel shows the power struggle and resistance against the colonial discourse.

References

- Althusser, L. (1984). *Essays on ideology*. London: Verso.
- Brannigan, J. (1998). *New historicism and cultural materialism (Transitions)*. Macmillan Press Ltd.
- Dollimore, J., & Sinfield, A. (1994). *Political Shakespeare: Essays in cultural materialism* (2nd ed.). Cornell University Press.
- Dollimore, J. (2004). *Radical drama: its contexts and emergence: Radical tragedy religion, ideology and power in the drama of Shakespeare and his contemporaries*. New York: Palgrave Macmillan.
- Dollimore, J., & Sinfield, A. (2005). History and ideology: the instance of *Henry V*. J. Drakakis (Ed.), *Alternative Shakespeares* (pp. 209-230). Routledge, Taylor & Francis e-Library.
- Foucault, M. (1973). *Madness and civilization* (Translated from the French by Richard Howard). Vintage Books.
- Foucault, M. (1978). *The History of sexuality*. Vol. I. (Translated from the French by Robert Hurley). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/ knowledge: Selected interviews & other writings 1972-1977* (Edited by Colin Gordon, Translated by Colin Gordon et al.). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical inquiry*, 8(4), 777-795.
- Foucault, M. (1995). *Discipline & punish: the birth of the prison* (Translated from the French by Alan Sheridan). Vintage Books.
- Harrison, N. (1988). *Jean Rhys and the novel as women's text*. The University of North Carolina Press.
- Hogan, A., & Bradstock, A. (1998). *Women of faith in Victorian culture: Reassessing the angel in the house*. Macmillan Press Ltd.
- King, J. (2005). *The Victorian woman question in contemporary feminist fiction*. Palgrave Macmillan.
- Mair, L. M. (2006). *Historical study of women in Jamaica, 1655-1844*. University of the West Indies Press.
- Marlow, C. (2017). *Shakespeare and cultural materialist theory*. London: Bloomsbury.
- Maurel, S. (1998). *Women writers Jean Rhys*. London: Macmillan Press Ltd.
- Marx, K., & Engels, F. (1988). *The economic and philosophic manuscripts of 1844 and the communist manifesto (great books in philosophy)*. Prometheus Books.

Marx, K., & Engels, F. (1998). *The German ideology: Including theses on Feuerbach and introduction to the critique of political economy*. Prometheus Books.

Michie, E. B. (1993). *Outside the Pale: Cultural exclusion, gender difference, and the Victorian woman writer*. Cornell University Press.

Mill, J. S. (1984). *Collected works of John Stuart Mill: Essays on law, equality and education V.XXI*. University of Toronto Press.

Payne, M., & Barbera, J. R. (Eds.). (2010). *A dictionary of cultural and critical theory* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.

Rhys, J. (2000). *Wide Sargasso Sea*. London: Penguin Group.

Savory, E. (2009). *The Cambridge introduction to Jean Rhys*. Cambridge: Cambridge University Press.

Simpson, A. B. (2005). *Territories of the psyche: The fiction of Jean Rhys*. New York: Palgrave Macmillan.

Sinfield, A. (1992). *Faultlines: Cultural materialism and the politics of dissident reading*. Clarendon Press.

Spivak, G. C. (1985). Three women's texts and a critique of imperialism. *Critical Inquiry*, 12(1), 243-261.

Tyson, L. (2006). *Critical theory today*. New York: Routledge Taylor and Francis Group.

Williams, R. H. (1977). *Marxism and literature*. Oxford University Press.

Publication Ethics

The author declares that all ethical principles and rules were followed in the data collection, analysis, and reporting processes.

Additional Statement/Contributing Authors

This article was written by one author.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest.

Yerleşke Kapı Önerilerinin Formal ve Sembolik Estetik Bağlamında Van YYÜ Örneğinde Değerlendirilmesi

Estimation of University Campus Gates' Design Proposals in the Context of Formal and Symbolic Aesthetics in the Case Study of Van YU

<p>Mustafa Gülen Asst. Prof., Van Yuzuncu Yil University, Department of Architectutre, Van, Türkiye Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Van, Türkiye ORCID: 0000-0001-5012-6291 / Email: mustafagulen@yyu.edu.tr</p>	<p>Ekin Oktay Asst. Prof., Van Yuzuncu Yil University, Department of Architectutre, Van, Türkiye Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Van, Türkiye ORCID: 0000-0001-6735-4549 / Email: ekinoktay@hotmail.com</p>
<p>Şevket Alp Prof. Dr., Van Yuzuncu Yil University, Department of Architectutre, Van, Türkiye Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Van, Türkiye ORCID: 0000-0002-9552-4848 / Email: alp.sevket@gmail.com</p>	<p>Didem İlvan Naiboğlu Research Assistant, Van Yuzuncu Yil University, Department of Architectutre, Van, Türkiye Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Van, Türkiye ORCID: 0000-0001-8251-0431 / Email: dilanilvan@yyu.edu.tr</p>
<p>Abdullah Yücel Research Assistant, Van Yuzuncu Yil University, Department of Architectutre, Van, Türkiye Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Van, Türkiye ORCID: 0000-0002-1934-5477 / Email: abduallahyucel@yyu.edu.tr</p>	<p>Mustafa Eren Bük Research Assistant, Van Yuzuncu Yil University, Department of Architectutre, Van, Türkiye Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Van, Türkiye ORCID: 0000-0002-2194-3417 / Email: erenbuk@yyu.edu.tr</p>

Şeyma Duman

Research Assistant, Van Yuzuncu Yil University, Department of Architectutre, Van, Türkiye
Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Van, Türkiye
ORCID: 0000-0003-4175-0273 / Email: seymaduman@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Gülen, M., Oktay, E., Alp, Ş., İlvan Naiboğlu, D., Yücel, A., Bük, M. E. and Duman, Ş. (2023). Estimation of University Campus Gates' Design Proposals in the Context of Formal and Symbolic Aesthetics in the Case Study of Van YU. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 101-122

Gülen, M., Oktay, E., Alp, Ş., İlvan Naiboğlu, D., Yücel, A., Bük, M. E. ve Duman Ş. (2023). Yerleşke Kapı Önerilerinin Formal ve Sembolik Estetik Bağlamında Van YYÜ Örneğinde Değerlendirilmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 101-122

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 10 January /Ocak 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 11 Augustn/ Ağustos 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 101-122

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Gülen, M., Oktay, E., Alp, Ş., İlvan Naiboğlu, D., Yücel, A., Bük, M. E., and Duman, Ş.).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Mimarlık genel anlamda mekan üretimi ile ilişkilidir. Üretilen mekânın fark edilebilirliği çoğunlukla düşünsel bir temel üzerinden biçimlenmesi ile doğru orantılıdır. Türkiye’de son yıllarda mimari üretimin (özellikle kamu ve eğitim binalarında) tarihsel üslup ve öğeler üzerinden şekillendiği izlenmektedir. Kapı tasarlamak kuşkusuz ki bir yolculuğun varlığına, başlangıcına, bitişine, yolculuk esnasında karşılaşılanlara derinden bakmayı gerektirmektedir. Hele ki üzerine düşünülen kapı bir üniversite kapısı ise bu tasarımın; hem kentin, hem üniversitenin hem de üniversite ile dolaylı ya da doğrudan ilişki kuran her bireyin kendi yolculuklarında yeni alanlar açacağı, bu alanlar ile derinleşeceği ve anımlanacağı düşünülmektedir. Yolculuğu fiziksel olduğu kadar, zamansal, sosyal, kültürel, coğrafi olarak da devingenliğe işaret eden bir eylem ve bir hareket alanı olarak tariflemek mümkündür. Bu çalışmada, üniversite yerleşke giriş kapılarının tasarlanması deneyimi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi üzerinden örneklenmiştir. Çalışmanın yöntemi, yerinde yapılan gözlemlere dayalı tespitler, katılımcı planlama ve tasarım ilkeleri doğrultusunda disiplinler arası, multi-disipliner çalışma ve kampüs kullanıcılarıyla yapılan anket çalışmasıdır. İlgili literatür taranmış, yapılan öneriler görselleştirme araçlarıyla somutlaştırılmıştır. Bu haliyle üniversite yerleşkelerinin giriş kapılarını irdeleyen çalışma son yıllarda üretilen yerleşke kapıları literatürüne de bir katkı olarak değerlendirilebilir. Çalışma sonucunda üretilen mekanların fark edilebilirliğinin çoğunlukla düşünsel bir temel üzerinden biçimlenmesi ile ilişkili olduğu savının anlaşılması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kapı tasarımı, yerleşke giriş kapısı, estetik, katılımcı tasarım, disiplinler arası çalışma

Abstract

Architecture is associated with the production of space and the remarkability of the produced space is mostly related with its intellectual basis. Recent architectural productions, especially of public and educational buildings, in Turkey has been shaped by historical styles and elements. However, designing a university campus entrance gate undoubtedly requires in depth analysis of the presence, the beginning and the end of a journey since they are generally the starting point of the relationship between individual and the university or the city. In this study, the experience of designing university campus entrance gates is exemplified on Van Yüzüncü Yıl University. The method of the study consists of determinations based on on-site observations, decision-making on participatory planning and design principles, and the survey of campus users about this interdisciplinary process. The relevant literature was studied, and the suggestions made were concretized using visualization tools. This study can also be considered as a contribution to the literature on university campus entrances. As a result of the study, it is expected to understand the argument that the remarkability of the produced spaces is mostly related to their formation on an intellectual basis.

Keywords: Gate design, campus entrance design, aesthetic, participatory design, multi- discipline design

Giriş

Türkiye’de modern anlamda üniversitelerin kuruluşu, “bilimyardu” anlamına gelen darülfünun adıyla açılmış olan eğitim kurumları bağlamında, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde denk gelen 1845 tarihindedir. Türkiye’de üniversiteler hep ilgi çeken bir konu olmuş ve dünyadaki gelişmelere paralel bir şekilde planlanarak günümüze gelmiştir.

Türkiye’de tarihsel süreç içinde çoğu üniversite yerleşkesinin tasarımı, dönemin mimari özellikleri ve mekân yaklaşımları doğrultusunda biçimlenmiştir. İnşa edildikleri dönemin sınırlı kaynaklarına rağmen özgün nitelikli ve çağını yakalayan tasarımlar ortaya çıkmıştır. Ancak özellikle son dönemde büyük bütçeler aktararak inşa edilen çoğu yerleşke ve giriş kapılarının üretildikleri yerin toplumsal ve kültürel koşullarına uymayan, bağlamdan kopuk, tasarım kriterlerine ve bir kurguya sahip olmayan, yeni bir söz söylemekten uzak, nitelikten yoksun ürünler olduğudur. Bir üniversitenin kapısı, sadece kampüs alanı ile dış dünya arasındaki bağlantı sağlayan bir arayüz değil, aynı zamanda üniversitenin dış dünyaya açılan vitrinidir. Çağdaş tasarım yaklaşımlarına uygun olmayan bu ürünlerin mimarlık ortamında sıkça eleştiriye maruz kalmaktadır (Hacılibeyoğlu vd., 2020).

Kampüsler kültürel, sosyal ve toplumsal ilişkilerin güçlenmesinde önemli bir rolü üstlenen ve kentlerin önemli kamusal alanlarıdır. Bilimin üretildiği, özgürce düşünmenin, tartışmanın ve ortak üretimin yapıldığı, sahip oldukları kurumsal kimlikleri sayesinde evrensel değerlerin temsil edildikleri mekanlardır. Kampüs girişleri üniversitelerin kurumsal kimliklerinin ve değerlerinin önemli temsil unsurlarından biridir. Bu yüzden kampüs bir sistem olarak ele alındığında; üniversite kapısı nitelikli ve özgün bir yapıya sahip olması ilk izlenimler ve deneyimleri vermesi açıdan önemlidir. Bu mekanların aynı zamanda kentin toplumsal ve kültürel yapısını da yansıtması açısından da oldukça önemlidir.

Tasarım disiplinde en önemli tasarım öğelerinden birisi formdur. Form en temel bileşenlerden birisi olarak tasarımda öne çıkmakta ve tasarımın karakter kazanmasında rol oynamaktadır. Buradan hareketle form kavramından üretilmiş olan formal estetik tasarımların estetik değerlendirmesinde nesnellüğün sağlanmasında önemli bir adım taşıdır. Mekânsal planlama ve tasarımda estetik konusu üç başlık altında değerlendirilmektedir. Porteus (1996) ve Nasar (1992)’in yaptığı sınıflandırma, mekânsal estetiğin değerlendirilmesinin yanında çevre psikolojisinde de esas alınmakta ve mekanlar bu sınıflamaya göre formal estetik, sembolik estetik ve duyuşsal estetik başlıkları altında değerlendirilmektedir. Formal estetik ya da diğer adıyla biçimsel estetik; mekanların form özelliklerini yani, oran, denge, simetri, karmaşıklık, vurgu vb. açılardan incelerken, sembolik estetik daha bilişsel bir sürece dayanmakta ve mekanların form özelliklerinden ziyade mekânın kullanım amacı, tarzı, stili gibi özelliklere odaklanmaktadır. Duyuşsal estetik ise görsel algıya olduğu gibi işitme, koklama, dokunsal veya tatsal öğelerinde bulunduğu mekânsal estetik deneyimi ifade etmektedir (Porteus, 1996).

Bu çalışma kapsamında tasarımcılarla kullanıcılar arasında bağ kurmak ve tasarımcılarla kullanıcılar arasında uzlaşa sağlamak adına formal yani biçimsel ve sembolik estetikten söz edilecektir. Tasarımcılarla kullanıcılar arasındaki beğeni farkları birçok çalışmada çarpıcı şekilde ortaya konulmuştur. Çalışmalar göstermektedir ki kullanıcıların beğendikleri mekanlar, yapılar veya bitkisel tasarımlar tasarımcılar tarafından beğenilmemekte veya tam tersine, tasarımcıların çoğunlukla beğendikleri mekânlar ve mekânsal bileşenler kullanıcılar tarafından beğenilmemektedir. Yapılan birçok çalışmada da benzer bir durum ortaya konulmuştur. Bu durum çarpıcıdır çünkü günümüz modern kentleri tasarımcılar tarafından tasarlanmakta ama büyük ölçüde tasarımla ilişkisi az olan kullanıcılar tarafından kullanılmaktadır. Bu durum modern kentlerin yaşadığı birtakım sorunların açıklanmasına ve bu konuda çözüm önerilerine yardımcı olma konusunda faydalı olabilir.

Kampüs, yapılarıyla, yollarıyla, giriş takları ve kapılarıyla, toplanma ve açık yeşil alanlarıyla bir bütündür. Bu bileşenlerin herhangi birisindeki bir eksiklik diğer parçaları da etkilemektedir. Gestalt psikologlarının gösterdiği gibi bütün, kendisini oluşturan parçaların toplamından daha fazla bir anlama sahiptir. Bu bağlam formal estetiğin bütün parçalara ayırarak analiz etmesinde de gözlenmektedir. Parça bütün ilişkisinde “bütün” onu oluşturan parçaların salt toplamının ifade ettiğinden daha fazla bir anlam ortaya çıkarmaktadır. Formal estetiği anlamak için formun yani biçimin anlaşılması önem arz etmektedir. Form, tasarım öğelerinden olan nokta, çizgi ve yüzeylerin

farklı kompozisyonlarda ve kombinasyonlara bileşmesinden oluşmaktadır. Bu kompozisyon ve kombinasyonlar teorik olarak sonsuz sayıda ve sonsuz şekilde bir araya gelebiliyor olsa da temel tasarım bağlamında bir takım tasarım ilkeleri devreye girmekte ve her kombinasyon bir tasarım olarak kabul edilmemektedir. Tasarımcıyı normal insandan ayıran işte bu temel tasar ilkelerine olan hakimiyet ve yaratıcı erektir.

Kent; içinden geçenlerin bıraktığı izler ile katmanlaşan ve mutlak bir biçimde yenilenen bir oluşumdur. Üniversite, ürettiği ve yaydığı bilgi ile kendi katmanlarını, başkalarına aktarmak üzere oluşturur. Üniversiteli genç, meslek edinmek üzerine çabaladığı zamanlarda kendi anlatısını ve hayatına izlek olabilecek katmanlarının en temel taşlarını, üniversitede yaşadığı zamanlarda edinir. Tüm bu düşünceler ışığında; Van YYÜ Giriş Kapısı'nın tasarlanma süreci; tüm bu katmanların bir anlatısı olmalı fikriyle başlamıştır. Bu anlatı; yapıyı tasarlarırken bir anahtar görevi üstlenmekle birlikte üniversite ile ya da kent ile doğrudan ya da dolaylı ilişkisi olan herkesin kendi öznel anlatısını yaratabilmesinin olasılığının yolunu açmaktadır. Temel olarak bu anlatıların, bir giriş kapısı ortaya çıkarma niyetine sahip olmasının yanında bu kapıyı deneyimleyenlerin her birinin kapı ile kurduğu ilişki ile yeniden yazılabilecek potansiyelde olduğu düşünülmektedir. Benjamin, Leskov'un anlatısını; "olağanüstü ve mucizevi şeyleri bütün ayrıntılarıyla anlatır, ama okuru hiçbir zaman olayların arkasındaki psikolojik bağı kabul etmeye zorlamaz. Olayları kendi anladığı biçimde yorumlamak okura kalmıştır; böylece anlatı, enformasyonun yoksun olduğu genişliğe ulaşır." (1936, s. 82) olarak tanımlar. Bu tanımlama anlatının salt enformasyon olmanın ötesine geçebilme haline değinmektedir ve tasarım sürecinde anlatıyı işlemenin yaratacağı olasılıkların ispatı niteliğindedir. Bir başka deyişle; salt enformasyon ile yürütülen tasarım süreci, kapı üzerine yüklenen anlamları yapısal olarak çözümlemeye eksik kalmaktadır ve bu nedenle süreç anlatı ile desteklenerek ortaya çıkacak tasarımın derinleşmesi hedeflenmektedir.

Eşik kavramı ile ilintili olan kapı başlangıç noktası, başlangıca yakın nokta anlamına gelir. Üniversitelerin bilgi üretme işlevinin giderek zayıflaması ve "bütünlük" olgusunu zedelenmektedir. Bu çalışma, üniversite kapısı üzerinden farkındalık oluşturularak, bütüncül tasarım yaklaşımının ve algısal mekan anlayışının çok boyutluluğunu ortaya koymak ve öneriler geliştirmektedir.

2. Materyal ve Yöntem

2.1. Materyal

Van kentinin oldukça önemli bir parçası olan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kampüsü, çalışma alanı olarak belirlenmiş ve çalışma bu kapsamda gerçekleştirilmiştir. Kentin doğusunda bulunan kampüs mekanına kentten dolmuş ve otobüslerin yanı sıra servis ve özel araçlar ile ulaşım imkânı bulunmaktadır (Şekil 1).

Anket çalışmasında katılımcılık öncelik olarak alındığından dolayı, Van kentinin nüfus sayımı verileri, katılımcı planlama ve tasarım, kent estetiği ile ilgili literatür, gelecekte yapılması olası kapı senaryolarına ilişkin tasarım kararları, konseptler, çizimler ve hazırlanmış modelleme görselleri, anket verileri, uzman görüşlerine ilişkin anket verileri, kullanıcıların anket verileri araştırmanın temel materyallerini oluşturmaktadır. Tasarıma başlamadan önce Van kentindeki, Yüzüncü Yıl Üniversitesi bünyesinde bulunan, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi'nin mimarlık, şehir ve bölge planlama ve peyzaj mimarlığı bölümlerinde görev yapan öğretim üyelerinden 11 kişilik bir ekip oluşturulmuştur. Literatür, alan araştırması ve ilk eskizlere birlikte başlanmış, haftada iki defa düzenli olarak toplantılar gerçekleştirilerek bilgi alışverişinde bulunulmuştur. Daha sonra üç farklı gruba ayrılarak her grubun bir kapı tasarlamasına karar verilmiştir. Belirli aralıklarla tekrar bir araya gelerek yapılan tasarımlar değerlendirilmiş ve çalışma sonucunda üç farklı alternatif sunulmuştur.

2.2. Anket görseli olarak kullanılan üç farklı kapı önerilerine ilişkin bilgiler

2.2.1. İlk kapı Önerisine ilişkin bilgiler

[Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi yerleşkesi giriş kapısı tasarımına, bölgenin mekânsal, sosyal ve kültürel analizleri ile başlanmıştır. Van-Erciş kara yolu üzerinden geçen araçlardaki sürücü ve yolcuların yapıyı görüş güzergahları üzerinden yapılan analizlerde yapının görünür olduğu ve bir sınır oluşturduğu tespit edilmiştir. Yapı araç trafiğinin yoğun olduğu Van-Erciş kara yoluna paralel konumlandırılarak tanımlı bir mekânın simgelenmesi amaçlanmıştır. Çevre yoldan taşıt ile doğrudan üniversitenin sınırını temsil eden yapıya ulaşmak mümkündür. Tasarım alanının

yakın çevresindeki çevre yolu ve bu yol üzerinde gelecekte uygulamaya geçirilmesi düşünülen ticari birimler dikkate alınarak yapının giriş kısmına bir meydan tasarlanmıştır. Meydan yapının konumlanmasında belirleyici bir unsura dönüşmüştür. Bu meydandan başlayarak yapının konumlandığı bölgeden kontrollü geçişlerin sağlanacağı ikinci girişe kadar olan kısım çeşitli peyzaj elemanları ile düzenlenerek bir rekreasyon alanına dönüştürülmüştür (Şekil 2). Bu bağlamda yapının, çevrede var olan yapısal unsurlar göz önüne alınarak sınır oluşturma ve yönlendirme arayışı doğrultusunda biçimlendiğini söylemek mümkündür.

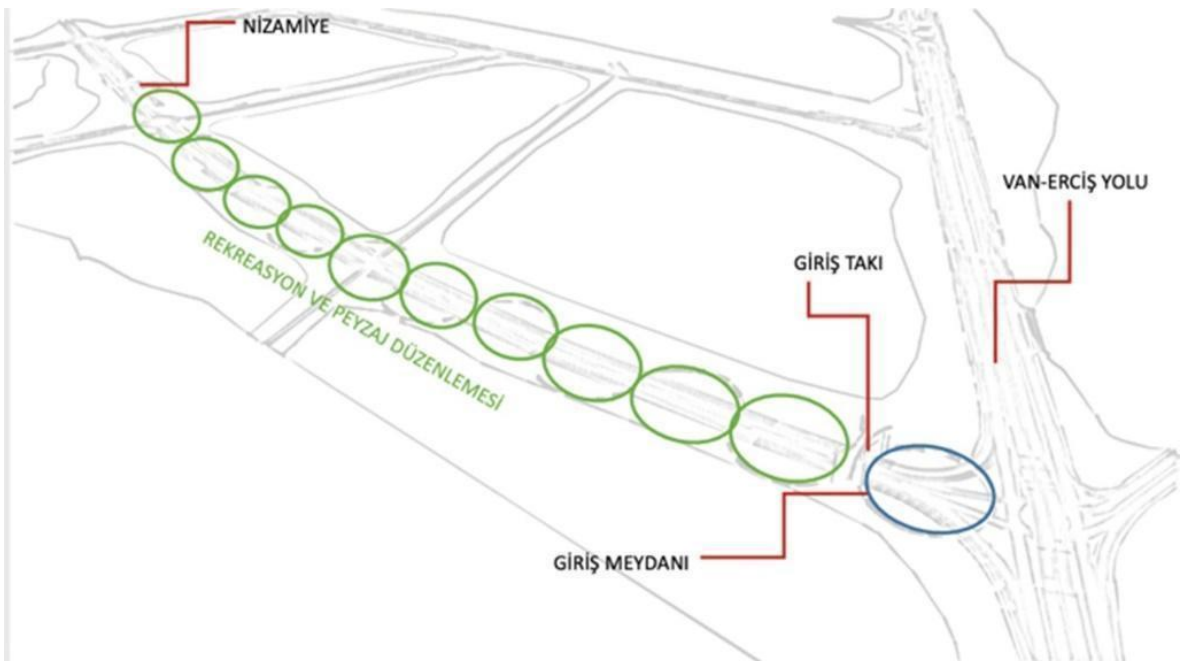
Şekil 1.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yerleşkesinin Konumu (maps.google.com (2023)'dan üretilmiştir)

Şekil 2.

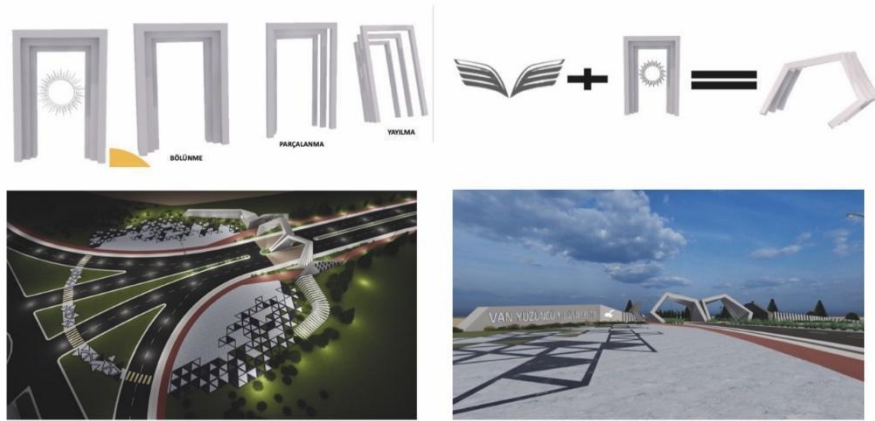
Öneri Ön Tasarım aşaması

Tasarımı meydana getiren bileşenler somut referanslar ve simgesel yaklaşımlar üzerinden kurgulanmıştır. Sözelimi kapının doğu-batı aksında konumlanması bu iki kavramın simgesel anlamlarına vurgu yapılmasını imkan tanımıştır. Doğunun tarihi mekan izleri, yerelin referansları, tasarımda kullanılacak malzemeler yeni bir bütünü oluşturacak şekilde bir araya getirilmeye çalışıldı. Batının çağrıştırdığı sürdürülebilirlik, ileriye dönük, çağdaş kavramları da tasarımın belirginleşen önemli yönlerindedir (Şekil 3).

Şekil 3.

Meher Kapı Simgesel ve Sembolik İfadesi ve Tasarımcılar Tarafından deforme edilmesi, Mesnevi'den Alınan Referansın Tasarıma Katılması, Giriş Kapısı ve Meydanı

Çevresel verilerin yanında Van kent tarihinin de analiz edilerek tasarımda kullanılması oldukça önemli bulunmuştur. Van kentinin Urartu uygarlığındaki adı Tuşba 'güneş kenti'dir. Yine Urartu Uygarlığının önemli yapılarından biri olan 'Meher Kapı' 'aydınlatan' anlamında kullanılmaktadır. Tasarımın ana referanslarından biri olan dikdörtgen formundaki kapı deforme edilerek günün tasarım anlayışı doğrultusunda yeniden üretilmiştir (Resim 4-5). Urartu Uygarlığında içerisinden ışık demeti yayıldığına inanılan 'Meher Kapı' günümüzde bir üniversitenin giriş kapısına dönüştürülerek içinden geçenleri aydınlatan simgesel bir anlama kavuşturulmuştur. Tasarımı etkileyen bir diğer önemli unsur ise Mevlana'nın sözleridir.

Mevlana şöyle der: "Bilginin iki kanadı vardır, şüpheninse tek. Zan noksandır, uçmaz. Tek kanatlı kuş, çabucak baş aşağı düşer. Sonra uçmaya savaşı ama ya iki adımlık bir yer aşabilir, ya birazcık daha fazla. Şüphe kuşu düşse kalka ümit yuvasına tek kanatla uçmaya savaşı. Fakat şüpheden kurtuldu da bilgi sahibi oldu mu o tek kanatlı kuş, iki kanatlı kesilir. Kanatlarını açar. Ondan sonra yüzüstü, eğri büğrü değil, doğru yolda güzelce uçar gider" (Kırlangıç ve Örs, 2008).

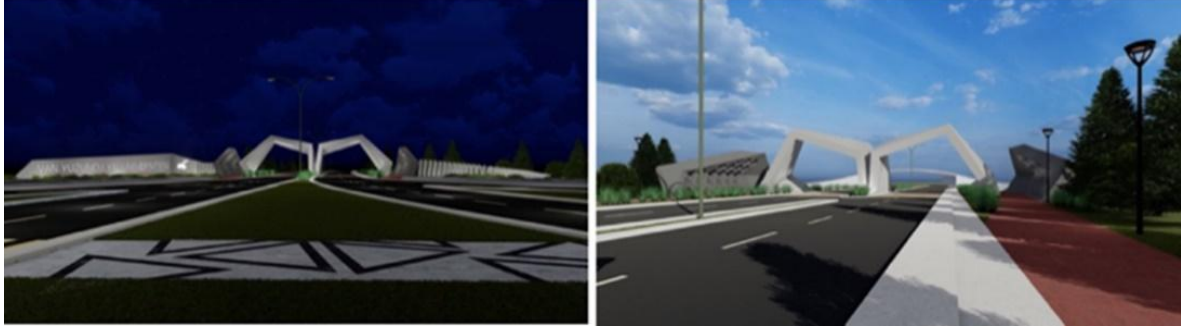
Mevlana'nın sözlerinden hareketle tasarımda biçimci somut referanslar ve simgesel bir yaklaşım benimsenerek kanat ve meher kapı formundan yeni bir form türetilmiştir. İlim sahibi olmanın yollarından birinin bilimin üretildiği, özgürce düşünmenin, tartışmanın ve ortak üretimin yapıldığı üniversiteler olduğu düşünülmektedir.

Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi yerleşke giriş kapısı için tasarlanan birinci öneri bahsedilen tasarım fikirleri ve referanslar doğrultusunda biçimlenmiştir. Öneri bir yandan yenilikçi ve modern yönleri barındırırken, bir yandan da bulunduğu coğrafyanın ve tarihin izlerini taşımaktadır. Yapının giriş kısmında kurgulanan meydan, kullanıcılara mekanı deneyimleme imkanı sunmaktadır. Ayrıca vakit geçirebilecekleri, mezuniyet vb. özel günlerde topluca fotoğraf çekebilecekleri, kutlama yapabilecekleri bir karşılama mekanıdır (Şekil 4). Tasarımın parçalı yapısı ve yatay yöndeki hareketi hem güneş ışınlarının içeriye alınmasını sağlamakta, hem de tasarımı monotonluktan uzaklaştırmaktadır. Yerleşkeye giriş ve çıkışta farklı perspektifler sunarak tasarım zenginliği oluşturan tasarım,

özgün ve yenilikçi bir karşılama alanı olarak da yorumlanabilir. Yaya yollarının geçtiği kısımlarda yer alan donatılar, yüzeyindeki güneş motifleri ile bu bölümü aydınlatırken tasarımdaki gelenekselliğe vurgu yapmaktadır. Bu elemanların kampüs içinde zaman zaman farklı donatılara dönüştürülmesi (durak ve oturma birimleri) ile tasarım bütünlüğü ve devamlılığı amaçlanmaktadır.

Şekil 4.

Giriş Kapısı gece ve gündüz görünümü

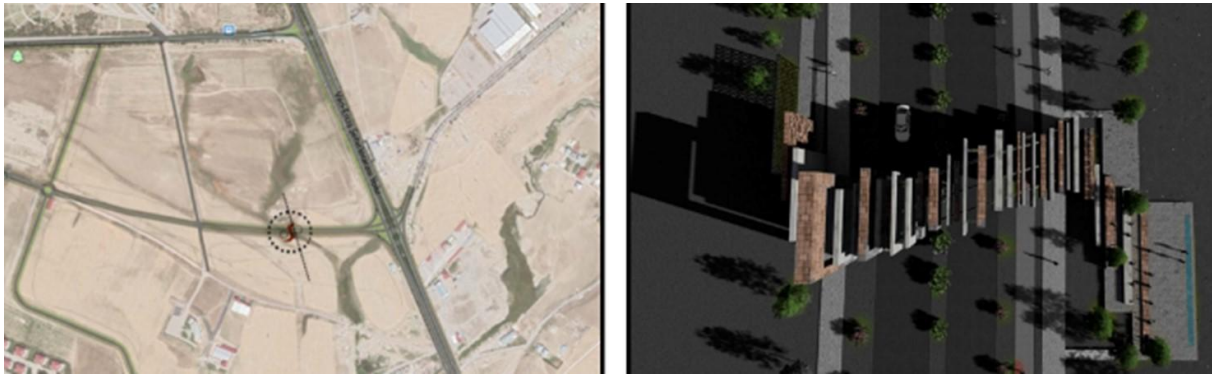

2.2.2. İkinci Kapı Önerisine İlişkin Bilgiler

Yakın tarihte Türkiye ve dünyada uygulanan üniversite yerleşke kapıları incelendiğinde çoğunlukla biçimci ve işlevselci yaklaşımların ağır bastığı görülmektedir. Biçimci yaklaşımlar giriş kapılarının sembolik anlamlarını vurgulamak için tercih edilirken, işlevselci yaklaşımlar soyut referansları önceleyen, yaya ve araç geçişlerinin düzenlendiği bir tasarım yaklaşımı olarak değerlendirilmektedir (Hacıalibeyoğlu vd., 2020). İkinci öneri tasarlanırken bu tasarım yöntemleri eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Biçimselci ve işlevselci yaklaşımlarla birlikte giriş kapısının bir 'eşik' değeri de içermesi gerektiği düşünülerek hem fiziksel hem de düşünsel olarak kapının iç-dış ilişkisine vurgu yapılarak tasarım ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır (Şekil 5).

Şekil 5.

İkinci Öneri - Vaziyet Planı Yerleşimi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'ne kampüs yerleşkesinin kuzeydoğusunda yer alan Organize Sanayi kavşağından erişim sağlanacaktır. Bu doğrultuda Van-Erciş şehirlerarası karayolu bağlantısını karşılayacak biçimde konumlanan yapı; yoğunlukla araç trafiğinin olduğu bir sınırdaki yer almaktadır. Yaya olarak erişimin kısıtlı olduğu bu bölgede kullanıcıların bisiklet kullanımına teşvik edilmesi hedeflenmiş; böylece tasarıma, yayaların yoğun kullanımına açık bir işlev kazandırılmıştır. Proje alanı ve yakın çevresinde herhangi bir yapı ve/ya elamanın olmayışı bu alanda bir takım bitkisel ve donatı elemanları ile yeni bir düzenlemenin yapılması gerektiği düşüncesine yöneltmiştir (Resim 9). Van-Erciş karayolu bağlantısından kampüsün ikinci girişinin (nizamiye) olduğu alana kadar olan bölge bu elemanlar ile düzenlenerek tasarlanan kapı önerisinin çevresiyle bir bütün halinde çalışması amaçlanmıştır. Yol, kaldırım, bisiklet yolu, refüj gibi unsurlar dikkate alınarak tasarlanan yapının alana yerleşiminde belirleyici esas unsurlar, şehirlerarası yol ile kurulan ilişki (yapının yola paralel konumlanması) ve yapının kendi içinde meydan

oluşumunu mümkün kılması olmuştur. Bu anlamda yapı; yoldan algılanabilmek adına yol sınır hattının yaklaşık 240m uzağına konumlandırılmıştır. Böylece hem bulunduğu yer ve çevre ile kurduğu ilişki hem de tasarımın kendi içinde eşik oluşturma, meydanlaşma ve yönlenmeyi ifade etme arayışları biçim, anlam ve gerçeklikleri referans alan bir yaklaşım içerisinde olmuştur (Şekil 6).

Şekil 6.

İkinci Öneri - Yerleşke Girişinden Yapıya Bakış

Tasarlanan yapıyı oluşturan tüm temel unsurlar, yapıyı ayakta tutan strüktürel elemanlar, malzemeler 'olduğu gibi' algılanabilmektedir. Bu bağlamda Ahlat Taşı, brüt beton ve metal malzeme kullanılarak tasarlanan yapı, bu bileşenleri olduğu gibi yansıtmaktadır. Van kenti başta olmak üzere bölgenin geçmişten günümüze ev sahipliği yaptığı farklı uygarlıklar tasarımda katmanlaşma fikrinin öne çıkmasında etkili olmuştur. Tasarımın formunu var eden farklı malzeme ve ölçülerdeki bloklar, kompozisyonel bir ilişkiyi tariflemektedir. Hem birlikte hem de dolaysız bir araya gelen bloklar, bütünsellik oluşturmaktadır. Tek parça olarak çalışan bir bloğun aksine katmanların ve boşlukların bir araya gelmesiyle bütünsellik sağlanmaya çalışılmıştır. Boşluk-katman ilişkisi ve bu ilişkinin tariheddiği geçirgenlik, başkalaşma, topraktan yükselme, şeffaflaşma, derinleşme gibi kavramlar öne çıkmaktadır. Katmanların yatayda ve düşeyde hareketlenmesiyle bu kavramları esas alan yaklaşım, Van kentinin ve bölgenin önemli sembollerinden olan güneş formunu var ederek karşılık bulmuştur. Kent ile kampüs arasında bir eşğin somutlaşmış hali olarak ele alınan yapı; salt biçimci ve simgesel yaklaşımlardan uzak olacak şekilde sergilediği katmanlaşma tavrı ile özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu anlamda yerleşkeye girerken ve çıkarken kullanıcıyı içine alacak şekilde yapının her iki ucunda yapısal bloklarla bir meydan oluşturulmuştur. Yapının kuzey yönünde alanı tanımlayan, metal malzemeden oluşan yüzeyde, Van kentindeki tarihi yapılarda sıklıkla kullanılan güneş motifi sergilenmiştir. Malzemesi Ahlat Taşı olan yüzey ise bu taşın yapısal ve biçimsel potansiyellerini de öne çıkaracak şekilde hareketli bir formda tasarlanmıştır. Yerleşkeden çıkarken yapının güney yönünde oluşturulan alan ise kullanıcıları içine alan bir forma sahip olmanın yanında üniversite öğrencilerinin mezun olduklarında kampüsten çıkmadan son bir kez toplanıp hatıra fotoğrafı çekebilmelerine olanak sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Gündelik kullanımlarda ise yerleşke kullanıcılarını toplayan ve etkileşime imkan tanıyan bir işleve sahiptir. Bu bağlamda yapıya yaklaşırken; kuzey ve güney yönlerde oluşturulan bu meydanları birbirine bağlayan, daralıp genişleyen, güneş formunu ortaya çıkaran üç adet giriş formu algılanmaktadır. Bu form, yapıya yaklaşıncı boşluk-katman ilişkisiyle algılanırken yapıdan uzaklaştıkça bütünsel bir güneş formuna dönüşmektedir. Işık ve gölge zenginliğini fazlasıyla barındıran tasarım ile güneşin hareketli konumuna bağlı olarak günün her vakti kullanıcılara farklı deneyimler yasatılması hedeflenmiştir (Şekil 7).

Şekil 7.

İkinci Öneri- Işık, Gölge Zenginliği ve Yapısal ve Bitkisel Peyzaj Elemanlarının Birlikte Kullanımı

Blokların bir araya gelmesiyle oluşan katmanlar, parçalanarak dağılmış bir şekilde kentsel donatı elemanı olarak peyzaj alanında da kullanılmıştır. Projenin açık alanı, Van-Erciş şehirlerarası yoldan eğitim kampüsünün yapılması planlanan nizamiye girişine kadarlık bir alana tekabül etmektedir. Yakın çevresinde sert zeminler, yeşil yüzeyler, refüj, düşey ve yatay yüzey elemanları gibi açık alana dair yapısal peyzaj önerileri geliştirilmiştir. Yatay yüzey elemanlar, içerisinde bitkisel peyzaj elemanlarını da içerek şekilde tasarlanmıştır. Yapı bu tavrı ile yeşil dokunun tasarıma sonradan eklenildiği bir anlayıştan ziyade yeşil ile birlikte tasarlamak olgusunu da vurgulamaktadır. Yapının bütününde genel güneş formu oluşturulmaya çalışılırken detaylarda ise yer yer bazı blokların baskın karakter olarak yükselip uzaması kullanıcı algısını diri tutmakla açıklanabilir. Kullanıcı algısı hem yapının hem de güneş ve malzeme etkisinin algılanması olarak iki anlam içerir. Yapının araç yoluna denk gelen kısmı hem araç geçişini mümkün kılmak hem de blokların düşey yerleşiminden dolayı insani ölçeği aşmaktadır. Güneş formunun da etkisiyle yaya ve bisiklet yollarının yer aldığı kenarlara doğru yüksekliklerde ise insani ölçeğe yaklaşmıştır.

Yapı, çelik taşıyıcı sisteme sahiptir. Ana güneş formunu oluşturan bloklar üç adet çelik ana kirişle taşınmaktadır. Bu kirişler yaklaşık 30 m açıklık geçmektedir. Brüt beton ve ahlat taşı malzemelerinin öz ağırlıkları fazla olduğundan bu malzemelere ait bloklar boşluklu olacak şekilde düşünülmüştür. Deprem ve kar yükü etkisi de düşünülerek bu malzemelerin 10 cm kalınlıkta olacak şekilde hafif çelik sisteme ankraj edilerek uygulanması uygun görülmüştür. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yerleşkesi için tasarlanan yapı önerisi, Türkiye ve dünyada yerele referansla var olan, yüzergezer tarihselci, geometrik-biçimselce yaklaşımlardan ziyade yere ve mekâna uygun bir şekilde yerleşim, tasarım, strüktür, malzeme ve mekan kararları bağlamında bütünsel bir yapı olarak düşünülebilir.

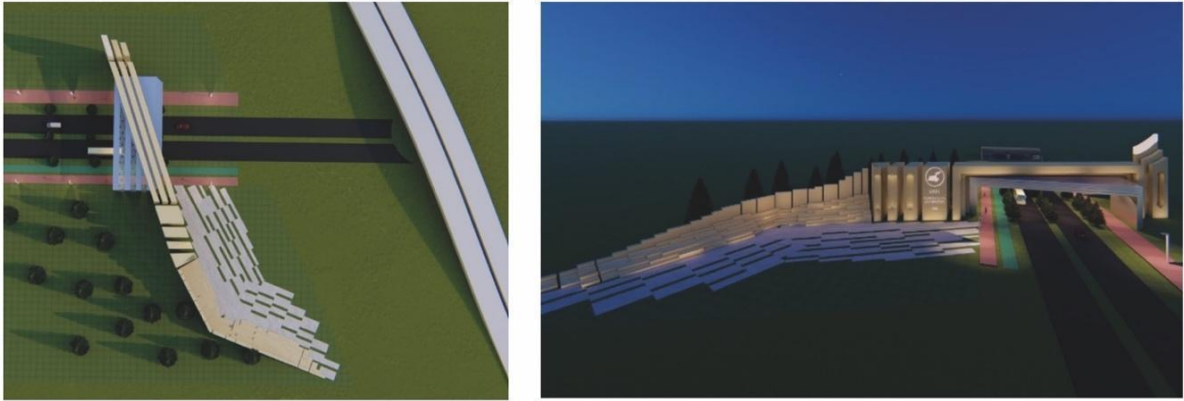
2.2.3. Üçüncü Kapı Önerisine İlişkin Bilgiler

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yerleşkesi için tasarlanan bu öneride içeri ve dışarı kavramlarının birbirlerinden farklı ama birlikte düşünülmesi gereken kavramlar olduğu fikri üzerinden hareket edilmiştir. Bu öneride inşa edilmesi planlanan yapı iki farklı mekânı birbirinden ayırırken, bu mekanları birbirinden tamamen soyutlamadan birlikte çalışabilmelerine izin vermektedir. Yapının kendisine atfedilen işlevler bir mekân ayırıcı olmanın ötesinde; 'çevresini daha canlı ve yaşanabilir kılacak sosyal donatılar içererek bir aktivite mekânı halini alabilmesi', 'yaya ve araç sirkülasyonunun hızlı olduğu bir konumda bulunmasından dolayı dikkat çekici olması' ve 'insan psikolojisinde baskılayıcı olarak algılanacak bir ölçekte olmaktan kaçınması' şeklinde kodlanmıştır (Şekil 8).

Yapının üzerinde konumlanacağı yol, bu yolun bağlandığı ve kentin ulaşımında önemli bir aks olan otoyolun birbiriyle belirli bir açı yapması, yapının tasarımında otoyola paralel olmakla beraber yapıyı kullanacak kişilerin yapıyı karşıdan ve net bir şekilde algılamalarını sağlayacak açılara sahip olması gerekliliğini doğurmuştur. Bu gereklilik, yapının yaya ve taşıt trafiğinin üzerinde kalan ana kütesinin iki farklı katmandan oluşmasıyla ve bu katmanların alt ölçüğe daha çok hitap edecek kısmının üzerinde bulunduğu yola dik olması, öte yandan üst ölçekte daha çok algılanacak olan kısmının otoyola paralel şekilde konumlandırılmasıyla karşılanmıştır.

Şekil 8.

Üçüncü Kapı Önerisinin Vaziyet Planı Yerleşimi ve Üçüncü Kapı Önerisi

Önerinin tasarım sürecinde, Van ilinin tarihi değerlerinden biri olan Meher Kapı'nın vurgusunu görmek mümkündür. Meher Kapı, bölgede izleri hala belirgin olan Urartu Krallığı'nda bir tören alanı olarak kullanılmış ve kutsal sayılmıştır. Yapı bir kapı soyutlaması olarak kullanılmış ve bu kapının günü geldiğinde ışıklar saçarak tanrıların yoluna açılacağına inanılmıştır (Şekil 9). Farklı bileşenlerin uyumlu bir şekilde bir araya gelmesiyle oluşmuş olan öneride Meher Kapı'yı oluşturan üç katman birbirinden koparılarak birbiri ardına sıralanmış ve böylece iki boyutlu olmaya daha yakın olan bir yapıda üçüncü boyut olan derinliğin etkisi artırılarak içeri ve dışarı ayrımı daha belirgin bir hale getirilmiştir. Ayrıca imgesel olarak, dışarıdan içeriye giren kişilerin bilimin ışığıyla yıkanarak ışıklar içinde bu kapıdan dışarı çıkması sembolize edilmiştir.

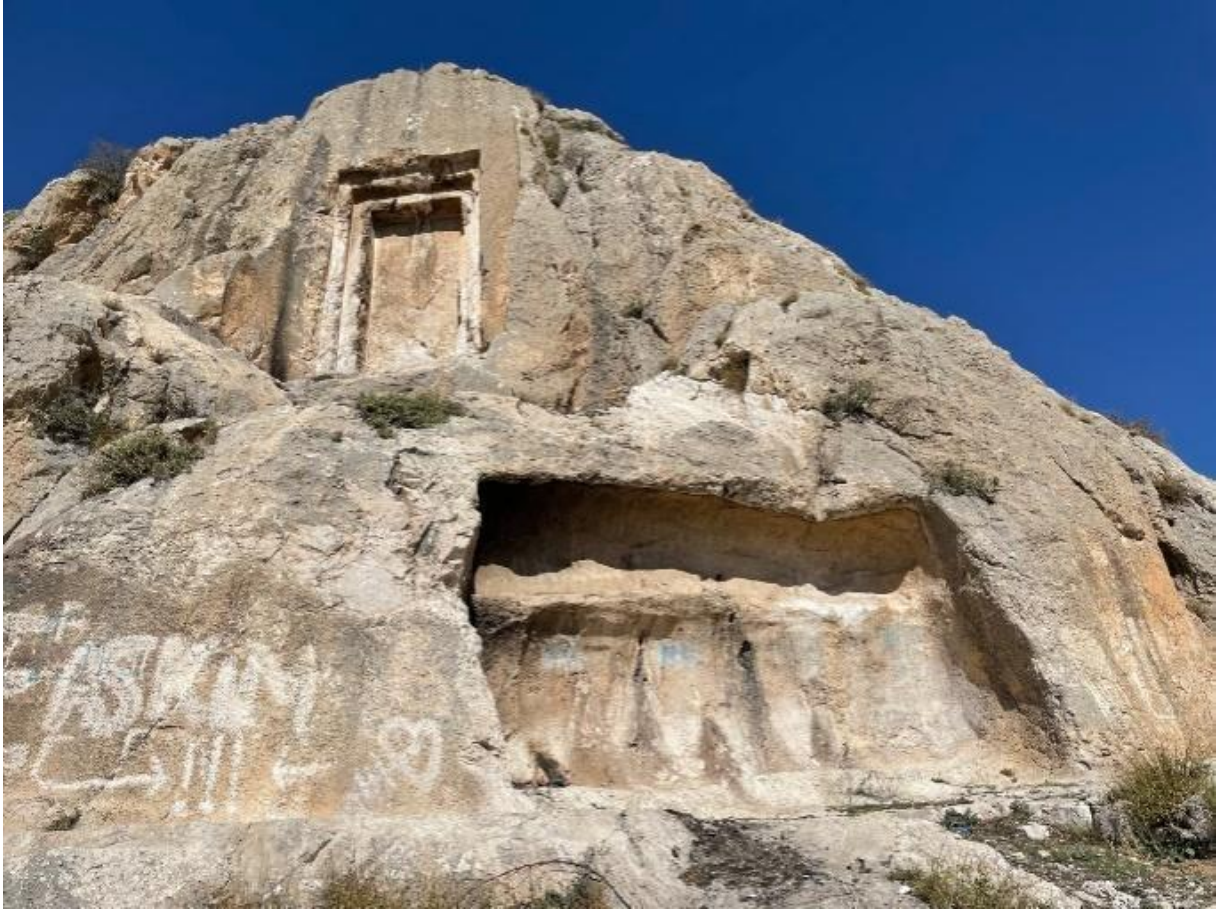
Tasarım sürecinde üzerinde çokça durulan bir temsiliyette de birden fazla teklin bir araya gelerek çoğulu oluşturması şeklinde özetlenebilecek bir birey-toplum ilişkisi yansımaları vurgusu yapmak amaçlanmıştır. Yapının çerçeve oluşturan geniş açıklığı, aslında yapının güney doğusunda başlayan bir oluşum sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Tekil parçaların bir araya gelerek gittikçe daha büyük ölçekte birliktelikler oluşturması, aynı zamanda yapının zemin seviyesinden başlayarak bir kule yapısıyla son bulmasıyla birlikte bir ilerleyiş ve yükseliş sembolizmini de içinde barındırmaktadır.

Önerinin inşasında kullanılması planlanan yapı malzemeleri, strüktürde geniş açıklık geçmeyi mümkün kılacak çelik taşıyıcılar ve bölgenin belki de yeteri kadar tanınmayan yerel yapı malzemesi olan Ahlat taşıdır. Yaya ve taşıt yolunun üzerinde kalan ve geniş açıklıklara sahip olan yapı kısımlarında çelik taşıyıcılar kullanılması, haricindeki kısımlarda ise ahlat taşının yapısal özelliklerinin yeterli olacağı öngörülmüştür.

Önerinin tasarım sürecinde geldiği son noktada, araştırma aşamasında belirlenen yapı kodlarına sadık kalan bir tasarıma ulaşılmıştır. Yapı, içeri ve dışarı mekânları arasında bir sınır oluştururken, aynı zamanda bu mekânlar arasında görsel devamlılığı sağlamak amacıyla iki taraflı bir çerçeve oluşturmuş ve tüm ulaşımın bir bütün halinde kalmasını sağlamıştır. Meher Kapı sembolizmi, ana kütlelerin daha küçük ölçekli yapılarında zıt bir kademelenme yapılarak güçlendirilmiş ve bu şekilde insan ölçeğine yaklaşması sağlanmıştır. Yapının güney doğu kısmından başlayarak belirli bir yüksekliğe kadar oturma birimleri sağlayan amfi benzeri düzenle sosyal aktiviteler için bir alan oluşturulmuş, bu imgesel yükseliş gittikçe daha büyük kütleleri oluşturarak tekil hacimleri uyumlu bir şekilde bir araya getirerek kapıya ulaşmış ve kapıdan sonra da yapının görünürlüğünü arttıran ve temsili bir varış noktası oluşturan kule yapısıyla son bulmuştur. Buna ek olarak belirtilmelidir ki, yapının derinliğinin kuyu etkisi yaratmaması amacıyla ana kütlelerin küçük ölçekteki kısmında açıklıklar oluşturularak bu açıklıklara geleneksel doku örnekleri yerleştirilmiştir (Şekil 10).

Şekil 9.

Meher Kapı Kutsal Alanı (Gülen, 2022)

Şekil 10.

İkinci Kapı Gece ve Gündüz Görünümleri

2.3. Yöntem

Kapı tasarımlarına ilişkin anketin ve tasarım görsellerinin üniversite web sayfasından ilan edilmesi geniş tabanlı, katılımcı bir uzlaşma alanının sağlanmasına yöneliktir. Çalışma ofis çalışmaları, tasarım aşamasında yapılan toplantılar ve üst yönetimin görüşlerinin alınması, anketlerin hazırlanması ve internet sayfasında duyurularak, internet ortamında uygulanması, verilerin düzenlenerek sonuçların değerlendirilmesi ile anket aracıyla toplanan veriye ilişkin istatistiksel analizler olmak üzere beş farklı aşamada tamamlanmıştır.

Araştırmada kullanılan yöntem, tasarım, estetik, çevre estetiği ve çevre psikolojisi konuları üzerinde yapılan bir çok farklı araştırma ve yayında (Ekşioğlu 2010; Çakıcı 2007; Hershberger 1992; Nasar 1992; Kaplan ve Kaplan 1989, Kaplan ve ark. 1998; Kaplan ve ark. 1972) yıllardan beri kullanılan, güvenilirliği bir çok çalışmada ölçülmüş bir yöntem olan ve insanların zihinsel şemalarını cümle ve önermelerden daha iyi açıklayan görsellerle sorgulama yöntemidir.

Bu doneler elde tutularak, 3 farklı giriş kapısı tasarım senaryosu üzerinden yapılan modellemelerden elde edilen ve her senaryodan beş fotoğraf olmak üzere, toplamda 15 fotoğraf seçilmiştir (Resim 16).

Kapıların formal estetiğinin ve sembolik estetiğinin araştırılmasında uzman görüşleri ile kullanıcı görüşlerinin alınması önem arz etmektedir. Bu bağlamda uzmanların aldıkları eğitim bağlamında zihinsel şemalarında yaşanan değişikliğe bağlı olarak belirttikleri görüşlerin, kullanıcı (lay-person) görüşleri ile ne ölçüde benzeştiği ya da farklılaştığını tespit etmek önemli görünmektedir. Diğer açıdan özellikle mekânsal çalışmalarda, çalışılan mekânın fiziksel özelliklerinin değerlendirilmesinde, bu mekânın biçimlendiricisi olan ve bu konuda uzun yıllar boyunca eğitim almış ve halen daha eğitim vermeye devam eden kişilerin değerlendirmelerine ihtiyaç vardır. Bu amaçla mimarların söz konusu mekanları ne ölçüde beğendiklerini belirlemek ve çalışmada tasarlanan mekânların fiziksel özelliklerine yönelik beğeni ve tutumların hangi formal (biçimsel) değişkenler ve hangi sembolik değerler ile birlikte açıklanabildiğini bulmak amacıyla uzman mimarlara yönelik bir uzman anketi çalışması da gerçekleştirilmiştir. Mimarlar için 'beğeniyorum'/'beğenmiyorum' maddesinin yanında formal (biçimsel) estetik bileşenleri olan form, çizgi, doku, renk, ölçü, denge, vurgu, uyum, simetri ve sembolik estetik değişkeni olarak; geleceği temsil etme, prestij, geleneksellik, çağdaşlık ve anlam sorulmuştur. Mimarların görselde gördükleri canlandırmaya, belirtilen tasarım unsuru ve canlandırmaya yönelik beğenilerini ölçmek için gösterilen her görsele 1-5 arasında bir puan vermeleri istenmiştir. Likert ölçeği kullanılan bu ankette, 1 en düşük, yani tasarım unsurunun bulunmamasını ve belirtilen görseli hiç beğenmediklerini, verilen 5 puan ise en yüksek düzeydeki puanı yani tasarım unsurunun veya sembolik değişkenin yoğun bir şekilde o görselde olduğunu veya görseldeki mekânı çok beğendiklerini ifade etmektedir. Bunun yanında sembolik estetik değişkenlere verilen cevaplarda da 1 en düşük düzeydeki puanı, başka bir deyişle belirtilen sembolik değer bulunmamasını, 5 ise en yüksek düzeydeki değeri, sembolik değer o görselde yoğun bir şekilde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu açıdan 15 fotoğrafın 15 başlık altında değerlendirilmesinin talep edildiği 225 farklı değişkenli 10 anket uzman mimarlar tarafından Haziran 2021 tarihinde uygulanmıştır.

Bu uzman anketine ek olarak kullanıcıların yapılması düşünülen ve modellemeleri çıkarılan mekânları nasıl algıladığını saptamak amacıyla geniş katılımlı ayrı bir anket çalışması da yürütülmüştür. Bu ankette 15 farklı görsel için sorulan temel sorular ve her görsel için yöneltilen tek soru kullanıcıların mekânı ne ölçüde beğenip beğenmediği ile ilgilidir. Kullanıcılardan belirtilen kapı önerisi görseli için 1-5 arasında kendilerine en yakın puanı vermeleri talep edilmiştir. 1 puan en düşük düzeydeki puanı, yani o mekânın o kullanıcı tarafından hiç beğenilmediğini ifade ederken 5 ise en yüksek değeri yani o mekânın o kullanıcı tarafından çok beğenildiğini belirtmektedir.

Çalışma alanının bulunduğu ve kullanıcı anketinin muhatabı olan deneklerin yaşadığı yer olan Van kentinde 2021 yılının TÜİK tarafından hazırlanan adrese dayalı nüfus verilerine göre 1.141.015 kişi yaşamaktadır (TÜİK, 2021). Örneklem büyüklüğünün saptanmasında, kullanıcıların rastlantısal olarak ankete yöneleceği düşünülerek tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın analizlerinde verilerin yaygınlığının ne ölçüde olduğunu saptamak ve minimum anket sayısı için örneklem büyüklüğünü saptamak için Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2007)'nin çalışmalarında altını çizdiği ve araştırmacılara çeşitli kolaylıklar sağlayan örneklem büyüklüğü tablosu baz alınmıştır. Bu tablonun belirttiği, $\alpha=0.05$ (standart hata)'e göre ± 0.05 örnekleme hatası ile evren büyüklüğü 1000000'un üzerindeki nüfus için öngörülen en az 384 denek sayısı temel alınmıştır. Sonuç olarak; Haziran 2021 tarihinde, 918 adet anket, online ortamda gönüllülük esas tutularak, online form tekniği aracılığı ile uygulanmıştır.

Anketlerin değerlendirilmesinde çoklu değişkenlerin arasındaki korelatif ilişkilerin genel planını çıkartmak amacıyla ve beğenin bağımlı değişken olarak tanımlanıp farklı bağımsız değişkenlerle açıklanabilmesi için bir formül üretebilmek amacıyla aşamalı çoklu regresyon analizi ve tasarım önerisi olan üç farklı kapı arasındaki beğeni

skorunda anlamlı bir değişimin olup olmadığını tespit etmek amacıyla tek yönlü anova testi, ankete verilen cevapların güvenilirliğini ölçmek amacıyla tutarlılık testleri uygulanmıştır.

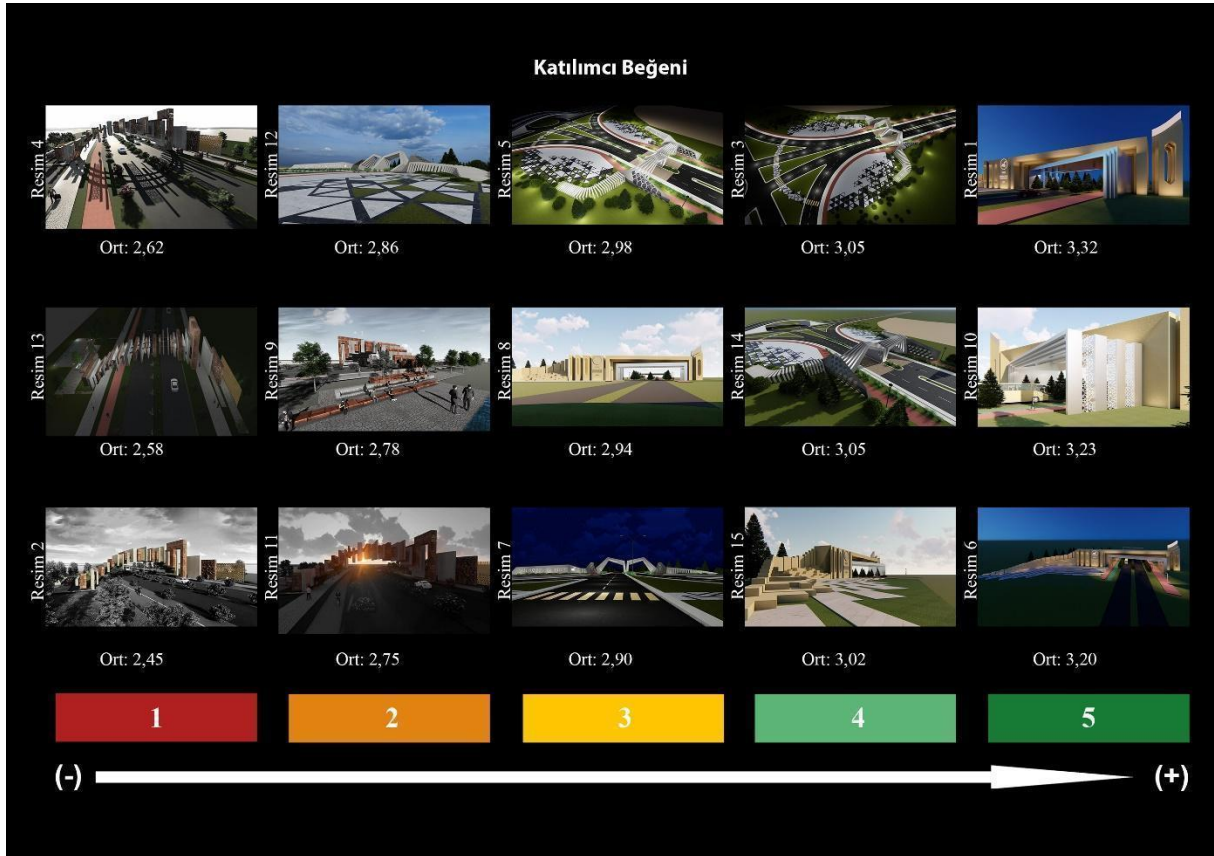
3. Bulgular

Anket sonuçlarına göre en çok beğenilen kapı 3. grubun çalışması olmuştur. 3. grubun kapıları genel olarak beğenilirken en çok beğenilen resim ise 'Resim 1' olmuştur. Buna göre Resim 1 3,32'lik bir ortalamaya sahiptir. En az beğenilen kapı ise 2. grubun kapı çalışması olmuştur. Bu gruba ait 'Resim 2' 2,45'lik bir ortalamayla en az beğenilen fotoğraf olmuştur. Çalışmada kullanılan fotoğraflar ortalama sırasına göre Şekil 11'de verilmiştir.

Kullanıcıların verdikleri cevapların açıklanmasından sonra çalışmanın ana amacı olan formal (biçimsel) ve sembolik değişkenlere ilişkin sorgulamalara geçilmiştir. Bu kapsamda ilkin mimarların beğenisinin formal (Biçimsel) değişkenler ile açıklamasını bulmak amacıyla mimarların 15 fotoğrafa ilişkin belirttikleri beğeni puanlarının ortalaması bağımlı değişken olarak tanımlanmış, yine mimarlara uygulanan ankette toplanan 15 fotoğrafa ilişkin farklı değişkenlerle saptanan formal estetik cevaplarının ortalaması alınarak bu değişkenler ayrı ayrı bağımsız değişken olarak tanımlanmıştır. Sonrasında uygulanan aşamalı çoklu regresyon analizinin sonuçları genel bir çerçeveye çizmek amacıyla çizelgede toplanmıştır. Analiz çıktıları Tablo 1'de görülmektedir.

Şekil 11.

Anket sonuçlarına göre fotoğrafların aldığı sıra ve ortalama puanları.

Regresyon analizi tek aşamada tamamlanmıştır. Mimarların belirttikleri beğeniye ilişkin varyansa katkı bağlamında renk değişkeninin önemli açıklayıcı olduğu ve mimarların beğenisinin %37,4'ünü açıkladığı ve sonraki aşamalarda ise, açıklanan varyansa anlamlı katkı getiren ve uzman mimarların beğenisiyle anlamlı bir ilişkiye giren, bir başka ifade biçimiyle, herhangi güçlü bir korelasyona sahip, renk dışında hiçbir değişken saptanamamıştır. Renk değişkeninin regresyon katsayısının işareti incelendiğinde, "renk" değişkeni ile mimar uzmanların belirttiği beğeni değişkeniyle arasındaki ilişkinin negatif olduğu saptanmıştır. Buradan hareketle renk unsurundaki artışın uzmanların beğenilerini düşürdüğü söylenebilir.

Buna göre tek tasarım unsuru (Renk) yapılan regresyon analizi sonucunda ortaya çıkan modelde anlamlı bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Yani Mimarların tasarımı yapılan kapıya ilişkin beğenisini en çok etkileyen tasarım unsuru renktir. Bu değişkenin katsayısı negatiftir yani bu değişkende olası her artış genel beğenin düşmesine neden olmaktadır. Analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan ve uzmanların beğenisini hesaplayabilmek için kullanabilecek formül ise şu şekildedir:

$$\text{Beğeni} = 5,573(\text{Sabit}) - 0.628(\text{Renk}).$$

Tablo 1.

Uzmanların beğenisinin formal (biçimsel) tasarım unsurları ile açıklanmasının betimlendiği aşamalı çoklu regresyon analizi tablosu

Tasarım Unsuru	R	ΔR^2	B	SH β	β	T	p
1.Renk	0.611	0,374	-0,628	0,225	-0,611	-2,786	0,015
Sabit	-	-	5,573	0,790	-	7,054	0,000
Toplam: R2 = 0.326 F (1.13)= 7.761 P=0.015							

Mimarların beğenisinin formal (biçimsel) değişkenlerle açıklanmasından sonra, analizlere formal (biçimsel) değişkenlerle kullanıcıların beğenisinin açıklanmaya çalışılmasıyla devam edilmiştir. Bu kapsamda kullanıcıların 15 fotoğrafa ilişkin belirttikleri beğeni puanlarının ortalaması bağımlı değişken olarak tanımlanmış, ancak bu sefer kullanıcılara formal (biçimsel) estetik ile ilgili soru sorulmasının sakıncalı olması ve kullanıcıların sağlıklı cevap vermesinin mümkün olmaması nedeniyle yine mimarlara uygulanan ankette toplanan 15 fotoğrafa ilişkin farklı değişkenlerle saptanan formal estetik cevaplarının ortalaması alınarak bu değişkenler ayrı ayrı bağımsız değişken olarak tanımlanmıştır. Sonrasında uygulanan aşamalı çoklu regresyon analizinin sonuçları genel bir çerçevede çizmek amacıyla yine başka bir çizelgede toplanmıştır. Bu ikinci analizin çıktıları Tablo 2'de görülmektedir.

Regresyon analizi tek aşamada tamamlanmıştır. Kullanıcıların belirttikleri beğeniye ilişkin varyansa katkı bağlamında renk değişkeninin önemli açıklayıcı olduğu ve kullanıcıların beğenisinin %45.7'sini açıkladığı ve sonraki aşamalarda ise, açıklanan varyansa anlamlı katkı getiren ve kullanıcıların beğenisiniyle anlamlı bir ilişkiye giren, bir başka ifade biçimiyle, herhangi güçlü bir korelasyona sahip, renk dışında hiçbir değişken saptanamamıştır. Renk değişkeninin regresyon katsayısının işareti incelendiğinde, bu değişkenle, kullanıcılar tarafından belirtilen beğeni arasındaki bağıntının da negatif olduğu görülmektedir. Buna göre renk unsurundaki artışın kullanıcıların beğenilerinde de tıpkı mimarlarda olduğu gibi düşmeye neden olduğu söylenebilir.

Buna göre tek tasarım unsuru (Renk) yapılan regresyon analizi sonucunda ortaya çıkan modelde anlamlı bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Yani kullanıcıların da tasarımı yapılan kapıya ilişkin beğenisini en çok etkileyen tasarım unsuru Renktir. Bu değişkenin katsayısı negatiftir yani bu değişkende olası her artış genel kullanıcı beğenisinin düşmesine neden olmaktadır. Analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan ve kullanıcıların olası beğenisini hesaplayabilmek için kullanabilecek formül ise şu şekildedir: Kullanıcı Beğeni= 4,787(Sabit) - 0.536(Renk).

Tablo 2.

Kullanıcıların beğenisinin tasarım unsurlarıyla açıklanmasının betimlendiği aşamalı çoklu regresyon analizi tablosu

Tasarım Unsuru	R	ΔR^2	B	SH β	β	T	p
1.Renk	0.676	0,457	-0,536	0,162	-0,676	-3,305	0,006
Sabit	-	-	4,787	0,569	-	8,419	0,000
Toplam: R2 = 0.457 F (1.13)= 10.925 P=0.006							

Çalışmada formal estetik değişkenleriyle beğeni arasındaki ilişkinin hem mimarların hem de kullanıcıların verdikleri cevaplarla açıklandıktan sonra çalışmanın diğer bir konusu olan sembolik estetik değişkenlerinin sorgulanmasına geçilmiştir. Bu bağlamda mimarların fotoğraflara ilişkin beğeni puanlarının ortalaması yine bağımlı değişken tanımlanmış, diğer yandan mimarların sembolik estetik bağlamında sorulan değişkenlere verdikleri yanıtların ortalaması ise bağımsız değişken tanımlanarak, analiz modeli oluşturulmuş ve çıkan aşamalı çoklu regresyon analiz sonuçları bir çizelgede betimlenmiştir. Analizin sonucunda oluşan durum Tablo 3'te betimlenmiştir.

Tablo incelendiğinde regresyon modelinin analizinin iki adımda tamamlandığı görülmektedir. Analiz sonuçları incelendiğinde beğeniye ilişkin varyansa katkı vermeleri bakımından iki değişkenin önemli ve beğeni ile yüksek korelasyona girerek açıklayıcı olduğu görülmektedir. Analize ilk adımda Mimarların belirttikleri beğeni puanlarının ortalamasının %53.1'ini açıklayan prestij unsuru alınmıştır. Daha sonraki adımda ise, analize mimarların beğenisini açıklayan varyansa anlamlı katkı getiren ve söz konusu beğeninin 22,6'sını açıklayan geleneksellik unsuru alınmıştır. Sonraki aşamalarda ise diğer değişkenlerle uzmanların beğenisi ile anlamlı korelasyona sahip herhangi bir değişken saptanamamıştır. Regresyon katsayılarının işaretine bakıldığında, prestij ve geleneksellik değişkenleri ile uzmanların beğenisi arasındaki ilişkinin anlamlı ve beraber artıp azaldığı yani doğrusal olduğu görülmektedir. Bu bağlamda prestij ve geleneksellik unsurlarındaki artışın uzmanların beğenilerini de artırdığı, bu unsurlardaki azalmanın ise beğeniye de azalttığı söylenebilir.

Tablo 3.

Uzmanların beğenisinin sembolik estetik unsurları ile açıklanmasının betimlendiği aşamalı çoklu regresyon analizinin sonuçları

Sembolik Estetik Değişkeni	R	ΔR^2	B	SH β	β	T	p
1.Prestij	0,729	0,531	0,586	0,125	0,670	4,673	0,001
2. Geleneksellik	0,141	0,226	0,427	0,128	0,478	3,335	0,006
Sabit	-	-	-0,015	0,559	-	-0,026	0,980
Toplam: R2 = 0.757 F (1.13)= 18.667 P=0.000							

Buna göre iki sembolik değişken (Prestij ve Geleneksellik) regresyon modelinde anlamlı ve güçlü bir korelasyona sahip bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Yani Mimarların tasarımı yapılan kapıya ilişkin beğenisini en çok etkileyen sembolik değişken prestij iken yine buna yakın bir şekilde geleneksellikte beğeniye etkilemektedir. Analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan ve uzmanların olası beğenisini hesaplayabilmek için kullanabilecek formül ise şu şekildedir: Uzman Beğeni= -0.015(Sabit) + 0.586(Prestij) + 0.427 (Geleneksellik)

Çalışmanın estetik değişkenlere yönelik yapılan bu son analiz aşamasında ise kullanıcıların fotoğraflara ilişkin belirttikleri beğeni cevaplarının ortalaması her farklı fotoğraf için ayrı ayrı alınarak bağımlı değişken olarak tanımlanmış, yine mimarların sembolik estetik bağlamında sembolik değişkenlere verdikleri cevapların ortalaması her fotoğraf için ayrı ayrı alınarak bağımsız değişken olarak tanımlanarak regresyon modeli oluşturulmuş ve aşamalı çoklu regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analizin sonucunda ortaya çıkan bulgular Tablo 4'te betimlenmiştir.

Tablo 4.

Kullanıcıların beğenisinin sembolik estetik unsurları ile açıklanmasının betimlendiği aşamalı çoklu regresyonanalizi tablosu

Sembolik Estetik Değişkeni	R	ΔR2	B	SHβ	β	T	p
1.Prestij	0,68 3	0,466	0,425	0,115	0,629	3,703	0,003
2. Geleneksellik	0,12 9	0,159	0,305	0,117	0,443	2,606	0,023
Sabit	-	-	0,468	0,512	-	0,915	0,378
Toplam: R2 = 0.659 F (1,13)= 11.607 P=0.002							

Sonuçlar incelendiğinde çoklu-regresyon analizinin iki adımda tamamlandığı ve kullanıcıların beğenisine ilişkin varyansa anlamlı katkıları bakımından yine iki değişkenin önemli açıklayıcı olduğu ortaya çıkmıştır. Analize ilk adımda kullanıcıların beğenisinin %46.6'sını açıklayan prestij unsuru alınmıştır. Daha sonraki adımda, kullanıcıların beğenisini betimleyen varyansa anlamlı katkı sağlayan ve kullanıcıların beğenisinin 15,9'unu açıklayan geleneksellik unsuru alınmıştır.

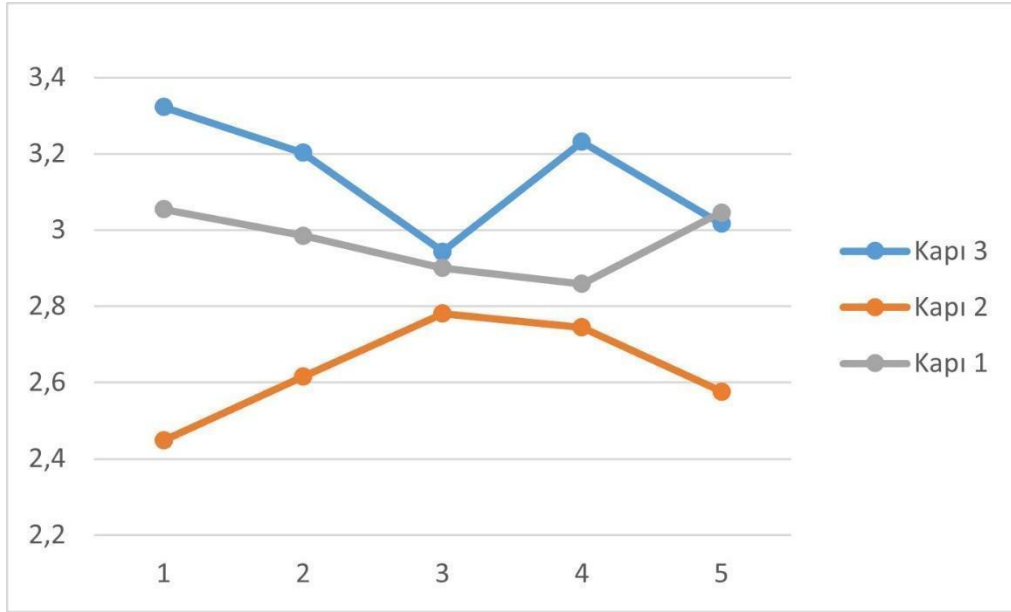
Sonraki aşamalarda ise diğer değişkenlerle kullanıcıların beğeni ile anlamlı korelasyona sahip herhangi bir değişken saptanamamıştır. Regresyon katsayılarının işaretine bakıldığında, prestij ve geleneksellik değişkenleri ile kullanıcıların beğeni arasındaki ilişkinin pozitif olduğu görülmektedir. Bu bağlamda prestij ve geleneksellik unsurlarındaki artışın kullanıcıların beğenilerini de arttırdığı söylenebilir.

Buna göre iki sembolik değişken (Prestij ve Geleneksellik) analiz sonucunda anlamlı bir etken olarak görülmektedir. Başka bir anlatımla kullanıcıların tasarımı yapılan kapıya ilişkin beğenisini en çok etkileyen sembolik değişken prestij iken yine buna yakın bir şekilde geleneksellikte beğeni etkilemektedir. Analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan ve kullanıcıların olası beğenisini hesaplayabilmek için kullanabilecek formül ise şu şekildedir: Kullanıcı Beğeni= 0.468(Sabit) + 0.425(Prestij) + 0,305 (Geleneksellik).

Çalışmanın son aşamasında kullanıcıların kapı fotoğraflarına yönelik beğeni puanlarının ortalaması alınarak her fotoğrafın ortalama beğeni puanı bulunmuş ve bunlar tasarımlar özelinde gruplandırılarak tek yönlü anova testi uygulanmıştır (Şekil 12)

Şekil 12.

Kapıların fotoğraflarının ortalama izlencesi

Tablo 5.

Kullanıcıların sınıf fotoğraflarına yönelik beğenilerinin istatistik durumu

İncelenen Değişken	Etken	N	Ort.	s	sd	F	P
Kullanıcıların Beğenisi	3.Kapı	5	3.14a	0.158	2-12	19.955	0.000
	2. Kapı	5	2.63b	0.134			
	1.Kapı	5	2,97a	0.087			

a b Tukey'e göre oluşan grupları temsil eder. a en çok beğeni, b en az beğeni göstermektedir.

Kullanıcıların kapı fotoğraflarına yönelik beğenilerinin açıklayıcı istatistikleri Tablo 5'te verilmiştir. Aynı şekilde farklı kapılara yönelik tercihlere göre Tek-Yönlü ANOVA sonuçları da Tablo 6'da verilmiştir. Analizin sonunda elde edilen bulgular göstermektedir ki farklı kapı uygulamalarına yönelik beğeni düzeyi anlamlı şekilde değiştirmektedir, $F(2 - 12) = 19.955$ $P < 0.001$. Başka bir deyişle kapı tasarımları arasında kullanıcılar bazı kapıları daha çok tercih ederken bazı kapıları daha az tercih etmektedir. Kullanıcının tercihleri kapı tasarımları özelinde incelendiğinde 3. Kapı ($\bar{x} = 3.14$) ve 1. Kapı ($\bar{x} = 2.97$), 2. Kapı ($\bar{x} = 2.63$) tasarımına nazaran $p < 0,001$ düzeyinde anlamlılıkta daha çok beğenilmektedir. Kapı tasarımları arasındaki farkların saptanması, beğeni grupların oluşturulması ve olası farkların hangi gruplarda olduğunu saptamak için yapılan Tukey testinin sınıflandırmasına göre iki ana grup (a, b) oluşmuştur. Tukey sorgulmasının bulgularının gösterdiğine göre 3. Kapı ($\bar{x} = 3.14$) ve 1. Kapı ($\bar{x} = 2.97$) en çok beğenilen grupta, 2. Kapı ise ($\bar{x} = 2.63$) en az beğenilen grupta yer almaktadır.

Tablo 6.

Kullanıcıların beğeni durumlarının faktörlere göre değişimi one-way Anova sonuçları

Hesaplanan Varyansın Kaynağı	Hesaplanan Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ort.	F	P
Gruplararası	0,672	2	0,336		
Gruplar içi	0,202	12	0,017	19,955	0.000
Toplam	0,874	14			

4. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma; tasarım sürecinin kendi doğal akışının çok katmanlı bir çıktısı olmakla birlikte, kendini 'anlatının' açtığı alanlarla genişletmekte ve derinleştirmektedir. Her bir tasarım kendi içinde potansiyeller barındırmakta ve içinden geçilen sürecin önemli çıktıları olarak düşünülmektedir. Sonuç olarak; kapı tasarımlarının görsellerinden oluşan formal ve sembolik estetiğinin uzman ve kullanıcı görüşleri ile değerlendirildiği anket sonuçlarına göre, en çok beğendiği kapılar 3. ve 1. kapı olmuştur. 3. kapı ortalama bakımından 1. kapıdan daha iyi bir ortalamaya sahip olsa da istatistiksel bakımdan her iki kapıda aynı beğeni grubu içerisinde yer almaktadır. Kullanıcıların ve uzmanların sembolik ve formal estetik değişkenleri bakımından benzerlik gösterdiği söylenebilir. Her iki grubun beğenisi de aynı değişkenler ile anlamlı ilişkiye girmiştir.

Bu bakımdan sembolik açıdan prestij en önemli değişken iken; buna yakın bir şekilde hem kullanıcıların hem de mimarların beğenisini etkileyen ikinci önemli unsur ise geleneksellik olmuştur. Hem kullanıcılar hem de uzmanlar üniversite kapılarında renk etkisinin fazla olmasını olumlu bulmamaktadır. Bu bakımdan tasarım unsurları açısından renk dengesine dikkat etmek ve daha sade renklerde tasarım yapmak tasarımcılara Van koşullarında tavsiye edilmektedir. Türkiye'de kampüs yerleşkelerinin giriş kapılarında son yıllarda belirli kalıplar çerçevesinde bir üretimin olduğu izlenmektedir. Bu üretim biçiminin yerel ve evrensel referanslardan uzak, düşünsel bir zemine oturmaması ve 'yeni' bir şey söylemeyen tekrara dayalı yaklaşımı bu konuda yeni bir bakışın gerekliliğini doğurmuştur. Bir üniversite kampüsünün giriş kapısı hem kent içindeki varlığı hem de üniversite içindeki anlamı dolayısı ile aslında bir geçit-geçiş yerinden daha fazlası olduğu fikri önemli bulunmakta ve tüm tasarım düşüncesini etkilemektedir. Bu düşünceler ile yapılan ve yapılacak olan tasarımların kent ile olan ilişkisi ve kampüs içinde yaratacağı etkileşimlerin zamansal ve mekânsal olarak çok çeşitli olasılıklar yaratacağı düşünülmektedir. Kapı bir simge, hatta simgeden de öte, bilginin katmanlarını anlatan, çok boyutlu bir yapıya sahip, etrafında hayatı barındıran bir yapı olarak inşa edildiğinde üniversiteyi hem kent hem de dünya ölçeğinde temsil edecek özelliklere sahip olacağı sonucuna varılmaktadır.

Çalışma sonunda kampüsün kapısının sadece üniversiteye giriş işlevi sağlayan üniversiteler ile kentler arasını ayıran bir yapı olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu şekilde üniversite kapısı ele alınmazsa ise kapı rastlantısal bir ürün haline gelir ki sonucu üniversite mantığıyla bütünlük/tutarlılık sağlamayarak karmaşaya neden olur ki, üniversiteye yarışır bir kimliği temsil etmeyerek ve etkisi kontrol edilemeyen bir yapıya dönüşür.

Böyle bir durumla karşı karşıya kalmamak için kapının temel bir tasarım konsepti (Anlayış, görüş, temel çıkış noktası) geliştirilmesi gerekir. Bu konseptte uygun olarak geliştirilen kapı; kullanıcılarının düşünsel ve ruh yapısına olumlu katkı sağlaması açısından oldukça önemli olacaktır. Kampus kapısının üniversitenin kurulma mantığı ve kampüsteki mekanlarla bütünleşmesi için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir;

a-Kampus kapısının okunabilirliği

Sanayi sonrası toplumlar varlıklarını sürdürmek ve geliştirmek için bilginin üretimini ve kontrolünü daha çok önemsemektedirler. Bu bağlamda her toplum da 'bilgi' temel anahtar kelime olmuştur. Buradan hareketle, bilgini üretiminin ve tüketiminin yoğunlaştığı ve bilgi araçlarının en fazla değişkenlik gösterdiği yerlerin başında gelen üniversiteler, gelişmiş ve gelişmekte olan toplumlarda önem arz eden merkezlerden birisidir. Aklın ışığında, toplum yararı için çalışan üniversitelerin maddi olanakları kadar mekânsal kalite ve sürdürülebilirliği de önem arz eden bir diğer konudur. Mekan insanın etkileşimlerini ve bu etkileşimler bağlamında duygu-durumunu etkileyen en önemli çevresel dış faktörlerden birisidir.

Bu bağlamda üniversite Kampus kapısı; üniversitenin kullanıcılarına üniversitelerin temel amaç ve sorumlulukları olan bilgi ve fikir ürettiği beklentisine cevap vereceğinin ilk izlenimlerini verebileceğinin anlaşılmasını sağlayacak nitelikte

okunabilir olması gerekir. Okunabilir bir kampüs mekanı insanın güven duygusunu artıracacağı gibi, aitlik ve kurum bağlılığı gibi psikolojik motivasyonların artmasını da sağlamaktadır.

b-Bölgenin Kültürel Yapısı İle Uyumluluğu

Üniversitelerin kurulduğu bölgenin kimliği üniversiteleri doğrudan etkilemektedir, üniversiteler kimliklerini inşa ederken çoğunlukla buldukları şehirlerin kimliklerinden etkilendikleri kadar kentin kimliğini de etkilerler. Bu yüzden, üniversite kapıları yer aldığı coğrafyayı tanımlayan belirgin maddi, manevi, zihinsel ve duygusal özelliklerin içermelidir ki özgün bir kimliğe sahip olsun.

Kaynakça

- URL 1 İstanbul Üniversitelerinde Eğitim Online Mı? Açıklama Geldi (2022). Milliyet.com.tr
<https://www.milliyet.com.tr/gundem/istanbul-universitesinde-egitim-online-mi-aciklama-geldi-6301533> (Erişim Tarihi: 23.04.2022)
- URL 2 Wikipedia. Boğaziçi Üniversitesi Güneykapısı (2022). Wikipedia.org
https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Boğaziçi_Üniversitesi_Güney_kapısı.JPG (Erişim Tarihi: 12.03.2022)
- URL 3 Metuevents [@metuevents]. (2019, January 20). ODTÜ A1 Kapısı'nın yapılış döneminden kareler [Image attached] [Tweet].<https://twitter.com/metuevents/status/1087059105099984899/photo/3> (Erişim Tarihi: 09.08.2022)
- Kırlangıç, H., Örs, D. (Çev.) (2008). Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî – Mesnevî. Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Çakkı, I. (2007). *Peyzaj planlama çalışmalarında görsel peyzaj değerlendirmesine yönelik bir yöntem araştırması* (Tez No: 213724). [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ekşioğlu, G. (2010). *Çevre estetiğinin konut fiyatları üzerindeki etkisinin hedonik fiyat yöntemi ile modellenmesi* (Tez No: 276596) [Yüksek Lisans Tezi, 9 Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Hacılibeyoğlu, F., Dokgöz, D. ve Alpaslan, İ. (2020). Yakın dönem üniversite yerleşke giriş kapılarından farklılaşan bir örnek: Dokuz Eylül Üniversitesi Tınaztepe Yerleşkesi Doğu Kapısı. *Eksen Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(1), 42-59.
- Hersberger, R. G. (1992). A Study of Meaning and Architecture. Nasar, J. (Ed.), *Environmental Aesthetics: Theory, Research, Applications* (p. 175-194). Cambridge University Press.
- Kaplan, S., Kaplan, R., Wendt, J. S. (1972). Rated Preference and Complexity for Natural and Urban Visual Material. *Perception & Psychophysics* 12(4), 354-356. <https://doi.org/10.3758/BF03207221>
- Kaplan, R., Kaplan, S. (1989). *The experience of Nature: a psychological Perspective*. (1. Baskı). ABD Ann Arbor Michigan
- Kaplan, R., Kaplan, S., Ryan, R. L. (1998). *With People in Mind: Design and Management of Everyday Nature* (1. Baskı). Island Press.
- Nasar, JL (1992). Visual Preferences in Urban Street Scenes A Cross-Cultural Comparison between Japan and the United States. Nasar, J. (Ed.), *Environmental Aesthetics: Theory, Research, Applications*. Cambridge University Press.
- Porteus, J D (1996). *Environmental Aesthetics, ideas, politics and planning*. Routledge.
- Yazıcıoğlu, Y., Erdoğan, S. (2007). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Detay Yayıncılık.
- TÜİK (2021). "Adrese dayalı nüfus sayım sistemi". www.tuik.gov.tr (Son erişim tarihi: 6 Aralık 2021).

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Open Sesame! The Magical Words of the World of Meaning of Human Beings: Dialectical Harmony of the Symbolical Forms

Açıl Susam! İnsanın Anlam Dünyasının Büyülü Sözcükleri: Sembolik Formların Diyalektik Harmonisi

Ümit KARTAL

Asistant Prof., Muş Alparslan University, Philosophy Department, Muş, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Muş, Türkiye

ORCID: 0000-0002-8440-2968 | Email: umutkartal@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Kartal, Ü. (2023). Open Sesame! The Magical Words of the World of Meaning of Human Beings: Dialectical Harmony of the Symbolical Forms. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 123-140.

Kartal, Ü. (2023). Açıl Susam! İnsanın Anlam Dünyasının Büyülü Sözcükleri: Sembolik Formların Diyalektik Harmonisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 123-140.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 19 July/19 Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 5 September/ 5 Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 123-140

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ümit KARTAL).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Abstract

Ernst Cassirer was made an original contribution to the philosophy of the twentieth century with his genuine series of the *Philosophy of Symbolic Forms*. Cassirer evaluates the various moments of culture from an integral perspective. Cassirer's contribution to the philosophical agenda was reinforced by the works *An Essay on Man* and *The Myth of the State*. These latter works, however, go beyond mere repetition and summary of Cassirer's thought. Particularly, *The Myth of the State* is important to confront a problem left open by Cassirer's integral philosophy of culture; the return of myth that consolidates contemporary political thought and action. Cassirer defines culture as the progressive process of human emancipation; analyses the element of culture in dialectical harmony, without reducing one to the other. Although Cassirer presents a systematic philosophical framework, it triggers a series of questions waiting to be resolved within itself. In this study, first, the aspects of Cassirer's philosophy of culture that give the opportunity to comprehend the various dimensions of the human beings' world of meaning will be discussed in detail. Then, it will be tried to describe the depth and limit of the original cultural analysis revealed by this systematic approach to update itself in the face of a historical problem.

Keywords: Symbolical forms, the world of meaning, culture, self-knowledge, history, political myths

Öz

Ernst Cassirer *Sembolik Formlar Felsefesi* yapıtıyla yirminci yüzyıl felsefesine özgün bir katkıda bulunmuştur. İnsanın dünyayla kurduğu iletişim ve etkileşimin sembolik boyutunu kuşatıcı bir biçimde ele alan bu çok yönlü çalışmada Cassirer kültürün muhtelif uğraklarını bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirir. Cassirer'in felsefi gündeme sunduğu katkı *İnsan Üstüne Bir Deneme* ve ölümünden sonra yayımlanan *Devlet Efsanesi* yapıtlarıyla pekiştirilmiştir. Ne var ki bu son yapıtlar yalnızca Cassirer'in düşüncesinin basit bir tekrar ve özetinin ötesine geçerler. Özellikle *Devlet Efsanesi* Cassirer'in bütüncül kültür felsefesinin açıkta bıraktığı bir sorunla yüzleşmek bakımından önem taşır; mitosun çağdaş siyasal düşünce ve eylemi katılaştıran geri dönüşü. Cassirer kültürü insan özgürleşiminin yenilikçi süreci olarak tanımlar; kültürün öğelerini diyalektik harmonisinde, birini diğerine indirgemeksizin, çözümler. Bir kültür metafiziğinin mevcut sorunları ortadan kaldıracığı şüphelidir ancak kültüre ilişkin bütüncül bir bakış sunacak felsefi bir çerçeve hala güncel bir ihtiyaçtır. Cassirer böylesi bir çerçeveyi sunmakla birlikte kendi içinde çözüme ulaştırılmayı bekleyen bir dizi soruyu tetikler. Bu çalışmada öncelikle Cassirer'in kültür felsefesinin, sembolik bir varlık olarak insanın anlam dünyasının muhtelif boyutlarını kavramaya fırsat veren yanları ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ardından bu sistematik yaklaşımın ortaya koyduğu özgün kültür çözümlemesinin tarihsel olarak karşılaştığı bir problemle kendini güncellemesinin derinlik ve sınır ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sembolik formlar, anlam dünyası, kültür, kendini bilme, tarih, siyasal mitler

Introduction

Ernst Cassirer wrote *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture* in the absence of an English translation of his three volumes of the *Philosophy of Symbolic Forms*. It was written in English and published in the USA fifteen years after the last volume of the *Philosophy of Symbolic Forms* (1929) and a year before Cassirer passed away. There is indeed a fourth volume of the work compiled under the subtitle of *The Metaphysics of Symbolic Forms* which brings various writings of Cassirer considered as sequel to the oeuvre. Contrary to the interpretive literature, in the Preface, Cassirer emphasizes that this *Essay* is “a fresh start” and “an entirely new book,” it is not mere summary of the *Philosophy of Symbolic Forms* (1992, p. vii). Regarding the persistent requests of an English translation of the former works, Cassirer finds it “impracticable” and “unjustifiable to reproduce the former book [PSF] in its entirety” (1992, vii). What makes it impracticable and unjustifiable, for him, on the one hand, is because of the difficulty and abstractness of the subject and, on the other, because of some novelties of Cassirer’s own approach based on the outcomes of his continuous work on the same subject. The first novelty of the *Essay on Man* can be seen in Cassirer’s reconsideration of the basic meaning of sign and symbol by adding this relationship a new one: signal. Regarding this novelty, we see the influence of Susan Langer on Cassirer. Of course, the relationship between those two distinguished philosophers is considerably mutual, rather than being one-sided. Auxier holds that “Cassirer probably took his distinction between signal (used interchangeably with “sign”) and symbol from Langer’s *Philosophy in a New Key* (1942), because the first time he ever made such a distinction was in *An Essay on Man* (1944; 1992), even if he made it differently from Langer” (1997, p. 94). The second significant point is Cassirer’s approach toward history. History, for him, is not “a narration of dead facts and events,” but an organon of self-knowledge (1992, p. 206).

Cassirer holds that for a systematic philosophy of culture, self-knowledge, knowledge on human nature is of a central importance. He raises a radical critique against the groundless assumption of animal rationale as the fundamental characteristics of human beings. However, for Cassirer, if there is such a thing as human nature it is not fixed, static, and substantial, but a dynamic and functional one. The polyphony of human nature can only be heard by means of a medium that has same characteristics, namely, symbolism. Therefore, the philosophy of symbolic forms (philosophy of culture or philosophical anthropology) sets up a new agenda before the whole project of philosophy. It must do away with the traditional western metaphysics based on the logic of being. Nevertheless, Cassirer is not content with the philosophical empiricism as much as philosophical idealism. The latter annihilates the diversity and the difference of the symbolic universe, while the former cuts us off from the universal by being immersed in particularity. The task of the philosophy of symbolic forms is to grapple with “the dynamics of the giving of meaning” and “the riddle of becoming of [symbolical] forms” (Cassirer, 1996, p. 3). Cassirer holds that a human being is an animal symbolicum (1992, p.

26). She, as “a subject-object of culture,” is also a historical creature (1996, p. 35). The tragedy of being a historical creature lies in the fact that historical events cannot be repeated or reversed. The only possible way to deal with this historical factuality is to reconstruct it, since they belong to the past and are no longer subject to observation, or empirical reconstruction. Thus, to decipher the book of human nature and culture, philosophical anthropology needs to appeal to a new measurement or method, namely, hermeneutics, descriptive analysis, or continuous interpretation and reinterpretation.

Before proceeding to focus on a presentation of Cassirer’s novelties in the *Essay on Man*, I will begin with the story of Ali Baba and Plato’s metaphor of the cave. It is so stereotypical to compare the east and west in terms of binary oppositions, namely, heart and mind, irrationality and rationality, oral culture and written culture, uncivilized and civilization, and so on. Here I do not intent to make a comparison and contrast between the occidental and oriental modes of thinking, though it would be a useful one concerning how symbolic forms bound to temporal and, in a broad sense, spatial limits. Nor I present a critique of this nonsensical and partial reading of west-east dichotomy. What I am interested in is to point out the significance of the symbolic process in the way of human beings’ search for meaning. Especially, I will try to point out Cassirer’s genuine endeavor to embrace all cultural symbolic forms in their own peculiarities and dialectical relations to each other without reducing any of them to pre-established metaphysical assumptions.

1. The Caves: Plato and Ali Baba

The principle of symbolism, with its universality, validity, and general applicability, is the magic word, the Open Sesame! giving access to the specifically human world, to the world of human culture. E. Cassirer, *An Essay on Man*

Let us wander off the subject a little bit more. Ali Baba and Forty Thieves is a part of medieval Arabic literature, though, it is a matter of contention whether it is a later addition to One Thousand and One Night. Story simply goes like that. In contrast to his brother Cassim’s voracity, Ali Baba is a naïve man. One day, Ali Baba, a poor woodcutter, happens to see a group of thieves in front of a cave. He overhears that they spell a word, open sesame, in order a self-opening enormous stone door to let them enter the cave. After they leave the cave, he tries to enter the cave and let out the words: open sesame! As he steps into the cave, he realizes that it is a kind of storehouse where they hoard the precious stuff they stole. Like Pandora’s Box, once the door is open it is no longer easy to predict or have control over what will follow. In the same way of all eastern storytelling, the story of Ali Baba contains a great deal of life-lessons. It is a life changing experience both for Ali Baba and the world around him. However, the magical word, open sesame, is a precondition for this experience, that is, for entering the cave.

Plato, however, cautiously distinguishes two modes of thinking, that is, a careful distinction between $\mu\theta\omicron\varsigma$ and $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$, the employment of mythological examples and

metaphors is a prevalent theme as a pedagogical tool. Hundreds of years before the story of Ali Baba, in the West, Plato held his famous analogy of cave, which represents a paradigmatic example to understand the constitution and conception of reality along with a specific kind of metaphysics determined the western intellectual history, namely, metaphysics of being. To understand the phenomenal world, that is, the world of becoming, we first need to leave aside what belongs to unreliable sense perception and to turn toward what lies behind them. As to Plato, the relation between the knower and object known manifest itself in the hierarchy of a divided line. What is real and gives the reality to the rest is not the world of becoming, but the world of being. Contrary to Ali Baba's experience, Plato's analogy of cave aims at leading us out of the cave by means of a philosophical system, a metaphysic, in which ethical, epistemological, and ontological overlapped through a single but fundamental concept: being.

Either to enter or leave out the cave, the world of meaning of human beings entails a starting point, that is, a ground on which the rest can be built up. Once the magical word spelled out, there appears the polyphony and polychromy of the human nature and culture. As to Cassirer, what is of great significance for a systematic philosophy of culture that aims at arriving objectivity and universality without sacrificing the diversity and individuality is a constant critique of the western metaphysical tradition based on a "safety first" guiding principle (Dewey, 2008, p. 230).

2. Animal Symbolicum

The world of meaning of human beings is not a closed circle that moves within itself towards perfection, repeating itself always in the same way and same order. Nor is it a straight line moves forward without any intervention. Amid the excessiveness and criminality of the twentieth century, at a time one could hardly hold on to the idea of progress, Cassirer wrote his three volumes of *Philosophy of Symbolic Forms* as a search for a systematic philosophy of culture in which he took on an implicit analysis and critique of the collapse of the world of meaning of human beings. For Cassirer, the world of meaning of human beings can be understood as a progress, process, and self-liberation in terms of dialectical unity of symbolic forms. However, this is not a sheer optimism that eliminates the apparent conflicts of different aspects of symbolical forms, but the subtext of the *Philosophy of Symbolic Forms* provides us an insightful forewarning, namely, what will happen if the diversity and difference of the symbolical universe is destroyed by means of the domination of one of the symbolical forms for the sake of unity and homogeneity.

The first half of the twentieth century is an extraordinary example of the collapse of the world of meaning of human beings in which the progressive and liberal aspects of symbolic modes of culture fall victim of the ideological terror in which Cassirer had his share. Cassirer was not engaged in politics. He did not write on specifically on politics either. Nevertheless, in his last works, *An Essay on Man* (1944) and *the Myth of State* (1946, published posthumously) we can find some implications about politics. In the *Essay on Man*, Cassirer claims that there is a mutual relationship between consciousness and

culture. And in *the Myth of State*, he investigates into the intellectual roots of the experience of totalitarianism. As for Cassirer, symbolic forms give way to self-liberation. He states, "Human culture taken as a whole may be described as the process of man's progressive self-liberation. Language, art, religion, science, are various phases of this process" (1992, p. 228). However, in the course of history we witness that these symbolic forms are subject to collapse. In the first volume of *the Philosophy of Symbolic Forms*, Cassirer explicitly points out the reason behind the conflicts of cultures. He states that "The particular cultural trends do not move peacefully side by side, seeking to complement one another; each becomes what it is only by demonstrating its own power against the others and in battle with the others" (1970, p. 82). Then the problem arises out of claiming that a particular cultural symbolic form is "the very core of objective and 'real'" (Cassirer, 1970, p. 85).

Cassirer's philosophy of symbolic forms reveals itself in a significant shift from the critique of reason to the critique of culture (1970, p. 80). The eclipse of reason, the disillusionment and disappointment of the fundamental claim to rationality brought about new questions and new approaches regarding older questions before philosophy and social sciences. Thus, Cassirer states, "reason is a very inadequate term with which to comprehend the forms of man's cultural life in all their richness and variety" (1992, p. 26). Nevertheless, the rejection of the assumption of rationality as the sole decisive and governing factor of being human does not necessarily lead us to its opposite, namely, irrationality. Rather, it requires a meticulous and sophisticated analysis of all aspects of the world of meaning of human beings beginning from materiality up to spirituality without neglecting any one of them and without seeking a hierarchy or domination among them. Though, certain complex animals, such as the anthropoid apes, have developed some symbolical behavior, Cassirer holds that symbolism is the distinguishing hallmark between organic and spiritual life. Symbolism is "the threshold of the human world" (1992, p. 31). Thus, the task of philosopher is to find out the structure of the meaning through a new medium outside the one-dimensional and reductive claim to rationality. For reasoning does not necessarily entail thinking, its business is to reason, provided that primary principles are given. The experience of totalitarianism, both in its ideological thinking and its actuality, was an indubitable example of the failure of the western thought's claim to rationality.

Cassirer's theory of human nature centers on a radical rejection of the reductive assumption of human nature based on rationality. A human being, for Cassirer, is an animal symbolicum. If there is such a thing as human nature it can be grasped as *vinculum functionale* intertwined with the symbolical universe. This universe, for Cassirer, consists of different and diverse, even conflicting, components such as language, myth, religion, and history. Moreover, all these symbolical forms are "the modes of spiritual formation" (1966, p. 1). As far as human beings are concerned, life has a meaning beyond the mere organic life. Spirituality is therefore the distinguished mark. Nevertheless, Cassirer persistently holds that there is no symbolical faculty in human

beings; neither fixed, nor predetermined. Despite the diversity in their manifestations, as to Cassirer, each symbolic form is a unitary energy of the human spirit and the spirit is nothing but the sum total of the dialectical interplay of symbolic forms.

In addition to Cassirer's meticulous investigation of the individual forms of culture, his project was focused on grasping the human culture as totality revealed by means of the dialectical interplay of the symbolical forms. Therefore, the task of a systematic philosophy of culture is to grasp this symbolical universe as an "organic whole" and to discover the common bond that holds them together (1992, p. 68). There is this strong tendency in Cassirer's philosophy of culture to arrive at universality, but it is fundamentally differing from the logic of being. Rather it seeks to find out the structure of the becoming of meaning, that is, beyond both the philosophical idealism and pure empiricism. He argues that there is a methodological dilemma between these two distinct ways. He argues that,

If we hold fast to the postulate of logical unity, the universality of the logical form threatens ultimately to efface the individuality of each special province and the specificity of its principle –but if we immerse ourselves in this individuality and preserve in our examination of it, we run the risk of losing ourselves and finding no way back to the universal (1970, p. 84).

To discover human nature and culture requires, as to Cassirer, to appeal to "all the available empirical evidence," but Cassirer was by no means an empiricist (1992, p. 69). By means of a systematic philosophy of culture, Cassirer endeavors to find out a dialectical unity among these polymorphic and variegated forms of culture without neglecting the particularity and avoiding the universal. Cassirer then asserts that the symbolic universe of human beings has a dynamical and harmonical balance and this balance issues from the confliction between the contrarities within the realm of symbolical universe.

3. Sign, Signal, and Symbol

For Cassirer, we need a new medium to grapple with discovering the world of meaning of human beings. Thus, as to him, this medium is the symbolic character of the world of meaning of human being. However, where or how one begins to understand this structure is still of a great significance. Cassirer holds that "in our study of language, art, and myth the problem of meaning takes precedence over the problem of historical development" (1992, p. 70). Then, regarding the symbolic forms, historical priority or posteriority does not give legitimacy for the assertions of inferiority or superiority among them. Cassirer's philosophy of culture rejects both the traditional western philosophy's unquestioned and arrogant trust on the claim of rationality and positivist approaches that underestimates certain aspects of the world of meaning of human beings such as mythology, religion.

Science is a late product of human culture, but it is not the ultimate stop of the humanity. Cassirer agrees that myth and religion, the oldest forms of the human symbolism, are the most conservative ones, but he refuses to concur with the positivistic approaches that holds these forms are belong to the childhood or immaturity of the human culture. In the formation of the dynamics of meaning, in the process and the progress of human culture they still have a distinguished place. Cassirer's philosophy of culture thus prescribes us a new lens to recover the nearsightedness of the reductionist approaches. There is, as to Cassirer, a progress in the realm of human *Kultur*, in a broad sense of the word, but it is not provided through the Hegelian *aufhebung*, but through a Heraclitean dialectical harmony stemming from the conflicts of different modes of symbolical forms. Nevertheless, Cassirer's philosophy of symbolic forms does not offer us an absolute relativism. Cassirer aims at establishing a universal and systematic philosophy of culture that embraces all different and diverse aspects of human culture.

Then, it is a crucial point for Cassirer to give a definition of symbols in general and its difference from sign and signal. Being a symbolical animal is the distinguished hallmark of a human being. Therefore, Cassirer begins his argument with distinguishing the human world from the world of animals. In his argumentation, Cassirer makes use of the biological theory of Johannes von Uexhüll (1864-1944). Reality for Uexhüll, Cassirer states, "is not a unique and homogeneous thing; it is immensely diversified, having as many different schemes and patters as there are different organisms" (1992, p. 24). Cassirer acknowledges Uexküll's original scheme of the biological world. Uexküll refuses to accept the distinction between lower and higher forms of life. For him "life is perfect everywhere; it is the same in the smallest as in the largest circle. Every organism, even the lowest, is not a vague sense adapted to (*angepasst*) but entirely fitted into (*eingepasst*) its environment" (1992, p. 24). Every organism "possesses a certain receptor and effector system." Only by means of the cooperation of these two systems an organism can survive. He calls this functional circle of the animal. Cassirer takes on Uexküll's scheme to figure out if it could be used "for a description and characterization of the human world." Nevertheless, human world, for Cassirer, has its own distinguishing characteristic. He says, "man has ... discovered a new method of adapting himself to his environment." Therefore, there must be a third link and it is the symbolic system. In this symbolic system, we encounter with an essential feature, "a new dimension of reality," which "transforms the whole of human life" (1992, p. 24). Therefore, it is no use in appealing to the animal world to grasp the dimensions of this distinguished characteristic of human beings. Cassirer holds that the phenomenon of human speech is the ground where we find this genuine characteristic of human beings.

Cassirer acknowledges certain findings of the psychologists who focused on animal behaviors, but he was reluctant and radically critical on the extension of these findings to the understanding and explanation of the phenomenon of human behavior. According to Koehler's research on chimpanzees, Cassirer states, we find certain patterns of expression by gesture. They do express their "rage, terror, despair, grief, pleading, desire,

playfulness, and pleasure,” by means of gesture, but there is still a fundamental discrepancy between the human and animal mode of signification (1992, p. 24). In the mode of signification of animal world Cassirer argues that there are “no signs which have an objective reference or meaning” (1992, p. 29). Signs, signals, and symbols completely belong to two different universes. While symbols belong to the human world, signals belong to physical world of being. Symbols functions as designators, but signals are only operators. Signals, Cassirer holds that, “have ... a sort of physical or substantial being,” and he adds that “symbols have only functional value” (1992, p. 32). The case of Helen Keller, a blind dead and mute child, shows us that the fact of symbolism cannot be grasped by appealing to the physical world. Keller’s discovery, “everything has a name,” proves that “a human being in the construction of his human world is not dependent on the quality of his sense material,” and he maintains that “man can construct his symbolic world out of the poorest and scantiest materials” (1992, p. 36). What Cassirer points out here is not a rejection of the sensuous aspect of process of the formation of meaning, but a surplus that there is no parallel in the animal world, namely, relational thought. Through his pioneer work, *the Philosophy of Symbolic Forms*, Cassirer seeks for the articulations of human world of meaning beginning from the spatial orientation of bodily experience up to the pure signification. It is only human beings that reach out this level of signification and it is only possible by means of her symbolical characteristic. “A sign or signal,” Cassirer holds, is “related to the thing to which it refers in a *fixed* and *unique* way” (1992, p. 36, emphasis added). On the other hand, a symbol is not only universal, but it is variable and mobile as well. These latter characteristics are, as to Cassirer, the distinguishing characteristic of the world of meaning of human beings that marks the “freedom and almost unlimited scope of human linguistic designations,” of which the mode of signification of the animal world lacks (1966, p. 332). Cassirer holds,

We do find, however, in man a special type of relational thought which has no parallel in the animal world. In man an ability to isolate relations- to consider them in their abstract meaning- has developed. In order to grasp this meaning man is no longer dependent upon concrete sense data, upon visual, auditory, tactile, kinesthetic data. He considers these relations ‘in themselves’ (1992, p. 39).

The difference between the human speech and the communication in the animal world is then expressed by two genuine characteristics of human speech. “The dematerialization of the signs,” which means “a communication without material samples,” is the first characteristic (1966, p. 332). The second characteristic is “the detachability,” which is revealed through use of names in human speech. Cassirer maintains that they are “no longer a part of the thing to which they point” (1966, p. 332).

4. A Return of/to Myth: *The Myth of the State*

There is a difference in terms of interpreting the uniting and dividing lines of Cassirer’s philosophy. Following Meland, it can be said that there are three distinct

understandings regarding classification of Cassirer's philosophy (2010, p. 237-238). There is on the one hand, "intellectual biography" approach, based on following Cassirer's intellectual emigrant route which is based on the inner transformation of Cassirer's thought. But this approach depends on the assumption that Cassirer's thought is "same throughout these different phases" (Meland, 2010, p. 238). Meland holds that the second approach to Cassirer's thought is determined by his three volumes of *the Philosophy of Symbolic Forms*. Meland calls this *structural approach* since it is based on the idea that all of the Cassirer's ideas can be reduced or traced back to *the Philosophy of Symbolic Forms* (2010, p. 238). Yet, there is, as to Meland, a third way of understanding Cassirer's work which can be derived from the *Essay on Man's* structure, namely *dialogical approach* (2010, p. 238). Here we are not interested in the question of classifying Cassirer's work in terms of a single principle, but considering this threefold division of understanding Cassirer's work, we are more prone to follow the third alternative as it can be clearly seen the general course of our interpretation. The scope of Cassirer's writings ranges from natural sciences to cultural sciences. But there is a distinct understanding peculiar to Cassirer's thought regarding how these two seemingly different spheres of science interact. The division between natural and cultural in science runs parallel to analytical and continental philosophical traditions in philosophy. Thus, Cassirer's philosophical attitude toward this division is determined by his giving "equal philosophical attention" to both sides. In doing so, he excels any other German philosophers after Kant (Friedman, SEP, 2022). On the other there is a systematic approach characterizing Cassirer's philosophy in terms of Neo-Kantianism and phenomenology. Though, one still needs to keep in mind that Cassirer's Kantianism depends on a distinct transformation, in his words, transformation of the critique of reason to critique of culture. And regarding his phenomenology, to differentiate it from the contemporaneous understanding, it must be noted that it is influenced by Hegelian understanding of it (Verene, 2011; s. 45-60). There is a tension between Cassirer's early and late conception of myth (Meland, 2010, p. 246). In his early period there is an explicit emphasis on epistemology, on the other hand in the late period is of implicit political incentives. But it is important not to ignore Cassirer's interpretation of culture's diverse forms in terms of a harmony in conflict which is evident from the beginning of his oeuvre. As to Pedersen, Cassirer's two different conceptions of myth cannot be seen as a total rejection, but a re-modelling of the former one (quoted from Meland, 2010, p. 248). Rather than a reductionist approach, Cassirer's work is in a search for grasping the universe in its plurality. Thus, in Grosholz's terms, the context of the search for irreducible plurality of the universe differs from the Hegelian and Kantian complete and unified system approaches as well (2010, p. 695).

Cassirer was by no means a political philosopher. Though his last work, *The Myth of the State*, can be considered a genuine contribution to the corpus of modern political theory, one still needs to make clear the nature of this genuineness (Schrems, 1967, p. 180). Cassirer's initial aim at writing a work on politics is essentially because of serious challenge posed by the modern factual reality of nazi ideology against his full frame

explanation of culture in terms of harmonious unity. Cassirer's abrupt interest in politics caused by a forced encountering with the actual political agenda leads us to compare him in a sense to Kant at some point:

While Kant openly took a stance in support of republican cosmopolitanism against absolutist power, enthusiastically applauding the French Revolution in spite of its traumatic and inevitable side-effects, Cassirer, in his turn, had to confront the totalitarian ideology of Nazism in the field of the History of Ideas... (Aramayo, 2019, p. 275).

Cassirer claims that myth ends where philosophy begins (1946, p. 182). Therefore, *The Myth of the State* aims at dealing with the understanding of "the struggle against myth in the history of political thought" (1946, p. 51). In this work Cassirer, however, turns his attention to the historical roots of myth to making sense of its actual return. He especially deals with the worship of hero and race myths derived from the understanding of Carlyle and Gobineau. Nevertheless, he grapples with any example of the actual political myths. (Mali, 2008, p. 145). Myths' foundational aspects became yet a distinguished issue within the realm of social sciences after Cassirer, especially after the World War II (Mali, 2008, p. 141). The fundamental problem for Cassirer is to question the reemergence of myth within the political realm and its invasion of the social and cultural life altogether. Such a questioning is parallel to that of human consciousness. For social consciousness of human beings is of two aspects: identification and discrimination. Myth is a genuine resort to one's making connection to the community with a distinct sense of belonging, and it is thus a focal point in terms of social identity. Myths are in this sense not only fictional but foundational stories as well (Mali, 2008, p. 138). Thus, the driving question for Cassirer as follows: "How was it that a militaristic and genocidal regime (German National Socialism) could usurp a constitutional liberal-democratic republic with such extraordinary rapidity and with so little resistance?" (Bailey, 2010, p. 54). Therefore, the essential question is rather how humans as rational beings were convinced to those fabricated myth than how Nazi's used myths (Mali, 2008, p. 148). Cassirer binds this return of myth to losing intellectual center of the age:

But the mythical monsters were not entirely destroyed. They were used for the creation of a new universe, and they still survive in this universe. The powers of myth were checked and subdued by superior forces. As long as these forces, intellectual, ethical, and artistic, are in full strength, myth is tamed and subdued. But once they begin to lose their strength chaos is come again. Mythical thought then starts to rise anew and to pervade the whole of man's cultural and social life (1946, p. 298).

Myths, fabricated by those who are in power, suspend the individuality, but gives individual a sense of belonging, namely an identity gained only through being a distinct member of the community by giving herself in completely. In this manner without being

aware of the paid price, the individual is granted a pseudo freedom and happiness which are totally illusory:

But here are men, men of education and intelligence, honest and upright men who suddenly give up the highest human privilege. They have ceased to be free and personal agents. Performing the same prescribed rites they begin to feel, to think, and to speak in the same way. Their gestures are lively and violent; yet this is but an artificial, a sham life. In fact they are moved by an external force. They act like marionettes in a puppet show-and they do not even know that the strings of this show and of man's whole individual and social life, are henceforward pulled by the political leaders (1946, p. 286).

Cassirer in his last years endeavors to go through his views on myth in the face the destructive return of the myth affecting all the realms of life. But it is clear from a close reading of his work, it can easily be seen that Cassirer provides us neither an examination of any actual political myth, nor offers a solution to overcome this form of evil which is destroyed social and cultural life. It is yet possible to understand his last effort, as he emphasized in *The Philosophy of Enlightenment*, to overcome evils caused by the state and society, one still needs to draw “clear insight into the grounds and origins of abuses [of reason]” (Cassirer, 1951, p. 267). Thus, it also defines the essential tension and conflict between Cassirer’s theoretical and practical philosophy.

Thus, he endeavors to make some rectifications on his former theory of myths (Mali, 2008, p. 137). Even though Cassirer’s former explanation of myth is not exactly run parallels to the positivistic theory of social progress yet, it still falls short of giving a complete understanding of modern political myths. In his late and untimely intervention, we see a distinct phenomenon, an ages’ passing view on the political issues. Voegelin, in his acknowledgement of Cassirer’s last contribution to philosophy, notes that such a melancholic acknowledgment does not only bid farewell to the erudite philosopher himself, but it is also a nostalgia for a passing age’s way of philosophizing (1947, p. 445). Contrary to the attentive and deferential attitude of Voegelin, another distinct philosopher of politics, Leo Strauss holds Cassirer, by following Hermann Cohen, responsible for the silent disappearance of ethics within the agenda of philosophy regarding his philosophy of symbolic forms, and moreover Strauss claims that Cassirer was a distinguished philosopher of philosophy, but not a philosopher; he was erudite, but had no passion (1959, p. 246). Voegelin’s interpretation marks the untimely, in fact belated, character of Cassirer’s contribution. Nevertheless, there is a distinct return to Cassirer’s philosophy since a while. And this turn is essentially marked by ethico-political reading of Cassirer (Meland, 2010, p. 235). Skidelsky binds this turn, “Cassirer renaissance” as he calls it, to political reasons (2008, p. 7). Cassirer’s untimely and belated thoughts on politics may not be a guide to complete and comprehensive understanding of politics on his time, but regarding the current political issues which come to the fore all

around the world in which anti rationalist and reactionary populist movements come forward, reading Cassirer anew may shed light on the issues at hand and pave the way for thinking them genuinely (Bailey, 2020, p. 62; Coskun, 2007, p. 155).

Cassirer examines political myths by means of four essential aspects in which political sphere was shaken to the foundations. Bailey sums up these four essential aspects as such:

1. the inculcation of an overwhelming sense of fatalism: that there is no way of escaping the present crisis from conventional, constitutional means. ...fabricat[ing] blueprint for ... changes, and thus encourag[ing] a collective desire for salvation at the hands of charismatic leaders offering 'miracle cures.'
2. the state needs to 'proclaim a single, simple supreme value around which all members of society could find true unity, one which could not permit another value next to it. The supreme value could be a race, a nation, or an ethnically-defined community'.
3. all other ethical or other forms of cultural cultivation that might contradict the supreme value, and thus sow doubt as to its inviolate sanctity, are to be declared null, void and rendered ineffective, often through campaigns of violent vilification and denigration.
4. the introduction of new political rites that cultivate a culture of mass, permanent hysteria and encourage an attitude of unquestioning acquiescence (Bailey, 2020, p. 55-56).

Cassirer admits that myths are foundational stories that leads to identification of individual to the society, but he wants to make us realize that there is a distinct discrepancy between the ancient and modern conception of the myth making function. The former is a kind of natural creative process towards individuals' interaction with the natural and cultural environment, the last is a kind of mechanical fabrication. Myth has strong relation with the magic. Ancient understanding of myth in its relation to magic emerges in the desire of having control over the natural world. But the relation of myth to magic in the modern understanding is essentially based on the desire of having control over the social world. In comparison with our examples of Ali Baba's and Plato's adventures of entering and leaving the cave, the emphasis on the magic is on the side of having control over the natural world, technically speaking the issue at hand is essentially epistemological with its ontological repercussions. On the other hand, modern world's extremities such as totalitarian experiences from all sides of the political ideologies displaced the emphasis and put it over having control over the social world. Barash claims that politics became problematic issue of philosophy in the late 19th century in Europe and in the 20th century it became more problematical than ever before because of the radicalization of political tendencies in the Europe (2000, p. 121). With reference to Herman Heller, he added that the outcome of this radicalization is the

fictionalization of politics (2000, p. 124). The hiatus between reality and politics thus became gruesome. It can be summed up in Mussolini's reckless division between the myth of the state and its correspondence to reality (Barash, 2000, p. 125).

The Myth of the State published posthumously comes to the agenda of the intellectual public within the same year of the publication of *The Dialectic of Enlightenment* in which the distinguished thinkers of the Critical Theory, Horkheimer and Adorno, propose an interesting theory regarding the Enlightenment. Contrary to the mainstream conception of the Enlightenment, even the Enlightenment's own self-understanding, they see in the tradition just what it claims to part away from, namely mythos: "Myth is already enlightenment, and enlightenment reverts to mythology" (Horkheimer and Adorno, 2002, p. xviii). There is thus, in the Enlightenment, a reversal and a regress to the mythos. Voegelin concurs with the Critical Theory's grappling with the sinister relationship between myth and reason. As to him Cassirer's claim to overcoming myth through reason is a kind of "problematical victory" because he concludes that "*The Myth of the State* is written as if it had never occurred to the author that tampering with a myth, unless one has a better one to put in its place, is a dangerous pastime" (1947, p. 447). Although Cassirer values reason over myth, he is also influenced by Romantic's reaction to the Enlightenment's reductive rationality principle. However, he does not share Romantics' contempt for science (Grosholz, 2010, p. 695). Yet Leo Strauss sees Cassirer's attitude towards the Enlightenment and Romanticism ambiguous, he considers Cassirer's philosophy as a form of aestheticism which is essentially a mark of romanticism (1959, p. 295).

Concluding Remarks: History and Politics as Organon of Self-Knowledge

In his genuine distinction between the two modes of signification by means of the meticulous analysis of the opposition between signs, signals, and symbols, Cassirer, in his *Essay on Man* discusses an important aspect of the world of human meaning: history. It is of great importance for a systematic philosophy of culture that struggles to understand the symbolical world, since the world of meaning of human beings radically differs from the physical world. Therefore, its methodology must be distinguished from the methods of natural science that deals with the physical facts.

A human being is a creature of culture and of history. On the other hand, culture is not something homogenous, it rather has different constituents such as myth, religion, language, science, art, history. Moreover, these different symbolical forms of the world of human culture appear in human experience as "a perpetual strife of diverse conflicting forces" (1992, p. 71). A philosophy of culture must do away with the logic of being to save the particulars, but at the same time it needs to reach out a universal synthetic approach to grasp the totality of culture amid this apparent confliction. In this respect Cassirer's reconsideration of history and historian explicitly refers to the terminology of the Heraclitean dialectics. A historian, then, needs to learn how to discover the hidden harmony beyond the apparent strife of conflicting forces. To grasp the culture as an

organic whole, a historian must go beyond being a mere annalist or a chronological narrator of the historical events, since “language, art, myth, religion are no isolated, random creations. They are held together by a common bond” (1992, p. 68). A historical fact differs radically from a physical fact. It is not subjected to observation or experiment since uniqueness and irreversibility are the fundamental characteristics of historical facts. Cassirer holds that “in order to possess the world of culture we must incessantly reconquer it by historical recollection. But recollection does not mean merely the act of reproduction. It is an intellectual synthesis – a constructive act” (1992, p. 186). Therefore, the task of history is determined by a ceaseless interpretation and reinterpretation of the dialectical interplay of the different and diverse modes of symbolic forms. Historical facts cannot be observed, experimented, or reproduced, but they can be reconstructed ideally. Historical knowledge, therefore, belongs to hermeneutics. It is a subject of semantics, rather than physics. Historical knowledge does not seek for an objective knowledge of the external things, but it is intrinsically a self-knowledge of human beings insofar as a human being is understood as a symbolical animal.

Even if sociability is not only a distinct ability of human beings, but the components of symbolical forms is also, for Cassirer, the constitutive elements for a higher form of the social life. Through them human beings develop a social consciousness. This social consciousness, Cassirer holds, “depends upon a double act, of identification and discrimination.” And he maintains that “man like the animals, submits to the rules of society, but in addition, has an active share in bringing about, and an active power to change, the forms of social life” (1992, p. 223). Therefore, a genuine philosophy of culture entails a systematic approach to embrace all the aspects of the world of meaning of human beings, namely, the symbolical universe. This universe is, for Cassirer, a totality and a harmonic unity insofar as it is grasped in a proper way that reveals the dialectical harmony between the world (not-I or the object) and the subject (I or consciousness) through a distinct understanding of symbolism. Then, the question that is up in the air and is open to a further question is: if the world of human culture is in fact a harmonic unity or not. If it is harmonical then how can we explain the clashes within the context of a particular culture or outside this familiar comfort zone, namely, intercultural context. Or one needs to ask if it is not a harmonic unity, then one still needs to ask the question of how it is to be achieved and maintained? As it is presented above Cassirer has a genuine answer to the first question. Nevertheless, the latter question is left to unsolved. How can the implications of this genuine philosophical analysis of culture be translated into the practical and political action? It is quite clear that Cassirer, except his last and untimely work, did not write directly on politics or political aspects of symbolic forms, but his work is rich enough to pave the way a tenable approach. Thus, so-called Cassirer renaissance is not just an incidental return to his works, or it is not solely based on certain professional academical interest. But the clashes in the modern world which shake down the political realm requires us once more to delve into the difference and diversity of cultural life at large. Cassirer’s work then provides us rich critical source to begin with.

References

Aramayo, R. R. (2019). The kantian background to Cassirer's political commitment and its parallelisms with Kant's republicanism and support of the French Revolution. *Contextos Kantianos: International Journal of Philosophy*, No: 9, 274-92.

Auxier, R. (1997). Susanne Langer on symbols and analogy. *Process Studies* V, 26(1-2), 86-106.

Bailey, M. (2020). Cassirer, fatalism and political myth: historical lessons in the consequences of pessimism for international relations. In *Pessimism in International Relations: Provocations, Possibilities, Politics*, (53-66). Springer.

Barash, J. A. (2000). Political mythologies of the twentieth century in the perspective of Hermann Heller, Ernst Cassirer, and Karl Löwith. *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, No: 6, 121-33.

Cassirer, E. (1946). *The myth of the state*. New Heaven: Yale University Press.

Cassirer, E. (1951). *The philosophy of enlightenment*. (F. C. A. Koelln and J. P. Pettegrove, Trans.). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Cassirer, E. (1966). *The philosophy of symbolic forms*. volume 3: The phenomenology of knowledge. (R. Manheim, Trans., C. H. Hendel, introductory notes). New Heaven and London: Yale University Press.

Cassirer, E. (1970). *The philosophy of symbolic forms*. volume I: Language. (R. Manheim, Trans., C. H. Hendel, Preface and Introduction). New Heaven and London: Yale University Press.

Cassirer, E. (1992). *An essay on man: An introduction to a philosophy of human culture*. New Heaven and London: Yale University Press.

Cassirer, E. (1996). *Philosophy of symbolic forms*. volume 4: The metaphysics of symbolic forms. (J. M. Krois and D. P. Verene, Edited by, J. M. Krois, Trans.). New Heaven and London: Yale University Press.

Coskun, D. (2007). The politics of myth: Ernst Cassirer's pathology of the totalitarian state. *Perspectives on Political Science*, 36(3), 153-67. DOI: 10.3200/PPSC.36.3.153-167.

Dewey, J. (2008). A quest for certainty. In *The later works of John Dewey* volume 4, 1925-1953. (J. A. Boydston, Edited by, S. E. Toulmin, Introduction by). Carbondale: Southern Illinois University Press.

Grosholz, E. R. (2010). The humanism of Ernst Cassirer. *The Hudson Review*, 62(4), 691-698.

Horkheimer, M. and T. W. Adorno. (2002). *Dialectic of enlightenment. Philosophical fragments*. (G. S. Noer, E., Edited by, Jephcott, Trans.). Standord, California: Stanford University Press.

Friedman, M. (2022). "Ernst Cassirer", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2022 Edition), (E. N. Zalta, edited by.). <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/cassirer/>>.

Langer, S. (1942). *Philosophy in a new key: A study in the symbolism of reason, rite, and art*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Mali, J. (2008). The myth of state revisited: Ernst Cassirer and modern political theory. In *The Symbolic Construction of Reality: The Legacy of Ernst Cassirer*, (135-162). Chicago and London: The University of Chicago Press.

Meland, I. (2010). Rehabilitating Ernst Cassirer and his philosophy—four recent contributions. *SATS*, 11, 235-256.

Schrems, J. J. (1967). Ernst Cassirer and political thought. *The Review of Politics*, 29(2), 180-203.

Skidelsky, E. (2008). *The last philosopher of culture*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Strauss, L. (1959). *What is political philosophy and other studies*. Illinois: The Free Press of Glencoe.

Verene, D. P. (2011). *The origins of the philosophy of symbolic forms: Kant, Hegel, and Cassirer*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.

Voegelin, E. (1947). The myth of the state. *The Journal of Politics*, 9(3), 445-447.

Publication Ethics

The author declares that all ethical principals and rules were followed in data collection, analyses, and reporting process.

Ratio of Author Contribution

This article was written by one author.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest.

The Impact of Fiscal Policies on Unemployment: An Empirical Evidence for Türkiye

Maliye Politikalarının İşsizlik Üzerine Etkisi: Türkiye için Ampirik Bir Kanıt

Mehmet SONGUR

Assoc. Prof., Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Diyarbakır, Türkiye
Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Diyarbakır, Türkiye
ORCID: 0000-0003-4763-9314 | Email: mehmet.songur@dicle.edu.tr

Seher GÖKPINAR

Res. Assist. Dr., Hitit University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Finance, Çorum, Türkiye
Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Çorum, Türkiye
ORCID: 0000-0003-0974- 6151 | Email: sehergokpinar@hitit.edu.tr

Burak SERTKAYA

Assist. Prof., Hitit University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Çorum, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Çorum, Türkiye
ORCID: 0000-0001-9551-3439 | Email: buraksertkaya@hitit.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Songur, M., Gökpinar, S. and Sertkaya, B. (2023). The Impact of Fiscal Policies on Unemployment: An Empirical Evidence for Türkiye. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 141-160.

Songur, M., Gökpinar, S. ve Sertkaya, B. (2023). Maliye Politikalarının İşsizlik Üzerine Etkisi: Türkiye için Ampirik Bir Kanıt. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 141-160.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 07 July /Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 18 August/Ağustos 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 141-160

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet SONGUR, Seher GÖKPINAR, Burak SERTKAYA).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Abstract

The economic policies implemented in a country can directly or indirectly affect many macroeconomic indicators. One of these macroeconomic indicators is the unemployment rate. The government's aim to reduce unemployment with the economic policies they implement. Especially in times of crisis, fiscal policies come to the fore, find a wider application area and support employment. The effects of fiscal policies may differ between expansionary and contractionary policies. The aim of this study is to investigate the effect of fiscal policies implemented in Türkiye on unemployment. For this purpose, monthly data for the period 2014:1-2022:12 were used in the study. In the study, public expenditures, direct and indirect tax revenues are used to represent fiscal policy. The ARDL bounds test was used in the analysis. In addition, the frequency domain causality test developed by Breitung and Candelon (2006) was used to the robustness check of the findings. The findings show that increases in government expenditures increase unemployment in the long run. On the other hand, while increases in indirect taxes reduce unemployment, increases in direct taxes have no effect on unemployment. The findings obtained from the causality test also support this situation.

Keywords: Fiscal policy, unemployment, ARDL bounds test, frequency domain causality test

Öz

Bir ülkede uygulanan iktisat politikaları birçok makro iktisadi göstergelyi doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Bu makro iktisadi göstergelerden birisi de işsizlik oranıdır. Hükümetler uyguladıkları iktisadi politikalarla işsizliğı azaltmayı hedeflemektedirler. Özellikle kriz dönemlerinde maliye politikaları gündeme gelmekte, daha geniş uygulama alanı bulmakta ve istihdamı desteklemektedir. Maliye politikalarının etkileri genişletici ve daraltıcı politikalarda farklılık gösterebilir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de uygulanan maliye politikalarının işsizlik üzerine etkisinin araştırılmasıdır. Amaç doğrultusunda çalışmada, 2014:1-2022:12 dönemine ait aylık verilerden yararlanılmıştır. Çalışmada maliye politikasını temsilen kamu harcamaları, dolaylı ve dolaysız vergi gelirleri kullanılmıştır. Analizde ARDL sınır testi kullanılmıştır. Ayrıca elde edilen bulguların sağlamlığı için Breitung ve Candelon (2006) tarafından geliştirilen frekans alanı nedensellik testi kullanılmıştır. Bulgular, uzun dönemde kamu harcamalarındaki artışların işsizliğı arttırdığını göstermektedir. Diğer taraftan dolaylı vergilerdeki artışlar işsizliğı azaltırken, dolaysız vergilerdeki artışların işsizlik üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır. Nedensellik testinden elde edilen bulgular da bu durumu desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Maliye politikası, işsizlik, ARDL sınır testi, frekans alanı nedensellik testi

Introduction

One of the main goals of every country is to increase the welfare of the country. In order to increase economic welfare, unemployment should be reduced by producing policies to ensure full employment. The unique structure and demographic characteristics of each country have a direct impact on unemployment. Therefore, economic administrations of countries decide which methods to use while trying to reduce unemployment and increase social welfare. The public sector, which has a decisive influence among economic units, has an important function at this point. However, depending on the role attributed to the state in economic life, the size of the public sector and solutions to combat unemployment have been debated for years. This situation varies according to the political economy systems of countries.

Historically, there are several influential schools of thought on what the role of the state should be in the economy. Accordingly, the classical economic school, which is one of the most prominent of these schools, attributes the main cause of temporary instabilities in the economy to the interventions made in the economy through public expenditures, taxes and similar instruments. According to them, unemployment is voluntary and interventions in the economy are not effective at full employment. According to the Keynesian school, which adopts the opposite view to the classical economic view, unemployment is involuntary and the economy is not always at full employment. In the Keynesian school, what needs to be done is to eliminate this inadequacy through state intervention. In Keynesian thought, a decrease in aggregate demand will be achieved through an increase in public expenditures. In this way, national income and employment level will increase. Therefore, government intervention in the economy through fiscal policy instruments will bring the economy out of the underemployment level. Especially in times of crisis, fiscal policies come to the agenda more frequently and find a wider application area.

Theoretically, an increase in public investment will have different effects on private investment. First of all, the need to finance the increase in public investment implies higher taxes, or it may lead to a demand for more funds from the government in capital markets. Ultimately, this would lead to higher interest rates. A possible reduction in savings available for private investors could lead to an crowding out effect on private investment. On the other hand, public investment can create more favorable conditions for private investment. For example, additional infrastructure spending will increase the productivity of private investment (Afonso & Aubyn, 2009, p. 21-22). That is, higher public investment may crowding out private spending on capital goods, regardless of the financing mechanism. Or, higher public spending on infrastructure facilities, health and education may have a crowding-in effect on private investment by increasing marginal productivity (Bahal et al., 2018, p. 323). If the crowding-out effect is more dominant in an economy, the level of total investment in the economy will fall as the

increase in public investment cannot be offset by a net decrease in private investment. A decline in total investment implies a decline in output and employment. On the other hand, if the pull effect of public investments is more dominant in an economy, additional public investments will increase national income and employment (Topal, 2017a, p. 189). In addition to all these, it can also be said that an increase in government spending will reduce national savings and increase the real interest rate. This will reduce investments and lower the capital stock in the medium term. As a result, labor demand will also fall (Tagkalakis, 2013, p. 3).

With Keynes, fiscal policy has become the sole economic policy instrument that regulates and directs the economy through taxes and public expenditures. Monetary policy, which is another economic policy instrument, has become a stepping stone of this policy rather than being an equivalent policy instrument to fiscal policy (Şen & Kaya, 2015, p. 61). With globalization, economic crises have also evolved and spread more rapidly from country to country. In these periods when fiscal policies are more memorable, states have taken harsh axioms. In fact, with the major crises in the 21st century, the size of the public sector of states has been on an upward trend in both developed and developing countries. Indeed, neoliberal policies in the global economy slowed down after the 2008-2009 global financial crisis. The global financial crisis of 2008-2009, the European debt crisis and the more recent Covid-19 pandemic crisis caused states to resort more frequently to the economy with fiscal policy instruments (Sertkaya & Songur, 2021). The view that states should play an active role in revitalizing economic activities and emerging from crises has led to the recall of Keynesian policies. In these years, Türkiye also used public expenditures and taxes as the main economic policy instruments in response to large and small crises.

This study investigates how unemployment, one of the most important macroeconomic problems in Türkiye, is affected by the components of taxes, namely indirect and non-direct taxes and public expenditures. Unlike other studies in the literature, this study focuses on the effects of total public expenditures and tax structure on the unemployment rate. In particular, taking into account the effect of direct and indirect taxes on unemployment increases the originality of the study and thus allows the literature to be expanded. Accordingly, the long-run effects of this relationship are analyzed with the ARDL bounds test approach within the framework of monthly data for the period 2014:1 - 2022:12. On the other hand, the robustness of the ARDL results is checked with the Frequency Domain Causality Test developed by Breitung & Candelon (2006). The framework of the study consists of four sections. Accordingly, the introduction of the study is followed by the empirical literature. Then, the data set and methodology of the study are introduced and empirical findings are reported. Finally, the study is concluded with the conclusion.

1. Literature Review

The role, size and limits of the public sector in the economy are among the most debated issues in the literature. Through expenditure and tax policy instruments, the public sector has an impact on production, output level, employment, investment and savings, which are the main components of the economy. One of the main objectives of fiscal policy is to ensure full employment in the economy. In this respect, analysing the effects of expenditure and tax policies on unemployment is essential for economic authorities to make sound decisions. The studies analysing the effect of public expenditures and taxes on unemployment in the literature are presented in Table 1.

Table 1. Empirical Literature

<i>Author(s)</i>	<i>Country(s)</i>	<i>Period</i>	<i>Method</i>	<i>Findings</i>
Dalenberg & Partridge (1995)	28 Metropolitan Areas	1966-1981	Regression Analysis	They found that taxes are negatively related to total employment, while education expenditures are positively related to total employment.
Abrams (1999)	G-7 Countries	1984-1993	Regression Analysis	It found a positive relationship between the size of government and the unemployment rate.
Widmalm (2001)	23 OECD Countries	1965 - 1990	Panel Regression Analysis	Finding evidence that tax structure affects economic growth, the author also finds that the share of total tax on personal income has a strong and negative correlation with economic growth.
Christopoulos et. al. (2005)	10 European Countries	1961-1999	Panel Cointegration Test; Fully Modified Ordinary Least Square (FMOLS) test	A positive relationship was found between the government size and the unemployment rate.
Feldmann (2006)	19 Industrial Countries	1985 - 2002	Regression Analysis	A positive relationship was found between the government size and the unemployment rate.
Durkaya & Ceylan (2006)	Türkiye	1980 - 2004	Engle-Granger Cointegration VECM	It was found bidirectional causality was found between direct taxes and economic growth, no causality was found between indirect taxes and growth.
Şahin & Özenç (2007)	Türkiye	1988-2006	Granger Causality Test	Government expenditures have not been found to have an effect on unemployment.
Feldmann (2009)	58 Countries	1980-2003	Regression Analysis	It concluded that the proportion of government consumption in total

				consumption and the high proportion of transfers and subsidies in GDP have a negative impact on unemployment.
Aslan & Kula (2010)	Türkiye	2000:1-2007:3 (quarterly data)	Johansen Cointegration, Granger Causality Test	A unidirectional causality is found from the government size to the unemployment rate (high school or technical high school graduate), and a bidirectional causality is found between the size of government and the unemployment rate (secondary or technical school and tertiary graduate).
Wang & Abrams (2011)	20 OECD Countries	1970 - 1999	Panel Error-Correction	They found that the government size has an important role in affecting the steady-state unemployment rate.
Aysu & Dökmen (2011)	17 OECD Countries	1990-2007	Panel Cointegration Test	There was found to be a statistical relationship between the size of government and unemployment rate.
Tagkalakis (2013)	Greece	(2000-2012) (quarterly data)	Structural Vector Autoregression (SVAR)	An increase in government expenditures (government purchases, government consumption expenditure, government wage bill payments and public investment) reduces unemployment (rate), and while an increase in the tax burden and direct and indirect taxes increase unemployment (rate).
Kanca & Bayrak (2015)	Türkiye	1980-2013	Johansen Cointegration, Granger Causality Test	A bidirectional causality was found between transfer expenditures and unemployment level, while an inverse causality was found between current and investment expenditures and unemployment level.
Durkaya & Ceylan (2016)	Türkiye	2002-2014 (quarterly data)	Toda-Yamamoto Causality Test	No relationship was found between the government size and unemployment rate. However, a unidirectional causal relationship was found from the unemployment rate to government size in the short run.
Stoilova (2017)	EU-28 member states	1996-2013	Pool Panel Data Regression Estimation	It was concluded that a tax structure based on consumption taxes, personal

				<i>income and property taxes affects economic growth.</i>
Topal (2017b)	22 OECD Countries	1971 -2014	Pooled Mean Group (PMG) Estimation	He found that indirect taxes have a positive effect on economic growth, while direct taxes have a negative effect.
Holden & Sparrman (2018)	20 OECD Countries	1980-2007	Panel Data Estimation	They have been found that an increase in government purchases reduces unemployment.
Erdoğan et. al., (2018)	Türkiye	2006.1 - 2016.2 (quarterly data)	Vector Autoregression (VAR) Method; VAR Causality Analysis	A unidirectional causality relationship was found from unemployment to government size.
Abouelfarag & Qutb (2020)	Egypt	1980-2017	Johansen Cointegration Test; Vector Error Correction Model (VECM)	They found that public expenditures increase the unemployment rate in the long run.
Sağdıç & Yıldız (2020)	26 Development Regions of Türkiye	2004-2018	Panel ARDL-PMG Estimation	They found that the increase in public expenditures decreases the unemployment rate.
Ertekin (2020)	Türkiye	1980-2017	Engle and Granger Method	A positive relationship was found between public expenditures and tax burden and unemployment.
Özer (2020)	Türkiye	1980-2018	Fourier Shin Cointegration Test; Toda-Yamamoto Causality Test	A positive relationship was found between public expenditures and unemployment rate. A unidirectional causality relationship was found from public expenditures to the unemployment rate.
Neog & Gaur (2020)	14 Indian States	1991-2016	PMG Estimation	They concluded that income tax and commodity-services tax have a negative impact, while property and capital transactions tax have a significant positive impact on state economic growth.
Kocaman & Biçerli (2021)	Türkiye	2005:12- 2019:08	Nonlinear Autoregressive Distributed Lag (NARDL)	They concluded that an increase in public expenditures increases unemployment and a decrease in taxes decreases unemployment.

The empirical debates on the impact of public expenditures on unemployment focus on the size of the public sector and the components of public expenditures. Studies focusing on the effects of taxes on unemployment are more limited in the literature. And in these studies, the effect of tax on unemployment is mainly associated with the level of output of the economy. A review of the literature reveals that there is no definite conclusion on how and in what direction taxes and expenditures affect

unemployment. This result was influenced by the fact that the analyses were conducted for different economies, different periods were taken into account, and different variables and econometric methods were applied. Unlike other studies, this study focuses on the effects of total public expenditures and tax structure on the unemployment rate. In particular, the consideration of the effect of direct and indirect taxes on unemployment increases the originality of the study.

2. Model and Data Set

In this study, the effect of the fiscal policies implemented in Türkiye on unemployment was investigated. The analysis was conducted within the framework of the model presented in Equation 1.

$$lnUNEMP_t = \beta_0 + \beta_1 lnDTAX_t + \beta_2 lnIDTAX_t + \beta_3 lnGEXP_t + \varepsilon_t \tag{1}$$

where $lnUNEMP_t$ is the logarithm of unemployment rate, $lnDTAX_t$ is the logarithm of direct tax revenue, $lnIDTAX_t$ is the logarithm of indirect tax revenue, and $lnGEXP_t$ is the logarithm of government expenditure and ε_t is an independently and normally distributed error term. The data set of the study is obtained from the CBRT (EDDS). The monthly data set for the period 2014:1-2022:12 was used in the analysis.

2.1. Econometric Method

In the analyzes made with time series, unit root levels of the series should be investigated first. For this reason, in this study, firstly, unit root properties of series were investigated with Augmented Dickey-Fuller (ADF) (1981) and Phillips-Perron (PP) (1988) unit root tests. In both tests, the alternative hypothesis that the series is stationary is tested against the null hypothesis that the series is not stationary.

In this study, the error correction model was used to separate the short-term and long-term effects of fiscal policies on unemployment. Within the framework of the ARDL bounds test developed by Pesaran et al. (2001), Model (1) was reformulated as Model (2) below.

$$\begin{aligned} \Delta lnUNEMP_t = & \beta_0 + \sum_{k=1}^m \beta_{1,k} \Delta lnUNEMP_{t-k} + \sum_{k=0}^n \beta_{2,k} \Delta lnDTAX_{t-k} \\ & + \sum_{k=0}^p \beta_{3,k} \Delta lnIDTAX_{t-k} + \sum_{k=0}^r \beta_{4,k} \Delta lnGEXP_{t-k} \\ & + \alpha_1 lnUNEMP_{t-1} + \alpha_2 lnDTAX_{t-1} + \alpha_3 lnIDTAX_{t-1} \\ & + \beta_4 lnGEXP_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \tag{2}$$

In order to estimate the long-run coefficients, there must be a long-term relationship between the variables. For this, cointegration tests are used. Pesaran et al. (2001) developed two tests to investigate the existence of a long-run relationship among the series. The first test is the standard F test (bounds test), which is decided according to the lower and upper critical values. In this test, the critical values presented by Pesaran et al. (2001) are compared with the test statistics obtained from

the analysis. If test statistic is above the upper critical value, the null hypothesis suggesting that there is no cointegration relationship between the variables is rejected. Therefore, it can be stated that there is a long-term relationship among the variables. In the second test, in an error correction specification, the variables are expected to converge to their long-run equilibrium values. In this framework, Model (3) is estimated and the error correction coefficient (η) is expected to be negative and statistically significant.

$$\Delta \ln UNEMP_t = \beta_0 + \sum_{k=1}^m \beta_{1,k} \Delta \ln UNEMP_{t-k} + \sum_{k=0}^n \beta_{2,k} \Delta \ln DTAX_{t-k} + \sum_{k=0}^p \beta_{3,k} \Delta \ln IDTAX_{t-k} + \sum_{k=0}^r \beta_{4,k} \Delta \ln GEXP_{t-k} + \eta ECM_{t-1} + \varepsilon_t \tag{3}$$

In the next step, the ARDL long-run model should be estimated for the independent variables. In this context, ARDL long-term estimation for Model (1) is obtained with the help of Model (4).

$$\Delta \ln UNEMP_t = \beta_0 + \sum_{k=1}^m \beta_{1,k} \Delta \ln UNEMP_{t-k} + \sum_{k=0}^n \beta_{2,k} \Delta \ln DTAX_{t-k} + \sum_{k=0}^p \beta_{3,k} \Delta \ln IDTAX_{t-k} + \sum_{k=0}^r \beta_{4,k} \Delta \ln GEXP_{t-k} + \varepsilon_t \tag{4}$$

In the study, causality analysis was used to check the robustness of the findings obtained from the ARDL test. Granger and Toda-Yamamoto causality tests deal with the causality relationship between the series in the model for a single test statistic. However, the variation of causality over time has also been examined in the literature. One of these studies is the Frequency Domain Causality Test proposed by Breitung & Candelon (2006) following Geweke (1982) and Hosoya (1991). This test is a test that predicts short-, medium- and long-term causality.

Geweke (1982) and Hosoya (1991) developed a frequency-based causality measurement that includes a feature based on the decomposition of spectral density functions. In this framework, they created a two-dimensional time series vector to measure causality $z_t = [x_t, y_t]'$. z_t is a finitely ordered VAR model.

$$\theta(L)z_t = \varepsilon_t \tag{5}$$

$\theta = (L) = I - \theta_1 L - \dots - \theta_p L^p$ is the polynomial equation with $L^k z_t = z_{t-k}$ with a 2x2 lag size. The error vector ε_t is assumed to be white noise. $E(\varepsilon_t) = 0$ and $E(\varepsilon \varepsilon') = \Sigma$, where Σ is positive definite. G is defined as the low triangular matrix of the Cholesky decomposition. $G'G = \Sigma^{-1}$ and its expected value is $E(\eta_t \eta_t') = I$ where $\eta_t = G\varepsilon_t$. Under the assumption that the system is stationary, $\phi(L) = \theta(L)^{-1}$ and $(L) = \phi(L)G^{-1}$. In this case, the MA process can be expressed as in Equation (6).

$$z_t = \phi(L)\varepsilon_t = [x_t \ y_t] = [\phi_{11}(L) \ \phi_{12}(L) \ \phi_{21}(L) \ \phi_{22}(L)] [\varepsilon_{1t} \ \varepsilon_{2t}] = \tag{6}$$

$$\psi(L)\eta_t = [\psi_{11}(L) \ \psi_{12}(L) \ \psi_{21}(L) \ \psi_{22}(L)] [\eta_{1t} \ \eta_{2t}]$$

The spectral density function obtained with the help of these equations is as in Equation (7).

$$f_x(\omega) = \frac{1}{2\pi} \{ |\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2 + |\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2 \} \tag{7}$$

Geweke (1982), on the other hand, expressed the measurement of Granger causality at different frequencies as follows.

$$M_{y \rightarrow x}(\omega) = \log \left[\frac{2\pi f_x(\omega)}{|\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2} \right] = \log \left[1 + \frac{|\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2}{|\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2} \right] \tag{8}$$

Accordingly, if $|\psi_{12}(e^{-i\omega})| = 0$ at any ω frequency, there will be no causal relationship from variable y to variable x since $\log \log(1) = 0$. If the components of z_t are first-order integrated, that is, I(1) and there is cointegration, the autoregressive polynomial $\theta(L)$ will have a unit root and the roots of the polynomial will lie outside the unit circle. In this case, if z_{t-1} is subtracted from both sides of the Equation (5), the Equation (9) is obtained.

$$\Delta z_t = (\theta_1 - I)z_{t-1} + \theta_2 z_{t-2} + \dots + \theta_p z_{t-p} + \varepsilon_t = \tilde{\theta}(L)z_{t-1} + \varepsilon_t \tag{9}$$

Geweke (1982) and Hosoya (1991) developed the measure of causality by specific frequency based on the decomposition of spectral density. Breitung & Candelon (2006) developed a test process by placing linear constraints on autoregressive parameters. In this way, the testing process has been developed to examine both cointegration relationships and multidimensional systems.

If there is no causality from y to x at frequency ω , $|\psi_{12}(e^{-i\omega})|$ value will be equal to zero. Equation $\psi_{12}(L) = -\frac{g^{22}\theta_{12}(L)}{|\theta(L)|}$ is obtained by using equation $\psi(L) = \theta(L)^{-1}G^{-1}$. In this equation, g^{22} gives the low diagonal elements of the G^{-1} matrix, and $|\theta(L)|$ gives the determinant value of $\theta(L)$. In order to show the elements of matrix $\theta_{12,k}$, B, the hypothesis whether y is the cause of x is tested as in Equation (10). The hypothesis that y is the cause of x is tested as in Equation (10) to show the elements of matrix θ_k for $\theta_{12,k}$ value.

$$|\theta_{12}(e^{-i\omega})| = \left| \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) - \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega)i \right| = 0 \tag{10}$$

Equation (10) is a sufficient condition for $|\theta_{12}(e^{-i\omega})| = 0$.

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) = 0 \tag{11}$$

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega)i = 0 \tag{12}$$

Breitung & Candelon (2006) applied linear constraints to the above equations. Then the VAR model for x_t can be expressed as in Equation (13).

$$x_t = \alpha_1 x_{t-1} + \dots + \alpha_p x_{t-p} + \beta_1 y_{t-1} + \dots + \beta_p y_{t-p} + e_{1t} \tag{13}$$

The null hypothesis is equal to the linear constraint with $M_{y \rightarrow x}(\omega) = 0$ and $\beta = [\beta_1, \dots, \beta_p]'$.

$$H_0: R(\omega)\beta = 0 \tag{14}$$

and

$$R(\omega) = [\cos(\omega) \cos(2\omega) \dots \cos(p\omega) \sin(\omega) \sin(2\omega) \dots \sin(p\omega)] \tag{15}$$

Causality for $\omega \in (0, \pi)$ is tested with the F-statistic. The test process $(2, T - 2p)$ shows the F-distribution with degrees of freedom.

2.2. Findings

When working with time series, first of all, the stationarity degrees of the series should be investigated. The results of unit root tests are presented in Table 2 According to the ADF test results, all variables become stationary when first-degree difference is taken. In the PP test, while $\ln DTAX_t$ and $\ln GEXP_t$ are stationary at the level, $\ln UNEMP_t$ and $\ln IDTAX_t$ become stationary when first-degree difference is taken. In this case, it would be appropriate to use the ARDL bounds test in the study.

Table 2. Unit Root Tests

ADF			
Variables	ADF-Test Stat.	MacKinnon Critical Value (%5)	Lag Length (k)
$\ln UNEMP_t^a$	-2.055	-2.892	12
$\ln DTAX_t^a$	3.908	-2.892	11
$\ln IDTAX_t^c$	2.109	-1.944	1
$\ln GEXP_t^c$	2.944	-1.944	2
$\Delta \ln UNEMP_t^c$	-2.186**	-1.944	11
$\Delta \ln DTAX_t^b$	-3.984**	-3.458	11
$\Delta \ln IDTAX_t^c$	-13.113**	-1.944	0
$\Delta \ln GEXP_t^a$	-13.932**	-2.889	1
PP			
Variables	PP Test Stat.	MacKinnon Critical Value (%5)	Bandwidth
$\ln UNEMP_t^a$	-2.391	-2.889	14
$\ln DTAX_t^b$	- 12.735**	-3.452	7

$\ln DTAX_t^c$	2.525	-1.944	16
$\ln GEXP_t^b$	-6.821**	-3.452	6
$\Delta \ln UNEMP_t^c$	-11.402**	-1.944	74
$\Delta \ln DTAX_t^b$	-131.293**	-3.453	105
$\Delta \ln DTAX_t^c$	-13.462**	-1.944	5
$\Delta \ln GEXP_t^c$	-22.245**	-1.944	11

Notes: Δ is a first-order difference operator. The Shwartz Information Criterion was used to determine the lag lengths. In the ADF test, the maximum lag length was taken as 12. a is the model with a constant in the test equation. b is the model with constant and trend in the test equation. a is the model without a constant and trend in the test equation. The Barlett Kernel method was used in the PP Unit Root Test, and the Bandwith Width was determined by the Newey-West method.

The ARDL results are presented in Table 3. First of all, the diagnostic test results given in Panel C regarding the model results obtained were examined. The estimated model (R^2) has an acceptable explanatory power considering the value. According to the Jarque-Bera test, since the null hypothesis that the error terms are normally distributed cannot be rejected, the error terms fit the normality distribution. The null hypothesis, which states that there is no problem of varying variance according to the Breusch-Pagan-Godfrey heteroscedasticity Test, cannot be rejected. In other words, it was concluded that the remains were homoscedastic. Therefore, there is no problem of varying variance in the model. According to the Breusch-Godfrey autocorrelation test, the null hypothesis, which states that the residues do not have autocorrelation, could not be rejected. According to the Ramsey Test, it can be stated that there is no specification error in the model.

Table 3. ARDL Findings

Panel A: Short-Run Coefficient			
	Coefficient	Std. Error	Prob.
$\ln UNEMP_{t-1}$	0.863***	0.042	0.000
$\ln DTAX_t$	0.098***	0.023	0.001
$\ln DTAX_{t-1}$	0.009	0.022	0.673
$\ln DTAX_{t-2}$	-0.041**	0.020	0.045
$\ln DTAX_{t-3}$	-0.128***	0.020	0.000
$\ln DTAX_{t-4}$	-0.046**	0.020	0.026
$\ln DTAX_{t-5}$	0.064***	0.022	0.005
$\ln DTAX_t$	-0.095***	0.036	0.009

$\ln GEXP_t$	0.120***	0.037	0.002
<i>Constant</i>	0.525***	0.179	0.004
Panel B: Long-Run Coefficient			
	Coefficient	Std. Error	Prob.
$\ln DTAX_t$	-0.315	0.369	0.396
$\ln IDTAX_t$	-0.690***	0.250	0.007
$\ln GEXP_t$	0.876**	0.345	0.013
<i>Constant</i>	3.826***	1.278	0.004
Panel C: Diagnostic Tests			
F-Stat. (Bounds Test)	4.113**		
ECM_{t-1}	-0.137 [0.030]***	χ^2_{BG}	0.698 (0.500)
\underline{R}^2	0.88	χ^2_{BPG}	4.607 (0.867)
Jarque-Bera	0.686 (0.709)	Ramsey Testi	0.859 (0.393)

Notes: *, **, *** are statistically significant levels at 10%, 5% and 1% levels, respectively. In the ARDL model, the maximum lag length was taken as 12 and lag lengths were determined according to the Schwartz Information Criteria. The lower and upper critical values for the Bounds Test (F-statistic) are 2.79-3.67 for 5%, respectively. ECM_{t-1} , is the error correction coefficient in the error correction model. Values in parentheses are probabilities, and values in square brackets are standard error. χ^2_{BG} , is the Breusch-Godfrey LM rank correlation test. χ^2_{BPG} is the Breusch-Pagan-Godfrey variance test.

By looking at the F-statistic in Panel C, it is decided whether there is a cointegration relationship between the variables. The F-statistic obtained from the analyzes is statistically above the upper critical value at the 5% significance level. Therefore, there is a long-run relationship among the variables.

In the next step, the ARDL long-run model is estimated. The findings are presented in Panel B. According to the findings, direct taxes have no effect on unemployment. Because the estimated coefficient of direct taxes is statistically insignificant. On the other hand, indirect taxes have a negative effect on unemployment. On the other hand, the increase in government expenditures increases unemployment.

According to the short-term estimate results in Panel A, increases in direct taxes increase unemployment. An increase in indirect taxes reduces unemployment. The increase in public expenditures increases unemployment.

Table 4. Breitung and Candelon Causality Test Results

	Long-Run		Middle-Run		Short-Run	
	ω					
ω	0.01	0.05	1.00	1.50	2.00	2.50
$\ln DTAX_t \Rightarrow \ln UNEMP_t$	0.762	0.767	3.102**	0.855	3.879**	3.191**
$\ln IDTAX_t \Rightarrow \ln UNEMP_t$	7.303***	7.255***	0.309	2.162	4.921***	1.965
$\ln GEXP_t \Rightarrow \ln UNEMP_t$	1.226	1.236	1.992	0.935	2.482*	2.827*

Notes: The maximum lag length is taken as 12. Critical values under degrees of freedom (2.T-2.p): %1, 4.79; %5, 3.07; %10, 2.35. *, **, *** are statistically significant levels at 10%, 5% and 1% levels, respectively. ω notation is the frequency domain.

In the study, the robustness of ARDL results was checked with the Breitung & Candelon (2006) causality test. The obtained results are presented in Table 4. According to the findings, direct taxes, indirect taxes and government expenditures are the causes of unemployment in the short run. In the long run, indirect taxes are the cause of unemployment, while direct taxes and government expenditures are not the cause of unemployment. The findings from the causality test are substantially consistent with the findings from the ARDL test.

Conclusion

One of the most basic functions of governments in every country is to collect taxes and spend money. Governments transform this function into a direct economic policy to revitalize a shrinking economy and reduce unemployment, especially in times of crisis. At a stage when nominal interest rates approach zero and interest rates are no longer able to stimulate economic activity, the effectiveness of monetary policy decreases. At this point, governments resort to fiscal policy instruments more frequently, although the consequences of the resulting effect are debatable. In the 21st century, global crises have been proof of this.

In this study, it is investigated how unemployment, one of the most important macroeconomic problems of Türkiye, is affected by indirect and non-direct taxes and public expenditures, which are components of taxes. In this context, within the framework of monthly data for the period 2014:1 - 2022:12, the long-run effects of this relationship are analyzed using the ARDL bounds test approach. According to the findings, while an increase in public expenditures increases unemployment in the long run, an increase in indirect data decreases unemployment. There is no statistical relationship between direct data and unemployment. On the other hand, the robustness of the ARDL results is checked with the Frequency Domain Causality Test. Accordingly, direct taxes, indirect taxes and government expenditures cause

unemployment in the short run. In the long run, while indirect taxes are the cause of unemployment, direct taxes and government expenditures are not. The findings from the causality test are largely consistent with the findings from the ARDL test.

Theoretically, it is possible to allocate public spending to growth-enhancing infrastructure and education. In practice, however, most of the spending goes to redistribution or government-mandated consumption expenditures that do not increase productivity. On the other hand, the level of government spending can encourage other government interventions in the functioning of the private sector, especially regulations that constrain economic growth and productivity (Abrams, 1999). Moreover, developing countries differ from developed countries in many ways. First of all, many developing countries do not have well-developed financial markets. This imposes more functions on governments. Second, high taxes, an inevitable consequence of a large public sector, are likely to reduce both private domestic investment and FDI inflows. Third, since access to foreign financial markets is often limited in developing countries, a lack of capital can severely hamper the growth of private enterprise. Fourth, workers find it more attractive to work in the public sector because it generally provides greater job security and benefits. State institutions, which are still dominant in most developing countries, can crowd out private enterprises. As this weakens the ability of private enterprises to benefit from economies of scale, they are likely to suffer from international competition. Fifth, in most developing countries, a significant share of government spending goes on transfers and subsidies. This is likely to weaken incentives to work among the population and distort competition among businesses. Finally, since the private sector is relatively small where the public sector is large, the private sector's ability to absorb new entrants to the labor market or laid-off workers following structural changes will be limited (Feldmann, 2009, p. 315-316).

This study contributes to the arguments that public expenditures, which are used as a fiscal policy tool in Türkiye, increase unemployment. The roots of unemployment in Türkiye are mostly structural problems. The exclusion of the private sector, the high youth population and the inability of the labor force to adapt to current and renewed production models make the unemployment problem more severe. Likewise, unemployment insurance more or less reduces the cost of being unemployed in Türkiye. For these and similar reasons, unemployment increases. On the other hand, tax types (direct and indirect) have different effects on unemployment in Türkiye. While there is no statistically significant relationship between direct taxes and unemployment, increases in indirect taxes reduce unemployment. While indirect tax revenues constitute approximately 66% of total tax revenues in Türkiye, direct tax revenues remain at 34% (Songur & Yüksel, 2018, p. 52). This may be an indication that the effect of direct tax revenues is less, and therefore, firms do not take direct taxes into account when making employment decisions. Moreover, the government's

implementation of tax incentives in employment and minimum wage in order to prevent an increase in unemployment due to the Covid-19 crisis and the inflation process in recent years supports our findings. On the other hand, the fact that indirect taxes reduce unemployment and that the state imposes the tax burden on the working class by spreading the tax need to the bottom rather than on firms shows that it supports firms' employment decisions positively.

References

- Abrams, B. A. (1999). The effect of government size on the unemployment rate. *Public choice*, 99(3-4), 395-401.
- Abouelfarag, H. A. & Qutb, R. (2021). Does government expenditure reduce unemployment in Egypt?. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 37(3), 355-374.
- Afonso, A. & Aubyn, M. St. (2009). Macroeconomic rates of return of Public and Private investment: Crowding-in and Crowding-out effects. *The Manchester School*, 77, 21-39.
- Aslan, A. & Kula, F. (2010). Kamu sektör büyüklüğü-işsizlik ilişkisi: Abrams Eğrisi'nin Türkiye Ekonomisi İçin Testi. *Maliye Dergisi*, 159, 155-166.
- Aysu, A. & Dökmen, G. (2011). An Investigation on the relationship between government size and unemployment Rate: Evidence from OECD Countries. *Sosyoekonomi*, 2, 180-190.
- Bahal, G., Raissi, M., & Tulin, V. (2018). Crowding-out or crowding-in? Public and private investment in India. *World Development*, 109, 323-333.
- Breitung, J., & Candelon, B. (2006). Testing for short-and long-run causality: A frequency-domain approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378.
- Christopoulos, D. K., Loizides, J., & Tsionas, E. G. (2005). The Abrams curve of government size and unemployment: evidence from panel data. *Applied Economics*, 37(10), 1193-1199.
- Dalenberg, D. R., & Partridge, M. D. (1995). The effects of taxes, expenditures, and public infrastructure on metropolitan area employment. *Journal of Regional Science*, 35(4), 617-640.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.
- Durkaya, M., & Ceylan, S. (2006). Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme. *Maliye Dergisi*, 150, 79-89.
- Durkaya, M. & Ceylan, S. (2016). İşsizliğin azaltılmasında kamu kesimi büyüklüğünün rolü. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (615), 23-40.
- Erdoğan, A., Erdoğan, S., & Erdaş, H. (2018). Kamu büyüklüğünün Türkiye ekonomisine yönelik var analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 119-131.
- Ertekin, Ş. (2020). Türkiye'de Kamu Kesimindeki Büyümenin İşsizlik Üzerindeki Etkisi: 1980 Sonrası Dönem Analizi. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(1), 141-154.

Feldmann, H. (2006). Government size and unemployment: Evidence from industrial countries. *Public Choice*, 127(3-4), 443-459.

Feldmann, H. (2009). Government size and unemployment: Evidence from developing countries. *The Journal of Developing Areas*, 315-330.

Geweke, J. (1982). Measurement of linear dependence and feedback between multiple time series. *Journal of the American Statistical Association*, 77(378), 304-313.

Holden, S. & Sparrman, V. (2018). Do Government Purchases Affect Unemployment?. *The Scandinavian Journal of Economics*, 120(1), 124-158.

Hosoya, Y. (1991). The decomposition and measurement of the interdependency between second-order stationary processes. *Probability Theory and Related Fields*, 88(4), 429-444.

Kanca, O., & Bayrak, M. (2015). Kamu harcamaları bileşenleri ile işsizlik arasındaki ilişki (Türkiye örneği). *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(2), 55-74.

Kocaman, M., & Biçerli, M. K. (2021). Para ve maliye politikalarının işsizlik üzerindeki asimetrik etkileri: Türkiye uygulaması. *Maliye Dergisi*, 181, 19-44.

Neog, Y., & Gaur, A. K. (2020). Tax structure and economic growth: A study of selected Indian states. *Journal of Economic Structures*, 9, 1-12.

Özer, M. O. (2020). Kamu Harcamaları ve İşsizlik Oranı Arasındaki İlişki: Abrams Eğrisinin Türkiye için Sınanması. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), 307-322.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.

Sağdıç, E. N., & Yıldız, F. (2020). Bölgesel düzeyde kamu harcamalarının işsizlik düzeyi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (64), 208-226.

Sertkaya, B. & Songur, M. (2021). *Küresel Ekonominin Bağımsızlığı: Küresel Finans Krizinden Covid-19 Pandemisine Panoramik Görünüm*. (1. Baskı). Gazi Kitabevi.

Songur, M., & Yüksel, C. (2018). Vergi yapısı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (643), 47-70.

Stoilova, D. (2017). Tax structure and economic growth: Evidence from the European Union. *Contaduría y administración*, 62(3), 1041-1057.

Şahin, M., & Özenç, Ç. (2007). Kamu harcamaları ile makroekonomik değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 177-200.

Şen, H. & Kaya, A. (2015). Ekonomik krizlerin değişmeyen imdatçısı: Maliye politikası. *Sosyoekonomi*, 23(23), 55-86.

Tagkalakis, A. O. (2013). The unemployment effects of fiscal policy: recent evidence from Greece. *IZA Journal of European Labor Studies*, 2, 1-32.

Topal, M. H. (2017a). Türkiye’de Kamu Yatırımlarının İstihdam Üzerindeki Etkisi: Bölgesel Bir Analiz (2004-2016). *Global Journal of Economics and Business Studies*, 6(12), 186-204.

Topal, M. H. (2017b). Vergi yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: OECD ülkelerinden ampirik bir kanıt. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 183-206.

Wang, S., & Abrams, B. A. (2011). The effect of government size on the steady-state unemployment rate: A dynamic perspective. University of Delaware, Department of Economics Working Paper Series, 12, 45.

Widmalm, F. (2001). Tax structure and growth: are some taxes better than others?. *Public choice*, 107(3-4), 199-219.

Publication Ethics

The authors declare that all ethical principles and rules were followed in the data collection, analysis, and reporting processes.

Additional Statement/Contributing Authors

Authors contributed to the work in equal proportion.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Salgın Sürecinde Değişen Taziye Ritüellerinin Toplumsal Yaşama Etkisi¹

The Effect of Changing Condolence Rituals on Social Life During the Epidemic

<p>Serenay SEZEN Sociology Science Expert ,Van, Türkiye Sosyoloji Bilim Uzmanı, Van, Türkiye ORCID: 0000-0002-9381-8981 Email: serenay.demirkoc@gmail.com</p>	<p>Fatma GÜNGÖRER Assist. Prof, Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Letters, Van, Türkiye Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Van, Türkiye ORCID: 0000-0003-1621-3775 Email: fatmagungorer@yyu.edu.tr</p>
--	---

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Sezen, S. and Güngörer, F. (2023). The Effect of Changing Condolence Rituals on Social Life During the Epidemic. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 161-190

Sezen, S. ve Güngörer, F. (2023). Salgın Sürecinde Değişen Taziye Ritüellerinin Toplumsal Yaşama Etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 161-190

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 27 February/Şubat 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 18 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 161-190

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Serenay Sezen/Fatma Güngörer).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ Bu makale, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 24.06.2022 tarihinde onaylanan "Covid-19 Sürecinde Yapılan Taziye Ritüelleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme: Van Kent Merkezi Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiş ve Proje ID 9552 ve SYL-2021-9552 Proje koduyla YYÜ BAP Projesi kapsamında desteklenmiştir.

Öz

Ölüm, her toplumda görülen ve inanç sistemlerine göre farklı yaklaşımları olan sosyolojik bir olgudur. Ölümden sonraki sürecin belirsizliği, toplumların ölüm ritüellerine ilişkin farklı pratikler geliştirmesine neden olmuştur. Türkiye’de birincil ilişkilerin hâkim olduğu özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde ölümden sonra yapılan ritüeller, gündelik pratikten öte kültürel bir aidiyetin de göstergesi olmaktadır. 2019 yılında ortaya çıkan Covid-19 salgınında, toplum sağlığı açısından risk oluşturan kalabalık grupların tüm etkinlik ve oluşumları sağlık tedbirleri kapsamında yasaklanmıştır. Bu durum, özellikle aşiretlerde görülen kalabalık taziye ve yemek toplantılarının düzenlenmesini de sekteye uğratmıştır. Bu çalışma, taziyelerin önemli bir değer olarak kabul edildiği Van kentinde, ölüm olgusu ve yas tutma süreçlerinin, aşiretler özelinde sosyal ilişkileri ve toplumsal yaşamı ne yönde etkilediği ve taziye geleneğine yüklenen anlamın bu süreçle birlikte nasıl bir değişime uğradığını konu edinmektedir. Bu bağlamda nitel bir araştırma olarak yürütülen çalışmada salgın nedeniyle birinci derece yakınına kaybeden ve çoğu bir aşiret mensubu olan 15’i kadın, 15’i erkek olmak üzere toplam 30 kişi ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucu sosyo-kültürel bağların oluşturduğu sıkı örgütlenmenin, toplum sağlığına yönelik ciddi tehditleri ve ölüm riskine rağmen salgına karşı bir direnç geliştirdiği ve taziyelerin güç koşullarda bile olsa yas sürecine ilişkin uygulanması gerektiği düşünülen toplumsal ritüeller olmaya devam ettiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Salgın, ölüm, ritüel, geleneksel kapalı toplum, taziye

Abstract

Death is a sociological phenomenon seen in every society and has different approaches according to belief systems. The uncertainty of the process after death has led societies to develop different practices regarding death rituals. In Turkey, especially in the Eastern and Southeastern regions where primary relations are dominant, rituals performed after death are not only a daily practice but also an indicator of cultural belonging. During the 2019 Covid-19 pandemic, all activities and formations of crowded groups that pose a risk to public health were banned within the scope of health measures. This situation has also disrupted the organization of crowded condolence and dinner gatherings, especially in tribes. This study focuses on how the phenomenon of death and mourning processes affect social relations and social life in the city of Van, where condolences are considered an important value, and how the meaning attributed to the condolence tradition has changed with this process. In this context, in this qualitative study, face-to-face interviews were conducted with a total of 30 people, 15 women and 15 men, most of whom were members of a tribe, who lost their first-degree relatives due to the pandemic. The results of the research revealed that the tight organization formed by socio-cultural ties has developed a resistance against the pandemic despite the serious threats to public health and the risk of death, and that condolences continue to be social rituals that are considered to be necessary for the mourning process, even under difficult conditions.

Keywords: Epidemic, death, ritual, traditional closed society, condolence

Giriş

Ölüm, hem kişisel hem de toplumsal bir etkiye sahip olması nedeniyle sosyolojik açıdan incelenmesi gereken bir olgudur. Ölüm, bireyin bu dünyadaki yok oluşunu temsil etmekle beraber geride kalan insanlar için de baş edilmesi gereken zorlu bir süreç dolayısıyla toplumsal bir etkileşime yol açmaktadır. Toplum içerisinde yarattığı bu etkileşime bağlı olarak her toplumda ölümden sonra gerçekleşen farklı birtakım uygulama ve ritüeller görülmektedir. Ölüm sonrası defin ve yas süreçleri, toplumların sosyal ve kültürel yapısına özgü alışkanlık ve değerleri yansıtır. Ölüm olgusu etrafında şekillenen inanç ve pratikler, farklı kültürlerle göre değişebilen ölüm sonrası uygulamaları içerir. Bu bakımdan dinler ve sosyal yapılar, ölümle ilgili farklı ritüellere sahiptir. Ritüeller, geçmişin belleğini gelecek kuşaklara aktarmaya yarayan, dini ve kültürel yapıya özgü uygulamaları olan eylemlerdir. Ritüeller, kutsal ve dini anlam ifade etmenin yanı sıra gündelik yaşam içerisinde din dışı boyutlarıyla da ele alınabilir. Bireylere toplumsallaşma alanları sağlaması açısından ritüeller, uzun yıllardır insan yaşamının bir parçası olarak görülmektedir. Özellikle geleneksel kapalı toplumlarda uygulanan ölüm sonrası taziye ritüellerinin, bu sosyalleşme ve dayanışma ağlarından biri olarak önemini korumaya devam ettiği bilinmektedir.

Kent yaşamına yönelik sosyolojik bakışın önemli pratiklerinden biri olan taziye ritüelleri, toplumun gündelik yaşamının incelenmesi açısından aracı bir görev üstlenmektedir. Taziye geleneği açısından ele alındığında ritüeller, ölümü kabullenmenin yanı sıra bireyler arası sosyal destek sağlaması ve ölümden sonra aile ve yakın çevrenin yaşadığı zorlu süreci kolaylaştırması açısından da önemli bir işlev görmektedir. Geleneksel kapalı toplumlarda sosyal dayanışma için artı bir değer atfedilen taziye ritüelleri, toplumun gündelik yaşamına ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Bunun yanında toplumsal yaşamda görülen birtakım değişimler, toplumsal olgu ve ritüellerin işleyişini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Özellikle doğal afet ve salgın gibi toplumsal yaşamı olumsuz yönde etkileyen olağanüstü durumlar, sosyal olgulara yönelik bakış açısını ve toplumsal ritüellerin uygulanmasını değişime uğratmaktadır.

2019 Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan ölümcül Covid-19 virüsü, toplumsal açıdan birçok alanda olduğu gibi ölüm olgusuna ve ölümden sonra gerçekleştirilen yas ve taziye süreçlerinde de birtakım değişimlere neden olmuştur. Pandemi döneminin neden olduğu etkiler ve sonraki süreçte toplumda kalıcı olarak ortaya çıkan değişiklikler yeni normal olarak adlandırılan bir sürece işaret etmektedir. Bu çalışmada, Covid-19 dönemiyle ortaya çıkan yeni normalde kent yaşamında, ölüm olgusunun, yas tutma süreçlerinin ve taziye ritüellerinin kültürel ve sosyal ilişkiler bağlamında ne tür değişikliklere uğradığını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Kent yaşamı içinde ölüm olgusu ve ölüme ilişkin ritüellerin gözlemlenmesi, ölümün değişen toplumsal koşullara göre incelenmesi bakımından önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan Van kenti ve Van'da yaşayan aşiretler için taziyeler, hem bir toplumsallaşma aracı olması hem de birincil ilişkilerin yeniden inşası bakımından önemli bir olgudur. Özellikle geleneksel kapalı toplum örgütlenmelerinde sosyal ilişkilerin yoğun bir şekilde yaşandığı taziyeler, aşiret mensupları arasında birlik, dayanışma ve güç göstergesi olarak da kabul edilmektedir. Van kenti ve Van'da yaşayan aşiretler için ölümden sonra gerçekleşen taziyeler dini bir ibadet gibi bireyin yerine getirmesi gereken önemli bir görev ve sorumluluk alanıdır. Taziyeler, özellikle aşiretlerde ölüye saygı ve ölen kişinin anısını yaşatmak adına yapılması beklenen en önemli son görevlerden biri olarak kabul edilir. Toplumsal dayanışmanın önemli bir göstergesi olan taziyeler, Covid-19 döneminde toplum sağlığı açısından bir tehdit olarak görülmüş ve kalabalık grupların bir araya geldiği tüm etkinlikler yasaklanmıştır. Taziye geleneğinin askıya alınması bölgede gizli taziyelerin düzenlenmesine neden olmuştur. Covid-19'un tehdit olarak görülmesinden kaynaklı toplumsal yaşamın değişime uğraması toplumsal değer olarak kabul edilen taziye ve kalabalık yemek toplantılarının da yasaklanmasına yol açmıştır. Gündelik yaşamda alışlageldik bir durum dışında gelişen bu değişim, sosyolojik açıdan araştırmaya değer bir konu olarak görülmüştür.

Bu çalışmada, Covid-19'un gündelik yaşamdaki ölüm olgusu ve taziye ritüellerinde meydana getirdiği değişim ele alınarak özellikle aşiretlerde ve kalabalık aile geleneğine sahip insanların yaşamında nasıl bir etkisi olduğuna yönelik bazı sonuçlara varılmaktadır. Böylece toplumun geleneksel yaşamının bu süreçten nasıl etkilendiği anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda araştırmamızın ana problemini "Covid-19 salgını Van'daki taziye ritüellerinde ne tür değişikliklere yol açmıştır?" sorusu oluşturmaktadır. Araştırmamızın alt problemlerinde ise Van kent merkezinde; bireylerin taziye ritüellerine nasıl bir anlam yüklediği, salgından önce taziye ritüellerinin nasıl gerçekleştirildiği, salgın sürecinde taziye ritüellerinin nasıl gerçekleştirildiği, bu süreçte yapılan taziyelerde ne tür önlemler alındığı, salgın sürecinde taziye ritüelleri ile ilgili alınan tedbirlere karşı bakış açısının ne yönde olduğu, taziyelerin cezai işleme tabi tutularak yasaklanmasına toplumun bakış açısı ve salgın sürecinde yakını kaybeden bireylerin sosyal çevreleri tarafından taziye amacıyla ziyaret edilememesini nasıl değerlendirdikleri ele alınacaktır.

Nitel araştırma tekniğiyle yürütülen bu çalışmada, Van'da yaşayan bireylerin taziye geleneğine ve ölüm olgusuna yükledikleri anlamın Covid-19'la birlikte ne tür değişikliklere uğradığının analizi yapılmaktadır. Van kentinde taziye kültürüne ilişkin gerçekleştirilen bu nitel çalışmada hazırlanan görüşme formu 15'i kadın, 15'i erkek olmak üzere salgın sürecinde yakını ölen toplam 30 kişiye uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, alınan tüm tedbir ve uyarılara rağmen mevcut yaptırımların, hem salgın hem de yeni normal olarak değerlendirilen salgın sonrası dönemde taziyelerin düzenlenmesini tamamen engellemediği ve mevcut kısıtlamaların ölen kişinin yakınları üzerinde olumsuz bir etki yarattığı yönündedir. Bu durum, taziye geleneğinin özellikle geniş aile geleneğinin yaygın olduğu aşiretlerde gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

1. Ölüm Olgusu

Gerek biyolojik gerekse varoluşsal yaniyla ölüm, yaşanan maddi dünyayı geride bırakmak anlamına gelmekte ve bir yok oluşu simgelemektedir. Ölüm, doğum gibi toplumda kabul gören doğal bir süreç olmasına rağmen doğuma kıyasla kabullenmesi zor olan bir gerçekliktir (Turhan, 2021, s. 87). Ölüm, vücut fonksiyonlarının sona ermesi nedeniyle insan yaşamının son evresi olarak kabul edilir. Toplumlar farklı dönemlerde ölüm olgusuna ve ölümün anlamına yönelik değişik tutum ve davranışlar geliştirmiştir. “Bu konuda yapılan araştırma sonuçları, bireylerin ölümü anlamlandırma şekillerinin toplumlara göre daha çeşitli ve farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin; kimi insanlar ölüm kavramını hatırladıkça yoğun bir duygusal sarsıntı yaşarken kimileri ölümün varlığını duygusal çöküntülerden kurtuluş olarak görmektedirler. Yine toplumsal anlamlandırma ile paralellik gösteren bir diğer yaklaşımda, kimi bireyler ölümü yok oluşun mutlak hali olarak değerlendirirken kimileri yeni ve sonsuz bir hayatın başlangıcı olarak görürler. Bu gibi değerlendirmelerin çeşitliliği bireylerin, toplumun değer yargılarından etkilenmelerinin yanı sıra ölüme olgusuna ilişkin kendi değer yargılarının ve muhakeme yeteneklerinin olması ile açıklanabilir (Yakıt, 1993, s. 85).

Ölüm, bazı inanç sistemlerine göre bir yok oluş ve yaşamın sonu olarak değerlendirilirken bazılarında ise geçici olarak bu dünyadan ayrılma, tekrar dünyaya gelme ve bir yeniden diriliş durumudur. “Ölüm farklı dinlerde farklı anlamlar ifade etmektedir. Yahudilikte ölüm ağır bir ceza ve korkunç bir gerçek; Hristiyanlıkta ölüm sadece bedenin kaybı ve hayatın daha güzel bir şekle bürünmesi; Müslümanlıkta ise insan ruhunun bedenden ayrılarak Allah katına yükselmesi olarak değerlendirilir” (Karakuş, Öztürk, Tamam, 2012, s. 44). Farklı dinlerde ölüm düşüncesi ve ölüme dair duyulan korku hissini dini yaşamı etkileyen en önemli faktörlerden biri olduğu düşünülmektedir. Ölümü yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul eden dinlere mensup bireylerin hayatı daha kurallı ve nizami yaşayacağı belirtilirken, ölümü bir son olarak gören dini yapı içindeki bireylerin herhangi bir öte âleme ulaşma düşüncesi içinde olmadığından daha serbest davranışlar sergileyeceği belirtilmektedir (Zafer, 2019, s. 74). Bu durum, hem ölüm olgusunu kabullenme hem de ölümden sonra gerçekleştirilecek uygulamalar açısından inanç sistemlerinin farklı tepkiler geliştireceğini göstermektedir.

Sosyal bir varlık olan insan bir yakını ya da tanıdığını kaybettiğinde derin bir üzüntü duyar. Bu üzüntünün, ölüm gerçeğini değiştiremeyeceğini bilir. Ölüme çare bulamayan birey, ölüm karşısındaki tavrını farklı yollarla ortaya koymaya çalışır (Saraç, 2021, s. 239). Bahsedilen bu yollar halk arasında ölüme yönelik gerçekleştirilen gelenek ve ritüeller olarak bilinmektedir. Ölüm gerçeğini değiştiremeyen birey ölüm olgusunun acı gerçeği karşısında toplumsal birtakım uygulamalarla kendini telkin ve teselli etmeye çalışır. Bireyler ortak toplumsal pratikler ve semboller sayesinde kolektif bir bütünlük sağlar. Ölüme yönelik toplumsal algı, dinlerin kolektif yapı üzerindeki etkisiyle açıklanabilir. Toplumda kolektif bir bütünlük sağlayan dinler hem ölüme yükledikleri anlam açısından farklılık gösterir hem de ölüm karşısında geliştirdiği telkin ve öğretilerle toplumsal yaşayışa yönelik birtakım yargılara ulaşmamızı sağlar.

Durkheim ideolojisinde din olgusu bireyler için toplumsal birlik sağlayıcı bir görev üstlenir (Yenen, 2015, s. 446). Durkheim, “dini ele alış biçiminden hareketle ölümü de toplumsallaştırmakta ve kutsallaştırmaktadır. Sonrasındaki belirsizlik nedeniyle insanlar ölümü, ritüellerle ve ölüm üzerine gerçekleştirdikleri pratiklerle anlamlandırmaya çalışmaktadır” (Balık, 2019, s. 7). Özellikle ilk insan topluluklarında ölüm, mistik bir olgu olarak kabul edilmiş ve etkilerinden kaçınılmaya çalışılmıştır. Ölümle hayat iç içedir çünkü doğa şartları, av sırasında ya da düşman kabileler tarafından her an ölmek mümkündür. Bu anlamda ölüleri defnetme, ölümler için yapılan ritüeller veya ölüm tanrısına zarar görmemek için sunulan kurbanlar yer almaktaydı. Geleneksel toplumlarda ölüm mistik anlamını devam ettirmeye ve ölümün oluşturduğu boşluğu doldurmak için geleneksel törenlerin düzenlenmeye devam ettiği görülür. Ancak kesin çizgilerle ayrılan statü ve roller kaybın boşluğunu doldurmaya ve yapılan merasim ve törenlerle acının paylaşılmasını gerektirir. Bu anlayış temelde insanların korkuyla ve bilinmeyenle baş edebilmesi için ölümün Tanrısal bir gerçeklikle ilişkilendirilmesinden kaynaklanır (Sağır, 2013, s. 213-214).

Ölüm karşısında verilen tepkiler yaşanan toplumla ilgili önemli ipuçları sunmaktadır çünkü toplumlar, inanış biçimlerine ve toplumsal değerlerine uygun bir yaşam biçimi benimsemektedir. Ölüm olgusu, modern ve geleneksel toplumların inanç, kültür ve pratiklerine göre farklı şekillerde algılanmakta, ölüm ve yas ritüelleri de buna bağlı olarak değişmektedir. Geleneksel toplum anlayışında ölüm ve hayat iç içe iken modern anlayışta, ölümün hayattan dışlandığına rastlanmaktadır. Geleneksel hayatta ölüm ve yaşamın iç içe kabul edildiği ve bu nedenle mezarların evlerin bahçelerine veya mahalle aralarında olabileceği belirtilmektedir. Modern toplum yaşamında mezarlıkların ve ölüm olgusunun gündelik hayatın ve şehrin dışına doğru itildiği ve dolayısıyla ölümün de gündelik hayattan uzaklaştırıldığına dikkat çekilmektedir. Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu illeri hem daha kapalı bir yaşam sürdükleri hem de geleneklerin daha yoğun yaşatıldığı bir bölge olması nedeniyle ölüm ve defin adetleriyle ilgili gelenekler hüküm sürmeye devam etmektedir (Ünal, 2011, s. 123).

2. Geleneksel Kapalı Toplum ve Bir Örgütlenme Modeli Olan Aşiretler

Geleneksel kapalı toplum, “modern sanayi öncesi dünyanın toprağa bağlı kırsal yanını temsil” (Aysoy, 2003, s. 22) eden ve genellikle Batı dışı toplumlar için kullanılan bir kavramdır. Değişim ve yeniliklere görece kapalı bir toplum modeli olan geleneksel kapalı toplum Popper’a göre “üyelerinin hısımlık, bir arada yaşayış, ortak çabaları, ortak tehlikeleri, ortak sevinçleri ve ortak kaderleri paylaşma gibi yarı-biyolojik bağlarla birbirine tutunmuş yarı-organik bir birim” (2010, s. 227) olduğu için bir kabileyi andırır. “Kapalı bir toplumsal münasebet, tekelleştirilmiş imkân ve fırsatlarını öncelikli olarak kendi mensuplarına sunar” (Weber, 2007, s. 86). Bu nedenle bu tip toplum yapılarında biz duygusu hâkimdir ve cemaatin ortak menfaati, bireyin kişisel menfaatinden önce gelir. Geleneksel kapalı toplum, Tönnies’in klasik toplum sınıflamasında yer alan cemaat ve cemiyet ayrımında cemaate karşılık gelmektedir. Cemaat, tartışmalı bir kavram olmakla birlikte basit şekliyle “bir yerde birlikte yaşayan, ortak ilgilere sahip, birbirleriyle

sistemantik etkileşim içinde olan insan gruplarını betimler” (Giddens ve Sutton, 2016, s. 227).

Bir sosyal örgütlenme biçimi olan ve Tönnies tarafından sistematikleştirilen cemaat kavramı, modern öncesi toplumları betimleyen ve bireyleri arasında kan bağı ve akrabalık ilişkilerine dayalı geleneksel kapalı toplumları ifade etmektedir. Referansını geleneksel yaşam biçimi, örf, adet ve din olgusunun belirlediği bu toplum yapısında bireyler geçmişten devraldıkları davranış biçimleri ve alışkanlıklarını sürdürerek kuşaklar arası aktarımını sağlar. “Cemaat yerlere göre hacmi değişik, belirli bir coğrafi bölgede oturan ve aynı kültüre bağlı, aralarında akrabalık, manevî dayanışma gibi sıkı bağlar bulunan cinsten bir zümredir” (Gezgin, 1988, s. 185). Ortak duygu ve düşünceler etrafında birleşen aynı geleneğe bağlı insanların bir araya gelerek oluşturdukları gruplardır. Toplumsal ilişkiler şeffaftır. Toplumsal dayanışma, birlik ve beraberliği sağlayan özelliklere sahiptir. “Ortalama bir cemaat mensubu cemaatin ortak amacını gerçekleştirmeye çalışırken tabii olarak cemaatdaşları ile çok güçlü dostluk ve arkadaşlık münasebetleri tesis edebilmektedir” (Gezgin, 1988, s. 188). İnsanlar toplumsal bir sözleşmeyle değil insan yaşamının doğal bir tezahürü olarak cemaati oluşturmaktadır. Aşiretler de cemaatler gibi geleneksel kapalı toplumların karakteristik sosyal örgütlenme biçimlerinden biridir.

Aşiretler, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde geçmişten bu yana varlığını sürdürmeye devam eden ve kan bağına dayalı bir sosyal örgütlenme biçimidir. Bruinessen (2011, s. 82) aşireti, “gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan (dolayısıyla ekonomik) kendine özgü bir iç yapıya sahip sosyo-politik bir birim” olarak tanımlar. Aşiret türü toplumsal ve siyasal örgütlenmeler; ekonomik ihtiyaçların karşılanması, dış tehlikelere karşı can güvenliğinin sağlanması gibi gereksinimler sonucu oluşturulmuş organizasyonlardır. Barınma, can güvenliği ve ekonomik ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortak bir kimlikle hareket ederler (Uluç, 2010). Kişinin kimlik oluşumunda mensup olduğu aşiretin ortak değerler üzerinden ürettiği kolektif bilincin etkisi görülür. Bu durumda “bir aşirete mensup olmak, belli bir sınıflandırma, baba soyuna, meskene, ortak kültüre ve tarihsel öneme dayanmaktadır” (Heckmann, 2012, s. 147).

Aşiret yapılarında ortak savunma ve saldırı gücü geçmişten bu yana birliktelik ve dayanışmayı sağlayan özelliklerdir. Biz duygusunun hâkim olduğu bu tip oluşumlarda özellikle kalabalık grupların katılım gösterdiği düğün ve taziye gibi etkinlikler, aşiretlerin gücünü ve dayanışmasını temsil eden önemli sosyal organizasyonlar olarak dikkat çekmektedir. Modern toplumsal etkilerle birlikte tamamen çözülmesi beklenen aşiret geleneklerinin değişen toplumsal yapıyla birlikte zamanla dönüştüğü ve teknolojik yeniliklere eklenerek uyum sağladığı görülmektedir. Günümüzde medya araçlarının yaygın kullanımıyla birlikte sosyal ağlar üzerinden dayanışmasını korumaya çalışan aşiretlerin, aşiret kimliğini e-aşiret kavramı üzerinden yeniden ürettiği görülmektedir. Gündelik yaşamın her alanında aşiretine dair bilgi edinecek bir sosyal ağ platformunun (facebook, twitter, whatsapp vb.) olması, aşiret üyeleri arasındaki iletişimin

sürdürülmesini, bireyin aşiretine karşı duyduğu aidiyet ve aşiret kimliğinin yeniden inşasını sağlamaktadır. Aşiretler, sosyal medya ağları ile gündelik hayatın içinde yaşanan bayramlaşma, düğün, ölüm ve taziye gibi dini ve toplumsal etkinliklere kısa sürede erişim sağlayarak örgütlenebilmektedir (Biçim, 2021).

“Sosyal yapısındaki çözümlenmeyle birlikte günümüzde aşiret yapılanmasının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde varlığını sürdürmeye devam ettiği” (Subaşı, 2003, s. 44) bilinmektedir. “Aşiret bağının birçok alanda etkili olmaya devam ettiği bölgede, akrabalık; bireyleri kuşatan geniş bir tutunum düzeneği ve sosyal dayanışmanın temel bağlamıdır” (Ökten, 2009, s. 99). Bu çalışmaya konu olan Van kent merkezi dâhil Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki birçok ilde varlık gösteren aşiretlerin en görünür oldukları alan, kalabalık gruplar halinde örgütlendikleri ve aşiret kimliğinin yeniden ürettiği sosyalleşme alanları olan taziye ritüelleridir. Taziyelerde kalabalık insan gruplarının toplu kıldıkları cenaze namazları, kalabalık grupların cenaze evi veya taziye çadırlarında bir arada ve yakın mesafede oturması, gelen ziyaretçilere üç veya yedi gün boyunca yemek dağıtılması, aşiretin büyükleri ve aşirete mensup geniş ailelerin önemseydiği etkinliklerdir. Taziye masraflarının aşiretin ileri gelenleri ve üyeleri arasında paylaşıldığı, bu süreçte yapılan masrafların kişilere pay edilerek herkesin geliri ölçüsünde taziye sahibine ekonomik destek sağladığı belirtilmektedir. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada (Erdoğan, 2017) bir aşiret temsilcisinin taziye yemeklerine ilişkin yaptığı yorum dikkat çekicidir:

Bizim cenazelerimizde aşiretimizden her köyden gelenler oluyor. Binlerce kişi oluyor ve hepsine de yemek yediriliyor. Mesela o cenaze sahibi tek başına ne yapsın? Biz imece usulüyle kendi aramızda diyoruz ki bir fabrikayla (yemek fabrikası) anlaş. Üç gün sürekli gelen insanlara yemek yedirin. Yemek yendikten sonra hesabı çıkar, o hesabı imece usulüyle kimin üzerine ne gittiyse biz onu birbirimize destek çıkıyor, veriyoruz yani. Öyle olmasa adam zaten ölmüş, gitmiş. 15- 20 bin parayı nereden verecek? (Erdoğan, 2007, s. 78).

3. Toplumsal Bir Ritüel: Taziye

Taziye kavramı, her toplumda farklı uygulama şekilleri olan ve en genel anlamda ölen kişinin ailesi ve çevresi tarafından acının ortak paylaşımı olarak ortaya çıkan yas tutma ritüelleridir. Durkheim, toplumların ölüm sonrası gerçekleştirmiş oldukları tören ve ritüellere bakarak toplumun kültürü ve yas tutma şekillerini değerlendirmiştir. Durkheim’a göre yas acının ortak paylaşımıdır. Bireyin ölüm sonrasında yas törenlerinde bir arada bulunması ve yas tutma süreci bireye toplumsal bir sorumluluk olarak yüklenmiştir.

Durkheim yası sadece ölen kişinin sevdiklerinin ya da yakınlarının yaşamış olduğu bir durum olmaktan ziyade toplumun dayattığı bir sorumluluk olarak da değerlendirir, birey kendini yas tutmak zorunda hisseder. Ortak bir bilinç oluşturması dolayısıyla yas ilkel toplumlardan bu yana görülen bir etkinliktir (Erbuğ, 2021, s. 48).

Yas evreleri varlığını farklı ritüellerle ortaya koyar. Ritüeller ortak duygu ve düşünceler etrafında toplanılmasını sağlar. Toplumsal bilincin oluşmasına katkı sunan ritüeller, benzer duygu ve düşünce biçimleriyle geçmişle şimdi arasında bir köprü görevi görmektedir. Bu duygular olumlu ya da olumsuz olarak ayrılmaktadır. Ölümle birlikte bireylerde meydana gelen olumsuz duygular yas sürecinin en görünür olduğu taziyeler aracılığıyla yaşanmaktadır. Taziye kavramı, geleneksel toplumlarda ölen kişinin yakınları ve çevresi tarafından ölüm sonrası hissedilen duyguların ortak paylaşımı ve dayanışma ortamlarıdır. Ölü için düzenlenen taziye ritüelleri, yas tutan bireylerin dayanışma için bir arada bulunduğu ortamlardır.

Taziye kelime anlamı olarak, “felaketli hallerde, üzüntüyü azaltacak sözler söyleme, yakını ölen kimseye teselli sözleri söyleme, başsağlığı dileme” (Doğan, 1996, s. 1052) şeklinde tanımlanır. Yakını kaybeden birey derin bir üzüntü yaşar. Bireyde oluşan bu üzüntü durumu geleneksel toplumlarda gündelik hayatın bir parçası olan taziye geleneğiyle aşılmaya çalışılmaktadır. Taziyeler; başsağlığı dileme, toplumda yakını kaybeden insanların üzüntüsünü hafifletme, birlik ve beraberlik sağlayarak yas sürecini daha az sancılı şekilde yönetmeye yönelik ritüellerdir. Bireyler taziye sürecinde ölen kişinin yakınlarını ziyaret ederek çoğunlukla manevi, bazı durumlarda ise maddi destek sağlamaya çalışmaktadır. Taziye, geleneksel toplumun inanç sistemi ve kültüründen esinlenerek oluşturulan ritüellerle birlikte bireyi son yolculuğuna uğurlama olarak değerlendirilmektedir. Ölünün geride kalan yakınları tarafından dini ve kültürel değerlere uygun şekilde defnedilmesi ve uğurlanması ölüye karşı yerine getirilmesi gereken son bir görev olarak görülmektedir. Dinamik bir yapıya sahip olan taziyeler, bir toplumsallaşma ve dayanışma alanı olarak sosyal yaşamın görünür olduğu alanlardır ve yapısı gereği gündelik hayata eklenilerek koşullara göre değişime uğrayabilirler.

Toplumsal bütünleşmenin ve dayanışmanın önemli unsurlarından olan taziye tören ve uygulamaları, bir toplumda toplumsal yapının aynası gibidir. Bu tür tören ve uygulamalara bakarak toplumun yapısı hakkında bazı bilgilere ulaşılabılır. Geleneksel toplumsal yapının etkili olduğu toplumlarda bu törenler, bütün toplum bireyleri için gündelik yaşamın önemli bir parçasıdır (Abuzar, 2010, s. 268).

Taziyeler, içinde yaşanan toplumun sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili önemli veriler sunmaktadır. Geleneksel toplumlarda taziyelerin bir dayanışma alanı ve toplumun kültür taşıyıcısı olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki geleneksel yapıda taziye ritüelinin genel safhalarına bakıldığında; ilk olarak bireyin öldüğü hastane, ev veya farklı bir ortamdan alınıp camiye götürülmesi, burada ölünün yıkanması ve camide cemaatle kılınan cenaze namazının ardından uygulanan mezarlık ve defin işlemleri yer almaktadır. Cenazenin defnedilmesiyle birlikte taziye ritüellerinin bir sonraki safhası başlamaktadır. Bu aşamada akraba, komşu ve yakın çevreden insanlar sosyal ve psikolojik destek vermek amacıyla ölen kişinin evinde veya taziye sahiplerinin uygun gördüğü farklı bir mekânda toplanarak bir araya gelmektedir. Bu fiziki mekânlar, bazen ev bazen cami bazen de belediyelerin cenaze sahipleri için tahsis ettiği taziye evleri veya taziye çadırları olmaktadır. Bu alanlarda bireyler, taziye süreci

tamamlanincaya kadar ölü evine maddi ve manevi destek sağlamak amacıyla bir araya toplanmaktadır.

Taziyelerde ölen kişinin hayrına kabul edilmesi amacıyla birtakım ikramlarda bulunmaktadır. Özellikle aşiret gibi kalabalık aile örgütlenmelerinde yemek, çay vb. ikramlıklar taziyelerin önemli bir parçasıdır. Bu ikramlıkların servis edilmesi sürecinde görev dağılımı devreye girmekte, genç bireyler hizmet kısmında yer alırken orta yaş bireyler gelen ziyaretçilerin karşılanması ve uğurlanması ile ilgilenmektedir. Yaşlılar ise ziyaretçilerin başsağlığı dileklerini kabul etmek amacıyla oturum düzeninin sabit bir konumunda yer almaktadır. Toplanılan kalabalık taziye alanlarında dualar ve sureler okunmakta ve ölen kişinin adı verilerek başlaşılanmaktadır (Parin, Bilgili ve Menak, 2010). Yapılan bu uygulamaların ortak amacı, ölümün yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul edilmesidir ve bu nedenle halk arasında ölen kişinin nasıl uğurlandığı çok önemlidir. Ölü bu dünyadan nasıl uğurlanırsa ahiret hayatında da aynı şekilde karşılanacağı kanısı hâkimdir. Taziye ritüelleri, ölen kişiye karşı yerine getirilmesi beklenen en önemli son görev olarak kabul edilmektedir. 2019 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan ve Türkiye’de binlerce kişinin ölümüne yol açan Covid-19 virüsü, özellikle bu çalışmaya konu Van’da kalabalık grupların katılım gösterdiği taziyelerin genel işleyişini sekteye uğratmış ve binlerce insanın, ölen yakınına karşı son görevini yerine getirememesine neden olmuştur.

4. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışma; ölümün toplumsal hayattaki yerinin, ölüm algısının ve taziye ritüellerinin, Covid-19 salgını döneminde Van kent merkezinde kalabalık taziye geleneğine sahip olan aşiret üyeleri arasında nasıl bir değişikliğe uğradığını sosyolojik bakış açısıyla ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden yüz yüze görüşme tekniği kullanılmıştır. Patton’a (1987) göre görüşmenin amacı, bir bireyin iç dünyasına girmek ve onun bakış açısını anlamaktır. Görüşme yoluyla, deneyimler, tutumlar, düşünceler, niyetler, yorumlar, zihinsel algılar ve tepkiler gibi gözlenemeyeni anlamaya çalışırız (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Görüşme tekniği, görüşmecileri anlamayı ve anlam dünyalarına ulaşabilmeyi sağlamaktadır. Bu sayede görüşmecilerin salgın sürecinde ölüm olgusuna yükledikleri anlam ve bakış açısını ortaya koymaya yönelik değişen taziye ritüelleri hakkında derinlemesine bilgi elde edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın deseni fenomenolojik yaklaşımdır. Bu yaklaşımla; sosyal dünyayı anlamak için bireylerin araştırma konusuna yüklediği anlamlar sisteminin kavranması gerekir. Bu yaklaşımla bireyler, sosyal dünyalarını kendi öznellikleri ile yeniden inşa ederler (Kümbetoğlu, 2012).

4.1. Araştırmanın Evreni ve Çalışma Grubu

Araştırmanın evrenini Van Kent merkezinde yaşayan ve Covid-19 salgını döneminde birinci derece yakınıni kaybeden taziye sahibi bireylerin tamamı oluşturmaktadır. Bireylerin salgın döneminde yapılan taziyelerde meydana gelen değişim ve dönüşümleri ve taziye sahibi bireylerin ölüm algılarının ne yönde değiştiğini ortaya koyabilmek amacıyla araştırmanın çalışma grubu salgın nedeniyle birinci derece yakınıni kaybeden

15'i kadın, 15'i erkek toplam 30 kişiden oluşmaktadır. Çalışma grubunun sayısı, araştırma problemlerine ilişkin ayrıntılı bilgiye ulaşıldığı ve çalışmanın doyuma ulaştığı düşünülen sayıya göre belirlenmiştir. Görüşmeler 2020 yılının Eylül ile Aralık ayları arasında gerçekleştirilmiş ve görüşmeler 30-60 dakika aralığında sürmüştür.

Bu araştırma kapsamında, Van ilinde ikamet eden ve salgın döneminde yakını ölen kişilerle (n=30) yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların araştırma etiği gereği kimlik bilgilerine yer verilmemiş ve kişiler (K1, K2, K3, K4, K5...) şeklinde kodlanmıştır. Görüşmecilere kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılmıştır. Bu yöntemle, salgında bir yakını kaybeden kişinin yönlendirmesiyle taziye sahibi bir başka kişinin isim ve adres bilgileri istenerek görüşme yapılacak kişilerin listesi belirlenmiştir. Görüşmeler araştırmayla ilgili gerekli bilgilendirme yapıp izin alındıktan sonra ses kaydına alınmış ve daha sonra deşifre edilerek yazılı bir metne dönüştürülmüştür. Verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analiz, "bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanmasına dayanır" (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 256). Çalışma grubunda yer alan katılımcılara ait sosyo-demografik bilgiler Tablo 1.'de yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Yapılarına İlişkin Bilgiler

Kod	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Meslek	Ölü/Yakınlık Derecesi	Aşiret Aidiyeti
K ₁	Erkek	37	İlkokul	Serbest Mes.	Kardeşi	Xani
K ₂	Kadın	42	Ortaokul	Ev Hanımı	Babası	Yok
K ₃	Erkek	55	İlkokul	Serbest Mes.	Abisi	Bruki
K ₄	Erkek	42	İlkokul	Serbest Mes.	Babası	Ezdinan
K ₅	Kadın	38	Lise	Memur	Abisi	Bruki
K ₆	Kadın	43	İlkokul	Ev Hanımı	Kardeşi	Alan
K ₇	Kadın	55	İlkokul	Ev Hanımı	Kayınvalidesi	Ertoşi
K ₈	Kadın	34	Lise	Memur	Babası	Heseni
K ₉	Erkek	39	Ortaokul	İşçi	Annesi	Bruki
K ₁₀	Kadın	53	Ortaokul	Ev Hanımı	Abisi	Yok
K ₁₁	Erkek	50	Lisans	Memur	Annesi	Heseni
K ₁₂	Erkek	39	Lisans	Memur	Abisi	Pinyanişi
K ₁₃	Kadın	48	Ortaokul	Ev Hanımı	Annesi	Ertoşi

K ₁₄	Erkek	46	Lise	Memur	Abisi	Yok
K ₁₅	Erkek	49	Ortaokul	İşçi	Babası	Bruki
K ₁₆	Erkek	38	Ortaokul	İşçi	Annesi	Alan
K ₁₇	Erkek	36	Lisans	Öğretmen	Dedesi	Yok
K ₁₈	Kadın	32	Lisans	Öğretmen	Babası	Yok
K ₁₉	Erkek	45	Lise	Memur	Annesi	Ertoşi
K ₂₀	Kadın	60	Eğitimsiz	Ev Hanımı	Eşi	Bruki
K ₂₁	Kadın	48	İlkokul	İşçi	Kayınbiraderi	Alan
K ₂₂	Erkek	58	İlkokul	Serbest Mes.	Abisi	Pinyanişi
K ₂₃	Erkek	39	Lise	Memur	Annesi	Milan
K ₂₄	Kadın	44	Ortaokul	İşçi	Eşi	Xani
K ₂₅	Kadın	51	Ortaokul	İşçi	Babası	Milan
K ₂₆	Kadın	44	Lise	Memur	Annesi	Yok
K ₂₇	Kadın	37	Ortaokul	Ev Hanımı	Babası	Ezdinan
K ₂₈	Erkek	52	Lise	Serbest Mes.	Babası	Milan
K ₂₉	Erkek	55	Ortaokul	İşçi	Abisi	Ezdinan
K ₃₀	Kadın	50	Ortaokul	Ev Hanımı	Babası	Alan

Tablo 1.'de çalışma grubunu oluşturan ve salgın sürecinde bir yakını ölen bireylerle ilgili sosyo-demografik bilgiler yer almaktadır. Katılımcılara ilişkin bilgiler şu şekilde özetlenebilir: Görüşmecilerin yarısı kadın yarısı erkektir. Görüşmeciler, 30-60 yaş aralığında yer almaktadır. Eğitim durumu eğitimsiz (formal eğitim almamış), ilkokul, ortaokul, lise ve lisans mezunu bireyler olarak değişiklik göstermektedir. Meslek grupları işçi, serbest meslek, öğretmen, devlet memuru ve herhangi bir işte çalışmayan kişilerden oluşmaktadır. Salgın sürecinde kaybettikleri kişilerin birinci derece yakınları olduğu görülmektedir. Çoğunluğu bir aşirete mensup olan katılımcıların aşiret aidiyetlerine bakıldığında, bölgede yaygın aşiretlerden olan Xani, Ertoşi, Bruki, Ezdinan, Alan, Heseni ve Milan olduğu ve 6 katılımcının ise kendisini herhangi bir aşiret aidiyeti üzerinden tanımlamadığı görülmektedir.

4.2. Veri Toplama Aracı

Çalışma grubuyla yapılan görüşmeler, salgın tedbirleri kapsamında yer ve zaman konusunda özenli bir planlama gerektirmiş ve görüşmelerin sağlıklı yürütülebilmesi için katılımcıların müsait olma durumlarına göre düzenli bir görüşme planı hazırlanmıştır. Görüşmeye başlamadan önce ses kaydının alınması için katılımcılardan gerekli izin alınmış, görüşmeciler verilerin bilimsel amaç dışında kullanılmayacağı konusunda bilgilendirilmiş ve bilimsel etik kurallarına uyum konusunda hassasiyet gösterilmiştir. Görüşme esnasında görüşmecilerin vereceği cevaplar yeni soruların ortaya çıkmasına yol açabileceğinden yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu, bu bireylerin sosyo-demografik özellikleri ve salgın-ölüm, salgın-taziye ilişkiselini irdelemek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Görüşme formunda yer alan sorular oluşturulduktan sonra akademik alanda uzman kişilerin görüşlerine başvurulmuştur. Uzman görüşlerin geri bildirimini doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılarak nihai aşaması tamamlanan görüşme formu; salgın sürecinde yakını ölen bireylerin; sosyo-demografik özellikleri, ölüm olgusuna ilişkin bakış açıları, taziye ritüellerini gerçekleştirme biçimleri ve salgın sürecindeki taziye ritüellerinde değişen pratikler ve uygulamaların yer aldığı açık uçlu 19 sorudan oluşmaktadır.

5. Bulgular

“Salgın sürecinde değişen taziye ritüellerinin toplumsal yaşama etkisi” adlı Van kent merkezinde yürütülen saha araştırmasına ilişkin elde edilen bulgular; “salgın döneminde yakını ölen bireylerin ölüm olgusuna bakış açısı”, “taziyenin gündelik hayattaki yeri” ve “salgın nedeniyle taziye ritüellerinde değişen pratikler” şeklinde üç ana başlıktan oluşmaktadır.

5.1. Salgın Döneminde Yakını Ölen Bireylerin Ölüm Olgusuna Bakış Açısı

Salgın döneminde yakını ölen bireylerin ölüm olgusuna bakış açısı; “ölüm olgusunun tanımı”, “salgın sürecinde ölüm şekillerine yönelik algılar”, “salgın sürecinin ölüm olgusuna yönelik bakış açısına etkileri” ve “salgında taziyesiz ölümler ve yansımaları” alt temalarından oluşmakta ve bu temalara ilişkin betimsel analizler yer almaktadır.

5.1.1. Ölüm Olgusunun Tanımı

Ölüm, her toplumda farklı algılanan bir olgudur. Bazı toplumlar yaşamın sonu olarak değerlendirirken bazı toplumlar inanç sistemlerine göre yeni bir hayatın başlangıcı şeklinde tanımlamaktadır. Ölüme ilişkin farklı yaklaşımlar insanın dünya ve ahiret inancına bağlı anlam arayışının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Ancak özellikle toplumsal etkiye sahip salgın, afet vb. olağanüstü durumlarda yaşanan ölümler, bıraktığı etki bakımından daha yoğun bir hassasiyete neden olmaktadır. Bu bağlamda salgın döneminde yakını ölen bireylere ölüm olgusu hakkında ne düşündükleri sorulmuş ve ölüm olgusunu tanımlamaları istenmiştir. Bazı katılımcıların, ölüm olgusunu dini boyutuyla ele aldıkları ve ahiret inancıyla temellendirdikleri görülmüştür. Ölümü bir son olarak görmekten ziyade ahirete yönelik yeni bir hayatın başlangıcı olarak değerlendiren

ve ölümün de doğum kadar doğal bir süreç olduğunu belirten görüşler yer almıştır. Bu yaklaşıma sahip katılımcıların ölüm olgusu ile ilgili yaptıkları tanımlar şu şekildedir:

“Ölüm doğum gibi gayet normal doğal bir şeydir. Ahirete doğmaktır” (K17, 36, Erkek).

“Ölüm Allah’ın emridir zaten bunu herkes biliyor fakat çeşitli sebeplere bölünebilir. Ölüm haklıdır gerçektir. Hepimizin yoludur. Virüs de ölüm için bir sebep oldu” (K22, 58, Erkek).

Ölümü doğal bir süreç olarak kabul eden bu görüşlerde, ölümün kaçınılmaz bir gerçeklik olduğu ancak sebeplerinin farklı şekillerde olgunlaşabildiğine dikkat çekilmektedir. Salgınla birlikte ortaya çıkan virüsün ölüme sebep olan nedenlerden herhangi biri olarak görüldüğü ve ölümün her insan için kaçınılmaz bir son olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Katılımcılardan bazıları ise ölümü, ölen kişiyle ilgili bir olgu olarak değil geride kalanlar üzerinde yarattığı etki üzerinden tanımlamıştır. Ölümün ölen kişiden ziyade onun yakınları ve sevdikleri üzerinde daha fazla etki yaratan bir olgu olduğunu ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili paylaşımlar şu şekilde belirtilmiştir:

“Yürüdüğümüz yolun sonu hayat bir yol ve yolun sonu var ölümden bu yolun sonu. Geride kalanlar için zor ama ölen için yeni bir hayat başlıyor” (K12, 39, Erkek).

“Ölüm aslında hepimiz için var fakat çok acı bir şey. İnsan sevdiklerini kaybedince onun kadar hüznü onun kadar acı bir şey yok derim. Ölüm bir kayıp” (K21,50, Kadın).

5.1.2. Salgın Sürecinde Ölüm Şekillerine Yönelik Algılar

Ölümün kendisi kadar ne şekilde gerçekleştiği de ölüm olgusuna yönelik algıyı etkilemektedir. Yaşamın doğal seyri içinde gelişen aşamalara bakıldığında ölüm yaşlılığın son evresinde her canlı için kaçınılmaz bir son olarak görülmektedir. Ancak olağanüstü durumlarda alınan tüm kamusal tedbir ve yapılan uyarılara rağmen toplumlarda gelişen ani ve beklenmedik ölümlerin etkisi insanlar üzerinde daha fazla korku ve paniğe yol açmaktadır. Çin’in Wuhan kentinden çıkan ve tüm dünyayı etkisi altına alan ölümcül Covid-19 virüsü milyonlarca insanın ölümüne neden olmakla kalmayıp özellikle görsel medya aracılığıyla farklı ülkelerden ekranlara yansıyan görüntüler ve ölüm şekilleriyle kamu vicdanında ciddi rahatsızlıklara ve korkuya yol açmıştır. Salgında yakını ölen bireylere bu süreçte gerçekleşen ölüm şekillerini nasıl değerlendirdikleri sorulmuştur. Katılımcılar, salgın sürecinde gerçekleşen ölüm şekillerinin medyaya yansıtıldığı şekliyle gerçekçi olmadığını şu şekilde ifade etmişlerdir:

“İlk başta medyaya yansıyan şekliyle ben Covid-19’a çok inanmadım yani. Zatiürreden ölüyorlar öyle bir şey diye düşündüm. Hala pek inandırıcı gelmiyor o ilk medyaya yansıyan hali. Hala belirsiz” (K23, 39, Erkek).

“Baştan zaten Çin’den çıktığı andan hiçte öyle düşünmedim. Öyle düşüp ölmez aniden kimse. Bu hastalığı zaten kapmış üstünden zaman geçmiş günü gelmiş düşüp ölmüş. Covid hastalığı öyle hemen öldürmez. Hissettikten sonra ağırlaşa ağırlaşa öyle oluyor. Kalp krizi, beyin kanaması ani olabilir ama Covid öyle değil” (K22, 58, Erkek).

Bazı katılımcılar medyaya yansıyan görüntülerin provokasyon ve korku yaratmak amacıyla kasıtlı olarak yapıldığını düşündüklerini belirtmiştir. Medyanın toplum üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çeken katılımcılar, bu görüntülerin yanıltıcı olduğunu ve insanları yanlış yönlendirdiğini ifade etmişlerdir. Özellikle Türkiye’de karşılaşılan ölüm vakalarında virüse kapıldıktan sonraki hastalık sürecinin medyaya yansıtıldığı şekilde gerçekleşmediği belirtilmiştir. Konuyla ilgili yapılan değerlendirmeler şu şekildedir:

“Çin’de patır patır insanlar ölüyordu yerde bayılan insanlar, ölen insanlar demek ki bunlar gerçeği yansıtmıyordu korku salma amaçlıydı çünkü Türkiye’de böyle şeyler olmadı ki halen de ben inanmıyorum. Türkiye’de ilk vaka açıklandığında dedik sokakta insanlar ölecek ama zamanla anladık o korku salmak amaçlıydı. Gerçek değildi” (K12, 39, Erkek).

“Korku salıp panik havası oluşturmaya çalıştılar. Covid’den öncede çok insan ölüyordu ama biz bilmiyorduk” (K16, 38, Erkek).

“Onlar bana provokasyon gibi geliyor açıkçası korkutmak amaçlı olduğunu düşünüyorum” (K18, 32, Kadın).

5.1.3. Salgın Sürecinin Ölüm Olgusuna Yönelik Bakış Açısına Etkileri

Covid-19 salgını, dünya Sağlık Örgütü’nün resmi sayfasındaki güncel verilerine göre dünya genelinde yedi milyona yakın insanın ölümüne neden olmuştur . Ölü sayısının gün geçtikçe artmaya devam etmesi ve ülkelerin sağlık kuruluşları ve örgütlenmelerinin bu kayıpları sadece sayısal verilerle açıklaması, yakınını kaybeden insanlar üzerinde olumsuz bir etki yaratmış ve ölümün rakamlarla ifade edilen sıradan bir olgu haline geldiği belirtilmiştir. Bu durumun katılımcılar üzerinde olumsuz bir etki yarattığı gözlenmiştir. Salgının ölüme karşı bakış açısını nasıl etkilediğine yönelik soruda katılımcılar bu süreçte gerçekleşen yakınlarının kayıplarına ilişkin bir kıymetsizleştirme yaşadıklarını belirtmişlerdir. Ölümün bu kadar sık gündemde olmasının ölümü normalleştiren, basite indirgeyen hatta sıradanlaştıran bir olgu olarak algılanmaya başladığını ifade etmişlerdir:

“Ölüler kıymetsizleşti bence. Normalleşti artık bizim için maalesef bir rakam olarak gündeme geliyor artık ölüler. İlk etapta öyle değildi ama arttıkça kıymetsizleştirdi” (K18, 32, Kadın).

“Covid başladığından beri ölümler hem arttı hem de değersizleşti. Her şey çok değişti. Gelenekler de değişti” (K22, 58, Erkek).

“Ölüler kıymetsizleşti kesinlikle. Ölü olduğu zaman yıkardık, vedalaşırdık, görürdük. Hepsini bırakın gidip göremedik. Kimini gömdüler bir lanetliymiş gibi mezarına kireç falan döktüler. Ölü için değersizleştirildi” (K27, 37, Kadın).

Salgınla birlikte ölümün sıradan bir olgu olarak algılanmaya başladığını belirten görüşlerin yanı sıra bazı katılımcılar salgının, hayatın değerini anlamaya ve insanların sağlıklı yaşayabilmek amacıyla daha dikkatli olmaya yönelttiğini belirtmektedir. Özellikle sağlıklı beslenme, spor ve egzersiz gibi etkinliklerle insanların bağışıklık sistemlerini güçlü kılmak için bir çaba içine girdikleri ve bu durumun temelde ölüm korkusundan kaynaklandığını düşündükleri ifade edilmiştir:

“İnsanlar ölümden korktukları için birçok şeye dikkat etmeye başladılar yaşamın kıymeti arttı mesela yıllardır stada koşuya giderim sabah 5’te 6’da Covid’den sonra sayı 3,4 kat arttı. Sigarayı bırakanlar, alkolü azaltanlar... Ölüme dikkat edilmeye başlandı ama ölümlerin kıymeti azaldı eskiden bir taziye olurdu binlerce insan gelirdi uzun sürerdi şimdi bakıyorsun birçok kişi gelemiyor 5 dakika durup gidiyor” (K23, 39, Erkek).

“Hayatın kıymeti arttı insanlar hayatın değerini anladı. Ölüler kıymetsizleşti. Ölüm sayısı çoğaldıkça ölüm sıradan bir şey oldu” (K12, 39, Erkek).

5.1.4. Salgında Taziyesiz Ölümler ve Yansımaları

Bu dönemde taziye sahibi bireylere salgın sürecinde yakınını kaybetmenin nasıl bir etkiye yol açtığı sorulmuştur. Katılımcılar, yakınlarını kaybetmiş olmanın salgın öncesi döneme kıyasla daha derin acılar yarattığını ifade etmiştir. Pandemi döneminde alınan sağlık tedbirleri kapsamında kaybettikleri yakınlarıyla ilgili son görevlerini tam anlamıyla yerine getiremedikleri ve bu durumun da aşılması güç bir duygu durumu yarattığı belirtilmiştir. Katılımcılar, aşiret ve geniş ailelerde taziyelerin özellikle bir toplumsallaşma alanı olarak birlik ve beraberliği sağlayacak ortamlar olduklarına dikkat çekerek salgın sürecinde çevrelerinden yeterince sosyal destek alamadıkları için üzüldüklerini ifade etmişlerdir:

“İnsan zaten normalde de ölümü kabullenemiyordu bu Covid döneminde daha zor... Ailenin yanında olmak istiyorsun, yakınlarıyla beraber olmak istiyorsun. Kontrolden dolayı hastaneye bile gidemiyorsun hastanı görmeye...” (K12, 39, Erkek).

“Büyük bir depresyon yaşadım gerçekten. Kimse gelemedi taziyemize gelip acımızı paylaşamadı. Birbirimize sarılıp teselli olmadık. Uzaktan oldu her şey” (K11, 50, Erkek).

Katılımcılardan bazılarının bu süreçte en çok üzüldüğü konuların başında taziye geleneklerinde yer alan ve ölen kişinin hayrına/sevabına olacağı düşünülen bir taziye yemeği verememe, vefat eden yakınlarının vasiyetlerini, onlara karşı duydukları sorumluluklarını ve son görevlerini yerine getirememe olduğu belirtilmiştir:

“Ne yaklaşabildik taziyemize ne taziye yapabildik. Evimizin büyükleriydi babam da kayınpederim de. Hiçbir şeylerini güzel yaşatamadık hiçbir şeylerini adam akıllı yerine getiremedik. Sadece taziye yapmak değil mesela yemeğini veremedik... Taziyeleri Fatihaları biz telefonla duyduk. Taziyelerimiz 1000 kişiyi aşardı şimdi kimse gelmedi çok etkiledi bizi...” (K2, 42, Kadın).

“Annem hep derdi Covid başladığında keşke bu süreçte ölmesem de millet taziyeme gelip yemek yese diye onun vasiyeti yerine gelseydi keşke... yine gelen giden oldu ama normal zamanki gibi değil” (K23, 39, Erkek).

5.2. Taziyenin Gündelik Hayattaki Yeri

Taziyenin gündelik hayattaki yeri; “taziye olgusunun tanımı”, “Van’da gerçekleştirilen taziye geleneğinin olumlu ve olumsuz yönleri” ve “salgın sürecinde yakını ölen bireyin son görev ve sorumluluğu” alt temalarından oluşmakta ve bu temalara ilişkin betimsel analizler yer almaktadır.

5.2.1. Taziye Olgusunun Tanımı

Taziye, ölen kişinin ardından geride kalanlar tarafından uygulanan bir uğurlanma şekli, yakınına kaybeden insanlara başsağlığı dileme ve bir teselli etme yoludur. Bu bağlamda salgın nedeniyle yakını ölen bireylere taziye olgusu hakkında ne düşündükleri sorulmuştur. Katılımcılar, taziyeyle ilgili yaptıkları tanımlarda; taziyenin birlik ve beraberlik sağladığını, hüznün paylaşılması için bir dayanışma ortamı yarattığını, sosyalleşme ve toplumsallaşma alanları olduğunu, geleneksel toplumlar açısından kültürel bir değer taşıdığını belirtmiştir. Ayrıca taziyelerin yaşamın sonlu olduğu ve ölümü hatırlattığı, bu yönüyle de geride kalanlar için aile ve akrabalık bağlarını pekiştirdiği ve kırgınlıkları sonlandıran bir ortam yarattığına dikkat çekilmiştir:

“(Taziyeler)ölünün değeri ve kıymetidir. Öldükten sonra her ne kadar ölenin haberi olmasa bile onun bir değeri kıymeti var bizim için. Benim için çok önemlidir taziye” (K2, 42, Kadın).

“Acılarını paylaşma. Taziye bence haktır. Taziye olmazsa sen ne ölüni bilirsin ne kendini bilirsin ne dostunu bilirsin. Mesela annem vefat etti yıllardır görmediğim amcamın oğlunun oğlu çıktı geldi taziyede birbirimizi gördük, yıllardır yeni gördük... bu vesileyle mesela kan bağımız bir daha tazelandı” (K11, 50, Erkek).

“Aileler birlik olur ölen kişinin yakınına destek olup üzüntüsünü paylaşırlar. Küslükler kırgınlıklar unutulur o gün...” (K7, 55, Kadın).

Özellikle aşiretlerde düğün ve ölüm gibi olgular akraba ve aile üyeleri arasında bir dayanışma ağı yarattığı ve insanların bir araya toplanmasını sağladığı için önemli etkinlikler olarak kabul edilmektedir. Katılımcıların taziye olgusuyla ilgili yaklaşımlarına göre her evde düğün olmayabilir ancak her evden bir gün mutlaka bir ölüm haberi alınacaktır. Bu bağlamda taziyeler, aşiret örgütlenmeleri için düğünlerden daha önemli bir olgudur. Konuyla ilgili görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“İnsanlar düğününe gelmese alınmam ama taziyeme gelmese alınırım çünkü insanlar kötü günde yanında eş, dost arar. Bizim toplumda öyle. Dikkat ediyorum da düğününe gelmeyen adamla küsmez insanlar ama taziyeye gelmeyen adamı unutmuyor. Büyüklerden böyle gördük taziyenin farklı bir yeri var. (K23, 39, Erkek).

“Taziye dayanışmadır. Bir düğüne biri gelmezse tamam siz de onun düğüne gitmezsiniz ama taziyesi olduğunda o gelmese bile siz gidiyorsunuz. İnsanlar mesela cenaze sahibi olarak ne kadar çok insan görürseniz ölen kişinin o kadar sevildiğini düşünüyorsunuz” (K12, 39, Erkek).

“Düğüne bahane bulunur ama ölüme bahane bulunmaz...” (K7, 55, Kadın).

5.2.2. Van'da Gerçekleştirilen Taziye Geleneğinin Olumlu ve Olumsuz Yönleri

Van'da taziyeler hem toplumda bir sosyalleşme ve dayanışma ağı olarak etkide bulunur hem de taziye sahibi bireyler için maddi ve manevi birtakım yaptırımlar içerir. Bu yönüyle taziyelerin hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardır. Taziye için gelen insanların ağırlanması, her gelen ziyaretçiye çay ikram edilmesi, öğlen ve akşam saatlerinde yemek servis edilmesi taziye geleneğinin maddi boyutuna yönelik

yaptırımlardır. Bunun dışında gelen insanların taziye ve başsağlığı dileklerinin kabul edilmesi, ikramlıkların servis ve hizmet boyutu da sürecin manevi boyutunu oluşturmaktadır. Bu yönüyle katılımcılar taziye geleneğinin hem olumlu hem de olumsuz yönleri olduğunu belirtmiştir. Katılımcı görüşlerine göre taziyelerin olumlu yönleri; birlik ve beraberlik sağlaması, dayanışma ortamı yaratması, toplumsallaşma, sosyalleşme aracı olması, yas ve hüznün paylaşımı noktasında faydalı bir gelenek olmasıdır. Konuyla ilgili görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Olumlu yanı insanların birbirine gidip gelişi iyidir. İnsanın acısının paylaşılması güzel bir şeydir. Acılı günde birilerinin senin yanında olması güzel bir şeydir. Biliyorsun ki sen tek değilsin yalnız değilsin çevren var akrabalar var. Onlar gelirse insan daha çok hüznülenir. Azıcık da olsa insanın acısını paylaşırsalar iyi olur...” (K21, 50, Kadın).

“Yani bir doğum ve düşün geleneği varsa ölüm geleneği de olması gerekiyor, ölünün kıymetsizleşmemesi gerekiyor. Uzak kalan birçok eş, dost, akrabayı o gün orada görebiliyorsun” (K16, 38, Erkek).

Taziyelerin olumlu yönleri yanında olumsuz yönlerinin de olduğu belirtilmiştir. Bu olumsuzlukların; gelen insanlara yapılan ikramların masraflarından kaynaklı taziye sahibini ekonomik açıdan zarara uğratması, taziye için gelen insanların ziyaret sürelerinin uzun olması, sosyalleşme aracı olarak görülen taziye ziyaretlerinin acının paylaşılmasından ziyade bir sohbet ortamına dönüşmesi ve bu yönüyle asıl amacından sapmasına sebep olduğu belirtilmiştir. Konuyla ilgili düşünceler şu şekilde ifade edilmiştir:

“...Bizim buralardaki bu yemek ve çay geleneği maddi durumu olmayan insanlara bir külfet olarak gelebilir” (K23, 39, Erkek).

“(Taziyelerin) olumsuz yanı maddi olarak taziye sahiplerini külfet içine koyma. Gelip saatlerce oturarak (sohbet edip) hizmet bekleyenler var mesela. Taziye sahibi taziyesine mi baksın hizmet mi etsin” (K2, 42, Kadın).

5.2.3. Salgın Sürecinde Yakını Ölen Bireyin Son Görev ve Sorumluluğu

Aşiretlerde taziyeler, insanların ölen kişinin ardından yerine getirmesi gereken son bir görev olarak birtakım sorumluluklar içerir. Salgın döneminde yakını ölen bireylere ölümlerinin ardından son görevlerini yerine getirip getirmediği sorulmuştur. Katılımcılar, Covid-19 sürecinde ölen yakınlarına karşı son görevlerini yerine getiremediklerini düşündüklerini ve bu durumun salgın sürecinin beraberinde getirdiği kısıtlamalar olduğunu belirtmişlerdir. Bu süreçte taziyelerin, toplumsal değerlere ve dini inançlarına uygun gerçekleştirilememiş ve yakını ölmeye önce son kez görememiş olmanın görüşmelerde bir eksiklik ve suçluluk duygusu yarattığı belirtilmiştir. Konuyla ilgili katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Keşke son bir helallik alabilseydim. Yaşadığı sürece saygıda kusur etmedik ama keşke son kez görebilseydim, konuşabilseydim” (K12, 39, Erkek).

“Yüzüne bakıp konuşamadık, dokunamadık o içimizde kaldı” (K7, 55, Kadın).

“Görmek istedik ama göremedik çok içimizde kaldı” (K21, 50, Kadın).

Bazı katılımcılar, ölümlerine karşı yerine getirilmesi gerektiğini düşündüğü sorumluluklarını, salgın sürecinin tüm olumsuzluklarına rağmen kısmen de olsa uygulayabildiklerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Zorlayarak, olabildiğince evet. Bu şartlarda elimizden geldiğince yaptık. Pandemi öncesi döneme göre tabi ki eksiklik vardı ama şartları zorlayarak elimizden geleni yapmaya çalıştık” (K17, 36, Erkek).

“...Bütün vasiyetlerini yerine getirdik. Taziye olursa insanlar benim evimde yiyip, içip, yatsın derdi elimizden geldiğince öyle de yaptık” (K7, 55, Kadın).

“Orada bulunmak o ortama katılmak görev sayılıyor onu da yerine getirmeye çalışıyoruz ama Covid'den kaynaklı bu durum biraz zor tabi”. (K16, 38, Erkek).

5.3. Salgın Nedeniyle Taziye Ritüellerinde Değişen Pratikler

Salgın nedeniyle taziye ritüellerine yönelik değişen pratikler; “Salgın sürecinde yakını ölen bireyin yas tutma şekli”, “Van’da salgından önce gerçekleştirilen taziye ritüelleri”, “Salgın sürecinde Van’da taziye ritüelleri ile ilgili değişiklikler”, “Salgın sürecinde gerçekleştirilen taziyelerde alınan önlemler”, “Salgında taziyelerle ilgili sosyal medya kullanımı ve başsağlığı mesajları”, “Salgında taziye ziyaretinde bulunmayan bireylere yönelik tepkiler”, “Salgın sürecinde taziyelere ilişkin uyarılar ve maddi yaptırımlar”, “Taziyelerde sosyal destek ve maddi yardım” alt temalarından oluşmakta ve bu temalara ilişkin betimsel analizler yer almaktadır.

5.3.1. Salgın Sürecinde Yakını Ölen Bireyin Yas Tutma Şekli

Yas, sevilen bir insanın kaybindan duyulan derin üzüntü ve acıdır. Özellikle Covid-19 pandemisi döneminde yakını kaybeden bireyler bu süreçte acılarını yakın çevreleri ve başka insanlarla paylaşamadıkları için teselli edilemediklerini ve salgının yarattığı ölüm korkusu nedeniyle yas süreçlerini tam olarak yaşayamadıklarını belirtmişlerdir. Salgının bireylerin yas tutma şeklini ne yönde etkilediğiyle ilgili yöneltilen soruya katılımcılar, bu sürecin insanlarla bir araya gelmelerini engellediği ve acılarını başka insanlarla yeterince paylaşamadıkları için olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir.

“3 gün boyunca doya doya tutardık yasımızı ama bu süreçte duyan olmadı o yüzden gelemediler. İnsanlarla bir araya gelemedik. Sonradan duyanlar sonra gelip başsağlığı dilediğinde acımızı yeniden deşti yas sürecimizi uzattılar her seferinde kaybımızı hatırlattılar” (K7, 55, Kadın).

“İnsanlar bir araya gelip üzüntüsünü yasını yaşayamadı yani. Önceden bir araya gelip 1 hafta 10 gün birbirimizi teselli ederdik şimdi o yoktu” (K11, 50, Erkek).

“Özümüzde acıyı yaşadık ama akraba, eş, dost gelemediği için onu tam anlamıyla yaşayamadık. Keşke bu zamanda ölmeseydi” (K16, 38, Erkek).

Katılımcılardan bazıları diğerlerinden farklı olarak, Covid-19 salgını nedeniyle kalabalık ortamlarda bulunulmaması gerektiğine yönelik alınan tedbirlerin yas sürecini hafiflettiğini ve bu durumun salgının yaratmış olduğu her an ölünebileceğine ilişkin

algıdan kaynaklandığını belirtmiştir. Salgın süreci ve artan ölümler ölüm ve yas olgusunu sıradanlaştırmıştır. Bazı katılımcılar ayrıca bu süreçte kalabalık ziyaretçi gruplarının yas sürecine katılım göstermemesini olumlu bir etki olarak değerlendirdiklerini ve insanların kalabalık ortamlara nazaran yalnızken yasını daha iyi yaşayabileceğini düşünmektedirler. Bu yaklaşıma göre, yas süreci bireyin yalnız yüzleşmesi ve bu nedenle de sakin kalması gereken bir dönemdir. Konuyla ilgi görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Bence biraz azalttı yası. Ölümün her gün yüzleşilen bir şey olduğunu düşündürerek ve insanların her an Covid gibi bir pandemiden dolayı ölebileceği ihtimalini düşündürdüğü için bence ölümü sıradanlaştırdı ve yas tutmanın dozunu hafifletirdi” (K17, 36, Erkek).

“Önceki taziyelerde üç gün sürekli herkes geliyordu. Hem ev sahibi rahatsız oluyordu hem gelen misafire yer kalmıyordu o onun akrabası o onun akrabası derken...Yas tutmaya engel oluyor kalabalık. Çok kalabalık gidiliyor. Taziye sahibi (tabi) ister yanında insanlar olsun ama fazlası zarara kaçıyor” (K2, 42, Kadın).

“Daha sakin olduğu için insanlar acısını daha iyi yaşayabildi. Gelen gidenen normalde fırsat kalmıyordu insanların acısını yaşamasına...” (K27, 37, Kadın).

5.3.2. Van’da Salgından Önce Gerçekleştirilen Taziye Ritüelleri

Doğal afet, salgın, hastalık gibi olağanüstü durumlar, toplumsal yaşamın dolayısıyla alışkanlık ve ritüellerin yapısı ve uygulanmasında birtakım değişimlere yol açmaktadır. Özellikle insan yaşamının risk altında olduğu durumlarda eski alışkanlık ve gelenekler yerini öncelikli uygulanması gereken sağlık tedbirlerine bırakmaktadır. Taziye geleneğinin Van’ın toplumsal yaşamı için önemli bir değer olduğu düşünüldüğünde salgın sürecinde yaşanan değişimleri daha iyi anlayabilmek için öncesinde yapılan taziye gelenekleri ve uygulamalarını bilmek gerekmektedir. Bu amaçla salgın döneminde yakını ölen bireylerin Covid-19 pandemisinden önce taziyelerini nasıl gerçekleştirdiklerine ilişkin bir soru yöneltilmiştir. Katılımcılar, salgın öncesi gerçekleştirmiş oldukları taziyelerinde ölünün yıkanması, cenaze namazının kılınması, defnedilmesi ve ardından taziye yerinin belirlenmesiyle birlikte taziye sürecinin birkaç aşamada yürütüldüğünü ifade etmiştir:

“Hasta vefa ettiğinde doktor gelir ölüm raporunu hazırlar sonra defin işlemleri başlar camiye gidilir ölüyü yıkama, kefenleme süreci olur. Ölü yıkanırken bir kısım orada kuran okur. Diğer kısım mezarlıkta kabir kazma işlemini yapar. Bunlar organize edilir. Konvoy şeklinde defin yapılır. Mezar başında helallik istenir. Sonra taziyenin nerede olacağı söylenir insanlara” (K17, 36, Erkek).

“Ölümüzü yıkardık namazını kıldıktan sonra defnederiz sonra helalleşiriz. Helalleştikten sonra toplu halde bir fatiha okunur sonra ölünün evinin önünde toplanılır taziyenin nerede olduğu konuşulur. Taziye yeri belli olduktan sonra herkes oraya gelir. Yemek, çay içer, fatihasını okur gider” (K11, 50, Erkek).

İnsanlar, ölen kişinin ardından onun hayrına/sevabına olacağını düşündükleri birtakım hizmetlerde bulunur. Özellikle taziye sahibi kişilerin yaşadıkları kayıptan ötürü üzgün olduğu düşünüldüğünden, hem maddi destek sağlamak amacıyla hem de bu süreçte

yakın çevre, ailenin diğer üyeleri veya komşular tarafından gelen kişilere ikram edilmek üzere yemek dağıtımı yapılır. Katılımcılar, taziye sürecinde 3 gün boyunca taziye kurulduğunu bu süreçte insanların bir araya gelerek dualar okunduğunu, taziye sahiplerinin yemek ve çay ikramlarında bulunduğunu ve taziyenin son günü erkeklerin tıraş edildiği ve ölünün hayrına dağıtılmak üzere helva yapıldığı belirtilmiştir. Salgın öncesi taziye ritüelleriyle ilgili bireylerin ifadeleri şu şekildedir:

“İnsanlar kendi acısıyla uğraştığı için o evde yemek yapılmaz. Dışarıdan yemek getirilir. Taziye kurulur taziyeye gelen giden olur uzaktan ya da yakından. Taziye bitiminde insanlar götürülür banyo yaptırılır tıraş yaptırılır. Helva, ekmekek dağıtılır. Mevlid verilir 40’ında” (K22, 58, Erkek).

“3 günün sonunda bir helva geleneğimiz var. Dualar okunur sureler okunur. 40 gün boyunca taziye ziyaretine gidilir. Çay ikramı ve yemek ikramları var. Yemek saatinde kimler varsa onlar yer. Yemeği aile yapmaz dışarıdan akraba, komşu vs. toplanıp yaptırır” (K18, 32, Kadın).

“Taziyelerimiz kişi öldüğü anda başlıyor... İkramlar oluyor. Hoca çağırılıp kuran okunuyor. Son gün helva yapıyor bayanlar dağıtıyor. Hayır dağıtılıyor” (K16, 38, Erkek).

5.3.3. Salgın Sürecinde Van’da Taziye Ritüelleri İle İlgili Değişiklikler

Salgınla birlikte toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi yakının kaybeden insanların alışageldikleri taziye gelenekleri de değişime uğramıştır. Katılımcılar, Covid-19 pandemisinden önce gerçekleştirdikleri taziyelerle sonraki süreçte gerçekleştirdikleri taziyeler arasında gözle görülür birtakım farklılıklar olduğunu ifade etmiştir. Bu farklılıkların en görünür olduğu durumların; taziye için toplanılan mekân, gelen ziyaretçiler, yeme içme ikramlıkları, taziye süresi, toplu okunan Kur’an Kerim ve yapılan dualar gibi konular olduğu belirtilmiştir. En önemli değişikliğin insanların birlik ve beraberlik sağlama noktasında önemli bir etkiye sahip olan taziye geleneğinin alınan önlemlerden ötürü insanların bir araya toplanmasını engelleyen kalabalık ortamlar olduğuna dikkat çekilmiştir. İnsanların toplu şekilde bir araya gelememesi bireylerde bir eksiklik duygusunun yaşanmasına neden olmuştur. Taziye sahipleri sadece birinci derece aile üyeleri ile sınırlı olarak toplanabilmiştir. Konuyla ilgili görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Sadece birinci derece aile toplandı. Kardeşler ve eşleri. Soğuk soğuk herkes bir kenarda durdu erkekler bir odada kadınlar bir odada. Herkes birer metre aralıklı oturdu. Akşam 8-9 da dağılırdı taziye eskiden şimdi akşam ezanı okunduğu gibi herkes evine... Biz kendimiz ailemizdik içeride... 2 şer maske taktık çocuklarımızla bile yan yana gelmedik” (K2, 42, Kadın).

“Uzak akrabalar telefonla başsağlığı diledi. Yakın olanlar evin kızı gelini mecburen evdelerdi. Yine 3 gün ufak bir taziye kuruldu. (Başsağlığı) dışarıdan verildi. Helva dağıtıldı. Kuran okundu. Erkekler bizde, kadınlar kaynımın evinde oldu. Korku vardı eski kalabalık yoktu” (K21, 50, Kadın).

Bazı katılımcılar taziyeye gelen ziyaretçilerin kısa sürede kalktıklarını, genel olarak ikram edilen yeme içme adetlerinde birtakım değişiklikler yaşandığını ve hijyen açısından daha sağlıklı olduğu için ikramlarda tek kullanımlık pet tabak veya bardak tercih edildiğini belirtmiştir. Konuyla ilgili görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Süreler azaldı taziyelerde gelenler kısa süre oturup bir an evvel kalktılar. Kabrin başında taziye yapılmayacak uyarısı da yapıldı. Aile fertleri dışında ikramlar yapılmadı genel olarak sadece çay verildi” (K17, 36, Erkek).

“Yemekler ambalajlı geldi. Hijyene dikkat ettik yani” (K23, 39, Erkek).

“Çay olsun yemek olsun plastik kullanıldı hepsi. Pandemiden dolayı yatamadık orada babamın evinde ama normal olsa hepimiz orada kalırdık” (K2, 42, Kadın).

“Pet bardak, kapalı su ve kapalı şeker... bu şekilde şeyler kullandık” (K18, 32, Kadın).

5.3.4. Salgın Sürecinde Gerçekleştirilen Taziyelerde Alınan Önlemler

Covid-19 döneminde kamu sağlığının korunması için birtakım önlemler alınmıştır. Bu önlemlerin başında sokağa çıkma yasakları gelmektedir ancak yeni normal olarak adlandırılan dönemde insanların yoğun olduğu kamusal alanlarda sosyal mesafe, maske, dezenfektan kullanımı ve hijyenik kurallara uyumla ilgili alınması gereken genel birtakım tedbirler olduğu konusunda düzenli uyarılar yapılmaya devam edilmiştir. Türkiye’de salgın bir nebze kontrol altına alındıktan ancak bulaş ve risk durumunun devam ettiği duyurulduktan sonra alınan önlemler, taziye toplantılarına da sirayet etmiş ve insanlar ziyarete gitmeden veya ziyaretçi kabul etmeden önce yapılan uyarıları dikkate aldıklarını ve bu konuda tedbirli davrandıklarını belirtmiştir. Salgın sürecinden kaynaklı taziyelerinde ne tür önlemler aldıkları sorulduğunda katılımcılar, taziyelerinde; maske, dezenfektan, kolonya, ateş ölçer ve sosyal mesafe gibi birtakım kurallara dikkat ettiklerini ve ortamı sürekli havalandırdıklarını belirtmişlerdir. Bireylerin aldıkları önlemlerle ilgili ifadeleri şu şekildedir:

“Ortamı sürekli havalandırdık. Kapalı sular verildi çay yerine...” (K23, 39, Erkek).

“Maske, kolonya. Taziyemiz kışındı buna rağmen cam hep açtı...” (K18, 32, Kadın).

“Ateş ölçer, dezenfektan, maske vardı. Kapıda masa vardı ve başında gençler duruyordu. Ateşi yüksek olan alınmıyordu” (K7, 55, Kadın).

5.3.5. Salgında Taziyelerle İlgili Sosyal Medya Kullanımı ve Başsağlığı Mesajları

Toplumun dijitalleşme ile birlikte sosyal medya kullanımına gündelik hayatın her alanında daha sık rastlanmaktadır. Sosyal medya mesajlarının, kısa sürede binlerce insana ulaşabilmesi hem iletişim hızı hem de ekonomik açıdan kullanıcılarına kolaylık sağlamaktadır. Özellikle dernek, grup veya aşiret gibi örgütlenmelerin açtıkları web sayfaları üzerinden üyelere ulaşarak sosyal ağlarını genişletmeye çalıştıkları ve bu platformların özellikle toplumu ilgilendiren içeriklerle ilgili kısa sürede yoğun bir etkileşim sağlayabildiği bilinmektedir. Salgın sürecinde uygulanan sokağa çıkma yasağıyla birlikte en önemli sosyalleşme araçlarından biri haline gelen sosyal medya, Whatsapp, Instagram ve Youtube gibi uygulamalar aracılığıyla insanlar, özellikle ölümlerle ilgili sayısal verilerin, haber, duyuru ve mesajların kısa sürede iletimi ve yayılmasını sağlamıştır. Vefat haberleri ve taziye mesajlarının da bu kanallar aracılığıyla duyurulduğu

görülmüştür. Katılımcılara taziyelerini gerçekleştirirken alınacak önlemleri sosyal medya vb. araçlarla duyurup duyurmadıklarına dair bir soru yöneltilmiş ve alınan cevaplar şu şekilde ifade edilmiştir:

“Evet yaptık. Şöyle oldu dedemi defnettikten sonra hem kabristanda söyledik hem de her birimiz Whatsaptan durum yaparak bilgilendirme sağladık” (K17, 36, Erkek).

“Van gazetesinden duyuruldu hem de biz (telefonlarımızla) duyurduk. Taziye kurulmayacağını söyledik” (K7, 55, Kadın).

Katılımcılar, salgın sürecinde gerçekleştirmiş oldukları taziyelere ilişkin sosyal medya kanalları üzerinden duyurularda bulduklarını belirtmiştir. Başsağlığı mesajlarının, alınacak önlem ve tedbir uygulamalarının veya taziye dileklerinin ne şekilde kabul edileceğine ilişkin duyurular da yine sosyal medya aracılığıyla yapılmış ve bu gelişme alışlagelen sosyal ilişkilere farklı bir boyut katmıştır. Vefat haberinden sonra başsağlığı dileme ve yas tutma şekillerinin de değiştiğini belirten katılımcılar, taziyelerde başsağlığı dileklerinin, salgın öncesi dönemle kıyaslandığında yüz yüze değil çoğunlukla telefonla kabul edildiği ve kendilerine bu şekilde ulaşıldığını belirtmişlerdir. Bu durum salgın sürecinin taziyeler üzerinde gözle görülür bir değişime yol açtığını göstermiştir. Pandemi öncesi dönemde farklı şehirlerden ve uzak mesafelerden gelen insanlar olmasına karşın bu süreçte aynı şehirde yaşayan insanlar bile cenaze evine gitmemiş veya gitse bile çok kısa bir süre kalıp başsağlığı dileyerek ortamdan uzaklaşmıştır. Konuyla ilgili görüşler şu şekilde aktarılmıştır:

“Daha çok telefonla veya kısa süreli uğrayarak ama daha çok telefonla...” (K17, 36, Erkek).

“Telefonla aradılar daha çok. Geldikleri zaman da kısa süreli oturdular” (K24, 44, Kadın).

5.3.6. Salgında Taziye Ziyaretinde Bulunmayan Bireylere Yönelik Tepkiler

Birincil ilişkilerin hâkim olduğu aşiret örgütlenmelerinde taziye ziyaretleri, özellikle bir yakını kaybeden insanların ailenin üyeleri, yakın akraba ve sosyal çevrelerinden en çok destek beklediği ve yas sürecinde en çok beklentiye girdiği aşamalardan biridir. Toplum sağlığını tehdit eden ve kalabalık grupların bir arada bulunmasını engelleyen resmi birtakım yaptırım ve cezai işlemlerin uygulandığı olağanüstü durumlar, sadece sosyal ilişkileri değil kültürel birtakım alışkanlıkların da değiştirilmesini zorunlu kılmıştır. Araştırmada bazı katılımcılar yas sürecinde yalnız kalmak zorunda oldukları bu olumsuz gelişmeyi anlayışla karşıladıklarını belirtmişlerdir. Bu bağlamda Covid-19 döneminde yakını ölen bireylere taziyeleri esnasında ziyarette bulunmadığı için kırgın oldukları kişilerin olup olmadığına dair bir soru yöneltilmiştir. Taziye sahipleri, insanların kendilerini ziyaret edememe nedeninin salgın sürecindeki ölümcül bulaşma riskinden ötürü normal bir durum olduğunu ve bu gelişmeyi anlayışla karşıladıklarını belirtmiştir. Katılımcıların konuyla ilgili ifadeleri şu şekildedir:

“Olmadı hatta arayıp neden gelemediğini bildirenlere bizi zor duruma sokmadığı için teşekkür ettiğimiz de oldu” (K17, 36, Erkek).

“Olmadı. Gönül koymaya gerek yok” (K18, 32, Kadın).

“Bu süreçte olmaması gerekiyor çünkü olağanüstü bir durumdur” (K16, 38, Erkek).

Katılımcılardan bazıları ise diğerlerinden farklı olarak, salgın sürecinde gerçekleşen taziyelerinde ziyarette bulunmadıkları için kırıldıkları insanların olduğunu söyleyerek mevcut koşullardan bağımsız taziye geleneğinin ve ziyaretinin önemine dikkat çekmiştir. Toplumda değer atfedilen olguların, rutine bağlandığı için olağanüstü bir durum olsa dahi sekteye uğradığında insanların moral ve motivasyonunu olumsuz yönde etkilediği anlaşılmıştır. Ölen kişinin birinci derece yakını olan taziye sahipleri, kaybettikleri aile üyelerinin kendileri için önemli olduğunu ve bu nedenle şartlar ne olursa olsun ziyarette bulunmayan insanlara karşı kırgın ve sitemli oldukları anlaşılmıştır. Konuyla ilgili düşünceler şu şekilde ifade edilmiştir:

“Ölen kişinin hayatımızda önemli yeri vardı. Gelmesini beklediğim biri gelmedi isterdim gelsin” (K7, 55, Kadın).

“Oldu. Bekledim yanımda olsun...” (K11, 50, Erkek).

5.3.7. Salgın Sürecinde Taziyelere İlişkin Uyarılar ve Maddi Yaptırımlar

Salgın sürecinde kalabalık grupların bir araya gelmesini önleyici birtakım cezai işlemler ve maddi yaptırımların uygulanması öngörülmüştür. Bu uygulamaların en görünür olduğu alan, Türkiye genelinde sokağa çıkma yasağı getirilmesi ve bu yasağa uymayanlara 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanununun 282. Maddesi uyarınca uygulanan idari para cezalarıdır. Bu cezayı iki kez alanlara Türk Ceza Kanunu'nun Bulaşıcı Hastalıklara İlişkin Tedbirlere Aykırı Davranma başlıklı 195. Maddesi uyarınca hapis cezası hükmüne yönelik işlem başlatılmasına karar verilmiştir. Bu durum resmi hükümlü bir yasak olduğu için taziyelerde insanların bir araya gelmesini de engellemiş ve katılımcıların konuyla ilgili resmi makamlarca uyarıldıkları belirtilmiştir:

“Polisler geldi kalabalık olmasın sadece birinci derece akraba olsun denildi” (K16, 38, Erkek).

“Polisler her gün gelip uyarılarda bulunuyordu kalabalık olmayın diye...” (K18, 32, Kadın).

Katılımcıların, salgın döneminde yaptıkları taziye ziyaretleri sırasında resmi kurum temsilcileri tarafından kalabalık olmamalarına ilişkin uyarıldıkları ve yapılan bu uyarı ve uygulamaların çoğu katılımcı tarafından olumsuz algılandığı anlaşılmıştır. Taziyelerin önlenmesine yönelik bir yaptırım olarak uygulanan idari ve para cezalarına ilişkin düşünceleri sorulduğunda katılımcılar, para cezalarının özellikle bu kültürün önemli bir değer olarak kabul gördüğü geleneksel aile yapılarında uygulanmasının yanlış olduğunu belirtmiştir. Bazı katılımcılar geleneklerine, örf ve adetlerine bağlı olmanın gereği olarak her koşulu göze aldıklarını ve uygulanan idari para cezalarına rağmen taziyelerini gerçekleştirdiklerini iletmiştir. Bu gelişme geleneksel dokunun ve kültürel alışkanlıkların, toplum sağlığını tehdit eden olağanüstü bir önlem alınmasını gerektiren durumlarda bile ve alınan tüm yasal tedbir ve cezai uygulamalara rağmen gelişen bir direnç alanı oluşturduğu şeklinde yorumlanmıştır. Konuyla ilgili bireylerin ifadeleri şu şekildedir:

“İnsanlar örf ve adetten dolayı kendini bir mecburiyette hissediyor. Para cezasını bir anlamda göze alarak yapıyor yani taziyesini, ziyaretini. Ayıptır günahtır diye düşünerek yapıyor” (K17, 36, Erkek).

“Mecburiyettir o... olmaz nasıl yapmam taziye...” (K7, 55, Kadın).

Bazı katılımcılar yasal uyarıları dikkate almamanın yanında öngörülen cezai işlem ve yaptırımların yanlış olduğunu ve salgın sürecinde taziye sahiplerine yönelik daha hassas ve anlayışlı davranılması gerektiğini düşündüklerini ifade etmişlerdir. İnsanların normal koşullarda baş etmekte güçlük çektiği ekonomik sıkıntıların salgın sürecinde daha da zorlaştığı ve uygulanan idari para cezalarının haksız bir uygulama olduğu ifade edilmiştir:

“Yasım var bir de üstüne bu ceza olmamalı. İnsanlar zaten bilerek geliyor tedbirli geliyor” (K11, 50, Erkek).

“Zaten millet perişan zaten cebinde 3-5 kuruş var o da kendisine yetmiyor. Para cezası haksız...” (K21, 50, Kadın).

5.3.8. Taziyelerde Sosyal Destek ve Maddi Yardım

Yakınına kaybeden bireylere taziye sürecinde yapılacak maddi ve sosyal desteğin önemi büyüktür. Bu kapsamda, sosyal güvenlik kurumları tarafından karşılanan cenaze yardımları, cenaze namazını kıldırmak için görevlendirilen diyanet çalışanları, defin ödenekleri, belediyeler tarafından temin edilen cenaze araçları, belediye veya muhtarlıklara bağlı taziye evlerinin belli bir süre ücretsiz kullanımı gibi birtakım maddi desteklerin sağlandığı bilinmektedir. Taziyelerdeki sosyal destek boyutu ise kurumsal açıdan psikolog veya sağlık personeli gibi profesyonel bir ekibin sürece dahil edilebileceği gibi daha çok yakın çevre ve akrabaların bir araya toplanıp ölüm kaybının verdiği acıyı paylaşması şeklinde değerlendirilebilir. Ölüm riski yüksek bir salgına karşı alınan tedbirlerin başında sosyal izolasyon gelmektedir. Bu durum kaçınılmaz olarak taziyelerde sağlanacak maddi ve sosyal desteği de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bağlamda Covid-19 döneminde yakını ölen bireylere taziyelerini gerçekleştirdikleri esnada herhangi bir kurum veya kuruluştan sosyal veya maddi destek alıp almadıklarına yönelik soru yöneltilmiş ve kendilerine bu dönemde maddi veya sosyal herhangi bir destek sağlanmadığı yönünde olumsuz görüş bildirdikleri tespit edilmiştir. Konuyla ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Almadık hatta belki haberleri bile yoktur. Ailenin sosyo-ekonomik durumuna göre yardım edilmesi güzel olurdu” (K17, 36, Erkek).

“Hayır almadım hiçbir şey. Sadece cenaze aracı o da zaten normal zamanda da oluyor...” (K11, 50, Erkek).

Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı üzere, salgın sürecinde yakınına kaybeden insanlara beklenen düzeyde bir maddi ve sosyal destek sağlanmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum toplumsal kriz yönetiminde sağlanacak maddi destek ve sosyal hizmetler konusunda birtakım eksiklikler olduğunu göstermektedir. Toplumda insan sağlığını geniş ölçüde etkileyen olağanüstü bir durum geliştiğinde hem yetişmiş personel hem de kaynak

temini açısından kurum ve kişilerin sorumluluk bilinci ve özveriyle hareket etmeleri gerektiği düşünülmektedir.

Sonuç

Bu araştırma, Van'da Covid-19 salgını sürecinde taziyelerin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Araştırma sonucunda, birinci derece yakınına kaybeden insanların, kalabalık grupların bir arada bulunmasına yönelik uygulanan kısıtlamalar nedeniyle taziyelerini geleneksel değerlere uygun şekilde gerçekleştiremedikleri anlaşılmıştır. Bireylerin ölüm gerçekliğinin gündelik yaşamla iç içe bir olgu olarak düşündükleri ancak salgın döneminde yaşanan beklenmedik ve ani kayıpların kendilerini, ölüm karşısında daha önce deneyimlenmemiş bir çaresizlikle yüzleştirdiği görülmüştür. Salgın sürecinde medyaya yansıyan ani ölüm şekillerinin toplumda korku ve paniğe yol açmasına karşın gerçek hayatta Covid-19 virüsüne yakalanan insanların ölümleri hastanelerde entübe edildikten sonra zamana yayılarak ve ağır aşamalardan geçerek gerçekleşmiştir. Ölen kişiyi sıkı tedbirlerin ve cezai yaptırımların uygulandığı bir dönemde kaybetmiş olmanın, bireyde sosyal ve psikolojik açıdan onarılması güç etkiler yarattığı anlaşılmıştır. Salgın öncesi kalabalık ziyaretçi gruplarının katılımıyla gerçekleşen taziyelerin, salgın sürecinde ilgi görmediği ve ne resmi kurumların ne de akraba ve yakın çevrenin taziye sahiplerine beklenen düzeyde maddi ve sosyal destek sağlayamadığı anlaşılmıştır.

Geleneksel kapalı toplumlar için önemli bir değer olan yas kültürü ve taziye ritüellerinin Covid-19 sürecinde sekteye uğraması, toplumsal yaşamda derin bir kırılmaya neden olmuştur. Özellikle aşiretler bazında taziye katılım sağlayanların sayısal çokluğunun prestij ve güç olarak görülmesi, gelen ziyaretçilere yemek ve çay ikramlarının ölünün hayrına yapıldığı düşüncesi ve ölen kişiyi uğurlama şeklinin ahiretteki dünyasını güzelleştireceğine duyulan inanç nedeniyle salgın sürecindeki taziyelerin toplumsal açıdan işlevsizleştiği görülmüştür. Sosyal medyanın günümüzde sık kullanılır hale gelmiş olması taziye kültürüne de sirayet etmiş ve taziyelerle ilgili önlemler ve duyurular bu mecralardan gerçekleştirilmiştir. Bireylerin başsağlığı dileklerini telefonla veya sosyal medya kanalıyla gerçekleştirmiş olması, yas süreçlerinin sanal ortama taşınması ile ilgili alışık olmadık bir durum ortaya koymuştur. Covid-19 döneminde online hatim okutulması ve dua başışlanması, sosyal medyanın salgın gibi olağanüstü durumlarda bile insan hayatının vazgeçilmez bir parçası olduğunu göstermiştir. Buna karşın bu durum, yas sürecinde bireylerin sosyal açıdan kendilerini yalnız hissetmelerine ve toplumsal bir yabancılığa da neden olmuştur.

Bu sürece ilişkin olumlu bir sonuç, ekonomik açıdan aile bütçesini zorlayan ve ölüm nedeniyle üzgün olan insanların yas sürecinde hizmet etmesini gerektiren taziyelerdeki çay ve yemek ikramlıklarını ortadan kaldırmasıdır. Yakınına kaybeden ve taziye gelen ziyaretçilere sürekli ayakta kalıp hizmette bulunması durumunu ortadan kaldıran bu gelişmeyle insanlar, kendi acısıyla baş başa kalarak yas sürecini daha sakin ve fiziksel açıdan daha az yıpranarak yaşamıştır. Bu sonuçla birlikte Covid-19 pandemisinde alınan

tedbirlerden kaynaklı olarak bireyler, her ne kadar kalabalık gruplar halinde bir arada olmamayı kabullenmiş görünse de kültürel açıdan önemli bir değer olan taziyelerinde yakınlarıyla toplumsal dayanışma içinde olmayı daha çok önemsedikleri ve bu konuda bir eksiklik hissettikleri anlaşılmıştır.

Salgından dolayı toplumsal yaşamda öngörülen sıkı sağlık tedbirleri ve idari para cezalarının doğru bir yaklaşım olarak değerlendirildiği ancak uygulamada bir karşılığı olmadığı görülmüştür. Kalabalık grupların taziyelerde ölen kişiye karşı son görevlerini yerine getirmek adına toplandığını belirten bireyler, cezai yaptırımların bu süreçte uygulanmasını gereksiz ve abartılı bulmuştur. Bu durum, taziye sahibi kişileri, kayıplarından dolayı üzüntü içindeyken ekonomik açıdan da zorlayan bir uygulama olarak görülmüştür. Bu araştırma sonucunda, taziyelerin tüm yasak ve cezai yaptırımlara, maddi ve fiziksel açıdan taziye sahiplerine yüklediği maliyete rağmen olağandışı durumlarda bile toplum tarafından uygulanması gerektiği düşünülen ritüeller olduğunu göstermiştir. Taziyelerin Van kenti açısından geleneksel dokunun önemli bir çıktısı olduğu ve yas sürecinin ancak taziye gelen ziyaretçilerle dayanışma içinde aşılabilir zor bir süreç olarak kabul edildiği anlaşılmıştır.

Kaynakça

Abuzar, C. (2010). Şanlıurfa'da değişen toplumsal yapıda taziye geleneği -Bir toplumsal yapı çözümlemesi-. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 259-274.

Aysoy, M. (2003). *Geleneksel sonrası toplum üzerine*. Açık Kitapları.

Balık, H. (2019). *Modern dönemde taziye geleneği: Taziye evleri (Batman örneği)*. (Tez No. 566023) [Yüksek lisans tezi, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Biçim, H. (2021). E-aşiret: Aşiret kimliğinin sosyal medyada yeniden üretimi facebook örneği. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 674-693. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.942684>

Bruinessen, M. V. (2011). *Ağa şeyh devlet*. (7. Baskı). (B. Yalkut, Çev.). İletişim Yayınları.

Doğan, M. (1996). *Büyük Türkçe sözlük*. İz Yayıncılık.

Erbuğ, E. (2021). Ölüm sosyolojisi: Geleneksel ve modern toplumda ölümün toplumsal anlamları. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (8), 46-61. <https://doi.org/10.48131/jscs.1005591>

Gezgin, M. (1998). Cemaat cemiyet ayrımı ve Ferdinand Tönnies. *Istanbul Journal of Sociological Studies* (22), 183-201.

Giddens, A., Sutton, P. W. (2016). *Sosyolojide temel kavramlar*. (2. Baskı). (A. Esgin, Çev.). Phoenix Yayınları.

Heckmann, L. Y. (2012). *Kürtlerde aşiret ve akrabalık ilişkileri*. (Tribe and kinship among the Kurds). (3. Baskı). (G. Erkaya, Çev.). İletişim Yayınları.

Karakuş, G., Öztürk, Z. ve Tamam, L. (2012). Ölüm ve ölüm kaygısı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 21 (1), 42-79.

Kümbetoğlu, B. (2012). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. (3. Basım). Bağlam Yayıncılık.

Ökten, Ş. (2009). Aşiret, akrabalık ve sosyal dayanışma: Geleneksel hayatı yönetme biçimi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 18(18), 99-112.

Parin, S., Bilgili A. E. ve Menak, Z. (2012). Kent(li)leşme pratiğinde yeni bir olgu: Taziye evleri ve farklılaşan sosyo-kültürel pratikler. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 212-229.

Popper, K. (2010). *Açık toplum ve düşmanları Cilt I-Platon*. (4. Baskı). (M. Tunçay, Çev.). Liberte Yayınları.

Sağır, A. (2013). Modern dünya ve ölüm: Batılının ölüm karşısında tavırları. *Journal of History Culture and Art Research*, 2(4), 213-221.

Saraç, Ö. (2021). Samsun Folklorunda Ölüm ve Kovid-19 Salgını. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (50), 237-276.

Subaşı, N. (2003). *Öteki Türkiye’de din ve modernleşme*. Vadi Yayınları.

Turhan, E. H. (2021). Ölüm Sosyolojisi Ekseninde Ölüm Kaygısı ve Koronavirüs. *Habitus Toplumbilim Dergisi*, 2(2), 85-101.

Uluç, A. V. (2010). Kürtlerde sosyal ve siyasal örgütlenme: Aşiret. *Mukaddime*, 2(2), 35-52.

Ünal, S. Ü. (2011). Zamansız ölüm: Geleneksel ve modern toplum karşılığında ölümün yeri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/2, 121-133.

Weber, M. (2007). *Sosyolojinin temel kavramları*. (6. Baskı). (M. Beyaztaş, Çev.). Bakış Yayınları.

Yakıt, İ. (1993). *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*. Ötüken Neşriyat.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. Baskı). Seçkin Yayınları.

Yenen, İ. (2015). Emile Durkheim sosyolojisinde din fenomeni. *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak-Haziran (9-17), 441-461.

Zafer, C. (2019). Ölüm olgusu ve ölümün sosyolojik etkileri. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Oksidentalizm ve Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 64-82.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Boşanmış Olmak: Kadınlara Yönelik Damga ve Ön Yargıları Ekşi Sözlük Paylaşımları Üzerinden Okumak

*Being Divorced: Reading Stigmas and Prejudices Against Women through Ekşi
Sözlük Posts*

Sinem Burcu UĞUR

Akdeniz University, Social Work Department,
Antalya, Türkiye

Akdeniz Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri
Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü,
Antalya/Türkiye

ORCID: 0000-0002-4984-4015/

Email sinemburcu@akdeniz.edu.tr

Aylin ÇİÇEKLİ

Akdeniz University, Sociology Department,
Antalya, Türkiye

Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, Antalya/Türkiye

ORCID: 0000-0002-3606-4351/

Email: aylincicekli@akdeniz.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Uğur, S. B. and Çiçekli, A. (2023). Being divorced: reading stigmas and prejudices against women through Ekşi Sözlük posts. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 191-227.

Uğur, S. B. ve Çiçekli, A. (2023). Boşanmış olmak: Kadınlara yönelik damga ve ön yargıları Ekşi Sözlük paylaşımları üzerinden okumak. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 191-227.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 09 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 17 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül 2023

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 191-227

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Sinem Burcu UĞUR ve Aylin ÇİÇEKLİ).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu çalışmada evlilik akdinin sona ermesiyle birlikte kadının yaşadığı damgalanma sürecinin anlaşılması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda nitel desende tasarlanan çalışmada, 400.000'den fazla üyeye Türkiye'deki en büyük katılımcı sözlük ve en büyük internet topluluklarından birisi olan Ekşi Sözlük'teki boşanmış kadınlara ilişkin söylemler içerik analizine tabi tutulmuştur. Kullanıcılarına içerik üretme, kişisel görüşlerini yazılı, işitsel veya görsel yollarla ifade etme ve bunları yayma imkânı sunan bu platform, aynı zamanda anonimlik de sağlayabilmekte ve bu sayede kullanıcılar toplumsal normlara uymayan/uymadığını düşündükleri paylaşımlarını dahi yargılanma kaygısı olmaksızın yapabilmektedirler. Bir referans kaynağı niteliğindeki Sözlük'te yazarlık ancak yaş-bilgi-eğitim-etik-yetenek-dijital toplumun şartlarına uyum gibi kriterler bakımından kendini kanıtlamaya bağlıdır. Tüm bu özelliklerinden hareketle çalışmada Sözlük'ün boşanmış kadınlara yönelik toplumsal düşüncüyü anlama ve analiz etme açısından önemli bir kaynak olabileceği düşünülmüştür. Ekşi Sözlük'teki boşanmak, boşanmış kadın, dul kadın anahtar kelimeleriyle yapılan ilk tanımdan (sırasıyla 02.11.2001, 26.11.2008, 12.09.2011) 08.09.2023 tarihli son tanıma kadar boşanmış kadınlara yönelik paylaşımlar içerik analizi ile incelenmiştir. Çalışmada Türkiye toplumunda boşanan kadına yönelik ön yargıların devam ettiği ve boşanmış kadının evliliği yürütememiş olmakla, neslin devamlılığını sağlayan çocuğu, ailenin kutsallığını ve toplumun refahını düşünmeyecek kadar bencil olmakla suçlandıkları anlaşılmıştır. Paylaşımlar, artan istatistiklere rağmen, boşanmış kadınlara yönelik sapkın ve güvenilmeyecek kadar tehlikeli algısının devam ettiğini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Boşanma, boşanmış kadın, boşanma sonrası damga, toplumsal baskı, sapma

Abstract

The aim of this study is to understand the stigmatization process experienced by women following the termination of a marriage contract. In line with this objective, this qualitative study analyzed the discourses on divorced women in Ekşi Sözlük, the largest participatory dictionaries and one of the largest internet communities, boasting a membership of over 400,000 individuals. This platform, which offers its users the opportunity to produce content, express and disseminate their personal opinions through written, audio or visual means, can also provide anonymity, so that users can make posts that they think do not comply with social norms without worrying about being judged. Being a writer in Sözlük, which is a reference source, depends on proving oneself in terms of criteria such as age-knowledge-education-ethics-talent-adaptation to the conditions of the digital society. Based on all these features of Sözlük, in this study, it was thought that Sözlük could be an important source for understanding and analyzing the social thought towards divorced women. Divorce in Ekşi Sözlük has been studied with content analysis from the first definition in the keywords divorced woman, widow (as of 02.11.2001, 26.11.2008, 12.09.2011) to the last recognition dated 08.09.2023. The study found that pre-trials against divorced women continued in Turkish society, and that the divorced woman was accused of not being able to make the marriage work, being too selfish to think about the child that ensured the continuation of the generation, the sanctity of the family and the well-being of the society. The posts reflect that despite increasing statistics, the perception of divorced women as deviant and too dangerous to be trusted persists.

Keywords: Divorce, divorced woman, post-divorce stigma, societal pressure, deviation

Giriş

Aile, köklü tarihi boyunca tüm kültürlerde, toplumsal yapının en önemli birimlerinden biri olmuştur. Evrensel bir birim olan aile kurumu yine evrensel bir başka kurum olan evlilikler aracılığıyla kurulmaktadır. Hemen tüm toplumlar ve zamanlarda evlilikler yoluyla şekillenerek evrensel bir nitelik kazanan aile formu; kuruluş dinamikleri, yapılanma biçimi, aile içi ilişkileri, üyelerin rol dağılımı, ekonomik ve kültürel işlevleri gibi konular itibarıyla zamansal ve mekânsal çeşitlilikler göstermektedir. Bu çeşitliliği yaratan pek çok değişken mevcuttur. Geç modern toplumların çeşitlenen aile yapılanmasını biçimlendiren değişkenlerin sanayileşme, kentleşme, gelişen teknoloji, cinsel özgürlük, kadın hareketleri, kürtaj hakkı gibi hak ve özgürlükler ve kamusal alanda görünürlüğü ve etkisi artan kadınlar (McDonald, 1984, s. 4; Kümbetoğlu, 1997, s. 112-116) olduğu bilinmektedir. Küçülen ve görevlerini başka kurumlara devreden aileler, yasallaşan eşcinsel evlilikler, tek ebeveynli ya da çocuksuz aileler, nikahsız birlikte yaşamalar, kamusal-özel alan ayrımının silikleşmesi, bu çeşitliliği yansıtan aile modellerine örnek niteliktedir (Çiçekli ve Parin, 2020, s. 347). Aile kurumu geleneksel olarak neslin devamı, cinsel yaşamın tanzimi, duygusal birliktelik, sosyal, kültürel ve dinsel normların sürekliliğini sağlamanın aracı olarak biçimlenmiş olsa da geç modern toplumda bu geleneksel görünümünün yanı sıra alternatif yeni modeller de giderek daha fazla görünür olmaktadır.

Aile örgütlenmesinin feshiyle ortaya çıkan parçalanmış aileler, yaygınlaşan aile görünümülerinden biridir. Geleneksel toplumsal pratikte ölüm kendilerini ayırana değil aynı yastıkta kocaması beklenen çiftler, özellikle gelinlikle girdiği evden ancak kefeniyle çıkmasına göz yumulan kadınlar (Çiçekli ve Parin, 2020) mutlu olmadıkları bir birlikteliği sona erdirmeye konusunda geç modern toplumun gündelik pratikleri içinde çok daha fazla seçeneğe sahip olmaktadır (Clarke-Stewart ve Brentano, 2006, s. 9-10; Beck ve Beck Gernsheim, 2012, s. 10-11). Bu bakımdan toplumlarda boşanmanın en az evlilik kadar ailenin temel dinamikleri çerçevesinde anlam ve önem kazanan bir olguya dönüştüğü ifade edilmelidir.

Evlilik/aile sözleşmesinin feshini ifade eden boşanmalar, dünya çapında özellikle birkaç on yıldır artan bir ivme yakalamıştır. Boşanma olgusu köklü bir geçmişe sahip olmakla birlikte özellikle 1950'lerden itibaren küresel düzeyde her geçen gün yaygınlaşmaktadır. Gerek boşanmanın ilahi güç ve onun buyruklarına karşı geliş ya da ahlaksızlık ile ilişkilendirildiği geleneksel bakış açısı ve tutumların yerini boşanmaya karşı artan hoşgörü ve kabul edişin alması (Arıkan, 1996; Parrillo, 2005; Clarke-Stewart ve Brentano, 2006; Battal, 2008) gerek geleneksel değer yargıları ile şekillenen boşanma karşıtı yasaların esnekleşmesi ve hatta boşanmanın önünü açan yasaların yürürlüğe girmesi (Kuntalp, 1977; Newman, 2009) gerekse de aile üyelerinin evliliğe ilişkin beklentilerinin karşılıklı bir tatmin aracı, bir ortaklık, bir dostluk temelinde biçimlenmesinde etkili olan artan bireyselleşme eğilimiyle aile içindeki bireylerin kendini önceleyecekleri bir dönüşümün yaşanması (Ünal ve Avcı, 2019; Baş, 2021; Yıldırım, 2021)

geç modern toplumda boşanma oranlarını tırmandıran dinamiklerdendir. Ayrıca ülkelerin refah seviyeleri de artan boşanmalarla doğrudan ilişkilidir. İstikrarlı bir gelişim seyri izleyen ülkelerde insan kaynağının yetiştirilmesine oldukça önem verilmekte olup bu durum her iki cinsiyet için de hizmet ve kaynaklara erişim fırsatı sunmaktadır. Sosyoekonomik gelişmişlik ve refah, gündelik pratikte bireylerin kendilerini geliştirme şanslarının olması ve bağlantılı olarak hayatlarını tek başlarına idame ettirebilme gücü olarak karşılık bulmaktadır (Çuhadar ve Cafrı Açcı, 2021). Bu durum özellikle ataerkil kültürdeki kadın için evliliğin bir geçim aracı olma özelliğini yitirmesi anlamına gelmektedir. Zira kentli, eğitim seviyesi yüksek, istihdamda yer edinmiş olup tarım dışı sektörlerde iş gücü oluşturarak ekonomik bağımsızlık kazanan kadın, hayatını idame ettirebilmek için baba evinde babasına, oradan çıktığında da kocasına muhtaç durumda değildir (Kutlar vd., 2012; Baş, 2021; İğdeli ve Ay, 2021). Ekonomik gücü olan kadın, mutsuz olduğu bir evliliği sürdürmeme konusunda daha rahat hareket edebilmektedir. Ancak bu noktada belirtilmelidir ki bu ekonomik rahatlık, toplumun genelindeki tüm kadınların durumunu yansıtmaktan ziyade ancak kentli ve yüksek eğitilmiş kesim için geçerlidir. Zira gelişmekte olan bir ülke konumundaki Türkiye özelinde değerlendirildiğinde, buradaki kadın profili açısından kırsal ve kentsel bağlam ile sosyo-ekonomik sınıflar arasında çarpıcı farklar söz konusudur. Kırsal ve kentsel alanda hizmetlere erişim ve haklardan yararlanma noktasında ciddi farklar varken, kentlerde de Kandiyoti'nin (1982; akt. Kavas, 2010) dikkat çekmiş olduğu üzere alt sınıf gecekondusundan üst orta sınıf mahallelere kadar uzanan bir kentsel tabakalaşma söz konusudur. Bu çeşitlilik Gündüz-Hoşgör ve Smith'e göre (2008; akt. Kavas, 2010) en basit biçimiyle toplum içindeki kadınların istihdam durumu ve mesleki pozisyonlar karşısındaki konumlarını aynalamaktadır. Toplumsal katmanlaşmanın üst noktasında bulunan, iyi eğitim-istikrarlı ve yüksek sınıf mesleklerde istihdam gibi hizmetlerden yararlanabilen kadınlar kadın nüfusunun çok az bir kısmını temsil eden elit bir gruba işaret etmektedir. Kadın nüfusun çoğunluğunu oluşturan göçmen (kırsaldan kente) kadınlar için ise istihdam çok daha sınırlı bir hakktır. Çocukluk- gençlik yıllarını sınırlı eğitim fırsatının olduğu kırsal alanda geçirmiş oldukları için, istikrarlı ve iyi istihdam şansını kaybetmişlerdir. Bu kadınlar çoğunlukla gayri resmi ekonomide ya da yoğun iş gücü gerektiren resmi sanayide istihdam şansı yakalayabilmektedir ki bu işlerde de ücretler oldukça düşük olup, sendikalaşma, sosyal güvence gibi haklara erişimleri pek mümkün olmamaktadır. Ayrıca düşük eğitim seviyeleri beceri gerektirmeyen mesleklerde çalışmalarına yol açtığı gibi kendilerine terfi şansı da sunmamakta ve istihdam durumlarını ve dolayısıyla da ekonomik durumlarını iyileştirme imkânı tanımamaktadır. Kadın nüfusun bir diğer kısmını oluşturup tabakalaşmanın en altında bulunan kadınlar, kırsal alandadır. Kırsal alanda kadınlar üretimleri üzerinde varsa çok az kontrollerinin olduğu, emeklerinin ücretli bir karşılığının bulunmadığı işlerden sorumludurlar (Kavas, 2010, s. 75-77; Çölgeçen, 2011). Bu bağlamda kadınların kamusal alandaki artan görünürlüklerine rağmen, hala “ev işlerinden ve tüm ailenin bakımına yönelik hizmetlerden sorumlu” oldukları yönündeki geleneksel cinsiyet normlarının ev dışında gelir getirici işlerde çalışma olasılıklarını düşürmekte olduğu ifade edilmelidir. Diğer yandan istihdamda yer alan kadınlar

açısından da kamusal-toplumsal alanda güç edinmelerini engelleyen cinsiyet ayrımcılığının işlediği belirtilmelidir. Çalışma hayatının hemen her aşamasında ayrımcılık pratiklerine maruz kalmak, kadınları çalışma hayatından uzak tutabilmektedir. Mevcut ayrımcılık pratiklerine rağmen çalışmaya devam eden kadınlar ise salt cinsiyetleri nedeniyle mobbing ve baskılara maruz kalabilmekte, beceri ve nitelikleri erkeklerle aynı olsa dahi ücret ve statü açısından daha alt kademe işlere yerleştirilebilmekte ve terfi-yükselme şansları engellenebilmektedir (Amato, 2000, s. 1277; Fine, Ganong ve Demo, 2005, s. 235; Özar ve Yakut-Çakar, 2012, s. 3). Bu bakımdan kadın çalışma ve hatta profesyonel bir mesleği bulursa da ekonomik gücünün erkeklerin çoğu zaman gerisinde olduğu belirtilmelidir. Üstelik boşanma söz konusu olduğunda, kadınlar ekonomik özgürlüklerini ellerinde bulundursalar dahi, Brandvein ve diğerlerinin kavramsallaştırdığı gibi 'ikili kariyer statüsü'nden tek gelire geriledikleri için boşanma sonrası maddi sıkıntı yaşamaktadırlar. Nitekim pek çok araştırma, sosyo-ekonomik sınıfına bakılmaksızın çoğu kadın için boşanmanın yıkıcı mali sonuçlarına odaklanmıştır. Weitzman'ın (1987) dikkat çektiği gibi boşanmayla gerçekleşen maddi kaynak kaybı, gelirleri hali hazırda erkeklerden daha düşük olan kadınların alışık olunan yaşam standartlarında ciddi düşüşe yol açmaktadır (Kavas, 2010, s. 44-45). Dahası çocuğun da bulunduğu evliliklerin sona ermesiyle birlikte oluşan tek ebeveynli hane düzenlemelerinde ailenin başının çoğu durumda kadınlar olduğu göz önüne alındığında bu durumun yoksulluk sınırında yaşama yol açan bir gelir kaybıyla ilintili olduğu bilinmektedir (Parrillo, Stimson ve Stimson, 1995; Amato, 2000; Sucu, 2007; Tek Ebeveynli Aileler, 2011). Bu bağlamda artan kadın istihdamı gelir güvencesi ve ekonomik bağımsızlık anlamına gelse de ataerkil kültürden kaynaklı olarak kadının boşanma sonrası karşılaşması hemen hemen kaçınılmaz olan ekonomik zorluklarla mücadele kaygısı, evlilik çıkmazındaki kadınlar için boşanmanın güçlü bir seçenek olmamasında etkili görünmektedir. Profesyonel mesleği olan elit tabakadaki kadınlar arasında daha yaygın bir seçenekse de nüfusun genelini oluşturan kadınlar için ekonomik zorlukların boşanmada caydırıcı unsurlar olmaya devam ettiği belirtilebilir.

Kadınların kamusal alanda varoluşları, ayrıca evliliğin mutsuzlukla ilişkilendirilmesinde de etkili olmaktadır. Özel alanda olduğu kadar kamusal alanda da sorumluluklar yüklenen kadın için ortaya çıkabilecek rol çatışması ciddi bir stres kaynağı oluşturmakta ve bu süreçte eşleri tarafından desteklenmeyen kadınların karşılanmayan evlilik beklentileri, birlikteliğin sorgulanmasına yol açabilmektedir (Adak, 2007; Sucu, 2007). Söze konu değişimlerle birlikte evlilik ne olursa olsun sürdürülmesi gereken bir birlikten kişisel tatmin sağlamanın aracına evrilmiş; evliliğin vadettiklerinin karşılanmaması ise tarihsel süreçte hiç olmadığı denli kolay evlilik çözümlerine yol açar olmuştur. Tarihsel süreçte evlilik, aile ve boşanmaya dair evrensel bir değişim süreci yaşanmış olsa da bu değişim kültürel farklılıklar, gelenekler, hukuksal düzenlemeler, dini yaptırımlar gibi dinamiklerin gölgesinde her toplumda farklı seyretmiştir (Giddens, 2005, s. 172-173; Clarke-Stewart ve Brentano, 2006, s. 3, Newman, 2009, s. 388). Bu bağlamda evrensel olan tek şey boşanmanın endüstriyel sürecin ardından neredeyse tüm toplumlarda değişken oranlarla var olduğu ve gündelik pratiklere yansımış olmasıdır

(Arıkan, 1996; Härkönen, 2014). Artan boşanmalara ilişkin benzer eğilim Türkiye için de geçerlidir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TUİK) evlilik ve boşanma verileri 2001 yılından 2021 yılına kadar geçen süre zarfında bin kişilik nüfus başına düşen evlenme sayısını ifade eden "kaba evlenme hızı"nın %20 düşerken bin kişilik nüfus başına düşen boşanma sayısını ifade eden "kaba boşanma hızı"nın ise %47 arttığını ortaya koymaktadır. Söz konusu veriler geçen 20 yıl içinde 92 binlerde seyreden boşanma sayılarının 174 binlere çıkararak %90 oranında artış gösterdiğini yansıtmaktadır (TUİK, 2022). Türkiye'de boşanmaların artış eğilimi sergilediğini ortaya koyan bu veriler, "gelinlikle gidilen evden ancak kefenle dönebilmenin" bir norm olduğu, boşanmanın ayıp ve kabul edilemez görüldüğü sosyal dokudan boşanmanın gündelik bir pratik haline geldiği sosyal yapıya doğru bir geçişin yaşandığına, boşanmanın toplumsal bir örüntü oluşturmakta olduğuna işaret etmektedir.

Bu noktada belirtilmelidir ki dramatik biçimde artan boşanma oranlarına rağmen, "boşanmış kadının" toplumsal kabul edilirliliği ise olgunun kendisi kadar yaygın değildir. Geç modern Türk toplumunda boşanma tercihi daha fazla sayıda birey için erişilebilir olsa ve artan refah seviyesiyle bağlantılı olarak daha fazla sayıda kadın için evliliği bitirme seçiminin saygıyla karşılanacağına dair bir algı yaratılsa da gündelik pratikler içinde olgu, kadınlar söz konusu olduğunda normal olandan sapma ile ilişkilendirilmekte ve bu tercihte bulunan kadınlar sapkın olarak damgalanabilmektedir. Şüphesiz ki kadının eğitim durumu, sosyo-ekonomik düzeyi, sosyal çevresi, yerleşim yerinin kırsal veya kentsel alan oluşu gibi unsurlar bir etiketlemenin yaşanıp yaşanmayacağına belirleyicidir. Bununla birlikte boşanmış olmak hem toplumun kadını nasıl konumlandıracağını hem de kadının kendi kimliğini nasıl tanımlayacağını belirleyebilen bir etiketleme ve damgalama aracıdır.

Boşanma olgusuna dair bugüne kadar yürütülen çalışmalarda (Can ve Aksu, 2016; Aktaş Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018; Guetto, Bernardi ve Zanasi, 2022; Phuntsho vd., 2022; Çakmak Tolan, 2023; Gök vd., 2023) odak noktasının boşanmaya yol açan dinamikler ve boşanma sonrası yaşanan sorunlar olduğu belirtilmelidir. Çalışmalarda boşanmanın yarattığı sorunlar daha çok çocuk temelli ele alınmış ve çocuğun akademik başarısı, aile-akran ilişkileri, psikolojik durumu tartışılmıştır. Çalışmalarda ayrıca boşanma sonrası süreç toplumsal cinsiyet temelinde de ele alınmış, boşanmış kadın ve tek ebeveynli çocuklar üzerine yoğunlaşan çalışmaların yanı sıra yakın tarihte boşanan erkeklerin sorunlarına ilişkin yürütülen çalışmalar görünür olmaya başlamıştır (Aksan ve Yenginar, 2019; Arıkan ve Kaplan, 2022). Toplumsal cinsiyet tartışmaları çerçevesinde boşanma sonrası karşılaşılan sorunların, özellikle de kadınların maruz kaldıkları zorlukların odak noktası olduğu bu çalışmalarda evlilik aktinin bitmesiyle birlikte yaşanan ekonomik, psikososyal sorunların yanında kadınların damga ve dışlanmayla ilintili boşanma deneyimleri değerlendirilmiştir (Gedik, 2015; Soygan ve Gedik, 2019; İlhan, 2020; Varışlı, 2021). Bu çalışmalar boşanan kişiye yönelik damga ve dışlamanın sıklıkla sosyal çevreyi oluşturan kişiler tarafından yapıldığını yansıtmaktadır. Ki bu bireylerin boşanma sürecinden dolayı olarak etkilendikleri ifade edilebilir. Örneğin boşanan ablasına yönelik

“evliliğini yürütememiş sorunlu kadın” damgasını, kardeşi kendi kurduğu aile kimliği için bir tehdit olarak algılayabilmektedir. Bu bağlamda boşanmış kişinin sosyal çevresinin boşanma karşısında katı tutumlar sergileyebileceği kestirilebilir. Dikkat çekici olansa bu çalışmalarda boşanmaya taraf olmayan, kadının hiç tanımadığı bireylerin de boşanmaya ve aile kimliğinin taşıyıcısı kadına yönelik dışlayıcı tutumlarını yansıtan bulgular edinilmiş olmasıdır. Bu çalışmada kadının evlilik akdinin sona ermesiyle birlikte yaşadığı damgalanma ve ön yargıların anlaşılması, bu ötekileştirici ve dışlayıcı tutumların ardındaki dinamiklerin tartışılması hedeflenmiştir. Boşanmış kadınlara yönelik toplumsal kabul/izolasyonun ortaya konulabilmesi, damgalamanın yaygınlığının anlaşılabilmesi ve damgaya yol açan unsurların belirlenebilmesine katkı sunabilme hedefi doğrultusunda nitel desende tasarlanan çalışmada, Türkiye’deki büyük internet topluluklarından birisi ve önemli bir sosyal medya platformu olan Ekşi Sözlük verileri incelenmiştir.

Ekşi Sözlük, üyelerine kavram ve konsept sınırlaması olmaksızın herhangi bir konu, durum ya da kişi ile ilgili görüşlerini, duygu, düşüncelerini, yorumlarını paylaşımlarını sağlayan bir alandır. Üye kullanıcıların “tanım” adı verilen paylaşımları sürekli bir gelişim çizgisi izlemekte ve güncellenmektedir (Gürel ve Yakın, 2007, s. 204). Zira kullanıcılar kendi açtıkları başlıklarda tanımlar yapabildikleri gibi yapılan tanımlara ilişkin düşünce, görüş ve fikirlerini de paylaşabilmektedir (Öztek, 2015, s. 930). Bu durum, Sözlük’ün katılımcı sözlük niteliği taşımasını da sağlamıştır. Bu platforma üye kişilerin “yazar” statüsü ile paylaşımlarını yapmaları ile işleyen bu platform aynı zamanda yazarların özgür ve yaratıcı biçimde hareket etmesine de olanak tanımaktadır (Gürel ve Yakın, 2007, s. 204). Zira söz konusu sosyal medya platformu anonim bir özelliğe sahiptir. Kullanıcılar istedikleri takdirde kimliklerini gizleyerek, düşüncelerini rahat ve özgürce paylaşabilmektedir. Bu anonimlik sayesinde kullanıcılar, kınanma/dışlanma kaygısı yaşamadan gerçek düşüncelerini açıklayabildikleri gibi sözlük yazarlarının da herhangi bir konudaki yaygın görüşleri hakkında fikir sahibi olabilmektedir ki Sözlük’ün Türkiye’deki pek çok haber ve sosyal paylaşım sitesini geride bırakan yoğun kullanımı düşünüldüğünde, toplumun genel düşüncesini anlamayı sağlayan bir referans kaynağına dönüştüğü belirtilmelidir (Öztek, 2015, s. 930).

Bu noktada yaşama dair önemli bilgileri ve ilginç ayrıntıları geniş bir okuyucu-kullanıcı kitlesi ile paylaşan ve özgürlükçü bir yanı olan Sözlük’ün Gürel ve Yakın’ın önemle dikkat çekmiş olduğu üzere, totaliter bir yapılanmaya sahip olduğu belirtilmelidir. Bu durum basitçe, toplumdaki her bir bireyin kullanıcı, daha da özelden yazar olamayacağı sonucunu doğurmuştur. Ekşi Sözlük’te yazar olabilmenin şartı; dijital okuryazarlık, yeni iletişim teknolojilerine aşinalık, belirli düzeyde bilgi birikimine ve anlatım yeteneğine sahip olma, olayları iyi analiz edip farklı bir bakış açısıyla ele alabilme becerisidir. Söz konusu şartları sağlayan kişiler hemen yazar olamamakta önce çaylak yazar olarak geçici bir kullanıcı hesabıyla deneme sürecine tabi olmakta, bu süreçte de yazar olmayı hak etiklerini gösterecek işler (dil, üslup, bilgi ve yaratıcılık bağlamında) ortaya koyarak rüşlerini ispat etmek zorundadır. Bu süreç boyunca yazdıkları ise sadece kendileri ve yazarların Sözlük kurallarına uygun olup olmadıklarını denetleyen ve gerektiğinde onları

yönlendiren moderatörce görülebilmektedir. Çaylak yazar ancak bu süreçte kendini ispatladıktan sonra yazar olmaya hak kazanır. Üstelik yazarlık, yazarın kendisini sürekli ispat etmesi gereken bir mertebedir ki çaylak yazarlığa düşebilme, yazarlık hakkının elinden alınması vs. her zaman mümkündür. Bu bakımdan “Kutsal Bilgi Kaynağı” sloganı ile en çok ziyaret edilen web sitelerinden biri haline gelen Sözlük’te yazarlık, oldukça önemlidir. Öyle ki Sözlük yazarlarının popülerliği ve topluma mal olması söz konusu olmuş, özellikle Sözlük kullanıcıları arasında yazarlık saygınlık vaat eden bir durum haline gelmiştir (2007, s. 204-208). Söz konusu sosyal medya platformunun toplumsal normlara aykırı görüşleri dahi ifade edebilmeyi mümkün kılan özgürlükçü yanı ve bunu rahatlıkla yapabilmeyi sağlayan anonimliği, sözüne güvenilen, yerel, dini ve ulusal kültüre ilişkin sağlam bir referans kaynağı niteliğinde olması ve pek çok sosyal medya platformunun aksine yazarlarının bilgi birikimi-egitim-yetenek ve ahlak sınırlarınca seçilmişliği bakımından bu çalışmanın örneklemini Ekşi Sözlük yazar paylaşımları oluşturmaktadır. Çalışma dahilinde yazarların boşanmak, boşanmış kadın, dul kadın kelimeleri ile yaptıkları paylaşımlar incelenmiştir. Bu paylaşımlar söz konusu anahtar kelimelerle yapılan ilk tanımdan (sırasıyla 02.11.2001, 26.11.2008, 12.09.2011) 08.09.2023 tarihinde yapılan son tanıma kadar olanları kapsamaktadır. Söz konusu anahtar kelimeler; boşanan kadınlarla uyumlu 15 kelime (namuslu kadın, ataerkil düzen, toplumsal cinsiyet, boşanma süreci, sosyal kontrol vb.) içinden en çok veri elde edilebilenlerden seçilmiştir. Anahtar kelimelere ilişkin paylaşımların içerik analizine tabi tutulması yoluyla Sözlük kullanıcılarının boşanmış kadınlar hakkındaki olumsuz görüş ve eylemleri ortaya konulmaya çalışılmış, boşanmış kadınların sapkın olarak damgalanmasına neden olduğu düşünülen dinamikler, koşullar ve dayanaklar tartışılmıştır.

1. Türk Toplumunda Damga ve Ön Yargılar Bağlamında Boşanma

Boşanma köklü geçmişi olan bir olgudur. Öyle ki Eski Türk toplumları hakkındaki seyahatnamelerde aile yaşantısının yanı sıra boşanmaya dair değerlendirmelerin varlığı, olgunun Eski Türk toplumlarında dahi görünürlüğünü ortaya koymaktadır. Her ne kadar Eski Türkler aile birliğine büyük önem vermişse de aile hayatının devam etmesinin sakıncalı olduğu hallerde veya eşler arasında birtakım anlaşmazlıkların çıktığı durumlarda (Arıkan, 1996, s. 6) boşanma her iki cins için de ulaşılabilir bir hak olmuştur (Uydu, 1995, s. 173). Bununla birlikte “makul” bir gerekçe olmaksızın boşanmanın ölüm cezasına kadar uzanan ciddi yaptırımları da mevcuttur (Kaleli ve Yalçınkaya, 1987, s. 46). Yasal olarak çiftlere boşanma hakkı tanınmışsa da yine seyahatnamelerden Eski Türklerin töre ve geleneklerinde yer alan bu olgunun gündelik pratikler içinde çok hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde Osmanlı döneminde de İslam hukuku çerçevesinde ve ancak Şeriat temsilcisi kadıların yargısıyla gerçekleşebilen boşanmaların görünürlüğü belirli usul ve yöntemler dahilinde mümkündür (Yüksek, 2014, s. 342-343). Ancak Osmanlı’da İslam hukukunun neticesi olarak boşanma yalnızca erkeğin hakkı olarak görülmüş olup boşanmak isteyen erkek, tek taraflı iradesiyle, belirli bir sebep göstermeksizin ve karısının

rizasını almadan boşanabilmiştir (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2008, s. 119; Ortaylı, 2018, s. 115). Boşanma talebinin kadından geldiği boşanmalar sınırlı sayıda olmakla birlikte mevcut olmuştur. Bunların yanı sıra mezhepler arasındaki görüş farklılığı gibi çok sınırlı gerekçe ile evliliğin mahkeme kararı ile sonlandırıldığı durumlar da mevcut olup oldukça enderdir (Yakut, 2008, s. 255-257). Öte yandan erkeğin tek taraflı iradesiyle ve belirli bir sebep göstermeksizin boşanabilme hakkı Cumhuriyet Dönemine dek varlığını korumuştur.

Cumhuriyet döneminde kabul edilen Türk Medeni Kanunu'yla birlikte boşanma ve ona ilişkin düzenlemeler hukuki bir zemine bağlanmıştır. Yürümeyecek evlilikler için boşanma yollarının açık hale gelmesiyle boşanmalar da daha sık görünür olmaya başlamıştır (Kuntalp, 1977, s. 115; Arıkan, 1996, s. 7). Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde de güçlü aile bağları ve dini inanışların etkisi, kadının ekonomik bağımsızlığının olmaması, sorunların aile içinde çözümlendiği bir yapının varlığı (kol kırılır yen içinde kalır) ve boşanan bireylere özellikle de kadınlara yönelik ön yargılı-damgalayıcı tutumlar, hukuki açıdan mümkün olan boşanmalara toplumsal örüntü içinde yer vermemiştir. Diğer bir söylemle boşanmanın hukuksal kabulü söz konusuysa da 20. yüzyılın sonuna kadar boşanma karşıtı katı tutumlar varlığını sürdürerek boşanmalar önünde caydırıcı bir etki yaratmıştır (Demirkan Yurtkuran vd, 2009, s. 7-8). Bu tarihten itibaren ise, yukarıda tartışıldığı üzere, küresel düzeyde yaşanan gelişmelerin aile hukukuna egemen toplumsal değer yargılarında değişikliğe yol açmasıyla birlikte fiili olduğu kadar fikren de boşanmaların önü kısmen açılmıştır. Zira bu tarihe kadar Medeni Kanun, her iki cins için evliliğin sona ermesini fiili olanak sunmuşsa da boşanmanın fikrine karşı katı bir tutum mevcuttur. Geç modern Türkiye'de ise hem yasal açıdan kötü giden evliliklerin sonlandırılabilmesi daha kolay hale gelmiş hem de boşanmalara karşı toplumsal normlara dayalı katı tutumlar esnemiştir. Ancak geç modern Türkiye'de de evliliğini bitirmek isteyen kadın ve erkeklere eşit yasal zemin sunan hukuki düzenlemenin varlığına rağmen uygulamada istemediği bir evliliği sonlandırabilmek, daha çok erkeklerin kullanabileceği bir hak olarak kalmıştır. Kadınlar gerek aile ve toplum içindeki ikincil konumları, gerekse de aile ve çevreden gelen baskılar ile bunları destekleyen gelenekler (yuvayı dışı kuş yapar) nedeniyle Medeni Kanun'da öngörülen boşanma hakkını kullanamamaktadır. Kanuni hakka rağmen "yuva yapan dışı kuş" olması beklenen kadını cezalandırmaya yönelik dedikodu, damgalama, kınama ve dışlamanın yanı sıra çocuk bakım sorumluluğunu tek başına kadına yükleyen resmi-gayriresmi kontrol araçları kadınların boşanmalarını engellemeye yönelik stratejiler olarak görülebilir. Evlilik birlikteliğini kontrol altında tutmaya yönelik bu toplumsal baskıya rağmen boşanan/boşanmayı göze alan kadınlar ise ciddi bir damgalanma süreci ile karşı karşıya kalmaktadır. Boşanmış kadınların "gayri meşru çeşitli ilişkilere girmeye açık ve istekli" olarak (Arıkan, 1996, s. 217) "çevresindeki erkeklerle adının çıkarılması" oldukça yaygın bir damgalama örneği olarak gösterilebilir (Can ve Aksu, 2016, s. 890). Öyle ki bu durum boşanmış kadınların "namussuz damgası" yememek için boşanma öncesinde kurdukları ilişkilerine, arkadaş çevrelerine, giyim kuşamlarına sınırlama getirmelerini gerektirecek

denli sınırlayıcı, sosyal izolasyona yol açan bir durum olabilmektedir (Uğur, 2014; Karakaya, 2018; Özpolat, 2019; Afyonoğlu vd., 2021). Boşanma sürecinin kadının damgalanıp dışlanmasına, sosyal izolasyonuna yol açan bir olgu olduğu gerçeğinden hareketle bu çalışmada boşanma olgusuna ve boşanan kadına yönelik bakış açıları ile tutumların anlaşılması hedeflenmektedir. Bir yandan boşanmalar küresel düzeyde artarken diğer yandan boşanan kadınların sosyal izolasyonuna yol açan damgalanma sürecinin nasıl işlediğini, boşanan kadınlara yönelik ön yargılı bakış açıları ve tutumları ortaya koymak amaçlanmıştır. Boşanmış kadınlara yönelik damgalamayı ve ön yargıları ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmada sosyal medyadaki anonim olma halinin kullanıcıların duygu ve düşüncelerini ifade etmede gerçek ortamlara oranla daha rahat olmalarına fırsat sunduğu düşüncesinden hareketle Eksi Sözlük'te boşanmış kadınlara ilişkin söylemlere odaklanılmıştır. Boşanmış kadınlarla yürütülen önceki çalışmalara dayanarak Eksi Sözlük'teki yazarların boşanmış kadınlara ilişkin paylaşımlarında damga ve ötekileştirmenin görülmesinin kaçınılmaz olduğu düşünülmüştür. Bununla birlikte Sözlük'ü temsil eden grup özellikleri göz önünde bulundurularak daha esnek tutumlarla karşılaşılacağı, geleneksel bakış açıları ve ön yargılarda gerilemenin olacağı varsayılmıştır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada veri setini oluşturmak için Eksi Sözlük uygulaması kullanılmıştır. 15 Şubat 1999 tarihinde kurulan bu web sitesi, başlangıçta kişisel bir günlük (blog) olup amatör bir nitelik taşısa da kısa süre zarfında Türkiye'nin en çok takip edilen siteleri arasına girmiş ve kendi alt kültürünü oluşturmuştur (Gürel ve Yakın, 2007, s. 204).

Kayıtlı yazarların her türlü kelime ve kavram hakkında yorumlarını içeren, üyelerinin çeşitli kavramlar hakkında "tanım" adı verilen yorumlar yapmalarına fırsat veren bu sitede etkileşim ön plana çıkmaktadır. Konu ve kavram kısıtlaması olmayan Sözlük'te kayıtlı yazarlar duygu, düşünce, bilgi ve yorumlarını kendi açacakları bir başlık altında paylaşabildikleri gibi daha önce açılmış başlıklar altında da tartışabilmektedir. 'Kutsal Bilgi Kaynağı' sloganıyla yayın yapan ve interaktif bir bilgi paylaşım ortamı sunan sitede herhangi bir konu, kavram veya olay hakkında yapılan paylaşımların doğru, kesin, nesnel olma şartı bulunmamaktadır. Paylaşımlara ilişkin böyle bir zorunluluğun olmaması ise kullanıcıların rahat ve samimiyetle görüşlerini paylaşmalarına olanak tanımaktadır.

Kullanıcıların samimi paylaşımlarında etkili olan bir diğer unsur ise, Sözlük'ün kullanıcı anonimliği sağlayan özelliğidir. Her ne kadar burada paylaşılan bilgi ve içerikler öznel olup nesnel bir doğruyu yansıtmaya amacı taşıyor olsa da çoğu kullanıcı için Sözlük, bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Herhangi bir konuda diğer insanların ne düşündüğünü bilmek isteyen bireyler, kendi düşüncelerini de rahatlıkla ifade edebilmek, hatta gerektiğinde "sapkın" olabilecek bir fikri dahi kimliklerini gizleyerek dile getirebilmek için bu kaynağı kullanabilmektedirler (Öztekin, 2015, s. 930). Sözlük'ün 2023 itibarıyla 400.000'den fazla üyeye Türkiye'deki en büyük katılımcı sözlük ve ülkedeki en büyük internet topluluklarından birisi olmasının yanı sıra sağladığı bu anonimlik, boşanmış

kadınlara yönelik damga ve ön yargıların anlaşılmasının hedeflendiği bu çalışmada, veri setinin oluşturulmasında tercih edilmesinde temel etken olmuştur. Sosyal medya mektup, telefon gibi geleneksel iletişim yöntemlerinin aksine kişiye isimsiz bir biçimde veya takma isimlerle iletişim kurma kolaylığı sunarak temel ifade özgürlüğü sağlamaktadır. Bir başka ifadeyle sosyal medya, kullanıcılara çeşitli kişilikler, farklı cinsiyetler alma olanağı sunabilmekte, olması gerekeni, doğru olanı, yapması/söylemesi uygun ve beklenen olanı değil gerçek düşüncelerini sosyal çevrenin onaylamama, yaptırım uygulama kaygısı duymadan, korkmadan ifade etme fırsatı vermektedir (Bargh vd, 2002, s. 34). Öyle ki dijital ortamların sağladığı bu anonimlik Steiner tarafından kaleme alınmış olan ve bilgisayar önündeki bir köpeğin internette kimsenin kendisinin bir köpek olduğunu bilmeden düşüncelerini paylaştığını yansıtarak internetteki kimlik anlayışını sembolize eden bir karikatürde çarpıcı biçimde yansıtılmıştır (Kaya, 2022, s. 171). Bu bakımdan boşanma oranları giderek artarken ve bu durum boşanma karşıtı tutumlardaki esnekliği düşündürürken gerçekte olguya yönelik tutumların nasıl olduğunu anlayabilmek için bu anonimlikten yararlanılmak istenmiştir. Kullanıcıların “olması bekleneni” değil gerçek duygularını paylaşabileceği beklentisinden hareketle veri seti olarak Ekşi Sözlük paylaşımları tercih edilmiştir. Bulgular sunulurken veriler, imla düzeltmeleri yapılmaksızın kullanıcıların belirttikleri şekilde analize tabi tutulmuştur.

2.1. Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

Evlilik akdini sona erdiren kadınlara yönelik toplumsal kabul/izolasyonun ortaya konulabilmesi, kadının boşanmayla birlikte yaşadığı damgalanma sürecinin anlaşılması hedefi doğrultusunda nitel desende tasarlanan çalışmada Ekşi Sözlük'te boşanmak, boşanmış kadın, dul kadın anahtar kelimeleriyle yapılan ilk tanımdan (sırasıyla 02.11.2001, 26.11.2008, 12.09.2011) 08.09.2023 tarihli son tanıma kadar yapılan paylaşımlar taranarak evlilik birliğini sona erdiren kadınlara yönelik damgalanma ve dışlama içeren söylemler içerik analizine tabi tutulmuştur.

Esnek özelliği dolayısıyla bilimsel bir yöntem olarak sosyal bilimler alanında kendine önemli bir yer edinen içerik analizinde istatistiki yani niceliksel verilere ulaşılması ve elde edilen verilerin yorumlanması hedeflenmektedir. İstatistiki verilerin kullanımı, araştırmacının sistematik ve objektif bir yorum yapabilmesine olanak sağladığı için (Koçak ve Arun, 2006, s. 24) bu yöntem diğer araştırma yöntemlerine nazaran verilerin daha bilimsel biçimde ortaya konulmasına imkân tanımaktadır (Yıldırım, 2015, s. 105-115). Bu noktada anlamlı bir içerik çözümlemesi için dikkat edilmesi gerekenin araştırmacının incelemek istediği konu hakkındaki ölçütlerin net olması ve istatistiksel çözümleme yöntemi açısından geçerliliğinin olduğu belirtilmelidir. İçerik analizi yönteminin nesnel, ölçülebilir ve doğrulanabilir bir içeriğin olması koşuluyla verilerin bilimsel biçimde ortaya konulmasına imkân sağlamanın (Fiske, 2014, s. 248) yanı sıra belirli metin/görsel aracılığıyla bir olgu ya da grubun toplum içindeki temsiliyetini aktarmanın aracı olduğu (Bell, 2001) gerçeğinden hareketle bu çalışmada veri edinilmesi ve edinilen verilerin değerlendirilmesi için içerik analizi yöntemine başvurulmuştur.

Bulguların analizinde boşanmış kadınlara yönelik damgalayıcı ve dışlayıcı unsurlar bir araya getirilmiş ve belirli temalar altında ele alınmıştır. Belirli değişkenler ve kategorilere göre yapılan kodlama kısmı, Yıldırım ve Şimşek'in (2008, s. 228) de dikkat çektiği üzere araştırmacının çalışmayla ilgili değerlendirmelerinin görünür olduğu kısımdır. Kodlama yapılırken edinilen bilgiler incelenerek anlamlı bölümlere ayrılmıştır. Araştırmanın verilerinin kendi içinde anlamlı bir bütün oluşturan bölümlere ayrılmasıyla verilerin kodlanması süreci tamamlanmıştır. Kodlama sürecinde verilerin anlamlı bütünler halinde bölümlere ayrılması kadar, her bir bölüme nasıl bir kod verileceğine ve farklı bölümlerdeki verilerin benzer kodlarla düzenlenip düzenlenmeyeceğine de dikkat edilmiştir. Veriler temalara göre gruplanarak Microsoft Excell programı yardımı ile içerik analizi yapılmıştır. Temalar alanyazına dayalı kavramsal çerçeve ve anahtar kelimeler çerçevesinde belirlenmiştir. Araştırmacılar, veri kaybı ya da verinin orijinalliğinin bozulmasını önlemek adına paylaşımları tekrar tekrar dönüp kontrol etmiş ve Patton'ın (1990) nitel araştırmalar için belirttiği gibi adil bir yorumlama süreci gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Tablo 1. İçerik Analizinden Ortaya Çıkan Temalar

Kategoriler	Kodlar
Boşanmış kadını suçlama	-erkeği elinde, yuvayı ayakta tutamamıştır -evliliği becerememiştir -ben merkezci ve kaprislidir -fırsatçidir
Boşanmış kadını "sapkın" ilişkilere eğilimli olarak konumlandırma	-cinsel bir objedir -derin bir yalnızlık ve buhran içindedir -ilgiye aç, sevgiye muhtaçtır -erkek için tecrübedir -korumasızdır, zavallıdır, bahtsızdır -sapkındır, namussuzdur, günahkârdır -garibandır, yaralı ceylandır -cahildir ve damgalanır
Boşanmış kadını tehlike arz eden bir varlığa indirgeme	-yalnızdır, yaralıdır, duygusal boşluk içindedir -kronik bir bunalımı vardır -asabidir ve asosyaldır -sorunludur, zordur, uzak durulmalıdır -devam eden evlilikler için bir tehdittir -tehlikeli ve güvenilmezdir

2.1.1. Kategori 1: Boşanmış Kadını Suçlama

Küresel düzeyde artan boşanmalara ilişkin eğilim Türkiye'deki boşanma oranlarında da görünür olmakla birlikte, boşanmanın kültürel bir gecikmeyle ilintili olduğu anlaşılmıştır. Zira bir yandan sürdürülmek istenmeyen bir evlilik birliğinin sonlandırılması hususunda

her iki taraf için de yasal zeminde daha çok seçenek ve daha büyük kolaylıklar söz konusu olmuş olsa da diğer yandan gündelik pratikte özellikle kadınlar söz konusu olduğunda geleneksel bakış açısı muhafaza edilmektedir. Ekşi Sözlük yazarlarından birinin "aralarında erkeğini hak etmediği için siktir edilmişleri vardır (cihan90, 12.10.2022)" paylaşımı ile başka yazarların boşanmış kadını "ikili ilişkiyi yürütemeyen kadın...(luckylan, 12.10.2022)" ya da "vakti zamanında verdiği "ömür boyu birlikte" sözünü tutamamış kadındır. ee.. büyük lokma yiyeceksin büyük söz etmeyeceksin. ömür boyu ne yahu? (purepoison, 28.08.2012)" olarak tanımlaması, boşanmış kadınların hakkındaki aile birlikteliğini bozan, bir yuvayı ayakta tutmayı başaramayan kişiler olduklarına dair kalıp yargıları yinelemiştir.

Sözlük yazarları arasında boşanmanın kadının bencilliği ile ilişkilendirilmesi oldukça yaygındır. Evini ve eşini idare etmemiş, daha da yaygın olarak etmeyi becerememiş olarak algılanan kadın, aslında çocuğunu ve toplumun refahını düşünmeyen, ben merkezci ve kaprisli biri olarak nitelendirilmektedir:

yzde'90'nun sebebi kadınlardır diye düşünüyorum bende. kadınlar evlendikten sonra ilk drgisim surecine giriyorlar. çocuk olduktan sonra ise ikinci deşisim surecine giriyorlar. bu surecinin sonunda bir zamanlar sevdiginiz kadının kanunlardan destek alarak kaprisli, sürekli sinirli, problem cikarmaya calisan, dünyayi size zindan eden bir kadına donustugune sahit olabilirsiniz. bu durumda en iyisi ne olursa olsun hemen boşanmak (abraham sweetsex, 25.10.2020)

yalnız bu süreçte ne oluyorsa sanki çoğunlukla erkeklere oluyormuş gibi..başlarına gelenleri son derece net örneklerle anlatırken(her biri ayrı macera ve oyun), kadınlar "benimle ilgilenmiyordun" dan öteye gidememiş... (sanadair34, 07.01.2023)

Bu başlığın lanetinden bahsedilir hep. ne zaman dara düşsen aklıma gelse boşanmak burda bulurum kendimi. hadsiz kıskanç kocalar, özgüvenininden asla ödün vermeyen kezban dan hallice ablalarımızı bulurum bu başlar altında... (arizaiu, 19.08.2022)

10-15 yıl içinde evlilik adı verilen başka bir etkinlikle birlikte tarihe gömülecek toplumsal bir ritüel. ne yazık ki, toplumu bu noktaya kadınlar getirdi. anneleriniz kadar şanslı olamayacaksınız. üstüne bir de dünya, ekonomik ve politik anlamda sürekli kötüye gidiyor olacak (hollandali, 25.03.2023)

modern çağda insanların karşısından beklentisinin artması sonucunda sürekli artan eylem. özellikle kadınlar evlilikten ve erkekten beklentileri o kadar yüksek ki en iyi erkekler bile bu beklentileri

karşılmakta zorlanıyor bırakın annelerimizin zamanı anne babalarımız zamanındaki kadınların erkeklerden beklentisiyle şimdiki arasında uçurum fark var. eskiler erkek eve az bile olsa maaş getiriyor, çocuklarının karnını ucuz karbonhidrat ağırlıklı yemeklerle bile doyurabiliyor, 70-80m2 lik varoş sayılabilecek muhitteki bir evin kirasını ödeyebiliyorsa kadınlar tatmin oluyordu. erkeğin ev işlerine yardımı söz konusu bile olmazdı. ev işlerini kolaylaştıran bulaşık, çamaşır makinesi, gelişmiş fırınları falan da yoktu. 3-5 çocuk yapıp, onları da büyütüyordı. o eski kadınların çoğu da mutluydu ve hiç yalnız kalmadılar. şimdi adam ve genlede kadın da çalışır, lüks semtte ev alırlar, orada kalırlar, kaliteli yemek yerler, arabaları vardır, eve gelen temizlikçi vardır, tatile yurtdışana veya lüks otellere giderler, erkek eve geldiğinde ev işlerinin bir kısmına da yardımcı olur, yaparlarsa ancak bir çocuk olur, o çocukla erkeğin de ilgilenmesi beklenir çünkü kadın o bir çocuk ve ev işlerini yapmakta zorlanır. erkeğin eve geldikten sonra tv izlemesi ona batır, ev işlerine ve çocuğa erkeğe göre daha fazla zaman ve ilgi ayırması ona göre büyük fedakarlıktır erkeğin flört zamanlarındaki gibi onla ilgilenmesini bekler. sürekli ortak bir şeyler yapmak ister. arada gidilen tatiler, dışarıdaki yemekler yetersizdir. haftanın her günü yapılmasa bile birkaç günü özel bir şeyler yapılmalıdır. yoksa erkeğe eski heyecan duyulmaz. bir de kadınlar derler ki bu nasıl bir evlilik ben annem gibi mi hayat yaşayacağım. tamam kadınlar akılcı, mantıklı düşünme konusunda sorunları vardır...erkekler modern kadının bütün isteklerini karşılamak ve tatmin etmek için dünya'ya gelmediklerinden için o kadınların beklentilerini karşılamıyorlar.bu yüzden ilişkiler yürümüyor. sonuçta insanlar iki taraf da yalnız ve mutsuz oluyor...neden kadınlara mı yükleniyorum çünkü erkekler pek değişmedi. erkek yine aynı çalışayım eve para ve ekmek getireyim, evde bir köşede oturayım, yemeğim çayım önüme gelsin, evde sıkılınca dışarıya (eskiden kahvehaneye) gideyim, arkadaşlarla muhabbet ile stres atayım, sonra eve gelip seks ve çocuk yapalım diyen insanlar. bu şekilde evliliği olsa erkeklerin büyük çoğunluğu asla boşanmayı düşünmez. ama bugün kaç kadın bu tip bir evliliği kabul ediyor?... (gizlihemdecokgizli, 04.02.2017)

Boşanma sonrasında kadının aile birliğini bozan kişi olarak suçlanması, ataerkil kültür ve bu kültürün erkek ve kadını nasıl konumlandığı ile doğrudan ilintilidir. Erkek otoritesi ve erkek üstünlüğü temeline dayanan ataerkil toplumlarda (Turcke, 1997; Sultana, 2019) idealize edilen kadın ve erkek kimlikleri, kadının boşanma sonrası kimliğinin nasıl tanımlandığını, boşanan kadının toplum içindeki yerini belirlemektedir. Aile içindeki rolü açısından erkeği en iyi tanımlayan kavramlardan biri sorumluluktur. Erkek hem yetiştirdiği ailenin hem de ileride kendisinin kuracağı ailenin potansiyel reisi olduğu inancıyla yetişir,

kendi ayakları üstünde durması gerekliliğini öğrenir. Ondan başarılı olması, geleceği olan ve para getiren bir işe sahip olması, ailesini geçindirmesi ve bunlarla bağlantılı olarak toplumda iyi bir statüye sahip olması beklenir (Cengiz, Tol ve Küçükural, 2004, s. 59). Buna karşılık egemenlik altında, ikincil konumda bulunan kadına (Sultana, 2019) ise toplumsal iş bölümünde evliliğin amacı olan çocuk doğurma ve ev içi işler düşmektedir. Toplumsal rol dağılımında kendisine üretim alanında görev verilen ve ailenin ihtiyaçları, gereksinimleri için üretimde bulunan yuvayı yapan dişi kuş kadının aksine bu alana dahil olmayan erkek, rol paylaşımı gereği kadının özel alandaki emeğinden ve üretiminden katkı sağlamadan faydalanır (Onur ve Koyuncu Lorasdağı, 2004, s. 38; Akgül Sarpkaya, 2013, s. 34). Üstelik eşlerinin kamusal alandaki rollerini en iyi şekilde yerine getirmek için gereksinimlerini karşılayan kadınların aynı zamanda ev içinde yaşanan, özellikle kendi güçsüzlüklerinden kaynaklanan hayal kırıklıklarını ise sineye çekmeleri beklenmektedir. Bir diğer söylemle, kadın mutsuz olduğu bir evlilik ilişkisinde dahi mutlu bir aile anlatısı sunmak durumundadır. Toplumsal cinsiyet temelinde şekillenen bu iş bölümü her ne kadar Türk toplumunun geleneksel toplum yapılanmasını yansıtır görünse de gündelik rutinde pek çok kırılmaya karşın bu yapının devam ettiğini belirtmek gerekmektedir. Gerek artan kadın istihdamı gerek değişen evlilik beklentileri gerekse de daha eşitlikçi aile dinamikleri giderek yaygınlaşmakta olan bir eğilime dönüşse de toplumsal normlar, aile içinde kadının hala öncelikli olarak bu rollerini yerine getirmesi beklentisini yansıtmaktadır. Üstelik yazar paylaşımları, günümüzün evliliklerinin karşılıklı ortaklık, eşitlik, paylaşım temelinde kurulu olup karşılıklı tatmin aracı haline dönüşümünü de kadına aile içindeki esas! rolünü unutturmuş bir değişim olarak yorumladıklarını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan yazarlar evli kadının artan talepleriyle bağlantılı olarak boşanma kararlarını şımarıklıkla ilişkilendirebildikleri gibi, boşanan kadını da bu rollerin üretimini ve aile içi dinamikleri olduğu kadar toplumsal dengeyi de tehlikeye attığı için suçlanmaktadır. Zira ailenin parçalanması, aile temeline dayanan bir toplumun bütünlüğüne de tehdittir ve dolayısıyla kadın, fitili ateşleyen ciddi bir tehlike unsuru olarak görülmektedir. Anlatılara da yansıdığı gibi boşanan kadın başarısızlıkla suçlanmakta, zora gelince kaçan olarak yaftalanmakta, bir aileyi hoşgörüsüz-yetersiz ve/veya itaatsiz tutumları ve şımarıkça istekleri nedeniyle yıkıma sürükleyerek büyük bir sorumsuzluğa imza atan olarak damgalanmakta ve yetersiz hissettirilmektedir. Üstelik kadınların cinsel kimlikleri, toplumsal rolleri ve özgürlükleri üzerinde güçlü bir etkisi olan bu yaygın damga ve ön yargıların kadınlar tarafından da içselleştirildiği paylaşımlara yansımıştır:

korkunç bir başarısızlık hissi getiriyor beraberinde...aylarca çalıştığım bir sınavdan kalmışım gibi, saatlerce uğraştığım yemeği fırında yakmışım gibi, iş yerinde önemli bir sunumu yüzüme gözüme bulaştırmışım gibi başarısız, yenik, mahcup hissediyorum (hickiran

karasinek ve uyuyan karınca, 26.07.2016) (yazar anlatısının devamında kadın olduğunu belirtmiştir)

Boşanan kadınlar evliliğin gereklerini taşıyamadıkları, eşine ya da evliliğin gerektirdiği sorumluluklara yetemedikleri suçlamalarının yanı sıra “normdan sapan!” bu davranışları nedeniyle de yoğun bir öfke ile karşılaşmaktadırlar. Nitekim yürütülen çalışmalar, ailenin toplumun en küçük yapıtaşı olarak görülüp kutsandığı; buna karşılık boşanmanın ise aile birliği ve dolayısıyla da toplumun düzeninin bozulması olarak nitelendirildiği ataerkil kültürde boşanmanın genel olarak istenmeyen bir durum olduğunu yansıtır. Bununla birlikte bu toplumlarda boşanan kişinin cinsiyeti, olguya yaklaşımı da değiştirmektedir. Erkek egemenliğinin yüceltildiği bu kültürde boşandığında özgürleşme, kendine yeni bir yaşam kurma olasılığı çok daha yüksek olan erkeğin aksine, boşanan kişi kadın olduğunda pek çok sorunun yanı sıra damgalanma deneyimi çoğu zaman kaçınılmazdır. Kadının ikili ilişkilerdeki sözde başarısızlığı, kendisi için bir sosyal dışlanma unsuru oluşturmaktadır (Yılmaz ve Fidan, 2006; İlhan, 2020; Varışlı, 2021; Bayraktar, 2022). Bu bağlamda bu araştırmada edinilen bulguların, bu çalışmaların sonuçlarını desteklediği belirtilmelidir.

Boşanan kadının Türk toplumunun değerlerine, kültürüne de saldırı olarak değerlendirildiği ve bu durumun yoğun bir öfkeye kaynaklık ettiği söylemlere yansımıştır. Bir yazarın *“debe'ye giren entiriyi okudum. tam rezalet. sjw, feminazi, kadem ve şeytan işbirliğiyle erkek milletinin anasını ağlatmaya yemin etmiş bunlar. sonra erkekler neden evlenmiyor diye mızlanırlar...yahu kardeşim bu erkek milleti bu şartlar altında neden evlensin. boşanma durumunda analarını zipleyin diye mi (gayriresmi esrar, 20.05.2023)”* paylaşımında da yansıdığı üzere Sözlük kullanıcılarının dikkate değer bir kısmı boşanmış kadınları toplumsal yapı ve normlara, toplumun kurumlarına ve kültürel normlarına başkaldıranlar olarak değerlendirmektedir. Üstelik söz konusu yazarlar arasında normlardan sapanlar olarak değerlendirdikleri kadınların “kadın hakları” bağlamındaki kazanımlarının sapkınlıklarına! zemin hazırladığını düşünme eğiliminin yaygınlaştığı anlaşılmıştır. Nitekim bir yazarın *“boşanma davalarının; %71 i kadınlar tarafından açılıyor. yani kadınların hepsi aynı aslında. en ufak bir zorlukta, topu taca atıyorlar. atmaları da sorun değil aslında ama bence çok sinsi bir tarafı var bu işin. belkide düğün takılarını toplayıp, oradan bir sıçrama yapmak gibi kafalarla bile evleniyor olabilirler. evet dostum, kadınlar çok kompleks canlılar ve hep böyle şeytanca şeylere kafa yorarlar. bir çeşme, bir köprü yaptırmak onların gözünde enayiliktir (riyasiz, 02.07.2023)”* paylaşımında da yansıdığı gibi boşanmış kadın yuvayı yıkıyor olmanın ötesinde, bu aile krizini adeta! bir fırsata çevirmenin planını yaptığı için de suçlanmaktadır. Bir başka yazarın ifadesinde yansıdığı gibi, boşanmanın kadınlar arasında işlevsel bir araç olarak görüldüğü düşüncesi yaygındır:

Toplumun sosyo ekonomik durumu düşük kesiminde genellikle kadınlar, zengin kodamanlar arasındaysa erkekler tarafından talep edilen eylemdir.fakir erkek boşanıp ne yapsın? yeni sevgiliyle

maldivler'e gidecek durumu olmadığı ortadadır. oysa fakir kadın boşanırsa durumu daha iyi bir adam bulabilir veya o adam çoktan aklını çelmiştir zaten. davud zamanında da zengin fakirin karısına göz koyardı hala da öyle... geçen binlerce yılda insanlık ahlak adına bence zerre kadar mesafe kat etmedi. hala nezaketen haklının yanındayız (greenwolf, 08.12.2022)

geçenlerde avukat bir arkadaşımın bir şeyler içiyoruz. dedim bugün bi keyiflisin hayırdır diye. bi süredir sadece boşanma davaları geliyormuş ve şansına da davacı taraflar hep kadınlarmış buna gelen. kadın tarafının vekili olmak ne rahat işmiş falan diyordu. vaziyeti siz düşünün.,,boşanmak kadınlar için bir piyangodur (donjohnston, 20.08.2019)

Boşanmış kadın boşanarak normdan sapan bir davranış sergilemiş olarak değerlendirilmekle kalmamakta, ayrıca boşanma sonrası hak talebi de sapkınlıkla ilişkilendirilip öfke yaratmaktadır. Yazarlardan birinin “*boşanırken nafaka aşamasında hiç bir feminist kadın göremezsiniz (westernization, 20.05.2023)*”, “*yeni trend. isin ucunda nafaka var cunku (battleship, 01.08.2019)*” ve “*mevcut yasalarla evlenmek tam bir çulgnlık (erkekler için söylüyorum) (kemirgenjoe, 24. 04. 2017)*” ifadelerinde de yansıdığı gibi kadın boşanmayı bir kişisel gelişim aracı olarak değerlendirdiği, boşanma yoluyla toplumsal statüsünü yükseltmeyi hedeflediği için suçlanmaktadır. Bu bağlamda da Sözlük kullanıcılarının gözünde kadın hem boşanarak hem de boşanma sonrası kendisine sağlanan haklardan yararlanarak sapkınlık örneği sergilemektedir.

Son 20-25 yıldır medyada, film ve dizilerde sürekli boşanan, boşanmak üzere olan çiftleri göstermekte ayrıca boşanmayı cılalayan yapımlar aracılığıyla artık boşanma öyle aleni ve gündelik hayatın bir rutini oldu ki aklım almıyor.hele ki artan feminizm dalgası ve kadın hakları yasalarıyla beraber modern kadın artık evliliği ve eril bireyi kendine layık görmemeye ve ona tahammül etmemeyi bir düstur saymakta.2022 verilerine göre boşanma davalarını başlatan taraf yüzde 70 oranla kadın tarafı. ve 1- 5 yıllık evli çiftlerin boşanma oranı artık yüzde 50'lere dayanmış durumda (devridevran, 14.01.2023)

evliliği kadın bitirir burada da o olmuş.çocuk sahibi olduktan sonra erkeğin varlık değeri düşüyor.sevgi çocuklara kayıyor erkek sadece ihtiyaç giderici konumunda kalıyor.ve kanunlarımızda boşanma kadın lehine bir ödül babında olunca geriye erkeğe tekme vurmak kalıyor.hele bir de çalışan kadın ise hiç acımadan kesip atıyor.olan biz erkeklere ve güzelim hayallere oluyor (darknessface, 05.09.2022)

kadınların sosyal statüdeki yerinin sağlanması ve ekonomik özgürlüğün yaygınlaşması ile artmış olan orandır. son 15 yılda %245 gibi büyük bir oranla fazlalaşmıştır. "koca bu, severde döverde" politikasının çarkındaki bir sıkıntıyada delalettir. bu gibi durumlarda yine en büyük sıkıntıyı halen çekirdek ailedede yer alan çocuklar çekmektedir (bkz: depresyon) (bahtsız deve ve kutup ayısı, 23.05.2008)

daha kusurlu tarafsınız, anlaşma yoluna gidemiyorsanız ve de erkek olan tarafsınız intihar etmekten farkı yoktur. edit: ağalar üzülme falan diye teselli mesajları atmayın evlenmişliğim de boşanmışlığım da yok. medeni kanun + kadın hakimler bu işi bu hale getiriyor. ondan yazdım :) (mk m 5, 15.11.2011)

Yukarıda örneklendiği üzere yazar paylaşımları boşanan kadın kadar ona bu fırsatı sunan "hak ve hizmetlerin" de öfkeye kaynaklık ettiğini düşündürmektedir. Kadınların kamusal alandaki artan istihdam fırsatlarının yanı sıra boşanma haklarının bulunmasını ve bunla bağlantılı olarak nafaka gibi uygulamalardan yararlanabiliyor olmalarını Türk toplumunun değerlerine, kültürüne, kurumlarına saldırı, toplumsal yapı ve normlara bir başkaldırı, daha da özelde erkek egemen dünya için bir tehdit olarak değerlendiren yazarların oranı azımsanmayacak düzeydedir. Nitekim yazarların bir kısmı bu hak ve hizmetleri din, aile gibi toplumsal kurumların altını kazıyan, toplumsal ahlaka ve bütünlüğe zarar veren olgular olarak tanımlamıştır. Söz gelimi yazarlardan bir kısmı düşen evlilik oranlarını kadınların ahlaksızlığı ve kontrolden çıkışıyla ilişkilendirmiş, evlilik sürecinde olduğu kadar özellikle boşanma aşamasında kadınların nafaka ve benzeri taleplerinden korunmak için evlilikten kaçınma eğiliminin arttığını bunun da aile kurumuna bir tehdit oluşturduğunu belirtmişlerdir.

Yazarların bu görüşlerinde ataerkil kültürel kodların belirleyici olduğu kestirilebilir niteliktedir. Pek çok ataerkil kültürde olduğu üzere Türkiye'de de aile ve evlilik kurumları eşitsiz erkek egemen ilişkinin muhafazasını temin eden bir araç işlevi görmektedir, kadınların erkek egemenliği altında istismar edilmesine yol açmaktadır. Öyle ki kadının bir mülk olarak babadan kocaya olmak üzere bir erkekten başka bir erkeğe geçirilmesi söz konusu olabilmektedir (Dobash ve Dobash, 1981; Henslin, 2001, s. 31). Diğer yandan kuşaklar boyunca aile içindeki erkeğin ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu tutulan kadının geç modern toplumlarda konumları giderek değişmektedir (Bozok, 2018). Yaşanan toplumsal değişimler ataerkil kültürlerin sıkı sıkıya devam ettiği toplumlarda dahi kadınların bu güç dengesini bozmak için daha fazla mücadele içinde yer almasında etkili olmaktadır. Gittikçe artan sayıda kadın ev dışında ve kamusal alana girerek güç elde ettikçe daha önce kaçınılmaz görüp boyun eğdikleri koşullara itiraz etmeye ve erkeklerle çatışma içine girmeye başlamışlardır. Ev dışında da bir işte çalışan kadınların sayısındaki artışın yanı sıra kadın haklarını savunan örgütlerin de artmasıyla, kadın hakları ve

sorumluluklarına ilişkin geleneksel dengeler de sarsılmaya başlamıştır. Dolayısıyla ailede çatışma, ev içinde değişen kuvvetler dengesiyle birlikte erkeğin sosyal ve ekonomik egemenliğinin devam etmemesinden kaynaklanır (Parrillo, Stimson ve Stimson, 1995, s. 314). Üstelik giderek derinleşen ekonomik eşitsizlikler ve özellikle büyük kentlerdeki derinleşen yoksulluk da bu çatışmaları tetiklemektedir (Sennett, 2014; 2015). Zira özellikle toplumsal tabakalaşmanın alt kesiminde olan ailelerdeki erkek üyeler güvencesiz, düşük ücretli, belirsiz, sigortasız işlerle bağlantılı olarak ailelerine belirli bir yaşam standardı sunamamaktadırlar. Bu durumun yol açtığı başarısızlık hissi, iktidar konumundaki erkeğin erkekliğinin sorgulanmasına sebep olmaktadır (Ok, 2011). Bir dizi ritüel ve zorluk aşılarak kazanılan erk/iktidar konumunun sorgulanması yani erkeğin erkekliğini kaybetme tehlikesi (Oktan, 2009, s. 184) erkeğin normal! olanı devam ettirme çabasına yol açmaktadır. Yani egemen konumu sarsılan ya da en azından sorgulanmaya başlayan erkeğin çeşitli güç gösterileriyle bu iktidarı yeniden üretmesi gerekmektedir ki örneğin kadına yönelik şiddet, nefret söylemleri bu normalleştirme! stratejilerinden sayılabilir. Kadınların seslerini kesmeyi hedef alabilen bu erkek kimliğinin kazanılabilmesi mücadelesi (Atay, 2004, s. 21; Kaya, 2011, s. 88-89; Özpolat, 2019, s. 164), söz gelimi erkeğin aleyhinde olan değişimin bastırılmasını, bir dirençle karşılaşmasını gerektirebilmektedir. Zira kadınların daha çok hak elde etmesi bağlamında yaşanan bir değişim, boşanma örneğinde olduğu gibi bundan kazanç sağlamayanlar için istenmeyen bir unsurdur ki bu da anlatılara yansımaktadır.

2.1.2. Kategori 2: Boşanmış Kadını “Sapkın” İlişkilere Eğilimli Olarak Konumlandırma

Sözlük yazarlarının boşanmış kadını “sapkın” ilişkilere girmeye eğilimli biri olarak algıladıkları anlaşılmıştır. Yazarlar boşanan kadının toplum içinde cinsel bir obje olarak konumlandıklarına dair yüksek farkındalık sergilemiş olsalar da paylaşımları, boşanmış kadının bu konumunu yeniden inşa eder nitelikte kalıp yargıları yinelemektedir:

Tatsız bir süreçtir.noktayı koyduktan sonra derin bir nefes alıp yeni insanlarla tanışıp keyif yapılır.çevremdeki kadınların yüzde doksanı böyle yaptı, iki fuck badimin her ikisi ile boşanmalarından sonra tanışmıştım, eğlenceli kadınlar olduğunu söyleyebilirim (katilkim, 08.03.2014)

Yazarlar boşanmış kadının gayri meşru olarak değerlendirdikleri bu ilişkiler içinde bulunma nedenlerine dair de paylaşımlarda bulunmuşlardır:

maalesef çevresinde kendisine ilgi duyan erkeklerin çoğunun yalnızca fuck buddy olmak için yanaşmaya çalışacağı bayandır.seçimlerinde eskisinden daha dikkatli olmak zorunda olduğu halde yalnızlığı bazen daha kötü seçimlere yönlendirebilir. özgürlük ve kendini bulma

acılarından çok verimli ancak duygusal bakımdan çok buhranlı bir dönem kendisini beklemektedir(sertmertdert, 01.08.2011)

Yukarıdaki paylaşıma benzer biçimde bir başka yazarın da “*sığınacak liman arar, duygusal bir erkeğe kolaylıkla gönlünü kaptırı. (chanyn, 10.05.2020)*” biçiminde ifade ettiği gibi boşanma sonrası tecrübe edildiği düşünülen buhran ve yalnızlık, söz konusu sapkın ilişkilere sebep olan temel nedenlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Nitekim çalışmalar (Moorefield vd., 2007; Uğur, 2014; Can ve Aksu, 2016; Gök vd., 2023; Her vd., 2023) boşanmanın özellikle kadınlar için çok fazla sorun yaratan bir olgu olduğunu ortaya koymuştur. Bilhassa boşanmanın hemen akabinde ekonomik zorluklardan destek ağlarının yitirilmesine, toplumsal baskıdan dışlanmaya pek çok problemle karşı karşıya kalınmaktadır. Öyle ki kadınlar bu zorluklarla mücadeleden kaçınmak için boşanmayı son seçenek olarak değerlendirmektedir (Özar ve Yakut-Çakar, 2011, s. 24). Boşanma; karar verme, boşanma süreci ve sonrası bakımından başlı başına stresli bir deneyim olabildiği gibi, yol açtığı bu sorunlar nedeniyle de psikolojik mücadelelerle ilintili bir olgudur. Sözlük yazarları arasında boşanmış kadının bu sorunlarla mücadele sürecinde kendisine destek ağları oluşturmak, hayatını yeniden düzenlemek üzere yeni arkadaşlıklar kadar yeni bir birliktelik kurmasının da normal ve hatta sağlıklı olduğunu düşünenler vardır. Zira bir yazarın “*kötü bir tecrübeydir.yardım alınması bu tecrübeyi atlatmak için size güç verir.mesela, anlayışlı, tatlı dilli bir erkek ne biliyim çevrenize bir bakın. (katilkim, 19.06.2014)*” biçiminde ifade ettiği gibi çeşitli zorlukların yaşandığı boşanma sürecinde tatmin edici, sağlıklı bir ilişkiyi sürdürebilmesinin kişiye güç verebildiği düşünülmektedir. Ne var ki bu noktada bunun yazarlar arasında yaygınlık gösteren bir bakış açısı olmadığını belirtmek gerekir. Bilakis boşanmış kadınların cinsel kimlikleri yok sayılmış, cinsel açıdan tatmin olma ihtiyaçları ön yargılarla ilişkilendirilmiş ve hatta damganın yanı sıra öfkeye kaynaklık etmiştir. Paylaşımlarda da örneklediği üzere “yeni bir ilişkinin” kurulması, kinayeli bir biçimde ele alınmıştır. Zira boşanma sonrası zorluk yaşayan kadının kendisini “kurtarıcı” bir erkeğin kohnuna! atmasının en doğrusu olduğu türünden söylemler oldukça yaygındır. Üstelik bu söylemler, boşanma sonrasında kadınların sorunlarının cinsel açıdan tatmin olamama bağlamında yalnızlaşmaya indirgendüğünü yansıtmaktadır. Boşanan kadınlara ilişkin “*ilgi ve seks açlığı başlamış kadındır. severiz, sayarız (panakware, 12.10.2022)*”, “*sınırı olmayan kadın (justiceforall0101, 10.09.2022)*” ve “*tecrübeli olup bekaleti kaybetmek için en mantıklı seçeneklerdendir (morello th cardmaster, 05.09.2013)*” benzeri yazar görüşleri, boşanmış kadınların “gayri meşru çeşitli ilişkilere girmeye açık ve istekli” oldukları (Arıkan, 1996, s. 217) yönündeki kalıp yargıların varlığını koruduğuna dikkat çekerken aynı zamanda boşanma sonrası kadınların yaşadıkları zorluklara dair farkındalığın da oldukça düşük olduğunu düşündürmektedir. Düşük farkındalığın sorunun varlığını tanıma ve onunla mücadele bağlamında harekete geçilmesini önlemesi bakımından ciddi bir risk faktörü olduğu belirtilmelidir.

Sözlük yazarlarının boşanmış kadınların sorunlarının çözümünü kurtarıcı bir erkekle ilişkilendirmesi eğiliminin yaygınlığı kadının pasif, uysal, savunmasız ve bağımlı (Connell, 1998) konumunu sürdürmekte olduğunu ve hatta bu konunun gündelik pratikler içinde yeniden üretildiğini de ortaya koyar niteliktedir. Boşanma sonrasında “başında kocası bulunmayan” kadının kendini koruyamamanın ötesinde, bundan daha da vahim olarak, namusunu koruyamadığı ve bu bakımdan hem tehlikede hem de tehlikeli bir tür olarak algılandığı paylaşımlara yansımıştır:

Bizim oralarda hayatı bitmiş artık namusunu koruyacak kimsesi olmayan bir varlık olarak bakılır kendisine. dul olarak nitelendirilir, zararsızdır. bir de karadullar vardır tehlikeli olabilirler (bkz:karadul) (rodey, 10.05.2020)

Çevreleri tarafından icten ice ya da alenen orospu olarak gorulen, kocasi ile bir şekilde ayrilmis\$ kadin (bkz: dul) (mikado, 12.09.2001)

Hiç evlenmemiş erkeklerin , evlenmek için ailelerinden izin alması gereken kadındır (uzekena, 05.04.2022)

Dul oluşu sebebiyle kız değil kadın oluşu herkes tarafından bilinen, aynı zamanda bekar olması sebebiyle uçkur düşkünlerinin ağızlarını sulandıran, ancak bir çoğu namuslu olan kadın (carpenoetern, 09.06.2004)

Bekaret sorunu olmadığından yatağa atmak için potansiyel avdır çoğumuz için (medetres, 16.08.2018)

Dul kalmak. dul yaftasıyla yaşamak. dul olduğun için kiralık ev bulamamak gibi sorunları beraberinde getiren durum. her ne kadar kimlikte bekar yazsa da duyulduğu an kadın için bambaşka bir hayatın kapıları açılmış demektir. sen istediğin kadar namusunla yaşa dulsan birilerinin kocasını elinden alacak potansiyel orospusun halkın gözünde...(namusumla yazıyorum, 25.07.2015)

Yazar görüşlerinden de anlaşılacağı üzere kocasından ayrılmış kadın “koruyucusunu” kaybetmiş bir meta gibi algılanmaktadır. Adeta kilit vurulmuş bir vitrindeki obje gibi kategorize edilen evli kadın boşandığında kilit kırılmış ve savunmasız bir halde kalmıştır. Nitekim boşanma konusunun ele alındığı edebi metinlerde de bu durumu örnekleyen toplumsal bir tablo ortaya çıkmıştır; olgu her devirde görülse de kadınlar için ancak özel şartlarda ve seyrek rastlanır niteliktedir. Boşanan kadın ise cinsiyet rollerinden gelen “ikincilik”in yanı sıra “eş”i olmayan bir kadın olmanın yarattığı “ötekilik” ile de kimlik mücadelesi vermek zorunda kalmaktadır (Önder, 2016, s.

254). Oyun adlı eserinde Tomris Uyar “Babam dedi ki, sen hem kısırmışsın hem boşanmış kadınmışsın...Böyle yoldan çıkmış kadınlar, cehennem ateşinde yanarmışlar...” diyerek bu durumu örneklendirmiştir. Demez’in (2005, s. 130-132) kültürün somut alanı olarak değerlendirmesini yaptığı atasözleri ve deyimler de kadın bedeninin ve namusun denetiminde erkeğin konumunu gözler önüne sermektedir: “Adamı ar avradı er zapteder”, “Kadını eri, peyniri deri saklar”, “Avrat attır, gemini boş tutma”. Bu ve benzeri deyim ve atasözleri kadının kocası tarafından korunmaya, denetlenmeye muhtaç olduğuna, olası yanlış ve vefasız hareketlerine karşılık sürekli kontrol ve baskı altında tutulmasının gerekliliğine ve eşsiz korunmasız olan kadından herkesin yararlanmak isteyeceğine vurgu yapmaktadır. Namusun nesnesi olan kadın hem kendinin hem de malvarlığı olarak görüldüğü erkeğin namusunun taşıyıcısı olsa da (Wikan, 2008, s. 49) korunması gerekli bu alan kendisine emanet edilemeyecek kadar kıymetli olup, erkeğin koruyuculuğuna ihtiyaç duymaktadır (Walby, 1991). Delaney’in (2009) neslin devamını sağlayan tohumları atan erkek ve bu tohumlardan hayat üreterek canlıyı yetiştiren toprak kadın simgeselleştirmesi, namus olgusu bağlamında erkeğin denetimci rolüne dikkat çekmektedir. Toprağa atılan tohumların seçilimi gibi kadının cinselliği de erkeklerce denetlenmekte, toprağa benzetilen kadının pasifliğine, edilgenliğine ve kontrole muhtaçlığına işaret edilmektedir. “Namusunun bekçisi” konumundaki erkeklerce denetlenen kadının evlilik akdini bitirmesi ise günah ve yasağın taşıyıcısı, baştan çıkarma potansiyeline sahip dişil beden (Özensel, 2014, s. 302) erkeksizlik ve denetimsizlikle ilişkilendirilmesine ve tehlikeli olarak algılanmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan eş denetimi ortadan kalkar kalkmaz, karı-koca arasındaki aidiyet ve hâkimiyet bağları sayesinde baba, erkek kardeş, amca, dede, komşu ve nihayetinde tüm toplum boşanmış kadını denetleme hakkına sahip olmaktadır. Kadınlı bağlantılı bir namus tanımlaması ve erkeğin namusunun ölçütünün kadın olması, kadının hal ve hareketlerindeki bu erkek denetimini meşrulaştırmaktadır (Pollack, 2002). Bu bağlamda geç modern kent toplumlarında da namus olgusunun rafa kaldırılmış bir problem olmadığı, aksine kadının bedenini, bekaretini ve cinselliğini “namusla” ilintilendiren ve boşanmış olmayı kadının cinsel eylem dünyasını simgeleyen bir deneyim olarak nitelendiren toplumsal değer yargılarının devam ettiği anlaşılmıştır. Çalışmadan edinilen bu veriler, kadınların namuslarının bir erkeğin kontrolünde olması gerektiğini, boşanan kadının da hem ekonomik bir sığınak hem de bir koruyucu! bulabilmesi bakımından ya yeniden evlenmesi ya baba evine dönerek bir erkeğin tahakkümü altına girmesi gerekliliğini yansıtan çalışmaların (Akgül Sarpkaya 2013; Can ve Aksu, 2016; Gedik, 2018a.; Gedik, 2018b.; Çiçekli, 2019; İlhan, 2020) sonuçlarıyla paralellik gösterir.

Belirtilmesi gereken çok önemli bir başka husus, Sözlük yazarları arasında söz konusu değer yargılarının devam ettiren, yeniden inşa eden bakış açıları ve tutumların yaygınlığıdır. Yazarlar son paylaşımda da örneklendiği üzere boşanan kadınların boşanma sonrası yaptıklarına, giyim kuşamlarına, söylemlerine, arkadaş çevrelerine, tutumlarına kısaca tüm eylemlerine kısıtlama getirerek “namuslu” bir kadın gibi davranmalarını beklentisinde olduklarını yansıtan görüşleriyle kadının cinsel eylem dünyasına

indirgenen bir namus tanımını yinelemektedirler. Yazarlar arasında yaygınlaşan bu paylaşımlar, söz konusu namus tanımıyla çatışan kadın davranışlarının kolaylıkla yargılanacağını, boşanma sonrasında beklentilere uymayıp aksi türde davranan, sözgelimi bir erkek arkadaşı olan kadınları namussuz olarak rahatlıkla damgalayabileceklerini düşündürmektedir.

Yazar paylaşımları boşanmış kadından, özellikle çocuğu olan bir kadından boşanma sonrasında çocuğu ile ilgili rollerine odaklanmasının beklendiğini, kadınların sadece çocukların annesi olarak görülüp bu rolle sınırlandırıldıklarını da ortaya koymaktadır:

Çok normal görülen olay. cocuklari olanlar için, devletin bunun önüne geçmesi gerekiyor. bu hayata bir çocuk getirdiniz, kendi rızası dışında geldi. birlikte tutmak zor olsa bile o aile yaşantısını yaşamak zorunda. kız, erkek farketmez. boşanmalar çocuklara çok zarar veriyor. özellikle kız çocuklarına. hayatları yaşanmayacak hale geliyor. çocuğun hayatı cekilmeyecek hale geleceğine anne babanın ki gelsin. kötü muamelemi görüyorsun gör. çocuğunun psikolojisi ve ya hayatı kayacağına senin hayatın kaysin. partnerin yatakta iyi mi değil, çocuğun için katlanacaksın.son zamanlarda bir çok örneğini gördüm. devlet vermiş kızı anneye kız gelmiş 18-20 yaşına, annesi erkek peşinde koşuyor. kıza bir yol gosterici yok. kendisine iyiyi kötüyü anlatan kimse yok. baba zaten ayrı bir havada... (thexrinq, 27.09.2022)

çocuğu en ihtiyaç duyduğu dönemde anasız bırakmış kocana kitlemişsin, para gönderiyorum diye keyfine bakmış en zor dönemlerde analık yapmamışsın (bkz: #152596913) hiç pick me gir'lük yapma teyze. çocuklarını terk eden babalar gibi senin gibi anaları da eleştirmek gerek. gidip görmemiş bile çocuğunu yıllarca, hiç haberi yok konuşuyor. o baba çok kutsal bi baba. gönderdiğin iki kuruş euroyu keyifle harcamıştır umarım. (fl, 21.05.2023)

Boşanmış bir ebeveynin özellikle de bir annenin nasıl davranması gerektiğine ilişkin beklentilerini paylaşan bu yazarların da dikkat çektiği üzere boşanan kadının evlilik sürecinde olduğu kadar ve hatta ondan daha da fazla olarak anne kadın kimliğini öne çıkarması, kendisini çocuğuna adaması beklenmektedir. Sözlük yazarları arasında yaygınlaşan bu beklenti boşanma sonrasında kadının “çocukların annesi damgası”na maruz kaldığına işaret ederken, kadının da diğer kimlik ve rollerinin yok sayılması anlamına gelebilmektedir. Çocukların annesi olmamak, diğer rol ve kimlikleri öne çıkarmaya çalışmak ise sapkınlıkla ilişkilendirilmekte ve yine damgalanmaya araç olmaktadır. Zira ataerkil kültürde kadın, anne olarak konumlandırılmaktadır ve annelik olgun bir yetişkin ve heteroseksüel açıdan normal bir kadın olmanın doğal sonucu, tatmin edici bir yaşamın tek geçerli seçeneği olarak sunulmaktadır (Gittins, 1985; Eke, 2020, s. 84). Bu toplumlarda kadınlık, annelik üzerinden kutsallaştırıldığı için kadının aile içindeki ve

toplumdaki statüsü çocuk üzerinden şekillenmektedir (Bayraktar, 2011, s. 12; Maier, 2015, s. 10; LLeweLLyn, 2016, s. 67; Badinter, 2017, s. 17; Donath, 2018, s. 26-29; Parlak ve Tekin, 2020, s. 2). Çocuğun refahı ve sağlıklı gelişimi için anne olan kadından öncelik ve ihtiyaçlarını sınırlaması, hatta bunun da ötesinde doğal olarak kendini feda etmesi, kendini çocuğuna adayarak “anne kadın” inşasını yerine getirmeleri beklenir (Miller, 2010, s. 18; Maier, 2015, s. 12-13; Dalay, 2016; Badinter, 2017, s. 22). Bu bağlamda edinilen bulguların bu beklentiyi yansıttığı düşünülebilir.

Boşanmış kadını bir günahkâr ya da ar uyandıracak eylemde bulunan biri olarak damgalayan yazarlar kadar, bu damga nedeniyle boşanmış kadına acıma duygusu ile yaklaşan Sözlük yazarları da mevcuttur. Bu bulgu, boşanmış kadınların suçlama ve yoğun bir toplumsal öfke ile karşılaşabileceği gibi insanların acıma duygularını da uyandırabileceği ortaya koyan daha önceki çalışmaların (Arıkan,1996, s. 14) sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Acıma duygusunun öne çıktığı yazar paylaşımlarında boşanmış kadın “ *boşanmış erkeğe göre daha bahtsız bedewi olan, hayatının bundan soraki bölümünü silik yaşaması konusunda mahalle baskısı alan, hatta hatta "wurun kahpeye" muamelesi gören, toplum tarafından zawallalaştırılan insan. (bkz: daha ne diyim) (ayshecik, 27.11.2008)*” veya “*yaralı ceylan olarak adlandırılır argo tabirle arkadaş çevresinde...(ifucku, 10.05.2020)*” biçiminde tanımlanmıştır. Bu ve benzeri paylaşımlarda boşanmış kadına yönelik olumsuz damgalar önce çıkarılmış, kadının boşanma sonrası yaşadığı tüm zorluklara ek bunlarla savaşmak durumunda kaldığına dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte bu paylaşımlarda da kadının bu damgalarla savaşmak zorunda kalan bir bahtsız, bir zavallı, gariban ve hatta yaralı bir ceylan olarak damgalanmış olması dikkat çekicidir. Diğer taraftan yazarlar arasında boşanma sonrası damgalanıp ötekileştirilen kadını bu tutumların hedefinde kalması nedeniyle damgalayanlar da vardır. Yazarlardan birinin “*boşanmış bir kadının çevresindeki insanların olumsuz düşünce ve fiillerine maruz kalıyor olması, bu kadıncağızın cehaletinden ve eksikliklerinden kaynaklanmaktadır. benim tanıdığım 4-5 tane boşanmış kadın var hepsi de aslanlar gibi çeşitli işlerde çalıştı, çocuklarını büyüttü(düalite, 01.08.2011)*” biçimindeki söyleminde de izlendiği üzere boşanıp damgalanan kadın damga ve dışlanmanın muhatabı olduğu için de damgalanabilmektedir. Zira damgaya ve ötekileştirmeye maruz kalan kadın eğitim seviyesi, düşük sosyo-ekonomik düzey gibi kendisiyle ilgili değişkenler bağlamında boşanma sonrası durumunda sergilediği yetersizlik! nedeniyle suçlanmaktadır.

Damga ile savaşımın aracının yine damgalama olarak ortaya çıktığı bu tutum, yazarlar arasında çok yaygın değildir. Bununla birlikte damgalanıp dışlanma sürecinin tüm sorumluluğunu salt kadına yükleyen bu bakış açısının boşanmış kadını damgalayan tutumlardan çok farklılık göstermediği, bilakis sorunun yeniden inşasında önemli bir rol oynadığı belirtilmelidir.

2.1.3. Kategori 3: Boşanmış Kadını Tehlike Arz Eden Bir Varlığa İndirgeme

Boşanma sonrası sosyal çevre ve destek ağlarının daraldığı bilinen bir gerçektir. Evlilik birliğinin sonlanmasıyla hem eski eşin ailesi ile hem de ortak arkadaşlarla ilişkiler seyrekleşebilmektedir. Azalan ya da sonlanan ilişkiler boşanmış bireyin kendi kararı

olabildiği gibi daha yoğun olarak (olasılık iki kat daha yüksek) sosyal çevrenin dışlama davranışı ile ortaya çıkabilmektedir. Sosyal ağların önemli bir parçasını oluşturan arkadaş çevresinin ilişkiyi sınırlaması/bitirmesi genellikle eski çiftler arasında taraf tutmaktan kaçınma arzusundan ve çift aktivitelerine tek arkadaşlarını dahil etmekte zorluk yaşıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Boşanmış bireyi kendi evliliklerine bir tehdit olarak görmeleri de ayrıca ilişkinin sonlandırılmasında güçlü bir motivasyon oluşturmaktadır (Clarke-Stewart ve Brentano, 2006, s. 69-70; Akgül Sarpkaya, 2013). Zira boşanma, Coates'in (2008, s. 200) de ifade ettiği gibi arkadaş çevresinde domino etkisi yaratabilecek bir olgudur. Boşanma ile sonuçlanan bir ilişki, benzer problemleri yaşayan arkadaş çevresinin kendilerini çıkmaza sokan sorunlarının çözümü için boşanma seçeneğini daha olası hale getirmektedir. Böyle bir durumda boşanan çift modellenebildiği gibi, aile birlikteliğini sürdürebilme amaçlı çok daha korumacı davranışlar da ortaya çıkabilmektedir. Ki kendi evlilikleri için tehdit hisseden bireylerin boşanmış arkadaşlarıyla ilişkilerini sınırlandırması bu korumacı tutumun bir yansımasıdır.

Boşanmış bireyin ilişkilerin sorgulanmasında ve artan boşanmalarda payının olduğunu düşünme, bu bakımdan boşanmış bireyi özellikle de boşanmış kadını aile birlikteliği için ciddi bir tehlike olarak görme eğilimi yazarların paylaşımlarına yansımıştır:

Her insanın basına gelebilecek olgu. o degilde; kendisi bosandigi icin arkadasinin da o yada bu nedenle esinden bosanmasini saglamak icin yangina korukle giden kadinlar yok mu? umuklerini sikasim geliyor. tez vakitte yok olsunlar (semsipasapasajindasesibuzusmeyen, 11.05.2015)

Yukarıdaki yazar paylaşımında da örneklendiği üzere, aile birliğinin parçalanmasına, boşanmaya ilişkin sorgulamalar ve kararlarda kadınların etkili olduğuna dair toplumsal bir kabul vardır. Bu durum bir algı meselesinden ziyade, kadının sosyal olarak inşa edilen kimliğinden kaynaklanan bir gerçektir. Daha yalın bir ifadeyle evliliklerde duygusal uyumu sağlama sorumluluğunu üstlenmesi beklenen kadınların, evliliklerindeki sorunları da eşlerinden çok daha erken gördüğü, sıkıntılı konuları tartışıp karara bağlama hususunda daha girişken davrandığı bilinmektedir (Coates, 2008, s. 37; Amato ve Previti, 2003, s. 604). Aile içinde gerçekleştirebilecek açık bir tartışmadan kaçınan ve sorunları çoğunlukla görmezden gelme eğilimi sergileyen erkeklerin aksine, duygusal doyuma erkeklerden daha fazla önem veren kadınlarsa hem sorunları daha kolay fark etmekte hem de üstü örtülen bu sorunları eşleriyle tartışmaya açmaktadırlar (Thompson ve Walker, 1991; Collange, 1997, s. 143). Bu, sorunun varlığını kabul edip üzerine konuşma isteminden çok daha büyük bir anlam taşımaktadır. Zira kadın için duygusal doyum, ancak soruna yönelik tatmin edici bir çözümün bulunmasıyla mümkün olabilmektedir. Aksi durumda tartışmalar sadece geçici süreliğine kapanmakta, konu daha sonra tekrar gündeme gelmektedir. Belirtilmelidir ki boşanmanın artık nüvelemeye başladığı süreçte bu tartışmalar kadının son dakikaya kadar kesintisiz biçimde aile birlikteliğini kurtarma çabasının da atılacak daha fazla adımın kalmadığının da bir göstergesi olarak son

hamlelerdir (Coates, 2008, s. 37-40). Öyle ki Collange, evlilikteki sorunları görmeyen, fark etmeyen ya da tartışmaktan kaçınan erkeğin aksine kadının evliliğini bitirmeyi düşündüren bu sorunlara yönelik yüksek farkındalığını şu şekilde tanımlar:

“Kadınların erkeklere nazaran evliliklerini tehdit eden tehlikelerin bilincine daha iyi vardıklarını kanıtladık. Bu kadınların çoğu, evliliklerinin ömür boyu sürmeyeceği kuşkusunu 10 yıldan uzun süredir taşımaktaydı; oysa erkekler en çok üç yıldır bu sorunların farkındalardı. Bu doğrultuda kadınların büyük bir kısmı ayrılacakları kesinleşmeden çok önce yaşlarını tutmaya başlamışlar, erkeklerse boşanma gerçekleştiğinde şaşırıp kalmış, bir başlarına kalınca çok acı çekmişlerdir” (1997, s. 143).

Yani kadının aile içinde üstlendiği rol onun ilişkideki krizleri fark etmesinde, bunları fark ettikten sonra da çözüm arayışına girmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Çözüm bazen ilişkinin sonlanması da olabilmektedir. Diğer yandan kadının duygusal tatmini sağlama aracı olarak rollerini yerine getirmediği durumlarda da evlilik krizleri yaşanmakta ve boşanmalar gerçekleşmektedir (Coates, 2008, s. 37-40). Bu bağlamda kadının toplumsal cinsiyet kimliğinin ailenin parçalanması sürecinde kendisine etkin bir rol yüklediğini, öte yandan ironik biçimde bu rolün aile için “tehdit” olarak algılanmasına da yol açtığını belirtmek gerekir. Nitekim bu çalışmada da paylaşımlar, boşanma kararının kadınlar tarafından verildiğinin düşünüldüğünü, bu bakımdan da kadının tehlikeli olarak algılandığını yansıtmaktadır. Üstelik yazar paylaşımları, boşanan kadının sadece kendi aile birliğini dağıtmakla kalmadığını, çevrelerinde benzer evlilik sorunları yaşayan kadınlar için rol model oluşturmak suretiyle onların da aileleri için tehdit oluşturduğunun düşünüldüğünü yansıtmaktadır. Bu bulgu, boşanmış bir rol modelin çiftlerin mutsuz giden evlilikleri karşısında boşanmayı bir seçenek olarak değerlendirmeleri bakımından boşanma sürecinde etkili olabildiğini ortaya koyan çalışma bulgularını (Uğur, 2014) desteklemektedir.

Boşanmış kadının evlilikler için bir tehdit olarak algılanması ve tehlikeli addedilmesi, ayrıca yukarıda da tartışıldığı üzere erkeksiz ve bu bakımdan da denetimsiz olarak nitelendirilmesiyle ilgilidir. “boşandıktan sonra azmış, ayrıca da babama göz dikmiş kadın olur bir zamanlar...bu insanın arkadaşın annesi olması da ayrı olaydır tabi.. (jeyik, 27.11.2008)”, “çooook tehlikeli kadındır (uranyumdankosarakcanadam,12.10.2022)” benzeri yazar paylaşımlarında da yansıdığı gibi boşanmış kadının baştan çıkarma potansiyeliyle çevresindeki evlilikleri yıkabileceği düşünülmektedir.

Boşanmış kadınların tehlikeli olarak algılanışları, deneyimleri ile de ilgili olabilmektedir. Geç modern toplumlarda yaygınlaşan psiko-sosyal doyumun her an yaşatılabildiği, karşılıklı olarak romantik sevgi, ortaklık, dostluk ve sırdaşlık temeline dayalı ve uyum içinde sürdürülebilen evlilik beklentisiyle (Aydın ve Baran, 2010, s. 118-120) örtüşmeyen bir evlilik deneyiminin kadınlar için travma, depresyon, bunalım ile ilişkili olduğu düşünülmektedir:

Yeni nesil istanbul'daki kadınların büyük bir bölümü, çoğu psikolojik sorunludur genelde maganda tiplerle takılırlar (put your hands up, 12.10, 2022)

Asiri duygusal ve tribe bağlamadığı surece, yani bosanmanın etkilerini asiri bir şekilde basına dert etmediği surece normal kadındır (kartal kalkar dal sarkar, 15.04.2016)

Öğretmene erkek öğrencilerinin ağzına sıçan kadın.ilkokul ve lisede 3 kez denk geldim. sonuncusu, lise sonda az daha sözlü notuyla beni sınıfta bırakacaktı. ingilizceci sevgi hocam, allah'ından bul. bodur dümbelek seni!!! (doxanikee, 26.06.2015)

Bazı kadınlara garip etkileri oluyor sanırım bu durumun..bu kadınlar evli adamlara aşık oluyorlar.. bildiğin kör kütük hem de.biten uzun süreli ilişkileri de bu kapsama alarak tespit ettiğim bu şey intikam duygusu sanırım..çözemediğim şey ise ayrıldığı adamdan mı alıyor intikamını, evliliğini sürdüren mutlu zannettikleri kadından mı, herşeye rağmen sana inat dediği hayattan mı..halbuki.. sadece acı çoğalıyor..üzülüyorum. (fatosela, 18.03.2012)

Diğer yandan evlilikte karşılanmayan beklentiler kadar boşanmanın yaratmış olduğu zorluklar da kadınların psikolojik iyilik haline zarar veren dinamikler olarak değerlendirilmiş ve bu bakımdan boşanma deneyimine sahip kadınlar psikolojik açıdan "yaralı" olarak tanımlanmıştır. Boşanma sonrası yaşanan maddi kayıplar yaşam koşullarının kötüleşmesinde etkili olurken buna ek olarak kadınlar arasında depresyon, güvensizlik hissi, karamsarlık gibi psikolojik semptomların yoğun biçimde görüldüğü bilinmektedir (Oğurtan, 2011; Can ve Aksu, 2016; Aktaş Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018; Phuntsho vd., 2022; Gök vd., 2023). Bu gerçekten hareketle yazarların boşanmış kadını psikolojik olarak yaralı olarak tanımlamaları, öngörülebilir niteliktedir. Yazarlara ait "bekarsanız iyi arkadaş olursunuz ancak kesinlikle sevgili falan olmaz. hadi sevgili oldunuz evlenmeyin.yok valla iyi insanlar zaten geneli ancak evliyken çekmedikleri çile kalmamış, iste o çile onarılması zor bir catlak.ben denedim. bir kez falan değil, birden fazla kez bu olaya balıklama daldım ve her defasında insanlıktan soğudum.ha iclerinde çok iyileri vardır muhakkak ben denk gelmedim.ekseriyetle karşıdaki için hayati sorgulatıp kendine dusman ediyorlar. zor yani (howard roark, 12.03.2015)" ve "yaş haddinden evlilik emekli olmaya yakın kadındır. dışarıdan "bir daha asla evlenmeyeceğim" görüntüsü, içeriden "boşanmanın verdiği panik hali" mevcuttur. geçmiş hatalarından ve inatlarından ders aldysa, kaç yaşında olursa olsun tekrar evlenebilir ve mutlu olur. ancak panik halinin devam etmesi halinde yeni hatalar eklenir. kronik bunalım tehlikesi vardır (todortolga, 27.11.2008)" ifadelerinde yansıdığı gibi boşanmış kadının psikolojik olarak sorunlu, duygusal boşluk içinde, kronik bunalımlı ve asabi olduğu yönünde yaygın bir sosyal kabul mevcuttur. Boşanma sonrasında kadının gerek evlilik süresince

karşılanmayan beklentileri gerekse de boşanmanın yaratmış olduğu travmaları nedeniyle “zor” bir insana dönüştüğünü düşünme eğilimi yaygındır. Özellikle boşanmış bir kadınla flört ilişkisine girme konusunda görüş bildiren yazarlar arasında “zor kadın” damgası öne çıkmaktadır:

Boşanmış erkek aksine tanışılan ilk gün normal, ikinci gün aşkım, üçüncü gün evlilik moduna giren kadındır (otlu gözleme, 25.04.2022)

Kimsenin evlilik muhabbetiyle gelmediği halde triplerden triplere koşan bir garibandır kendisi (halis ayarçı, 02.03.2015)

Anlatılarda da yansıdığı gibi yazarlar boşanmış kadınların belki evliliklerindeki eksikleri kapatmak belki yeniden evlilik yaparak bir düzen kurmak için acele ettiklerini, bu durumun da erkeler için bir baskı unsuru olduğunu ifade etmiştir. Boşanmış kadının flört ilişkisi içinde baskıcı ve kontrollü olarak algılanmasının kadını sorunlu ve zor bir kadına dönüştürdüğü paylaşılmıştır. Bu noktada bu konuda paylaşımda bulunan yazarların kadının kendisini sorunlu olarak algılamadığının, karar verme ve sonrası süreçleriyle başlı başına boşanma deneyiminin kadının dönüşümüne sebep olduğunu düşündüklerinin vurgulanması gereklidir. Zira paylaşımlarda da yansıdığı üzere kadının “özünde” iyi olduğuna ancak boşanma süreci ve sonrasında yaşadığı zorlukların onu zor/sorunlu bir karaktere dönüştürdüğüne inanma eğilimi yaygındır. Ancak en nihayetinde bu görüşün boşanmış kadının ilişki kurulamayacak, tehlikeli ve güvenilmez olarak damgalanıp ötekileştirilmesine neden olduğu ifade edilmelidir. Paylaşımlarda dikkat çeken önemli bir husus, kadınların sorunlu olarak algılanmalarının boşanma sonrasında hayatlarına giren erkeklere yönelik tutumlarından kaynaklandığıdır. Çok korumacı davranmak, adımlarını birkaç kez düşünmeden atmamak daha da belirleyici olarak, hayatlarına giren erkeklere ilişkin hem çok seçici olup hem de “ciddi ilişki” beklentisinde olmak, yazarların boşanmış kadını tehlikeli addetmesinde etkili görünmektedir. Boşanmış kadınlar arasında yaygınlaştığı iddia edilen evlilik beklentisi ile ilişkilere başlama ve karşı cinsi bunaltma tutumunun da yukarıda tartışılmış olduğu üzere, ataerkil kültür içindeki boşanmış kadının “yalnız” yani erkeksiz olmaması beklentisinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira boşanma karşıtı tutumlardaki tüm esnekliğe rağmen toplumun hala kadının sinek kadar kocası olsun ama başında bulunsun isteği, anlatılara yansımıştır.

Sonuç

Kadının evlilik akdinin sona ermesiyle birlikte yaşadığı damgalanmayı anlamak amacıyla yürütülen bu çalışmanın örneklemini Ekşi Sözlük'te boşanmış kadına ilişkin yazar paylaşımları oluşturmuş, yazarların damga ve ön yargılı tutumlarını ortaya koyan paylaşımları analize tabi tutulmuştur. Ekşi Sözlük, anonim bir platform olması nedeniyle kullanıcıların özgürce düşüncelerini ifade edebildikleri bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte bu özgürlük, Sözlük'ün totaliter yapısıyla dengelenmektedir. Zira yazar

olabilmenin belirli şartlar gerektirmesi ve yazarların sürekli kendilerini ispat etme zorunluluğu, bu platformun kullanıcılarının seçici bir şekilde belirlenmesini sağlamaktadır. Üstelik oldukça yaygın bir sosyal medya platformu olan Sözlük'te doğru bilgi paylaşma zorunluluğu yoksa da yazarların dil, üslup, bilgi ve yaratıcılık bağlamında kendilerini ortaya koyan iyi işler yapmaları beklentisi Sözlük'ü bir referans kaynağına dönüştürmüştür. Bu bakımdan çalışmanın hedefi doğrultusunda, örneklemin hem yaş-bilgi-eğitim-etik-yetenek- dijital toplumun şartlarına uyum gibi kriterler bakımından belli bir grubu temsil etmesi hem de söz konusu yazarların platformun sağladığı anonimlik sayesinde gerçek görüşlerini belirtmekte daha rahat olacakları düşüncesinden hareketle bu çalışmada toplumsal düşüncüyü anlama ve analiz etme açısından önemli bir kaynak olabilen bu platformdan boşanmış kadınlara ilişkin paylaşımlar analiz edilmiştir.

Sözlük'ü temsil eden grup özellikleri göz önünde bulundurularak bu çalışmada, boşanmalara yönelik tutumların daha esnek olacağı, toplumun genelinde artan boşanma oranlarıyla paralel biçimde geleneksel bakış açıları ve ön yargılarda da bir gerilemenin olacağı varsayılmıştır. Ancak tüm bu beklentiye rağmen, çalışmada edinilen bulgulardan en önemlisi, geç modern Türkiye'de boşanmaların artan yaygınlığına rağmen boşanma sonrası kadınların damgalanması yönündeki geleneksel tutumların mevcudiyetini koruyor olmasıdır. Boşanmış kadınlarla hiçbir bağları olmayan sözlük yazarlarının damgalama ve dışlama eğilimleri, kadınlar üzerinde baskı oluşturan damgalamanın salt yakın sosyal çevreden gelmediğini, boşanan kadının toplumsal olarak damgalanmış olduğunu yansıtır niteliktedir. Bu bakımdan hali hazırda boşanma sonrasında ekonomik, psikososyal ve sosyal sorunlarla karşılaşan kadınların bu sorunlarının toplumun damga ve dışlanma eğilimleriyle daha da karmaşık hale geldiği kestirilebilir niteliktedir.

Eğitim, toplumsal statü, sosyo-ekonomik düzey, sosyal çevre, yerleşim yeri, aile yapısı gibi unsurlar boşanmış kadınlara yönelik bu tutumların genellenebilmesini tabii ki imkansızlaştırmaktadır. Ayrıca bu platformun totaliter yapısı nedeniyle analize konu paylaşımların belirli bir kesimi temsil edip diğer görüşlere kapalı olabileceği gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte Ekşi Sözlük'teki boşanan kadınlara yönelik paylaşımların içerik analizine dayanan bu çalışmanın bulguları boşanmış kadını suçlayan, tehlikeli, sapkın ve güvenilirmez olarak konumlandıran ve zaman zaman da acıma duygusu uyandıran damgaların geçerliliğini koruduğunu ortaya koymaktadır. Boşanmış kadının bencil, kaprisli, toplumsal normlara uymayan ve psikolojik açıdan da sorunlu bir kişi olarak damgalanması ise geleneksel cinsiyet rolleri ile kadını kutsal aile çerçevesinde sınırlandıran ataerkil düşünce kalıplarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca kadınların özgürlük arayışlarını ve toplumsal eşitsizliklere karşı mücadelelerini yansıtırken bir yandan da boşanmasını kolaylaştıran hak ve hizmetlerin de sapkınlıklarını kolaylaştırıcı unsurlar olarak değerlendirilmiş olması, ataerkil toplumsal yapının normlarının gücünü ortaya koymaktadır. Üstelik bu normlardan kaynaklanan ve kadınların cinsel kimlikleri, toplumsal rolleri ve özgürlükleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan bu yaygın damga ve ön yargılar, gündelik pratiklerle yeniden ve yeniden inşa edilmektedir. Bu bakımdan ataerkinin yoğun biçimde yaşandığı söz konusu toplumlarda

kadın nüfusunun geneli için özgürlüklerle ilintili boşanma olgusunun bir illüzyondan ibaret olduğu, iyi eğitilmiş-şehirli ve profesyonel alanda çalışan kadınların hayatlarının dahi boşanmanın ardından ön yargılı ve dışlayıcı tutumlara maruz kalmak suretiyle ciddi biçimde sınırlandırıldığı ifade edilmelidir.

Boşanmış kadının ataerkil normların etkisi altındaki suçlanma ve damgalanma deneyimlerini ortaya koyan, hak taleplerinin sapkınlık olarak değerlendirilerek öfkeli tepkilere yol açtığını gösteren bu çalışma, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve ataerkil değerlerle mücadele gerekliliğini bir kez daha vurgulamaktadır. Bu mücadele boşanma sonrasında olduğu kadar evlilik sürecinde de kadının güçlenebilmesi için elzemdir. Ayrıca boşanma sonrası kadının deneyimlerine değer veren bakış açılarının yaygınlaşmasının sağlanması, toplumun daha sağlıklı ve eşitlikçi bir algı oluşturmasına katkı sağlayabilir.

Kaynakça

Adak, N. (2007). Kadınların ikilemi: İş ve aile yaşamı. *Sosyoloji Dergisi*, Ülgen Oskay'a Armağan Özel Sayısı (Hakemsiz Sayı), 17, 137-152.

Afyonoğlu, M. F., Bayyar A. B., Kesen, N.F. ve Morgül, B. (2021). Tek ebeveyn kadınların sorunlarının sosyal hizmet perspektifinden değerlendirilmesi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 85-107.

Akgül Sarpkaya, O. (2013). Boşanmış kadınlarda toplumsal baskıya direnme stratejileri: Van örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(26), 29-50.

Aksan, G ve Yenginar, M. M. (2019, Ocak 30-Şubat 02). Boşanma sürecinde erkeklerin sosyal destek düzeyleri üzerine bir değerlendirme. *USBİK Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Nevşehir, Türkiye.

Aktaş Akoğlu, Ö. ve Küçükkaragöz, H. (2018). Boşanma nedenleri ve boşanma sonrasında karşılaşılan güçlüklerle ilişkin bir araştırma: İzmir ili örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 29(1), 153-172.

Amato, P. R. & Previti, D. (2003). People's reasons for divorcing: Gender, social class, the life course, ve adjustment. *Journal of Family Issues*, 24(5), 602-626. <https://doi.org/10.1177/0192513X03024005002>.

Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.

Arıkan, Ç. (1996). *Halkın boşanmaya ilişkin tutumları araştırması*. T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.

Arıkan, H. ve Kaplan, B. (2022). Boşanmanın erkekler üzerindeki sosyal-kültürel ve ekonomik etkilerinin değerlendirilmesi. *Topkapı Journal of Social Science*, 1(1), 101-116.

Atay, T. (2004). Erkeklik en çok erkeği ezer. *Toplum ve Bilim*, 101(Erkeklik), Birikim.

Aydın, O. ve Baran, G. (2010). Toplumsal değişme sürecinde evlenme ve boşanma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 21(2), 117-126.

Badinter, E. (2017). *Kadınlık mı? Annelik mi?*. (A. Ekmekci, Çev.). İletişim Yayıncılık.

Bargh, J. A., McKenna, K. Y. & Fitzsimons, G. M. (2002). Can you see the real me activation and expression of the "true self" on the internet. *Journal of Social Issues*, 58(1), 33-48. <https://doi.org/10.1111/1540-4560.00247>Citations: 692

Baş, E. (2021). Evlilik: Modernleşme sürecinde kuşaklararasıda yaşanan değişim. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 821-845. DOI: 10.21547/jss.823131.

Battal, A. (2008). *Boşanma sebepleri bilimsel araştırma projesi uygulama sonuçları*. T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Bayraktar, A. (2022). *Boşanmış bireylerin boşanma sonrası deneyimleri ve boşanma sonrası damgalanmanın dramaturjik teori üzerinden incelenmesi* (Tez No. 778411) [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Bayraktar, S. (2011). *Makbul anneler müstakbel vatandaşlar*. Ayizi Yayınları.

Beck, U. ve Beck-Gernsheim, E. (2012). *Aşkın normal kaosu*. (N. Ermiş, Çev.). Siyasal Kitabevi.

Bell, P. (2001). Content analysis of visual images. In. T. Leeuwen & C. Jewitt (Eds.),

Handbook of visual analysis (pp. 22-45). SAGE Publications Ltd.

Bozok, M. (2018). Toplumsal cinsiyet ve aile. N. Oktik ve H. Ünal Reşitoğlu (Ed.). *Aileyi anlamak disiplinler arası yaklaşım* (s. 101-114) içinde. Nobel Akademik Yayıncılık.

Can, Y. ve Aksu, N. B. (2016). Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(58), 888-902.

Cengiz, K., Tol, U. U. ve Küçükural, Ö. (2004). Hegemonik erkekliğin peşinden. *Toplum ve Bilim*, (101 Erkeklik), Birikim.

Clarke-Stewart, A. & Brentano, C. (2006). *Divorce: Causes and consequences*. Yale University Press.

Coates, B. A. (2008). *Divorce with decency*. University of Hawai'i press, Versa Press.

Collange, C. (1997). *Boşanma salgını*. (S. Akten, Çev.). Doruk Yayınları.

Connell, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar*. (C. Soydemir, Çev.). Ayrıntı Yayınevi.

Çakmak Tolan, Ö. (2023). Boşanma ve etkileri: Çocuklar ve ergenler üzerindeki psikolojik sonuçları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (50), 321-338. <https://doi.org/10.52642/susbed.1221560>

Çiçekli, A. (2019). Boşanmalar üzerine sosyolojik bir araştırma: Van örneği (2001-2016) (Tez No. 563822). [Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Çiçekli, A. ve Parin, S. (2020). Aşiret yapılarında boşanma deneyimi: Van örneği. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*, 43, 345-368. <https://doi.org/10.21497/sefad.756094>

Çölgeçen, G. (2019). Göç sürecinde (kırdan - kente) kadın emeğinin değişimi: Denizli ili örneği (Tez No. 451692). [Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Çuhadar, P. & Cafrı Açıcı, R. (2021). An empirical investigation on the socioeconomic determinants of divorce rates in CEE countries. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 3056.

Dalay, Ç. Z. (2016). *Ataerkil toplumda "gönüllü çocuksuzluk": Türkiye'de "gönüllü çocuksuzluk"u seçen kadınlara dair algı ve yaklaşımlar* (Tez No. 451692) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Delaney, C. (2009). *Tohum ve toprak*. (S. Somuncuoğlu ve A. Bora, Çev.). İletişim Yayınları.

Demez, G. (2005). *Kabadaydan sanal delikanlıya: Değişen erkek imgesi*. Babil Yayınları.

Demirkan Yurtkuran, S., Ersöz Günindi, A., Şen Beder, R., Sezgin, Ö., Turğut, A. M. ve Şehitoğlu N. (2009). *Boşanma Nedenleri Araştırması*. T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Dobash, R. E., & Dobash, R. P. (1981). Community response to violence against wives: Charivary, abstract justice, and patriarchy. *Social Problems*, 28, 563-581.

Donath, O. (2018). *Abartılmış annelik bastırılmış kadınlık*. (B. Y. Baştımur, Çev.). Destek Yayınları.

Eke, N. P. (2020). *Çocuksuzluk tercihinin söylemsel inşası* (Tez No. 627842) [Doktora tezi,

Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Fine, M. A., Ganong, L. H. & Demo, D. H. (2005). Divorce as a family stressor. In P. McKenry & S. Price (Eds.), *Families and change: Coping with stressful events and transitions* (pp. 227-252). SAGE Publications.

Fiske, J. (2014). *İletişim çalışmalarına giriş* (S. İrvan, Çev.). Pharmakon Yayınevi.

Gedik, E. (2015, October 9-11). *Trapped in between state, market and family: experiences of moderately educated divorced and widow women*. International Conference on Knowledge and Politics in Gender and Women's Studies, Ankara, Türkiye.

Gedik, E. (2018a). Testing the honor: Divorced and widow women's experiences in Türkiye. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(82), 314-337.

Gedik, E. (2018b). Single mothers doing family: Re-forming traditional family in Türkiye. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 21(1), 71-101.

Gittins, D. (1985). *Aile sorgulanıyor*. (T. Erdem, Çev.). Pencere Yayınları.

Gök, Ş., Tok, M. Şevik, A. E. ve Günay, G. (2023). Boşanma deneyimi yaşamış kadınların boşanma öncesinde, sürecinde, sonrasında yaşadıklarının ve boşanmaya ilişkin düşüncelerinin feminist kuram çerçevesinde değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 86-116.

Guetto, R., Bernardi, F. & Zanasi, F. (2022). Parental education, divorce, and children's educational attainment: Evidence from a comparative analysis. *Demographic Research*, 46, 65-96. <https://www.jstor.org/stable/48677018>

Gürel, E. ve Yakın, M. (2007). Ekşi Sözlük: Postmodern elektronik kültür. *Selçuk İletişim Dergisi*, 4(4), 203-219.

Härkönen, J. (2014). Divorce: Trends, patterns, causes and consequences. In J. Treas, J. L. Scott & M. Richards (Eds.), *The sociology of families* (pp.303-323). Wiley-Blackwell.

Henslin, J. M. (2001). *Sociology: A down to earth approach*. Allyn and Bacon.

Her, M. & Xiong Z. B. (2023). Self-reported reasons for divorce, social support, and depression: An exploratory study with Hmong women. *Journal of Family Issues* DOI:10.1177/0192513x231162966

İğdeli, A. & Ay, M. (2021). Socio-economic determinants of divorce: Regional panel data analysis for Türkiye. *Sivas Cumhuriyet University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 22(1), 1-22.

İlhan, Ü. D. (2020). 21. yüzyılda çalışma hayatında bir damgalama ve sosyal dışlanma unsuru olmaya devam eden boşanma olgusu: Kadın çalışanlar üzerine nitel bir analiz. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(3), 511-530.

Kaleli, Ş. ve Yalçınkaya, N. (1987). *Boşanma hukuku*. Türk Hava Kurumu Basımevi.

Karakaya, H. (2018). Toplumsal cinsiyet bağlamında boşanma/ Boşanma süreci ve kadın: Elazığ Örneği. *Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 261-291

Kavas, S (2010). *Post divorce experience of highly educated and Professional women* (Tez No. 263042). [Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Kaya, R. (2011). Eril iktidarın çatlaklarından sızan özgürlük. *Radikal Politika Dergisi*, Çap.

Kaya, S. (2022). Sosyal medyada anonim olmanın söylemler üzerindeki etkisinin haber yorumları üzerinden incelenmesi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (60), 168-185, <https://doi.org/10.47998/ikad.1067590>

Koçak, A. ve Arun, Ö. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu. *Seçuk İletişim Dergisi*, 4(3), 21-28.

Kuntalp, E. (1977). Mutlak boşanma nedenleri. Ankara Hukuk Fakültesi ellinci yıl armağanı 1925-1975, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*, 407 (2).

Kutlar, A., Erdem, E. ve Aydın, F. F. (2012). Kadınların işgücüne katılması ile doğurganlık, boşanma ve ücret haddi arasındaki ilişki: Türkiye üzerine bir araştırma. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 7(1), 149-168.

Kümbetoğlu, B. (1997). Aile, evlilik, nikah: Farklılaşan kavramlar. *Toplum ve Bilim*, (73), 111-128.

LLeweLLyn, D. (2016). Maternal silences: Motherhood and voluntary childlessness in contemporary christianity. *Religion ve Gender*, 6(1), 64-79. DOI: s. 10.18352/rg.10131

Maier, C. (2015). *No kid: Çocuk yapmamak için 40 neden*. (C. Özatalay, Çev.). Esenkitap.

McDonald, P. (1984). Can the family survive?. *Australian Institute of Family Studies, Discussion Paper: No 11*, www.aifs.gov.au/institute/pubs/dp.11html.

Miller, T. (2010). *Annelik duygusu: Mitler ve deneyimler*. (G. Tuncer, Çev.). İletişim Yayıncılık.

Moorefield, B. V. E., Pasley, K., Dolan, E. & Engel, M. (2007). From divorce to remarriage: Financial management and security among remarried women. *Journal of Divorce and Remarriage*, 47(3/4), 21-42.

Newman, D. M. (2009). *Families: A sociological perspective*. McGraw-Hill Companies.

Oğurtan, S. G. (2011). *Boşandım diyemedim: Boşanmanın aile ve toplum üzerine etkileri*. Çizgi Kitabevi.

Ok, S. (2011). *Erkeklik krizi ve işsizlik (Tez No. 288324)* [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Oktan, A. (2009). *Türk sinemasında hegemonik erkeklikten erkeklik krizine: Yazı-tura ve erkeklik bunalımının sınırları, erkek kimliğinin değişe(meyen) halleri*. Beta.

Onur, H. ve Koyuncu Lorasdağı, B. (2004). Hegemonik erkekliğin görünmeyen yüzü: Sosyalizasyon sürecinde erkeklik oluşumları ve krizleri üzerine düşünceler. *Toplum ve Bilim*, (101 Erkeklik), 31-49.

Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı toplumunda aile*. Kronik Kitap.

Önder, A. (2016). *Erendiz Atasü'nün eserlerinde kadın (Tez No. 441331)*. [Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Özar, Ş. ve Yakut-Çakar, B. (2011). *Eşi vefat etmiş kadınlar için bir nakit sosyal yardım programı geliştirilmesine yönelik araştırma projesi*. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu. https://spf.boun.edu.tr/sites/spf.boun.edu.tr/files/1439798607_spf-sydg_m_nihairapor.pdf

Özar, Ş. ve Yakut-Çakar, B. (2012). Aile, devlet ve piyasa kısıcında boşanmış kadınlar. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, (16), 31-41.

Özensel, E. (2014). Hudut kapısından kadın tenine. M. Aydın (Ed.), *Aile sosyolojisi*

yazıları (s. 299-316) içinde. Açılım Kitap.

Özpolat, A. (2019). *Toplumsal bir manipülasyon örneği dul kadınlar. İdeal Kültür Yayıncılık.*

Öztekin, H. (2015). Yeni medyada nefret söylemi: Ekşi sözlük örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), 925-937.

Parlak, S. ve Tekin, I. (2020). A phenomenological study on voluntarily childless women. *Psikoloji Çalışmaları/Studies in Psychology*, 1-27. DOI: s.10.26650/SP2019-0034

Parrillo, V. N., Stimson, J. & Stimson, A. (1995). Contemporary social problems. *Library of Congress, Cataloging in Publication Data.*

Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). Sage Publications.

Phuntsho, T., Subba, S., Delkar, T., Choden, K., Wangmo & Uden, K. (2022). Divorce in Kanglung: A qualitative study on causes and impact on women and children. *Journal of Divorce*, 1(1).

Pollack, W. (2002). *Harbi delikanlılar*. (E. Özgen, Çev.). Dharma Yayınları.

Sennett, R. (2014). *Karakter Aşınması*. (B. Yıldırım Çev.). Ayrıntı.

Sennett, R. (2015). *Yeni Kapitalizmin Kültürü*. (A. Onocak, Çev.). Ayrıntı.

Soygan, H. ve Gedik, E. (2019). Kocasız yaşam: Yozgat'ta boşanmış kadınların deneyimleri. *Electronic Turkish Studies*, 14(7), 3953-3966.

Sucu, İ. (2007). *Boşanmış kadınların boşanma nedenleri ve boşanma sonrası toplumsal kabulleri Sakarya ili örneği* (Tez No. 210608) [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Sultana, A. (2019). Patriarchy and women's subordination: A theoretical analysis & Ataerkillik ve kadının ikincilliği: Kuramsal bir analiz. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 11(1), 417-427.

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (ASAGEM) Yayınları. (2011). *Tek ebeveynli aileler* (Yayın No. 148). <https://www.aile.gov.tr/uploads/athgm/uploads/pages/arastirmalar/tek-ebeveynli-aileler.pdf>

Thompson, L. & Walker, A. J. (1991). Gender in families: Women and men in marriage, work, and parenthood. In A. Booth (Eds), *Contemporary families: Looking forward, looking back* (pp.76- 102). National Council on Family Relations.

Turcke C. (1997). *Cinsiyet ve akıl*. (M. Tüze, Çev.). Kabalıcı Yayınevi.

TÜİK, (2022). *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bo%C5%9Fanma-%C4%B0statistikleri->

Uğur, S. B. (2014). Günümüzde kadının boşanma deneyimleri: Akademisyen kadınlar üzerine bir araştırma. *Mediterranean Journal of Humanities*, IV(2), 293-326.

Uydu, M. (1995). *Türk İslam bütünleşmesi*. Hamle Basın-Yayıncılık.

Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2008). *Türk hukuk tarihi*. Yetkin Hukuk Yayınları.

Ünal, S. ve Avcı, D. (2019). Kolektiviteden bireyciliğe geçiş: Aile ve evlilik kurumuna dair değişen göstergeler ve kaygılar. *Turkish Studies Social Sciences*, 14(5), 2641-2668.

Varişli, B. (2021). Ataerkil kültürde boşanmış kadın olmak: Kuramsal bir bakış. M. Aylanç (Ed.), *Kadın odağında toplumsal cinsiyet: Disiplinlerarası yaklaşımlar UKAMER araştırmaları dizisi 1* (s.143-153) içinde. Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Yayınları 9.

Walby, S. (1991). *Theorizing patriarchy*. Wiley-Blackwell

Wikan, U. (2008). *In honor of Fadime: Murder and shame*. University of Chicago Press.

Yakut, E. (2008). XIX. yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi'nde evliliğin ortaya çıkışı, sona ermesi ve sonuçları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII, 1-2.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, B. (2015). İçerik çözümlemesi yönteminin tarihsel gelişimi uygulama alanları ve aşamaları. B. Yıldırım (Ed.), *İletişim araştırmalarında yöntemler: Uygulama ve örneklerle* (s. 105-155) içinde. Literatürk Akademia.

Yıldırım, İ. (2021). Sosyal medya, dijital bağımlılık ve siber zorbalık ekseninde değişen aile ilişkileri üzerine bir değerlendirme. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(5), 1237-1258. DOI: 10.18506/anemon.892144

Yılmaz, T. ve Fidan, F. (2006, Nisan 27-28). *Kadın açısından boşanma: Yeni bir başlangıç mı? Ya da son mu?*. II. Uluslararası Kadın Araştırmaları Konferansı, Kıbrıs.

Yüksek, A. (2014). İslam aile hukukunda boşama yetkisi ve kadının boşanması. *Journal of International Social Research*, 7(32), 340-354.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır

Halkevlerinin Malî Yapısı ve Bütçedeki Yeri

Financial Structure of People's Houses and Their Place in Budget

<p>Enver Emre ÖCAL Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Topkapı University, Department of History, İstanbul, Türkiye Topkapı Üniversitesi, İİSBF, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye ORCID: 0000-0002-9654-0241 Email: enveremreocal@topkapi.edu.tr</p>	<p>Kenan ÖZKAN Altınbas University, Common Courses Department, İstanbul Türkiye Öğr. Gör. Dr., Altınbaş Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü, İstanbul, Türkiye ORCID: 0000-0001-8939-4365 Email: kenan.ozkan@altinbas.edu.tr</p>
--	---

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Öcal, E. E. and Özkan, K. (2023). Financial Structure of People's Houses and Their Place in Budget. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 228-253.

Öcal, E. E. ve Özkan, K. (2023). Halkevlerinin Malî Yapısı ve Bütçedeki Yeri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 228-253.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 06 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 26 August/Ağustos 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 228-253

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Enver Emre ÖCAL and Kenan ÖZKAN).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Halkevleri, Cumhuriyeti kuran kadronun toplumu arzu ettiği idealler doğrultusunda inşa edebilmesi için gereken önemli bir kurumdu. Çünkü Cumhuriyet, devrimleri sahiplenecek Batıdaki gibi bir burjuva sınıfına sahip değildi. Dolayısıyla, devrimleri dayandırabileceği toplumsal tabanı kendisi oluşturmalıydı. Halkevleri bu açıdan önemli bir misyona sahipti. Bu misyonu hayata geçirmek için kurulan Halkevlerinin en güçlü tarafı ise tek parti iktidarı tarafından her anlamda desteklenmesiydi. Aslında Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlı bir oluşum olarak kurulan Halkevleri, söz konusu partinin alternatifsiz iktidar oluşu ve devlet ile özdeş bir yönetim tesis edişi nedeniyle bir takım kamu olanaklarından rahatça faydalanma imkanına sahip olmuştur. Böyle bir imkânı kullanıyor olması ekonomik olarak güçlü bir varlığa sahip olması sonucunu da doğurmuştur. Sonradan oluşacak muhalefet hareketi, Halkevlerini bu açıdan mercek altına almış ve kamu kaynaklarının suistimal edildiği yönünde iddialarda bulunmuştur. Hatta Halkevlerinin kapatılma sebebini de bu iddialar oluşturmuştur. Bu nedenle tek parti iktidarının sınırsız desteğine sahip Halkevlerinin malî yapısı ve bütçesinin genel ekonomi içindeki yerinin ne olduğu dikkati celp eden bir mahiyet arz etmektedir. Dolayısıyla, bu makalenin konusu parti-devlet bütünlüğüne sahip tek parti iktidarının desteklediği Halkevlerinin kamu olanaklarından ne derece istifade ettiğini ortaya koyacak şekilde malî yapısının incelenmesi ve bu malî yapının, gelir ve giderleri ile genel Türk ekonomisi içindeki yerinin tespit edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Halkevleri, tek parti dönemi, Cumhuriyet Halk Partisi, Türk iktisat tarihi, Cumhuriyet tarihi

Abstract

Community Centers were an important institution necessary for the group that established the Republic to build the society in line with the ideals it aspired to. Because the Republic did not have a bourgeois class as in the West to embrace the revolutions that had been carried out. Therefore, it had to form the social base on which it could predicate such class or revolutions. Community Centers had an important mission in this regard. The most significant strength of the Community Centers established to bring this mission into life was the full support they received from the single-party government in every aspect. In fact, the Community Centers, established as an organization affiliated with the Republican People's Party, had the advantage of easily benefiting from certain public resources due to the party's uncontested governance and its establishment of a close relationship with the state. The fact that it was using such an opportunity undoubtedly resulted in having a strong economic presence. The future opposition movement later scrutinized the Community Centers in this regard and made allegations that public resources were being exploited through these establishments. These allegations actually formed the basis for the reasons behind the closure of these institutions. Therefore, the financial structure and budget of Community Centers, which had the unlimited support of the single-party government, attract attention in terms of its position within the general economy. This article examines the financial structure of the Community Centers, which had the support of the single party government with party-state integrity, reveals the extent to which they benefit from public facilities and determines the significance of this financial structure in the income and expenses and the general Turkish economy.

Keywords: People's Houses, single-party period, Republican People's Party, history of Turkish economy, History of Republic

Giriş

Bilindiği üzere Batıda burjuvazinin yükselişine paralel biçimde iktisadi alt-yapı dönüşüme uğramış ve hâkim olan feodal düzenin içinden yeni (kapitalist) üretim ilişkileri filizlenmeye başlamıştır. Süreç içinde söz konusu ilişkilerin tüm üst yapı kurumlarını şekillendirmeye başlamasıyla birlikte Batı metropollerinde sanayi toplumu denilen yeni bir toplum modeli ortaya çıkmıştır. Aydınlanma düşüncesinin ve insanı merkeze koyan (hümanist) dünya algısının hâkim olduğu modern sanayi toplumları, burjuva kapitalist yapının ürünü olarak feodal üst yapı kurumlarını tasfiye etmiş, aristokrasinin ve kilisenin egemenliğine son vererek siyasi alanda, milliyetçilik ideolojisine ve ulusal pazar ekonomisine dayalı laik, parlamenter ulus-devletlerin doğuşuna vesile olmuştur. XX. yüzyıl itibarıyla Batı toplumsal düzeni aşağı yukarı bu yapıdayken, Türkiye gibi geri kalmış veya üretim ilişkileri dönüşümüne geç zamanda başlamış, sınıfsal yapısı kısır, kapitalist üretim ilişkileri henüz belirgin hale gelmemiş toplumlarda ise feodal üretim ilişkileri devam etmekteydi. Dolayısıyla, toplumun kendisiyle birlikte tüm üst yapı kurumları bu ilişkiler tarafından belirlenmekteydi. Bu gelişmelerin etkisi ile Batılı metropoller devrin en ileri çağdaşlık seviyesini temsil etmeye başlamışlardı. Dünyanın geri kalan ülkeleri, siyasi düzen, hukuki yapı, teknik gelişme, üretim, sanayi, sanat, gündelik yaşam ve bilim alanlarında Batıyı örnek almaya, Batı gibi olmaya ya da Batının metotlarını kullanarak kendi toplumsal yapılarını yeni sentezlere ulaştırmaya çalışıyorlardı. Türkiye de bu ülkelerin başında gelmekteydi. Osmanlı'nın son yüz yılı itibarıyla Batı karşısında kan kaybetmeye başlayan devletin aydınları ve bürokratları, çözümü Batı gibi olmakta bulmuş ve üst yapı kurumlarını buna göre şekillendirmeye çalışmıştır. Tanzimat ile Kemalist devrimler arasındaki seksen beş yıllık süreçte iktidar aygıtını ele geçirme fırsatını yakalayan ya da bu fırsata yaklaşan tüm devrimci kadrolar son tahlilde ülkeyi Batı kurumlarının transferi ile kurtaracaklarına inanmışlardı. Yegâne amaç, Batının elde etmiş olduğu askeri, iktisadi, kültürel kazanımlara, Batının izlemiş olduğu tarihsel gelişim çizgisini kat etmeksizin bir sıçrayışta ulaşabilmektir. Ancak, bunun böyle olmayacağı Tanzimat süreci ve Meşrutiyet hareketlerinde fazlasıyla anlaşılmıştı. Üst-yapı, devrimleri iktisadî alt-yapı dönüşümleri ile desteklenmedikçe eski düzene geri dönülmesi ve devrimin akamete uğraması tehlikesi devam etmekteydi. Kemalist kadro bu durumu tespit etmiş ve Millî Mücadele sonrası başlatılan devrim sürecinde, evvela özel sektör öncülüğünde 1929 Ekonomik Buhranıyla da devlet öncülüğünde kapitalist kalkınma stratejisini hedeflemişti. Ancak, Kemalist kadronun bildiği ve önemseydiği bir durum daha mevcuttu. O da Osmanlı'dan Türkiye'ye kalan insan birikiminin yetersizliği idi. Bu yetersizlik salt nüfus eksikliğini değil, aynı zamanda nitelikli işçi ve beşerî sermaye yoksunluğunu da ihtiva etmekteydi (Baydar, 1969, s. 85; Tezel, 1982, s. 90). Bu sebeple, Kemalist kadro devrimleri birbirine başat şekilde iki alanda birden yürütme, yani alt-yapı ve üst-yapı dönüşümlerini birlikte gerçekleştirme kararı aldı. Eğitim, kültür, dil, tarih gibi alanlardaki dönüşümler, iktisadi yapının kapitalistleşmesi ile desteklenecekti (İlhan, 2008, s. 57). Fakat, bir önemli sorun daha vardı. Kapitalist

dönüşümü ve üst-yapı devrimlerini sırtlanacak; bu dönüşümlere öncülük edecek bir sınıf henüz teşekkül etmemişti. Dolayısıyla, Cumhuriyet eliti bu sınıfı kendisi teşkil etmek ve en azından gelecek nesilleri kendi ideolojisine uygun yetiştirerek, devrimi kalıcı hale getirecekti. Yukarıda belirtildiği gibi Türkiye’de Batı’dakine benzer bir sınıflaşma henüz oluşmamış, var olan sınıflarsa devrimlerin öncülüğünü yapacak kadar palazlanmamıştı. Bundan dolayı devrimlerin aşağıdan yukarı halk hareketi şeklinde değil yukarıdan aşağı Jakoben tarzda gerçekleşmesi gerekiyordu. Kemalist kadro bunu gerçekleştirmek için en azından topluma bilinç götürmek sorumluluğundaydı. Bu da farklı eğitim kanalları vasıtasıyla gerçekleşebilirdi. Yeni neslin inşasına paralel şekilde topluma format atılması ve zihinlerin rejimin ideolojisine uygun biçimde şekillenmesi amaçlanıyordu. İşte erken Cumhuriyet devrinde kurulmuş olan Halkevleri bu amaca yönelik kültürel toplum mühendisliği aygıtlarıydı. Söz konusu kurum aracılığıyla Kemalist kadro, toplumun zihin dünyasını inşa edebilecek ve rejimin “makbul” göreceği yurttaşlar yetişmesini sağlayacaktı.

1. Halkevlerinin Kuruluşu ve Gelişimi

Halkevlerinin kurulmasından on ay kadar önce, 1912 yılından beri faaliyetini devam ettiren Türk Ocakları (Üstel, 2010, s. 51), Serbest Cumhuriyet Fırkası’na yakınlık, Orta Asya Türkleri üzerinden Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkileyebileceği izlenimi ve faşizm iddialarının meydana getirdiği olumsuz hava nedeniyle, 1931 yılının Nisan-Mayıs aylarında alınan iki kararla Cumhuriyet Halk Fırkasına (CHF) katıldı (Yetkin, 2018, s. 176). Böylelikle, Kemalist kadronun uygun gördüğü milliyetçilik çerçevesine uymayan ve Türkçü muhtevasını sürdürmeye devam eden, hatta Turancı bir perspektife meyleden önemli bir sivil toplum kuruluşu ilk dönemini tarihsel olarak tamamlamış oldu (Heyd, 2002, s. 131; Arıkan, 1999, s. 266; Soyak, 2004, s. 456; Tunçay, 2012, s. 306-308; Üstel, 2010, s. 321-356). On ay sonra Türk Ocaklarının geniş örgütlenme ağı, fiziki alt-yapısı ve tecrübesinden istifadeyle 19 Şubat 1932 tarihinde Halkevleri kuruldu (Olgun, 2019, s. 509). Hatta Halkevleri dergilerinden “*Ün*” dergisinde şu isabetli tespit yapılmıştır: “*Türk Ocaklarının hatrasına daima saygıyla bağlı kalacağız*” (Arıkan, 1999, s. 266).

Türk Ocaklarının birikimi üzerine bina edilen Halkevlerinin kurulduğu gün itibarıyla Ankara başta olmak üzere on dört il merkezinde açılış törenleri yapıldı. Ankara’daki törende konuşan CHF Genel Sekreteri Recep Peker, Halkevlerinin kuruluş amacı ile ilgili şunları söylemişti: “*...Bu sırada milletleşmek için, milletçe kütleleşmek için, mektep tahsilinin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak ve halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lazımdır...*” (Arıkan, 1999, s. 268). Görüleceği üzere bu ifadeden, Atatürk’ün öngördüğü “imtiyazsız ve sınıfsız bir toplum” olma hedefinin solidarizme ve korporatizme dayalı hususiyetine vurgu yapılmaktadır. Amaç, sınıfsız bir toplum olarak görülen o günkü yapıyı dayanışmacı (solidarist) bir ruhla bir araya getirmek ve tüm meslek gruplarını loncacı (korporatist) bir yaklaşımla iş birliğine yönlendirmektir. Devrimci elitin Türkiye’ye uygun gördüğü toplumsal üst-yapı buydu.

Attila İlhan'a (2008) göre, bu üst-yapı modelinin hedef olarak kabul edilmesi bilhassa Mustafa Kemal'in öngörüsüydü. Çünkü Mustafa Kemal'e göre Türk milleti emperyalizm karşısında konumlanmış mazlum bir milletti ve sınıflı toplum olmanın şartlarını taşıyamıyordu. Dolayısıyla, sanayileşmiş toplumlardaki gibi sınıf çatışmasına dayalı bir toplumsal yapı yerine meslek gruplarının topyekûn dayanışmacı birlikteliğine dayalı "say (emek) misakı millisi" hayata geçirilmeliydi (s. 25-26). Peker'in bahsettiği "birlikte çalışmak esası" tam da böyle bir şeydi. Kitlelerin birlikte çalışma esasına göre dizayn edilmesi hususunda Halkevleri ciddi bir işlev üstlenecek ve ideolojik olarak toplumun yeniden formatlanmasını sağlayacaktı. Kemalist kadro bunu merkezizetçi bir anlayışla ve otoriter bir yöntemle hayata geçirecekti. Engin Yetkin'in konu hakkında yapmış olduğu şu tespitler dikkat çekicidir:

"1929 ekonomik krizi, SCF ve Menemen Olayı iktidara göstermişti ki, ülkede, devrimin yerleşmesi ve rejimin güçlenmesi için otoriter bir yapılanma ve düzene ihtiyaç vardır. Bundan sonraki yılların parti için siyasi ve idari açıdan otoriter yöntemlerin artırıldığı yıllar olması da bu başlangıç yeriyile ilgilidir. Ekonomide devletçilik politikası uygulanacak, siyasi, sosyal ve kültürel yaşamın tamamına hâkim olunacak bir düzen oluşturulacaktır. Bu anlayışın uzantısı olarak 1930'lar, partinin devletle bir olduğu, bütünleştiği yıllar olarak değerlendirildiğinde yeni otorite siyasetin ilk habercisi, Türk Ocakları gibi merkeze sorun yaratabilecek kurumların ortadan kaldırılmasıydı ve aslında uzun vadeli bir işe ocakların kapatılmasıyla başlanmıştı. CHF, 1930'lu yıllarda bütün toplumsal ve kültürel güçleri tek bir merkezde toplamaya çalışacak ve bu anlayışın uzantısı olarak herhangi bir toplumsal kuruluşun faaliyet göstermesine fırsat tanımayacaktı. Bundan sonra parti, sivil toplum kuruluşları ve derneklere yönelik kapsayıcı sonra da özümseyici bir anlayışla devlet ve toplumun tüm kademelerine nüfuz etme isteğini açıkça gösterecekti.

Türk Ocaklarının kapatılmasının ardından CHF, devrimin ve Kemalist ilkelerin Türk halkına benimsetilmesi ve geniş bir halk tabanına yayılması için Halkevlerini kurdu. Halkevleri, bir bakıma Türk Ocakları gibi varlıkları teker teker sona eren kuruluş ve derneklerin yerine kurulmuştu." (Yetkin, 2018, s. 176)

Yetkin'in de belirttiği gibi Kemalist kadro, gerçekleştirdiği devrimin ideolojisini "yukarıdan aşağı" süreçlerle halka götürmek istiyordu. Bunun için de Halkevlerini kurmuş ve diğer tüm sivil toplum kuruluşlarını kapatmıştı. Bu aynı zamanda ciddi bir merkezileşme ve otoriterleşme anlamına gelmekteydi. Kemalist kadronun en bilenen isimlerinden Falih Rıfki Atay, Rusya seyahatinden sonra kaleme aldığı yazıda Yetkin'in ifadelerini destekleyen mahiyetteki şu sözleri sarf etmiştir:

"Rusya'dan ben bir ders getiriyorum. Bu ders, Türk ihtilalini organize etmek, yeni gençliği yetiştirmek ve Türk cemiyetini birkaç hamlede terbiye etme usulleridir... Rusya'dan komünist değil, fakat daha şuurlu olarak geliyorum: Türkiye'nin iktisat ve inşa planını yapmak, İnkılap Fırkasını komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen

memleketlerin firkalarından örnek alarak kurmak, bürokrasi yerine ihtilalci metotlar almak, hiç durmaksızın büyük yığının terbiyesine geçmek.” (Atalay, 2018, s. 67)

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Halkevleri, bahse konu yığın terbiyesinin merkezi olarak konumlandırılmıştı. Ayrıca toplumsal yaşamın tüm veçhelerini tek merkezden kontrol etmek isteyen kurucu kadro, Halkevlerinin kuruluş kararını CHF kurultayında almış ve fırka Umumi İdare Heyetinin hazırladığı, Umumi Reislik Divanının kabul ettiği bir talimatnameyle Halkevleri yapılanmasına son şeklini yine parti aracılığıyla vermişti (Halkevleri Talimatnamesi, 1932, s. 3-4). Yani, parti devletle özdeşlik kurduğu gibi, sivil toplum kuruluşları dahil tüm toplumsal yapılarla da özdeşlik kurmayı amaçlıyordu. Artık partinin hakimiyetine almadığı hiçbir boşluk neredeyse kalmamıştı. Arkasına kurucu kadronun ve onun temsil ettiği parti-devlet gücünü alan Halkevleri kısa sürede büyümüş ve 1932 yılında dokuz ana şubeyle faaliyete başlayan teşkilat, 1935 yılında 103 şubeye, 1940 yılında 379 şubeye, 1946 yılında ise 455 şubeye inkılap etmiştir (Arıkan, 1999, s. 281). Bunun yanı sıra 1940 yılından sonra küçük yerleşimler için açılmaya başlayan Halkodalarının sayısı da 1946 yılı itibarıyla 4066'ya çıkmıştı (Yetkin, 2018, s. 177).

Halkevleri Talimatnamesine bakıldığında Halkevlerinin herhangi bir genel merkeze sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre, kurulan her Halkevi kendi bulunduğu yerde çalışır ve bütçesi, çalışmasının ne suretle yapıldığı, nereye bağlı olduğu gibi hususlar kendi talimatnamesinde belirtilmektedir. Dolayısıyla, teşkilat tek merkezden yönlendirilen bir yapı şeklinde oluşturulmamıştır. Her Halkevi kendi çalışmasını ve bütçesini kendisi tanzim etmektedir. Ancak, parti-devlet yapısı ile arasındaki organik bağı göstermesi bakımından Talimatnamenin “Halkevleri Teşkilinde Umumi Esaslar” bölümü birinci maddesinde yer alan şu ibare önemlidir: “...Ancak Halkevi idare heyetiyle şube idare komitelerine aza olabilmek için Halk Fırkasına mensup olmak lazımdır. (Memurların bu idare heyetlerine ve şube komitelerine girmelerinde kanuni mahzur yoktur.)” (Halkevleri Talimatnamesi, 1932, s. 5). Görüldüğü üzere Halkevleri ile parti-devlet yapısı CHF üzerinden ciddi bir organik bağ kurmuştu.

Aynı Talimatnamede Halkevleri fikrinin hangi ülke uygulamalarından ilham alındığı da belirtilmiştir. Buna göre:

“Macaristan’da milli kültür cemiyetlerinin teşekkülü 1867’den başlar. Bu teşkilat Macar milli kültür cemiyeti, Uranya cemiyeti, Amele jimnazları, çiftçi dernekleri ve ilah... gibi isimler altında çalışmaktadır. Bunların yüzlerce kültür yurtları vardır.

Çekoslovakya’da (Mazarik halk terbiye müessesesi)nin dört yüze yakın kültür yurdu vardır.

Faşistlerin bütün İtalya’ya şamil Dopolavoro isimli bir milli kültür teşkilatı ve bu teşkilatın 1586 kültür derneği ile milli mevzularda piyesler temsil eden gençlerden mürekkep 1000 kadar amatör temsil grupları vardır. Yalnız 1930’da açtıkları halk kütüphanelerinin sayısı (8000)dir.....

Almanların, sayılması sayfalar dolduracak kadar çok halk kültür teşkilatı vardır.

Bunlardan Nurenberg'teki bir kültür cemiyetinin idare ettiği yüksek halk mektebinin yalnız muallim sayısı (60)'ı daimî (110)'u muvakkat kurslara mahsus olarak (170)'dir.

Resmî mektepleri ihtiyaçtan eksik olmadığı şüphesiz bulunan İngiltere'de halk terbiye cemiyetinin radyo ile verdiği dersler için dinlenme kulüplerine (2) milyon (700) bin daimî dinleyici devam etmektedir.

Bu birkaç misal bu sahalarda çalışmaya her milletten çok fazla mecbur bulunduğu halde maddî ve manevî vasıtaları maalesef çok eksik olan memleketimizde resmî, gayri resmî kuvvetlerin aynı maksat üzerinde teksifi lüzumunun kıymetini tebarüz ettirebilir.” (Halkevleri Talimatnamesi, 1932, s. 4)

Yukarıdaki alıntıyı destekleyecek diğer bir örnek de sonraları Halkevleri tüzüğünü hazırlayan komisyonda üye olarak yer alacak olan Vildan Aşır Savaş Bey vesilesi ile yaşanmıştır. Henüz Halkevlerinin kurulmadığı bir tarihte, Vildan Aşır Savaş Bey, Ankara Radyosu'ndaki konferansında, Çekoslovakya'daki “Sokol” isimli kültür teşkilatını örnek göstererek Türkiye'de buna benzer halkevleri ya da halkın evi şeklinde bir örgütlenmeye gidilebileceğini belirtmiştir. Atatürk, bu konuşmanın üzerine Vildan Bey'i tebrik ederek halkevlerinin kurulması çalışmalarını başlatmıştır. Görüldüğü üzere gerçekten de Halkevleri uygulaması farklı ülkelerin deneyimlerinden fazlaca istifade ederek oluşturulmuştur. Bu ülkeler arasında Nazi Almanya'sı ve İtalya gibi faşist ülkeler de mevcuttur (Toksoy, 2007, s. 29). Halkevleri ile CHF'nin bağı aynen bu ülkelerdekine benzer şekilde yapılanmıştır. Yukarıdan devamla Talimatnamenin ikinci maddesinde, “Halkevlerinin açılma kararı ve mesaisinin umumi sevk ve idaresi Fırka Umumi İdare Heyetine, evlerin tesis, teşkil, tanzim ve murakabesi Halkevlerinin talimatnamesi ahkâmına göre Vilayet İdare heyetlerine aittir” denilerek bu bağ açık biçimde ortaya konulmaktadır. Hatta Talimatnamenin sekizinci maddesinde “Halkevleri binaları Cumhuriyet Halk Fırkası idare heyetleri tarafından temin, tanzim ve tefriş olunur” denilerek Halkevleri yapılanmasının himayesinin CHF idare heyetlerinde olduğu belirtilmiştir. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Halkevleri, çalışmanın giriş bölümünde belirtildiği gibi, Kemalist kadronun 1931 yılındaki CHF Kurultayı'ndan sonra başlatmış olduğu ve Matbuat Kanunu ile devam ettirdiği parti devleti politikası ile tüm sivil toplum kuruluşlarını denetim altına alma stratejisinin öznesi olmuştur (Mazıcı, 1996, s. 141, 153).

1932-1951 yılları arasında faaliyet gösteren Halkevleri, söz konusu yıllar arasında, Kemalist ideolojiyi tabana yaymak için pek çok çalışmaya imza atmıştır. Örneğin, 1932-1935 yıllarında dilin sadeleştirilmesi (Türkçeleştirilmesi), okuma yazma ve milli tarih tezine yönelik araştırma ve derlemeler yapılmıştır. Bunun yanı sıra, 1935 yılı itibariyle Türk Dil Kurumunun direktifleri ile kırk bin adet fiş derlenmiş ve kuruma gönderilmiştir. Halkevleri bünyesindeki dil şubeleri kanalıyla öz Türkçe olmayan köy ve sokak adları hakkında incelemeler yapılarak değiştirilmesine öncülük edilmiş, 1934 yılında yasalaşan soyadı kanununun uygulanmasına ilişkin olarak halktan kimselere soyadı bulunması, soyadı koyma töreni yapılması gibi belli başlı çalışmalarda bulunulmuştur. Dil şubeleri

okuma yazma öğrenilmesi hususunda da öncülük etmiştir. Ayrıca bu şubeler pek çok kitap ve dergi basılmasını sağlamıştır. Bunlardan en önemlisi ve ünlüsü 1932 yılında Ankara Halkevi tarafından yayımlanmaya başlanan Ülkü dergisi olmuştur. Faaliyet raporlarına göre 1940 yılı itibarıyla 2835 konferans, 158 dönem kursu, 39 dönem yabancı dil kursu, 24 dönem yetiştirme kursu organize edilmiş, 2921 tiyatro oyunu sahneye konulmuştur. Yüz binlerce insan bu faaliyetlerden istifade etmiştir. Ancak, İkinci Dünya Savaşı ile tüm faaliyetlerde ciddi derecede azalma olmuştur (ataturkansiklopedisi.gov.tr).

1948 yılına gelindiğinde artık Halkevi olmayan il, Halkevi veya Halkodası olmayan ilçe kalmamıştır. On dokuz sene boyunca devam eden ilk dönem faaliyetleri, Demokrat Parti iktidarının kararıyla, 8 Ağustos 1951 tarihi itibarıyla sona ermiştir. Uzun faaliyet dönemi boyunca Halkevlerinin, Kemalist ideoloji doğrultusunda halka bilinç aşılama hususunda gayet başarılı bir pratik ortaya koyduğu rahatlıkla söylenebilir.

2. Halkevlerinin Faaliyet Döneminde Türkiye Ekonomisine Genel Bir Bakış (1932-1951)

Bilindiği üzere Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, bilhassa İzmir İktisat Kongresi ile "teşebbüs-ü şahsi" yani "özel girişimciliğin" desteklenmesi yolunda bir politika izlenmeye başlandı. Şevket Pamuk'un da belirttiği gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin 1920'li yıllardaki temel iktisadi yaklaşımı, özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliğiydi. Özel sanayi teşebbüslerine çeşitli teşvik ve destekler sağlayan Teşvik-i Sanayi yasasının mevcudiyeti, devlet eliyle girişimci sınıf oluşturulmasına iyi bir örnektir (Pamuk, 2021, s. 181). Yahya Tezel, literatürün en önemli eserlerinden biri olan "Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi" isimli çalışmasında, kuruluş yılları itibarıyla özel teşebbüsün devlet tarafından ciddi anlamda desteklenmiş olduğunu şu ifadelerle tespit etmiştir:

"Ankara Hükümeti, Cumhuriyet'in başından beri, genel olarak özel birikim ve özel olarak sanayi kesimindeki özel birikimi uyarmak için, elverişli bir toplumsal, siyasal ve iktisadi ortamı oluşturmak ve bir takım doğrudan destekler sağlamak amacıyla, karışmacı (müdahaleci) bir iktisat politikası izledi." (Tezel, 1982, s. 206)

Devleti yönetenler bu gibi müdahalelerle Cumhuriyet'in o güne kadar henüz sahip olamadığı burjuva sınıfını meydana getirmeye çalışıyordu. Bu amaçla, hukuk sistemini kapitalist mülkiyet ilişkilerine uygun şekilde tasarlamak durumunda kalmıştı:

"Kemalist rejim bilindiği gibi, bir hayli hızlı bir tempoyla önemli bir hukuk reformunu gerçekleştirdi. 1920'lerde, birbirini tamamlayan bir dizi geniş kapsamlı temel kanunlarla, Türk hukuk sistemi Batı toplumlarına göre çağdaştırılırken, tam anlamıyla kapitalist mülkiyete dayanan bir yasa düzeni Türkiye'de yerleştirilmiş oluyordu. 1924 Anayasası özel mülkiyet ve miras haklarını en temel haklar arasında güvence altına aldı. İsviçre Medeni

Kanunu'ndan uyarlanmış Türk Medeni Kanunu'nun 1926 yılında kabul edilmesiyle, Osmanlı hukuk yapılarının taşınmaz mallarda özel mülkiyet rejimiyle bağdaşmayan bütün kalıntıları tasfiye edildi.” (Tezel, 1982, s. 207)

Şevket Pamuk da Tezel'in ileri sürdüğü görüşleri destekler mahiyetteki şu ifadeleri sarf etmiştir:

“1920'lerde ekonomide özel sektöre dayalı bir model öngörüliyordu. Ancak Ankara çevreleri ekonominin denetimini tümüyle piyasaya veya özel sektöre terk etmeye hazır değillerdi. Zaten Ermeni ve Rum müteşebbislerin yokluğunda, böyle bir rolü üstlenecek güçte bir özel sektör de ortalıkta görülüyordu. Kısacası, 1920'lerdeki iktisat politikalarının temel yaklaşımı, özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliği olarak özetlenebilir. Bir başka deyişle, ekonomi düşük gümrük tarifeleriyle açık tutulmuş olsa da bu döneme egemen olan anlayışı liberal diye nitelendirmek doğru olmaz. 1929 yılına kadar açık ekonomi koşullarının geçerli olması, devletin diğer alanlardan da çekildiği anlamına gelmedi. Sanayileşme ve devlet eliyle bir girişimci sınıf yaratılması hedefi, dönemin iktisat politikalarına damgasını vurdu. Örneğin 1927 yılında Meclis'ten geçen Teşvik-i Sanayi Yasası gıda, tekstil ve çeşitli yapı malzemeleri dallarındaki sanayi kuruluşlarına çeşitli teşvikler ve destekler sağlıyordu...

...1920'lerde izlenen iktisadi modelin önde gelen uygulaması ve simgesi İş Bankası'dır. İş Bankası özel sektörün gelişmesi için kurulmuştur ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında hükümetin özel sektöre dayalı bir iktisadi kalkınma modeli oluşturmak için izlediği yolu simgeler.” (Pamuk, 2021, s. 181)

Görüldüğü üzere Cumhuriyeti kuran Kemalist kadro, 1920'li yıllar boyunca özel teşebbüsün desteklenmesine dayalı kapitalist kalkınma politikasını takip etmiştir. Ancak, 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile bu politika değişmiş ve devlet öncülüğünde kapitalist kalkınma stratejisi benimsenmeye başlanmıştır. Böylelikle, devletin ekonomideki ağırlığı ciddi oranda artmış, özel sektörün gelişimi ise ikinci plana bırakılmıştır. Söz konusu dönemde Türkiye ekonomisinde ithalat ve ihracatın payı gittikçe gerilemiş ve cari açık vermemeye dayalı bir dış ticaret politikası takip edilmiştir. Otuzlu yıllar boyunca Türkiye ekonomisi ithal ikameci ve gümrük vergi oranlarının yükseltilmesine dayalı korumacı bir modelle yönetilmiştir. Bu dönem boyunca Türkiye ekonomisinin içe kapandığı ve denk bütçe-güçlü milli para ilkesini benimsediği görülmektedir:

“1930'lu yıllarda Dünya Bunalımı ve dağılan dünya ekonomisi koşulları karşısında hem az gelişmiş ülkelerde hem de sanayileşmiş ülkelerde devlet müdahaleciliği güçlenmeye başlamıştı. ABD'de bile 1933 yılından itibaren Başkan Roosevelt'in 'New Deal' politikaları devreye girmişti. Dünya Bunalımı'na tepki veren diğer gelişen ekonomileri incelediğimizde de, durgunluğa karşı maliye ve para politikalarının önemli bir araç olarak kullanıldığını görüyoruz....”

...Türkiye'de de 1929 yılından itibaren devletin ekonomideki yeri giderek genişlemekteydi. Ancak, 1930'lu yıllarda İnönü hükümetleri makroekonomik politikalarda son derece ihtiyatlı davrandılar, bütçe açıkları ve para basma yoluyla ek kaynak yaratma seçeneğini bilinçli olarak kullanmadılar. Bir başka deyişle, 'Keynes'den önce Keynes'ci' politikalar Türkiye'de uygulanmadı. Tam tersine, İnönü hükümetlerinin iktisadi konulardaki en önemli ilkelerinden biri, 'denk bütçe-sağlam para politikası' oldu. Devlet bütçesi denk tutuldu, bütçede açık verilmedi, bu nedenle de ek para basılmadı." (Pamuk, 2021, s. 191)

Tezel de Pamuk'la aynı görüşü paylaşmakta ve Kemalist kadronun 1930'lu yıllar itibariyle devlet öncülüğünde sanayileşme politikasına ağırlık vermeye başladığını ileri sürmektedir (Tezel, 1982, s. 217, 219). Gerçekten de Kemalist kadro 1930'lu yılların başından itibaren sanayileşmeyi öne almış ancak bunu kamu öncülüğünde gerçekleştirme gayreti içerisinde olmuştur:

"Sanayileşme programının uygulanmasında almaşık bir yol olarak devlet kapitalizmine başvurulması, 1931 yılı içinde gündeme girdi. Sanayileşmek için devletin yatırımcılık ve işletmecilik yapması düşüncesi ve uygulaması, aslında Türkiye için yeni bir şey değildi. Osmanlı Hükümeti, 1830'lar ve 1840'larda bir takım devlet fabrikaları kurdu muşt u. Bu fabrikaların birkaçı ayakta kalmış ve Cumhuriyet hükümetince devralınmışlardı. Ayrıca, sanayileşme sürecini hızlandırmak için devletin yeni fabrikalar kurması ve işletmesi fikri, 1920'lerde, bürokrasinin ve yönetici siyasi kadronun bir bölümü arasında revaç bulmuştu. 1925 yılında, Sanayi ve Maadin Bankası'nın kuruluşuyla ilgili kanunun gerekçesinde, devletin yeni fabrikalar kurması, daha sonra bunları güçleneceği varsayılan yerli kapitalistlere satması modeli, yani Prusya ve Japonya modeli önerilmişti." (Tezel, 1982, s. 219)

Devlet öncülüğünde kalkınma stratejisinin en önemli unsuru ise Sovyet Rusya'nın yaptığı gibi planlı ekonomiye geçilmesi idi:

"1930 yılından itibaren Türk ekonomisinde 'devletçilik' ilkesinin benimsenmesi beraberinde ekonomide planlama fikrini ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de planlama düşüncesi 1933-1937 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile kendini göstermiştir. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilere de ekonomik bağımsızlık perspektifiyle bakmaktadır. Sanayi planı, ekonominin genelini kapsamayıp sadece sanayi üzerine yapılmış olsa da bir plan dahilinde yapıldığı için ekonomik anlamda ilk planlama hamlesi olarak değerlendirilmektedir. Bu plan ile devlet, sanayi kesiminde ağırlığını daha fazla hissettirmiş fakat özel teşebbüsün de desteklenmesi ihmal edilmemiştir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, genel hatları ile sanayi sektörünün ön plana alındığı, tarım ve hizmetler sektörünü içermeyen bir plan olması nedeniyle ulusal makro plan özelliği taşımamaktadır. Bu plan, o dönemin şartları göz önüne

alınarak değerlendirildiğinde az gelişmiş ülkelerin hiçbirinde örneği olmayan bir plan olmuştur. Bu plan ile ülke çapında sanayileşmenin gerçekleşmesi adına altyapı hazırlanmış ve sonraki dönemlerde uygulanacak planlamalar adına bir örnek teşkil ettiğinden dolayı başarılı kabul edilmiştir.” (Erdoğan, 2020, s. 256; Boratav, 2005, s. 97)

Erdoğan'ın da belirttiği gibi Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı gayet başarılı şekilde tamamlanmış ve bu nedenle ikincisi hayata geçirilmiştir. Tezel'e göre de Birinci Plan öngörülen beş yılın sonunda büyük ölçüde uygulanmış; Kayseri, Nazilli ve Konya Ereğlisi'nde yeni fabrikalar kurularak üretime geçirilmiştir (Tezel, 1982, s. 274). Birinci planlama döneminin başarısı ikinci planlama dönemini getirmiş fakat 1938-1943 yıllarında uygulanmak için hazırlanmış olan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle tam olarak hayata geçirilememiştir (Erdoğan 2020, s. 257). Ancak, Tezel'in belirttiğine göre ikinci planın uygulanması savaş nedeniyle büyük ölçüde akamete uğrasa da Türkiye'de devlet sanayi sektörünü geliştirmeye yönelik çalışmalar bu zaman zarfında hayata geçirilmeye devam etmiştir. Savaş sonrasında ise planlamanın devamı olarak 1945 yılında “İvedili Plan” hayata geçirilmiş ve 1946 sonunda bu planın başarılı sonuçlar aldığı görülmüştür. 1947 yılında ise Vaner Planı olarak da bilinen “Türkiye İktisadi Kalkınma Planı” hazırlanmıştır. Daha sonra bu planın uygulanmasından vazgeçilmiştir (Tezel, 1982, s. 301; Erdoğan, 2020, s. 257).

Bu arada Mustafa Kemal'in ölümünden itibaren İkinci Dünya Savaşı'nın de etkisiyle Türkiye'de Amerika-Avrupa ekseninin oluşturduğu Batı dünyasına yakınlaşma etkisi görülmeye başlandı. Bu durum iktisadi anlayışı da doğrudan etkilemiş ve İnönü Hükümetleri tarafından özellikle emperyalist kapitalizmin yeni merkezi olarak şekillenen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) kapitalistleri ile borçlanma anlaşmaları akdedilmiştir. Türkiye'de yaşanan eksen kaymasının ilk ürünü ise Cumhuriyet tarihinin yabancı bir devlete imtiyaz tanıyan ilk ikili anlaşmasının yürürlüğe girmesi olmuştur. 1 Nisan 1939 tarihinde ABD ile imzalanan ve 5 Mayıs 1939'da yürürlüğe giren bu anlaşmaya göre ABD'ne “*gerek ithalat ve ihracatta ve gerekse diğer bütün konularda en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsü*” tanınmıştı (Aydoğan, 2004, s. 15). Aynı yıl İngiltere'den 37 milyon sterlin ve Fransa'dan 264 milyon frank borç alınmıştır (Ünlüönen, 1988, s. 326). 1942 yılında ise Almanya'dan 100 milyon Mark borç alınmıştır. Bu borçlar sonucunda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin borç yükü yüzde 266 oranında artırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında dış borçlar 356 milyon lirayı bulmuştur. 1946 yılında İkinci Dünya Savaşı'nda ABD ordusu tarafından kullanılmış askeri malzemenin alımı için yine ABD'nden 10 milyon dolar borç alınmıştır. Bu borçlanmayı Truman Doktrini ve Marshall Planı yardımlarının uygulanması doğrultusunda temin edilen fonlar takip etmiştir. Yine aynı yıllarda uluslararası kredi kuruluşlarından borç temin edilmiş, buna bağlı olarak 1947'de IMF'den 5 milyon dolar tutarında kredi sağlanmıştır (Ünlüönen, 1988, s. 326).

Görülebileceği üzere Atatürk dönemine hâkim olan üretime dayalı ekonomik yapı ve iktisadî denge politikası İnönü döneminde bozulmaya başlamış ve yine bu dönemde

izlenmeye başlanan dış politikanın etkisiyle Batı metropollerinde konuşlanmış sermaye çevrelerinden (cihan kapitalistlerinden) alınan büyük miktardaki borçlara dayalı iktisadî bir yapı ikame edilmeye başlanmıştır. İnönü döneminden sonraki süreçte Demokrat Parti bu politikayı daha da ileriye götürmüş ve ülkenin hızlı biçimde dışa açılarak cari açığın büyümesine, buna bağlı olarak dış borçların artmasına sebep olacak bir ekonomi politikası izlemiştir.

Sonuç olarak, Halkevlerinin kapatıldığı 1951 yılı itibariyle ülkenin dış borcu katlanarak artmış, borç ödemeleri düzenli yapılamaz hale gelmiş ve Cumhuriyet tarihindeki ilk moratoryum ilanı bu dönemde yaşanmıştır (Akgül, 2004, s. 241). Yine bu dönemde Uluslararası Para Fonu (IMF) ile düzenleme içine girilmiş (Yavuz, 2009, s. 213), Türkiye'nin daha fazla dışa bağımlı ve daha kırılgan bir ekonomik yapı ile devam etmesine yol açacak adımlar atılmıştır. Tüm bunların sonucunda Atatürk dönemi iktisat politikalarından geri dönmüş devletçi, korumacı, üretime dayalı, dış ticarete ve devlet bütçesinde denge öngören yaklaşımdan uzaklaşmış ve son tahlilde Türkiye, İkinci Dünya Savaşı ertesinde kurulan dünya ekonomik sistemine¹ angaje olmuştur.

3. Halkevleri Bütçeleri ve Malî Yapıları

Daha önce de belirtildiği gibi görünürde Halkevleri Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlı olarak kurulmuş ve onun uzantısı olarak faaliyetlerini sürdüren kültür kurumlarıydı. Ancak, gerçek manasıyla 1935'te ortaya çıkacak parti-devlet bütünleşmesi sürecinin ilk adımlarının atılmaya başladığı bir sırada Halkevlerinin devlet bütçesinde ayrılan tahsisattan beslendiği tespit edilmektedir (Akter, 2018, s. 8; Yetkin, 2018, s. 180). Dahası Demokrat Parti'nin Halkevlerini kapatma nedenlerinden en önemlisi, bahse konu edilen bu iç içe geçmiş CHP-Devlet-Halkevleri yapısı ve devlet bütçesinden Halkevlerine ayrılan ödenek olduğu rahatlıkla iddia edilebilir. Hatta CHP kapatılma sürecini durdurabilmek için 1946 yılı itibariyle Halkevlerini gelir kaynakları açısından kendi kendine yetebilir kurumlar haline getirmeye çalışmış, fakat buna rağmen kapatılma hadisesine engel olamamıştır (Toksoy, 2007, s. 109). Dolayısıyla Halkevleri hakkında şunu belirtmek gerekir ki, söz konusu kurumun bütçesi sadece CHP tarafından karşılanmıyordu, Vilayet Hususi Bütçesi ve Belediye Bütçeleri ile yukarıda da belirtildiği üzere devlet bütçesinden pay almaktaydı (Akter, 2018, s. 8; Gülcü, 2016, s. 72). Bu durum Halkevleri bütçe arşivlerinin dağınık halde bulunması gibi temel bir soruna yol açmıştır. Konu ile ilgili önemli bir makaleye imza atan Ahmet Akter, Halkevleri bütçeleri için şu tespitleri yapmıştır:

“Cumhuriyet Tarihimizin tozlu sayfalarında yerini almış önemli kurumlarından biri olan

¹ Kuşkusuz ki kapitalist “Dünya Ekonomik Sistemi” İkinci Dünya Savaşı'ndan önce kurulmuştur. Burada bahsedilen ise bu sistemin içinde yeni bir aşama olarak filizlenen ve Bretton Woods para sistemi ile tahkim edilmiş, Amerika Birleşik Devletleri'ni merkeze alan yeni sömürgeci ve emperyalist sistemdir. Dünya Ekonomik Sistemi ve Bretton Woods sistemi için bkz.: Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi*, (2. Baskı), BGST Yayınları, İstanbul 2011, s. 51-52 vd.; Sinan Sönmez, “Bretton Woods, Fordizm ve Hegemonya”, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 34(1), (2016), s. 43.

Halkevleri, bir yasa ile kurulmamasının sıkıntılarını her şeyden önce malî konularda yaşamıştır. Yasal olarak bir geliri olmadığı gibi standartlaştırılmayan bir bütçeye sahip olmuştur. Her ne kadar tek parti döneminin avantajlarını kullanarak kendisine bir bütçe oluşturabilmişse de çok partili düzene geçilmesiyle birlikte tartışılan bir konuma gelmiştir. Halkevlerinin bütçesini oluşturan gelir-gider tablosuna ait kalemler düzenli bir liste halinde arşivlerde henüz bulunamamıştır. Bu kalemlerin neler olduğu dağınık belgelerden tespit edilmeye çalışılmıştır. Halkevlerine genel bütçeden yapılan tahsisler için en önemli belgeler TBMM’de görüşülen Bütçe ve Kesin Hesap Kanunları ile 1950 yılında Demokrat Parti tarafından görevlendirilen Maliye Müfettişlerinin raporudur. Bu rapor eksiktir ve ayrıntılı açıklamaların bulunduğu ekleri bulunmamaktadır. Ayrıca Taşra yönetimlerinin tahsisatları da her belediyenin kendi hesap cetvelinde bir kalem olarak kaydedilmiştir. Bu kayıtlar da oldukça dağınık ve eksiktir.” (Akter, 2018, s. 1)

Akter’in belirttiği gibi Halkevleri bütçelerine ancak dağınık arşiv belgelerinden ulaşabilmekte ve konuyla ilgili bütüncül veri elde etmek hayli zor olmaktadır. Buna rağmen bazı dağınık ve yerel Halkevleri bütçe verilerinden yola çıkarak genel ekonomiye etkilerinin veya genel ekonomik durum içerisindeki yerinin ne olduğu tespit edilebilmektedir. Bu noktada şunu da dile getirmek gerekmektedir ki CHP Teşkilatı, Halkevlerinin doğrudan devlet kuruluşu olmamasından kaynaklı bütçe sorunlarını telafi edebilmek adına birtakım tedbirler almak ve kaynak bulmak durumunda kalmış ve hem devletin olanaklarının hem de belediye teşkilatlarının imkanlarını zorlamak suretiyle Halkevlerine düzensiz de olsa maddi bir akış sağlayabilmiştir. Fakat tüm bunlar yine de bütçe bulma hususundaki problemleri tam anlamıyla çözememiştir (Akter, 2018, s. 2). Arşiv belgelerine bakıldığında çoğu Halkevinin doğrudan harcayabileceği bir kaynağa sahip olmadığından, sürekli CHP Genel Merkezinden veya yerel örgütlerinden tahsisat talep etmek durumunda kaldığı görülmektedir. Örneğin 23 Haziran 1944 tarihinde Hopa Halkevi Reisi, CHP Genel Sekreterliğine bir dilekçe ile başvuruda bulunmuş ve bir adet sinema makinesinin parti aracılığıyla taksitlendirilerek temin edilip edilemeyeceğini sormuştur (DAB, CHP, 1216/40, 1946). Aynı şekilde Denizli Halkevi Başkanı tarafından CHP Genel Sekreterliğine yazılan dilekçede de daha önce partinin maddi desteği ile satın alınan ve montajı tamamlanan sinema makinesinin faaliyete geçmesi için gereken 2000 liranın yine partiden talep edildiği görülmektedir (DAB, CHP, 1216/40, 1949). 30 Haziran 1941’de ise Türk Philips Ltd. Şti. CHP’ne bir yazı göndermiş ve Diyarbakır Halkevinin kendilerinden satın almış olduğu sinema makinesinin bedelini ödemediği yönünde bir bilgilendirmede bulunmuştur. Bunun üzerine CHP Genel Sekreterliği tarafından Diyarbakır Halkevine bir yazı yazılır ve bu yazıdan, alınan sinema makinesinin bedelinin CHP’nin Diyarbakır Halkevine gönderdiği yardım parasından ödendiği anlaşılmaktadır (DAB, CHP, 1216/40, 1942). Edirne Halkevi Başkanının CHP Genel Sekreterliğine göndermiş olduğu yazıdan ise bu halkevine alınan sinema makinesinin doğrudan CHP tarafından armağan edildiği anlaşılmaktadır. Aynı yazıda Edirne Halkevi Başkanı bozulan sinema makinesinin tamiri için gereken 650 lirayı Genel Sekreterlikten talep etmektedir (DAB,

CHP, 1217/41, 1949). Diğer bir arşiv belgesinde ise Koç Ticaret T. A. Şti. (Bugünkü Koç Holding) Bitlis Halkevi sinemasının boyanması için satın alınan 12 lira 80 kuruşluk boya bedeli faturasını doğrudan CHP Genel Sekreterliği adına kesmiştir (DAB, CHP, 1216/37, 1950). Görüldüğü üzere Halkevleri tutarlı, bütüncül ve tahtı idaresinde bir bütçeye sahip olmadığından çoğu zaman en ufak gider kalemi için dahi CHP Genel Sekreterliğine başvurmak zorunda kalmıştır. Tabii iki kurum arasındaki bu iktisadi ilişki, CHP'nin aynı zamanda devlet ile iç içe geçmiş bir yapı olması sebebiyle dikkati celp edici bir mahiyettedir. Çünkü, Akter'in de belirttiği gibi gider çizelgeleri ve faturaların olmaması sebebiyle Halkevleri tarafından yapılan çoğu harcamanın gerçekten de söz konusu edilen işler için mi kullanıldığı ya da ne kadarının kullanıldığı tespit edilememektedir (Akter, 2018, s. 32). Örneğin, Başbakan Hasan Saka tarafından İçişleri Bakanı M. Hüsrev Göle'ye gönderilen 21.12.1948 tarihli bir yazıda İller Genel Kurulu'nda hazırlanan bütçelerde mahalli Halkevlerinin kültür hizmetleri için konulan yardım paralarının merkezde farklı yerlere ayrılmaması gerektiği özellikle belirtilmiştir (DAB, CHP, 42/252, 1948). Dolayısıyla, Halkevleri için ayrılan paraların farklı işlere kullanılması hususu takip eden süreçte kapatılma gerekçesi olarak Demokrat Parti tarafından ortaya atılacak suistimal iddialarına sebep teşkil etmiştir (TBMM, IX/9, 1951, s. 639, 641).

Halkevlerinin giderleri farklı kalemlere ayrılmıştı. Bunlar; Kadro Giderleri, Şube Masrafları, İdare Masrafları, Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Masrafları, Güzel Sanatlar Şubesi Masrafları, Gösteri Şubesi Masrafları, Spor Şubesi Masrafları, Sosyal Yardım Şubesi ve Köycülük Şubesi Masrafları, Halk Dersleri ve Kurslar Şubesi Masrafları, Kitapsaray ve Yayın Şubesi Masrafları ve Müze ve Sergi Şubesi Masraflarından ibarettir (Akter, 2018, s. 24-30). Arşiv belgelerine bakıldığında bu giderler için de yine CHP Genel Sekreterliğinden para yardımı talep edildiği ve en kritik gelir kaynağını bu yardımların oluşturduğu görülecektir. Örneğin, Çorum Halkevi için satın alınan 22 çift kramponun bedeli olan 462 lira söz konusu Halkevi tarafından partiden elde edilmiştir. Yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere CHP Genel İdare Kurulu Üyesi Ali Bey'in (Taşkapılı) Çorum Halkevi Başkanlığına, sayıları beş bine yaklaşan Halkevlerinin bu gibi ihtiyaçlarını Genel Merkezin karşılamasının mümkün olmadığı ve yerel olanakların hayata geçirilmesi yöntemi ile Halkevleri tarafından kendilerince karşılanması gerektiği iletilmiştir. Ancak buna rağmen, söz konusu krampon bedeli, gençleri partiye ısındıracağı düşüncesiyle Genel Merkez tarafından karşılanmıştır (DAB, CHP, 1121/92, 1949). Yine 1945 yılında Hakkâri Halkevi için satın alınan 1 adet voleybol topu bedeli olan 39 lira 58 kuruş CHP Genel Sekreterliğine fatura edilmiştir (DAB, CHP, 1122/96, 1945). Bunun dışında, Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün 1 no'lu üyesi de olan Fuat Balkan Bey'in (Öztürk, 2016, s. 55) yazısı üzerine 80 liralık bir atış tüfeğinin Burdur Halkevi tarafından parti genel sekreterliğinden talep edildiği anlaşılmaktadır (DAB, CHP, 1121/90, 1941).

Spor malzemelerinin yanı sıra CHP Yönetimi Halkevlerinin sanatsal faaliyetlerini ve buna bağlı küçük veya büyük giderlerini de karşılıyordu. Örneğin 1943 yılında Elazığ Halkevi tarafından görevlendirilen Devlet Konservatuarı müzik aletleri asistanı Abdullah Arsever Bey Halkevinin piyanosunu tamir etmiş. Bunun için kendisine CHP Genel

Sekreterliğinden 150 lira verilmiştir (DAB, CHP, 970/749, 1949).

Arşiv belgelerinden görüldüğü üzere CHP çeşitli vesilelerle Halkevlerini ekonomik olarak destekliyordu. Bu vesilelerin arasında Halkevleri binalarının inşaat masrafları da bulunmaktaydı. Örneğin, Başbakan Celal Bayar'a sunulan 25 Mayıs 1938 tarihli bilgilendirme yazısında sekiz ayrı Halkevinin inşaatı ile ilgili rapor verilmiş ve bu rapordan CHP tarafından Erzincan Halkevi inşaatı için 80.000 lira, Erzurum Halkevi inşaatı içinse 63.000 lira gönderildiği tespit edilmektedir (DAB, CHP, 79/524, 1938). 9 Ocak 1950 tarihli bir belgede ise CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in parti tarafından İskenderun Halkevi'ne 2000 lira gönderildiği anlaşılmaktadır (DAB, CHP, 54/214, 1950).

Kaldı ki Akter yapmış olduğu çalışmada Halkevleri bütçelerinin gelir kalemlerini topyekûn ortaya koymuş ve gelirlerdeki parti-devlet payını açıkça göstermiştir. Buna göre 1935-1950 arasında bütçede yer alan Halkevleri ödeneği yıllara göre şöyledir:

Tablo 1. Yıllara Göre Halkevlerine Ayrılan Ödenekler

1935 Yılı	96.000
1936 Yılı	479.880
1937 Yılı	479.880
1938 Yılı	479.880
1939 Yılı	741.000
1940 Yılı	1.250.000
1941 Yılı	1.250.000
1942 Yılı	1.400.000
1943 Yılı	1.600.000
1944 Yılı	2.800.000
1945 Yılı	2.047.000
1946 Yılı	3.900.000
1947 Yılı	1.950.000
1948 Yılı	1.950.000
1949 Yılı	1.950.000
1950 Yılı	1.250.000
Toplam	23.623.000

Kaynak: (Akter, 2018, s. 13)

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra görevlendirilen maliye müfettişlerinin hazırlamış olduğu 15 Aralık 1950 tarihli "Halkevleri ve Cumhuriyet Halk Partisi 932-950 Yılları Hesaplarının Tetkik Neticelerine Dair Rapor"a göre kamu kurumlarından Halkevlerine yapılan toplam yardım şöyledir:

"1932-1950 yılları arasında Devlet Bütçelerinden toplam 25.930.102 lira,
1933-1950 yılları arasında Özel İdareler Bütçelerinden 14.151.028 lira,
1932-1950 yılları arasında Belediyeler Bütçelerinden 4.905.787 lira,

1935-1950 yılları arasında Köy Bütçelerinden 519.615 lira,
 1935-1950 yılları arasında Belediyeler Bankasından 8.190 lira,
 1930-1950 yılları arasında İktisadi Devlet Teşekküllerinden 256.508 lira
 Toplam 45.771.230 liradır.” (Akter, 2018, s. 10)

Arşivdeki belgelerle karşılaştırıldığında gerçekten de Halkevlerine farklı kanallar aracılığıyla genel bütçeden ciddi para yardımları yapıldığı görülmektedir. Örneğin, 9 Mayıs 1934 tarihli bir belgede Erzincan, Giresun, Adana Seyhan, Antalya ve Adapazarı Belediyeleri tarafından söz konusu illerdeki Halkevlerine çeşitli meblağlarda para yardımı yapıldığı görülmektedir (DAB, CHP, 13/68, 1934). Veya Konya Halkevinin çıkarmakta olduğu Konya dergisinin aboneliği üzerinden 250 liralık bir maddi destek sağlanması gibi Halkevlerinin çıkardığı dergilere abonelik sistemi üzerinden de para aktarılması söz konusu olmuştur (DAB, CHP, 905/536, 1950). Yine benzer şekilde, kapanmış olan İstanbul dergisinin alacakları da CHP tarafından ödenmiştir (DAB, CHP, 902/527, 1947). Ankara Halkevinin 1948 yılı Mart ayına ait gelir-gider tablosuna göre evin 142.076,02 liralık toplam gelirinin 100.410,00 lirası CHP'den alınan yardımlara aittir. 1 Aralık 1949 – 31 Ocak 1950 arasına ait tabloda ise Ankara Halkevine ait toplam 154.907,86 liralık toplam gelirin 123.000,00 liralık kısmı CHP yardımlarıdır (DAB, CHP, 819/245, 1951). Antalya Vilayet Hususi bütçesinden ise Antalya ve kaza Halkevlerine 10.000 lira ayrılmıştır. Yine Hususi İdare bütçesinden Antalya Halkevine 400 lira, Korkuteli Halkevine 100 lira, Elmalı Halkevine 500 lira, Alanya Halkevine 1000 lira ayrılmıştır. 1939-1942 yılları arasında Antalya Halkevine Hususi İdare (İl Özel İdare) Bütçesinden toplam 25.755; Belediye Bütçesinden ise 2430 lira ayrılmıştır (Gülcü, 2016, s. 72).

Halkevlerine Genel Bütçeden ayrılan payın yıllara göre Genel Konsolide Bütçe ile karşılaştırması ise aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 2. Konsolide Bütçe Giderleri ve Halkevlerine Ayrılan Bütçe (Milyon TL)

Yıllar	Konsolide Bütçe Giderleri	Halkevlerine Ayrılan Bütçe
1935	302.000.000	96.000
1936	310.500.000	479.880
1937	364.400.000	479.880
1938	375.900.000	479.880
1939	479.100.000	741.000
1940	636.900.000	1.250.000
1941	685.500.000	1.250.000
1942	1.071.000.000	1.400.000

1943	1.215.200.000	1.600.000
1944	1.328.700.000	2.800.000
1945	741.000.000	2.047.000
1946	1.269.700.000	3.900.000
1947	1.909.100.000	1.950.000
1948	1.797.700.000	1.950.000
1949	2.066.200.000	1.950.000
1950	1.955.900.000	1.250.000

Kaynak: (Öner, 1994, s. 13)

Yukarıdaki tabloya göre devlet bütçesinden Halkevlerine ayrılan meblağ 23.623.640 liradır. Demokrat Parti dönemi Maliye Bakanı Hasan Polatkan, Meclis'te yapmış olduğu konuşmada 1932'den 1950 yılının mayıs ayına kadar uzanan süreçte Halkevleri ve CHP'ne yönelik malî tabloyu ortaya koyan bazı rakamlar vermiştir. Buna göre 1932 ila 1950 yıllarını kapsayacak şekilde Halkevleri hizmetleri için Devlet Bütçesinden, İl Özel İdarelerinden, Belediyelerden, Köy Bütçelerinden, İktisadi Devlet Teşekküllerinden ve Belediyeler Bankasından CHP'ne aktarılan miktar toplam 48.637.780 lira iken aynı yıllar içerisinde CHP'nin toplam gelirleri 17.216.885 liradır. Görüleceği üzere CHP'nin Halkevleri için devlet bütçesinden aldığı miktar hükmi şahsiyetine ait toplam gelirden hayli fazladır. Polatkan, herhangi bir tüzel kişiliği bulunmayan ve CHP'nin bir kolundan ibaret olduğunu belirttiği Halkevleri gelirleri ile CHP'nin 1932 yılından 1950 yılına kadarki gelirinin 65.854.655 lira olduğunu ortaya koymuştur. Yine Bakanın belirttiğine göre Halkevleri için CHP'ne aktarılan 48.637.780 liranın 10.858.127 liralık kısmı Halkevleri hizmetine, 11.355.837 liralık kısmı Halkevleri inşaatına sarf olunmuş; 5.773.229 liralık kısmı ise sarf dışı olarak CHP'nin zimmetinde kalmıştır. Dolayısıyla, muhalefetin ciddi anlamda tepki gösterdiği gibi genel, katma ve özel bütçeli dairelerin Halkevleri adına verdikleri miktarlardan bir kısmı Halkevlerine harcanmadığı açıkça tespit edilmiştir (Çakmak, 2015, s. 8; TBMM, IX/9, 1951, s. 669-670).

Sonuç

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere genel bütçeye oranla devlet bütçesinden Halkevlerine aktarılan kaynaklar hayli sınırlıdır. Örneğin, genel konsolide bütçeye oranla Halkevlerine en fazla kaynağın aktarıldığı 1946 yılında bile çok ciddi bir rakama ulaşamadığı görülmektedir. Tabii bu rakamlar çalışmada da belirtildiği üzere sadece merkezi bütçeden değil belediye bütçeleri ve il özel idare bütçeleri gibi hususi bütçeye sahip kamu kaynaklarından da aktarılmıştır. Dolayısıyla, araştırmada tespit edildiği üzere Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir oluşumu olarak kurulan Halkevleri son tahlilde sadece

Cumhuriyet Halk Partisi kaynaklarını değil aynı zamanda devlete ait maddi olanakları ve kamu kaynaklarını da kullanmıştır. Fakat bunun yanı sıra Halkevlerinin giderlerinin ciddi bir kısmının Cumhuriyet Halk Partisi bütçesinden karşılandığı da yadsınamaz bir gerçektir. Yerel veya merkezî halkevi fark etmeksizin en ufak bir ihtiyacın dahi Cumhuriyet Halk Partisi Sekreterliğine ya da İl Örgütüne fatura edildiği defaatle verilen örneklerden de anlaşılmaktadır. Kaldı ki Halkevleri, Cumhuriyeti kuran kadrolar tarafından ağır bir ideolojik misyonla görevlendirildiği halde manidar biçimde tutarlı, bütüncül ve kendisine ait bir bütçeye sahip olamamıştır. Cumhuriyetin devrimci fikirlerinin topluma götürülmesinde aracılık eden ve yeni bir bilinç inşa edilmesinde en önemli rollerden birini üstlenen bu kurum bir adet voleybol topunun bedelini dahi Cumhuriyet Halk Partisi Sekreterliğinden talep etmek durumunda kalacak kadar iktisadi anlamda bağımlı bir durumdadır. Oysa böyle önemli bir kurumun ilgili kurumlara hesabını verebileceği ve idaresi altında bulunan ciddi bir bütçeye sahip olması gerekirdi. Bu şekilde bir hareket tarzı izlenseydi Halkevlerinin ihtiyacı için ayrılan kaynakların farklı yerlere kaydırılması kolay olmazdı. Çünkü yukarıda da görüldüğü üzere tek parti iktidarının bakanları dahi Halkevleri için gönderilen yardım paralarının başka işlere ayrılmasından şikayetçidir. Muhalefetin elini güçlendiren bu argümanın oluşması için zemin hazırlayan ise Halkevlerine ait müstakil bir bütçe olmayışıdır. Tek parti iktidarını yaşadığı bir dönemde Cumhuriyet Halk Partisinin bazı unsurları parti-devlet bütünleşmesinden istifade ile bu bütçesizliği fırsata çevirmiş ve kaynakların farklı yerlere aktarılmasında rol oynamışlardır. Dolayısıyla, Halkevlerine müstakil bütçe verilmemesi hadisesi çok önemli sorunlara yol açmıştır. Son olarak denebilir ki, Halkevleri kendi bütçesine sahip olmayan ve Belediye, İl Özel İdareleri, İktisadi Devlet Teşekkülleri, Mahalli Belediye Bütçeleri ve Köy Bütçeleri gibi farklı kamu kaynaklarından aktarılan yardımlar ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin maddi yardımları ile ayakta kalmak durumunda olan bir yapıydı. Söz konusu kamu yardımları genel bütçeye oranlandığında anlamlı bir yekûn tutmasa da devlet imkanlarının kullanılması açısından önemli görünmektedir. Ancak, halkevleri kamu kaynaklarını cüzi bir şekilde kullanmış ve bu kullanım genel Türk ekonomisine ve genel merkezi bütçeye etki edecek bir mahiyet arz etmemiştir. Buna rağmen kuşkusuz ki Halkevleri adına kamu bütçesinden para aktarılması ve bunun bir kısmının Halkevlerine sarf edilmeyerek partide tutulması kamu maliyesini zarara uğratar bir mahiyettedir. Nitekim başta da belirtildiği gibi parti bünyesinde tutulan bu paraların nerelere harcandığını gösterecek fatura vb. belge de arşivlerde bulunmamaktadır. Halkevleri adına CHP'ne aktarılan paraların partiye ait toplam gelirden fazla olması ise Halkevleri adına aktarılan miktarın parti için ne kadar önemli ve kamu bütçesi için ne kadar dikkati celp edici olduğu daha iyi anlaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında CHP'nin bu paraları Halkevlerine sarf etmediği halde parti zimmetinde tutmaya devam etmesi Türk ekonomisi açısından, dahası kamu kaynaklarının doğru ve verimli kullanılması açısından tatmin edici olmaktan uzak görünmektedir.

Kaynakça

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

- Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..13-68-4. (09.05.1934).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..79-524-2. (25.05.1938).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1121-90-1. (03.05.1941).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1216-40-4. (14.01.1942).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1122-96-3. (14.02.1945).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1216-40-1. (04.12.1946).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..902-527-1. (17.03.1947).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..42-252-24. (21.12.1948).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1121-92-1. (08.12.1949).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1216-40-3. (04.08.1949).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1217-41-1. (17.05.1949).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..970-749-3. (28.09.1949).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1216-37-1. (13.10.1950).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..54-214-2. (09.01.1950).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..905-536-1. (23.11.1950).
 Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..819-245-2. (29.11.1951).

T.B.M.M. Arşivi

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Toplantı: 1, (07/08/1951).

Araştırma Eserler

- Akgül, L. H. (2004). *1958 Moratoryumu* [Yayınlanmamış Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Akter, Ahmet. (2018). Halkevleri Bütçesi İçin Bir Deneme: Gelir-Gider Tablosunun Tespiti, *Atatürk Yolu Dergisi*, 16(63), 1-50.
- Arıkan, Z. (1999). Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi, *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(23), 261-281.
- Atalay, O. (2018). *Türk'e Tapmak, Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*. İletişim Yayınları.
- Aydoğan, M. (2003). *Bitmeyen Oyun, Türkiye'yi Bekleyen Tehlike*. (14. Baskı). Kum Saati Yayınları.
- Baydar, O. (1969). *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*. Habora Kitabevi Yayınları.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. (9. Baskı). İmge Kitabevi.
- Cumhuriyet Halk Fırkası. (1932). *Halkevleri Talimatnamesi*. Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Çakmak, F. (2015). Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması. *International Journal of History Studies*, 7(3), 1-21.
- Doğaner, Y. (2023, 5 Ağustos). Halkevleri. *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkevleri/?pdf=3626> adresinden erişilmiştir.

Erdoğan, H. (2020). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti'nin Kalkınma Politikası ve Tarımsal Üretim. *Journal of Universal History Studies*, 3(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 252-268.

Gülcü, N. (2016). *Antalya Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)* [Yüksek Lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi.

Heyd, U. (2002). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. (2. Baskı). (Günay. K. Çev.). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

İlhan, A. (2008). *Hangi Atatürk*. (5. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Mazıcı, N. (1996). 1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 5(18), 131-154.

Öner, E. (1994). Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993). *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 0(36), 10-44.

Öztürk, İ. K. (2016). Komitacı, BJK'nin Kurucusu Fuat Balkan'ın Anıları. *Tarih Kritik Dergisi*, 2(3), 52-56.

Ünlüönen, K. (1988). Cumhuriyet Dönemi Devlet Borçları. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(4), 313-335.

Üstel, F. (2010). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. (3. Baskı). İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2021). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*. (13. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Soyak, H. R. (2004). *Atatürk'ten Hatıralar*. Yapı Kredi Yayınları.

Sönmez, S. (2016). Bretton Woods, Fordizm ve Hegemonya, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 34(1), 43-62.

Tezel, Y. (1982). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Yurt Yayınları.

Toksoy, N. (2007). Halkevleri 'Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak', Orion Yayınevi.

Tunçay, M. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*. (6. Baskı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ünlüönen, K. (1988). Cumhuriyet Dönemi Devlet Borçları. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(4), 313-335.

Wallerstein, I. (2011). *Dünya Sistemleri Analizi*. (2. Baskı). BGST Yayınları.

Yavuz, A. (2009). Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009(20), 203-226.

Yetkin, E. (2018). *Türkiye'de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)* [Yayınlanmamış Doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı çalışmanın verilerinin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala gerekli dikkat ve özeni göstermiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
GENEL SEKRETERLİĞİ
N°22694

Ankara: 12/11/1945

Sureti

C. H. P. Genel Sekreterliği Yüksek Katına

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ödenecek veya gönderilecek paranın

Bütçe yılı : 1944
Faslı : 5
Maddesi : 6
Tertibi : C
Mikdarı : ~~39~~ Lira ~~58~~ Kuruş

Yalnız ~~otuz dokuz~~ Lira ~~elli sekiz~~ Kuruştur.

Para ödenecek makam veya şahsın öz ve soy adı

{ Florya mağazası sahibine .

Gideceği yer ve adresi

: Ankara'da Florya mağazası sahibine .

Ne için gönderildiği

: Halkî Halkevi için satın alınan 1.tane Voleybol ağıyla 1.tane lastikli Voleybol Topu bedeline ve ambalajıyla Posta nakliye ücretine .

Yukarıda yazılı ~~otuz dokuz~~ lira ve ~~elli sekiz~~ kuruşun ödenmesi için XII. inci Büroya havalesine yüksek tenzip ve müsaadelerini saygılarımla dilerim.

Büro VI. Şefi

Gaziantep Milletvekili
Bekir Kaleli

Uygun

XII. inci Büroya

12/11/1945

Organum

C. H. P. GENEL SEKRETERİ A.
~~Kazırcı~~ Milletvekili
N. Kansu

M. H. Güle

Ek 1. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1122-96-3.(14.02.1945).

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
GENEL SEKRETERLİĞİ

15 K.Sani 1941

6
 30900

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 CUMHURİYET ARŞİVİ

C.H.P. Vilâyet İdare Heyeti Reisliğine
İstanbul

Burdur Halkevi ihtiyacı olan bir atış tüfen-
 ginin İstanbulda Yeni cami sokağında silahçı Osman'ın ma-
 ğazasından 80 liraya tedarik edilebileceği Edirne Mebusu
 Fuat Balkan'ın iş'arından anlaşılmıştır. 1941 senesi için
 satın alınacak diğer spor malzemesi meyanında bu atış tü-
 fenginin de alınarak Burdur Halkevi Reisliğine gönderilme-
 sinin temin buyurulmasını ve bildirilmesini rica eder,
 saygılarımı sunarım.

C.H.P. Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu

Dr. A. F. Tuzer

L

Fişe İşlendi

Ek 2. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..1121-90-1.(03.05.1941).

C. H. P.
ELAZIĞ HALKEVİ
REİSLİĞİ

1/2/10

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kayıtlı C. H. P. Genel Sekreterlik
T. 615 23 Eylül 1943
99415 Eki: 7

C.H.P. Genel sekreterlik yüksek makamına

55785

30/7/1943 gün ve 5/58365 sayıya karşılıktır.

Devlet konservatuvarı müzikli aletleri asistanı Abdullah Arsever
7/9/1943 günü Evimize gelerek mevcut Piyanoyu kontrol ve akort
etmiş 12/9/1943 günü ayrılmış tutulan zabıt varakası bağlanarak
sunulmuştur. saygılarınıza ellerinizi şerh.

18/9/1943

Halkevi Reisi V.

Ferit Köksal

F. Köksal

V

23. 9. 1942

Nr: 99415 - 99124

10

Ek 3. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..970-749-3.(28.09.1949).

C. H. P.

ANKARA HALKEVİ BAŞKANLIĞI

Sayı :

1.Aralık.1949 dan 31.Ocak.1950

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

akşamına kadar hesabımız

V A R İ D A T

Nev'i	F.	Tahsisat		Alınan		Alınmayan		Gelir Faz	
		Lira	Kr.	Lira	Kr.	Lira	Kr.	Lira	Kr.
C.H.P.den gelir	1	123.000.00		111.000.00		12.000.00			
Çeşitli gelir	2	17.000.00		16.800.00		200.00			
Sosyal yardım geliri	3	8.500.00		2.780.00		5.720.00			
Geçen yıldandevir	4	6.407.86		6.407.86		0			
Toplamı.....		154.907.86		136.987.86		17.920.00			

S A R F İ Y A T

B.M.	Nev'i	Tahsisat		Sarfiyat		Kalan	
		Lira	Kr.	Lira	Kr.	Lira	Kr.
1	1	Memur aylıkları	31.550.00	28.125.00		3.425.00	
	2	Geçici tazminat	2.646.00	1.674.00		972.00	
	3	Çocuk zamları	2.253.88	2.092.87		161.01	
	4	Hizmetliler giderleri	31.080.00	28.860.00		2.220.00	
	5	Memur ve hizmetliler, Primi	1.300.00	1.062.76		237.24	
2	1	Kırtasiye	510.00	200.60		309.40	
	2	Aydınlatma, ısıtma	23.058.00	20.963.00		2.094.92	
	3	Telefon	2.000.00	1.664.85		335.15	
	4	Hizmetliler giyimi	5.550.00	5.474.20		75.80	
	5	Ulusal Günler	650.00	402.00		248.00	
	6	Yapı ve Onarma	13.700.00	7.722.68		5.977.32	
	7	Dışeme ve Demirbaş	1.600.00	1.252.04		347.96	
	8	Siğorta	2.050.00	2.044.75		5.25	
	9	Çeşitli giderler	3.702.12	2.598.25		1.103.87	
3	1	Dil ve Edebiyat	900.00	401.75		498.25	
	2	Güzel Sanatlar	2.100.00	1.859.45		240.55	
	3	Temsil	5.100.00	3.365.46		1.734.54	
	4	Spor	1.700.00	1.267.17		432.83	
	5	Sosyal yardım	10.907.86	7.616.22		3.291.64	
	6	Halkdersaneleri ve Kurslar	5.500.00	2.900.50		2.599.50	
	7	Kütüphane ve Yayın	4.400.00	3.715.75		684.25	
	8	Kıyıcılık	1.050.00	738.85		311.15	
	9	Tarih ve Müze	1.600.00	987.00		613.00	
		GENEL TOPLAM.....	154.907.86	126.989.23		27.918.63	

31.Ocak.1950

Ek 4. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, C.H.P..819-245-2.(29.11.1951).

Siyaset Sosyolojisine Dair Bir İnceleme: Siyasal Kültürün Değişimi

A Review of Political Sociology: Change of Political Culture

Şaban ÖZTÜRK

Asst. Prof., Yüzüncü Yıl University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of Public Administration

Dr. Öğretim Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Van/Türkiye

ORCID: 0000-0002-2095-195X | Email: sozturk78@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Öztürk, Ş. (2023). A Review of Political Sociology: Change of Political Culture. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 254-272.

Öztürk, Ş. (2023). Siyaset Sosyolojisine Dair Bir İnceleme: Siyasal Kültürün Değişimi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 254-272.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 12 July/ Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 31 August/Ağustos 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 254-272

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Şaban Öztürk)

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Toplumsal bir varlık olan bireyler, etkileşim içinde oldukları çevrenin etkisinde toplumsallaşma sürecini yaşamaktadırlar. Birey ve toplum arasındaki karşılıklı ilişki aynı zamanda değer ve bilinç aktarımının gerçekleşmesine sebep olmaktadır. Bireyler için yaşanan bu sürecin benzeri, toplumlarda da görülmekte, zamanla toplumsal bilinç düzeyinde belirli faktörlere bağlı olarak değişim yaşanmaktadır. Kültür, nesilden nesile aktarılabilen, insanların davranışları üzerinde kalıcı etkiler bırakan, bir yaşam biçimidir. Siyasal/politik kültür ise, birey ve toplumların politik anlayış ve tavırlarının tümü şeklinde açıklanabilmektedir. Siyasal kültürün oluşumunda toplumların politik geleneklerine ilaveten, kamu kurumlarına hâkim olan özellikler, resmi ya da resmi olmayan kurallar, ideolojiler ve hedefler de ön plana çıkmaktadır. Kültürün siyasal yönleri olarak da açıklanabilen siyasal/politik kültür, toplumun yönetimle ilgili bilgi, değer, anlayış ve faaliyetlerinin ele alınmasıyla da siyaset biliminin ve siyaset sosyolojisinin ilgi alanını oluşturmaktadır. Nitel araştırmaya dayanan çalışmamızda, siyasal kültürün oluşumunda etkili olan faktörlere ve bunlar arasında nispeten ekonomik unsurların ağırlığına değinilmiştir. Türkiye’de, toplumsal siyasal kültürün oluşumunda önemli yeri olduğu düşünülen devlet, resmi ideoloji, sosyal yapı ve diğer faktörlere dair düşüncelere de yer verilmekle günümüzdeki sosyo-politik duruma bir projeksiyon tutma amacı güdülmüştür. Bununla birlikte, toplumsal siyasal kültürün değişiminin, 1980 sonrası dönemde neo-liberal küresel anlayışın Türkiye’ye yansımaya bağlı olarak uygulanan ekonomik politikalarla ilişkilendirilmesi çalışmayı farklı kılan temalar olarak görülebilir.

Anahtar kelimeler: Kültür, siyaset, siyasal kültür

Abstract

Individuals, who are social beings, go through the process of socialization under the influence of the environment with which they interact. The mutual relationship between the individual and society also causes the transfer of values and consciousness. A similar process that occurs for individuals is also seen in societies, and over time, the level of social consciousness changes depending on certain factors. Culture is a way of life that can be transferred from generation to generation and leaves a lasting impact on people's behavior. Political culture can be explained as the entire political understanding and attitudes of individuals and societies. In the formation of political culture, in addition to the political traditions of societies, the dominant characteristics of public institutions, official or unofficial rules, ideologies and goals also come to the fore. Political culture, which can also be explained as the political aspects of culture, constitutes the area of interest of political science and political sociology by addressing the society's knowledge, values, understanding and activities regarding management. In our study based on qualitative research, the factors that are effective in the formation of political culture and the relative weight of economic elements among them are touched upon. The aim of the study is to project the current socio-political situation by including thoughts about the state, official ideology, social structure and other factors that are thought to have an important place in the formation of social and political culture in Turkey. However, associating the change in social and political culture with the economic policies implemented depending on the reflection of the neo-liberal global understanding on Turkey in the post-1980 period can be seen as themes that make the study different.

Keywords: Culture, politics, political culture

Giriş

Siyasetin tanımı siyasi kültür ile ilgili ipuçları vermektedir. Her ne kadar siyasetin tanımı konusunda mutabakatın olmadığı birçok çalışmada belirtilse de, toplumda “bir şiddetsizlik durumu ve buna eşlik eden değer dağıtım süreci” şeklindeki tanımın daha çok öne çıktığı kabul edilmektedir (Kayapınar, 2022, s. 3). Bu çerçevede siyasetin bir taraftan, siyasal düzen, devlet ve onun yönetimiyle ilgili olduğu, diğer taraftan ise rekabet, çatışma ve işbirliğine dönük olduğu söylenebilir. Ayrıca siyaset “mümkün olanın sanatı” anlamında, belirli bir siyasal sistemde birey ve toplumun hareket alanını belirlemektedir. Dolayısıyla siyasal kültür, bu tanım ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bir toplumun siyasi ilişkilerini, paylaşılan değerlerini, inançlarını kısaca belirli bir siyasal düzlemde birlikte yaşamının olanaklarını ele almaktadır.

Siyasal kültürün uzun bir süreçte ortaya çıktığı ve toplumdaki siyasi ilişkilerin yönünü belirlediği bilinmektedir. Bu kapsamda grup, örgüt, organizasyon, kurum ve toplumdaki diğer sosyal birimlerin siyasi ilişkilerini ve kamu politikalarıyla ilgili düşüncelerinin de siyasi kültürle yakından alakalı olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda bireylerin siyasi değer ve inançlara ilişkin tutumlarındaki rolü de vurgulanan siyasal kültür, siyasal toplumsallaşmanın bir sonucudur. Siyasal toplumsallaşma ise siyasal çevre ile birey arasında devam eden etkileşim sonucunda siyasal yapıya dair görüş, davranış ve değerlerin ortaya çıkmasıdır.

Çalışmada öncelikle siyasal kültürün kavramsal çerçevesi, tanımı, kapsamı, boyutları ve siyasal kültür tipolojileri konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmalar göz önünde bulundurularak açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci olarak siyasal kültürün dönemlere ve toplumlara göre farklılıkları, bu farklılığın ortaya çıkmasındaki temel etmenler ve özellikle ekonomik yaşamın siyasal kültür üzerine etkileri ele alınmıştır. Son bölümde ise Türk siyasal kültüründeki değişimin kodlarına değinilirken, Türkiye’de hâkim siyasal kültürün değişiminde rol oynadığı düşünülen neoliberal küresel sistem ve buna bağlı olarak değişen ekonomik yaşamın siyasal kültüre etkisine odaklanmaktadır.

1. Siyasal Kültür Kavramı ve Siyasal Kültür Tipolojilerine Genel Bakış

Kültürün çok çeşitli tanımlarının yanında sosyologlar tarafından genellikle, belirli bir toplumu niteleyen tekniklerin, kurumların, davranışların, yaşam tarzlarının, kolektif tasarım, inanç ve değerlerin tümü olarak tanımlandığı (Duverger, 1984, s. 80) görülmektedir. Wallerstein (1993, s. 211)’e göre de kültür, “muhtemelen tarihsel sosyal bilimlerde kullanılan bütün kavramların en genişidir”. Bu çerçevede kültürün geniş bir alanı kapsadığı, dolayısıyla bireysel ve toplumsal hayat ile birlikte ekonomi, siyaset, bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin de bu kapsamda değerlendirilebileceği söylenebilir. Siyasal kültür ya da politik kültür ise, modern dönemde uluslara ait inanç, fikir ve değerler bütünü olarak siyasal hayata dair faaliyetlerin, davranışların ve yargıların kaynağını oluşturmaktadır. Toplumsal siyasal kültürün önemi, siyasal sistemin işleyişinde

açıkça ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla oluşan kültür, bireyler üzerinde etkili olmakta, onları yönlendirmekte ve onları belli kalıplara göre şekillendirmektedir. Çoğu zaman birey istemese de sistemin bir parçası olmaktadır.

Siyasal kültür, toplum bireylerinin siyasal sistemin kurumlarına taşıdığı değerlere yönelik tutum, inanç ve davranışların tamamı (akt. Oktay, 1998, s. 85) şeklinde açıklanmıştır. Siyasal kültürün, siyaset bilimi literatüründeki yerinin çok eski olmadığı, 1950'lerden sonra özellikle Almond ve Verba tarafından yapılan çalışmalar sayesinde popüler hale geldiği kabul edilmektedir (Çalışkan, 2016, s. 24; Çam, 1999, s. 200). Ancak siyasal kültür teorisinin ortaya atılmasından çok daha önce aynı konunun "grup kimliği", "milli kimlik", "siyasal psikoloji" ya da "siyasi gelenekler" adı altında incelendiği belirtilmiştir. Bununla birlikte geçmişte siyaset bilimi alanında yapılan birçok çalışmanın da politik kültürün öncül çalışmaları olabileceği vurgulanmıştır. Bu çalışmaları yapanlar arasında Aristo, Burke, Tocqueville, Rousseau, Steal, Constant, Kant, Weber, Hegel, Marx, Parsons, Shills, Royer-Callerd, Guizot ve Machiavelli sayılmaktadır (Kurt, 2016, s. 422-423).

Bağcı, kültürün bir siyasal olgu olarak temelde üç yapıda incelenebileceğini kaydetmiştir. Bunlardan birincisi, toplumda bireyler açısından politikanın yapılış şekli veya politikacıların söylemler ve politik yöntemleri kullanım şekilleri v.b.dir. İkincisi, kurumsal olarak siyasal yapıların yönetim ve işleyiş şekilleri başka bir ifade ile yönetim açısından kendine yakın olanlara öncelik verme, birey seçme ve yönetimde sertlik gibi durumlardır.

Üçüncüsü ise, bireylerin ve toplumun siyasal yapılarla olan süreci ve bu süreçle ortaya çıkan siyasetin algılanış şekli yani politik kurumlara ve politikaya karşı hissedilen güvendir (Bağcı, 2022, s. 352).

Öte yandan bireylerin siyasal kültüre dair tutumlarının oluşumunda üç etkenin öne çıktığı kabul edilmektedir. Bunlar, "bilişsel", "duygusal" ve "yargısal" etkenlerdir. Sarıbay (1996, s. 34), bireyin siyasal sisteme karşı tutumlarını özetle şöyle açıklamaktadır:

"Birey siyasal sistemin işleyişine onun önde gelen şahıslarına ve mevcut politika sorunlarına dair belirli bir bilgiye sahip olabilir. Bu bilgi hiç şüphesiz, bireyin bütün olarak sisteme uymasının tamamlayıcı bir parçası işlevini görebilir. Öte yandan, birey, sistemi, ailesinin ve/veya arkadaşlarının etkisiyle duygusal olarak reddedebilir. Otoriteler tarafından kendisine empoze edilenlere duygusal olarak uymayabilir. Nihayet, birey, sistemi moral bir değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Sözelimi, bireyin demokratik normları onu sistemin siyasal taleplere yeterli düzeyde yanıt vermediği sonucuna götürebilir; veya ahlâki normları kayırmacılığı kınamasına yol açabilir. Bireyin sisteme karşı tutumu ister bilişsel, ister duygusal, ister yargısal olsun; bu üç etken birbiriyle bir iç bağa sahiptir. Sistemin bir değerlendirmesini yapmak için, şüphesiz onun hakkında bazı bilgilere sahip olmak gerekir. Bu bilgiler duygularımız tarafından yönlendirilmiş olabilir. Nihayet bilgilerimiz duygularımızı yönlendirebilir. Bununla beraber, kabul etmeliyiz ki, yargılarımızın ve/veya duygularımızın temelleneceği asgari bir bilgi en büyük

ihtiyacıdır. Bilginin sahip olduğu önem derecesi siyasal kültür tipini de belirleyici niteliktedir. Şüphesiz meseleye tersinden de bakılabilir: Siyasal kültür tipi, bilginin sahip olabileceği önem derecesini belirleyebilir, onun duygusal ve yargısal etkenlerle olan ilintisini yönlendirebilir.”

Benzer şekilde Çam (1999, s. 201), Almond tarafından siyasal kültürün boyutlarının, bilme, algılama, tanıma boyutu, duygusal boyut ve değerlendirici boyut olmak üzere üç düzeyde görüldüğünü kaydetmiştir.

Ayrıca psikolojik temelde üç siyasal/politik kültür tipinden bahsedilmektedir (Durdu, 2018, s. 576; Sarıbay, 1998, s. 51). Bunlar yöresel nitelikli siyasal kültür, uyruk siyasal kültür ve katılımcı siyasal kültürdür. Yöresel nitelikli siyasal kültürde bireylerin köy, kabile veya mensup olduğu topluluk dışında siyasal sistem denen daha kapsamlı bir varlığın çok az farkında oldukları belirtilerek bu tip kültürde bireyin sisteme karşı sorumluluk bilinci taşımadığına dikkat çekilmektedir. İkinci olarak uyruk siyasal kültür tipinde kısaca bireylerin, kendilerini siyasal sistemin bir parçası olarak gördükleri ancak siyasal hayattaki rolleri bakımından pasif oldukları belirtilmektedir. Bireyler politik tercihlerine bağlı olarak yönetimle ilgili olumlu veya olumsuz beklentilere sahip olmasına rağmen siyasal katılımcı vasfına sahip değildirler. Yukarıda belirtilen diğer iki siyasal kültürün aksine katılımcı siyasal kültürde birey, sisteme katılım yönüyle aktif durumdadır. Bunun temel nedeni bireyin, sistemin işleyişi ile ilgili bilgi ve donanımına sahip olduğu kadar katılım için fırsatları değerlendirme yeteneğine sahip olmasıdır.

Duverger (2019, s. 90), her kültür tipinin belli bir siyasal yapı tipiyle ilişki halinde olduğunu belirtmiştir. Duverger’ye göre yöresel kültür ileri derecede merkezkaç düzene sahip, geleneksel yapı ile düşümdedir. Uyrukluk kültürü, merkezietçi bir yapı ile ve katılımcı kültür ise yurttaşlığın temel bir ögesi olmasından dolayı demokratik yapı ile tümüdür. Ayrıca Duverger’nin aktardığına göre Almond ve Verba, sistemin istikrarlı olabilmesi için siyasal kültür ile siyasal yapı arasında bir uygunluk olmasını gerekli görürken, aradaki farkın büyük olması halinde sistemin iyi işlemeyeceğini ve yıkılma tehlikesiyle karşılaşabileceğini belirtmişlerdir.

Durdu (2018, s. 576)’ya göre katılımcı siyasal kültür modeli Batı Avrupa tipi modern devletlerin toplumdaki devlete doğru biçimlenen, sivil toplum merkezli, hakların vazifelerin önünde olduğu, devletin kutsallığından değil birey hak ve özgürlüklerinin, insan haklarının mutlak önceliğinden beslenmektedir. Bu modelin siyasal alandaki yansımaları 20. yüzyıl sonlarında sosyal bilimlerde yazınlarında radikal demokrasi, müzakereci demokrasi, agonistik demokrasi gibi farklı adlandırılan ancak içerik açısından bireyin modern ve modern sonrası toplumdaki siyasal özgürlüğüne, belirleyiciliğine, hiyerarşik olmayan iletişim ve hak arama mücadelesine gönderme yapmaktadır. Bunların dışında kaynaklarda yer aldığı şekliyle ahlaki, bireyci, gelenekçi, bütünlüştürmüş-bölünmüş siyasal kültür tiplerinden de bahsedilmiştir.

Siyasal kültür ve buna bağlı olarak siyasal davranışların toplumlara göre farklılıklar arz edeceği, vatandaşların kendilerini ifade edebilmelerine ve siyasal sistemden beklentilerini dile getirebilme düzeylerine ya da ülkelerin demokratik olup olmamasına göre de değişebileceği bilinmektedir. Bazı ülkelerde hâkim olan siyasal kültüre göre bireylerin siyasal sisteme pasif katılım göstererek, kanunlara uymaları ve sadece seçim dönemlerinde katılım sağlamaları beklenirken, daha çok demokratik ülkelerde bireylerin aktif katılım sağlaması beklenebilir. Dolayısıyla aktif katılımın sağlandığı ülkelerde bireylerin, siyasal partileri ve yöneticileri etkilemeye çalışmaları, sivil toplum örgütleri ve baskı grupları aracılığıyla karar alma mekanizmalarını etkilemek için bir takım davranışlar (gösteri, protesto v.b.) sergilemeleri olağan karşılanmaktadır.

Fedayi (2022, s. 5) tarafından da dile getirildiği gibi siyasi kültür, doğal olarak siyaseti ve siyasal davranışı da doğrudan etkilemektedir. Fedayi, siyasi kültürün, ne tür bir içerik taşırsa taşırsın, hâkim olduğu toplumlarda bireylerin siyaset alanındaki algılamalarını elekten geçirdiğini, bu yolla davranışları yönlendirmekte, en önemlisi, bireyin siyasal hayata katılma sürecindeki üslubunu belirlemekte olduğunu aktarmıştır. Tatar (1997, s. 32) ise, siyasi kültürün siyasi süreç açısından iki temel fonksiyonuna dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi, kültürün, bazı inanç ve davranış kurallarının standartlaşması yoluyla, siyasi sürecin işleyişini kolaylaştırmasıdır. İkincisi de siyasi kültürün, mevcut siyasi sistemin benimsenmesini, yönetmekte haklı görülmesini ve dolayısıyla devamlılığını sağlayan bir süreç olmasıdır.

Bu çerçevede toplumda hâkim siyasal kültürün, kendi misyonuna uygun kavram ve söylemler geliştirebildiği görülmektedir. Konuyla ilgili bir örnek olarak; Türkiye’de “devletin kutsallığı” düşüncesinin, Osmanlı’dan kalma bir miras olarak güncelliğini koruduğu kabul edilmektedir. Devlete yüklenen anlamların (devlete “sadık” olma, “devletin şerefi” her şeyin üstünde gibi), bireylerin siyasal tercihlerini etkilediği ve toplumsal siyasal kültürün katılımcı yönde gelişimine engel teşkil ettiği kaydedilmiştir. Özellikle merkezi yönetimlerin sıkça kullanmış oldukları “olağanüstü dönem” veya “devletin bekası” türü söylemlerin toplumu politik alandan uzaklaştırarak demokratik kültürün yerleşmesini zorlaştırdığı, aslında politik olmayan veya apolitik olması gereken edebiyat, sanat, spor ...v.b. alanların da politik sistemin etkisi içerisinde olduğu belirtilmiştir (Kurt, 2016, s. 459). Bununla birlikte Türkiye’de, siyasal kültür ile siyasal demokrasi arasında bir uyumun olmadığı da aktarılmıştır. Böylece siyasal hayatta nasıl yarışılacağı, muhalefete karşı nasıl davranılacağı ve parti ile hükümet arasındaki ayrımın nasıl gözlemlendiği konularında ortak bir görüş ve normlar bütünüünün olmadığı düşüncesi kabul edilmiştir (Heper, 2018, s. 180).

Benzer şekilde Erden tarafından yapılan çalışmada, Türkiye’nin siyasal kültürünün devlet merkezli olduğu, devlet ve otoritesini kutsayan bakış açısı karşısında toplum ve onun farklı çoğulcu yapısının oldukça zayıf ve pasifize edildiği kaydedilmiştir. Erden’e göre Türkiye’de toplumun siyasal, ekonomik, etnik, dinsel, kültürel pek çok farklılığı ve aidiyet biçimini içerisine alan çoğulcu temeli, siyasal kültürümüzde daima “toplumun

bölünmesi” olarak algılanmış ve tanımlanmıştır. Siyasal kültürün bu algısı, toplumda her tür farklılığa ve muhalefetin varlığına hoşgörüsüz ve tahammülsüz bir tutumun ortaya çıkmasına neden olmuştur (2023, s. 187). Oysa toplumdaki farklılıkların güç dengesini oluşturma bakımından son derece önemli olduğu, bu güç dengesinin sadece anayasalarda yazılı şekliyle güçler ayrılığı ve güçler dengesi kavramlarına atıf yapılarak yazılı metinlerde bir düzenleme ile oluşturulmasının mümkün olmayacağı belirtilmiştir. Bu nedenle toplumdaki farklı çıkar ve görüşlerin medeni yaşamın içinde birbirini dengelemesi ile oluşan siyasi kültürün özgürlükçü bir iklimin yaratılmasında başat rol oynayacağı (Oktay, 2017, s. 111-112) kabul edilebilir.

2. Siyasal Kültür, Değişim ve Ekonomi

Lipson, siyasal tutumlarımız ile toplumsal yaşamımızın diğer alanlarının, hiçbir analizin ayrıştırılamayacağı ölçüde iç içe geçtiğini dile getirmiştir. Lipson’a göre siyasal konulara gösterdiğimiz yaklaşım ve yönetsel etkinlikler üzerine yargılarımız farklı zamanlarda farklı yönleriyle öne çıkan toplumsal alışım tarafından belirlenmektedir (1997, s. 46). Ayrıca Easton tarafından “siyasal” teriminin, toplumun tümü için doğrudan ya da dolaylı etkileri olan emre - dayalı dağıtımlar için kullanıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte gözlenebilen ve çok yönlü ast-üst ilişkilerini içeren siyaset, toplumsal yaşamın gerekli koşulu olarak görülmektedir (Akt. Poggi, 2002, s. 18). Dolayısıyla bireyi ve içinde yaşadığı toplumu etkileyen sorunlar, bu sorunların nasıl çözüleceğine dair alınan kararlar, bu kararların uygulanması için harekete geçme ve yürütülen faaliyetlerin geneli siyasal kültürle ilişkilendirilebilmektedir. Bununla birlikte toplumsal değişimin sürekliliği, ihtiyaç ve sorunların da farklılaşmasına neden olmaktadır. Yaşanan değişimin siyasal alana yansımaları ise siyasal kültürdeki değişim olarak görülebilir.

Siyasal kültür, toplumun siyasal alana dair sahip olduğu anlayış ile daha açık bir ifade ile devlet, siyasal kurumlar ve siyasal sistemin toplum ile etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu etkileşimin tarihin her döneminde aynı olmadığı, ayrıca toplumlara göre de farklılık arz edeceği bilinmektedir. Şimdi bu etkileşime yönelik bazı hususları açıklamak yerinde olacaktır. Oktay (1998, s. 85), Montesquieu tarafından “ulusun genel esprisi” diye adlandırılan şeyin, çağdaş siyaset biliminde antropolojik yaklaşımların da katkısı sonucu, bugün siyasal kültür olarak tanımlandığını belirttikten sonra siyasal kültür alanına, bir noktaya kadar bireyin siyasal kurumlar ve değerler üzerindeki ideolojik koşullanmalarının da katılabileceğini belirtmiştir. Oktay’a göre siyasal kurumların bireyin anlam dağarcığında yaptığı çağrışımlar, siyasal kültürün önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Bu yönüyle siyasal kültürün, ülkelerin işleyen politik süreçlerinde inanç ve davranış yönüyle bireyler üzerinde etkili olduğu, mevcut siyasal sistemin devamının ve bireyler tarafından kabulünün ise toplumsallaşma aracılığıyla gerçekleştiği söylenebilir. Toplumlarda siyasal kültürleri de, bireylerin siyasal olaylara karşı verdikleri tepkilerden oluşmaktadır. Bu durum, Erzen ve Yalın (2012, s. 53) tarafından da açıklanmıştır. Buna göre; siyasal kültür üzerinde en güçlü etkenin, yönetenlere yönetilenler üzerinde etkili olma fırsatı veren siyasal toplumsallaşmadır. Siyasal sistemin bir parçası olan yönetimler,

varlıklarını devam ettirebilmeleri için bireylerin siyasal görüş ve davranışlarının yaratılması üzerine yoğunlaşırlar. Bu bağlamda görüş ve davranışların yaratılması, siyasal toplumsallaşma kapsamında gerçekleşir.

Ayrıca siyasal kültürün, içinde bulunduğu toplumsal yapının ekonomi, din, ahlak, gelenek, örf ve adetleri gibi unsurlarıyla şekillendiği göz önünde bulundurulduğunda, etkileşim alanının genişliği dikkat çekmektedir. Bu durum birçok ülkede toplumların politik açıdan farklılaşmasını da beraberinde getirmiştir. Roskin (2013, s. 15), çoğu toplumun politik olarak birden fazla çizgide bölündüğünü, bu bölünmelerin ülkelerin siyasi kültürünü oluşturduğunu, ancak bu durumun siyasi etkileşimlerin olduğu fay hatları haline geldiğini belirtmiştir. Roskin'e göre bu bölünmeler genellikle görüldüğü üzere sosyal sınıf, coğrafi bölge, din, kentsel-kırsal şeklinde olabileceği gibi bazı ülkelere cinsiyet, meslek grupları, ideoloji ve yaş grupları üzerinden de gerçekleşmektedir.

Buna ilaveten, siyasal sistemin işleyişine göre yani demokratik olup olmamasına göre sistemde meydana gelen aksaklıkların giderilmesi de yine siyasal kültürle ilişkilendirilmektedir. Toplumun siyasi ve sosyal beklentileri kadar ekonomik beklentilerinin de karşılanması siyasal sistemin sağlıklı işlemesine, siyasi tercihlerin ve buna bağlı olarak siyasal kültürün gelişmesine katkı sağlayacağı düşünülebilir. Dursun (2016: 233), Siyaset Bilimi adlı çalışmasında; bireyin siyasal hayata katılımını; "bir siyasal toplumda, bireylerin birer siyasal insan haline gelmeleri, kişisel ve çevresel unsurların da etkisiyle belli süreçler içerisinde siyasal kültürü, değerleri, inanç ve tutumları almaları ve siyasal toplumsallaşma adını verdiğimiz süreci yaşamalarıyla mümkün olmaktadır" şeklinde açıklamıştır. Dursun ayrıca siyasal katılmayı etkileyen faktörler içerisinde sosyo-ekonomik etkenlerden bahsetmiştir. Sosyo-ekonomik faktörler içerisinde de bireylerin gelirleri ile siyasal katılım arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu, bireylerin gelirlerinin artmasının siyasal katılma yönünde olumlu etkide bulunacağını dolayısıyla gelir düzeyi düşük olanlara göre varlıklı kesimin siyasal hayata katılımının daha yüksek düzeyde gerçekleşebileceğinin bazı ampirik deneylere dayanılarak ileri sürüldüğünü belirtmiştir (Dursun, 2016, s. 242).

Ülkelerin coğrafi konumları, endüstriyel ve ekonomik gelişmişlik seviyesi, yönetim şekilleri, tarihi geçmişi, diğer ülkelerle ilişkisi, çeşitli krizlerin siyasal davranışlarda değişim yarattığı (Eyidiker, 2019, s. 715) kabul edilmektedir. Bu kapsamda ekonominin siyasal kültür ile ilişkisi, özellikle son dönemlerde daha çok ele alınmıştır. Bu durum ekonomik unsurların, siyasal kültür üzerinde belirleyiciliğinin artmasının bir sonucu olarak da kabul edilebilir. Önce neo-liberal anlayışın yaygınlaşması, ardından küreselleşme olgusu ile birlikte hem küresel ekonomik sistemde yaşanan dönüşüm hem de yerel ve bireysel açıdan iktisadi anlayışta meydana gelen değişim siyasi kültürü önemli oranda etkilemiştir.

Gencer tarafından da aktarıldığı gibi; kavramın öncüsü Almond, siyasal kültürü, insanın yaşadığı sosyo-ekonomik çevreye anlam vermesine yarayan 'bilişsel bir harita olarak tanımlamıştır. Miller ise şu şekilde açıklamıştır: "Siyasal kültür, siyasal ve

ekonomik hayatın nasıl yürütülmesi gerektiği hakkında ayırıcı ve kalıplaşmış düşünce tarzıdır.” (Gencer, 2002, s. 219).

Politik kültür ve iletişim adlı çalışmasında, kitle iletişim araçlarının siyasal/politik kültüre etkileri üzerine, Kurt (2016, s. 456) tarafından yapılan açıklamada; liberal yaklaşıma karşı ortaya çıkan eleştirel yaklaşım, toplumsal iktidarlar ile kitle iletişim araçları arasındaki ilişkileri mercek altına almaktadır. Buna göre; bir toplumdaki ekonomik değerlere sahip olan sınıfın, o toplumun zihinsel ve entelektüel dünyasını biçimlendirme gücüne sahip olduğu düşünülmektedir. Yani üretim araçlarını ellerinde bulduranların, kitle iletişim araçlarını da ellerinde tutarak, bu vasıta ile diğerlerini yönlendirebilmektedirler.

Siyasal kültürün toplumsal ve ekonomik parametrelerinin dikkate alınarak ekonomik kalkınma ve siyasal değişim beklentileri arasındaki ilişkilere yönelik meselelerin daha kolay anlamlandırılabilceği belirtilmiştir. Bunun için siyasal kültürü ele alırken siyasal süreçler ve ekonomik unsurlar arasındaki bağlantıları da incelemenin önemine değinilmiştir. Yani siyasal tutum ve davranışların ortaya çıkma sürecinde sadece siyasal boyutlar değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik boyutların da göz önünde bulundurulmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Pye, 1965, s. 10). Yine ülkelerin siyasal gelişmelerinde sadece politik olayların değil aynı zamanda ekonomik faktörlerin de önemli olduğu, yapılan bilimsel çalışmalarda ekonomik büyüme ile politik istikrarsızlık arasındaki ilişkinin ele alındığı, elde edilen bulgulardan hareketle yaşanan ekonomik büyümenin politik istikrarsızlığı yumuşattığı sonucuna ulaşıldığı aktarılmıştır (Şanlısoy ve Çetin, 2017, s. 215).

Ekonomi ve siyaset ilişkisinin toplumsal siyasal kültürün değişiminde rol oynadığı tezlerinin son dönemlerde daha sık dile getirildiği yukarıda da belirtilmişti. Bu çerçevede siyasi istikrarsızlıklar sonucu siyasal yapıda ve siyasal rejimlerde değişim ya da dönüşüm beklenirken, ekonomik istikrarsızlığın söz konusu olduğu durumlarda artık rejim değişikliğinin beklenmediği bunun yerine iktidarlara yönelik bakış açısının değiştiğine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla ekonomik sorunların artması bireysel ve toplumsal anlamda siyasal davranışların yönünü değiştirmektedir. Bu konuyla ilgili olarak bir çalışmasında Bölükbaşı (2016, s. 452-453), Türkiye üzerinden verdiği örnekte 1978-1979 ekonomik krizlerinin siyasi istikrarsızlıkla birleşince demokratik rejimin çökmesine neden olduğunu ancak çok daha ağır bunalım olan 2001 Krizinin aynı sonucu doğurmadığını belirtmiştir. Bu durumdan çıkarılan sonuç bağlamında Bölükbaşı şu üç kesin olmayan önermeyi ileri sürmüştür: “Birincisi, bu tür ekonomi politik yapılarda zamanla ekonomik krizler demokratik yapının çökmesinden önce, iktidardaki siyasi partilerin demokratik seçimlerde başarısızlığa uğraması sonucunu daha fazla beraberinde getirebilmektedir. İkincisi, askeri müdahalenin artık bir seçenek olmadığı durumlarda ekonomik krizler derinleştikçe, meclisteki koltukların dağılımındaki değişim giderek daha büyükçe olmaktadır. Üçüncüsü ise, yüksek büyüme oranlarına ulaşan tutarlı bir üretim-kamu politikası rejimi bunlarla uyumlu bir uluslararası rejim ortamında siyasi istikrar

üretiyor gibi görünüyor.

İkibinli yıllara doğru dünyada ekonomi ekseninde yaşanan değişimin uluslararası ilişkileri ve uluslararası rejimi dönüştürdüğü söylenebilir. Bu dönemden itibaren yaygınlaşan neoliberal küresel anlayış devletler üzerinde de etkili olmuştur (Güler, 1996, s. 55). Uluslararası rejim küresel aktörler (IMF, Dünya Bankası v.d.) aracılığıyla ülkelerin ekonomik sistemlerine müdahalede bulunmaya başlamış, serbest piyasa ve liberalizasyon doğrultusunda sistem yeniden şekillenmeye başlamıştır. Hızlanan küreselleşme süreci de bu değişim ve dönüşüme yardımcı olmuştur. Bu dönemden itibaren ekonominin siyaset üzerindeki etkisi daha fazla hissedilmiştir. Değişen uluslararası siyasal sistem ve siyasal algı ülkeleri dönüştürmekte dolayısıyla bireysel ve toplumsal anlayış ta buna bağlı olarak değişebilmektedir. Dünyada siyasal kültürlerin giderek aynileşmesi, demokrasi ve insan hakları bağlamında beklentilerin birbirine yaklaşmasının temelinde toplumsal refah anlayışı, üretim yöntemlerinde yaşanan değişim ve tüketim alışkanlıklarının birbirine benzemesi gibi ekonomik temelli unsurlara dayandırılmaktadır.

Ancak küreselleşmenin, ekonomik, siyasi ve kültürel bakımdan homojenleştirici bir etkisi ile birlikte, yerel farklılıkları da ortaya çıkaran yönüne de dikkat çekilmiştir (Dağdelen, 2013, s. 36). Buna göre; küreselleşme sürecinde ekonominin işleyiş biçimi küreselleşme ile beraber yerelliğin de görünür olmasını sağlamıştır. Bu dönemde önemi artan yerelleşme toplumsal, siyasi ve kültürel dönüşümün gerçekleşmesine katkı sağlamıştır. Yerelleşmenin siyasal kültür üzerindeki etkisi ise ekonomi politikaya bağlı olarak iki yaklaşımla açıklanabilmektedir. Birinci yaklaşımda, sermayenin modern döneme göre farklı bir seyir izlemesi, yeni (post-fordist) üretim biçiminin farklılıkları ve yerel kültürleri ayrı bir pazar olarak algılamasıdır. İkinci yaklaşımda ise, küresel ve bölgesel güçlere karşı, yerel güçlerin kendilerini savunma adına oluşturdukları strateji vurgulanmaktadır. Birinci yaklaşımda yerel ve kültürel farklılaşma, bir anlamda postmodern ekonomi politikalarının doğal bir sonucu olarak görülürken, ikinci yaklaşım bu politikaların istihdam ve üretim konusunda oluşturduğu sıkıntılara karşı verilen refleks şeklinde açıklanmaktadır.

“Bilimsel alanda yapılan çalışmaların da gösterdiği gibi kültür, siyaset ve ekonomi, her biri geniş bir yelpazede ve ayrı bilim dalları olarak ele alınmaktadır. Ancak bu kavramların ve alanların birbirleriyle ilişkisinin incelendiği çalışmalar da mevcuttur¹. Bu çalışmalarda genel olarak, kültür/siyasal kültür ve ekonomi arasındaki karmaşık ilişki, farklı ülkelerdeki örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Buna göre bir yanda son dönemde küreselleşme ve bölgesel ekonomik birliklerin (AB gibi) etkisiyle giderek uluslar-üstü nitelik kazanmaya başladığı kabul edilen siyasal kültüre dikkat çekilmekte, diğer yanda yine özellikle ekonomik sebeplerle toplumlar arasındaki kültür

¹ Bkz.: V. Bornschier-Culture and Politics in Economic Development.

farklılaşmasının devam ettiği vurgulanmaktadır. Bir ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyinin, toplumun siyasal kültürüne yansımalarının bir sonucu olarak, demokrasi ve insan hakları konularında kaydedilen ilerlemeler, ekonomik kalkınma/ekonomik büyüme ile ilişkilendirilmektedir. Böylece bir anlamda kültürün, siyasal kültürü de kapsayıcı şekliyle ekonomiye göre değişim gösterdiği, bazen de ekonomiye uygun bir tarzda değişim göstermesinin beklendiği söylenebilir. Bu durumun oluşturabileceği olumsuzlukların, yani kültürün ekonomiye göre şekillenmesinin doğurabileceği problemlerin, bu alanda yapılan tartışmaların odak noktası olduğu görülmektedir.

3. Siyasal Kültürün Değişimi ve Türkiye

Bir ülkede siyasal kültürde yaşanan değişimin anlaşılabilmesi için siyasal sistemin ve bu sistemi oluşturan sosyal yapının iyi analiz edilmesi gerektiği kanaati yaygındır. Çünkü siyasal kültür, bir taraftan toplum ve toplumun sahip olduğu siyasal tutum ve davranışların genelini ele alırken, diğer taraftan bu tutum ve davranışlarda belirleyici olan devlet, kurumlar ve siyasal sistem ile yakından ilişkilidir. Türk siyasal kültürünü ele alan çalışmalarda Ş. Mardin'e atfen, yöneten seçkinlerin oluşturduğu "merkez" ve yönetici çevreden sistematik olarak uzak tutulan "çevre" olmak üzere iki temel gruptan bahsedilmektedir. Osmanlı'dan devralınan bu kültürel bölünmenin cumhuriyet döneminde de sürekliliği vurgulanırken ne merkez ne de çevrenin yekpare olmadığı (Çarkoğlu, 2016, s. 215) kabul edilmektedir.

Türk siyasal kültüründe devletin kutsallığından yukarıda bahsedilmişti. Bu çerçevede Türk siyasal kültürünün Osmanlı'dan beri süregelen bir anlayışla özellikle siyasi seçkinler tarafından devlete atfedilen "güçlü" imajının kurumsallaşmış bir yönetim örüntüsü oluşturduğu kaydedilmiştir (Kalaycıoğlu, 2016, s. 227). Bu örüntü, Türk devletinin ve yönetim tarzının aşkınlığını net bir biçimde görünür kılmaktadır. Kalaycıoğlu'na göre devletin bu gücüne dayanan hükümetler, bir tehdit olarak görmedikleri örgütlenmiş çıkar gruplarını göz ardı ederken, etkili ve muhalefete yakın örgütlenmiş çıkar gruplarını yakından denetlemekte ve baskılamaktadır. Hükümetler değiştikçe tehdit olarak görülen ve sert muamele gösterilen çıkar grupları listesinin değiştiğini belirten Kalaycıoğlu, bu durumun siyasi seçkinlerin ön cephede yer aldığı sosyo-kültürel bölünmelere yol açtığını dile getirmiştir. Kültürel bölünmeler siyasal sistemdeki yansımaları hem derin hem de geniş kapsamlı olmakla birlikte uzlaşmanın da zorluğunu ortaya koymaktadır. Bu şartlar altında ülke kendini, günümüze kadar devam eden temel politik, toplumsal ve ekonomik özellikleri, karakteristikleri ve kimlikleriyle ilgili tartışma ve meydan okumalarla uğraşırken bulmuştur (Kalaycıoğlu, 2016, s. 228-229).

Türkiye siyasetinin Türkiye'deki güncel siyasi problemlerin anlaşılmasında sosyal arka planın ana hatları ile incelenmesinin gerekli olduğunu belirten Karpat, Cumhuriyet kurulduğunda çoğunlukla kasabalarda yaşayan üç aile tipinin sosyal hiyerarşide üstünlük sağladığını kaydetmiştir. Karpat'a göre geleneksel üstünlükleri temelinde kültürel yaşamı kontrol eden Ulema aileleri, hükümet ve devletle kurdukları ilişki sayesinde statü ve

ekonomik güç elde etmiş aileler ve feodal atalarından ya da devletten bir ödül veya rüşvet olarak alınmış geniş topraklara sahip hali vakti yerinde olan aileler genellikle birbiriyle çatışma halinde olmuştur. Karpat ayrıca Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin mülklere dair uygulamaları ile ekonomik üstünlük kazanan ateşli milliyetçi ve CHP’li yeni ailelerin milli bir orta sınıfı oluşturduğunu ve bunların dışında Osmanlı kalıntısı kentli gruplar ve toprak sahiplerinin kırsal kesimle kurduğu iyi ilişkilerle ön plana çıktığını belirtmiştir (Karpat, 2017, s. 116-120). Ekonomik yönlerinin özellikle vurgulandığı bu sosyal grupların gerek birbirleriyle gerekse devletle ilişkilerinin Türkiye’deki siyasi kültürün oluşumunda önemli rol oynadığı söylenebilir.

Türkiye’de toplumsal siyasal kültür ile ekonomik sistem arasındaki ilişkiye değinen çalışmalarda, yeni bir ulusun inşa edilmesi sürecinde özellikle Cumhuriyetin kurucu ideolojisi ile beraber yürütülen ekonomi politikalarının önemine dikkat çekilmiştir. Ancak Ülgener tarafından da belirtildiği gibi, uygulanan devletçilik politikalarının siyasal kültürün gelişimine olumsuz yansımalarının olduğu vurgulanmıştır (Akt. Kabaş, 2019, s. 69). Toplumsal siyasal kültüre değinildiğinde, Türkiye’nin siyasi, sosyolojik ve ekonomik şartlarının göz önünde bulundurulması gerektiği, böylece uygulanan ekonomi modellerinin bireyler ve toplum üzerine etkilerinin daha iyi anlaşılacağı kabul edilmektedir. Türkiye’nin gerek sanayileşme gerekse sermayenin yönetimi anlamında devletin öncü rol oynadığı bir ekonomi modelini uzun süre devam ettirdiği bilinmektedir. Ancak 1980’lerden itibaren değişen anlayış ve bunun ekonomi politikalarına yansımalarının sonucu olarak, liberal/neoliberal politikaların giderek etkisini hissettirdiği, dışa açık ve dünya piyasalarına uyum sağlamaya çalışan ekonomik sistemin uygulandığı söylenebilir.

Aynı şekilde Oktay da Türkiye’deki kültürel değişimde rol oynayan ekonomik faktörlere değinmektedir. Türkiye’nin 24 Ocak kararlarından beri hızla kapitalistleştiği, bu dönemden itibaren hükümetler arasında derece farkları olsa bile kamuoyu desteği sağlama amacıyla popülist ekonomik politikaların uygulandığını dile getiren Oktay, bunun sonucunda mal bollaşması, tüketim isteğinin ve alım gücünün görece artışı kitle iletişim araçlarının da yardımıyla, özellikle büyük kentlerde yoğunlaşmış nüfusta bir “hedonist öz-hoşnutluk” duygusunun geliştiğini bu duygunun giderek kırsal kesim insanları arasında yerleşmeye başladığını belirtmiştir. Böylece süreç ile birlikte toplumsal siyasal alandaki değişimde, kitlelerin demokratikleşmeye duyduğu gereksinim ile birlikte pasifize olduğu, kişisel refah ve güvenlik kaygısının artarak bireyciliğin güçlendiği buna karşın dayanışma yardımlaşma ve fedakârlık duygularının körleştiği, söndüğü sonucuna varılmıştır (1993, s. 247-249).

Aynı dönemde dünyada küreselleşmenin de hız kazandığı bir süreç olarak, toplumlar birbirine yakınlaşmış, ekonomiden kültüre, sanattan siyasete kadar toplumsal dönüşüm yaşanmıştır. Bu süreç aynı zamanda bireylerin ülke ve dünya siyasetine ilgilerinin arttığı, politik yönelimlerde ekonominin daha fazla önemsendiği, ulusal ve uluslararası ekonomik sistemin işleyişinde devletlerin dışında birçok aktörün (uluslararası örgütler, uluslar arası ve çok uluslu şirketler vs.) rol oynayabildiği ilginç bir dönem olarak ele alınmıştır. Karpat

(2011, s. 93) bu dönemi; çeşitli sosyo-politik birimlerin ekonomik, kültürel ve siyasal olarak daha geniş bir oluşum içinde erime süreci olarak tanımlamıştır. Müller (2001, s. 54) ise, uluslararası iş birliği ve küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan ekonomik ihtiyaçların ve küresel iletişimin, artık farklı kültürel normları da etkilediğini dile getirirken, kültürlerin yakınlaşması konusunda üç genel tespitte bulunmuştur. Kısaca bunlardan birincisi; çağdaşlaşma sürecinin kendine has kurallarıyla kültürleri değişime zorlaması, ikincisi; ülkeler arasındaki teknolojik bağımlılığın karşılıklı uyum, öğrenme ve kabul etme sürecini kolaylaştırması, üçüncüsü ise; kültürlerin gerek birbirleriyle gerekse iç ilişkileri; devletler dünyasının denge yasası, ekonomik refah hedefine odaklanan ticari devletlerin iş birliğine gitme zorunluluklarıdır.

Küreselleşen siyaset ve ekonomi, dünyanın diğer toplumlarını etkilediği gibi Türk toplumunu da derinden etkilemiştir. Geçmiş dönemlerle kıyaslandığında siyasal kültürü yakından ilgilendiren siyasal sisteme dâhil olma, siyasi partilere üyelik, sivil toplum örgütleri ve baskı gruplarını takip etme gibi siyasi davranışların önemli ölçüde arttığı kabul edilmektedir. 1980 sonrası yapılan genel seçime katılım oranları² bunu desteklemektedir. Bu durum temelinde ülkelerin ekonomik kaynaklarının kullanımı ve ekonomi politikalarıyla açıklanan ekonomik sistemlerinin işleyişlerinde değişim meydana getiren neoliberal küreselleşme süreci ile de açıklanabilmektedir. Kalaycıoğlu (2016, s. 235) ise, Türkiye'deki sosyo-ekonomik dönüşümün çalkantılı zamanlarında seçmenlerin, yerel ya da genel seçimlerde hatta referandumlarda oy gösterisi yapmayı sevdiğini belirterek, Türk vatandaşının politik etkinlik skorlarının yüksek olduğuna dikkat çekmiştir. Bu şekilde seçmenler arasında seçimlere katılımın fark yarattığı kanaatinin yaygın olduğu ve kamuoyunun siyasal katılım ve temsile çok değer verdiği sonucuna ulaşmaktadır.

Türkiye'de toplumsal siyasal kültürün değişiminde ekonominin önemli bir faktör olduğu vurgulanmıştır. Ancak yapılan bilimsel çalışmalarda bu değişim ve dönüşümde ekonomik parametrelerin ayrıntılı olarak göz önünde bulundurulduğu pek söylenemez. Bununla birlikte hem modernleşme ile siyasal kültür arasındaki ilişkilerin hem de siyasal istikrarsızlıklar ile makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkilerin ele alındığı çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalardan birinde Bildirici ve Aytekin, toplumların kültürel-siyasi yapısının ekonomi ile daima iki yönlü bir ilişki içinde olduğunu belirterek, ekonomik yapının kültürel yapıyı etkilemesi gibi ekonomik sistemin kurumsal düzeninin de çoğu zaman kültürel yapı tarafından etkilendiğini kaydetmişlerdir. Çalışmada, Türkiye'de siyasal kültüre etki ettiği düşünülen birçok krizin, kültürel yapı, siyasetçi davranışı ve bürokratik kararların sentezi ile biçimlendiği, toplumsal ekonomik faydanın maksimize edilmesi amacının çoğu zaman gerçekleşmediği belirtilmiştir. Ayrıca 1980'li yıllardan sonra daha sık ortaya çıkan krizlerin nedenleri, siyasal alanda yanlış kararların

² Türkiye'de genel seçimlere katılım oranlarının 1983 yılında yapılan seçimlerle birlik %80'in üzerinde gerçekleştiği, kimi zaman %90' ı da (1983, 1987) geçtiği görülmektedir. Bu durumun tek istisnası 2002 (%79,1) genel seçimleridir (<https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=se%C3%A7im>).

alınması ve politik tercihler nedeniyle krizlere giden yolların sürekli açık olması şeklinde açıklanmıştır. Bu durumun, Türkiye’de siyasal kültür unsurunun, seçmen-siyasetçi ilişkisinden, piyasa ekonomisinin uygulama biçimindeki aksaklıklara kadar süreci belirleyici olarak ağırlıklı bir faktör olduğu ve istikrar programlarının uzun ömürlü olmasında en önemli etken olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Bildirici ve Aytekin, 2015, s. 446-447).

Bu konuda Eğilmez, Türkiye’deki sosyo-ekonomik değişimi irdelediği çalışmasında, 1980’lerdeki kapitalist eğilimli değişimi vurguladıktan sonra, bu değişimin siyasal tercihlere yansımalarına dikkat çekmiştir. İnsanların eskiden korkudan oy veremedikleri siyasal oluşumlara daha rahat oy verebildiklerini bunun da değişimi hızlandırdığını belirtmiştir. Türkiye’deki değişimin en önemli dönüm noktalarından birinin de 2001 Krizi olduğunu vurgulayan Eğilmez, bu kriz ile Türkiye’nin GSYH’sının dörtte birini kaybettiğini ve işsizlik oranının yüzde 6,5’ten yüzde 10,3’e tırmandığını kaydetmiştir. Bunun sonucu olarak işini kaybeden, kredi borçlarını ödeyemeyen, işyerleri kapanan ve gelirleri önemli oranda düşen halk için para kazanma daha önemli hale gelmiş ve krizin faturası iktidarın merkez sağ ve merkez sol ortaklarına kesilmiştir. Bu durum aynı zamanda Adalet ve Kalkınma Partisi’ne iktidar yolunu açmıştır (2018, s. 195-196).

Sonuç

Kültürün bir alt unsuru olarak da tanımlanan siyasal kültür, kendisini oluşturan unsurların farklılığı nedeniyle tartışılması zor bir kavram olarak kabul edilmektedir. Siyasal kültür, bir taraftan toplumsallaşma, diğer taraftan ise siyasal sistem, siyasal katılım ve örgütlenme gibi dinamikler üzerinden açıklanmıştır. Böylece birey ve toplum arasındaki ilişki kadar iktidara dair tartışmalar da siyasal kültürün kapsamına girmektedir. İktidar ise bireysel ve toplumsal anlamda siyasi, sosyal ve ekonomik etkileri olan bir alan olarak kabul edilebilir.

Siyasal kültürün ve buna bağlı olarak toplumdaki siyaset algısının değişmesinin uzun bir süreci gerektirdiği ve hiç de kolay olmadığı söylenebilir. Ülkedeki siyasal sistem, sosyal hayat, kültürel etkileşimle beraber ekonomik yaşam da siyasal kültürün değişim hızını belirlemektedir. Siyasal sisteme katılımın daha rahat olması bireylerin toplumsal siyasal kültürü benimsemelerinde önemli bir etkidir. Bu kapsamda siyasetin tabana yayılması veya dar bir çevre tarafından yürütülmesi siyasal katılım düzeyini belirleyebilmektedir. Sosyal ve kültürel hayatta ise bireylerin yönetimle ilişkileri, onların demokrasiyi benimsemeleri için desteklenmesi ya da sistem tarafından halkın siyasetten uzak tutulması ve sadece itaat kültürünün sürdürülmesinin beklenmesi toplumdaki siyasal algıyı olumlu veya olumsuz yönde etkileyecektir. Ayrıca bu değişimde sadece iç dinamikler değil aynı zamanda dışarıdan gelen tetiklemeler de rol oynayabilmektedir.

Siyasal kültürün toplumlara göre farklılık gösterdiği, bu durumun kültüre etki eden hususların farklılığından ileri geldiği düşünülmektedir. Bir toplumda sadece tek bir siyasal kültürden bahsedilemez ise de hâkim siyasal kültürün varlığı kabul edilmektedir.

Siyasal kültürün ortaya çıkmasında ülkedeki yönetim kademelerinin sürece katkısı son derece önemli olmakla birlikte toplumu oluşturan bazı grupların veya seçkinci kesimin de yönetim üzerindeki etkisi üzerinde durulmaktadır.

Türk siyasal kültürünün, demokrasinin işlerliğini hem zorlaştıran hem de ilerleten özellikleri barındırdığı düşüncesi dikkate değer görülmektedir. Siyasi seçkinlerin bir yandan demokrasiye olan inancı teşvik ederken diğer yandan politik çıkarlar uğruna demokrasinin işleyişini zorlaştıran bölünmeler ve kutuplaşmalara katkı sunduğu söylenebilir. Siyasal kültürün değişiminin kısa vadede zor olduğu kabul edilse de küreselleşme ile beraber sosyal değişim ve dönüşümün hızlandığı görülmektedir.

Tüm bunlara ilaveten siyaset ve ekonomi ilişkisine son dönemlerde yapılan vurgular, siyasal kültür üzerinde ekonominin diğer etkenlere oranla daha fazla olduğu kanaatini pekiştirmektedir. Yapılan çalışmalarda, gerek ulusal gerekse uluslararası siyasette ekonominin belirleyiciliğine değinilmekte, siyasal kültürde meydana gelen değişimlerin ele alındığı çalışmaların özellikle neoliberal küresel süreçle birlikte daha fazla ekonomik temelli ele alınması dikkati çekmektedir. Türkiye ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda ise, siyasal kültür ve ekonomi ilişkisinin farklı yaklaşımlarla ele alındığı, bu çalışmalarda daha çok ekonomik yapı ile siyasal kültürün iki yönlü ilişkisine değinildiği gözlenmiştir. Siyasal kültüre dair değişimin kodları ile ilgili farklı açıklamaların olduğu bilinmekle beraber, kuşkusuz Türkiye'deki bu değişim ve dönüşümde uluslararası sisteme entegre olma yolundaki ekonominin etkisinin giderek arttığı düşünülmektedir.

Kaynakça

Bağcı, İ. (2022). Siyasal kültür: Kültürün siyasallığı ve işlevleri. S. Kahraman (Ed.). *Siyasal Yazılar Siyasal Kavramlar ve Terimler Üzerine Tetkikler* (1. baskı, s. 351-362) içinde. Eğitim Yayinevi.

Bornschier, V. (2005). *Culture and Politics in Economic Developments*, Routledge Frontiers of Politic Economy, Routledge (First published 2005).

Bölükbaşı, H. T. (2016). Ekonomi politik. M. Heper & S. Sayarı (Der.) ve K. Tanrıyar (Çev.) *Dünden Bugüne Türkiye Tarih Politika Toplum ve Kültür* (1. baskı, s. 439-455) içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2012, 1. baskı).

Çalışkan, K. (2016). Siyasal kültür: Yeni yaklaşımlara genel bir bakış. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 4(2), 23-46.

Çam, E. (1999). *Siyaset Bilimine Giriş* (6. baskı). Der Yayınları.

Çarkoğlu, A. (2016). Oy verme davranışı. M. Heper & S. Sayarı (Der.) ve K. Tanrıyar (Çev.) *Dünden Bugüne Türkiye Tarih Politika Toplum ve Kültür* (1. baskı, 211-224) içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2012, 1. baskı).

Dağdelen, A. (2013). Küreselleşme sürecinin yerelleşme ve siyasal kültür üzerindeki etkileri, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 27-44.

Durdu, Z. (2018). Siyasal kültür, modern devlet ve demokrasinin demokratikleştirilmesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 574-582. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2>

Dursun, D. (2016). *Siyaset Bilimi* (8. baskı). Beta Yayınları.

Duverger, M. (1984). *Politikaya Giriş*. S. Tiryakioğlu (Çev.). Varlık Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 1964, 1. baskı).

Duverger, M. (2019). *Siyaset Sosyolojisi* (12. baskı). (Ş. Tekeli, Çev.). Varlık Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 1968, 1. baskı).

Erden, Ö. O. (2023). Türkiye’de siyasal kültür: Temel bir demokrasi meselesi. *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, 18(39), 166-193. <https://doi.org/10.56524/msydergi.1257062>

Erzen, M.Ü. & Yalın, B. E. (2012). Siyasal kültürün temel paradigmaları üzerine: Kültürden, siyasal toplumsallaşma, örgütlenme ve katılma süreçlerine yansıyanlar. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 41, 49-61 .

Eyidiker, U. (2019). Siyasal davranış: Siyasal katılıma giden yol. *Journal of Social, Humanities and Administrative Science*, 5(18), 704-719. <https://doi.org/10.31589/JOSHAS.154>

Fedayi, C. (2022). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyaset, Toplum ve Kültür* (1. baskı). Kadim Yayınları.

Gencer, B. (2002). Türk siyasal kültürü ve Ahmed Cevdet Paşa. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 217-238.

Güler, B. A. (1996). *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarılama Politikaları* (1. baskı). TODAİE Yayınları.

Heper, M. (2018). *Türkiye’de Devlet Geleneği* (6. baskı). Doğu Batı Yayınları.

Kabaş, T. (2019). Türk toplumunda kültür, ekonomi ve siyaset ilişkisi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(22), 62-77. <https://doi.org/10.29228/TIDSAD.30874>

Kalaycıoğlu, E. (2016). Siyasal kültür. M. Heper & S. Sayarı (Der.) ve K. Tanrıyar (Çev.) *Dünden Bugüne Türkiye Tarih Politika Toplum ve Kültür* (1. baskı, s. 225-238) içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2012, 1. baskı).

Karpat, K. H. (2017). *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji* (6. baskı). (G. Ayas, Çev.) Timaş Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2009, 1. baskı).

Kayapınar, M. A. (2022). Siyaset nedir? Türkiye’de siyaset çalışmalarının imkânı üzerine kuramsal bir çözümleme. *Artuklu Akademi Dergisi*, 9(1), 1-21. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1072272>

Kurt, H. (2015). Politik kültür ve iletişim. H. Çetin (Ed.) *Siyaset Bilimi* (5. baskı, s. 419-468) içinde. Orion Kitabevi.

Lipson, L. (2005). *Siyasetin Temel Sorunları* (1. baskı). (F. Yavuz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orjinal eserin basım tarihi 1997, 1. baskı).

Müller, H. (2001). *Kültürlerin Uzlaşması* (1. baskı). (A. Çimen, Çev.). Timaş Yayınları.

Oktay, A. (1993). *Türkiye’de Popüler Kültür* (1. baskı). Yapı Kredi Yayınları.

Oktay, C. (1998). *Siyaset Yazıları “Hum Zamirinin Serencamı” ve Diğerleri* (2. baskı). Der Yayınları.

Oktay, C. (2017). *Siyasi Kültür Okumaları* (1. baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Poggi, G. (2002). *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*. (Ş. Kut & B. Toprak, Çev.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orjinal eserin basım tarihi 1978, 1. baskı).

Pye, L. W. (2015). Introduction: Political culture and political development, L.W. Pye & S. Verba (Ed.) *Political Culture and Political Development* (1. baskı, s. 3-26) içinde. Princeton University Press. (Orjinal eserin basım tarihi 1969, 1. baskı).

Roskin, M. G. (2013). *Countries and Concepts Politics, Geography, Culture* (13.edition). Pearson Education.

Sarıbay, A. Y. (1996). *Siyasal Sosyoloji* (1. baskı). Uludağ Üniversitesi.

Sarıbay, A. Y. (1998). *Siyasal Sosyoloji* (4. baskı). Der Yayınları.

Şanlısoy, S. & Çetin, M. (2017). Türkiye Ekonomisinde Politik İstikrarsızlık-Makro Ekonomik Performans İlişkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 207-237. <https://doi.org/10.24988/deuibf.2017322606>

Tatar, T. (1997). *Siyaset Sosyolojisi* (1. baskı). Turan Yayıncılık.

TUİK (2023). Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Veri Portalı. <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=se%C3%A7im>

Wallerstein, İ. (1993). *Jeopolitik ve Jeokültür* (1. baskı). (M. Özel, Çev.). İz Yayıncılık. (Orjinal eserin basım tarihi 1991, 1. baskı).

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Karadeniz’de Güvenliğin Sağlanmasında Türk Boğazlarının Rolünün Değerlendirilmesi¹

Assessment of the Role of the Turkish Straits in Ensuring Security in the Black Sea

Mustafa ÜREN

Dr., Independent researcher, Ankara /Türkiye

Dr., Bağımsız araştırmacı, Ankara /Türkiye

ORCID: 0000 0001 5662 3248 3 | Email: muren4410@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Üren, M. (2023). Assessment of the role of the Turkish Straits in ensuring security in the Black Sea. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 273-296.

Üren, M. (2023). Karadeniz’de güvenliğin sağlanmasında Türk Boğazlarının rolünün değerlendirilmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 273-296.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 9 July /9 Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 5 September/5 Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September /30 Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September /Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 273-296

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mustafa Üren).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ Bu çalışma, 13-14 Ekim 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen “VI. Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi”nde sunulan “Türk Boğazlarının Statüsünün Karadeniz’in Güvenliğine Olan Katkı ve Etkisinin Değerlendirilmesi” adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

Öz

Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Karadeniz, geçmişte uzun yıllar Batı'nın ilgi alanının dışında kalmış ve genel olarak Türk-Rus rekabetinin yaşandığı alanlardan biri olmuştur. Rekabetin 19. yüzyılın başından itibaren Rusya'nın lehine gelişmesiyle Batı'nın ilgisi, Türk Boğazları üzerine yoğunlaşmıştır. Yoğunlaşmanın gerekçesi, Rusya'nın büyük güç olma iddialarını gerçekleştirme potansiyelinin giderek artmasıdır. Bu gelişmeyi endişeyle karşılayan Batı, Rusya'yı bulunduğu coğrafyada tutma stratejisini devreye sokmuştur. Rusya'nın sıcak denizlere ya da Akdeniz'e ulaşmasını engellemeyi hedefleyen bu stratejinin, Türk Boğazları vasıtasıyla başarıyla uygulandığı söylenebilir. Belirtilen tarihten itibaren Boğazlar konusunda Batı ve Rusya arasında başlayan rekabet, taraflar arasında denge sağlayan Montrö Sözleşmesi ile sona ermiştir. Sözleşme'nin uygulanmaya başlamasıyla Boğazlar, Karadeniz'de güvenliğin sağlanmasında önemli bir faktör haline gelmiştir. Ancak Soğuk Savaş'tan sonra başlayan NATO'nun doğuya doğru genişlemesinin Karadeniz'i de içine alacak şekilde gelişme göstermesi, Batı ve Rusya arasındaki rekabetin bölgeye sıçrama olasılığını gündeme getirmiştir. Bu gibi beklenmeyen gelişmeler, Boğazların Karadeniz'in güvenliğinin sağlanmasındaki rolünün etkin bir şekilde yerine getirip getirmediğinin araştırılmasını önemli hale getirebilir. Zira bu araştırma neticesinde elde edilecek sonuç, gerek taraf ülkelerin gerekse uluslararası kamuoyunun Montrö Sözleşmesi'ne yönelik tutumunu belirlemede etkili olabilecektir. Dolayısıyla bu çalışmada, son dönemde meydana gelen gelişmeler çerçevesinde Karadeniz'in istikrarına yönelik son dönemde ortaya çıkan tehditlerin belirlenmesi ve bunların bölgeyi bir çatışma alanı haline getirmesi olasılığına karşı Boğazlarda kurulan düzen ile Karadeniz'de hizmete sokulan tamamlayıcı güvenlik vasıtalarının işlevlerinin yeterli olup olmadığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Rusya, ABD ve AB, NATO, Montrö Sözleşmesi

Abstract

The Black Sea connecting Asia and Europe was outside the West's area of interest for a long time. During that period, the region was one of the areas where Turkish-Russian rivalry emerged in general. As a consequence of the development of competition in favour of Russia from the beginning of the 19th century, the attention of the West has focused directly on the Turkish Straits. The reason for the attention in question is that the potential of Russia to realize its claims about being a great power has gradually increased. The strategy of keeping Russia in its geography has been put into effect by the West, which was concerned about this development. It can be said that this strategy aimed at blocking Russia from reaching the Warm Seas or the Mediterranean Sea has been successfully implemented through the Turkish Straits. With Montreux Convention that provided a balance between the parties, the competition between Russia and the West over the Turkish Straits, which started on the specified date, has finally concluded. Starting with the convention's implementation, the Turkish Straits have become an essential factor for ensuring the security of the Black Sea. The eastward expansion of NATO, including the Black Sea after the Cold War, has brought up the possibility of spreading the competition between the West and Russia to the region. Unexpected developments like this may make it important to investigate whether the Straits are effectively fulfilling their role in ensuring the security of the Black Sea. Then the result to be obtained as an outcome of this research can be effective in determining the attitude of both the parties and the international public opinion towards the Montreux Convention.. Therefore, in this study, within the framework of the recent developments, it will be examined whether the functions of the complementary security tools put into service in the Black Sea and the order established in the Straits are sufficient against the possibility of determining the recent threats to the stability of the Black Sea and making the region a conflict area.

Keywords: Black Sea, Russia, USA&EU, NATO, Montreux Convention

Giriş

Avrasya'nın iç denizi konumunda olan Karadeniz, asırlarca Türk-Rus rekabetine sahne olmuştur. Rekabetin başladığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun hegemonyasındaki bir 'Türk Gölü' (Efe ve Kızıl, 2018, s. 300) olan Karadeniz, iki asırdan fazla süren rekabet neticesinde 1877-78 Savaşı sonunda 'Rus Gölü'ne (Şener, 2014, s. 480) dönüşmüştür. Bu dönüşümde bölge, Batı'nın ilgi alanının dışında kalmıştır. Bölgenin Rus hegemonyasına girmesi ve Rus Çarlığı'nın büyük güç olma iddiası, Karadeniz'i uluslararası gündemin ilk sırasına yerleştirmiştir. Gücü giderek artan Çarlık Rusya'sı, sıcak denizlere ulaşma hedefini gerçekleştirme potansiyeline ulaşmasıyla dikkatini Türk Boğazlarına (TB) çevirmiştir. Bu tarihten itibaren 'Boğazlar Meselesi' ve dolaylı olarak Karadeniz, uluslararası politikanın değişmeyen gündem maddeleri haline gelmiştir.

I. Dünya Savaşı sonunda Çarlık rejimini deviren Bolşevik Yönetimi, dikkatini daha çok ülke içine odaklamıştır. Rusya'nın siyasi dönüşüm yaşadığı bu dönemde Karadeniz, uluslararası gündemden düşmüştür. II. Dünya Savaşı'ndan sonra tıpkı Çarlık Yönetimi'nin son döneminde olduğu gibi bölge, büyük oranda Sovyetler Birliği'nin kontrolü altına girmiştir. Soğuk Savaş sonrasında ise, Karadeniz farklı bir görünüm almaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin 25 Aralık 1991'de dağılmasının ardından Batı'nın AB ve NATO kapsamında başlattığı doğuya genişleme faaliyeti, Rusya'nın itirazlarına rağmen devam etmektedir. 2008'den itibaren tepkiye dönüşen Rus itirazları, önce Kırım'ın ilhakı ve ardından Ukrayna'nın işgal gibi farklı boyutlar kazanmıştır. Rusya'nın tepkisini söylemden eyleme dönüştürmesinin nedeni, Batı'nın Ukrayna ve Gürcistan ile birlikte Karadeniz'i de içine alan bölgeyi kendi kapsama alanına dahil etme tutumudur. Batı'nın hedefine ulaşması halinde, bölgede sadece Ukrayna ve Gürcistan kaybedilmeyecek, Karadeniz NATO'nun etkin olduğu "Batı Gölü"ne ya da AB'nin söz sahibi olduğu "Avrupa Gölü"ne dönüşebilecektir. Bu duruma rıza göstermeyen Rusya, düşman olarak algıladığı ABD'yi bölgede dengeleyebilecek bir aktör olarak gördüğü AB'nin faaliyetlerine karşı sert tepki göstermeyen bir tutum sergilemektedir. Tam tersine genişlemesini devam ettiren NATO'yu ise, tehdit olarak algıladığını her platformda dile getirmektedir. ABD ve onun güdümünde olduğuna inandığı NATO'nun Karadeniz'e sızmasını engellemek, bu bölgeye yönelik Rus politikasının temelini oluşturmaktadır. Rusya'nın uyarılarına rağmen gerek ABD'nin gerekse NATO'nun bölgede artan varlık gösterme girişimlerinde başarılı oldukları söylenemez. İstedikleri sonucu elde edememelerinin sebebi, gücünün yetersizliğinden daha çok uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerdir. Ayrıca Karadeniz'in kullanılmasıyla ilgili statüyü belirleyen Montrö Sözleşmesi, geçişleri bazı şartlara bağlamasından dolayı bölgede istikrarsızlığa neden olabilecek nitelikte bir askeri varlığa izin vermemektedir.

Karadeniz'in istikrar ve güvenliğinin sağlanmasında çok sayıda faktör etkili olabilmektedir. Ancak bunlar içinde Montrö Sözleşmesi, askeri varlığı sınırlandırmak suretiyle çatışma riskini azaltması nedeniyle farklı bir yere sahiptir. Varılan ortak

uzlaşma neticesinde TB'nin Türkiye'nin egemenliği altına girmesini sağlayan ve Boğazların statüsünü belirleyen sözleşme, aynı zamanda Karadeniz'deki güvenliğin sağlanması için de gerekli siyasi ve hukuki altyapıyı oluşturmaktadır. Özetlenen bu kurgu çerçevesinde TB'nin Karadeniz ve bölgenin güvenliğinin sağlanmasındaki rolünün belirlenmesini hedef alan çalışmanın amacı, bölgenin güvenliğine yönelik tehditlerin, söz konusu tehditlere karşı alınan tedbirlerin ve bu tedbirlerin bugüne kadar ortaya çıkan krizlerin çözümünde yeterli olup olmadığının tespit edilmesidir. Bunun için öncelikle çalışmanın dayanağını oluşturan kavramsal ve teorik çerçeve ele alınacaktır. Ardından Karadeniz'in güvenliğiyle ilgili son durum ve bölgenin istikrarını bozabilecek tehditler irdelenecektir. Takiben Montrö Sözleşmesi'nin bölgesel güvenliğe katkı sağlayan esasları ve bölgedeki tehdit algısına bağlı olarak alınan önlemler incelenecektir. Daha sonra güvenlik konusunda bölgede oluşturulan dengeyi Rusya'nın askeri müdahaleleri neticesinde Batı ve Rusya arasındaki gerginliklere karşı dayanıklı olup olmadığının sorgulanması yapılacaktır. İnceleme neticesinde genel bir analizle, Montrö Sözleşmesi'nin Karadeniz ve geniş havzasının güvenliğine olan katkıları tespit edilecek, değiştirilmesi veya farklı bir uygulamaya geçilmesinin yaratacağı risklere dikkat çekilecektir.

1. Kavramsal ve Teorik Çerçeve

Kavram olarak güvenlik, *“tehdit, tehlike ve korku hissinin olmadığı”* bir durumu ifade etmektedir (Akdeniz, 2020, s. 63). Yani istenen bir işi yapabilme ya da elde edilmek istenen bir hedefe ulaşabilme için şartların uygun olduğu anlamına gelmektedir. Güvensizlik ise, bu şartlardaki 'belirsizliğe' işaret etmektedir. Buna göre güvenlik olgusu, belirli bir sistem içinde tüm faaliyetlerin planladığı gibi yapılabilmesi için uygun ortamının sağlanabilmesi ve bu ortamın kaybedilebilme olasılığı temelinde ölçülebilmektedir. Uygun ortamın kaybedilmesine neden olan faktör, ortamın oluşmasını sağlayan şartları değiştiren tehdittir (Demiray ve İşcan, 2008, s. 150). Böyle bir durumda mevcut ortamın devam etmesini sağlayacak ya da şartları değiştirme girişiminde bulunabilecek tehdiye karşı gerekli önlemleri alacak bir güç veya otoriteye ihtiyaç duyulmaktadır.

Devletlerin varlıklarını devam ettirme anlayışına hakim bir uluslararası sistemde güvenlik kavramının tanımı üzerinde tam bir uzlaşma yoktur (Buzan, 2016, s. 26). Bu durum çatışma ve işbirliğine farklı yaklaşım sergileyen 'Realist' ve 'İdealist' geleneklerin tutumundan kaynaklanmaktadır (Baylis, 2008, s. 70). Bu nedenle farklı uzmanlar tarafından farklı uluslararası güvenlik tanımları yapılabilmektedir. Örneğin Czempiel; uluslararası güvenliği, *“ülkelerin iç sistemleri ve uluslararası sistemin yapısı gereği, toplumsal aktörler de dâhil olmak üzere hiç bir aktörün iktidarlara ve toplumlara karşı herhangi bir şiddet kullanmak için ne bir nedeni ne de imkânının olduğu”* bir ortam olarak tanımlamaktadır (Aktaran Demiray ve İşcan, 2008, s. 151). Buna karşılık Güçlü (2014, s. 335) ise, *“uluslararası sistemin küresel tehdit, çatışma ve saldırılardan korunması”* şeklinde daha sade bir tanım kullanmaktadır. Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi anarşik bir yapıya sahip uluslararası sistemde güvenliğin sağlanması zordur. Belirtilen ortamı sağlayabilecek bir üst otoritenin olmaması sorunu daha da karmaşık hale getirmektedir.

Bu alanda gerekli önlemlerin alınmaması halinde sonucun ne kadar yıkıcı olduğu küresel ölçekte yaşanan iki büyük savaş neticesinde görülmüştür. Bu nedenle güvenlik konusu, II. Dünya Savaşı'ndan sonra müstakil bir politika haline gelmiştir (Birdişi, 2017, s. 15). Bu yeni dönemde uluslararası güvenliğin sağlanması ve devam ettirilmesi konusunda ortak adım olarak, I. Dünya Savaşı'nın ardından oluşturulan "Milletler Cemiyeti"ne benzer bir şekilde BM'nin kurulması gösterilebilir. Bu adımı, BM Sözleşmesi'nin 52. Maddesi gereği (UN, 1945, s. 11) güvenlik dahil uluslararası sorunlara çözüm getirebilmek amacıyla bölgesel ölçekte atılan adımlar takip etmiştir. Örneğin Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), bu yöndeki gayretlerin bir sonucu olarak faaliyete başlamıştır (Gheciu, 2008, s. 119). Bu tür girişimler, uluslararası güvenliğin iki kutuplu sistemdeki rekabetin yumuşamasına bağlı olarak başladığı ve Soğuk Savaş'tan sonra da devam ettiği iddialarını güçlendirmiştir. Nitekim Bary Buzan ve Ole Wæver (2003, s. 3)'a göre, dekolonizasyon sürecinin başlamasından bu yana bölgesel güvenlik inisiyatifleri hem daha özerk hem de daha belirgin hale gelmiş ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi bu süreci hızlandırmıştır.

Uluslararası sistemin önemli bir dönüşüm geçirdiği bu dönemde uluslararası güvenliğin yapısını inceleyen Buzan ve Wæver (2003); 'Bölgeler ve Güçler' isimli dokümanlarında, bölgesel güvenliğin sağlanmasıyla ilgili temel esasları "Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi (Regional Security Complex Theory)" ile açıklamaya çalışmışlardır. Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi'nin (BGKT) ana fikri, çoğu tehdidin uzun mesafelerden ziyade kısa mesafelerde daha etkili olduğu, bu nedenle karşılıklı güvenlik bağımlılığının normalde bölgesel temelli kümeler halinde şekillendiğidir (Buzan ve Wæver, 2003, s. 4). Uluslararası sistemin genelinde kümeler halinde ortaya çıkan bölgesel güvenlik komplekslerindeki (BGK) güvenlikle bağlantılı etkileşimlerin çoğu, kendi doğal sınırları içinde gerçekleşmektedir. Bu ortam içinde devletlerin güvenlikle bağlantılı tutumları, ayıramayacak kadar birbirlerine bağlıdır. Belirli bir bölgede yer alan devletler, genellikle komşuları ve onların müttefiklerine karşı endişe içindedir. BGK dahilindeki siyasi sınırlar, güvenlik açısından her zaman sorun yaratabilecek potansiyele sahiptirler (Buzan ve Wæver, 2003, s. 41).

BGK'lar içinde güvenliğin sağlanmasında değişik faktörler (Buzan ve Wæver, 2003, s. 45-51) rol oynamaktadır. Bu alandaki ilk faktör, tarihsel sürecin bölgesel ilişkilere bıraktığı mirastır. Söz konusu miras, bölge devletlerinin dost ve düşman olarak iki farklı gruba ayrılmasında etkili olmaktadır. İkincisi, uluslararası anarşik yapı ve mesafece yakınlığın yarattığı sonuçlardır. Anarşik yapının bölgesel bir istikrarsızlık kaynağına dönüşmemesi için küresel boyuttakine benzer şekilde bölgesel ölçekte de güç dengesi kurulabilmektedir. Böyle bir güç dengesi kurulsun bile coğrafi yakınlığın neden olduğu güvenlik sorununun hızlandırıcı etkisinin diğer bölgelere yansımalarının engellenmesi konusunda başarılı olduğu söylenemez. Üçüncüsü, süper ve büyük güçlerin bölgeye olan ilgileridir. Dışarıdan gelen bu güçlerin bölgeye yönelik ilgileri çıkarlarıyla bağlantılıdır. Büyük güçlerin farklı çıkarlarına bağlı olarak bölgede takip ettiği politikalar, bazı sorunların ortaya çıkmasına yol açabilir. Farklı çıkar algılarına rağmen bölgesel sorunlardaki tutum ve yaklaşımları, güç dengesinin de etkisiyle ortak çözüm

bulunmasında belirleyici rol oynayabilmektedir. Dördüncüsü, her bölgenin otonom bir yapıya sahip olma isteğidir. Bu istek, farklı bir görüntü oluşturmakla sonuçlanabilir. Bu nedenle her bölgenin karakteristik özellikleri, dışarıdan gelen büyük güçlerin yardımı olmadan da güvenliği sağlama ve devam ettirme eğilimi ve yeterliliği olduğunu söylemek mümkündür. Bunun somut göstergesi, mevcut ve muhtemel sorunların çözümü amacıyla oluşturulan bölgesel örgütlenmelerdir. Beşincisi, tarihsel süreçte BGK içinde karşılıklı bağımlılığın oluşmasıdır. Bu alanda elde edilen başarı, BGK'yı uluslararası sistemin bir alt bölgesi haline getirmektedir. Diğer taraftan BGK'lar içinde kendi yerel özelliklerine bağlı olarak çalışan alt BGK'lerin ortaya çıkması da mümkündür. Burada güvenlikle bağlantılı ortaya çıkan etkileşim mekanizmalarının yarattığı endişe, bu küçük alanda yer alan devletleri kendi aralarında ittifak kurmaya zorlayabilir. Sonucusu ise, bölgelerde oluşan BGK'nın yapısıyla ilgidir. Yapı, bölgesel güçlerin miktarına göre tek kutuptan çok kutupluluğa değişebilir. Bu manada BGK, hem bölgesel hem de dışarıdan gelen aktörler arasındaki ilişkileri düzenlediği gibi sorunların çözümü konusunda arabuluculuk mekanizmasının devreye girmesini de teşvik edebilir.

BGK'larla ilgi temel esasların ortaya konulmasından sonra adı geçen çalışmada, dünya 'Asya', 'Ortadoğu ve Afrika', 'Amerika' ve 'Avrupa' olmak üzere dört ana güvenlik bölgesine ayrılmıştır (Buzan ve Wæver, 2003, s. xxvi). Rusya'nın Avrupa'da gösterilmesi nedeniyle sınıflandırmada, siyasi coğrafya sınırlarına uyulmadığı görülmektedir. Buna göre, genişletilmiş Avrupa güvenlik bölgesi, AB (1) ve Rusya (2) isimli iki alt BGK'den oluşmaktadır. Türkiye, ne Avrupa ne de Asya sınırları içinde gösterilmektedir (Buzan ve Wæver, 2003, s. 344). AB, Rusya ve Ortadoğu gibi üç farklı BGK arasında kalan Türkiye'ye, belirtilen BGK'lar arasında izolator görevi verilmiştir (Buzan ve Wæver, 2003, s. 41). AB ve Rusya BGK'ları arasında kalan Karadeniz ise, Türkiye ile birlikte aynı 'izolator' bölge sınırları içinde yer almaktadır (Buzan ve Wæver, 2003, s. 350).

2. Karadeniz'in Güvenliğiyle İlgili Son Durum ve Tehdit Algılaması

Karadeniz, BGKT kapsamında 'izolator' alan içinde gösterilse de; coğrafi bakımdan Avrupa ve Asya'yı birleştiren bir bölgede yer almaktadır. Bu haliyle Avrasya'nın dünya ile bütünleşmesine imkan vermektedir. Karadeniz, bu özelliğinin yanında ayrıca nehir ya da ırmaklar vasıtasıyla Avrasya'nın birçok bölgesini birbirine bağlamaktadır. Örneğin Kerç Boğazı ile Azak Denizi'ne; oradan Volga-Don kanalıyla Hazar Denizi'ne; Ren-Tuna nehirleriyle Kuzey Denizi'ne; Main-Tuna nehirleriyle Baltık Denizi'ne ve takiben de Atlas Okyanusu'na irtibat kurulabilmektedir (Duman, 2021, s. 276). Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bunun neticesinde yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması, bölgenin güvenliği ve kontrolünün nasıl sağlanacağı sorusunu bölgenin gündemine yerleştirmiştir. Bölgede siyasal değişimin yaşandığı bu dönemde teknolojik alanda yaşanan gelişmelerin insanlığa yarattığı sorunların Karadeniz'e bazı olumsuz yansımaları olmuştur. Teknolojinin genişlemesine bağlı olarak üretimin mahiyetinde ortaya çıkan gelişmeler ve aşırı kaynak kullanımı, uluslararası güvenliğin gündemine yeni maddeler eklemiştir. Yeni dönemde iklim değişikliğinden kaynaklanan çevre felaketleri (ozon tabakasının delinmesi,

tarım arazilerini azalması, çölleşme, açlık ve yoksulluk) yaşam alanlarını sınırlandırması nedeniyle göç ve mülteci olgusu gibi yeni tehditleri uluslararası güvenliğin gündemine dahil etmiştir (Bakan ve Şahin, 2018, s. 138). Soğuk Savaş sonrasında kendisini açıkça hissettiren tehdit algısındaki bu değişim, Karadeniz ve civarında da karşılığını bulmuştur. Geniş Karadeniz havzası içinde enerji güvenliği, etnik çatışmalar, terörist saldırılar, yasadışı göç, uluslararası organize suçlar, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı gibi bölgesel güvenliği etkileyebilecek yeni tehditler ön plana çıkmıştır (Demir, 2012, s. 25).

Belirtilen yeni tehditler bölge gündemine dahil olmasına rağmen Karadeniz'in güvenliğine yönelik BGKT'da öngörülen bölgesel ve küresel sonuç doğurabilecek asıl tehdit, Batı ve Rusya arasında NATO'nun genişleme kararıyla ortaya çıkan ve halen devam eden rekabettir. Giderek şiddetlenen rekabet zamanla çatışmaya dönüşmüştür. Karadeniz ve çevresindeki geniş havzayı hegemonik bir anlayışla kendi yörüngesinde tutmaya çalışan Rusya, gerektiğinde her türlü tedbire başvurmaktan kaçınmamaktadır. NATO'nun doğuya doğru genişlemesine karşı daha önceki sözlü uyarıları, 2008'den itibaren askeri müdahalelere dönüşmüştür. Nisan 2008'deki Bükreş Zirvesi'nde NATO'nun Gürcistan ve Ukrayna'yı üyeliğe davet etmesinin ardından Ağustos 2008'de Gürcistan'a ve Mart 2014'te Kırım'a müdahale ederek ilhak etmesi, bu tepkinin somut örnekleri olarak gösterilebilir (Kurt, 2015, s. 417). Soğuk Savaş'tan sonra Rusya, başta ABD olmak üzere Batı'ya ait donanma unsurlarının bölgede varlık göstermesine karşı çıkmaktadır. Hatta zaman zaman bu rahatsızlığını, Batılı donanma unsurlarına karşı risk alacak şekilde göstermekten çekinmemektedir (Binnendijk, 2020, s. 6). Bölgedeki statünün değişmesine neden olabilecek girişimlere karşı duyarlı bir tutum sergilemektedir. Genel olarak kıyıdaş devletlerin lehine olan statü, 1936 tarihli 'Montrö Sözleşmesi' (LoN, 1936, s. 227) tarafından sağlanmaktadır. Bölgede belirli bir oranın dışında donanma unsurunun varlığına izin vermeyen Sözleşme, bu haliyle Rusya'nın lehine bir durum yaratmaktadır.

Rusya, Sözleşme'nin sağladığı bu avantajı yeterli görmemekte, Karadeniz ve geniş havzasında üstünlüğünü kıyıdaş devletlere kabul ettirmeyi öngören bir strateji takip etmektedir. Kırım'ı işgal ve ilhakının ardından, Karadeniz donanmasının modernizasyonu ve yeniden yapılandırma faaliyetleri neticesinde bölgeyi güçlü bir savunma kalesine dönüştürmüş ve Karadeniz'de üstünlüğü yeniden ele geçirmiştir (Kuimova ve Wezeman, 2018, s. 3; Eissenstat, 2022). Ancak bu durum, Rusya'nın hegemonik tutumundan rahatsız olan başta Gürcistan ve Ukrayna olmak üzere diğer kıyıdaş ülkelerin aleyhine sonuç doğurmaktadır. Rusya'nın bölgedeki dayatmalarını kendi çıkarlarına tehdit olarak gören bölge ülkeleri, Rus tehdidini dengeleyebilmek için Batı ya da NATO desteğini yanlarında görmek istediklerinde Montrö Sözleşmesi'nin sınırlayıcı engeline takılmaktadırlar. Bu durumda Sözleşme'nin büyük güçler arasındaki dengeleyici özelliği bölgedeki zayıf kıyıdaş devletlerin aleyhine sonuçlar doğurabilmektedir. Sonuç her ne olursa olsun Karadeniz, söz konusu statünün yürürlüğe girmesinden itibaren istikrarlı yapısını günümüze kadar korumayı başarmıştır. Statünün devam ettirilmesi halinde bölgedeki istikrarın da korunacağı görülmüştür giderek güçlenmektedir.

NATO'nun genişlemesi konusunda Batı ve Rusya arasında devam eden anlaşmazlık, günümüzde Ukrayna üzerinde devam etmektedir. Ukrayna, Rusya'nın uyarılarının aksine ABD ve NATO ile ilişkilerini derinleştirmiştir. Gelişmelerden rahatsızlık duyan Rusya'nın Aralık 2021'de yaptığı NATO'nun 2008 Bükreş Zirvesi'ndeki Ukrayna ve Gürcistan ile ilgili katılım bildirgesini resmi bir yazıyla geri çekmesi talebine NATO, Ocak 2022'deki toplantısı neticesinde ret cevabı vermiştir (Richter, 2022, s. 1). Bunun üzerine Rusya'nın 24 Şubat 2022'de başlattığı Ukrayna'yı işgal faaliyeti halen devam etmektedir. Genelde Batı'nın özelde NATO'nun Ukrayna'ya dolaylı desteği sürmektedir. En son 11-12 Temmuz 2023'te Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta toplanan NATO Zirvesi'nde, ikili ilişkilerin koordinesi ve güçlendirilmesini sağlayabilmek için 'NATO-Ukrayna Konseyi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Toplantı neticesinde, Ukrayna'ya NATO kapılarının açık olduğu belirtilerek, 2008'de Bükreş'te alınan Ukrayna'ya üyelik daveti kararından geri adım atılmayacağı gösterilmiştir (Noi, 2023). Dolayısıyla Rusya'ya ultimatome niteliğindeki NATO'nun bu konudaki kararlılığı, savaşın sona erme beklentilerini de büyük oranda yok etmiştir. Bu nedenle Karadeniz'in güvenliği konusu sık sık gündeme gelmekte, bölgede istikrarın bozulma olasılığı sadece Türkiye ve bölgede değil dünya kamuoyunda da ciddi endişe yaratmaktadır.

3. Karadeniz'in Güvenlik ve İstikrarının Temel Dayanakları

Günümüzde genel olarak ABD ve AB'nin bir araya gelmesiyle oluşan Batı'nın Karadeniz'e ilgisiyle, Rusya'nın gücünün artması arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır. Bu bağlantının kurulmasında, Rusya'nın sadece Avrupa siyasetinin belirlenmesinde değil denizleri de kullanarak küresel siyasette de söz sahibi olma niyeti etkili olmaktadır. Çarlık Rusyası'nın Karadeniz'de üstünlüğü ele geçirmeye yetinmeyerek 19. yüzyılın başından itibaren dikkatini sıcak denizlere ya da onun simgesi haline gelen Akdeniz'e çevirmesi, Batı'nın Karadeniz'e yaklaşımında değişikliğe yol açmıştır. Geçmişte Batı, Karadeniz'deki rekabete katılma yerine TB vasıtasıyla Çarlık Rusyası'nın kendi bölgesinde tutma stratejisini devreye sokmuştur. Çarlık Rusyası'nın Çanakkale Boğazı ve Afganistan arasında kalan çizginin altına geçirilmemesini öngören bu stratejinin (Fromkin, 2001, s. 28) günümüzde de devam ettirildiğini söylemek mümkündür. Bu vesileyle uluslararası gündemin ilk sırasına yerleşen 'Boğazlar Meselesi' (Şener, 2014, s. 474), 'Montrö Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla sona ermiştir. Ancak Rusya'nın Karadeniz ve geniş havzası içinde yaptığı askeri müdahaleleri, tekrar gündeme getirilme riskini beraberinde getirmektedir.

Batı stratejisi, iki temel esasa dayanmaktadır. Birincisi, Boğazların engelleyici vasfının her halükarda sürdürülmesidir (Yurdusev, 1999, s. 563). Bunun geçmişteki somut örneğini 13 Temmuz 1841'de imzalanan "Londra Boğazlar Sözleşmesi" oluşturmaktadır. Sözleşme gereği Boğazlar, barış zamanı tüm devletlerin savaş gemilerinin geçişine yasaklanırken; milliyeti ne olursa olsun ticaret gemilerine serbest geçiş ilkesi kabul edilmiştir (Tulun, 2020, s. 4). Sözleşmenin ardından Rus Çarlığı'nın 1853 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi karşısında İngiltere ve Fransa'nın Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında yer

alması, Batı'nın TB'ye verdiği önemin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan savaşı ağır yenilgiyle kaybeden Çarlık Yönetimi ise, 30 Mart 1856'da imzaladığı Paris Antlaşması (Kodaman, 2007, s. 143) ile Boğazlardan savaş gemisi geçirmemeyi ve Karadeniz'de askeri varlık bulundurmamayı kabul etmesinin yanında bölgeden kaynaklanabilecek tehditlere karşı ne kadar savunmasız olduğu gerçeğiyle de yüzleşmek zorunda kalmıştır (Oran, 1970, s. 46). İkincisi ise, Boğazların güvenilir ve dost bir ülkenin egemenliğinde olmasıdır (Yurdusev, 1999, s. 563). Bunun uygulanmasında da, dost ülkenin gücünün belirleyici olduğu görülmektedir. Dost ülkenin gücü yeterli değilse, Boğazların özel bir komisyon vasıtasıyla yönetilmesini tercih etmektedir. Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile kurulan düzen, bunun en bariz örneğidir (Erkin, 1968, s. 55). Ülkenin gücü Boğazları korumaya yeterli ise, bu durumda yönetim dost ülkenin egemenliğine bırakılabilir. Bunun örneği ise, halen yürürlükte olan 20 Temmuz 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesiyle uygulamaya konulan geçiş rejimidir (Meray ve Olcay, 2020, s. 691).

Batı'nın söz konusu stratejisine karşılık Rusya'nın tutumunda, Karadeniz'e yönelik bakış açısı etkili olmaktadır. Karadeniz'de Kırım Savaşı sonrasında yaşanan büyük hayal kırıklığı, Rus yönetici elitlerinin hafızalarında derin izler bırakmıştır (Oran, 1970, s. 46). Bu nedenle bu dönemden itibaren Karadeniz'den kaynaklanan tehdit algısı, Rusya açısından ciddi bir endişe kaynağı oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu endişe ve konjonktürel gelişmelerin Rusya'nın Boğazlara yönelik tutumunu şekillendirdiği söylenebilir. Rusya'nın bu konudaki asıl hedefi, sıcak denizlere ulaşma politikasıyla uyumlu bir şekilde Boğazlara tek başına sahip olmasıdır (Goryanof, 2006, s. 27; Yel, 2015, s. 6). Bu hedefine ulaşabilmesi gücüne bağlıdır. Gücünün ve şartların uygun olmadığı durumlarda, konjonktürel şartların olgunlaşmasını beklemek zorundadır. Küresel güç olarak çıktığı II. Dünya Savaşı neticesinde, şartların kendi lehine olgunlaştığını görmüş ve Boğazları Türkiye'den doğrudan istemekten (Isachenko, 2021, s. 9) çekinmemiştir. Diğer taraftan ev sahibi Osmanlı Devleti'nin Batı ile sorun yaşadığı dönemlerde, işbirliği çerçevesinde yapılan antlaşmalarda Boğazların yabancı savaş gemilerine kapalılığı ilkesini savunmaktadır. Rus Çarlığı'nın Osmanlı Devleti ile imzaladığı 1798 ve 1805 tarihli ittifak antlaşmalarında belirtilen ilkeye uygun hareket ettiği görülmektedir. Nitekim her iki antlaşmada da, Boğazlar üçüncü devletlerin savaş gemilerinin geçişlerine yasaklanırken, Rus savaş gemilerinin geçişlerine sınırlama getirilmemiştir (Akten vd., 2011, s. 8). Gücünün Batı ile rekabet için yeterli olmadığı durumlarda ise, Boğazların ev sahibi Osmanlı Devleti ya da Türkiye'nin egemenliğinde kalması yönünde bir politika takip etmektedir. Geçici olduğunu düşündüğü bu dönemlerde, sessiz kalmayı esas alan bir yaklaşım sergilemektedir (Çapraz, 2020, s. 41).

II. Dünya Savaşı öncesinde ittifak arayışı içinde olan ev sahibi Türkiye'nin tutumunda ise, güç dengesi ilkesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Gücü giderek artan Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye için güç dengesi, en uygun seçenek olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Batı'nın da Sovyetler Birliği ya da günümüzde Rusya'yı Karadeniz'de tutabilme stratejisinin başarısı, Boğazların sahibi olan Türkiye ile işbirliğini zorunlu hale getirmektedir. Bu karşılıklı uyumun kendisine karşı Karadeniz'de bir baskıya

dönüşmesini istemeyen Sovyetler Birliği/Rusya, Türkiye ile ilişkilerinde daha dikkatli davranmaya özen göstermek zorunda kalmıştır/kalmaktadır. Batı, Rusya ve Türkiye arasında ortaya çıkan bu hassas dengenin (Elekdağ, 2017, s. 11) 20 Temmuz 1936 tarihli “Montrö Sözleşmesi”nin ruhuna büyük oranda yansıtıldığı görülmektedir. Bu haliyle Sözleşme’nin her iki tarafın beklentilerini karşılama nedeniyle Karadeniz’in güvenlik ve istikrarına olumlu katkı sağladığı söylenebilir. Montrö Sözleşmesi, sebebi ne olursa olsun kıyıdaş ülkelerin dışında Batılı bölgesel ve küresel güçlerin ya da NATO’nun Karadeniz’de güçlü bir donanma bulundurmalarına müsaade etmemektedir (Coffey ve Kochis, 2021, s. 3). Bu durum Rusya’nın beklentileriyle uyumludur. Nitekim Ukrayna işgalinden sonra Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Mariya Zaharova, Montrö Boğazlar Sözleşmesi’nin alternatifinin olmadığını belirterek, "ilgili tüm devletlerin buna sorumluluk bilinciyle yaklaşacağını umuyoruz" açıklamasında bulunmuştur (Birgün, 2022). İşgalden sonra ise, Rusya’nın 31 Temmuz 2022’de yayınladığı güncellenmiş ‘Rus Deniz Doktrini’nde Sözleşme’nin tartışmaya açılmasını “ciddi risk” olarak kabul etmesi, bölgedeki statükoyu koruma ve devam ettirme niyetinde olduğunu göstermektedir (Tebin, 2022). Putin’in Nisan 2022’de Cumhurbaşkanı Erdoğan ile yaptığı telefon görüşmesinde, Sözleşme’ye vurgu yaparak “Montrö’nün korunmasının zorunlu” olduğunu belirtmesi, Rus tarafının bu yöndeki görüşünü pekiştirmektedir (Kirişçi ve Güvenç, 2021). Diğer taraftan Sözleşme’de uluslararası sistemdeki değişimlere bağlı olarak güncelleme ihtiyacı olan bölümler vardır. Sözleşmede bunların nasıl yapılacağıyla ilgili hükümler bulunmasına rağmen bugüne kadar iptal ve değişiklik için girişimde bulunulmamasını emekli Büyükelçi Şükrü Elekdağ (2017, s. 15), Sözleşme’nin herkesin üzerinde uzlaştığı hassas bir denge üzerine kurulmuş olduğunun bir kanıtı olarak yorumlamaktadır.

Akdeniz ve Karadeniz arasındaki siyasi dengeyi sağlayan ve devam ettiren Sözleşme, bu yönüyle Türkiye’nin jeopolitik önemini arttırmasına da katkıda bulunmaktadır. Bu durumun farkında olan Türkiye, sözleşme hükümlerini tarafsız bir şekilde uygulamaya özen göstermektedir. Bugüne kadar değişiklik için herhangi bir girişimde bulunulmaması, aslında ev sahibi ülkenin bu konudaki tarafsız yaklaşımının onaylanması olarak kabul edilebilir. İçerik bakımından Sözleşme’nin denge unsuru haline gelmesi, savaş gemilerinin geçişini düzenleyen bölümünden kaynaklanmaktadır. Türkiye’nin savaş gemilerinin geçiş uygulamasına yönelik hakları, Sözleşme’nin 2. Bölüm, 8. ve 22. maddeleri arasında düzenlenmiştir (LoN, 1936, s. 221-226; Meray ve Olcay, 2020, s. 695-701). Sözleşme’nin bu bölümünde gerek ticaret gerekse savaş gemilerinin geçişleri, ‘barış zamanı’ (19. Madde), ‘savaş zamanı’ (20. Madde) ve sadece bu Sözleşme’ye has olmak üzere ‘yakın bir savaş tehlikesi tehdidi’ (21. Madde) başlıkları altında ele alınmıştır. Belirtilen üç farklı durum, aslında Türkiye’nin Boğazlar üzerindeki egemenlik haklarını nasıl kullanacağını göstermektedir (Aliano ve Spivak, 2022). Sözleşme’nin 18. Maddesine göre; yabancı savaş gemilerinin Boğazlardan barış zamanı geçişinde, azami 9 gemi ve 15.000 ton barajı aşılamaz. Yine Boğazlardan geçen yabancı savaş filosunun Karadeniz’de bulunduğu süreçte toplam tonajı 45.000 tonu aşamayacağı gibi bölgede 21 günden fazla kalamaz. Yine aynı madde çerçevesinde tonaj ve zaman konusunu takip etmekten sorumlu olan Türkiye,

Karadeniz’de faaliyette bulunmak isteyen yabancı savaş gemileri hakkında kıyıda devletlere gerekli bilgilendirmede bulunacaktır. Belirtilen şartlara uyulması kaydıyla geçişler, 13. Madde esaslarına göre önceden yapılacak bildirimlere uygun bir şekilde Türkiye’nin bilgisi dahilinde yapılabilecektir (LoN, 1936, s. 221-226). Bazı istisnalar hariç denizaltı ve uçak gemilerinin geçişine müsaade edilmemiştir. Genel olarak Sözleşme’ye dahil edilen bu kısıtlamalarla, Karadeniz’in bir rekabet alanı olmaktan çıkarılmasının hedeflendiği söylenebilir (Kirişçi ve Güvenç, 2021). Savaş tehlikesi durumu ortaya çıktığında 21. maddeye göre hareket edilecek, geçiş taleplerine olumsuz cevap verilmesi halinde imzacı devletlere ve BM Genel Sekreterliği’ne bilgilendirme yapılacaktır (LoN, 1936, s. 227; Meray ve Olcay 2020, s. 700). Savaş durumunda Türkiye savaşan taraf değilse, barış zamanındaki gibi hareket etmeye devam edebilecektir. Savaşan taraf ise, istediği gibi hareket edebilir ve Boğazları, savaş gemilerine ya da ait olduğu ittifak grubunun dışındaki savaş gemilerine kapatabilir (LoN, 1936, s. 221-226; Meray ve Olcay 2020, s. 695-701). Rusya açısından sorun bu noktada başlamaktadır. NATO ile savaşa girmesi durumunda Türkiye, bir ittifak üyesi olarak NATO donanmalarının Boğazlardan geçişine müsaade etme hakkına sahiptir. Bu da Rusya’nın yeni bir Kırım vakasıyla karşı karşıya kalması anlamına gelmektedir.

Sözleşme’yle oluşturulan denge sisteminin BGKT’nin oluşturulma sürecinde dikkate alınıp alınmadığı bilinmemektedir. Ancak BGKT’da bölgesel bir güç olarak kabul edilen Türkiye’ye verilen ‘izolatör’ görevinin (Buzan ve Wæver, 2003, s. 344), sahip olduğu güçle birlikte jeostratejik konumundan kaynaklandığı düşünülmektedir. Kavram olarak izolatörlük görevi, komşu olduğu iki veya daha fazla BGK arasında güvenlik dinamiklerinin geçişine müsaade edilmemesiyle yerine getirilebilmektedir (Buzan ve Wæver, 2003, s. 41). Bu tanımlamadan hareketle Karadeniz’in de Türkiye ile birlikte aynı alan içinde gösterilmesi, bölgede alınan önlemlerin yeterli olduğu ve bu sayede herhangi bir BGK’da çıkabilecek güvenlik tehdidinin diğer bir BGK’ya geçişine izin verilmediği sonucu çıkarılabilir. Bu kapsamda Sözleşme’nin uygulamaya başlamasından bu yana bölgede herhangi bir güvenlik sorununun yaşanmamış olması, bu tespitin doğru olduğunun kanıtı olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla Sözleşme’nin yürürlüğe girdiği andan itibaren TB, bölgesel güvenliğin garantisi olarak faaliyette bulunmak suretiyle sadece Karadeniz’in güvenliğine değil Türkiye’nin de BGKT’nin öngördüğü izolatörlük görevini başarıyla yerine getirmesine büyük katkı sağlamaktadır.

Soğuk Savaş boyunca Batı ve uluslararası kamuoyunun ilgi alanının dışında kalan Karadeniz, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte belirsizliğin hakim olduğu bir alana dönüşmüştür. Yugoslavya’nın da dağılmasının ardından Karadeniz’i çevreleyen alan içinde Moldova, Gürcistan, Bosna-Hersek, Kosova, Dağlık Karabağ gibi bölgelerde başlayan etnik çatışmalar, geniş bir bölgede güvenlik endişesine neden olmuştur (Demir, 2012, s. 25). Eski Sovyet ülkeleri siyasi ve ekonomik sistem dönüşümü yaşarken, Rusya’nın ilgisini daha çok ülke içindeki konumunu güçlendirmeye ve yakın çevresinde güvenlik ağı oluşturmaya vermesi, Karadeniz’de ciddi boşluk yaratmış ve bu haliyle dışarıdan sızmalara müsait hale getirmiştir. Alan dışı aktörlerin bölgede etkin olmasının Montrö

Sözleşmesi ile Karadeniz’de kurulan hassas dengeyi bozabileceğinden endişe duyan Türkiye, bu dönemin başından itibaren öncülük yaptığı girişimlerle, Sözleşme ile kurulan düzenin güçlendirilmesini sağlamıştır.

Bunlardan biri, çatışma ve kaostan ziyade bölgeyi refah ve huzur bölgesine çevirmeyi öngören “Karadeniz Ekonomik İşbirliği” girişimidir. Karadeniz’e kıyıdaş ve geniş havzasındaki 10 ülkenin katılımıyla İstanbul’da 25 Haziran 1992’de imzalanan Boğaziçi belgesiyle başlayan süreç, 5 Haziran 1998’de Yalta’da imzalanan anlaşmayla “Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı”nın (KEİT) kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Shlykov, 2018, s. 97; Yalçınkaya, 2017, s. 4). Bölgeselcilik girişimi çerçevesinde başlatılan KEİT’nin amacı, geniş Karadeniz havzasında sürdürülebilir, istikrarlı bir ekonomik ortamın yaratılmasıdır. Belirlenen hedefe ulaşılması halinde, ekonomik alanda başlayan dayanışmanın siyasi alanı da kapsayarak bölgesel barış ve güvenliğin sağlanmasına hizmet eden işbirliği ortamının oluşturulması öngörülmüştür (Oktay, 2006, s. 150). KEİT kendisinden beklenen sonuçları elde etmede başarılı olamasa da, Rusya’nın hegemonik dayatmacı tavrından rahatsız olan kıyıdaş devletler için bölgesel sorunların tartışılabilmesi için uygun bir platform yaratmıştır.

Diğeri, Soğuk Savaş sonrasında bölgede ortak donanma gücü oluşturma girişimidir. Bölgesel barış ve güvenliğin tesisi amacıyla BLACKSEAFOR ya da “Karadeniz Donanma İşbirliği Görev Grubu” (KDİGG) kurulması fikri, ilk defa 1994 yılında ortaya atılmıştır. 1998’de Varna’da yapılan Deniz Kuvvetleri Komutanları toplantısında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı’nın önerisi üzerine 2 Nisan 2001’de İstanbul’daki toplantıda KDİGG’nin kuruluş anlaşması imzalanmıştır (Sanders, 2014, s. 78; Koçer, 2007, s. 211). KDİGG’nin ihtiyaç duyulması halinde göreve çağrıldığında terörizme ve organize suçlara karşı mücadele, insani yardım, arama-kurtarma, mayın temizleme, çevre koruma, üye ülkelerin kararlaştıracığı diğer görevlerin yanında üyeler arasında ilişkileri pekiştirmek amacıyla iyi niyet ziyaretleri gibi faaliyetlerin yerine getirilmesi planlanmıştır (Koçer, 2007, s. 211). Bölgesel tehditlerle mücadele amacıyla kıyıdaş ülkeler arasında oluşturulan bu mekanizma gerek ABD gerekse NATO’nun herhangi bir tehditle mücadele bahanesiyle Karadeniz’e sızma için ileri sürebileceği mazeretleri büyük oranda ellerinden almıştır. Dolayısıyla Türkiye, Montrö Sözleşmesi hükümlerini tarafsız bir şekilde uygulama konusunda daha serbest hareket etme esnekliğini de elde etmiştir.

Sonuncusu ise, terörist ve yasadışı faaliyetlerin Karadeniz’in güvenlik ve istikrarına olumsuz etkilerini engellemek amacıyla uygulamaya konulan “Karadeniz Uyum Harekatı” (KUH) girişimidir. NATO’nun 2003 yılında terörizm ve kaçakçılıkla mücadele amacıyla Akdeniz’de uyguladığı operasyonların benzerini Karadeniz’de de başlatma girişiminde bulunması (Kurt, 2015, s. 414), Türkiye tarafından olumsuz karşılanmıştır. Bunun üzerine Türkiye’nin tek taraflı girişimiyle 1 Mart 2004’te uygulanmaya başlanan KUH, faaliyetlerini BM Güvenlik Konseyi’nin 1373, 1540 ve 1566 sayılı kararlarına uygun yürütmektedir (Hamilton and Mikulska, 2021, s. 34; Demir, 2012, s. 41). Genel olarak görevi, şüpheli gemilerin takip edilmesi ve aranmasıdır. Kıyıdaş ülkelerle koordinasyon ve işbirliği amacıyla ‘KUH Daimi Koordinasyon Merkezi’ kurulmuş ve adı geçen birim Ekim

2005'te hizmete girmiştir. NATO'nun Akdeniz'de başlattığı "Operation Active Endeavour - Etkin Çaba Harekatı"na uyumlu olarak icra edilen faaliyetler, ilgili NATO karargahlarıyla koordine edilmekte ve görevler esnasında elde edilen önemli bilgiler paylaşılmaktadır. Başlangıçtan 2006 yılı sonuna kadar milli nitelikte yürütülen KUH, 2006'da Rusya, 2007'de Ukrayna ve 2009'da Romanya'nın katılımıyla uluslararası bir nitelik kazanmıştır (Ünal, 2014, s. 64; Koçer, 2007, s. 211). Son güvenlik mekanizmasının faaliyete geçmesiyle birlikte Karadeniz'de Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan güncel tehditlerle mücadele edilmesi daha kolay hale gelmiştir. Bu sayede söz konusu tehditlerle mücadele amacıyla bölgede varlık gösterme girişimleri için de bahane ileri sürülmesine fırsat bırakılmamıştır. Diğer bir ifadeyle, oluşturulan tamamlayıcı güvenlik vasıtalarıyla BGKT'nin bölgeden beklediği izolatörlük vasfının güçlendirilmesi sayesinde, ABD ve NATO'nun bölgeye sızabilmesi amacıyla kullanabileceği mazeretleri ellerinden alınmıştır.

4. Karadeniz'deki Mevcut Güvenlik Sisteminin Testlere Dayanıklılığı

Karadeniz'in güvenliği ve istikrarı için alındığı belirtilen önlemlerin yeterli olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Ancak bugüne kadar güvenlik alanında önemli bir sorun yaşanmamış olması, başarılı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bölgede tesis edilen güvenlik ve istikrarın devam ettirilmesinin önündeki en önemli tehdit NATO'nun genişleme temayülüdür. ABD'nin öncülüğünde devam eden NATO genişlemesinin, II. Dünya Savaşı sonunda yaşananların rövanşını alan bir boyuta evrildiği görülmektedir. II. Dünya Savaşı sonunda Sovyetler Birliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'da işgal ettiği alanlar, aşamalı bir şekilde Ukrayna hariç önce NATO, ardından AB'nin kapsama alanına alınmıştır. Ukrayna ve Gürcistan'ın genişleme alanına dahil edilmesiyle Karadeniz, Batı ve Rusya arasındaki rekabetin arenasına dönüşmüştür. ABD ve NATO, Baltık ülkelerinin yanı sıra Romanya ve Bulgaristan'da NATO üsleri kurulmasının ardından Karadeniz'de de NATO deniz üsleri kurabilmek amacıyla Montrö Sözleşmesi hükümlerinin değiştirilmesini gündeme getirmeye başlamıştır (Demir, 2012, s. 28).

Batı'nın bu tutumuna karşılık Rusya, yakın çevresini birbirine bağlayan bir halka olarak kabul ettiği Karadeniz'de, ABD ve NATO'yu görmek istememektedir. Her iki aktörü de, bölgedeki dengeyi kendi aleyhine çevirebilecek potansiyelleri nedeniyle tehdit olarak kabul etmektedir (Delanoë, 2019, s. 19; Güler ve Shakirova, 2021, s. 3). Aslında Batı ve Rusya arasında Avrupa'nın güvenliği konusunda başlayan anlaşmazlık Karadeniz'de adeta bir kördüğümüne dönüşmektedir. Rusya'ya göre, Avrupa'nın güvenliğinden sorumlu sadece NATO değildir. Bu konu, kendisi ve NATO arasında birlikte çözüme kavuşturulmalıdır. Bu yaklaşımı, Karadeniz Politikasına iki farklı şekilde yansıtılmaktadır (Weber, 2017). İlki, öncelikle NATO'nun bölgedeki etkinliğinin engellenmesidir. Bunun için avantajlı olduğunu düşündüğü Karadeniz ve yakın havza içindeki ilişkilerini, herhangi bir örgütle değil, ikili ilişkiler çerçevesinde doğrudan ilgili ülkeyle yürütülmesini esas almaktadır. Diğeri ise, Moldova, Gürcistan ve Ukrayna'daki dondurulmuş çatışmalar üzerindeki otoritesini kullanmak suretiyle bu ülkelerin kendi yörüngesinde kalmalarının sağlanması ya da en azından NATO'ya üye olmalarına fırsat verilmemesidir. Bu konuda başarılı

olabilmesi, Karadeniz'e ABD ve NATO'nun girişinin engellenmesine bağlıdır.

Her iki tarafın da genel tutumundan taviz vermemesi nedeniyle Rusya'nın Ağustos 2008'den itibaren başlattığı askeri müdahaleler, Karadeniz'de ciddi güvenlik krizine yol açmıştır. Rusya'nın her müdahalesinde dünya kamuoyunun dikkati bölgeye çevrilmiş ve bölgenin genel bir çatışma alanına dönüşme endişesi ortaya çıkmıştır. Özellikle ABD'nin bölgede askeri varlık gösterme girişimleri endişelerin artmasına neden olmuştur. Bugüne kadar üç kez tekrarlanan olayların ilki, Rusya'nın Ağustos 2008'de Gürcistan'a müdahalesinin ardından ABD'nin iki askeri yardım gemisiyle bu ülkeye yardım göndermek istemesidir. Toplam tonajı 49.000 ton olan iki hastane gemisinin Sözleşme'nin öngördüğü 45.000 ton sınırını geçmesi nedeniyle Türkiye, ABD'nin bu talebine olumsuz yanıt vermiştir. Bunun üzerine ABD, tonaj sınırlamasına uyan üç gemi ile yardım malzemesini bölgedeki müttefiki Gürcistan'a ulaştırmıştır (Kırdar, 2008, s. 65). Ancak üç geminin Karadeniz'e girmesiyle Rus Karadeniz Donanması'nın amiral gemisinin Sivastopol'dan açılması bölgedeki siyasi tansiyonu yükseltmiştir. Bu dönemde ABD Kongresi, iki hastane gemisinin geçişine izin vermediği için Türkiye'yi eleştirirken; Rus Genelkurmay Başkanlığı yaptığı açıklamada, üç geminin 21 gün sınırlamasına uymamaları halinde sorumluluğun Türkiye'de olacağı uyarısında bulunmuştur (Elekdağ, 2017, s. 5). Dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, ABD'li yetkililerle görüşmesinde, "ABD'li gemilerin bölgeye girişine müsaade edilmesinin, iki büyük gücün unsurlarını karşı karşıya getirecek olması nedeniyle büyük risk yaratacağını" ileri sürerek, Sözleşme hükümleri çerçevesinde ABD'li gemilerin geçişlerine izin verilmediğini belirtmiştir (Dermoyan, 2022).

İkincisi, Rusya'nın Mart 2014'te Kırım'ı işgal ve ilhakının ardından Batı'nın gösterdiği tepkidir. İlk tepki yine ABD'den gelmiştir. Pentagon Sözcüsü tarafından bölgedeki müttefiklerine güven vermek amacıyla gönderildiği belirtilen ilk savaş gemisi "USS Truxton" Mart 2014'te, "Donald Cook" ise Nisan 2014'te Karadeniz'de gövde gösterisi yapmıştır. Gelişmeleri takip eden Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, hem gemilerin kalış süreleri uzadığı için ABD'yi hem de Montrö Sözleşmesi hükümlerine bağlı kalma konusunda Türkiye'yi uyarmıştır. Türkiye bu uyarıya, "Montrö Sözleşmesi'ni titizlikle uyguladığımı" belirterek cevap vermiştir (Elekdağ, 2017, s. 9). ABD, bu olaydan sonra da, bölgede varlık göstermeye devam etmiştir. Varlık göstermesinin gerekçesini, seyrüsefer özgürlüğünün desteklenmesi olarak göstermiştir. Operasyonları düzenleyen 6. Filo Komutanı, bu tip faaliyetlerin "ABD'nin denizcilik özgürlüğüne ve Karadeniz'deki NATO müttefikleri ve ortaklarına olan bağlılığının bir gereği" olarak uygulandığını ifade etmiştir (Çolak ve Hakyemez, 2020, s. 392). Ancak taraflar arasındaki gerilimin azalmasına bağlı olarak ABD'nin bölgede kalma sürelerinin de giderek azaldığı gözlemlenmiştir. Nitekim kalış süresi 2014'te 203 gün iken, 2019'da 126 güne gerilemiştir (Coffey, 2020).

Batı'nın Rusya'ya tepkisi bununla sınırlı kalmamıştır. Kırım ilhakının ardından NATO sözcüsü yaptığı açıklamada, Batı ittifakının Karadeniz'deki varlığını "Rusya'nın Kırım'ı yasadışı ve gayri meşru ilhakına ve bölgede devam eden askeri yığınağına yanıt olarak"

artırdığını söylemiştir (Dettmer, 2021). Bu bağlamda Haziran 2016 Brüksel'deki NATO Savunma Bakanları toplantısında somut adımlar atılmıştır. Rusya'nın artan tehdidine karşı Baltık bölgesinde dört uluslararası savaş grubunun konuşlandırılmasına karar verilmiştir (ICG, 2018, s. 13). Ayrıca aynı toplantıda Romanya, ABD ve Ukrayna ile birlikte kıyıdaş NATO üyelerinin katılımıyla Karadeniz'de 'Daimi NATO Filosu' kurulması önerisinde bulunmuştur. Başlangıçta Türkiye, Ukrayna ve Bulgaristan öneriyi kabul etmiştir. Ancak daha sonra Rusya'nın baskısı sonucunda Bulgaristan'ın geri adım atmasıyla proje uygulanmadan rafa kaldırılmıştır (Binnendijk, 2020, s. 14). Bu gelişmenin hemen ardından Temmuz 2016'da Varşova'da toplanan NATO Zirvesi'nde, Rusya, Batı dünyasının düşmanı ve tehdit unsuru olarak ilan edilmiştir. Toplantı sonunda yayımlanan zirve bildirgesinde, Kırım'ın işgal ve ilhakının tanınmadığı, NATO'nun Karadeniz'de varlığının artırılmasına karar verildiği ve bölgedeki güvenliğin artırılmasına yönelik uygun önlemlerin alınacağı bildirilmiştir (Reach, 2020, s. 51; ICG, 2018, s. 13). Alınan bu kararlar çerçevesinde NATO'nun Karadeniz'de donanma unsurlarıyla varlığını artırmakla birlikte, Montrö Sözleşmesi'nin belirlediği limitlerin üstüne çıkılmadığı tespiti yapılmıştır (Coffey, 2020).

Sonucusu ise, Rusya'nın 24 Şubat 2022'de Ukrayna'yı işgale başlamasıyla birlikte gösterilen uluslararası tepkidir. Türkiye, önce taraflar arasında yaşanan çatışmanın savaş olduğu açıklamasını yapmaktan kaçınmış, ancak kısa bir süre sonra, 27 Şubat 2022'de, Sözleşme'nin 19. maddesi gereği iki kıyıdaş ülke arasında başlayan çatışmanın savaş olduğunu ilan etmiştir. Diğer bir ifadeyle, bu ilanla birlikte savaşı devletlerin savaş gemilerine Montrö Sözleşmesi'nin 19. Maddesi gereği Boğazlardan geçme yasağı başlamıştır. Bu durumda savaşı devletlerin savaş gemilerinden ancak herhangi bir nedenle Boğazlardan çıkış yapanlar geri dönebilme hakkını kullanabilmektedir (Aliano, ve Spivak, 2022). Türkiye'nin yaklaşımı, 28 Şubat 2022'de yapılan kabine toplantısından sonra daha da netleşmiştir. Toplantı bitiminde Cumhurbaşkanı Erdoğan, hükümetinin "Montrö Sözleşmesi'nin ülkemize boğazlarda gemi trafiğiyle ilgili verdiği yetkiyi, krizin tırmanmasını engelleyecek şekilde kullanacağını" açıklamıştır (TCC İB, 2022). Devamında Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, "Türkiye'nin Montrö Sözleşmesi'ni tarafsız bir şekilde uygulama kararlılığında olduğunu, Boğazların sadece savaşı tarafların savaş gemilerine değil tüm savaş gemilerine kapalı olduğu konusunda tüm ülkeleri uyardıklarını" belirtmiştir (Altaş, 2022).

Türkiye'nin Boğazları savaş gemilerine kapattığını açıklaması ve uygulamada hassas bir tutum takınması, genel olarak olumlu tepki almıştır. Olumlu tepki veren ülkelerin başında Ukrayna'nın yer aldığı görülmektedir. Ukrayna Cumhurbaşkanı Zelenski, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüşmesinden sonra yaptığı açıklamada, "Rus savaş gemilerinin Karadeniz'e geçişinin yasaklanmasının Ukrayna için çok önemli" olduğunu belirterek, Türkiye'ye teşekkür etmiştir (Hayatsever, 2022). Boğazların savaş gemilerine kapandığı ilanın ardından Rusya, Karadeniz Donanması'na ait dışarıda olan bazı savaş gemilerini limanlarına geri çağırmıştır. Söz konusu çağrıdan sonra Mart 2022 başlarında bölgeye getirmek istediği bazı savaş gemilerinin esas birliğinin Karadeniz Donanması

olmadığı gerekçesiyle Türkiye, bu gemilerin geçişine izin vermemiştir (Dermoyan, 2022). Faaliyetleri uluslararası kamuoyunun takibi altında olan Rusya, Türkiye'nin bu kararına sessiz kalmayı tercih etmiştir. NATO üyesi ülkelere ait hiçbir savaş gemisi, Boğazlardan geçme girişiminde bulunmamıştır. Bu hassas tutum NATO'nun Türkiye'nin bu konudaki açıklamasını anlayışla karşıladığı şeklinde yorumlanmıştır (Aliano, 2022). Savaşta Ukrayna'yı destekleyen ABD ise, Türkiye'nin Boğazlar rejimini hakkaniyetli bir şekilde uygulamasını memnuniyetle karşılamıştır. Nitekim ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken, Türkiye'nin kararından kısa bir süre sonra Türkiye'nin Sözleşme'yi tarafsız bir şekilde uygulaması ve Ukrayna'ya verdiği destek için takdirlerini dile getiren bir açıklama yapmıştır (Zanotti ve Thomas, 2022, s. 1).

Görüldüğü gibi Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya'nın Geniş Karadeniz Havzası'nda neden olduğu üç krizde de TB'nin statüsü, sorunun boyutlarının daha fazla genişlemesine ve krizin Karadeniz'e sıçramasına büyük oranda engel olmuştur. Bu sonucun elde edilmesinde, Montrö Sözleşmesi hükümlerini tarafsız bir şekilde uygulayan Türkiye'nin rolü büyüktür. Montrö Sözleşmesi, tarafların TB'den beklentilerini tam anlamıyla karşıladığını göstermiştir. Sözleşme, gerek Akdeniz'den Karadeniz'e gerekse Karadeniz'den Akdeniz'e geçişleri engellemek suretiyle krizlerin büyümesine izin vermemektedir. Yani bölgede ortaya çıkan güvenlik krizinin diğer BGK'ya geçişi ya da bölgeye bitişik diğer BGK'lara yayılması, Boğazlar rejimi vasıtasıyla kolaylıkla engellenebilmektedir. Bu noktada Türkiye'nin Boğazlarla ilgili statüyü tam olarak uygulaması, savaşın taraflarını memnun etmesinin ötesinde bazı uluslararası sonuçlar da doğurmuştur. Bunun en somut örneğini, dünya tahıl krizine çözüm bulmak amacıyla savaş devam ederken BM Genel Sekreteri Antonio Guterres ve Türkiye'nin öncülüğünde 22 Temmuz 2022'de İstanbul'da imzalanan 'Tahıl Koridoru Anlaşması' oluşturmaktadır (Ergin, 2022, s. 10). Hem savaşan taraflar hem de dünya kamuoyu Türkiye'nin bu konudaki rolünü takdirle karşılamışlardır. Buna bir de, Türkiye'nin arabuluculuğuyla Eylül 2022'de Rusya ve Ukrayna arasında gerçekleşen ve yaklaşık 200 esirin takasını öngören anlaşmayı da ilave etmek gerekir (Donmez, 2022; Coles ve Vtorygina, 2022). Aslında her iki olay da, Karadeniz'in emniyet sigortası olarak görülen Montrö Sözleşmesi ve onun hükümlerini tam anlamıyla uygulayan Türkiye'nin gerek bölge gerekse dünya kamuoyu nezdinde elde ettiği güven ve takdirin semereleri olarak kabul edilebilir.

Diğer taraftan Karadeniz'in Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan yeni tehditler konusunda bölgenin güvenliğini tehlikeye sokabilecek herhangi bir eyleme sahne olmaması dikkat çekicidir. Bu kapsamda uluslararası terörizmin yanında nükleer madde, silah, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı ile göç gibi tehditlerin Karadeniz'in güvenlik ve istikrarını bozmasına dair beklentilerin aksine bölgede nispeten huzurlu bir dönem geçirilmektedir (Kurt, 2020, s. 296). Bu konuda AB Sınır Güvenliği birimi Frontex'in 2017 yılında yayınladığı rapora göre, göçmenler tarafından Avrupa'ya yönelik kullanılan sekiz rota içinde Karadeniz'in en az kullanılan ikinci rota (Kurt, 2020, s. 296) olduğu tespit edilmiştir. Karadeniz'de belirtilen tehditlerle mücadele amacıyla kurulan KDİGG ve KUH gibi güvenlik mekanizmalarının görevlerini başarıyla yerine getirdikleri sonucunun

çıkartılması yanlış olmaz. Bu başarılı sonuçlar sayesinde, başta ABD olmak üzere Batı'nın söz konusu tehditlerin bölge güvenliğini tehlikeye soktukları gerekçesiyle Karadeniz'e sızma olasılığı da büyük oranda ortadan kalkmış olmaktadır.

Bu olumlu gelişmelere karşılık bazı bölge ülkelerinin Karadeniz'in statüsüyle ilgili yaptığı açıklamalar, tansiyonun bölgede bir anda yükselmesine neden olabilmektedir. Romanya'nın başkent Bükreş'te 13 Nisan 2023'te düzenlediği Karadeniz Güvenlik Konferansı'na video ile bağlantı kuran Ukrayna Dışişleri Bakanı Dmitro Kuleba, Karadeniz'in Avrupa'nın güvenliği için önemli bir yere sahip olduğunu belirterek, "Karadeniz'i Baltık Denizi gibi bir NATO denizi haline getirmenin zamanı geldiğini" ifade etmiştir (TASS, 2023). Bu açıklamaya aynı gün karşılık veren Kremlin sözcüsü Dmitri Peskov, "Karadeniz asla bir NATO denizi olamaz. Burası ortak bir deniz ve kıyıdaş tüm devletler için bir işbirliği, etkileşim ve güvenlik denizi olmalı" şeklinde bir cevap vermiştir (TASS, 2023). Rusya'nın bu sert tepkisi, bölgedeki durumun olumsuz yönde değişmesinin gerçek sorumlusunun kendisi olduğu gerçeğiyle uyumlu değildir. En azından, Ukrayna'yı işgal kararıyla birlikte Karadeniz'in de istikrarsız bir bölge haline gelmesine yol açmıştır. Daha da önemlisi, son hamlesiyle Türkiye ve bölge ülkelerinin Soğuk Savaş sonrasındaki özverili gayretleri neticesinde elde ettikleri bölgenin güvenliğine yönelik kazanımların (KDİGG ve KUH) bir anda yok olmasına neden olmuştur (Güvenç, 2023). Ortaya çıkan bu olumsuz tablonun değişmesi ve daha önceki düzene dönmesi, mevcut şartlarda pek de kolay görünmemektedir.

Sonuç

Soğuk Savaş sonrası dönemde Karadeniz, uzun süre uluslararası sistemde ve yakın çevresindeki olumsuz gelişmelere karşı güvenli bir bölge olma özelliğiyle dikkat çekmiştir. Bu anlamda Karadeniz'in diğer bölgelerdeki gibi güncel risk ve tehditlere sahip olmasına rağmen güvenliğini koruyabilmesi, KGİGG ve KUH gibi tamamlayıcı güvenlik vasıtalarının yanında asıl Montrö Sözleşmesi'nin bölgede rekabetin çatışmaya dönüşmesine izin vermemesinden kaynaklanmaktadır. Sözleşme'nin başarısı, Batı ve Rusya'nın Boğazlarla ilgili beklentilerini büyük oranda karşılamasına dayanmaktadır. Sözleşme hükümlerinin uygulanması, büyük güçler arasında kriz çıkması durumunda bu güçlere ait donanmaların belli oranın dışında ne Karadeniz'e ne de Akdeniz'e çıkışına izin vermediği için krizlerin tırmanma olasılığını büyük oranda azaltmaktadır.

Günümüzde Karadeniz'in güvenliğine yönelik en önemli tehdit, NATO'nun doğuya doğru genişlemesidir. NATO'nun genişlemesine karşı Rusya'nın uyarıları zamanla tepkiye dönüşmüştür. Rusya'nın tepkilerine karşı genelde Batı'nın özelde ABD'nin müttefiklerine destek olmak amacıyla Karadeniz'de varlık gösterme girişimleri bölgede gerginliğe neden olmuştur. Karşılıklı sert açıklamalar neticesinde bölge istikrarının tehlikeye girdiği durumlarda dünya kamuoyunun gözü Türkiye'ye çevrilmiştir. Türkiye, Batı'dan gelebilecek tepkiler pahasına Montrö Sözleşmesi hükümlerine göre hareket ederek, bölgedeki istikrarın korunması ve devam etmesinde önemli rol oynamıştır. Kısacası,

bölgede yaşanan olumsuz gelişmeler, Boğazların ve ev sahibi ülkenin önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Konu hakkında özel inceleme yapan Emekli Büyükelçi Şükrü Elekdağ (2017, s. 6)'ın da belirttiği gibi NATO'nun mevcut statüyü düzenleyen Montrö Sözleşmesi'nin aksine Karadeniz'de güçlü bir şekilde varlık gösterme hakkını kazanmasının, bölgede Türkiye'nin aleyhine bir sonuç doğurma olasılığı yüksektir. Aslında böyle bir durum, sözleşmenin işlevini yitirmesi anlamına gelmektedir. Batı'nın bölgede üstünlüğünü kurmasına bağlı olarak Karadeniz'de ortaya çıkabilecek yeni jeopolitik ortamda, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında bölgede kurulmasına öncülük ettiği tamamlayıcı güvenlik vasıtalarının da devam ettirebilmesi zayıf bir olasılıktır. Bu gelişmeler neticesinde sadece Karadeniz'deki istikrar kaybolmayacak aynı zamanda Rusya ile olumlu seyreden ilişkiler de tersine dönebilecektir. Yani iki ülke arasında tarihin istisnai dönemlerinde nadiren yaşanabilen dostane ilişkiler, geçmişte olduğu gibi yine çatışma dönemine girebilecektir. Diğer taraftan Karadeniz'de üstünlük kurarak Rusya'yı kendi coğrafyasına mahkûm etmeyi başaran Batı'nın Türkiye'ye karşı tavrını ve bu yeni durumun yaratacağı sonuçları kestirmek de kolay değildir. TBMM'nin Türk topraklarının Amerikan askerleri tarafından kullanılmasına izin vermediği "1 Mart 2003" oylamasından itibaren ABD'nin genel olarak Türkiye'ye karşı olumsuz bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Bu gelişmeden sonra DAES'e karşı mücadelede Irak ve Suriye'deki Kürtlerle işbirliğini tercih etmesi, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ne silah ambargosunu kaldırması ve Yunanistan'da üsler kurması gibi hamleleri (Ergin, 2022a, s. 10) göz önünde bulundurulduğunda, Batı'nın Karadeniz'de üstünlük sağlaması halinde ABD'nin bu bölgede de söz konusu olumsuz tutumunu sürdürdürebileceğini tahmin etmek zor değildir.

Sonuç itibarıyla Montrö Sözleşmesi'nin Karadeniz'de kurduğu statü, bölgenin güvenliğini garanti altına alma konusunda kıyıdaş devletlerin lehine istikrarlı bir ortam yaratmaktadır. Bu nedenle mevcut statüyü değiştirebilecek girişimlerden uzak durulması, sadece Türkiye'nin değil kıyıdaş ülkelerin de yararına. Yakın dönemde, bu görüşün tersine adımlar atıldığını unutmamak gerekir. Bu kapsamda Romanya'nın ortaya attığı Karadeniz'de "NATO Daimi Deniz Gücü" bulundurma ve Ukrayna'nın Karadeniz'i "NATO Gölü"ne döndürme önerileri, hayata geçirilmesi halinde bölgedeki istikrar ve güvenliğin kaybedilmesi gibi riskli sonuçlar doğurabilir. Çatışmaya zemin hazırlayabilecek bu tip girişimler yerine Barry Buzan ve Ole Wæver'in adı geçen çalışmalarında belirttikleri gibi sözleşmeyle Türkiye'ye verilen "izolatorlük" görevinin başarıyla yerine getirilmesi neticesinde Karadeniz'de ortaya çıkan güvenlik ortamıyla birlikte yine Türkiye'nin öncülüğünde kurulan KGİGG ve KUH gibi tamamlayıcı güvenlik vasıtalarının devam ettirilmesinin hem Türkiye hem de bölgesel ve küresel sistem için daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Akdeniz, H. (2020). Değişen güvenlik konsepti ve güvenliğin yeniden kavramsallaştırılması. T. Sakman (Ed.), *Devlet doğasının değişimi: güvenliğin sınırları* (s. 63-80) içinde. TASAM Yayınları.

Akten, N., Ece, N. J., Oral, N. ve Kanbolat, H. (2011). *75. yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesi*. ORSAM Rapor No: 51.

Aliano, A. (2022, June 14). Is Russia exploiting a gap in the Montreux Convention?. [https:// www.Lawfareblog.com/russia-exploiting-gap-montreux -convention](https://www.Lawfareblog.com/russia-exploiting-gap-montreux-convention).

Aliano, Ad. and Spivak, R. (2022, April 25). Ukraine Symposium – The Montreux Convention and Turkey’s impact on Black Sea operations. <https://lieber.westpoint.edu/montreux-convention-turkeys-impact-black-sea-operations/>.

Altaş, M. (2022, 1 Mart). Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Kıyıdaş olan, olmayan bütün ülkeleri boğazlardan savaş gemisi geçirmemesi konusunda uyardık. [https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ disisleri-bakani-cavusoglu- kiyidas-olan-olmayan-butun-ulkeleri-bogazlardan-savas-gemisi-gecirmemesi-konusunda-uyardik/2518767](https://www.aa.com.tr/tr/gundem/disisleri-bakani-cavusoglu-kiyidas-olan-olmayan-butun-ulkeleri-bogazlardan-savas-gemisi-gecirmemesi-konusunda-uyardik/2518767).

Bakan, S. ve Şahin, S. (2018). Uluslararası güvenlik yaklaşımlarının tarihsel dönüşümü ve yeni tehditler. *The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences*, 4(2), 135-152.

Baylis, J. (2008). Uluslararası ilişkilerde güvenlik kavramı. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(18), 69-85.

Binnendijk, A. (2020). *Understanding Russian Black Sea power dynamics through national security gaming*. Publication of RAND Corporation.

Birdişli, F. (2017). *Teoride ve pratikte uluslararası güvenlik* (3. Baskı). Seçkin Yayınevi Yayını No:129.

Birgün (2022, 9 Nisan). Rusya'dan 'Montrö' açıklaması: Alternatifi yok. <https://www.birgun.net/haber/rusya-dan-montro-aciklamasi-alternatifi-yok-340695>.

Buzan, B. and Wæver, O. (2003). *Regions and powers: the structure of international security*. Cambridge University Press.

Buzan, B. (2016). *People, states & fear*. Publication of ECPR Press.

Coffey, L. (2020, February 6). The Black Sea Should be a US and NATO priority. <https://www.mei.edu/publications/black-sea-should-be-us-and-nato-priority>.

Coffey, L. and Kochis, D. (2021). *NATO Summit 2021: Black Sea strategy needed*. The Heritage Foundation Issue Brief No. 6087.

Coles, I. and Vtorygina, K. (2022, September 22). Ukraine prisoner exchange sparks

backlash in Russia. <https://www.wsj.com/articles/ukraine-prisoner-exchange-sparks-backlash-in-russia-11663851060>.

Çapraz, H. (2020). Turkish Straits in Turkish-Russian relations (From the end of the 19th century to the World War I). In A. Polunov and M. Tanrıverdi (Eds.), *Russia & Turkey bilateral relations in international context international conference book* (pp. 33-62). Publication of Union of Turkish World Municipalities..

Çolak, P. ve Hakyemez, C. (2020). NATO ve Karadeniz havzası: 2020. Ö. Tüfekçi (Ed.), *Karadeniz: 2020 gelişmeleri ışığında bölgesel değerlendirmeler* (s. 385-411) içinde. KTÜ-SAM Kitapları 1.

Delanoë, I. (2019). Introduction. In *Russia's Black Sea Fleet: Toward a multiregional force*. CNA Analysis.

Demir, S. (2012). Karadeniz'in güvenliğini yeniden düşünmek. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 35(35), 19-50.

Demiray, M. ve İşcan, İ. H. (2008). Uluslararası sistemde güvenlik kavramının değişimi ekonomik ve jeopolitik arka plan. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21,141-170.

Dermoyan, H. (2022, March 14). The Montreux Convention and the Turkish gateway to the Black Sea. <https://evnreport.com/politics/the-montreux-convention-and-the-turkish-gateway-to-the-black-sea/>.

Dettmer, J. (2022, February 3). NATO boosts Black Sea naval presence. https://www.voanews.com/a/europe_nato-boosts-black-sea-naval-presence/6201564.html.

Donmez, B. B. (2022, September 23). Russia-Ukraine prisoner swap another example of Türkiye's important role. <https://www.aa.com.tr/en/politics/russia-ukraine-prisoner-swap-another-example-of-turkiyes-important-role/2692815>.

Duman, S. (2021). Uluslararası güncel sorunlar bağlamında Ukrayna krizi ve Türkiye'ye etkileri. M. Okur, Y. Küçükler ve A. N. Ünalımsız (Ed.), *100. yılında Türkiye-Rusya ilişkileri ve Karadeniz* (s. 275-294) içinde. Akçağ Yayınları No: 1730.

Efe, H. ve Kızıl, M. (2018). Osmanlı'nın kuzey ve doğu politikası ve Rusya'nın "sıcak denizlere inme politikası" kapsamında şekillenen doğu sınırları. *KAÜİİBF Dergisi*, 9(17), 297-334.

Eissenstat, H. (2022, March 1). Turkey announced it would regulate warship access to the Black Sea. Does that change Russia's strategy?". <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/03/01/turkey-announced-it-would-regulate-warship-access-black-sea-does-that-change-russias-strategy/>.

Elekdağ, Ş. M. (2017). 81. Yılında Montrö Sözleşmesi'nin karşılaştığı güvenlik sorunları ve Sözleşmenin feshi ve tadili için girişimler vukuunda karşılaşılabilecek senaryoların analizi. *Avrasya*

İncelemeleri Merkezi Yayını Rapor No: 12.

Ergin, S. (2022, Temmuz 26). Tahıl koridoru anlaşması, Türkiye'nin Rusya ile denge politikasında elini güçlendirdi. *Hürriyet Gazetesi*.

Ergin, Sedat (2022a, Ekim 7). ABD, Türkiye ve Yunanistan üçgenindeki dengesizlik durumu. *Hürriyet Gazetesi*.

Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet ilişkileri ve Boğazlar meselesi*. Başnur Matbaası.

Fromkin, D. (2001). *A Peace to end all peace*. Publication of Henry Holt and Company, LLC.

Gheciu, A. (2008). *Securing civilization? The EU, NATO, and the OSCE in the post-9/11 world*. Broadcasting of Oxford University Press.

Goryanof, S. (2006). *Rus arşiv belgelerine göre Boğazlar ve Şark meselesi*. Ötüken Yayınları No: 633.

Güler, M. Ç. and Shakirova, A. (2021). *Deciphering Russia's 2021 national security strategy document*. SETA Perspective No: 67

Güçlü, İ. (2014). Uluslararası güvenlik ilişkileri ve stratejileri. F. M. Harmancı, M. Gözübenli ve C. Zengin (Ed.), *Güvenlik sektöründe temel stratejiler* (s. 331-347) içinde. Nobel Yayınevi.

Güvenç, S. (2023, 2 Nisan). NATO için bir sıklet merkezi olarak Karadeniz. <https://medyascope.tv/2023/04/02/serhat-guven-yazdi-nato-icin-bir-siklet-merkezi-olarak-karadeniz/>.

Hamilton, R. E. and Mikulska, A. (2021). *Russian-Turkish relations and their implications for the West*. Broadcasting of Foreign Policy Research Institute.

Hayatsever, H. (2022, 28 Şubat). Montrö devrede; Boğazlar, Rusya ve Ukrayna'ya kapatılacak. [https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/montro-devrede](https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/montro-devrede-bogazlar-rusya-ve-ukraynaya-kapatilacak-1911588) -bogazlar-rusya-ve-ukraynaya-kapatilacak-1911588.

ICG-International Crisis Group (2018). *Russia and Turkey in the Black Sea and the South Caucasus*. Europe Report N° 250.

Ilie, L. and Hovet, J. (2023, April 13). Kyiv calls for NATO to secure Black Sea, integrate Ukrainian defences. <https://www.reuters.com/world/europe/kyiv-calls-nato-secure-black-sea-integrate-ukrainian-defences-2023-04-13/>.

Isachenko, D. (2021). *Turkey and Russia: the logic of conflictual cooperation*. SWP Research Paper 7.

Kırdar, S. (2008). Conflict resolution in Georgia: An analysis applying the intractable conflict theory and the governmental politics model. *Perceptions*, 13(3), 51-71.

Kirişçi, K. ve Güvenç, S. (2021, July 20). Montreux Convention, at 85, needs tending for

US-NATO-Russia security and stability..<https://www.justsecurity.org/77524/montreux-convention-at-85-needs-tending-for-us-nato-russia-security-and-stability>.

Koçer, G. (2007). Karadeniz'in güvenliği: uluslararası yapılanmalar ve Türkiye. *Gazi Akademik Bakış*, 1(1), 195-217.

Kodaman, T. (2007). Soğuk Savaş sonrası Rusya'nın Karadeniz politikası. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3(3), 141-150.

Kuimova, A. and Wezeman, S. T. (2018). *Russia and Black Sea security*. Publication of SIPRI.

Kurt, S. (2015). NATO ve AB'nin Karadeniz bölgesine yönelik politikaları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 31(1), 403-419.

Kurt, S (2020). Karadeniz bölgesinin güvenliğine yönelik tehditlerin değişen doğası: asimetrik tehditler ve bölge güvenliğine etkileri. M. Okur, V. Aksoy, Y. Küçükler ve A. N. Ünalmiş (Ed.), *Jeostratejik ve jeopolitik açıdan Karadeniz* (s. 275-300) içinde. Akçağ Yayınları No: 1543.

LoN-League of Nations (1936). Convention regarding the regime of the straits. In *Treaty Series Volume CLXXIII 1936-1937* (pp. 213-241). Department of Public Information.

Meray, S. L. ve Olcay, O. (2020). *Montrö Boğazlar konferansı: Tutanaklar ve belgeler*. İş Bankası Kültür Yayınları.

Noi, A. Ü. (2023, Temmuz 13). 3 soruda - NATO Vilnius zirvesi. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/3-soruda-nato-vilnius-zirvesi/2944696>.

Oktay, E. G. (2006). Türkiye'nin Avrasya'daki çok taraflı girişimlerine bir örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(10), 149-179.

Oran, B. (1970). Türkiye'nin 'kuzeydeki 'büyük komşu sorunu' nedir? (Türk-Sovyet ilişkileri 1939-1970). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 25(1-Ayrı Baskı), 41-93.

Reach, C. (2020). The military role in Russia's Black Sea strategy. In *Russia, NATO, and Black Sea security* (pp. 47-73). Publication of RAND Corporation.

Richter, W. (2022). *NATO-Russia tensions: Putin orders invasion of Ukraine*. SWF Comment No 16.

Sanders, D. (2014). *Maritime power in the Black Sea*. Ashgate Publishing Company.

Sariyuçe, I. and Damon, A. (2022, March 1). How a 1936 Treaty could force Turkey to take sides in the Ukraine war. <https://edition.cnn.com/2022/02/28/middleeast/mideast-summary-02-28-2022-intl/index.html>.

Shlykov, P. (2018). Russian-Turkish relations in the wider Black Sea region: cooperation and competition. *Perceptions*, 23(2), 93-116.

Şener, B. (2014). Türk Boğazları'nın geçiş rejiminin tarihi gelişimi ve hukuki

statüsü. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(17), 467-493.

TASS (2023, April 13). Black Sea will never be NATO-controlled sea, says Kremlin. <https://tass.com/defense/1603687>.

TCC İB - Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı (2022, 1 Mart). Rusya-Ukrayna krizi sürerken Türkiye boğazlardan savaş gemilerinin geçişini engelledi. https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/detay/rusya-ukrayna-krizi-surerken-turkiye-bogazlardan-savas-gemilerinin-gecisini-engelledi.

Tebin, P. (2022, August 4). The New Naval Doctrine of Russia. <https://valdaiclub.com/a/highlights/the-new-naval-doctrine-of-russia/>.

Tulun, T. E. (2020). *The Montreux convention: A regional and global safety valve*. Center for Eurasian Studies (AVİM) Report No: 17.

UN (1945). *Charter of the United Nations and statute of the International Court of Justice*. Department of Public Information.

UN (1982). *United Nations convention on the law of the sea*. Department of Public Information.

Ünal, B. (2014). *Karadeniz'deki gelişmeler ve Türkiye*. BİLGESAM Rapor No: 62.

Yalçınkaya, A. (2017). Kuruluşundan günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(Özel Sayı), 1-16.

Yel, S. (2015). 1936 yılından sonra değişen dünya şartları, Rusya Federasyonu ve Türkiye arasında Boğazlar meselesi. İ. Kemaloğlu ve İ. Svistunova (Yay. Haz.), *II. çalıştay bildirileri kitabı* (s. 5-56) içinde. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Yurdusev, E.n (1999). Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar politikası. *Bellekten*, 63(237), 559-596.

Zanotti, J. and Thomas, C. (2022). *Russia's invasion of Ukraine: Turkey's response and Black Sea access issues*. Insigth of Congressional Research Service.

Weber, Y. (2017, April 12). Russia Black Sea Strategy: Restoring Great Power Status. <https://www.fpri.org/article/2017/04/russias-black-sea-strategy-restoring-great-power-status/>.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Covid-19 Pandemisi Bağlamında Refah Devletini Yeniden Düşünmek

Rethinking the Welfare State in the Context of the Covid-19 Pandemic

Barış KANDEĞER

Asst. Prof., Yüzüncü Yıl University, Faculty
of Economics and Administrative Sciences,
Department of Public Administration
Dr. Öğretim Üyesi, Yüzüncü Yıl
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Van/Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-9996-3813 / Email:
bkandeger@yyu.edu.tr

Cüneyt TELSAÇ

Phd. Student, Yüzüncü Yıl
University, Institute of Social Sciences,
Department of Public Administration
Doktorant, Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu
Yönetimi Bölümü, Van/Türkiye
ORCID-ID: 0000-0002- 4133-4846 /
Email: cuneyttelsac@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Kandeğer, B. and Telsaç, C. (2023). Rethinking the Welfare State in the Context of the Covid-19 Pandemic. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 297-316.

Kandeğer, B. ve Telsaç, C. (2023). Covid-19 Pandemisi Bağlamında Refah Devletini Yeniden Düşünmek. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 297-316.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 5 July/Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 17 August/Ağustos 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September /Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 297-316

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Barış Kandeğer, Cüneyt Telsaç).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Tarihsel olarak birçok afetler ve felaketler yaşayan insanlık tarihi, 2019 yılında Wuhan'dan dünyaya yayılan Covid-19 olarak tanımlanan bir pandemi ile birlikte yaşamın rutininde yeniden ciddi problemler yaşamaya başlamıştır. Bu problemin temelini teşkil eden pandemi küresel bir sağlık krizine neden olurken, bu kriz küresel düzenin egemen düşüncesi ve hâkim paradigması olan neoliberal politikaların ve onun taşıyıcı araçlarının pandemiye karşı cevap üretmekten oldukça uzak olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmıştır. Covid-19 pandemisi, başta sağlık hizmetleri olmak üzere en temel kamusal hizmetlerin piyasalaştırılmasının devletleri ve toplumları ciddi anlamda etkileyen sonuçlar üretmesi, refah devleti anlayışına duyulan ihtiyacı yeniden gündeme taşımıştır. Bu çalışma; 1980'lerle birlikte neoliberal düşüncenin ve politikaların dominant hale geldiği, minimal devlet yaklaşımı üzerinden piyasayı egemen kıldığı bir küresel sistem içinde ortaya çıkan Covid-19 pandemisinin, toplumsal yaşam alanlarında yarattığı tahribat üzerinden refah devleti anlayışının yeniden bir ihtiyaç haline gelmesi gerektiği savı üzerine bir analiz denemesi yapmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda; neoliberal yaklaşımın kamusal hizmet ve kamu yararı gibi değerler üzerinden biçimlenen kamucu politikalar yerine serbest piyasa ve bireysel çıkarı önceleyen düşünce ve politikaları etkin kılarak “eşitsizlikler” yaratmasının toplumlar üzerinde ciddi olumsuz etkiler oluşturduğu üzerine bir yaklaşım benimsenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, refah devleti, neoliberalizm, kapitalizm, küreselleşme

Abstract

History of humanity, which has historically experienced many disasters and disasters, has started to experience serious problems in the routine of life, with a pandemic defined as Covid-19, which spread from Wuhan to the world in 2019. While the pandemic causes a global health crisis; it also revealed that the dominant thinking and paradigm of the global order, neoliberal policies and carrier vehicles are far from solving the pandemic. The Covid-19 epidemic, the marketization of the most basic public services, especially health services, and the fact that it has consequences that seriously affect states and societies have brought the need for the understanding of the welfare state back to the agenda. This study is based on the destruction of social living spaces during the Covid-19 pandemic, which emerged in a global system where neoliberal thought and policies became dominant in the 1980s and dominated the market through the minimal state approach; it aims to make an analysis attempt on the argument that the welfare state understanding should become a necessity again. With this context is; an approach is adopted that the neoliberal approach's creation of “inequalities” by activating thoughts and policies that prioritize the free market and individual interest, instead of publicist policies shaped by values such as public service and public interest, have serious negative effects on societies.

Keywords : Covid-19, welfare state, neoliberalism, capitalism, globalization

Giriş

Dünyada yaşanmış olan büyük salgınların ve krizlerin büyük ölçekli siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimlere ve radikal dönüşümlere de yol açtığını, yeni politik, iktisadi ve toplumsal sistemlerin inşa edilmesine zemin hazırladığını tarihsel vakalar ortaya koymuştur. Avrupa’da 13-14. yüzyıllarda veba, 15. ve 16. yüzyıllarda çiçek hastalığı, 1918-1920 yıllarında dünyada baş gösteren İspanyol gribi gibi etkisi ve yoğunluğu yüksek olan salgınlar ve 1929 dünya ekonomik buhranı siyasal ve ekonomik olduğu kadar toplumsal değişim ve dönüşümler yaratmıştır (Duman, 2022, s. 8). Özellikle kapitalizmin krize girdiği dönemlerden biri olan 1929 ekonomik buhranı ile liberal/kapitalist devlet anlayışının yerine keynesyen politikalar eşliğinde refah devleti paradigmasının inşa edilmek istendiği bir dönem başlar. Refah devleti döneminin ekonomi politikaları keynesyen iktisat politikaları ekseninde biçimlenmiştir.¹ Keynesyen politikalarla devlet iktisadi dolayısıyla toplumsal hayatı istikrar ve uyum üretmeye çalışır. Bir yandan sosyal politikalar ve harcamalar üzerinden toplumsal denge sağlanmak istenmiş, öte yandan emek piyasasında tam istihdam hedefine ulaşmaya çalışılmış ve nihayetinde de fordist üretim sürecinin gerektirdiği yoğun üretim ve yoğun tüketim dengesinin sağlanmasına da katkıda bulunmuştur. Bu minvalde fordist üretim biçimi refah devletinin iktisadi temellerinden birini oluşturmuştur. Bu üretim biçiminin temel özelliği kitlesel üretiminin yapılması, yürüyen bant sisteminde işgücü verimliliğinin artırılması, yüksek istihdam düzeyine ulaşılması ve işsizlik ödenekleriyle talep yaratılması ve düzenli bir büyümenin sağlanmasıdır. Büyüme hedefi, yoğun üretim-yoğun tüketim dengesi sağlanarak gerçekleştirilmek istenmiştir (Aksoy, 2016, s. 55). Refah devleti paradigmasına geçiş ile birlikte devletin rol ve işlevlerinde yaşanan değişim iktisadi sistemi olduğu kadar toplumsal yapıyı da ciddi anlamda etkileyerek bir değişim ve dönüşümü gerçekleştirmiştir. Devletin birçok alanda fonksiyonel bir yapı kazanmasını önceleyen bu paradigmanın itici unsurlarından biri de ikinci dünya savaşının yıkıcı etkisi olmuştur. Dolayısıyla 1970’li yıllara kadar varlığını sürdüreceği bahsi geçen paradigma refah üretici, dağıtıcı, bölüştürücü ve kamusal hizmet sunucu kimliği ile fonksiyonel, kapasitesi ve etki alanları genişlemiş bir devleti zamanın koşulları içerisinde söz sahibi olma durumuna getirmiştir.

Covid-19 pandemisine karşı dünyanın pek çok ülkesinde kriz bağlamında uygulanması gereken politikalar, zamanında ve yeterince yapılamamıştır. Birçok ülke halk sağlığı alanında yeterli ölçüde tepki gösterememiştir. Dünya ölçeğinde

¹ Büyük Britanyalı İktisatçı John Maynard Keynes “*İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi (1936)*” isimli eserinde ekonominin her zaman tam istihdamda dengeye gelebileceğini, eksik istihdam da olabileceğini ifade ederek piyasanın “görünmez elini” reddeder. Böylesi bir durumda devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini vurgular. Devletin, yeni yatırımlar yaparak bir taraftan gelir sağlayıcı öte taraftan istihdam sağlayıcı rolüne işaret ederek kriz sonucunda işsiz kalanlara ve ekonomik krizden etkilenen geniş toplum kesimlerine refah devleti anlayışı çerçevesinde çeşitli sosyal yardımlarda bulunması gerektiğini belirtir.

gerçekleşen salgın birçok devleti çaresiz ve savunmasız bırakmıştır. Alınan tedbirler son derece yetersiz kalmış ve bu konuda yapılmaya çalışılan iyileştirmeler, toplumsal ihtiyaç ve beklentiler bakımından küresel veya ulusal ölçekte isteneni verememiştir. Pandemi koşulları içerisinde devletin esas rolüne ve uygulanan kamu politikalarına ilişkin yeni bir bakış açısı zorunlu hale gelmiştir. Bu noktada, refah devleti perspektifinden kamu politikalarının analizini yeniden değerlendirmek kaçınılmaz bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır (Bayırbağ, 2020, s. 39). Pandeminin ortaya çıkardığı meselelerle ilintili olarak; kamu sağlığına ilişkin politikaların devletin en temel görev alanlarından biri olduğu ve piyasalaştırılmayacağı savı güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümün temelinde, refah devletin kamucu/toplumsal olma halinin aşındırılarak piyasaya dayalı neoliberal devlet anlayışı ve yapısına dönüşen paradigma değişimi yer almaktadır. Neoliberal devlet anlayışı ekseninde kamusal nitelikli hizmetler piyasa aktörleri tarafından ticarileştirerek sunulmakta, kamu sağlığı hizmetleri de bu değişim karşısında ciddi bir mevzi kaybetmektedir. Bu çerçevede çalışmanın içeriği, amacı ve kapsamı; pandemi ile birlikte siyasal ve toplumsal alanda yaşanan sorunların temelinde varsayılan neoliberal düşüncenin ve politikaların olduğuna yönelik bir analiz ortaya koymak ve pandemiyle görünür hale gelen sorunların çözümünde refah devleti anlayışını yeniden düşünmek ve bu konuda yapılan tartışmalara katkı sunmaktır. Pandemiyle birlikte neoliberal politikaların üretmiş olduğu krizlere piyasa içinden bir çözüm üretilemediği, toplumları savunmasız ve çaresiz bıraktığı gerçekliğini vurgulamak, refah devletini yeniden düşünmek, üzerinde tartışmak ve birçok küresel krize karşı toplumları koruyacak ve toplumların ihtiyaç duyduğu temel kamu hizmetlerinin devlet tarafından sunulmasını sağlayacak bir devlet felsefesinin, yönetim anlayışının ve kamucu politikaların bir zorunluluk hali olduğuna dair bir çerçeve çizmeyi içermektedir. Bu çalışma, tarihsel bir bağlam içerisinde böyle bir zorunluluk haline işaret eden bir yaklaşımı ortaya koymayı denemektedir.

1. Refah Devletine Dair Olgusal Bir Çerçeve

Kapitalizmin neden olduğu durgunluklar, depresyonlar, dalgalanmalar, tekeller, işsizlik, toplumsal buhran, savaşlar ve sömürgecilik gibi sorun alanları devletin rolünün artmasına dolayısıyla refah devleti anlayışının benimsenmesine önemli ölçüde neden olan olgularla biçimlenmiştir (Arın, 2013, s. 380). Tarihsel konjonktürde bakıldığında, refah devletinin ortaya çıkışı ondokuzuncu yüzyılda yaşanan sınıf çatışmalarının derinliği ve yoğunluğu ile Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının sonuçları refah devletinin ortaya çıkmasının nedenlerini ve koşullarını yaratmıştır. Bu bağlamda, özellikle toplumsal düzlemde devlet, toplumun dezavantajlı kesimlerini, işçileri, mülksüzleri, tüketicileri korumak amacıyla sosyal politikalar üzerinden toplumsal istikrarı sağlamak ve sosyal çatışmaları azaltmak adına birçok işleve sahip olmuştur (Özalp, 2008, s. 107-108). İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ölçeğinde yaşanan değişimler özellikle sistemsel dönüşümler devletin değişen dünya düzenine göre yeniden biçimlenmesini gerekli ve zorunlu kılmıştır. 1945 sonrasında, devletin

fonksiyonlarında yapısal bir değişimin olması konusundaki tartışmalar yeni bir devlet paradigmasının kabul edilmesine yol açmış, savaşın yıkıcı etkisini bertaraf etmeye yönelik refah devleti (welfare state) anlayışı toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilecek bir paradigma olarak somut hale gelmiştir. Bu paradigma ile devlet müdahaleci, girişimci, düzenleyici ve yeniden dağıtımcı bir devlet olarak kamusal mal ve hizmetlerin üretilmesinde ve bölüştürülmesinde önemli bir aktör durumuna gelmiştir. Özellikle devletin sosyal adalet ve sosyal güvenlik konularında hizmet üretici işlevi ön plana çıkmış, üretimin yeniden bölüşümü meselesinde devletin egemen rolü ağırlık kazanmıştır (Kandeğer, 2016, s. 252).

Bu süreçte, birçok alanda politikaların üretildiği, hizmetlerin sunulduğu bir devlet yapısı söz konusudur. Yirminci yüzyıl kamusal harcamalarda ve niteliğinde önemli bir artışa sahne olurken, kamusal harcamaların bu denli genişlemesinin ve yoğunluğunun önemli nedeni kuşkusuz refah devleti kimliğidir (Pierson, 2004, s. 43). Refah devleti kapitalizm ve dahası kapitalist devletin krizlerine cevap verme arayışının bir sonucudur. Kapitalist sistemin ürettiği işsizlik, yoksulluk, gelir adaletsizliği ve güvencesizlik ciddi bir toplumsal yarılma yaratmıştır. Dolayısıyla refah devleti anlayışı, ortaya çıkan toplumsal yarılmayı telafi etmek adına geniş bir alanda hareket eden bir kimliğe sahiptir. Refah devleti, kapitalist ülkelerde sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan iktisadi problemler, artan toplumsal eşitsizlik ve güvensizlik karşısında devletin yaşanan kriz haline seyirci kalamayacağı ve müdahale etmesi gerektiği düşüncesiyle gelişmiştir (Durdu, 2009, s. 41). Bu eşitsizliklerin giderilmesinin en önemli aracı devlet tarafından yerine getirilecek olan sosyal hizmetlerdir. Refah devleti, temel sosyal hizmetlerin üretilip dağıtılmasında devletin birinci derecede sorumlu ve görevli olduğuna, toplumsal yaşamı bozucu durumlara karşı önlem alıcı olduğuna işaret eder (Özdemir, 2004, s. 21). Bu sorumluluk liberal ideoloji ekseninde ve kapitalist sistem içinde yaşanan eşitsizlik, yoksulluk ve yoksunluğun zayıflatılarak toplumsal düzen ve istikrarın sürdürülebilir olması adına devlete yüklenen tarihsel bir sorumluluk olarak kendi varlık alanını geniş bir düzlemde inşa eder.

Refah devleti, herkes için yeterli bir toplumsal refahı sağlamak ya da eşitsizlikleri gidermek, toplumdaki dezavantajlı kesimlerin görece yoksullaşmasına ve dışlanmışlığına çare olmak üzere gelirin yeniden dağılımı yönünde politikaları ve bu yönde hukuksal bir takım önlemleri uygulamak ihtiyacında kalmıştır. Bu amaçlarla refah devleti, özellikle 1940'lı yılların sonlarından 1970'li yılların ortalarına kadar ekonomik, politik, toplumsal yaşamda ve düşüncede kendisine duyulan ihtiyaca karşılık vermeye çalışmıştır (Özalp, 2008, s. 108). Refah devleti anlayışı ya da yaklaşımı genel anlamda; ekonomik etkinliği desteklemek, tam istihdamı sağlamak ve sürdürmek, yoksulluğu azaltmak, kaynakların yeniden dağıtımını sağlamak bir başka deyişle varsıldan yoksula yeniden dağılımı sağlayarak paylaşım eşitsizliğini azaltmak, sosyal dengeyi gerçekleştirmek ve toplumsal istikrar sağlamak gibi temel değerleri gerçekleştirmeye çalışır (Headey, Goodin ve Muffels, 1999). En temelde kamu iyiliğini ve çıkarını gerçekleştirmeyi amaçlayan refah devleti, bu anlamda sosyal 'adaleti'

öngören bir kimliğe sahiptir. Refah devleti kapitalizm, savaşlar ve doğal afetler gibi olguların, insanın ve toplumun yaşamı üzerinde oldukça aşındırıcı, yıpratıcı, yoksullaştırıcı ve yoksunlaştırıcı sonuçlarına karşı toplumsal ihtiyaçlara cevap vermek adına varlık kazanmış bir devlet anlayışını temsil eder. Bu devlet anlayışı, insanın varoluşsal koşullarını ve toplumun “ortak çıkarını ve refahını” gerçekleştirmek adına hareket ederek, sürdürülebilir bir siyasal ve toplumsal düzeni yeniden kurmaya yönelik sorumluluklar yüklenir. Bu düzeni kurucu araçlar en temelde sosyal politikalar ekseninde; sosyal güvenlik (yaşamı anlamlı devam ettirebilme güvencesi), sosyal yardımlar (aynı ve nakdi) ve sosyal hizmetler (eğitim, sağlık, konut) olarak kamu çıkarı, düzeni ve istikrarı adına devlet tarafından yerine getirilir (Kalaycı, 2014). Belirtmek gerekir ki, toplumsal istikrar ve uyumu sağlayıcı bir tutum olan sosyal yardımlaşmanın zayıflamasında özellikle sanayileşme ve onun ortaya çıkardığı toplumsal koşullar önemli olmuştur. Sanayileşme öncesi aile yapısı ve sosyal yardımlaşma anlayışı toplumsal uyumu sağlayıcı bir etki yaratırken, sanayileşme ile birlikte bu yapı işlemez hale gelerek toplumsal istikrarsızlık ve çatışmayı birlikte üretmiştir. Tam bu kesişme noktasında sanayileşmenin ortaya çıkardığı koşullar refah devletini doğurmuştur (Esping-Andersen, 2006, s. 40). Sanayi toplumunun yaşadığı sorunlar ve çelişkiler, başka bir deyişle kapitalizmin krizi ile birlikte bir ihtiyaç olarak varlık kazanan refah devletinin başlıca işlevi; piyasanın karşılayamadığı, karşılamak istemediği, çekince koyduğu toplumsal ihtiyaçları karşılamaktır. Bunun anlamı devletin, tam istihdamı sağlama, piyasanın karşılayamadığı kamusal nitelikli hizmetleri sunmaktır (Taylor-Gooby, 2004, s. 2).

Devlet eğitim, sağlık, barınma, sosyal güvenlik konularında düzenleyici, fon sağlayıcı, dağıtımçı/paylaştırmacı fonksiyonlarla yeniden biçimlenerek refah devleti adını almıştır. Refah devleti bir anlamda kaynakların ve fırsatların yeniden dağıtımını sağlayan bir devlet paradigması olarak tanımlanır (Pierson, 2004, s. 96). Bu minvalde devlet kaynak üretici ve dağıtıcı bir işlev üzerinden toplumsal kalkınmayı gerçekleştiren bir yaklaşım içerisinde daha “kamucu” bir çerçevede hareket eder. Bu bağlamda eğitim, sağlık, konut, sosyal güvenlik ve hizmetler refah devleti yaklaşımı içerisinde “kamusal” bir içerik taşır. Denilebilir ki Refah devleti tüm yurttaşlar için asgari bir bolluğun garanti edilmesine karşılık gelen bir devlet felsefesi içerir (Aksoy, 2016, s. 56).

2. Refah Devleti Versus Neoliberal Devlet

Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının yıkımları üzerine inşa edilmeye çalışılan ve 1970’li yıllara kadar gelişip olgunlaşan ve bu yıllar içerisinde toplumsal krizlere bir çözüm sunan refah devleti, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren birçok ülkede, yaşanan yönetsel ve mali krizlerin nedeni olarak yoğun bir tartışmanın odağı haline getirilmiştir. Tartışmaların odak noktasını devletin her alanda büyüyen yapısı, işlev ve fonksiyonları oluşturur. Özellikle sosyal harcamalardaki artış oranının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) oranındaki artıştan hızlı olduğu ve dolayısıyla bütçede meydana getirdiği problemler ve nihayetinde devleti oldukça genişleten etkisi olarak

gösterilmiştir (Powell and Hewitt, 2002, s. 41). Bu tartışmalar ve eleştiriler üzerine yerleşen neoliberalizm, 1980'lerle birlikte refah devletinin yaşadığı krizi fırsata çevirerek yeni bir neoliberal devlet felsefesini küresel aktörlere kabul ettirmeye muktedir olan bir paradigma haline gelir (Navarro, 1998, s. 609).

Neoliberalizmin öngördüğü temel yaklaşımlar; kamu işletmelerinin/varlıklarının özelleştirilmesi, ekonomi üzerindeki düzenlemelere son verilmesi, başka bir deyişle ekonomiye müdahale edilmemesi, ticaret ve sanayinin yani piyasanın liberalleşmesi, vergi oranlarında büyük indirimlere gidilmesi, işsizliği artırıcı bir etki yaratsa bile enflasyonu sıkı denetim altına almak için parasalcı önlemlerin uygulanması, başta sosyal harcamalar olmak üzere kamu harcamalarının azaltılması ve son kertede devletin küçültülmesidir (Steger, 2004, s. 65). Bununla birlikte, serbest piyasa koşullarının oluşturulması, piyasanın en iyi çözüm olduğu, rekabet eden girişimci bir devlet yapılanmasına gidilmesi gerektiği, özel sektör uygulamalarının kamuya transfer edilmesi, girdi esaslı bir yönetimden sonuç odaklı bir yönetime geçişin mümkün kılınması, performansa dayalı yönetim anlayışının tesisi, sözleşmecilik esasının gerekliliği, devletin ekonomide stabilizatör rolüyle yetinmesi ve dahası kürek çeken değil dümen tutan bir devletin inşa edilmesi üzerine bir sistemin kurulması gerektiğine yoğun bir vurgu yapılır (Eryılmaz, 2016, s. 97-98; Christensen, 2012, s. 3-4; Diefenbach, 2009, s. 894).

1980 öncesinin kamu yararı adına hareket eden ve birçok kamusal hizmet alanında sorumluluk üstlenen refah devleti anlayışından soyutlanan devlet paradigması, 1980'lerden itibaren neoliberal devlet paradigmasına dönüştürülerek bir anlamda devlet düzenleyici bir kimlik içerisinde politika uygulayan ve piyasanın rahat bir biçimde işlemesi için gerekli ortamı sağlayan görevli haline getirilmektedir (Kayıkçı, 2007, s. 170). Bu ekseninde, refah devleti paradigmasına karşı yoğun tonda liberal eleştiriler gündemdeki yerini alarak, liberal düşüncenin doğrularına işaret edilmeye çalışılır ve neoliberal bir paradigmanın düşünsel ve yapısal temellerine ilişkin yaklaşımlar sergilenmek istenir. Tam da bu noktada, neoliberal paradigma minimal ve etkin bir devlete işaret ederek refah devletine ciddi bir eleştiri getirir. Bu karşı çıkış üzerine inşa edilen neoliberal paradigma, devletin geniş bir alanda hizmet sunma yaklaşımının devleti ve yerine getirdiği hizmetleri verimsiz kıldığı, yüksek harcamalara, genişleyen yapısı içinde “hantal” bir yapıya dönüşmesine neden olduğu sıklıkla vurgulanır (Harvey, 2007, s. 2). 1980 öncesinin refah devleti hem örgütsel anlamda, hem de kaynakların kullanımında ciddi zaaf içerisinde değerlendirilmiş ve bu yapının oluşmasında en önemli “habis” olarak bu devlet anlayışı gösterilmiş, kamunun birçok alanda hizmet üreten ve sunan bir aktör olarak sistemin verimsiz hale gelmesinde “ana aktör” ilan edilmiştir. Bu çerçevede öncelikle devletin öngörülen sınırlara çekilmesi, “etkin ve verimli” hale getirilmesi, piyasa ile uyumlu olabilecek bir işlevselliğe sahip olması tüm hararetiyle savunulur (Kandeğer ve Telsaç, 2022, s. 155-156).

1980'lerde Amerika Birleşik Devletlerinde Ronald Reagan ve İngiltere'de Margaret

Thatcher'ın iktidarları döneminde etkin bir uygulama alanı bulan neoliberal devlet paradigması, devletin küçültülmesi ve devlet kurumlarının işletmelere benzer bir yapıya dönüştürülerek kamu sektöründeki etkinliğin ve verimliliğin yükseltilmesi için yeniden yapılanması, iktisadi değer üreten devlet işletmelerinin özelleştirilmesini hâkim politika haline getiren bir yaklaşımı ortaya koymuştur. Neoliberal politikalar; devletin ekonomiye müdahalesini reddeden, serbest piyasa ekonomisini yücelten, sermayenin küreselleşmesini, kamu harcamalarının ve çalışan kesimin ücretlerinin düşürülmesini, vergilerin azaltılmasını, devletin korumacı politikalarından vazgeçmesini, eğitimden sağlığa, barınma ve ulaşımdan sosyal güvenliğe varıncaya kadar toplumsal hizmetlerin birçoğunun piyasanın inisiyatifine bırakılmasını amaçlayan bir anlayışı kapsar (Duman, 2022, s. 26). Dahası 1980'li yıllardan itibaren devletin küçültülmesi söylemi ile etkin hale gelmeye başlayan küresel neoliberal politikalar; özelleştirme politikaları, uluslararası sermayeye yönelik engellerin kaldırılması, kapitalistleşmiş merkez ülkelerce kalkınma ve sanayileşme politikalarının kontrol edilmesi şeklinde somutlaşmıştır. Özelleştirme politikaları ile bir yandan devletin iktisadi varlıkları piyasa aktörlerine açılırken, öte yandan uluslararası kuruluşlar ve çok uluslu şirketlerin ulusal piyasaların kontrolünü ele alması sağlanmıştır. Nihayetinde, yaşanan bu durum sermaye birikim krizi içinde olan küresel sermayenin birikim krizini çözerken, gelişmekte olan ülkelerde krizlerin derinleşmesine, borçların artmasına ve yoksulluğun derinleşmesine ve küresel hale gelmesine neden olmuştur (Acar, 2017, s. 252).

Neoliberalizm ve bu yaklaşımla yakın bir perspektif içerisinde olan yeni sağ ideoloji, 1980 sonrası dönemde devlet paradigmasında yeni bir yaklaşımı ortaya koyarken özellikle devleti minimize edici, devletin rolünü yeniden tanımlayıcı, kamunun alanını daraltıcı, kapasitesini sınırlandırıcı ve işlevselliğini yeniden tanımlayıcı bir paradigmayı paket halinde dünyaya sunmaya çalışarak refah devletine karşı neoliberal devleti yaygın bir devlet anlayışı haline getirmek istemektedir. Yeni sağ düşünce bir anlamda batılı kapitalist ekonomilerin kendi uygulama ve dinamiklerinin doğurduğu bunalımları ve sonuçları açısından kitlesel olarak yaşanan siyasal ve toplumsal meşruiyet sorununu aşmaya yönelik bir işlevi de içermektedir (Görgün, 1996, s. 225). Bu süreçte Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) gibi küresel örgütler neoliberalizm ve küreselleşmeye uygun politika, program ve reçeteler uygulayarak ve ülkelere salık vererek bu paradigmanın küresel ölçekte hâkim bir yaklaşım ve uygulama haline gelmesine etki etmektedir. Fakat pandeminin küresel bir krize neden olması ve kriz karşısında küresel aktörlerin başta sağlık hizmetleri olmak üzere temel toplumsal hizmetleri önleyemediği, müdahalede geç kaldığı ve iyi yönetemediği gerçeğini göstermesi açısından önemlidir (Aslan, 2021, s. 1747).

Temel olarak piyasanın düzgün işlediği ve mümkün olduğu kadar toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılması gerektiği fikrine dayanan neoliberalizm, küreselleşmeyi başından bu yana devletin küçültülmesi söylemi ile birlikte

savunmaktadır. Devlete karşı piyasa fikrine dayalı bir gündemi oluşturan bu söylemin işaret ettiği ve karşı çıktığı devlet keynesyen sosyal refah devletidir. Ama devletin küçültülmesi ve yerini serbest piyasa ekonomisine bırakması üzerinden yürüten tartışmalarda karşı çıkılan esasında devlet değil, devletin sosyal tarafıdır. Amaç ise devletin sosyal politikalarından geri çekilmesidir (Güzelsarı, 2008, s. 38-39). Neoliberal politikaların devleti küçültme söyleminin ve politikalarının ardında çok net bir biçimde sosyal devlet anlayışının geriletilmesi anlayışı yer alır. Çünkü küresel dönemin nitelikleri ile de örtüşen “yeni” anlayışta devlet piyasaya müdahale etmemeli, sosyal alanlardan çekilmeli ya da sübvansane etmemelidir. Bu düşüncenin somut anlamı devletin küçültülmesi meselesine karşılık gelir. Bu bağlamda, devletin küçültülmesinin araçları özelleştirme, düzenleyici kurulların oluşturulması, yönetim yaklaşımı üzerinden ulusüstü ve/veya ulusötesi kurumların/şirketlerin hizmet üretici güçler haline gelmesidir. Sermayenin önünde engel olarak görülen refah devleti bu süreçte “bypass” edilmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde bir taraftan ulusüstü ve/veya ulusötesi kurumlara/şirketlere yetki devri ile alan açan reformlar reçete edilmekte, öte yandan kamu hizmetlerinin özel sektöre transferi öngörülmektedir (Kandeğer ve Telsaç, 2022, s. 166-167). Devletin hizmet üretmesi ve sunması, yatırımların, kaynakların etkin ve verimli yapılması/kullanılması konusunda ciddi sorunlar ürettiğine dikkatler çekilerek, yatırım alanlarının ve de kaynakların kullanım alanlarının özel şirketlere açılması düşüncesine çokça vurgu yapılır. Bu minvalde refah devletinin toplumsal talepleri artıran, ekonomide önemli bir yer kaplayan, geniş bürokrasiyle sermaye akışını yavaşlatan yapısını değiştirmek ve nihayetinde küreselleşen sermayenin önündeki engelleri ve sırtındaki yükleri ortadan kaldırmak söz konusu edilir (Baltacı, 2004, s. 360).

Neoliberalizm düşüncesi ve küreselleşmenin etkileri ile birlikte eleştiri konusu yapılan ve kendi içerisinde yaşadığı krizlerle birlikte sert tartışmaların odağı haline getirilen refah devleti ve onun krizi, sosyal harcamaların milli gelir içindeki payının sürekli büyümesiyle ilişkilendirilmiş, bu büyümenin de verimsiz bir yapı oluşturarak gittikçe karşılanamaz bir hal aldığı ve ülkelerin rekabet güçlerini olumsuz etkilediği tezi yaygın olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla devlet harcamalarındaki yoğunluğun ve yükselişin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri tartışmaların odağı haline getirilmiş, özellikle sosyal refah devleti harcamalarının sürdürülebilmesindeki imkânsızlıklar bağlamında, bu harcamaları sınırlamak ve gelirleri artırmak yönünde yeni reform arayışlarını gündeme taşımıştır (Özaydın ve Öztürk, 2020, s. 208). Bu minvalde, eleştirilerin odak noktası ve temel amacı devletin refahı finanse etme ve sağlama kapasitesi ve refah sunumuna yönelik talepleri etkileyen unsurlarla ilişkisidir (Gooby, 2001, s. 15). Dolayısıyla liberaller refah devletinin yaşadığı sorunları ve kriz alanlarını köpürterek “kötülüklerin” adresi olarak refah devletini gösterirken, bu sorunlardan ve kriz alanlarından çıkmanın adresi serbest piyasa olarak gösterilmektedir. Bu süreçte serbest piyasanın varlığını ve yaşam alanını güvenceye alabilecek bir devlet inşası tüm gücüyle kendini ortaya koymaktadır. Bu açıdan,

1980'ler neoliberal devleti inşa edecek araçlar olarak küreselleşme, yeni sağ düşünce, yeni kamu yönetimi ve yönetim gibi yaklaşımlar ve yapısal uyum politikaları ile kapsayıcı ve kuşatıcı bir paradigmanın tamamlayıcı unsurları haline gelmektedir.

Neoliberal ve yeni sağ ideoloji 1980 sonrası dönemde devlet paradigmasında yeni bir yaklaşımı ortaya koyarken, bu ekseninde devleti minimize edici, devletin rolünü yeniden tanımlayıcı, kamunun alanını daraltıcı, kapasitesini ve işlevselliğini sınırlandırıcı bir paradigmayı dünyaya sunmuştur. Bu düşünce, devletin "hantallığı" eleştirisi üzerine meşruiyet alanını inşa ederken, devletin birçok hizmet alanında yetersizliğinden ve etkisizliğinden hizmet üretmediğini baskın bir söylem haline getirmiştir. Bu doğrultuda küreselleşmenin etkisi ve yeni sağ düşüncenin de uyumlu birlikteliği ile neoliberal devletin etkinlik kazanması ve yaygınlaştırılması küresel ölçekte hız kazanmıştır (Kandeğer ve Telsaç, 2022, s. 166).

3. Covid 19 Pandemisi ve Neoliberalizm Ekseninde Refah Devleti Bir Zorunluluk mudur?

Neoliberalizm ve küreselleşmenin dayattığı en temel yaklaşımlarından birisi, ekonomik faaliyetlerle birlikte geleneksel kamu hizmetleri olan eğitim ve sağlık dâhil birçok toplumsal hizmetlerin piyasa içinden üretilmesi ve satılması konusundaki yaklaşım olmuş ve dünyada yaygınlık kazanmıştır. Bu durum refah devletinin yerine 1980'lerle birlikte neoliberal bir devlet anlayışının egemen olmasıyla sonuçlanmıştır (Sallan Gül, 2004). Bu açıdan, Covid-19 salgınıyla toplumların yaşadığı kitlesel krizi kapitalizm ve neoliberal politikalarla birlikte düşünmek gerekir. Zira kapitalizm ile yakın bir ilişki ve ortak zemini kurucu unsurlara sahip olan neoliberalizm, sosyal güvenlik, halk sağlığı ve eğitim gibi önemli alanlarında ürettiği zayıflıkları ve bütün toplumlarda yaşanan eşitsizlikleri görünür hale getirmiştir (Başaran Lotz, 2021, s. 118). Sağlık ve sosyal güvenlik sistemlerinin özelleştirilmesi gerektiğine yönelik bir yaklaşım içerisinde olan ve bunu önceleyen neoliberalizm, sağlığın kamuyu ilgilendiren bir mesele olmadığını aksine bireysel bir mesele olduğu düşüncesini hâkim kılmıştır. Bu durum, devletlerin sağlık harcamalarını azaltıcı politikaları benimsemesine ve dolayısıyla sağlık ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmasına neden olmuştur (Başaran Lotz, 2021, s. 123). Pandemi sürecinde devletlerin sağlık sorunlarıyla etkin mücadelede yetersiz kalmasının önemli bir nedeni olan, 1980'lerle birlikte yoğun bir biçimde uygulanan ve temelde sermayenin sınıfsal çıkarlarını toplumsal çıkara önceleyen neoliberal politikalar, nihayetinde sağlığı bir meta haline dönüştürerek rant aracı haline getirmiş, daha fazla kar sağlayıcı alanlara özellikle teknoloji olmak üzere kendisini yeniden üretecek alanlara yatırım yapmasından dolayı başta aşı olmak üzere koruyucu ve önleyici sağlık hizmetlerinin öncelik olmaktan çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır (Duman, 2022, s. 9).

Covid-19 pandemi krizi, devletlerin rol ve işlevlerinin tedricen daraldığı, devlet dışı aktörler, ulusüstü ve/veya ulusötesi örgütlerin devlet egemenliği kavramını

geçersiz kıldığı yönündeki liberal paradigmanın ne derecede kırılğan ve realiteden uzak olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır (Valiyeva, 2020, s. 392). Neoliberal politikalar sonucunda toplumdaki sınıflar arasında eşitsizliğin artması ve yakıcı bir hal alması, yirmibirinci yüzyılda yeniden sosyal adalet kavramının sorgulanmasına neden olurken, özellikle pandemi gibi küresel bir krizin ülke ve sınıf ayrımı yapmaksızın tüm insanlığı tehdit edici noktaya ulaşmasında liberallerin ve küreselleşme savunucularının da tahmin edemeyeceği bir sonuç yaratmıştır. Her ne kadar yaşanan salgın bir sınıf ayrımı yapmasa da, yaşanan bu süreçte risklerden en fazla etkilenen toplumsal gruplar kırılğan ya da dezavantajlı gruplar olarak tanımlanan yaşlılar, engelliler, çocuklar, kadınlar, işsizler, güvencesizler vb. olmaya devam etmektedir (Bulgurcuoğlu ve Küçükarslan, 2021, s. 72; Kara, 2020, s. 31). Neoliberal politikalarla birlikte en temel kamusal hizmetlerden biri olan sağlığın özelleştirilmesi, toplumsal tabakaların özellikle de dezavantajlı kesimlerin bu hizmetlerden yeterince yararlanamaması sonucunu doğurmuştur. Salgın insanların en temel hakkı olan sağlık hizmetlerinin kamu tarafından, kamu yararı ve halk sağlığı ilkesiyle sunulması ihtiyacını tüm sonuçlarıyla göstermiştir.

Covid-19 ve ürettiği sorun alanları, serbest piyasaya atfedilen “görünmez el” üzerinden kendi kendini yönetmesi ve sorunlarını kendi içinde çözmesi gerektiğine olan inancı sarsmış, beklenen doğal sürecin ve/veya düzenin devlet müdahalesi olmaksızın işlemeyeceği gerçeğini tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştur. Özellikle pandemi krizi, neoliberal yaklaşımın salgın ile ortaya çıkan problemleri çözmeye konusunda başarısız olduğunu göstermiş ve 1980’lerden günümüze kadar minimal devlet anlayışına olan inanca büyük bir darbe vurmuştur (Nuroğlu ve Nuroğlu, 2021, s. 180). Bu pandemi, başta sağlık hizmetleri olmak üzere temel kamu hizmetlerinin piyasa güçleri tarafından etkinlik, verimlilik, kaynakların optimal kullanımı vb. yaklaşımlar çerçevesinde yerine getirilmesi gerektiğine yönelik söylemlerin sorunlar karşısında yetersiz kalarak zafiyet doğurduğunu, kamu yararı ilkesinin göz ardı edilerek özellikle dünya ölçeğinde toplum sağlığının korunması ve sürdürülebilir kılınması konusunda ciddi handikaplar ortaya çıkardığını göstermiştir. Yaşanan salgın ile birlikte ortaya çıkan koşullar, devletin esas rolüne ve uygulanan kamu politikalarına bilhassa sosyal politikalara ilişkin yeniden düşünmeyi zorunlu kılmıştır. Birleşmiş Milletlerin Covid-19 pandemisi ile ilgili raporunda; yoksulluğun artarak derinleşmekte olduğuna, sağlık ve bakım hizmetlerinde ciddi problemlerin yaşandığına, eğitim ve çalışma koşullarında ortaya çıkan zorluklar ve artan yüklerin varlığına, sosyal sigorta ve sosyal yardımlar konusunda toplumların yaşadığı yoksunluklara ve sıkıntılara vurgu yapılmıştır. Özellikle dezavantajlı kesimlerin Covid-19 karşısında savunmasız kaldıklarına ve yaşadıkları derin problemlere temas edilmiş, küresel aktörlerin eşgüdüm ve dayanışma içerisinde acil olarak yapmaları gerekenlere dikkat çekilmiştir (UN, 2020).

Covid-19 ile birlikte, dünya ölçeğinde birçok devlet benimsemiş olduğu neoliberal devlet paradigması ile toplumun birçok kesiminin yaşamış olduğu politik, ekonomik,

sağlık, eğitim ve güvenlik gibi sorunları çözememiş, dahası ulusal ve uluslararası yoksulluk, eşitsizlik ve adaletsizlik gibi temel sorunlar bu süreçte daha fazla göz ardı edilmiştir. Pandemi dünyanın pek çok ülkesinde ciddi sorunlar üretmiştir. Dolayısıyla gelişmiş ülkeler de bu sorunlardan paylarını almıştır. Her ne kadar bu ülkelerde pandemiden büyük ölçüde dar gelirli gruplar etkilenmiş olsa da, geniş toplum kesimleri de bu krize maruz kalmıştır. Bu çerçevede pandemi sistemin işleyişinde ciddi problemler üretmiş, toplumsal düzeni istikrarsızlaştırmış, aynı zamanda eşitsizleri daha da derinleştirmiştir (Özgültekin, 2022). Gelişmiş batılı ülkelerde sağlık hizmetlerinin kamusal hizmet alanından çıkarılarak özel hizmetler alanına aktarılmasının toplumsal sonuçları oldukça ağır olmuştur. Kuzeyin gelişmiş ülkelerinde özellikle ABD, İngiltere, İspanya, İtalya gibi ülkelerde benimsenen ve yaygınlaştırılan neoliberal politikalar, sağlık hizmetlerinin ne kadar yetersiz olduğunu ve halk sağlığı problemini derinleştirdiğini görmek açısından dikkate değerdir (Tuna, 2021, s. 337; Başaran Lotz, 2021, s. 127). Covid-19 pandemisi, bütün ülkelerde toplumların ihtiyaç duyduğu sağlık ve refah sisteminin yetersiz olması ve iyi işleyen küresel sağlık kurallarından yoksunluk ve sağlığın korunmasına ilişkin dünya ölçeğinde etkin koordinasyonun olmamasından dolayı, ekonomik ve sosyal maliyetleri açık bir biçimde görünür kılmıştır. Dolayısıyla en temel insan haklarından biri olan sağlık hizmetleri piyasacı bir anlayışla değil, kamu yararı anlayışıyla ve temel bir hak ilkesiyle hükümetler tarafından sunulmalı ve finanse edilmelidir (Lucchese ve Pianta, 2020).

Pandeminin toplumsal yaşamın geniş bir alanında ürettiği gerçeklikler, neoliberal yaklaşım ile oldukça yaygınlaşan ve kabul edilen “kamu kötüdür özel iyidir” mottosunun toplumun geniş kesimleri için geçerli ve tutarlı bir önerme olmadığını bir kez daha göstermiştir. Zira bireysel refahın toplumsal refaha karşılık geldiği ve onu ürettiği iddiasının pandemi sürecinde bir kez daha boşa çıkarak aslında neoliberalizmin toplumsal refahı ve kalkınmayı sağlamadığı, aksine sosyal eşitsizliği ve sınıfsal kutuplaşmayı artırdığı, yoksulluğu derinleştirdiği, servet ve gelir adaletsizliğini körüklediği bir sonuç üretmiştir (Duman, 2022, s. 13). Covid-19 pandemisi tüm dünyaya, etkinlik ve verimlilik ürettiği iddia edilen serbest piyasa düzeninin toplum kesimlerinin yararına çözüm üretmediği ve yapısal sorunları çözücü araçlara sahip olmadığı, toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasında bir çözüm alanı oluşturmadığı ve sunmadığını bir kez daha ortaya koymuştur. Dahası salgının sonuçları, neoliberal politikaların toplumsal ve sınıfsal eşitsizlikleri daha fazla derinleştirdiği ve dolayısıyla devletin yeniden sahaya inmesi gerektiğini, serbest piyasa aktörlerinin çeşitli nedenlerle yapamadığı kamusal hizmetlerin ve/veya yatırımların devlet tarafından yerine getirilmesine duyulan ihtiyacı görünür kılmış (Yeşilyurt, 2020, s. 299), refah devleti anlayışına ve araçlarına dair bir ihtiyacı derinden hissettirmiştir. Bu minvalde, refah devletinin en önemli amacı sosyal politikalar ve bu politikaların en önemli aracı ise sosyal yardımlardır. Bunun anlamı, devletin yurttaşların asgari yaşam ihtiyaçlarını sosyal yardımlar aracılığıyla

karşılması ve alım güçlerini belli bir seviyede tutarak ekonomideki talebin canlı kalmasını sağlamasıdır (Özkır, 2022, s. 26). Oysaki neoliberal yaklaşım, devletin mümkün olduğunca minimize edilerek etkin ve verimli devlet kimliğine dönüştürülmesi düşüncesini egemen kılmak isterken, bu düşüncenin perde arkasında kamusal hizmetlerin piyasacı bir düzen içerisinde üretilmesinin zemini oluşturulmaya çalışılır. Dolayısıyla devletin sosyal politikalarından geri çekilmesini amaçlayan bir anlayış söz konusudur (Güzelsarı, 2008).

Neoliberalizmin piyasacı mantığı, sermayenin lehine olabilecek bir biçimde toplumun farklı kesimleri arasında yarattığı paylaşım sorununu derinleştirmektedir. Güllalp'e göre Covid-19 kapitalizmin nihai krizidir. Pandemi kapitalizmin krizini derinleştiren bir etki yaratmıştır ve kapitalist sistemi özünden sarsmıştır (Güllalp, 2021). Bu minvalde kapitalizmin birikim mantığı ve işleyişi, toplumsal alanda sosyal eşitsizlikler yaratarak varsıllar ile yoksullar arasındaki servet ve gelir dağılımında adaletsizliklerin artmasına neden olurken, savunmasız toplum kesimlerinin borçlanarak ekonomik krizlere maruz kalmasına ve nihayetinde işsizlik, enflasyon ve yoksulluğun derinleşmesine yol açmaktadır. Dünya ölçeğinde birçok devlet neoliberal politikalarla ciddi krizler yaşarken, bu krizler özellikle toplumun dar ve sabit gelirli kesimlerini etkilemekte, bu kesimlerinin bir yandan alım güçlerini düşürürken öte yandan vergi yüklerini arttırmaktadır. Neoliberal politikalar, sermayenin karşısında yer alan toplumsal sınıfların alacakları sosyal refah payında hissedilir bir düşüş yaratırken, devlet tarafından sübvans edilen hizmetleri de geriletmektedir (Duman, 2022, s. 12). Neoliberalizm, bireysel çıkarı kamu çıkarının önünde bir değer addederek, bu değeri piyasa ile bütünleştirme amacıyla bir politika demeti önermektedir. Neoliberal düşünce, refah devletinin uyguladığı serbest piyasa karşıtı politikaların, yüksek kamu harcamalarının kapitalist düzenin işleyişini zayıflattığını, bundan dolayı başta sosyal harcamalar olmak üzere kamu harcamalarının azaltılmasına, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine ve devlet müdahalesinin sınırlandırılmasına yönelik bir yaklaşımı temsil eder (Holden, 2003, s. 306). Dolayısıyla neoliberal düşünce, devletin kamucu bir başka ifadeyle toplumcu rolü yerine piyasanın alanını açan ve bu alanın etkin ve verimli işleyişini sağlayacak bir rol edinmesini mümkün kılan araçları inşa etmenin yoğun çabası içindedir. Bu çaba 1980'li yıllardan itibaren günümüze kadar gelen süreçte, sermaye dışında özellikle gelirden ve/veya refahtan sınırlı pay alan dezavantajlı kesimler üzerinde aşındırıcı bir etki yaratmaktadır. Neoliberal politikaların toplum kesimleri üzerindeki olumsuz etkilerini zayıflatabilmek ve toplumun farklı kesimleri arasında denge sağlayabilmek için refah devleti anlayışına bugün çok daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır.

Fakirlikle mücadele, doğal eşitsizliklerin giderilmesi, fırsat eşitliğinin temini ve hayat standartlarının yükseltilmesi, gelir dağılımında adaletin sağlanması, sosyal barış ve dengenin temin edilmesi ve sosyal dayanışma, ekonomik istikrarın, büyümenin ve etkinliğin sağlanması, kalkınmanın gerçekleştirilmesi gibi amaçları olan refah devleti (Erdal, 2012), toplumda var olan yoksulluğu, yoksunluğu, eşitsizliği, paylaşım

sorununu çözebilecek, toplumsal istikrar ve dengeyi kurabilecek politikaların üretilmesinde ve uygulanabilmesinde tarihsel birikime sahiptir. Ayrıca piyasacı güçleri kontrol edecek ve düzenleyecek bir yaklaşıma duyulan ihtiyaç bu devlet anlayışını dikkate değer kılmaktadır. Bu yaklaşım, piyasacı güçleri düzenleyerek toplumsal eşitsizliği bertaraf edebilecek ve yeniden paylaşımı mümkün kılabilen fonksiyonlara sahiptir. Bu ekseninde, refah devleti ya da sosyal devlet, piyasacı güçleri üç fonksiyon üzerinden düzenleyerek organize edebilmektedir. Bu fonksiyonlar; (1) piyasanın imkânlarından fayda elde edemeyen birey ve ailelere asgari bir gelirin garanti edilmesi, (2) işsizlik, hastalık ve yaşlılık gibi sosyal risk üreten sorunlara karşı sosyal yardım ve hizmetlerin sunulması ve (3) ayırım yapılmaksızın bütün yurttaşlara iyi bir yaşam standardının sağlanmasıdır. Bu fonksiyonlar refah/sosyal devletin temel özelliklerini yansıtır (Briggs, 1961, s. 228).

Bu bağlamda, refah devleti anlayışının bütün devletler ve toplumlar için bir gereklilik ve zorunluluk hali, dahası toplumsal barış, uyum ve istikrar için neden önemli olduğunu daha iyi anlamak adına iki çalışmanın sonuçlarına bakmak, refah devleti meselesinin anlaşılması açısından önemli doneler vermektedir. Bu bağlamda, Brady'nin (2005) 1967-1997 dönemi içerisinde 18 batı ülkesinin refah devleti ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelediği çalışması bu açıdan önemli sonuçlara sahiptir. Özellikle çalışma; sosyal ücretler, kamu sağlık harcamaları, sosyal güvenlik transferleri, kamu istihdamı ve askeri harcamalar gibi parametreler üzerinden anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını analiz etmiştir. İlgili çalışma sonucunda, kamu sağlık harcamaları ve sosyal güvenlik transferlerinin ve sosyal ücretlerin yoksulluğu azaltıcı etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kamu istihdamı ve özellikle askeri harcamalarının ise yoksulluk üzerinde olumlu bir etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır. Buna karşın denilebilir ki, dolaylı olarak askeri harcamaların gelir ve refah üzerinde aşındırıcı etkisi ile birlikte yoksulluğu artırıcı bir sonuç üretme olasılığından söz edilebilir. Bir başka çalışma ise Taydas ve Peksen'in (2012) ülkeler arasındaki veriler baz alınarak 1975-2005 dönemini kapsayan çalışmasıdır. Bu çalışmada; refah devleti ile sivil çatışma arasındaki ilişkiye dair bir analiz yapılarak, refah devleti uygulamalarının sivil çatışmayı azalttığı dolayısıyla toplumsal barışa katkı sunduğu sonucuna varılmıştır. Özellikle, eğitim, sağlık ve sosyal güvenliğe yapılan yatırımların yoksulluk ve eşitsizliği azaltıcı bir etkisinden dolayı toplumsal istikrarı ve dengeyi sağlayıcı, toplumsal barışı inşa edici sonuçlar ürettiği vurgulanmaktadır. Covid-19 krizi açıkça bir gerçeği ortaya koymuştur. Bu gerçek; kapsamlı ve kuşatıcı bir biçimde uygulanan neoliberal politikaların toplumsal refahı ve kalkınmayı sağlamaktan ziyade, toplumsal ve sınıfsal eşitsizliği ve kutuplaşmayı artırdığı, yoksulluğu derinleştirdiği, servet ve gelir adaletsizliğini körüklediği, dahası sosyal politikaların toplumsal barış, istikrar ve uyum sağlayıcı işlevini zayıflatan bir düzen kurduğu gerçeğini bir kez daha göz önüne sermiş, yeni toplumsal ihtiyaçlara uygun yeni(den) bir refah devletine olan gereksinime kapı aralamıştır.

Refahın yeniden üretilmesi ve dağıtılması adına devletin yeniden dağıtımcı

kurumsal bir kimliğe sahip olması gerekmektedir (Gümüş, 2020, s. 102). Bunun için de minimal devlet modelinin yerine refahın toplumsallaşmasını mümkün kılabilcek bir devlet yapısının varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Liberallerin 1970'lerde refah devletine getirdikleri eleştiriler dikkate alındığında; bu yapılanmanın devletin her alanda söz sahibi olmasına imkân vermeyecek ve söz sahibi olabilecek imkân ve koşulları yaratmayacak bir kapsamda ve içerikte yapılmalıdır. Zira liberallerin refah devletine yönelttikleri eleştirilerin odak noktasında refah devletinin kaynaklarda verimsizliğe neden olduğu, etkin olmayan ve verimsiz bir yönetim işleyişine yol açtığı, dahası hantal bir devlet ve bürokrasi yapısı ürettiğine yönelik eleştirilerine bir kez daha imkan tanımaksızın kamusal hizmetlerin etkin ve verimli sunulabilecek ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir kurumsal kimliğe sahip olması bir zorunluluk haline gelmektedir. Bu zorunluluk hali, toplumsal çıkar/ortak iyi için üzerinde yeniden düşünülmesi gereken bir ortak paydaya denk düşmektedir.

Sonuç

Devletler ve yönetimler açısından, kriz zamanlarında karar verme, pandeminin ilerleyişine ve güncel durumuna ilişkin tepki verme yeteneği ve toplum için kritik önem arz eden hizmetleri sürdürmek oldukça önemlidir. Bu gerçeklik neoliberal politikalarla birlikte kendisini her geçen gün, her alanda daha fazla hissettirmektedir. Küreselleşen dünya neoliberal politikaların, yaklaşımların arzusu ve baskısı etrafında şekillenmektedir. Refah/sosyal devletin içinin boşaltıldığı ve anlamsızlaştırıldığı bir dünya düzeni içinde Covid 19 tüm hışımıyla ilerleyerek dünyanın kâbusu olmuştur. Üretim zincirinin ve temel tedariklerin bazı büyük şirket ve menşee ülkeler eliyle yapılmasını pandemi sürecinde nasıl bir kaosa neden olduğunu görmek mümkündür. Özelleştirilen kurumlar, azalan kamusal hizmet alanları, piyasaya aşırı duyarlı devlet mekanizmaları mevcut krizi daha da derinleştirmiştir. Tüm bu gelişmeler kamu politikaları ve devletin esas rolüne ilişkin tartışmaları yeniden gündeme taşımaktadır.

Neoliberal politikalar ve piyasa eksenli devlet reformları, yakın dönemde adlandırırken en sık kullanılan ifadeler olmaktadır. Neoliberalizm etrafında şekillenen dönüşümün temel mesajı; devlet ve kamu politikalarında ortaya konan bir dizi "yapı-sökümcü" reformların yürürlüğe konması olmuştur. Adı geçen yapı-sökümcülüğün siyasal kaynağı ise refah devleti politikalarına duyulan tepkilerden oluşmuştur. Covid 19 pandemisinin mevcut toplumsal meseleleri derinleştirerek hız kazandırdığı açıktır. Geline nokta, halkın salgın şartlarında ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılamak ve sorunlarını çözmek için gerekli kaynakların neoliberal paradigma çerçevesinde üretilmesi ve sunulması son derece güçtür. Zira bu paradigmanın mottosu olan "minimal devlet" anlayışı devletin kamusal rolünü ve işlevini değiştirmiş, piyasa ile uyumlu bir devlet kimliğini dayatmıştır.

Pandeminin önemli sonuçlarından birisi kuşkusuz neoliberal politikalar ile piyasaya terk edilen sağlık hizmetlerinin ihtiyaca cevap verebilecek, tedavi edecek ve koruyacak imkân ve araçlardan yoksun kalmasıdır. Bu sonucun ortaya çıkmasında

temel kamusal hizmet olan sağlık hizmetlerinin satın alınabilir bir “meta” haline getirilmiş olmasıdır. Neoliberalizm, toplumsal ihtiyaçların serbest piyasadan karşılanması gerektiğine dair yaklaşımın gerekçesini etkinlik, verimlilik, kaynakların optimal kullanımı üzerinden üretirken, kamusal hizmetlerin kamucu yaklaşımla yerine getirilmesinin imkanlarını ortadan kaldıran bir düzen inşa etmiştir. Oysaki pandeminin ve neoliberal politikaların ürettiği sonuçlara bakıldığında; piyasanın ortaya çıkardığı çelişkileri, eşitsizlikleri bertaraf edecek ve toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilecek bir devlet kapasitesine ve kamucu politikalara yeniden ihtiyaç vardır. Bu bağlam üzerine oturacak güçlü bir refah devleti kimliğini inşa etmek gerekmektedir.

Devletler açısından Covid-19 pandemisinin başta sağlık olmak üzere ürettiği birçok sorun tüm boyutlarıyla göstermiştir ki, devlet kapasitesi olağanüstü durumlarda devletin müdahale edebilme, kontrol altına alabilme ve çözüm sunabilmesiyle doğrudan ilintilidir. Kuşkusuz devlet kapasitesi, devletin üstlendiği sorumluluklar ve yerine getirdiği hizmetlerle doğru orantılıdır. 1980 öncesinde refah devletinin kapasitesi, birçok toplumsal meselelere karşı geniş bir politika uygulama düşüncesiyle biçimlenmiş ve genişlemiş bir yapıyla somutlaşırken, 1980 sonrasında devletin küçültülmesini, minimize edilmesini savunan neoliberal devlet anlayışında bu kapasitenin oldukça sınırlandığı bir yapı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla pandemi, toplumun çeşitli kesimlerini birçok yönüyle derinden etkileyen sorunlar karşısında neoliberal devlet paradigmasının açmazlarını yakıcı bir biçimde gösteren bir gerçeklik üretmiş ve ürettiği bu gerçeklik refah devleti anlayışına duyulan siyasal ve toplumsal ihtiyacı görünür kılmıştır. Toplumsal kalkınmayı sağlamak, başka bir deyişle geliri ve refahı artırmak, yoksulluğu azaltmak, yurttaşların eğitim ve sağlık gibi temel kamusal hizmetlere ulaşmalarını sağlamak bir anlamda sosyal politikaları egemen kılarak toplumsal birlikteliği inşa etmek ve sürdürebilmek için, bugün refah devletine olan ihtiyaç çok daha fazla hissedilmektedir. Covid-19 pandemisinin ve neoliberal politikaların yarattığı sorunlar, liberaller ve küreselciler tarafından çokça eleştirilen refah devleti/sosyal devlet kavramını yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. Dolayısıyla günümüzde toplumların yaşadıkları krizleri aşmak ve sağlıklı bir toplumsal yaşam alanı kurmak için refah devletini yeniden düşünmek, bir gereklilik halini zorunlu kılmaktadır.

Kaynakça

Acar, E. (2017). Neoliberalizm ve sosyal refah devleti ekseninde üçüncü yol yaklaşımı. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), Özel Sayı, 248-263.

Aksoy, T. (2016). Ekonomik bir sistem olarak refah devleti. *Sakarya İktisat Dergisi*, 5(3), 54-62.

Arın, T. (2013). *Kriz, devlet, iktisat ve sosyal güvenlik politikaları*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aslan, S. (2021). Covid-19 salgınının küreselleşmeye ve ulus devletlere etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80), 1735-1752.

Barr, N. (2004). *Economics of the welfare state*. Oxford University Press.

Başaran-Lotz, N. L. (2021). Covid-19, kapitalizm ve devlet'in düzenleyici rolü. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 9(Özel Sayı), 116-135.

Bayırbağ, M. K. (2020). Fırtınanın gözündeki Zor zamanlarda kamu politikası analizi. *Türkiye'de kamu politikaları: Güncel konular ve eğilimler*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Beken, G. H. ve Akyüz, M. (2020). Yeni toplumsal riskler üzerinden refah devleti analizi denemesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(4), 132-150.

Brady, D. (2005). The welfare state and relative poverty in rich western democracies, 1967-1997. *Social Forces*, 83(4), 1329-1364.

Briggs, A. (1961). The welfare state in historical perspective. *European Journal of Sociology*, 2(2), 221-258.

Bulgurcuoğlu, S. E. ve Küçükarslan, G. K. (2021). Covid-19 pandemisinde (yeniden) inşa edilen mekânda kadına yönelik ev içi şiddeti anlamak. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(1), 71-83.

Christensen, T. (2012). Post-NPM and changing public governance. *Meiji Journal of Political Science and Economics (MJPSE)*, 1, 1-11.

Diefenbach, T. (2009). New public management in public sector organizations: The dark sides of managerialistic enlightenment. *Public Administration*, 87(4), 892-909.

Duman, M. Z. (2022). Covid-19 salgını, neoliberalizm ve devletin değişen rolü. *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 18(1), 1-31.

Durdu, Z. (2009). Modern devletin dönüşümünde bir ara dönem: Sosyal refah devleti. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 37-50.

Erdal, S. (2012). *Küreselleşme sürecinde refah devleti uygulamaları açısından İsveç modelinin değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Eryılmaz, B. (2016). *Kamu yönetimi düşünceler-fonksiyonlar-politikalar*. Umuttepe Yayınları.

Esping-Andersen, G. (2006). Toplumsal riskler ve refah devletleri. B. Yakut Çağlar ve U. Barış Balaban (Çev.), A. Buğra ve Ç. Keyder (Der.). *Sosyal Politika Yazıları* (s. 33-54) içinde. İletişim Yayınları.

Garland, D. (2014). The Welfare State: A fundamental dimension of modern government. *European Journal of Sociology*, 55(3), 327-364.

Sallan Gül, S. (2004). *Sosyal devlet bitti, yaşasın piyasa!*. Etik Yayınları.

Gooby, P. T. (2004). New risks and social change. P. T. Gooby (Ed.), *New Risks, New Welfare: The Transformation of European Welfare State* (pp. 1-28). Oxford University Press.

Görgün, S. (1996). Yeni sağın temsilcisi olarak Hayek ve demokrasi bakışı. *SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 213-227.

Gülalp, H. (2021). Kara ölüm'den covid-19'a, kapitalizmin yükselişi ve çöküşü. *Praksis*, 55, 9-44.

Gümüş, İ. (2020). Esping-Andersen ve refah rejimi tartışmaları: Teorik bir değerlendirme. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 101-117.

Güzelsarı, S. (2008). *Küresel kapitalizm ve devletin dönüşümü*. Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.

Headey, B., Goodin, R. E. ve Muffels, R. (1999). *Real worlds of welfare capitalism*. Cambridge University Press.

Holden, C. (2003). Decommodification and the workfare state. *Political Studies Review*, 1(3), 303-316.

Kalaycı, İ. (2014). İktisadi kriz karşısında 'sürdürülebilir' refah devleti. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 4(2), 89-119.

Kandeğer, B. (2016). *Reform söylemleri üzerinden devleti okumak "ikinci meşrutiyetten günümüze*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Kandeğer, B. ve Telsaç, C. (2022). Yeni kamu yönetimi düşüncesinin ekonomi politiği. Ş. Karabulut (Ed.), *Yerelden Globale Tüm Yönleriyle Kamu Yönetimi: Geçmişten Geleceğe Yaşanan Gelişmeler* (s. 155-173) içinde. Gazi Kitabevi.

Kara, E. (2020). Kovid-19 pandemisindeki dezavantajlı gruplar ve sosyal hizmet işgücünün işlevi. *Türkiye Sosyal Hizmetler Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 26-34.

Kayıkcı, S. (2007). Küreselleşmenin kamu yönetimi paradigmasına etkisi ve Türk kamu yönetimine yansımaları. *Mülkiye Dergisi*, 31(256), 165-186.

Lucchese, V. M. ve Pianta, M. (2020). The Coming coronavirus crisis: What can we

learn?. *Intereconomics Review of European Economic Policy*, 55(2), 98-104.

Navarro, V. (1998). Neoliberalism, "globalization," unemployment, inequalities and The welfare state. *International Journal of Health Services*, 28(4), 607- 682.

Nuroğlu, E. ve Nuroğlu, H. H. (2021). Büyük sıfırlama: Covid-19 sonrası kapitalizm yenilenerek yoluna devam edebilecek mi?. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 5(1), 175-198.

Özalp, A. (2008). Diyalektik düzlemde refah devleti ile yeni sağ ilişkisi. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 106-119.

Özaydın, M. M. ve Öztürk, M. (2020). Refah devletinin krizi ekseninde yoksulluk ve yeni sosyal risklerle mücadele. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 205-219.

Özdemir, S. (2004). *Küreselleşme sürecinde refah devleti*. (Tez No: 333287) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Özgültekin, A. (2020). COVID-19 salgını küresel sosyal adalet perspektifinden düşünmek. *International Journal of Social Inquiry*, 15(1), 33-54.

Özkır, M. C. (2022). Refah devleti anlayışının gelişimi, dönüşümü ve geleceğine yönelik bir içerik araştırması: AB ve OECD üzerinden bir inceleme. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 5(2), 24-37.

Pierson, C. (2004). *The Modern State*. Published by Routledge.

Powell, M. ve Hewitt M. (2002). *Welfare state and welfare change*. Open University Press.

Rosanvallon, P. (2004). *Refah devletinin krizi*. B. Şahinli (Çev.). Dost Kitabevi.

Steger, M. B. (2004). *Küreselleşme*. A. Ersoy (Çev.). Dost Kitabevi.

Taydas, Z. ve Peksen, D. (2012). Can states buy peace? Social welfare spending and civil conflicts. *Journal of Peace Research*, 49(2), 273-287.

Tuna, M. (2021). Pandeminin sosyolojisi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(2), 320-348.

UN (2020). A UN framework for the immediate socio-economic response to covid-19. April. (<https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-04/UN-framework-for-the-immediate-socio-economic-response-to-COVID-19.pdf>).

Veliyeva, K. (2020). Covid-19 ile ulus devleti yeniden düşünmek. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, 19(37), 390-403.

Yeşilyurt, Y. (2020). Covid-19 pandemisi ve ulus-devletler: Küreselleşmenin sonu mu?. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 3(6), 272-305.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı çalışmanın verilerinin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala gerekli dikkat ve özeni göstermiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Geleneksel Konut Yapılarının Kentsel ve Mimari Ölçekte İncelenmesi: Kadirga Senti ve Oxford Kenti Örneği

*Urban and Architectural Investigation of Traditional Residential Buildings: The
Case of Kadirga Neighbourhood and Oxford City*

Zerrin Funda ÜRÜK

Doç. Dr., İstanbul Nişantaşı Üniversitesi,
Sanat ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık
Bölümü,
Assoc. Prof., İstanbul Nisantası University,
Art and Design Faculty, Interior
Architecture Department, İstanbul, Türkiye
ORCID: 0000-0002-0049-5883 |
Email: zerrinfunda.uruk@nisantasi.edu.tr

Seda Nur AKBOLAT

Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Ticaret
Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Koruma
ve Restorasyon Bölümü,
Graduate Student, İstanbul Ticaret
University, Institute of Natural and Applied
Sciences, Conservation and Restoration
Department, İstanbul, Türkiye
ORCID: 0000-0002-3387-9694 |
Email: sedaakbolat@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Ürük, Z. F. and Akbolat, S. (2023). Urban and Architectural Investigation of Traditional Residential Buildings: The Case of Kadirga Neighbourhood and Oxford City. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 317-344.

Ürük, Z. F. ve Akbolat, S. (2023). Geleneksel Konut Yapılarının Kentsel ve Mimari Ölçekte İncelenmesi: Kadirga Senti ve Oxford Kenti Örneği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 317-344.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 18 June/Haziran 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 16 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 317-344

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zerrin Funda ÜRÜK ve Seda Nur AKBOLAT).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Mekânı yaşanabilir yer yapan en önemli unsur kullanıcıdır ve kullanıcıyı mekâna bağlayan en önemli etmen yere bağlanmadır. Birey yaşamı boyunca, günümüzde ve gelecekte de her daim bir yere bağlanmaya ihtiyaç duymuştur. Bireyin ihtiyaç duyduğu bu bağlanma hissiyatı, mimaride, farklı diller ve kültürlerin kendi iç dinamiklerindeki dönüşüm ve gelişim süreçlerinde çok daha baskın olarak ortaya çıkmaktadır. Bir bölgenin sosyolojik yapısını orada yaşayan toplumların belirlediği gibi o bölgenin sosyolojik ve kültürel unsurlarının, toplumların mekânlaşma ve barınma güdüsünün gelişmesinde önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Toplumlar ihtiyaçlarını gelenekleriyle, yaşam biçimleriyle, dini inançlarıyla ve ekonomik seviyeleriyle birlikte değerlendirip bir yapı oluşturmaktadır. Bu etkiler özellikle geleneksel konut mimarisi ile oluşmuş yapılarda dikkat çeken unsurlardır. Yapı ve çevresinin tarih boyunca gelişen kültürel etkenlere göre gelişim göstermesi ve ekonominin yapı üzerindeki yeri gibi sosyolojik özellikler yerel mimarinin gelişmesinde önem kazanmıştır. Bu çalışmanın temeli de farklı kültür koşullarının yaşandığı ve tarihi dokuya sahip Türkiye, İstanbul ilinde bulunan Fatih, Kadirga Bölgesi ve İngiltere'de bulunan Oxford şehrinin konut yapılarının gelişen dönem içerisinde mekânsal kavramda değişikliği incelenmiştir. Farklı coğrafyalarda bulunan ve işçi sınıfına sahip olan bu iki bölgenin tarihsel olarak ilk yerleşiminden günümüze kadar kentsel ve mimari ölçekteki incelemesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel konut, mekan, kültür, Kadirga, Oxford

Abstract

The most important element that makes a place a livable place is its user, and the most important factor that connects the user to the place is attachment to the place. The individual has always needed to connect to a place throughout his life, today and in the future. This sense of connection that the individual needs emerges much more dominantly in architecture and in the transformation and development processes of different languages and cultures in their internal dynamics. Just as the sociological structure of a region is determined by the societies living there, we can say that the sociological and cultural elements of that region play an important role in the development of societies' motivation for spatialization and shelter. Societies create a structure by evaluating their needs together with their traditions, lifestyles, religious beliefs and economic levels. These effects are particularly striking elements in buildings built with traditional residential architecture. Sociological features such as the development of the building and its surroundings according to the cultural factors that have developed throughout history and the place of the economy on the structure have gained importance in the development of local architecture. The basis of this study is to examine the change in spatial concept in the developing period of the residential buildings of Fatih, Kadirga Region in the province of Istanbul, Turkey, and the city of Oxford in England, which have different cultural conditions and historical texture. These two regions, which are located in different geographies and have a working class, have been examined on an urban and architectural scale, from their first historical settlement to the present day.

Keywords: Traditional housing, space, culture, Kadirga, Oxford

Giriş

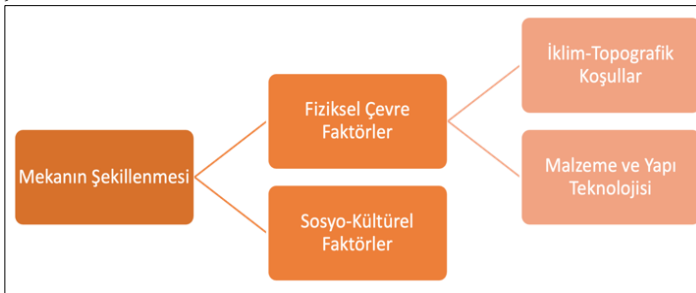
Mekân kavramı mimarlık sözlüğünde, “insanı çevreden ayıran ve içerisinde farklı eylemlerini sürdürebilmesi için elverişli bir boşluk” şeklinde tanımlanmıştır (Hasol, 2016). Wright ise mekânı, “fiziksel çevre tarafından meydana gelmiş ve içinde yaşanmakta olan yer” olarak tanımlamıştır (Benedikt, 2008). Lefebvre ise mekânı ürün olarak görüp, sosyal mekân ile ilişki içerisinde olduğuna dair tanımlama yapmıştır (Lefebvre, 1991). Hasol mekân ile ilgili olarak, “İnsanı çevreden ayıran ve içerisinde eylemlerini sürdüren alandır” diye tanımlamıştır (Hasol, 2022). Gür (1996) ise “Mekân Örgütlenmesi” adlı eserinde mekân tanımını, “insanı saran üç boyutlu alan” olarak özetlemiştir (Gür, 1996).

Kentte mekân kavramı ise, fiziksel özelliklerinin yanı sıra toplumsal, kültürel ve sosyolojik olarak da değerlendirilmelidir. Kenti bütün kılan, bireylerin hayatları ve sosyal yapısı kenti oluşturan temel etmenlerdir (Erdönmez, Çelik, 2016). Kentsel mekânı oluşturan etmenler, insanların mekânı kavrayabilmesine göre, kentsel bölgeler, sınırlar, anıtsal simgeler, işaretler ve yollar olarak sınıflandırılmıştır (Giritlioğlu, 1991). Bu etmenler, yerleşmelerin gelişiminde önemli rol üstlenmiş ve o yerleşimin karakterinin oluşmasına etki etmiştir (Kabaoğlu, 2012).

Kentsel mekânın şekillenmesi, Şekil 1’deki gibi fiziksel çevre ve sosyo-kültürel faktörler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Fiziksel çevre faktörlerinde, iklim ve topografik koşulların farklılığı sebebi ile yapının oluşması sürecinde malzeme ve yapı teknolojisinde değişiklikler oluşmaktadır. Sosyo-kültürel faktörlere baktığımızda ise, kültür çevre ile bağlantı halindedir. Yaşamın olduğu alanlarda kültürel görünüm vardır ve bu görünüm kendi kültürünü yansıtır. Toplumlar günümüzden geleceğe kendi değerlerini, örf ve adetlerini aktarmaya çalışırlar. Mimari de geçmişten günümüze, günümüzden geleceğe aktarılan değerlerdendir. Toplumların yaşayış biçimlerini, inançlarını, kültürlerini, değer yargılarını geçmişten bugüne taşıyan bir olgu olmuştur. 20. yüzyılda ağırlık kazanmış bir düşünceye göre de insan davranışı ve kültür oluşumu fiziki çevre tarafından belirlenir, fiziki çevredeki değişimler ise insan davranışı üzerinde büyük değişimlere sebep olur (Gür, 1996).

Şekil 1.

Mekânı oluşturan faktörler

Kaynak (Gür, 1996)

Nermi Uygur'a göre kültür; doğanın insanlaştırmaya yönelik süreç ve verim olarak tanımlanmıştır. Uygur'a göre kültür; "İnsanın kendini evinde duymasını sağlayacak bir dünya ortaya koymasıdır. İnsanın ne tür bir yaşama biçimi ne tür bir eylem kalıbı benimsediği kültürdür". Uygur'un bu tanımlamaları, kültürün biçim olarak mekânda karşımıza çıktığını vurgulamaktadır (Uygur, 1996). İki farklı kültüre ait toplumun aynı mekâna verdiği etki alanının fiziksel çevre etkilerinden yola çıkarak sosyal etkilerinin var olduğunun kanıtıdır. İnsan fiziksel çevreyi kendi kültür yapısına göre değiştirmektedir (Kabaoğlu, 2012). Bu kavramsal benzerlikle kentsel mekânın süreci Şekil 2'deki gibi özetlenebilir.

Şekil 2.

Kentsel mekânın kullanıcısı ile oluşma süreci

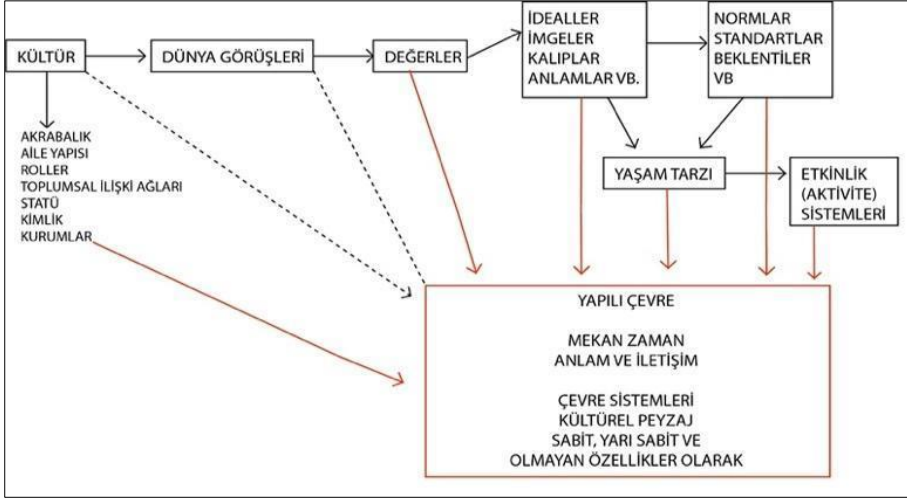

Kaynak (F. Yalçın)

UNESCO kültürü bireylerin sahip olduğu tarihsel bilinç olarak özetlemiştir (Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 2023). Kültür, sosyal yapının sembolik doğaya yansımış hali olarak değerlendirilir (Yalçın, 2012). İnsan kendini çevreleyen boşluğun içinde kendi mekanını tanımlamak ister. Sınırlanmamış boşluk insana kargaşa getirir, bu kargaşadan ayrılıp sistematik olmak, insanın yaşadığı alana ait olmasını sağlar. Kültürün yapılı çevre ile ilişkisini Şekil 3'te Rapoport bu bağlamda ifade etmiştir.

Şekil 3.

Kültürün yapı çevre ile ilişkisi

Kaynak (Rapoport, 2002)

Kentsel mekânda bireyin sosyal yaşamı farklı şekillerde gözükmektedir. Bireyin çizgisi, kamusal mekanlarda, örneğin kapı önü olan sokak kotu gibi, kendi kültürüne göre biçimlendirerek kamusal alanı özel alana dönüştürmektedir. Kentsel mekânda, mekânlaşma ihtiyacı sosyal çevrenin değişmesiyle birlikte yapıya ve yapı dışında bulunan mekanlara yansır. Bu çalışmada, farklı coğrafyalardaki kentsel mekanların, mekânlaşma tavrını üst ölçekten alt ölçeğe doğru belirlemek amacıyla İstanbul Fatih-Kadırga Bölgesi ve Oxford kentindeki yerel konutlar seçilmiştir.

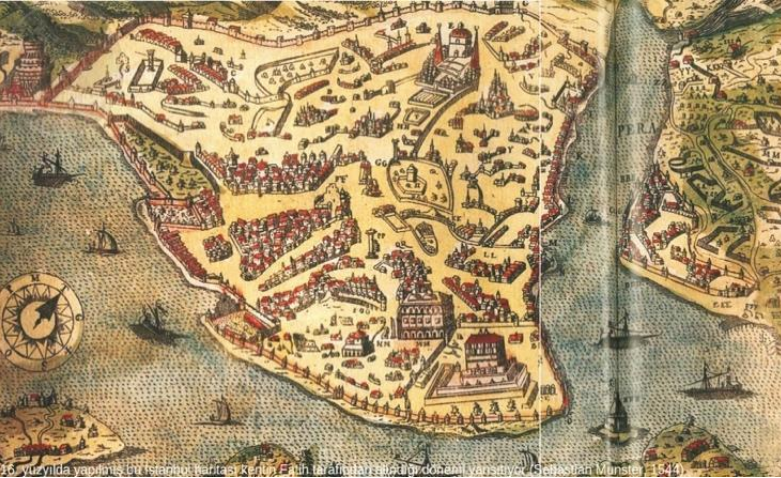
1. İstanbul-Kadırga Semt ve Mekânlaşma (Mekan Oluşturma) Öyküsü

İstanbul'daki Kadırga semti, Fatih'te eski kent surlarının kenarında yer alan, kıyıya paralel konumlanmış, Fatih ilçesinde küçük bir mahalledir. Şekil 4'te ifade edildiği gibi Bizans İmparatorluğu döneminde limanı olan mahalle, Osmanlı döneminde limanın Haliç kıyısına taşınması sebebiyle liman olma özelliğini kaybetmiştir (Yalçın, 2012).

Şekil 4. Roma Dönemi Tarihi Yarımada Kadirga Semtini

Kaynak (Braun and Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum Volume I*, 51)

İstanbul'un 1453 yılında fethedilmesinin ardından Kontaskalion Limanı'nın adı Kadirga Limanı olarak değiştirilmiştir. Şekil 5'te gözükeceği üzere Kadirga Limanı, Osmanlı Dönemi'nde tersane olarak kullanılmıştır ve limanın çevresine de Kadirga adı verilmiştir. Kontaskalion Limanı'nın Osmanlı Dönemi'ne kadar kullanılan tek liman olduğu bilinmektedir (Çelik & Pilehvarian, 2021). Kadirga'da bulunan liman bugün kalıntıları görülmeyen, Bizans'ın en eski limanıdır. Bukeleon Sarayı'na (İmparatorluk Sarayı) yakın olan liman bölgenin önemli bir merkez olduğunun göstergesidir (Yalçın, 2012).

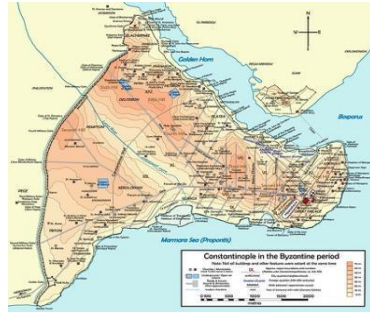
Şekil 5. 16. yüzyıl İstanbul haritası kentin Fatih tarafından alındığı dönem, Kadirga Semtini

Kaynak (Sebastian Munster, 1544) (Türk Tarih Kurumu, 2023)

Bizans döneminde kentsel mekânın oluşumunda önemli etkenlerden biri dini yapılardır. Bizans döneminde Hristiyanlığın resmi olarak imparatorluk tarafından kabul edilmesiyle 527-565 tarihleri arasında yapılan Küçük Ayasofya Cami'nin Kadırğa semtinde bulunması önemli sosyo-kültürel etmenlerden olmuştur (Köseoğlu, 1997). Şekil 6'da büyük ölçekte gördüğümüz Küçük Ayasofya Cami, Bizans döneminde Aziz Sergios ve Bakhos olarak adlandırırıldı ve kilise olarak kullanılmaktaydı. Bu kilise ayrıca Bizans'ın imparatorluk döneminde İstanbul'daki hac noktası olarak kullanılan yapılardan olarak tarihe geçmiştir. Kilisenin hac merkezi olarak kullanılması semtin dini olarak önemli bir merkez olduğunun göstergesi de olmuştur (Yalçın, 2012) (Şekil 7).

Şekil 6. Bizans dönemi Aziz Sergios ve Bakhos Kilisesi

Şekil 7. Bizans Dönemi İstanbul Haritası çevresi (Küçük Ayasofya)

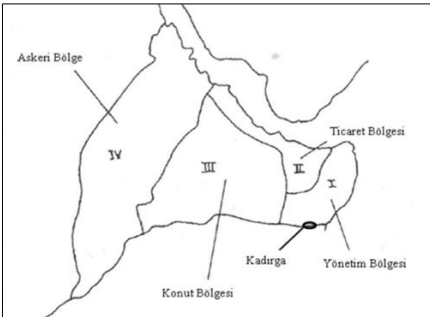
Kaynak Anonim (<https://vividmaps.com/constantinople/>)
(<https://vividmaps.com/constantinople/>)

Kaynak Anonim

Dini açıdan önemli olmasının yanı sıra Bizans Dönemi'nde bölgenin siyasi açıdan da önemli olduğunu bilinmektedir. Semtin sosyo-kültürel anlamda mekânlaşması Bizans Dönemi'nde semtin siyasi ve dini merkez olmasıyla birlikte daha çok katmanlaşmıştır. Bölgedeki sosyal yapının o dönemlerde Şekil 8'de ki haritada gözüktüğü gibi şekillendiği görülmektedir. Saray için önemli olan liman ve yönetim-ticaret merkezin, ayrıca bölgenin dini bir merkez konumunda olması ile Bizans dönemindeki yerleşik halkın sosyo-kültürel durumunu ortaya çıkmaktadır (Yalçın, 2012).

Şekil 8. Bizans Dönemi Kadırğa Yönetim Bölgesi.

Şekil 9. 5-18 yüzyıllar Kadırğa Bölgesi

Kaynak (Ortaylı, 2007)

"Kadırğa" kelimesi Osmanlı'da küçükü büyüklü gemilere verilen isimdir. Liman bu

dönemde tersane işlevi görmüş, İstanbul'un dinlenme alanlarından biri olmuştur (Yalçın, 2012). Haliç kıyısının denizcilikte öneminin artması ve tersanenin Kasımpaşa'da yer almaya başlamasıyla birlikte işlevini kaybetmiş ve bulunduğu alan doldurulmuştur (Yalçın, 2012). Kadirga semti o dönemlerde üst sınıf kişiler tarafından ikamet etmek için tercih ediliyordu. Bu tercih nedeninin, Sokullu Mehmet Paşa Sarayının Kadirga Semti'ne yapılmış olması idi. Kadirga Limanı'nın kapatılması ile de bu sosyal değişimin yaşandığı düşünülmektedir. Semtin 5. ve 18. yüzyıllar arasındaki durumunu ifade eden Şekil 9'daki haritada bölgenin yönetim ile ticari merkeze dönüştüğü de ayrıca görülmektedir.

Ayrıca 1724-1787 yılları arasında yapıldığı düşünülen sarayın tanınır kişilerinden II. Selim'in Kızı için yapılan saray yapısının Kadirga'da olduğu bilinmektedir. Günümüzde de varlığını sürdüren Şekil 10'daki Esmâ Sultan Çeşmesi ve namazgahı bölgenin yönetim konusunda önemli bir alan olduğunu kanıtlar niteliktedir. Şekil 11'de görüntülenen Kadirga Hamamının da bu dönemlerde yapıldığı bilinmektedir (Yalçın, 2012).

Şekil 10. Esmâ Sultan Çeşmesi ve Namazgahı (1937)

Şekil 11. Kadirga Hamamı

Kaynak (Anonim)

Fetih sonrası dönemlerde (16.yüzyıl) Fatih Sultan Mehmet tarafından semte azınlıklar getirilmiş ve onların da bu bölge etrafında yapılar inşa ettiklerini görebiliriz. Fatih Sultan Mehmet'in veziriazamı olan Gedik Ahmet Paşa'nın adının alındığı Gedikpaşa Caddesi'ndeki 16 yy. yapımlı olan Şekil 12'de tanımlanan kiliselerden de azınlıkların bu dönemde semtte yaşadığını kanıtlar görülebilmektedir. 17 ve 19. Yüzyılda üç yangın geçirmesiyle onarılan Aya Kiryaki Rum Ortodoks kilisesi en son 1894 depreminde yıkılmış ve Mimar Periklifio Tiadis'in projesi ile kilise onarılarak 1901 yılında ibadete yeniden açılmıştır.

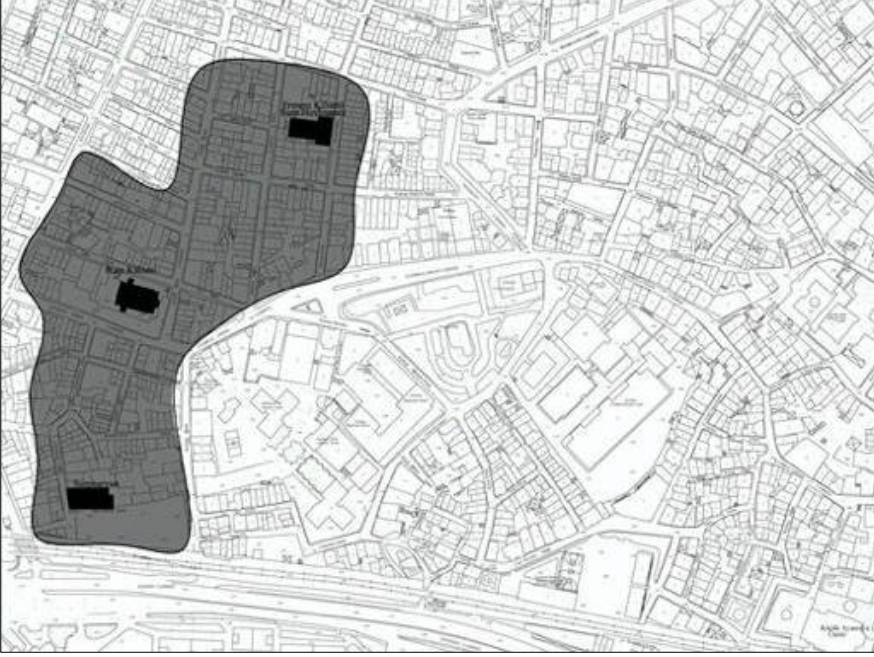
Şekil 12.**Aya Kiryaki Rum Ortodoks Kilisesi**

Kaynak (Erol Şaşmaz)

Semtın sosyal yapısı Ortaylı'nın (2007) Şu sözleri ile ortaya konmaktadır; "19. Yy 'da mahalleler toplumsal sınıf ayırımına göre değil, etnik kökenlere göre Őekilleniyordu. Hıristiyan ve Yahudi mahallerinde değişen tek Şey, mescidin yerini kilise veya sinagogun almasıydı. Zenginler ve fakirler aynı sokakta yaşıyordu. Mahalle veya semtler de etnik köken ayırımından ziyade sınıfsal ayırımın belirleyici olmaya başlaması 20. Yüzyıl başlarına rastlamaktadır..." (Ortaylı, 2007). Kadırğa semtinde kiliselerin inşası ile azınlık nüfusun, Şekil 13'teki haritada da görüleceği gibi kiliselerin çevresinde konumlandığı grlmektedir.

Şekil 13.

Azınlıkların yoğunlaştığı alan (16.yy. ve 20.yy. arası)

Kaynak (Yalçın, 2012)

1850'li yıllarda Osmanlı döneminde tarıma önem verilmekteydi. 1850'lerden sonra ise sanayileşmeye dayalı sınıf ayrımlarının mekanlarda yansımaları görülmeye başlanmıştır ve böylece sanayide çalışmak üzere gelen işçi sınıfından bireylerin kentte yaşamaya başlamasıyla beraber fiziki mekânlarda da farklılıklar gözlenmeye başlanmıştır (Uğurlu, vd., 2010). Sanayileşme ile gelen otomobil kullanımı semtte mekânsal değişimi beraberinde getirmiştir. Yapılarda çokça kullanılan ahşap malzeme sonucu sık sık çıkan yangınlar ile sokakların büyütülmesi söz konusu olmuş ve bu sayede III. Selim dönemiyle birlikte farklı yıllarda İstanbul sokaklarında değişiklikler yapılmıştır. Yerleşik halk bölgede liman varken ve aktif olarak kullanılırken, sosyal hayatında çamaşır yıkamak gibi eylemleri bölgelerine yakın olan kıyılarda yaparlardı. Lakin geçmişe ait alışkanlıkların teknoloji ile son bulması ile, Şekil 14'te de görüleceği üzere semtin deniz ile olan ilişkisi kopmuş olup, günümüzde sadece bir alt geçit ile sağlanmaktadır (Yalçın, 2012).

Şekil 14.

Günümüz Kadırğa-deniz ilişkisi

Kaynak (Anonim)

19. yüzyıl içerisinde çıkan savaşlar sebebiyle tren hattı için demir yolu yapılması kararı alınmış ve Kadırga Limanı'nın doldurulması sonucu semtin denizle olan ilişkisi kesilmiştir (Yalçın, 2012). 1870 senesinde söz konusu demir yolu hattının ilk bölümü olarak, Yedikule-Küçükçekmece bölümünün başlangıcı ile yapılmaya başlanan Şekil 15'teki haritadaki Rumeli demir yolu, Avrupa ülkeleri ile de bütünleşmeyi sağlayacağı düşünülmüş yapılmaya başlanmıştır. Önemli Balkan kentlerinin birbirine ulaşımını kolay hale getirecek bir demir yolu, bu bölgelerdeki huzursuzlukları gidereceği gibi, imparatorluk için de önemli bir ticari, siyasi ve askeri avantaj sağlayacaktı (Sarıaslan, 2023).

Şekil 15.

Rumeli Demir Yolu

Kaynak (Özer & Usta, 2023)

Yabancı uyruklu bireyler semtte varlığını sürdürdüğü gibi kıyı şeridinde de yerleşmişlerdir. Ancak ülkede bulunan siyasal problemler azınlıkların semttten göç etmesine sebebiyet vermiştir. Böylece değişen nüfus yapısı kentte mülkiyet sorununa sebep olmuştur. Bu sorun yapıların tahribatını sağlamıştır. Semtte bulunan bazı sokaklarda 1990 yılından itibaren ülkenin doğusundan gelen göçle, işçi sınıfı nüfusun barındığı mekân haline gelmiştir. Evlerinin önünde oturan kadınlar gündelik hayatta semtte karşılaşılabileceğimiz manzaralardandır. Kadırğa Senti'nde kamusal mekânın birey tarafından işgal edilerek, mekâna yeni anlamlar kazandırmaktadır böylece sosyal çevre Şekil 16 ve 17'de görüleceği üzere kendi sokakları içerisinde gelişmektedir.

Şekil 16 ve 17.

Kadırğa semtinden sokak görüntüleri

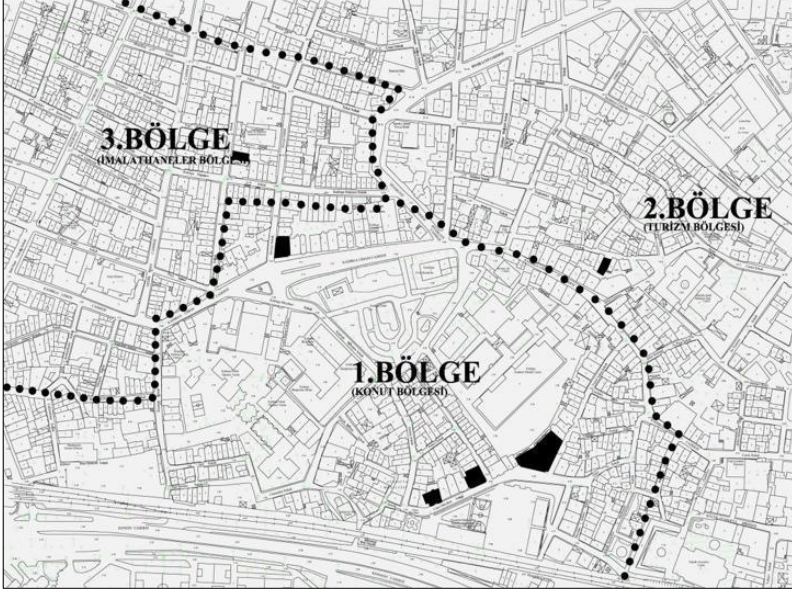

Kaynak (Fotoğraf: D. Ferhan Yalçın)

Sosyal oluşumun izlerine göre genişleyen semtin, Şekil 18'deki haritada görüleceği gibi üç bölge olarak tanımlanan alan şeklinde gelişmiştir (Yalçın, Mekân oluşumunda sosyo-kültürel yapının etkisi; Kadırğa semti örneğinde incelenmesi, 2012). Günümüzde semtte eskiden konut olarak tanımlanan yapılar şimdilerde imalathanelere dönüşen yapılar haline gelmiştir. İmalathaneye dönüşen semtte yoksulluğun yaratmış olduğu bakımsızlık ve tahribat Şekil 19'deki görülmektedir.

Şekil 18.

Kadırğa sosyal ayrışma izleri

Kaynak (Yalçın, 2012)

Şekil 19.

Semtte bulunan sokaktan bakımsızlık ve tahribat görüntüleri

Kaynak (Fotoğraf: D. Ferhan Yalçın)

Semtte var olan farklı ekonomik şartlarla günümüzde mekânın dönüşümüne hız veren otel-pansiyon gibi günlük konaklama yapıları çevresinden kendisini ayırmaktadır. Kentlerde bulunan farklı sınıf gruplarının varlığı Kadirga gibi kentin küçük semtlerinde de kendisini hissettirmektedir. Semtin fiziksel dokusu Seda Nur Akbolat'ın da Şekil 20'de gösterdiği gibi egemenlik, mahremiyet, ekonomik etkiler, sosyal statü, göç ve dini inançlar gibi öğelere yansıtılarak kendisini göstermektedir.

Şekil 20. Sosyo-Kültürel Kent ve Kentsel-Mimaride gözlemlenebilen etkiler

Sosyo-Kültürel Etkiler Kent, Kentsel-Mimarî Arayüz	Mülkiyet- Egemenlik ve "kendileme"	Mahremiyet	Ekonomik Etkiler	Sosyal Statü	Göç	Dini İnançlar
Sokak-Mahalle Dokusu	●	●	●		●	
Peyzaj Ögesi	●	●		●	●	
Yapı Formu, Cephe Etkileri (Fasadlar)	●	●	●	●		●
Sokak İşlevi	●	●	●	●	●	●

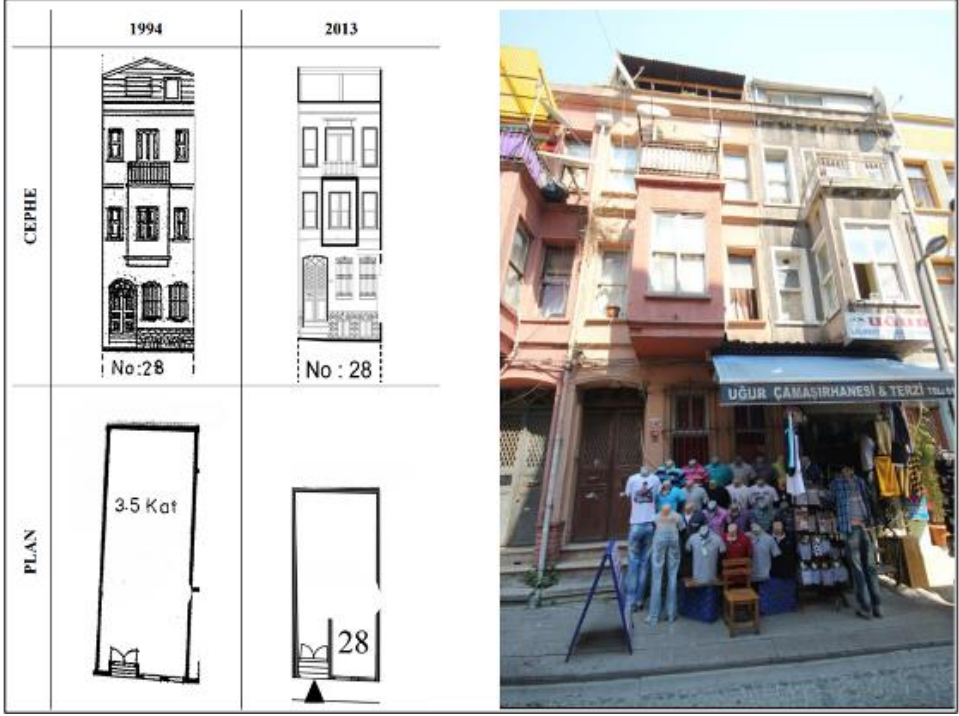
Kaynak (Seda Nur Akbolat)

1.1. İstanbul – Kadirga Ev Plan Tipi Örnekleri

1994 ve 2013 yıllarında restorasyondan geçmiş giriş üstü üç katlı inşa edilmiş olan Şekil 21'de ki Kadirga evi örneği 1'de giriş kapısı solda olup, birkaç basamakla ufak bir hole girilmektedir. Giriş kat altı ufak bir kiler olarak bodrum bölümü bulunmaktadır. Üst katlar yatma mekanları olarak düzenlenmiştir. İlerleyen senelerde giriş üstünde olan katta sokağa çıkma olarak uzanan ticari mekânsal oluşum görülmüştür. Yapının ilk yapıldığı andan bu yana bölgede gelişen ticarethane oluşumları ile alt katlar (gerekirse üst katlarda dahil olmak üzere) ticaret alanlarına ayrılmış bulunmaktadır. Yapının en üst kat olan çatı kısmında da farklılaşmalar ve ev halkı nüfusunun artışı ve mekânın kullanımına yönelik ek kat oluşumu da gözlemlenmeye başlanmıştır.

Şekil 21.

Kadırga Evi Örneği 1 Kat planı, Ön cephe çizimler ve görünüşü

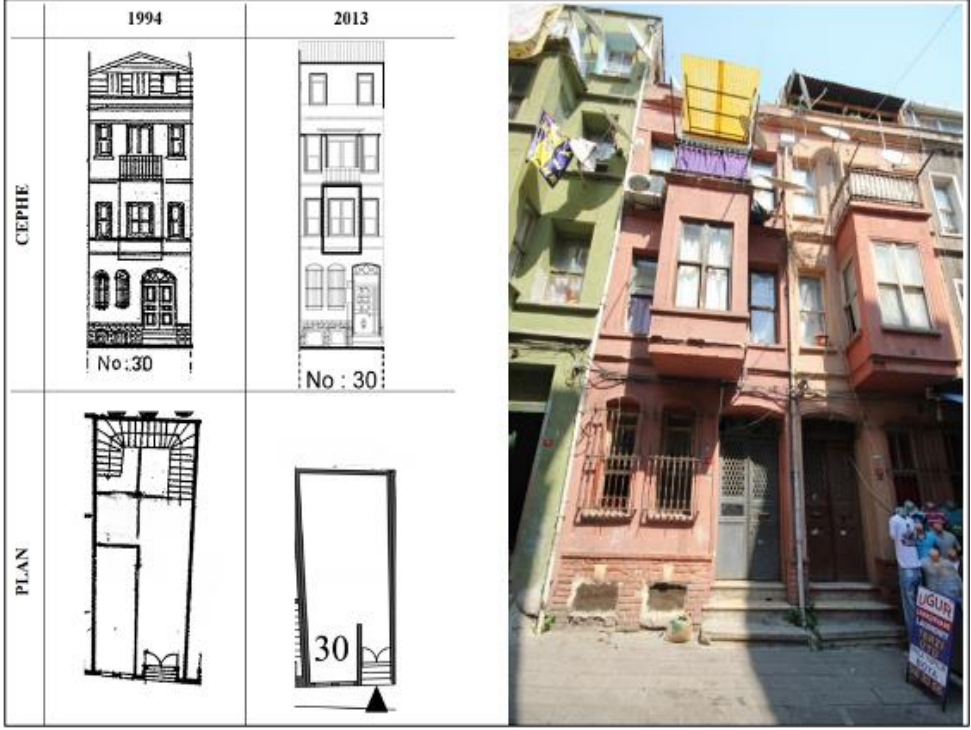

Kaynak (Yalçın, Mekân oluşumunda sosyo-kültürel yapının etkisi; Kadırga semti örneğinde incelenmesi, 2012)

1994 ve 2013 yıllarında restorasyondan geçmiş giriş üstü üç katlı inşa edilmiş olan Şekil 22'de ki Kadırga evi örneği 2'de giriş kapısı sağda olup, birkaç basamakla uzun bir hole girilmektedir. Uzun hol sonu döner tek kollu bir merdivenle üst katlara çıkmıştır. 1994 yılında hol yanında bir bölme ile ufak bir oda düzenlenmesine rağmen ilerleyen senelerde yaşamın değişmesi ile ara bölme kalkmıştır. Üst katlar yatma mekanları olarak düzenlenmiştir. Giriş kat altı ufak bir kiler olarak bodrum bölümü bulunmaktadır. Yapının en üst kat olan çatı kısmında da farklılaşmalar gözlemlenmeye başlanmıştır.

Şekil 22.

Kadırga Evi Örneği 2 Kat planı, Ön cephe çizimler ve görünüşü

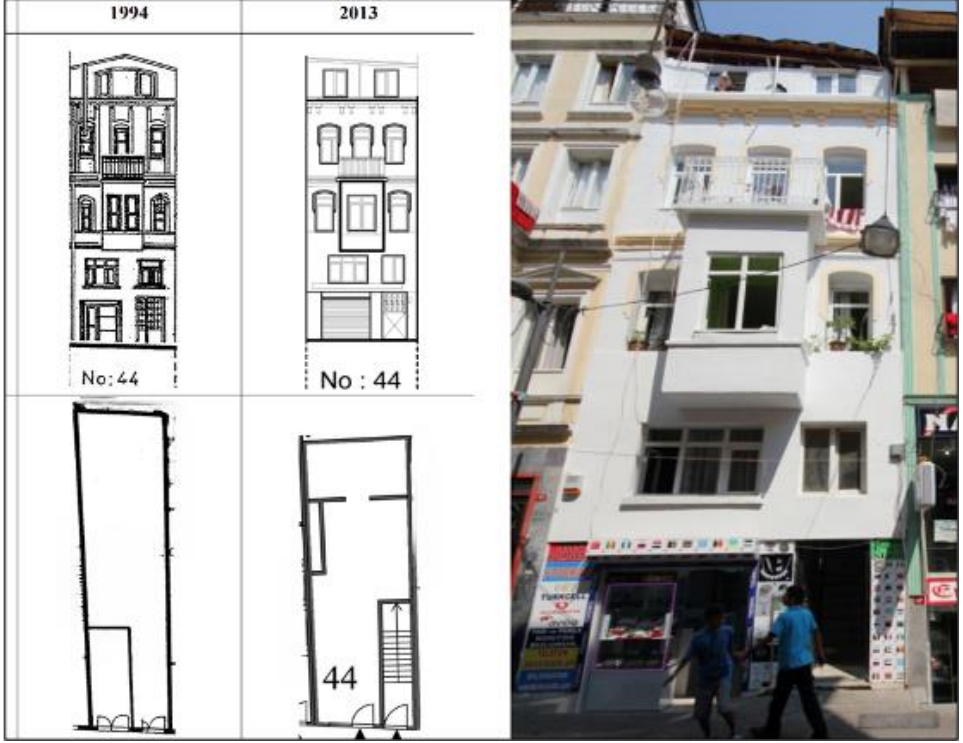

Kaynak (Yalçın, Mekân oluşumunda sosyo-kültürel yapının etkisi; Kadırga semti örneğinde incelenmesi, 2012)

1994 ve 2013 yıllarında restorasyondan geçmiş giriş üstü dört katlı inşa edilmiş olan Şekil 23'te ki Kadırga evi örneği 3'te giriş kapısı sağda olup, basamaksız direkt kapı ile uzun bir hole girilmektedir. 1994 yılında hol yanında bir bölme ile ufak bir oda düzenlenmesine rağmen ilerleyen senelerde yaşamın değişmesi ile ev mekânı ev ve ticaret mekânı olarak gelişmiştir. 2013 yılında yapılan düzenleme ile eve giriş aynı kapıdan olmasına rağmen alt kat kullanımı iptal edilerek, uzun tek kollu merdiven ile üst kata çıkılarak ev mekânı şekillenmiştir. Alt kat ise girişten kendi kapısı olacak şekilde komple ticarethane olarak kullanılmıştır. Bu örnekte bodrum kat kullanımı yoktur. İkinci katta sokağa çıkma olarak uzanan mekânsal oluşum görülmüştür.

Şekil 23.

Kadırga Evi Örneği 3 Kat planı, Ön cephe çizimler ve görünüşü

Kaynak (Yalçın, Mekan oluşumunda sosyo-kültürel yapının etkisi; Kadırga semti örneğinde incelenmesi, 2012)

2. Oxford Kenti ve Mekânlaşma (Mekân oluşturma) Öyküsü

Güneybatı İngiltere’de 9. yüzyıl’ da yaşamış olan Sakson Kralı Büyük Alfred krallığının altında Burg adı altında kendi içlerine kapalı kasabalardan oluşan bölgeler oluşturmuştur. Bunlardan biri de Oxford olmuştur. Sakson Oxford’un içinde oluşan ticaret mekânı olarak kabul edilen Pazar mekanının sayesinde kısa sürede gelişen bir kasaba haline gelmiştir. Oxford 10. yüzyılda dört madeni para üreticisi olan bir darphaneye sahip olmuş ve ardından 11. yüzyılda kasaba konumunu ifade eden Şekil 24’te ki gibi bir kale inşası ile tam bir kasaba haline gelmiştir (Lambert, 2021).

Şekil 24. Ralph Agas'ın 1578 tarihli Oxford'un en eski haritasında ayrıntılı bir şekilde gravür

Kaynak (Wikiwand 2023)

Danimarkalılar Oxford'u 11. yüzyılda yakmıştır. Bu dönemde çıkan yangınların başlıca sebepleri, kereste ve saz kullanımının yapı inşaat malzemesi olarak kullanılması, yeterli bacaların olmaması ve uygun olmayan binalarda mısır ve saman stoklarının yapılmasıdır. Ancak, Oxford kısa süre sonra yeniden inşa edilmiştir (Porter).

Norman Fethi sırasında, Oxford'da yaklaşık 1000 ev olduğu söylenmektedir bu da muhtemelen yaklaşık 5000 nüfusa sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bu da zamanın standartlarına göre Oxford'u büyük ve önemli bir şehir haline getirmiştir (Lambert, 2021).

1167 yılında II. Henry'nin, Thomas Becket ile tartışması sonrası, İngiliz öğrencilerin Paris Üniversitesi'ne gitmesini yasaklaması üzerine Oxford'da üniversite gelişmeye başlamıştır (University of Oxford, 2023). 12. ve 13. yüzyıllarda Oxford bir üretim şehri olarak anılmış, kumaş ve deri üzerine üretim yapılmaya başlanmıştır. Kasabada çok sayıda tabakçı ve kunduracı gibi deri işçileri vardı bu da bizlere yerel kullanıcılar olduğu kadar işçi sınıfının olduğunu göstermektedir. Oxford kentinde 14. ve 15. yüzyıllarda üniversitenin öneminin artması ve öğrencilerin geleneklerine bağlı hale gelmesiyle birlikte kentte eğitim doğru oranda artmaya başlamıştır. Eğitimin artmasıyla birlikte kentte öğrencilerin ihtiyaçlarına paralel olarak biracılar, kasaplar, fırıncılar, terziler, kunduracılar, bakırcılar, marangozlar ve demirciler ortaya çıkmaya başlamıştır. İngiltere'deki ilk kahvehane 1651 yılında Oxford'da açılmıştır. Kahve o zamanlar yeni bir içecektir ama kısa sürede popüler olmuştur. Orta sınıf ve üst sınıf erkeklerin buluşabileceği, bir şeyler içebileceği, gazete okuyabileceği ve sohbet edebileceği birçok kahvehane açılmıştır ve böylece iki farklı sınıfa ait bireylerin sosyalleştiği alanlar ortaya çıkmıştır (Şekil 25) (Lambert, 2021).

Şekil 25.

Myles Birket Foster'dan 1899 tarihli Oxford'un High Caddesi Suluboya Çalışması

Kaynak (wikimedia 2023)

Oxford sokaklarına 1819'dan itibaren gazlı sokak aydınlatması gelmiştir. Kentin önemli hastanesi olan Warneford hastanesi 1826'da inşa edilmiştir. Bunu 1847'de Littlemore hastanesi izlemiştir. Kentin fazla nüfusunun ihtiyaçları doğrultusunda sağlık kurumlarının da sayısı artmaya başlamıştır. 1820'lerde ve 1830'larda Summerstown'da işçi sınıfı evleri inşa edilmiştir. 1850'den sonra ise Oxford'un kuzeyindeki Park Town'da Şekil 26'daki orta sınıf konutlar inşa edilmeye başlanmıştır. Nüfusta sınıf farklarının oluşması farklı ev tiplerinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. 1870'lerde ise Northam Malikanesi'nde evler inşa edilmiştir ve Oxford 1889'da bir kente dönüşmüştür (Lambert, 2021). Böylece konut yapılarında sınıf farkları ortaya çıkmaya başlamıştır.

Şekil 26.

Park Town, Oxford

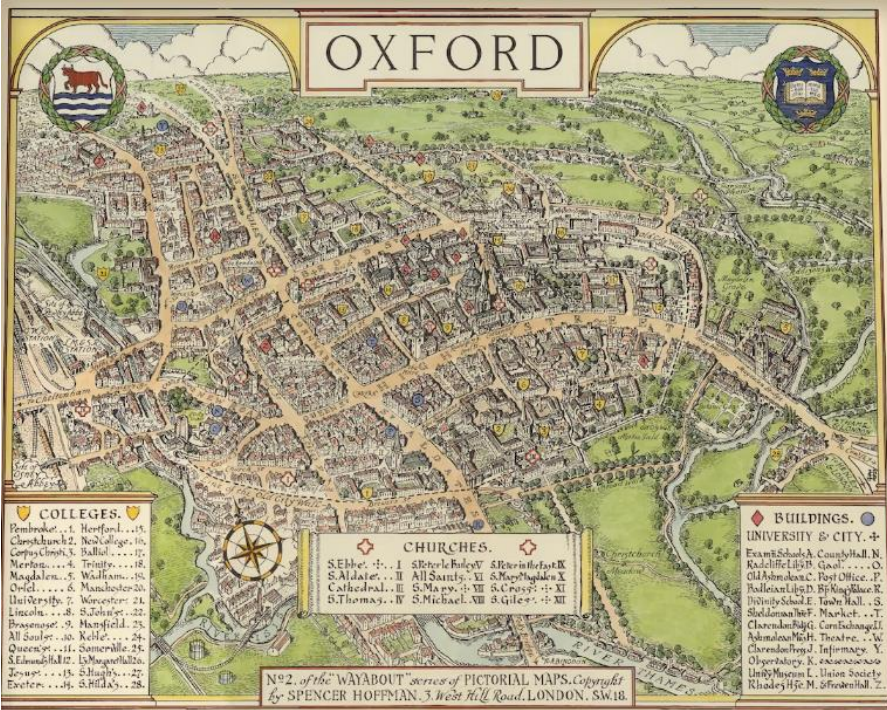
Kaynak (Jonathan Bowen)

19. yüzyılın sonlarında, Oxford'da endüstri gelişmeye başlamış ve bir marmelat yapımı fabrikası kurulmuştur. Akabinde yayıncılık ve demir dökümhanesi endüstrileri de gelişmeye başlamıştır. Oxford, zamanla bir üretim merkezi olmasının yanı sıra, üniversite ve eğitim için üreten bir zanaatkarlar şehri olarak da kalmıştır.

Oxford'un kuzey doğusunda bulunan Woodstock Yolu çevresinde 1920'li yıllarda özel evler inşa edilmiştir. 1929'da Şekil 27'deki haritada görüleceği üzere şehrin sınırları Summertown, Wolvercote, Headington, Cowley ve Iffley'i kapsayacak şekilde genişlemiş. Kent 1930 sonrası hızlıca gelişerek Oxford havaalanı hizmete açılmış. Yapılar zamanla gelişen sosyal değişimle beraber kullanıcıların ihtiyaçlarına göre yeniden şekillenmeye de başlayarak Şekil 28 ve 29'deki gibi kent silüetine katkılar yapmaya başlamıştır.

Şekil 27.

1929 Oxford harita gravürü

Kaynak (Spencer Hoffman)

1970 sonlarında ticari merkezlerin artması ile ilk alışveriş merkezi Westgate Oxford'da açılmış ve 1974'te buraya çok katlı bir otopark inşa edilmiştir. Queen Street ise 1970 yılında yayalaştırılmıştır (Lambert, 2021).

Şekil 28.

1916'da Headington -Oxford 45. Londra Yolu üzeri konaklama için yapılmış Sıra evler

Kaynak (Headington 2023)

Şekil 29.

1930'ların ortası Headington -Oxford 45. Londra Yolu üzeri sıra evlerin konaklama için yapılmış Sıra evlerin giriş katlarının sosyal dönüşümle beraber ticarethaneye dönüşmesi

Kaynak (Headington 2023)

2.1. Oxford Kenti Çalışan Sınıfı Ev Tipi Örnekleri

1824 yılında inşa edilmiş Şekil 30'da ki iki katlı Çalışan işçi sınıfı evi örneği 1'de giriş holü ile oturma ve mutfak alanına geçişler sağlanmış, banyo ve tuvalet bölümüne ise mutfak alanından sirkülasyon verilmiştir. Giriş holünden ulaştığımız ikinci katta ise 3 adet yatak odası bulunmaktadır.

Şekil 30.

Çalışan İşçi Sınıfı Evi Örneği 1

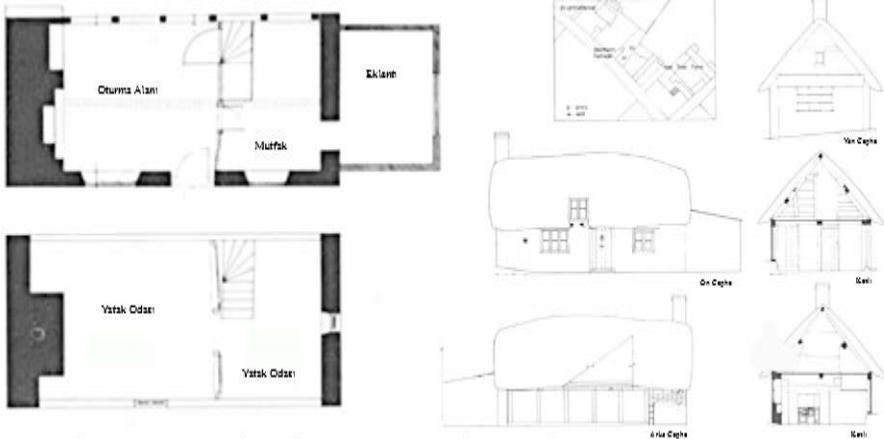

Kaynak (Paine 2023)

Brighthampton 1704 yılında inşa edilmiş Şekil 31'de ki Çalışan İşçi sınıfı evi örneği 2'de ise yapı iki katlı, iki hücrelidir. Ön ve yan duvarları kireçtaşı olup, arka duvar üzerine ahşap karkas olup, üzeri kalas dolguludur. Zemin kat, şömineli bir oturma odası ve bir mutfak alanından oluşmaktadır. Oturma odasından çatı katına çıkan merdivenler ile iki bölüme ayrılmış yatma alanına ulaşılır. Bu alanları üçgen alından çıkan evin ön ve arka tarafındaki küçük birer çatı penceresi ile aydınlatılır.

Şekil 31.

Çalışan İşçi Sınıfı Evi Örneği 2

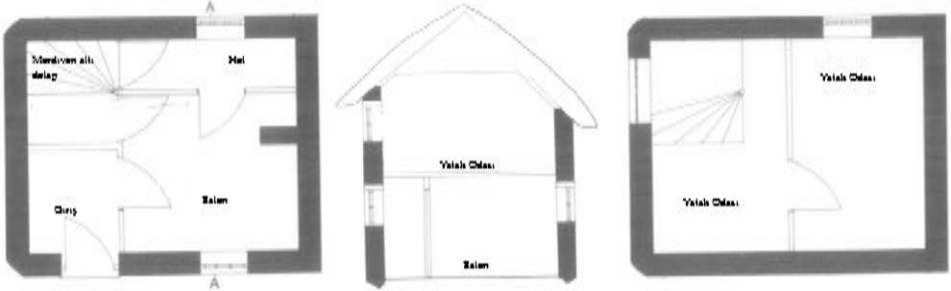

Kaynak (Paine 2023)

Şekil 32'de ki Çalışan İşçi sınıfı evi örneği 3'te konut, tuğladan yapılmış ve sazdan bir çatı ile örtülmüş tek hücreli bir yapıdır. Kapı ve pencere pervazları ahşaptır. Kulübenin önünde birkaç metre karelik çiçek bahçesi ve yolun diğer tarafında bir ahır vardır. Ön kapı küçük bir koridora açılmaktadır. Buradan sağdaki bir kapı, bir pencereyle aydınlatılan oturma odasına açılmaktadır. Oturma odasının arka duvarlarında geniş bir şömine bulunmaktadır.

Şekil 32.

Çalışan İşçi Sınıfı Evi Örneği 3

Kaynak (Paine 2023)

2.2. Oxford Kenti Üst Sınıf Ev Tipi: Ardington Evi

Oxford kentine ait bir üst sınıf ev olan Şekil 33'te ki Ardington Evi, mimar ve duvar ustası Thomas Strong tarafından tasarlanmıştır ve 1719 ile 1721 yılları arasında inşa edilmiştir. (Ardingtonhouse, 2023). Evin en dikkate değer Şekil 34'teki tarihi özelliklerinden biri, iki kol merdiven olarak başlayan ve daha sonra tek bir merdiven koluna dönüşen nadir imparatorluk merdivenidir.

Şekil 33.

Ardington Evi Dış Görüntüsü

Kaynak (Ardingtonhouse, 2023)

Şekil 34.

Ardington Evi İki kollu merdiveni

Kaynak (Ardingtonhouse, 2023)

Ev birkaç kez el değiştirmiş ve satın alan kullanıcının sosyal yaşantısına göre ev içerisinde birtakım eklentiler yapılarak Şekil 35'teki son plan durumuna gelmiştir. Napolyon savaşları sırasında 1833'te Ardington Evi İngiliz ordusundan Robert Vernon tarafından satın alınmıştır. 1861'de ise yine el değiştirmiş ve Lord Wantage'a geçmiştir (Ardingtonhouse, 2023).

Şekil 35.

Ardington Evi Planı

Kaynak (Ardingtonhouse, 2023)

Sonuç

Geçmişten günümüze başta işçi sınıfı olmak üzere birçok farklı sınıfın yaşam alanı olarak kullanılan İstanbul'daki Kadirga semti (Liman, din merkezi, Sokullu Mehmet Paşa Sarayı ve mensuplarının yaşam alanı, Fetih sonrası Rum ve Ermeni azınlıklarının yerleşkesi, Sanayi Devrimi sonrası üretim için gelen bireyler) benliğinde izlerini taşımaktadır. Dini yapı ve ekonomik düzene bağlı olarak gelişen Kadirga semti mekânlaşma (mekân oluşturma) sürecinde ilk başlarda ekonomik sınıf ayırımına bakmaksızın gelişme gösterirken 20. yüzyıl sonrasında işçi sınıfının mekân oluşturmada önemli bir faktör olduğu gözlemlenmiştir.

Oxford Kenti'nde ise kent oluşumu eğitim etrafında yoğunlaşsa da aynı Kadirga semti gibi Sanayi Devrimi ile üretim merkezi haline gelen kentte, işçi sınıfı evleri ve üst sınıf evleri olarak 2 tip sınıfsal ayrımın ortaya çıktığı görülmektedir. Oxford Kenti'nde ayrıca daha sonraları şekillenen Kadirga'dan farklı olarak üst sınıf evleri de bulunmaktadır.

Oxford Kenti ve İstanbul-Kadirga Semti'nde görüleceği üzere, mekanlar dönemin sosyal, siyasal, din ve ekonomi durumlarına göre değişmekte olup bu durumların değişkenliğine göre de insanların aile ve sosyal yaşantısının mekanlara nasıl yansıdığı görülmektedir. İstanbul'un fethinin ardından Kadirga'nın Ermeni ve Rum azınlıklarının yaşam alanı haline gelmesi ve sonrasında Kıbrıs olayları ile azınlıkların bölgeden ayrılması ve Sanayi devrimi sonrasında üretim için bölgeye gelenlerin buraya yerleşerek mekânı üretim merkezi olarak kullandığı gözlemlenmiştir. Aynı şekilde Oxford Kenti'nin de Sanayi Devrimi ile dönüşerek bir üretim merkezi olarak kullanılmasıyla beraber, kentte işçi ve üst sınıf ayrımının oluşmasına sebebiyet verdiği ve bunun sonucu olarak kullanılan mekanların zaman içerisinde dönüşerek değişimi gözlemlenmiştir. Bu sosyolojik ve ekonomik değişimler, söz konusu bölgelerdeki geleneksel konut yapılarının (özellikle zemin katlarının) üretim merkezine uygun olarak da şekillenerek, işçi ve üst sınıf gibi sınıf farkları ile yeniden yapılanmasına neden olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- Anonim. (2023 Haziran 20). 123 London Road, Headington. Headington. http://www.headington.org.uk/history/shops/london_road_123.htm
- Ardington House. (2023, Ocak 7). Ardingtonhouse history. Ardingtonhouse. <https://www.ardingtonhouse.com/history/>
- Başkan, S. (2008). Geleneksel Doğu Karadeniz Evleri. *Erdem Dergisi*, 52, 41-90.
- Benedikt, M. L. (2018). Cityspace, Cyberspace, And The Spotiology of Information. *Journal of Virtual Worlds Research*, 1.
- Çelik, S., ve Pilehvarian, K. (2021). A Lost Ottoman Square in a Lost Harbour of İstanbul: Kontaskalion / Kadirga Harbour / Kadirga Square. *Art-Sanat Dergisi*, 16, 55-85.
- Doğan, H. (2016). *Ansiklopedik Yapı Sözlüğü*. Yem Yayınları.
- Ebersolt, J., & Thiers, A. (1913). *Les églises de Constantinople*. Paris: Ernest Leroux
- Erdönmez, E., & Çelik, F. (2016). Kentsel Mekanda Kamusal Alan İlişkileri. *TÜBA-KED Dergisi*, 14, 145-163.
- Giritlioğlu, C. (1991). *Şehrsel Mekan Öğeleri ve Tasarımı*. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Gür, Ş. Ö. (1996). *Mekan Örgütlenmesi*. Gür Yayıncılık.
- Hasol, D. (2022). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. YEM Yayın.
- Hoffman, S. (2023, Haziran 20). Oxford Map 1929. <https://www.etsy.com/listing/828631905/oxford-map-1929-charming-pictorial-map>
- Köseoğlu, S. (1997). *Türkiye’de Kent Kültürünün Evrimi* [Yüksek Lisans Tezi]. M.S.Ü.
- Kabaoğlu, P. (2012). *Kültür ve Kentsel Mekan Bağlamında Ada Yerleşmelerinin İncelenmesi: İstanbul Prens Adaları Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. İ.T.Ü.
- Kuloğlu, N. (2014). Boşluğun Devinimi: Mimari Mekandan Kentsel Mekana. *International Journal of Architecture and Planning*, 2, 201-214.
- Lambert, T. (2021, Mart 14). A History of Oxford. Local Histories. <https://localhistories.org/a-history-of-oxford/>
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford:Wiley Blackwell, 68.
- Myles Birket Foster The High Oxford (2023 Haziran 20). Wikimedia içinde. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Myles_Birket_Foster_The_High_Oxford.jpg
- Ortaylı, İ. (2005). *İstanbul'dan Sayfalar*. İletişim yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007). *Üç Kıtada Osmanlılar*. Timaş Yayınları.
- Özer, Ç. ve Usta, G. K. (2023, Ocak 7). Türkiye’de Demiryolu Mimarlığı. *Yapı Dergisi*. <https://yapidergisi.com/turkiyede-demiryolu-mimarligi/>

Oxford Castle, around 1250 (Tarih yok). Wikiwand içinde.
https://www.wikiwand.com/en/Oxford_Castle

Paine, C. (2023 Haziran 20). Working-class Housing in Oxfordshire. *Oxoniensia*, 188-222.

Porter, S. (tarih yok). The Oxford Fire of 1644. *Oxoniensia*, 289-300.

Pulgher, D. (1878). Le chiese bisantine di Constantinopoli. tipografia del Lloyd Austro-ungarico.

Sarıaslan, Ü. (2023, Ocak 7). İmparatorluğun serüvenine koşut bir serüven: Rumeli(Şark)Demiryolu.<https://kentvedemiryolu.com/imparatorlugun-seruvenine-kosut-bir-seruven-rumelisark-demiryolu/>

Türk Tarih Kurumu. (2023, Ocak 3). 16. yüzyılda yapılmış bu İstanbul haritası kentin Fatih tarafından alındığı dönemi yansıtıyor (Sebastian Munster, 1544).
<https://twitter.com/ttkgovtr/status/1148114699516612608>

Unesco Türkiye Milli Komisyonu. (2023, Ocak 3). Kültür.
<https://www.unesco.org.tr/Pages/156/13/K%C3%BClt%C3%BCr>

University of Oxford. (2023, Ocak 7). History. University of Oxford.
<https://www.ox.ac.uk/about/organisation/history>

Uygur, N. (1996). *Kültür Kuramı*. Yapı Kredi Yayınları.

Uğurlu, Ö., Pınarcıoğlu, N. S., Kanbak, A. ve Şiriner, M. (2010). *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyoloji Çalışmaları*. Örgün Yayınevi.

Yalçın, D. F. (2012). *Mekan Oluşumunda Sosyo-kültürel Yapının Etkisi; Kadirga Sementi Örneğinde İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. M.S.G.Ü.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır

Ravzatü üli'l-elbâb fî tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb (Târîh-i Benâkîti)'a Gazneli Tarihi Açısından Eleştirel Bir Bakış

A Critical View of Ravzatü üli'l-elbâb fî tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb (History of Benâkîti) in Terms of Ghaznavid History

Vural ÖNTÜRK

Assist Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Literature, Van, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Van, Türkiye

ORCID: 0000-0002-9590-8243 | Email: vuralonturk@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Öntürk, V. (2023). A Critical View of Ravzatü üli'l-elbâb fî tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb (History of Benâkîti) in Terms of Ghaznavid History. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 345-364.

Öntürk, V. (2023). Ravzatü üli'l-elbâb fî tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb (Târîh-i Benâkîti)'a Gazneli Tarihi Açısından Eleştirel Bir Bakış. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 345-364.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 17 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 11 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 345-364

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Vural Öntürk).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Fahrüddîn Benâkîti, muhtemelen h. VII. yüzyılın ortalarından sonra Mâverâünnehir'e bağlı bir Türk yerleşim yeri olan Benâket'te dünyaya gelmiştir. İlhanlı Devleti'nin önemli şairlerinden birisi olan Benâkîti aynı zamanda tarihçiliği ile de ön plana çıkmıştır. İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han'ın (1295-1304) korumasına mazhar olup iltifat gören müellif onun yakın adamlarından biri olmayı başarmıştır. Olcaytu Han (1304-1316) döneminde saraydaki durumu kötüye gitse de Ebû Sa'id Bahadır Han'ın (1317-1335) iktidarında tekrar yıldızı parlamıştır. Bu hükümdar tarafından bir tarih kitabı yazmakla görevlendirilen Benâkîti, *Târîh-i Benâkîti* adlı eserini tamamlayarak 1317 yılında Ebû Sa'id Bahadır Han'a sunmuştur. Eser ihtiva etmiş olduğu bilgilerle bir umumî tarih olma özelliğini taşımaktadır. Dokuz bölümden oluşan *Târîh-i Benâkîti*'nin dördüncü bölümünde Abbasîlere bağlı hânedanlıklardan bahsedilmiştir. Bunlardan birisi de Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinden olan Gaznelilerdir. Eser Gazneliler tarihi açısından oldukça muhtasar bir görünüm arz etmektedir. Bunun yanı sıra aktarmış olduğu bilgilerin tarihi açısından sıhhati de teyide muhtaçtır. Bu çalışmada eserin Gazneliler kısmı incelemeye tabi tutulmuştur. Bahsi geçen bölümün tercümesi yapılmış ve devrin diğer kaynakları ile mukayese edilerek değeri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fahrüddîn Benâkîti, *Târîh-i Benâkîti*, Gazneliler, Sultan Mahmûd

Abstract

Fahrüddîn Benâkitî was probably born in Benâket, a Turkish settlement in Transoxiana, after the middle of the h.VII. century. Benâkitî, one of the important poets of the Ilkhanid State, also came to the fore with his historiography. The author, who received the protection and compliment of one of the Ilkhanid rulers, Gazan Khan (1295-1304), succeeded in becoming one of his close men. Although his situation in the palace deteriorated during the reign of Olcaytu Khan (1304-1316), his star rose again during the reign of Abu Sa'id Bahadır Khan (1317-1335). Benâkitî, who was commissioned by this ruler to write a history book, completed his work *History of Benâkitî* and presented it to Abu Sa'id Bahadır Khan in 1317. The work has the feature of being a general history with the information it contains. In the fourth chapter of *History of Benâkitî*, which consists of nine chapters, the dynasties of the Abbasids are mentioned. One of them is the Ghaznavids, one of the medieval Turkish-Islamic states. The work presents a very short description appearance in terms of the history of the Ghaznavids. In addition to this, the authenticity of the information he conveyed in terms of history also needs confirmation. In this study, the Ghaznavid part of the work was examined. The aforementioned section has been translated and its value has been tried to be revealed by comparing it with other sources of the period.

Keywords: Fahrüddîn Benâkitî, History of Benâkitî, The Ghaznavids, Sultan Mahmud

Giriş

Fahrüddîn Ebû Süleyman Dâvûd b. Muhammed Benâkîti (ö. 730/1329-1330)

Tam adı Seyyîd Ebû Süleyman Fahrüddîn Dâvûd b. Tâcüddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd ve lakabı Fahr-i Benâkîti olan müellif h.VII-VIII. yüzyıl İran'ının önde gelen şair ve tarihçilerindendir. Mâverâünnehir sınırları içerisinde yer alan ve bir Türk yerleşim bölgesi olan Benâket (Fayda, 1987, s. 584-629; Samur, 2005, 91; Turay, 2021, s. 1790) şehrine nispetle bu lakabı almıştır. Zebîhullah-i Safâ kendi eserinde, müellifin *Keşfü'z-Zunûn*'da isim ve nesebinin Fahrüddîn Muhammed b. Ebû Dâvûd Süleyman b. Ebû Süleyman Dâvûd el-Benâkîti şeklinde geçtiğini, ancak kendi kabulünün Fahr-ı Benâkîti olduğunu, nitekim *Târîh-i Benâkîti*'nin bir yerinde müellifin kendisini Ebû Süleyman Dâvûd b. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd el-Benâkîti olarak kaydettiğini nakleder. Eserin başka bir yerinde Ebû Süleyman Dâvûd ve lakabı Fahrü'l-Benâkîti, bir yerinde de Fahr-i Benâkîti olarak aktarılır (Safa, 1369, s. 1265-1266).

Benâkîti'nin hayatı hakkında çok fazla bilgiye tesadüf edilmemektedir. Bununla birlikte özellikle şer'î ilimlerde çok sayıda âlim yetiştiren bir aileye mensup olduğu bilinmektedir. Babası İmam Tâcüddîn Ebû'l-Fazl Muhammed el-Benâkîti Begavî'nin *Meşâbibü's-Sünne*'sine *el-Meysûr* adıyla şerh yazmış büyük bir âlimdir (Yazıcı, 1992, s. 429). İlhanlı Devleti (1256-1353) şairleri arasında kendisine yer bulan Benâkîti tarihçiliği ile de ön plana çıkmayı başarmıştır (Elliot, 1976, s. 55). İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han'ın (1295-1304) yakın adamlarından biri olmakla diğer devlet ricali ile de iyi ilişkiler tesis etmiştir. Bu durum, eserini oluştururken ihtiyaç duyduğu bilgi ve belgeye kolayca ulaşmasını sağlamıştır. Gazan Han'ın yüksek teveccühüne mazhar olan müellif aynı zamanda hükümdar tarafından "Meliku's-Şuera" unvanıyla taltif edilmiştir (Günaltay, 1991, s. 305).

Hüdâbende Olcaytu Han (1304-1316) döneminde saraydaki görkemli günlerinden uzaklaşan Benâkîti, Ebû Said Bahadır Han'ın (1317-1335) tahta geçmesi ile birlikte tekrar eski itibarına kavuşmuştur. Bu arada kendi döneminde ilmî faaliyetleri de canlandırmak isteyen Ebû Said Bahadır Han, Benâkîti'yi bir tarih yazmakla görevlendirmiştir¹. Bunun üzerine çalışmalarına başlayan müellif 1317 yılında tamamladığı eserini hükümdara sunarak görevini yerine getirmiştir (Safa, 1369, s. 1265-1266; Günaltay, 1991, s. 305).

¹ Esasen Ebû Said Bahadır Han dönemi Moğolların tarih ilmi ile alakalı genel karakteristik özelliğinin bir yansıması gibiydi. Nitekim Moğollar tarihe çok büyük önem vermişlerdir. Kendilerinin kalıcı olmak istemeleri tarih ilminin gelişmesine katkı sağlayan önemli bir amildi. Atâ Melik Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşa*'sı, Reşidüddîn Fazlullah'ın *Câmiü't-Tevârîh*'i Fazlullah-ı Kaşanî'nin *Târîh-i Vassafî*, Hamdullah Müstevfi'nin *Târîh-i Güzide*'si ve Şebankâreî'nin *Mecma'ü'l-Ensâb*'i gibi eserler İlhanlılar döneminde kaleme alınmıştır. Bu eserler Ortaçağ tarihini açısından son derece kritik eserlerdir (Hesamipour Khelejeni, 2010, s.

Devletşâh, Benâkîti'yi tanımlarken onun fazilet sahibi, mert birisi olduğunu ifade etmektedir. Benâkîti'nin eserinde kaleme aldığı Yahudî ve Kayserlerden hareketle bu mevzularda böylesine detaylı bir şekilde daha önce hiç kimsenin yazmadığını belirtmiştir. Şairlikte de yüksek mevki sahibi olduğunu ilave eden Devletşâh, Benâkîti'nin mükemmel kasidelerinin ve muhkem kıt'alarının olduğunu aktarmıştır. Aşağıda yer alan ve Benâkîti'ye ait olan gazel *Tezkiretü'ş-Şuarâ*'da geçmektedir:

Sevgilinin bana bu itabı acaba nedendir?

Bu güzellerin ahdü peymanı bir rüzgâr gibi gelip geçicidir.

Onun bu gönül alıcılığı, bu işvebazlığı sebepsiz değildir.

Acaba onun bu serkeşliği ve şuhluğu nedendir?

Bu zamanda bu güzellikte bir yüz, bu zarafette bir boy pos kime nasip olmuştur.

Sevgilinin sevgisiyle hasta olanların hastalığının devası yoktur.

Onun devası onun bir an yüzünü görmektir.

Ey can, gönlünü kaptıranlara lütfkârane muamele etmek ayıp değildir.

Âşıklara merhamet etmek galiba Allah rızası içindir.

Her akşam onun saçlarının kokuları burnuma geliyor.

Sanki o seba rüzgârının hemdem ve hemrazıdır.

Sen Fahr-ı Benâkîti'yi niçin ucuza satıyorsun? (Devletşâh, 1977, s. 281-282)

Benâkîti Ravzatü üli'l-elbâb fi tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb adlı eseri ile şöhret bulmuştur. Bu eser daha çok *Târîh-i Benâkîti* olarak bilinmektedir. Genel olarak Reşidüddîn Fazlullah'ın *Câmîü't-Tevârîh* adlı eserinin bir özeti mahiyetini taşımakla birlikte İlhanlılar dönemine ait orijinal bilgiler de içermektedir (Yazıcı, 1992, s. 429-430). Ayrıca Hıta (Çin), Hind, İsrailoğulları ve Kayserler tarihine ait de çokça bilgiler ihtiva etmektedir (Günaltay, 1991, s. 305-306). *Târîh-i Benâkîti* dokuz bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hilkatten başlayarak İbrahim Peygambere (a.s) kadar

olan Peygamberler tarihi, ikinci bölümde Keyümers'ten Yezdücerd'e kadar eski İran hükümdarları ve çağdaşları olan Peygamberler ve filozoflar, üçüncü bölümde Hz. Muhammed (s.a.v.), dört halife, on iki imam ve Abbasîlerin son halifesi Müstasım dönemine kadar olan halifeler, dördüncü bölümde Abbasîler zamanında yaşamış olan Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Büveyhîler, Selçuklular ve Harezmsâhlar, beşinci bölümde Yahudîlerin tarihi, Hz. Musa'dan Mutina'ya kadar Yahudîkral ve Peygamberleri, altıncı bölümde Hristiyanların ve Frankların tarihi, yedinci bölümde Hindular, sekizinci bölümde Çin tarihi ve son olarak dokuzuncu bölümde Moğol tarihi anlatılmaktadır. Eser bu özelliği ile bir umumî tarih hüviyeti kazanmaktadır (Safâ, 1369, s. 1268; Elliot, 1976, s. 57). Ebû Said Bahadır Han'ın iktidarı boyunca huzurlu bir hayat geçirdiği anlaşılan Benâkîti, 1329 yılında hayatını kaybetti. Kendisinden altı yıl sonra Ebû Said Bahadır Han'ın da vefat etmesi ile İlhanlılar büyük bir karışıklık içine düştü (Günaltay, 1991, s. 306).

Târîh-i Benâkîti'nin dünya kütüphanelerinde çeşitli yazmalarından başka Türkiye'de Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya nr. 3096) bir nüshası bulunmaktadır. Çinle ilgili kısmı Latince, İngilizce ve Fransızca'ya çevrilmiştir. Eser Ca'fer Şiar tarafından yayımlanmıştır (Yazıcı, 1992, s. 430).

Bu çalışma *Târîh-i Benâkîti*'nin Gazneliler kısmına odaklanmaktadır. Bu kısım ilk olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Anlam bütünlüğünün sağlanması açısından parantez içerisindeki ifadeler metnin orjinal yapısını bozmayacak şekilde tarafımızdan ilave edilmiştir. Ayrıca hicri tarihlerin miladî karşılıkları metin içerisinde verilmiştir. Tercümeden sonra Gazneli dönemine ait bilgiler devrin ana ve birinci el kaynakları ile karşılaştırılarak kritiğe tabi tutulmuştur. Bu bilgilerin sahihliği dipnotlarda tartışılmıştır. Çalışma oluşturulurken *Târîh-i Benâkîti*'nin Ca'fer Şiar tarafından 1348/1969 yılında yayınlanan nüshasından istifade edilmiştir.

[s.224]

Tercüme

Dördüncü Tabaka: Gazneliler

Onlar 16 kişi idiler. Hükümdarlık süreleri 140 yıl 6 ay idi².

es-Sultan Yemînüddeve Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Sebüktegin³

² Gazneliler Devleti'nin temelleri Sâmânîler içerisinde bir gûlam olan Alptegin'in 963 yılında Gazne şehrini yerel bir hanedan olan Levkilere bağlı Ebû Bekr Levik'ten alması ile atılmıştır (Nizâmülmülk, 1982, s. 146; Merçil, 1989, s. 4; Göksu, 2011, s. 112). Bu devletin Lahor kolunun Hüsrev Melik döneminde 1187 yılında Gurlular tarafından ortadan kaldırıldığı dikkate alındığında 140 yıl 6 ay tabirinin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Gazneliler yaklaşık olarak 225 yıl varlıklarını devam ettirmişlerdir. (Cüzcânî, 1342, s. 397; Esterabâdi, 1387, s. 130; Badâunî, 1986, s. 68; Hoca Nizâmüddin Ahmed, 1913, s. 37-38; Bayur, 1987, s. 258; Öntürk, 2020, s. 130).

Âlim, adil, kâmil, fazıl bir hükümdardı. 387/997-998 senesinde Nasreddin Sebüktegin vefat etti ve Horasan askerî hâkimiyeti Mahmûd'da karar kılındı⁴. Abdulmelik b. Nûh⁵, orduları ondan geri almak istedi. Bu sebeple Mahmûd'a

³ Alptegin'in 963 yılında vuku bulan vefatından sonra Gazneliler Devleti'nin başına ilk olarak oğlu Ebû İshâk İbrahim b. Alptegin geçti. Onun döneminde Levik hanedânı Gazne'yi bir kez daha ele geçirse de Ebû İshâk, Sâ mânîlerden aldığı yardımla düşmanını yenilgiye uğratmayı başarmıştı. Bu durum Sâ mânîlerin Gazneliler üzerinde hâkimiyet kurması ile neticelendi. Ebû İshâk'ın vefatından sonra (966) oğlu olmadığı için bu defa Gazne tahtına kumandanlarından Bilge Tegin geçti. O da 975 yılında Gerdiz Kalesi kuşatması sırasında öldü. Başka bir Türk kumandan olan Börü Tegin, Bilge Tegin'den sonra tahta geçti ancak kısa süren iktidarı kabiliyetsizliği sebebi ile ordu ileri gelenleri tarafından 977 yılında sonlandırıldı. İşte bu tarihten sonra Gazneliler tahtına devleti hanedân yapısına büründürecek olan Sebüktegin geçti. Sebüktegin'den sonra saltanat tahtına geçenlerin hepsi onun soyundan gelenler oldu (Cürfedekânî, 1334, s. 31; Şebankâreî, 1376, s. 29-34; Kadı Ahmed Ğiffârî, s. 100-101; Merçil, 1989, s. 1-7). Görüldüğü üzere Sebüktegin'e varıncaya kadar Gazne tahtında Alptegin ile birlikte dört kişi geçmiştir. Ancak geç dönem Ortaçağ kaynaklarından bazıları Gaznelileri aktarırken ya Sebüktegin'den ya da Sultan Mahmûd'dan başlamaktadır. Bu durumun bir sebebi Sebüktegin'den sonra aynı soydan olanların tahta geçmesi, bir diğer sebebi ise Sultan Mahmûd döneminde devletin tamamen bağımsızlığını kazanmasıdır. Nitekim Sebüktegin her ne kadar güçlü ve bağımsız bir hükümdar olsa da resmi olarak kendisini Sâ mânîlere bağlı olarak tanımlıyor ve bir vefa örneği gösteriyordu. Gazneli tarihini Sebüktegin ya da Sultan Mahmûd ile başlatan tarihçiler için bkz. (Badâunî, 1380, s. 6; Hamdullah Müstevfî, 1387, s. 389, Cüzcânî, 1342, s. 225; Hândmîr, 1380, s. 371).

⁴ Horasan'ın Sultan Mahmûd'a verilmesi Sebüktegin'in vefatı ya da veraset hususu ile alakalı bir durum değildir. Zira henüz Sebüktegin'in sağlığında Sâ mânî emîri II. Nûh (976-997) tarafından Horasan sipehsâlârlığının Mahmûd'a verildiği bilinmektedir. Bunun sebebine gelince; Sâ mânîler Devleti X. yüzyılın sonlarına doğru zaten büyük oranda yıpranmış bir haldeydi. Özellikle 992 yılında Türk Hakanlığı batı sorumlusu Buğra Han Harun'un Buhârâ'yı kısa süreli fethi (Cürfedekânî, 1334, s. 85-86) Sâ mânîler içerisindeki Türk komutanların da devlete olan sadakatlerini iyiden iyiye kaybetmesi ile neticelenmişti. Bunlardan Ebû Ali Simcûrî ve Fâik el-Hasa Emîr II. Nûh'a karşı birleşerek Buhârâ'ya hâkim olmak istediler. İşte bu durumda II. Nûh çareyi Sebüktegin'den yardım istemekte buldu. Sebüktegin ve oğlu Mahmûd ihtiraslı Türk komutanlara karşı girişmiş oldukları savaşı kazanarak Sâ mânî emîrini de büyük bir tehlikeden kurtarmış oldular. II. Nûh buna karşın Sebüktegin'e Belh, Toharistan, Bâmiyân, Gur ve Garcistan'ın idaresini, Mahmûd'a ise Horasan sipehsâlârlığını verdi. Bundan sonra Mahmûd Nişâbûr'a gitti (Şebankâreî, 1376, s.25). Bu bilgilerden hareketle Sebüktegin'in vefatı esnasında Horasan'ın Mahmûd'un hâkimiyet alanı olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna ilaveten Sebüktegin vefat etmeden evvel kendisinden sonra tahta oğlu İsmail'in geçmesini vasiyet etmiş ve ordu ileri gelenlerinin de ona biat edecelerine dair sadakat yemini etmelerini istemişti. İsmail 997 yılında Gazneli tahtına çıksa da çok geçmeden Mahmûd ile yaşadığı taht kavgasını kaybederek bir kalede hapsedilmişti (Merçil, 1989, s. 12).

⁵ Abdülmelik b. Nûh (999) Sâ mânîler Devleti'nin son emîriydi. Ancak Sultan Mahmûd'un Gazne saltanatını ele geçirmesinden sonra Horasan mülkü yüzünden anlaşmazlığa düştüğü kişi Abdülmelik b. Nûh değil II. Mansur b. Nûh (997-999) idi. Daha önce Mahmûd'a henüz şehzadeliği zamanında Horasan sipehsâlârlığı görevinin tevdi edildiğini ifade etmiştik. Şimdi Sultan Mahmûd'un kardeşi İsmail ile olan taht mücadelesini fırsat bilen Sâ mânîlerin yeni emîri II. Mansûr b. Nûh Horasan mülkünü Begtüzün'e vermişti. Sultan Mahmûd saltanat işini yoluna koyduktan sonra II. Mansûr b. Nûh'a bir mektup yazarak durumundan haberdar etti ve Horasan'ın tekrar kendisine verilmesini istedi. Ancak Sâ mânî emîri Belh, Herat, Tirmiz ve Büst vilayetlerinin menşurlarını gönderse de Horasan'ı vermeye yanaşmadı. Bunun üzerine Sultan Mahmûd adamlarından Ebû'l-Hasan Hamûlî'yi kıymetli hediyelerle birlikte elçi olarak gönderdi. Bu defa da II. Mansûr b. Nûh, Hamûlî'yi yeni veziri olarak tayin edip o da bu teklifi kabul edince Sultan Mahmûd

kastetti. (Ama) onun tarafından hezimete uğratıldı. Mahmûd, Horasan ve Sicistân üzerinde hâkimiyet kurdu. (Daha sonra) Dârû'l-Hilâfe'den teşrif ve ahidnâme ile müşerref oldu ve Sultan lakabı aldı⁶. Ondan sonra Cürcan ve Irak'a doğru yola çıktı. O vilayetleri Fahrüddeve Deylemî'nin çocuklarının elinden aldı⁷. Ardından Hindistan tarafına gitti. Onlardan çok sayıda belde ve kaleyi fethetti. 394/1003-1004 senesinde Somnat'ın kilidi açılıp puthâneler harap edildi⁸.

büyük bir öfkeye kapıldı. Ordularını hazırlayıp Nişabûr'a doğru yöneldi bu durumu haber alan II. Mansûr b. Nûh da onunla savaşmak üzere harekete geçti. Ancak Sultan Mahmûd bu devlete kendi eliyle son vermek vebalinden kaçınmak için yönünü çevirip Merv'e geldi. Bu arada II. Mansûr b. Nûh'un iki muhteris komutanı Begtüzün ve Faik el-Hassa ittifak ederek emîrlerine ihanet ettiler ve onun gözlerine mil çekerek tahttan uzaklaştırıp yerine Abdülmelik b. Nûh'u getirdiler (Gerdizî, 1337, s. 46-47). Abdülmelik b. Nûh henüz çocuk yaşta olduğundan onun tecrübesizliğinden istifade eden Begtüzün ve Faik el-Hassa devleti Gazneliler ile savaşa sokmaktan çekinmediler. İki taraf arasında meydana gelen savaş Gaznelilerin galibiyeti ile neticelendi. Savaşın sonra Abdülmelik b. Nûh kaçarak Buhârâ'ya gitti (Cürfedekânî, 1334, s. 129-135). Mahmûd Horasan orduları kumandanlığına kardeşi Nasr'ı tayin etti ve onu Nişabûr'da görevlendirdi. Kendisi ise Belh'e geçti. Horasan hâkimiyetinden sonra etrafta bulunan hânedanlıklar Gaznelilere itaat etmeye başladılar (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 122; Usta, 2009, s. 65).

⁶ Sultan Mahmûd'un Horasan Bölgesi'nin fethini müteakiben Abbâsî halifesi el-Kadir-Billâh'ın elçisi sultanın Belh'te bulunduğu esnada gelerek sultana Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille Ebû'l-Kasım Muhammed Vefî-i Emîrü'l-Mü'minîn lakabının yanı sıra Horasan ahid ve livâsını, değerli hil'atler ve taç getirdi (Gerdizî, 1337, s. 49). İbnü'l-Esîr'e göre halifenin bu şekilde iltifatta bulunmasının sebebi sultanın Horasan'ın fethinden sonra onun adına hutbe okutmasıydı. Zira şimdiye kadar hutbe halife et-Tâi' Lillâh adına okunmaktaydı. Yine İbnü'l-Esîr, Mahmûd'un bundan sonra bağımsız bir hükümdar olduğunu ifade eder (İbnü'l-Esîr, 1991, s.122). Utbi, şimdiye kadar imamet sarayından hiçbir melik ve sultana böylesine değerli hil'atlerin gelmediğini bildirir (Cürfedekânî, 1334, s. 138).

⁷ Irak, Büveyhîler Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Sultan Mahmûd her ne kadar 1018 yılından itibaren Büveyhî iç işlerine müdahale ederek bir hâkimiyet tesis etmeye çalışsa da daha ziyade Hindistan seferleri ile meşgul olduğundan Irak'a 1028 yılından sonra yönelebildi. Bölgede Büveyhî hâkimiyetine son veren Sultan Mahmûd oğlu Mes'ud'u Irak'a bıraktıktan sonra geri döndü (Gerdizî, 1337, s. 71-73; Merçil, 1989, s. 42).

⁸ Somnat seferi, Sultan Mahmûd'un Hindistan'a düzenlediği on yedi seferden on altıncısı ve en önemlisidir. Hindistan'ın batı sahilinde Kathiâvâr yarımadasında bulunan Somnat Brahmanların mabedi olup büyük bir şehirdi. Oradaki putlar altındandı ve Brahmanların taptıkları çok büyük bir put vardı. Bazı tarihçiler bu putun manat olduğunu ve Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında müşrik Arapların Hint sahiline getirdikleri putun aynısı olduğunu söylemektedirler. Ancak Badâunî'ye göre bu sözün aslı yoktur. Çünkü Hint Brahmanlarının inanışına göre bu put Kaşan zamanından beri yani 4000 yıldır oradaydı. Onun asıl adı da Manat değil "güzelliğin sahibi" manasına gelen Soba Natha'dır. Bu yanlışlık başka bir şeyle değil kesinlikle isim benzerliği ile ilişkilidir. Sultan Mahmûd bu akınında Gucerât ülkesinden, Nehrvâle olarak tanınan Patan şehrini fethedip oradan bol miktarda erzak ele geçirerek Somnat'a ulaştı. Kale halkı Sultana kapıları kapatınca yağma ve talan ile cezalandırıldılar ve kale fethedildi. O put parça parça edilip Gazne'ye gönderilerek ayaklar altına alınması için Mescid-i Câmî'nin önüne bırakıldı. Sultan geri dönerken yolu üzerinde bulunan ve Hint racalarından büyük bir raca olan Biram Div ile savaşmayı uygun bulmayarak Sind yolu ile Multan'a yöneldi. Ordu su ve yem eksikliğinden büyük sıkıntılar çekti. Meşakkat ve mihnet ile 417/1026-1027 yılında Gazne'ye ulaşıldı (Badâunî, 1380, s. 12-13).

Şeyhlerden Şeyh Ebû'l-Hasan Ali el-Harakânî⁹ ve Ebû Sa'id Fazlullâh b. Ebî'l-Hayr Meyhenî¹⁰ (Sultan Mahmûd'un) çağdaşydı.

Rivayet ederler ki Sultan Mahmûd, Şeyh Ebû'l-Hasan'ı ziyaret etmeye gelmişti. Gönderdiği elçi Şeyh'e şöyle söyledi:

Sultan senin için Gaznin'den buraya geldi. Sen de onun için hangâhından (kalkıp) (Sultanın) bargâğına gel.

Sultan elçiye, eğer gelmeyi kabul etmezse “etiy'ullahe ve etiy'ur rasule ve üliil emri minküm”¹¹ ayetini okumasını da istemişti. Elçi haberi ilettili. Şeyh:

- Beni mazur gör. Mahmûd'a de ki “etiy'ullah'a” o kadar müstegrak olmuşum (dalmışım) ki “etiy'ur rasul'den” utanırım ve “üliil emri minküm” ile uğraşamam.

[s.225]

Elçi Mahmûd'un yanına dönüp (olanları) anlattı. (Bu durum) Mahmûd'a ağır geldi. Sonra “Kalkın! O bizim zannettiğimiz adam değildir” dedi. Ardından kendi giysisini Ayaz'a giydirdi. On cariyeye de köle elbisesi giydirdi. Kendisi de Ayaz'ın

⁹ Şeyh Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Cafer el-Harakânî, 963 yılında Horasan'ın batısında, Esterâbâd yolu üzerinde yer alan Bistam şehrine bağlı Harakan köyünde (Yâkut el-Hamevî, 1977, s.360) çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Tasavvuf tarihinde yüzyıllarca insanlığa hizmet eden büyük mutasavvıfların yetiştiği bir bölgede doğup büyümesi iyi bir eğitim hayatı geçirdiğinin kanıtı olabilir. Harakânî kendisini ümmî olarak tanıtsa da Ahmet Emin Seyhan bir çalışmasında onun okumuş olduğu zahîrî ilimleri ilimden saymaması sebebi ile böyle söylediğini ifade etmektedir. Bayezî't-i Bistâmî'nin tasavvuf tarzını benimseyen Harakânî Hakk'a ermek için çetin mücadelelere katlanmış bir Türk-İslâm âlimidir. Harakânî Bistâm'a giderek Bâyezîd'in türbesini ziyaret etmiştir. Onun Bayezîd-i Bistâmî'nin ruhanîyetiyle terbiye edildiği ve şeyhinin Bayezîd olduğu kabul edilir. Onun Bayezîd ile ilişkileri hakkında bazı menkıbevi hikâyeler de anlatılır. Mevlanâ Celaleddîn Rûmî'nin naklettiği bir menkıbeye göre Bayezîd Harakan'dan büyük bir veli çıkacağını önceden de haber vermiştir. Yukarıdaki metinde Sultan Mahmûd ile Şeyh Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Cafer el-Harakânî arasında geçtiği ifade edilen mülakatın küçük bir miktar farklılıklar olmakla birlikte Feridun Attar'ın Tezkire'sinde geçtiği de görülmektedir (Ferîdüddîn Attâr, 1984, s. 701-703; Seyhan, 2011, s. 80-81; Palabıyık-Keleş, 2014, s. 22; Uludağ, 1997, s. 93).

¹⁰ Ebû Sa'id Fazlullâh b. Ebî'l-Hayr Meyhenî, 357/967 tarihinde Horasan'a bağlı Serahs ile Ebûverd arasında bulunan Havran bölgesinde Meyhene kasabasında dünyaya geldi. Babası Ebû'l-Hayr süflerin dostu ve semâ meclislerine devam eden biriydi. Ebû Sa'id de babası ile birlikte gittiği semâ meclislerinde tasavvufu ve tasavvuf ehlini tanıma şansı buldu. Dil, edebiyat, şiir ve tasavvuf alanlarında kendisini geliştiren Ebû Sa'id bir rivayete göre 30.000 beyit ezberlemiştir. Buna ilaveten tefsir, hadis ve fıkıh bilgisini de geliştirmek için Merv'e giderek Şafiî fıkıh âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hazrî'den, onun vefatından sonra da Ebû Bekir Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî'den ders aldı. İrşâd faaliyetlerine başlamadan önce Meyhene'ye dönen Ebû Sa'id burada çileli bir hayat yaşadı ve bazı rivayetlere göre yedi yıl inzivaya çekilip bu süre zarfında ot ve yaprak yiyerek hayatına devam etti. 440/1049 yılında vefa ettiğinde arkasında Havra adlı bir rubâî ve yetmiş aşkın rubâîsini ihtiva eden el yazmaları bıraktı (Bosworth, 1984, s. 6; Yazıcı, 1994, s. 220-222).

¹¹ Nisâ 4/59.

hâcibi oldu ve Şeyh'i imtihan etmek için hangâhına doğru yola çıktılar. Mahmûd hangâhtan içeri girdiğinde selam verdi. Şeyh cevap verdi ama ayağa kalkmadı. Sonra yüzünü Mahmûd'a dönüp Ayaz'a bakmadı. Mahmûd:

- Sultanın huzurunda ayağa kalkmadın, bu bir tuzaktır, dedi. Şeyh:

- Tuzaktır ama av o değil, dedi. Sonra Mahmûd'a:

- Madem seni öne geçirmişler, öne gel (yaklaş), dedi. Mahmûd oturduğu zaman Şeyh'e:

- Bana bir öğüt ver, dedi. Şeyh:

- Namahremleri dışarı çıkar, dedi. Mahmûd işaret etti, cariyeler dışarı çıkarıldı. Mahmûd:

- Bana Bayezid'den bir hikâye söyle, dedi. Şeyh:

- Bayezid "her kim beni görürse bedbahtlığın kulu olmaktan emin olur" demiştir, dedi. Mahmûd:

- Peygamberin (s.a.) kademesi en yücedir. (Ama) Ebû Cehil ve Ebû Leheb onu görmelerine (rağmen) bedbaht idiler, dedi. Şeyh:

- Mahmûd, edepli ol! Kendi vilayetinden tasarruf et ki Mustafa'yı (s.a.) dört dostu ve ashabından bazıları hariç hiç kimse görmemiştir. Bunun delili Allah'ın sözüdür: "ve terahüm yenzurune ileyke ve hüm la yübsirun"¹².

Mahmûd'a bu nasihat hoş geldi. (Yine) bana öğüt ver dedi. Şeyh:

- Dört şeyi gözet: Haramdan uzak dur, cemaatle namaz kıl, cömert ol ve Allahuteala'nın yarattıklarına şefkat göster, dedi. Mahmûd:

- Bana dua et, dedi. Şeyh:

- Beş vakit Allah'ım mü'min kadınları ve mü'min erkekleri affet diye dua ediyorum, dedi. Mahmûd:

- Hususî olarak dua et, dedi. (Şeyh):

- Ey Mahmûd, akıbetin Mahmûd olsun, dedi. Sonra Mahmûd eşine az rastlanır bir inciye Şeyh'in önüne koydu. Şey de arpadan yapılmış bir yufkayı onun önüne koydu ve ye dedi. (Mahmûd) çiğniyor (ama) boğazına takılıyordu. Şeyh:

- Boğazında kaldı, dedi. Mahmûd evet deyince Şeyh:

¹² A'râf 7/198.

- Mahmûd ister misin ki bu senin incin de bizim boğazımızda kalsın. Kaldır ki biz bunu talakla boşamışızdır, dedi. Mahmûd:

- Bana senden bir hatıra ver, dedi. Şeyh de kendi gömleklerinden birini ona verdi. Mahmûd geri döndüğü zaman Şeyh ayağa kalktı. (Bunun üzerine) Mahmûd:

- Buraya ilk geldiğim zaman iltifat etmedin. Şimdi ayağa kalkıyorsun, sebebi nedir?, dedi. Şeyh:

[s.226]

- İlk geldiğinde padişahlık kibri ve imtihan gururu ile geldin. Şimdi alçak gönüllülük (inkisâr) ve dervişlik ile gidiyorsun, dedi.

Sonra Sultan oradan ayrıldı. Kâfirler ile savaşmaya gittiği bir vakitte mağlup olacağına dair bir korkuya kapılmıştı. Ansızın bir köşeye çekilip yere eğildi ve yüzünü toprağa sürüp şeyhin gömleğini eline alarak şöyle dedi: “İlahi, bu hırkanın yüzü suyu hürmetine bu kâfirlere karşı bize zafer ver ki ben de buradan kazanacağım bütün ganimeti dervişlere dağıtayım”. Ansızın o tarafta bir gök gürültüsü meydana gelip karanlık çöktü. (Kâfirler) kılıçlarını birbirlerine karşı sallayıp öldürdüler (geriye kalanlar da) dağılıp gittiler. İslâm ordusu zafer kazandı. O gece Mahmûd rüyasında Şeyh'i gördü. Şeyh kendisine, Ey Mahmûd! Bizim hırkamızın yüzü suyu hürmetine zafer kazandı eğer kâfirlerin hepsinin İslâm'a girmesini isteseydin (ona da) icabet ederlerdi, dedi.

Sultan Mahmûd saltanatının son zamanlarında İsrâil b. Süleyman b. Selçuk'u¹³ Mâverâünnehir'den çağırtdtı. Onların kalabalık oluşundan korkuya kapılarak İsrail'i Sind'de bulunan Kalincar Kalesi'ne gönderip (hapsetti). İsrâil b. Selçuk vefat edene kadar orada kaldı. Selçukluların ortaya çıkmalarının ve

¹³ Metinde Selçukluların atası Selçuk Bey'in torunu gibi gösterilen İsrâil, aslında Arslan Yabgu olup Selçuk Bey'in oğludur. Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak takribi 985-986 yıllarında Cend'e gelmesinden sonra bölgede güçlenmeleri önceleri Türk Hakanlığı'nın dikkatini çekse de ilk etapta iki taraf arasında herhangi bir anlaşmazlık çıkmamıştır. Ancak Türk Hakanlığı'nın Sâ mânîleri ortadan kaldırma düşüncesi ile hareket etmesi bu devletin Selçuklulardan yardım istemesi ile neticelenmiştir. Selçuk Bey bu teklifi geri çevirmemiş ve oğlu Arslan Yabgu komutasında bir birliğini Sâ mânîlere yardım etmek üzere göndermiştir. Arslan Yabgu'nun yardımcıları sayesinde Türk Hakanlığı ordusuna 992 yılında zayıt verdirilmesi Türk Hakanlığı ile ilişkilerin bozulmasının ilk sebebidir. Ancak iki taraf arasında iplerin kopmasına sebep olan hadise Türk Hakanlığı içerisinde yaşanan saltanat mücadelesine Arslan Yabgu'nun dâhil olması, Yusuf Kadir Han'a karşı Mâverâünnehir'de hüküm süren Ali Tegin'i desteklemesidir. 1025 yılında Gazneli Sultan Mahmûd ile Yusuf Kadir Han arasında gerçekleşen ve tarihe Mâverâünnehir ya da Semerkand mülakatı olarak geçen görüşmede Yusuf Kadir Han Sultan Mahmûd'dan Arslan Yabgu özelinde Selçukluları Mâverâünnehir'den çıkarmasını istemiştir. Sultan Mahmûd aynı yıl huzuruna çağırtdığı Arslan Yabgu'yu hile ile yakalayarak Hindistan'da bulunan Kalincar Kalesi'ne göndermiş ve Arslan Yabgu 1032 yılında vuku bulan vefatına kadar bu kalede hapis kalmıştır (Reşidüddin Fazlullah, 2011, s. 75-77; Zahireddin Nişabûrî, 2018, s. 77-78; Ravendî, 2020, s. 88; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, 2000, s. 7-8).

Gaznelilerin zaafa uğramalarının sebebi oydu¹⁴. 420/1029-1030 senesinde Sultan Mahmûd vefat etti. Saltanat süresi 39 yıl idi¹⁵.

es-Sultan Mes'ud b. Mahmûd

Mahmûd Horasan ve Irak saltanatının Mes'ud'a; Hind ve Gazne mülkünün de Muhammed'e verilmesini vasiyet etmişti. Mes'ud kardeşinden hutbede kendi adının da okunmasını rica etti. Muhammed kabul etmedi. Mes'ud Gazne'ye kastetti. Onun varışından önce Yusuf b. Sebüktegin Muhammed'i yakalayıp kaleye gönderdi. Mes'ud geldiğinde Yusuf'u da hapsedti ve babasının bütün topraklarını tasarrufu altına aldı. Onun zamanında Selçukoğulları Ceyhun'dan geçip Horasan'a geldiler. Ebîverd ve Mihne taraflarına yerleştiler. Sultan Mes'ud bir ferman gönderip onları tehdit etti. Onlar bunun Allah'ın işi olduğu ve O ne isterse onun olacağı şeklinde cevap yazdılar. Şeyh Ebû Sa'id Ebû'l-Hayr bu durumdan haberdardı. İşt'ın oğlu?¹⁶ Çağrı, Tuğrul ve biraderi şeyhi ziyaret etmek üzere geldiler.

[s.227]

Selam verip Şeyh'in elini öptüler ve huzurunda durdular. Şeyh başını eğip sonra kaldırdı ve Çağrı'ya "Horasan sana verildi" ve Tuğrul'a "Irak mülkü de sana verildi" dedi. Onlar (Şeyh'in huzurunda) saygı ile eğilip geri döndüler.

Ondan sonra Sultan Mes'ud Mihne'ye ulaştı. O vakitler Mihne mamur idi. Halk hisara çekilmişti ve Şeyh halk ile fikir birliği halindeydi. Sultan kırk gün savaştı. Mihne'de kırk bir keskin nişancı vardı. Sultan'ın askerlerinden birçoğunu

¹⁴ Arslan Yabgu'nun esaretinin ardından Sultan Mahmûd onun adamlarına bir elçi göndererek kendisinden bazı kusurlar sadır olması sebebi ile birkaç günlüğüne tutuklandığını bildirmişti. Bundan sonra Arslan Yabgu'ya bağlı olan yaklaşık dört bin kişilik bir grup başlarında Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl olduğu halde Sultan Mahmûd'un izni ile Horasan Bölgesi'ne geçirildiler. Serahs, Baverd, Nesâ ve Ferave civarına yerleştirilen bu grubun kısa bir süre sonra taşkınlıklar çıkardığı ve henüz Sultan Mahmûd'un hayatta olduğu dönemde huzursuzluğa yol açtığı görülecektir. Esasen Sultanın adamlarında Arslan Câzib onlara karşı önlem alınması taraftarıydı. Bu hususu İbnü'l-Esîr şu ifadelerle açıklamaktadır: Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra aile fertlerine ve kavmine ne yapılması gerektiğini adamlarıyla istişare etti. Arslan Cazib ok atamasınlar diye baş parmaklarının kesilmesi veya Ceyhun Nehri'nde boğulmaları yönünde görüş bildirmişti. Bunun üzerine Sultan Mahmûd Arslan Cazib'e "ne kadar katı kalpli ve taş yürekliyin" diyerek karşı çıktı ve onların Ceyhun Nehri'nin karşı kıyılarında geçirilmelerini emretti (Cüzcânî, 1342, s. 247; İbnü'l-Esîr, 1989, s. 78-79).

¹⁵ Sultan Mahmûd'un babası Sebüktegin'in vefatından sonra yaklaşık olarak altı yedi ay içerisinde kardeşi İsmail ile giriştiği tahta kavgasından galip ayrılarak devletin başına geçtiği bilinmektedir. Bu da 999 yılına tekabül etmektedir (Gerdizî, 1337, s. 49; Badâunî, 1380, s. 7). Yine ölüm tarihinin de kaynaklarda 1030 olarak açıklandığı görülmektedir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 307; Cüzcânî, 1342, s. 11). Bu durumda saltanat süresi 39 değil; 31 yıldır.

¹⁶ Bu şahsın kim olduğu hakkında herhangi bir malumat yoktur.

öldürüp (birçoğunu da) yaraladılar. Şeyh, Hasan Müeddeb'e "bu gece Mihne'ye iki fersah uzaklıkta olan Bâde köyüne gitmeli, filanca yaşlı kadına bizden selam götürmelisin ve ona bizim için ayırdığı inek yağını göndermesini söylemelisin" dedi. Hasan'ı Hisar'ın duvarından aşağı indirdiler. Askerlerin arasından çıktı (ama) hiç kimse onu görmedi. Ve o bir küp yağ alıp getirdi.

Şeyh'in kalemi ile yağın bir tencereye konulup kaynatılması emredildi. Ansızın sulh sözü duyuldu. Mihne reisi ortaya çıktı, ona teşekkür verdiler. Geri gelip o kırk bir kişiyi dışarı çıkardı. Sultan hepsinin sağ elinin kesilmesini emretti ve onlar gelip ellerini yağa vurdular. Şeyh ağlayarak "Mes'ud kendi mülkünü elini kesti" dedi. Sultan bu cezalandırmadan sonra göç edip Merv'e gitti. Selçukogulları ona ulaştılar ve savaşa tutuşup yenilgiye uğrattılar. Mes'ud onlarla çok sayıda savaşa girdi ve nihayetinde 432/1040-1041 yılında yenilgiye uğrayarak yönünü Gazne'ye çevirdi. Mes'ud (bu işlerle) meşgul olduğu esnada Muhammed serbest kalıp bağımsızlığını ilan etmişti¹⁷. Mes'ud geldiği zaman Muhammed onu (yakalayıp kaleye) gönderdi. (Daha sonra) oğlu Ahmed b. Muhammed kaleye gidip (Mes'ud'u) öldürdü. (Sultan Mes'ud'un) saltanat süresi on üç yıl idi.

es-Sultan Muhammed b. Mahmûd

Kardeşinden sonra hükümdar oldu. Mevdûd b. Mes'ud ona kast etti ve galip oldu. 434 yılında babasının kisası olarak onu bütün evlatları ile birlikte öldürdü. (Sultan Muhammed'in) saltanat süresi bir yıl idi.

[s.228]

es-Sultan Ebû'l-Feth Mevdûd b. Mes'ud

Kisas işini halledince amcasından sonra hükümdar oldu ve ülkenin tamamı onun tasarrufu altına girdi. 441/1049-1050 yılında vefat etti. Saltanat süresi sekiz yıl idi.

¹⁷ 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan muharebesi Gazneliler açısından bir dönüm noktasıydı. Zira bu tarihten sonra Gazneliler gerileme sürecine girerken Tuğrul ve Çağrı Beyler liderliğinde Selçuklular Horasan'da bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmışlardı. Sultan Mes'ud Dandanakan yenilgisinden sonra etrafında kalan az sayıda askerle Gazne'ye gitti. Metinde geçtiği gibi kardeşi Muhammed'in bu esnada serbest kalması gibi bir durum söz konusu değildi. Hatta Muhammed ve oğulları 11 Ekim 1040'da Sultanın emri ile Gazne Kalesi'ne getirilmişlerdi. Sultan Gazne'ye geldikten sonra ilk olarak Muhammed'in çocuklarını serbest bırakıp onlara hil'atler giydirdi. Daha sonra askerlerinden birini göndererek Muhammed'i de tutuklu bulunduğu kaleden getirtti ve hep birlikte Hindistan'a doğru yola çıktılar. Sultan Mes'ud Sind Nehri'ni geçtikten sonra Marikâle denilen yere geldiğinde orduda bulunan Türk ve Hint kökenli gulâmlar isyan ederek önce hazineleri yağmaladılar. Ardından Sultanı esir ederek Girî Kalesi'ne gönderdiler. 17 Ocak 1041'de Muhammed ikinci defa olmak üzere Gazne tahtına çıktı (Beyhakî, 1319, s. 802-803; Hoca Nizâmüddin Ahmed, 1913, s. 26; Hamdullah Müstevfî, 1387, s. 398; Mîrhând, 1339, s. 130).

es-Sultan Mes'ud b. Mevdûd

Babası vefat ettiğinde küçük yaşta idi. Saltanat birkaç günlüğüne onda kaldı. Memleketin ileri gelenleri ittifak edip amcasını saltanata getirdiler. Onun hükümdarlık süresi on gün idi.

es-Sultan Ali b. Mes'ud

Saltanata geçtiği zaman kalede tutuklu bulunan Abdürreşîd b. Mahmûd serbest bırakıldı. Askerler onun etrafında toplandı. Ali onun karşısında yenilgiye uğradı. Saltanat süresi iki yıl idi.

es-Sultan Abdürreşîd b. Mahmûd

Ondan (Ali b. Mes'ud) sonra hükümdar oldu. 450/1058-1059 senesinde vefat etti. Saltanat süresi yedi yıl idi¹⁸.

es-Sultan Ebû'l-Muzaffer İbrahim b. Mes'ud b. Mahmûd

Akıllı bir hükümdar idi. Onun saltanatı 450/1058-1059 yılından 492/1098-1099 yılına kadar devam etti. Mescid, medrese ve çok sayıda hayrat hariç kendi saadeti için hiçbir bina inşa etmedi. Saltanat süresi kırk iki yıl idi. Kendisinden sonra oğlu hükümdar oldu. (O da) 580/1184-1185¹⁹ yılında vefat etti. On altı yıl saltanat sürdü²⁰.

es-Sultan Arslanşâh b. Mes'ud

Babasının vasiyet hükmü gereğince yerine geçti. Memleketin işlerini tasarruf altına aldı. Kardeşi Behramşâh ondan kaçıp dayısının oğlu olan²¹ Sultan Sencer

¹⁸ Sultan Abdürreşîd b. Mahmûd yedi yıl değil yaklaşık olarak bir yıl tahtta kalmıştı. Zaten müellif Mevûd b. Mes'ud'un sekiz yıl hüküm sürdüktan sonra 1050 yılında vefat ettiğini, ondan sonra sırasıyla Mes'ud b. Mevdûd, Ali b. Mes'ud ve Abdürreşîd b. Mahmûd'un geçtiğini kendisi ifade etmektedir. Abdürreşîd 1050 yılının ortalarında kanlı bir darbe sonucu vefat etmiştir. Ondandır tahta geçen kişi İbrahim b. Mes'ud değildir. Zira Sultan Mahmûd zamanında Türkistan'dan kendisine hediye olarak gönderilen kölelerden biri olup zamanla temayüz ederek hâcibü'l-hüccâblık makamına erişen Tuğrul Bozan gerçekleştirmiş olduğu darbe ile Abdürreşîd'i tahttan indirmiş ve kendisi yaklaşık olarak kırk elli gün hüküm sürmüştür. Onun Abdürreşîd ile birlikte on şehzadeyi de öldürdüğü ve bu katliamdan sadece Ferruhzâd, İbrahim ve Şucâ adlı şehzadelerin kurtulduğu bilinmektedir. Tuğrul Bozan'ın da Gazneli Devleti'nin sadık komutanlarından Nûşteğîn tarafından öldürülmesinden sonra tahta Ferruhzâd geçmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987 s. 442; Hamdullah Müstevfî, 1387, s. 399; Reşüdidîn Fazlullah, 1384, s. 179; Şebankâreî, 1376, s. 85; Ahmed b. Mahmûd, 1977 s. 33; Merçil, 2007, s. 82, Bayur, 1987, s. 207).

¹⁹ 508/1114-1115 olmalıdır.

²⁰ Sultan İbrahim'den sonra Gazneliler Devleti'nde hüküm sürmüş iki sultana yer verilmemiştir görülmektedir. Bunlardan birincisi 1099-1115 yılları arasında tahtta kalan Sultan III. Mes'ud b. İbrahimdir. Diğeri ise kaynaklarda hakkında çok fazla bilgiye tesadüf edilmeyen ve yalnız bir yıl tahtta kalan (1115-1116) Sultan Şirzâd'dır (Hamdullah Müstevfî, 1387, s. 400).

²¹ Sultan Sencer, Behramşâh'ın dayısının oğlu değil dayısıdır.

Selçukî'ye iltica etti. Ondan yardım alıp her ikisi de Gazne'ye geldiler. Behramşâh, Arslanşâh ile savaşıp onu hezimete uğrattı. Sencer Behramşâh'ı tahta oturtup Horasan'a döndü. Arslanşâh geri gelip Behramşâh'ı yenilgiye uğrattınca o (bir kez daha) Sultan Sencer'in huzuruna gidip 512/1118-1119 yılında büyük bir orduyla Gazne'ye geldi ve Arslanşâh'ı öldürdü. Arslanşâh'ın saltanat süresi dört yıl idi.

Behramşâh b. Mes'ud

Kardeşinden sonra hükümdar oldu. Onun zamanında Gurluların ilki olan Alâeddin Hüseyin b. Hüseyin ortaya çıktı. Behramşâh kaçtı. Alâeddin, kardeşi Seyfeddin'i²² Gazne'de bırakıp geri döndü.

[s.229]

Behramşâh geldi ve Seyfeddin'i tutsak edip öküzin üstüne oturttu ve şehirde gezdirdi. Bu haber Alâeddin'e ulaşınca Behramşâh'a saldırdı. (Ama) onun gelişinden önce Behramşâh 532/1137-1138 senesinde vefat etti²³. Saltanat süresi yirmi yıl idi.

Hüsrevşâh b. Behramşâh

Babasının vasiyeti hükmü gereğince padişah oldu. Alâeddin geldiği zaman Hüsrevşâh kaçıp Hindistan'a gitmişti. Alâeddin Gazne'de yağma ve katliam yaptı. (Daha sonra) kardeşi Sâm b. Hüseyin'in çocukları Gıyâseddin Ebû'l-Feth Muhammed ve Şehabeddin Ebû'l-Muzaffer'i Gazne'ye bıraktı²⁴. Onlar hile ile

²² Alâeddin Hüseyin Gurlular Devleti'nde Ebû Selâtin lakabını taşıyan İzzeddin Hüseyin'in yedi oğlundan yaş sıralamasına göre beşincisidir. Kardeşler babalarının vefatından sonra toprak paylaşımı yapmışlardı. Ancak muhtemelen bu paylaşımın razı olmayarak ülkeyi terk eden ve Gazneli Sultan Behramşâh'a sığınan Kutbeddin Muhammed adlı kardeş bir müddet sonra saray içerisinde kendisi aleyhinde çıkan dedikodular sebebi ile hakkında tahkikat bile yaptırılmadan öldürüldü. Bunu haber alan diğer kardeş ve aynı zamanda Gurlu emîri olan Seyfeddin Sûrî kardeşinin intikamını almak için Behramşâh'ın üzerine yürüdü. Onun karşısında direnemeyerek Hindistan tarafına çekilen Behramşâh toplamış olduğu kuvvetlerle bir müddet sonra geri gelip Seyfeddin Sûrî'yi yenilgiye uğrattı ve tutsak ettiği bu emîri bir öküze ters bindirip Gazne sokaklarında teşhir ettikten sonra zillet içerisinde öldürdü. İşte bu hadiseden sonra Alâeddin Hüseyin kardeşlerinin intikamını almak üzere harekete geçti. O Gazne'ye geldiğinde Behramşâh ile giriştiği üç savaştan da galip ayrılınca Behramşâh bir kez daha Hindistan'a kaçmak zorunda kaldı. Alâeddin Hüseyin Gazne şehrini günlerce yağmalayıp büyük bir katliam yaptı. O gerçekleştirmiş olduğu bu katliam sebebiyle tarihlere Alâeddin Hüseyin Cihansûz (acunu yakan) olarak anıldı. Burada Alâeddin Hüseyin'in kardeşi Seyfeddin'i Gazne'ye bırakıp geri döndüğü ve daha sonra Behramşâh'ın Hindistan'dan gelip onu öldürdüğü yönünde aktarılan bilgi hatalı olarak görülmektedir (Cüzcânî, 1342, s. 336; Esterabâdî, 1387, s. 128; Mustafa Khan, 1949, s. 200; Bayur, 1987, s. 252; Dames, 1997, s. 827; Köymen, 2011, s. 361).

²³ Alâeddin Hüseyin'in Gazne'yi istilası 1151 yılında gerçekleşmişti. Bu tarihte Gazne'den ayrılan Behramşâh, Alâeddin Hüseyin'in Sultan Sencer karşısında yenilgiye uğramasını fırsat bilerek Gazne'ye döndü ve yaklaşık olarak altı yıl daha hüküm sürdüktan sonra 1157 yılı başlarında öldü (Merçil, 2007, s.90).

²⁴ Zikredilen kardeşlerden Gıyâseddin Muhammed, Gurlular Devleti'nin yükselme dönemi hükümdarlarından olup Alâeddin Hüseyin'in iktidarı zamanındaki durumu hakkında farklı görüşler

Hüsrevşâh'ı ele geçirip Gazne'ye gönderdiler²⁵. (Böylece) Gazneliler Devleti dağıldı. Gurlular, yedinci kısımda, Hindistan tarihinde anlatılacaktır. Hüsrevşâh 550/1154-1155²⁶ senesinde vefat etti.

Sonuç

Seyyîd Ebû Süleyman Fahrüddîn Dâvûd b. Tâcüddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd el-Benâkitî tarafından kaleme alınan ve 1317 yılında tamamlanan *Ravzatü üli'l-elbâb fi tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb* adlı eser hilkatten başlayarak Moğol tarihine kadar olan kısmı içermesi sebebi ile genel tarih olma özelliğini taşımaktadır. *Târîh-i Benâkitî* olarak da bilinen bu eseri Hristiyanlar ve Yahudilere dair aktarmış olduğu teferruatlı bilgiler önemli kılmaktadır. Fahrüddîn Benâkitî, Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın isteğiyle yazmaya başladığı bu eserini tamamladıktan sonra zikredilen hükümdara sunmuştur. Dokuz bölümden oluşan *Târîh-i Benâkitî*'nin dördüncü bölümünde Abbasiler ve Abbasilere bağlı olan Saffârîler, Sâ mânîler, Gazneliler, Büveyhîler, Selçuklular ve Harezmsâhlar devletlerinden bahsedilmiştir.

Bu çalışmanın temel konusu *Târîh-i Benâkitî*'nin Gazneliler kısmı olmuştur. Eserde Gazneliler hususunda verilen bilgilere eleştirel bir bakış açısı ile yaklaşılmıştır. Fahrüddîn Benâkitî Gazneliler Devleti'ni Sultan Mahmûd b. Sebüktegin ile başlatmış, daha önce tahta çıkan Alptegin, Ebû İshak İbrahim, Bilgetegi ve Börütegin'e dair herhangi bir malumat vermemiştir. Sebüktegin'in ise sadece vefatından bahsetmiştir. Eser bu yönüyle geç dönem Ortaçağ tarihi kaynakları ile benzerlik göstermektedir. *Târîh-i Benâkitî*'nin Gazneliler kısmı

mevcuttur. Bunlardan Hamdullah Müstevfî'ye göre Gıyâseddîn ve kardeşi Muizzeddîn amcaları Alâeddîn tarafından Gazne şehrinin yönetimi ile görevlendirilmişlerdi. Ancak bu bilgilerin hatalı olduğu görülmektedir. Zira Alâeddîn Gazne şehrinde ayrılır ayrılmaz Sultan Sencer ile savaşa tutuşmuş ve Behramşâh da bundan istifade ederek tekrar Gazne yönetiminin başına geçmişti (Hamdullah Müstevfî, 1387, s. 404). İbnü'l-Esîr kardeşlerin amcaları tarafından Sencer vilayeti yönetimine tayin edildiklerini söylemiştir. Ancak o da olayları karıştırmaktadır. Mesela kardeşlerin savaşmak durumunda oldukları amcaları Fahreddîn Mes'ud iken İbnü'l-Esîr onların Alâeddîn Hüseyin ile savaştığını ve onu yenilgiye uğrattığını söylemektedir (İbnü'l-Esîr, 1989, s. 146). Bu hususta tarihi hadiseler değerlendirildiğinde kaynakların gerçeğe en yakın olanının Esterabâdî olduğu görülmektedir. Müellife göre kardeşler Sultan Alâeddîn Hüseyin döneminde Since vilayeti yönetimi ile görevlendirilmişti. Bir müddet sonra amcaları ile araları bozulunca Sultan iki kardeşi Garcistan'da bulunan bir kaleye hapsedmişti. Gıyâseddîn ve Muizzeddîn ancak amcalarının oğlu Seyfeddîn b. Alâeddîn'in iktidarında serbest kalabilmişlerdi. Bu bilgilerden hareketle kardeşlerin Alâeddîn Hüseyin döneminde Gazne yönetiminde olduğuna dair aktarılan bilgilerin gerçeği yansıtmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Esterabâdî, 1387, s. 128-129; Mohammad Habib, 1981, s. 108).

²⁵ Hüsrevşâh'ın Gurluların eline geçmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Ancak o Gurluların ve Oğuzların baskısına dayanamayarak başkent Gazne'yi terk ederek Lahor'a çekilmiş ve böylece Gaznelilerin Gazne kolu ortadan kalkmıştır. Buna ilaveten Gazneliler Devleti'nin son hükümdarı Hüsrevşâh değil 1160-1186 yılları arasında Lahor'da hüküm süren Hüsrev Melik'tir (Öntürk, 2020, s. 162-163).

²⁶ 555/1160 olmalıdır.

oldukça muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Bununla birlikte Sultan Mahmûd dönemi ile ilgili nispeten aktarılan detaylı bilgiler de onun siyasî değil tasavvufî yönüne eğilim göstermiştir.

Şeyh Ebû'l-Hasan Ali el-Harakânî ve Ebû Sa'id Fazlullâh b. Ebû'l-Hayr Meyhenî gibi tasavvuf ehlinin Sultan Mahmûd dönemi aktarılırken vurgulanarak anlatılması ve bilhassa Sultan Mahmûd ile Ebû'l-Hasan Harakânî'nin macerasına detaylı bir şekilde yer verilmesi eserin menkıbevi yönünü ortaya çıkarmaktadır. Fahrüddîn Benâkîfî incelemeye tabi tuttuğumuz Gazneliler kısmında her ne kadar bahsetmese de eserin genelinde Reşidüddîn Fazlullah'ın Câmî'ü't-Tevârîh'inden büyük ölçüde etkilenmiştir. *Târîh-i Benâkîfî*'nin *Câmî'ü't-Tevârîh*'in bir özeti mahiyetini taşıdığı da söylenmektedir.

Sultan Mahmûd sonrasında aktarılan bilgiler oldukça kısadır. Sultan Mes'ud haricinde tahta geçen her hükümdar hakkında yalnız bir iki cümle malumat verilmiştir. Sultan Mes'ud dönemi için de sadece Selçuklularla savaş yaptığı ve bu savaşta yenilgiye uğradığı ifade edilmiştir. Eserde geçen kronolojik bilgilerde yer yer önemli hataların olduğu tespit edilmiştir. Bu tespitler dipnotlarda tartışılarak doğru olan tarihler diğer kaynaklarla mukayese edilip ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Târîh-i Benâkîfî'de Gaznelilerin gerileme ve çöküş sürecinde tahta çıkan bazı hükümdarlardan da hiçbir şekilde bahsedilmediği görülmektedir. Mesela Sultan İbrahim'den sonra yerine geçen oğlu III. Mes'ud ve ondan sonra tahta çıkan Sultan Şirzâd'ın eserde yer almadığı görülmektedir. Hâcibü'l-Hüccâb Tuğrul Bozan'ın gerçekleştirmiş olduğu askeri darbe hem Gazneliler hem de Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Ancak bu olay da eserde anlatılmamaktadır. Yukarıdaki değerlendirmelerden sonra *Târîh-i Benâkîfî*'nin Gazneliler tarihi araştırılırken diğer kaynaklarla mukayese edilerek kullanılmasının doğru olacağı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Ahmed b. Mahmud (1977). *Selçuk-Nâme*. (Cilt-2). (Erdoğan Merçil, Haz.). Kervan Kitapçılık.

Badâunî, Abdu'l-Kadir İbn Mülükşâh (1380). *Müntehâbü't-tevârîh*. (Mevlevî Ahmed Ali Sâhib, Tash.). Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî.

Badâunî, Abdu'l-Kadir İbn Mülükşâh (1986). *Müntehâbü't-tevârîh*. (S. George-Ranking, Terc.). A. Renaissance Publishing House.

Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan tarihi*. (Cilt-1). T.T.K. Yayınları.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (1987). *Fütühu'l-büldân*. (M. Fayda, Çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları.

Benâkîfî, Seyyîd Ebû Süleyman Fahrüddîn Dâvûd b. Tâcüddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd (1348). *Ravzatü Üli'l-Elbâb fî Tevârîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb (Târîhi-i Benâkîfî)*, (Ca'fer Şûar, Yay.). Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr.

Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Kâtib (1319). *Târîh-i Beyhakî* (Cilt-1). (Said Nefisî, Neşr). Tahran.

Curfâdekânî, Ebû's-Şeref Nâsîh (1334). *Tercüme-i târîh-i yeminî*. (Ali Kavîm, Tash. ve Tahş.). Tahran.

Cüzcânî, Ebû Amr Minhâcüddîn Osman b. Sirâcüddîn Muhammed (1342). *Tabakât-ı Nâsirî*. (Cilt-1). (Abdulhayy Habibî, Tash.). Encümen-i Târîh-i Afganistan.

Doğan Turay, E. (2021). Ortaçağ'da İran'da Farsça tarih yazım geleneği. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(4), 1773-1801.

Elliot, H.M. (1976). *The history of India, as told by its own historians*, (J. Dawson, Neşr.), (cilt-2), Lahor.

Esterabâdî, Muhammed Kâsım Hinduşâh (1387). *Târîh-i Firişte*. (Muhammed Rıza Nâsirî, Musahhîh). Merkez Tahkikat Rayane-i Kâime.

Feridüddîn Attar (1984). *Tezkiretü'l-Evliya*. (S. Uludağ, Haz.). İlim ve Kültür Yayınları.

Gerdîzî, Ebû Saîd Abdü'l-Hayy b. ed-Dahhâk b. Mahmud (1327). *Târîh-i Gerdîzî/Zeynü'l-ahbâr*. (Mîrza Muhammed Hân Kazvînî Tah.), Dünya Kitab.

Göksu, E. (2011). Alptegin: köle pazarından Gazne tahtına. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 191, 97-116.

Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam tarihin kaynakları-tarih ve müverrihler-*. (Y. Kanar, Haz.) Endülüs Yayınları.

Habib, M. (1981). Shihabuddin of Ghur, *Politics And Society During The Early Medieval Period, Collected Works of Professor Mohammad Habib*, New Delhi, 105-143.

Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvinî (1387). *Târîh-i güzide*. (Abdû'l-Hüseyn Nevâî, Tah.). Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.

Hândmîr, Gıyâsüddîn Hândmîr b. Hâce Hümâmüddîn Muhammed b. Hâce Celâlüddîn Muhammed (1380). *Târîh-u habibü's-siyer fi ahbâr-ı efrâd-ı beşer*. (Cilt-2), Kitabhâne-i Hayyam.

Hesamipour Khelejani, A. (2010). İlhanlılar dönemi tarih yazıcılığının özellikleri. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2010 İran Türkolojisi: Konular, Sorunlar ve Yaklaşımlar*, s. 95-108.

Hoca Nizâmüddîn Ahmed (1913). *Tabakât-ı ekberî*. (B. De, Terc.). Published by The Asiatic Society of Bengal.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, (1987). *el-Kâmil fi't-Târih*. (Cilt-9). (A. Özeydin, Çev.). Bahar Yayınları.

Kadı Ahmed Ğiffârî (1963). *Târîh-i cihân ârâ*. (Seyyid Ebû'l-Kâsım Mar'âşî, Neşr.). İstigâh-ı Serçeşme.

Mustafa Khan, G. (1949). A History of Bahram Shah of Gaznin. *Islamic Culture*, Vol. XXIII, 199-235.

Nizâmü'l-Mülk (1982). *Siyâsetnâme*. (M. A. Köymen, Terc.). TTK. Yayınları.

Öntürk, V. (2020). Sultan Muizzeddin Muhammed b. Bahâeddin Sâm'ın Hindistan seferleri. *Apjir*, 4(2), s.119-144.

Palabıyık, H.-Keleş, R. (2014). Şeyh Ebû'l-Hasan-ı Harakânî'nin Nûru'l-Ulûm adlı eserinde nasihat. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 21-45.

Samur, S. (2005). İslam coğrafyacılarına göre Horasan yeri ve X. yüzyıldaki durumu. *Bilimname*, 9/3, 89-104.

Seyhan, A. E. (2011). Ebû'l-Hasan el-Hârakânî'nin ilham anlayışı. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 16, 79-110.

Şebankârî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1376). *Mecma'ü'l-ensâb*. (Mîr Hâşim Muhaddis, Tash.). Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.

Usta, A. (2009). "Sâmânîler". *DİA*, (Cilt-36/s. 64-68). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yâkût el-Hamevî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*. (Cilt-2). Dâr-u Sâdr.

Yazıcı, T. (1992). "Benâkîti". *DİA*, (Cilt-5/ s. 429-430). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zebihullâh Safa (1569). *Târîh-î edebiyat der İran*, (Cilt-3/2). İntişârât-ı Firdevs.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Sürdürülebilir Bir Turizm için İklim Değişimi Bilinci ve Çevre Duyarlılığı Araştırması; Atatürk Üniversitesi Örneği¹

Climate Change Awareness and Environmental Awareness Research for A Sustainable Tourism; Atatürk University Case

Ali İSKENDER

Asst.Prof., Atatürk University, Tourism Faculty,
Tourism Guidance, Erzurum/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Turizm
Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü,
Erzurum/Türkiye
ORCID: 0000-0003-2753-1242/
Email: ali.iskender@atauni.edu.tr

Beyza HATIRNAZ

Asst.Prof., Düzce University, School of Tourism
and Hotel Management, Tourism Management,
Düzce/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Turizm
İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Turizm
İşletmeciliği Bölümü, Düzce/Türkiye
ORCID: 0000-0002-2932-1671/
Email: beyzahatirnaz@duzce.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: İskender, A. and Hatırnaz, B. (2023). Climate change awareness and environmental awareness research for a sustainable tourism; Atatürk University case. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 365-391.

İskender, A. ve Hatırnaz, B. (2022). Sürdürülebilir bir turizm için iklim değişimi bilinci ve çevre duyarlılığı araştırması; Atatürk Üniversitesi örneği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 365-391.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 27 February/Şubat 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 18 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 365-391

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ali İSKENDER, Beyza HATIRNAZ).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ Bu çalışmada kullanılan ölçek ve veriler, Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etik Kurul Başkanlığı tarafından etik kurallara ve İkelere uygun bulunmuştur (Evrak Tarih ve Sayısı: 03.11.2022 E.88656144-000-2200363975).

Öz

İçinde yaşadığımız Antroposen çağ dünya üzerinde insan etkilerinin en çok görüldüğü buna bağlı olarak da çevre sorunları başta olmak üzere insanlığı ilgilendiren tüm alanlardaki sorunların küresel bir karaktere büründüğü dönemi ifade etmektedir. İnsanlık olarak dünyayı algılama, ona davranma biçimimiz yaşadığımız hayatın niteliğini belirlemekte ve içinde bulunduğumuz ekonomik sistem içerisindeki tüm sektörleri etkilemekte ve ondan etkilenmektedir. Çevresel bozulmaya bağlı ortaya çıkan sorunlardan en çok etkilenen ve sunulan ürün ve hizmet bağlamında doğayı en çok etkileyen sektörlerden biri olarak turizme yön verecek kişilerin mevcut sorunları algılama ve bu sorunlara hassasiyet gösterebilme durumları turizmin sürdürülebilirliğini direkt etkileyecek önemli mevzulardandır. Bu bağlamda araştırma kapsamında Atatürk Üniversitesi'nde eğitim gören turizm fakültesi öğrencilerinin iklim değişimi algıları ve çevre duyarlılıkları ortaya koyulmaya ve mevcut durum yorumlanmaya çalışılmıştır. Araştırma nicel yöntemle hazırlanmış olup veriler SPSS 21 programı ile analiz edilmiştir. Araştırma neticesinde genel olarak öğrencilerin, özel olarak ise kadın öğrencilerin iklim değişimine yönelik algılarının ve çevre duyarlılıklarının yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Araştırma konuyu sektörün sürdürülebilirliği ve ekolojik etik bağlamında yorumlaması açısından önem arz etmekte ve sürdürülebilir ve ekolojik düşünme biçimlerinin benimsetilmesi vurgusuyla farklılaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İklim değişimi, çevre duyarlılığı, sürdürülebilir turizm, öğrenci, ekolojik etik

Abstract

The Anthropocene era, in which we live, refers to the period in which human impacts are most common on the world, and accordingly, the problems in all areas of concern to humanity, especially environmental problems, take on a global character. As humanity, the way we perceive and treat the world determines the quality of the life we live and affects and is affected by all sectors within the economic system we live in. As one of the sectors that are most affected by the problems arising from environmental degradation and that most affect nature in the context of the products and services offered, the perception of the current problems of the people who will guide tourism and their sensitivity to these problems are important issues that will directly affect the sustainability of tourism. In this context, within the scope of the research, the climate change perceptions and environmental awareness of the tourism faculty students studying at Atatürk University were tried to be revealed and the current situation was tried to be interpreted. The research was prepared with a quantitative method and the data was analyzed with the SPSS 21 program. As a result of the research, it was concluded that students in general and female students in particular have high perceptions of climate change and environmental awareness. The research is important in terms of interpreting the subject in the context of sustainability and ecological ethics of the sector and differs by emphasizing the adoption of sustainable and ecological ways of thinking.

Keywords: Climate change, environmental awareness, sustainable tourism, student, ecological ethics

Giriş

Dünya büyük bir değişimden geçmektedir. Bugün dünya üzerindeki varlığımızın bizim algıladığımız veya alışkın olduğumuz biçimlerde köklü dönüşümler yaşanmaktadır. Fakat farkında olduğumuz dönüşümlerin buzdağının görünen yüzü olduğu ve yaşanan modern çağda doğaya olan etkilerin insan hayatına olan etkisinin fark edilmesini mümkün olan en dramatik şekilde geciktirdiğini söylemek yanlış olmaz. Bu hem oluşturduğumuz korunaklı toplumların hem de doğayı ötekileştirmenin en dramatik göstergelerindedir. İklim değişimi Antroposen çağda görülen; yaşamı ve tüm dengeleri kökünden değiştiren, Holosen ve öncesindeki çağların aksine tamamen insanlığın yaşam standartlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan, öngörülebilir, engellenebilir, dönüştürülebilir ve iyileştirilebilir bir sürecin uzun yıllar görmezden gelinmesi neticesinde ortaya çıkan trajik bir dönüşümü ifade etmektedir. Yaşanılan gezegende ortaya çıkan dönüşümler içindeki tüm süreçleri, alışkanlıkları ve düzenleri etkilemektedir. Turizm de dünyadaki dönüşümleri etkilemekte ve bir döngü içerisinde ondan büyük oranda etkilenmektedir.

Turizm yapısı itibarıyla doğa ile iç içe gelişen, doğadan beslenen ve doğadaki küçük veya anlık değişimlerden dahi en çok etkilenen sektörlerdendir. İklim değişimi gibi daha makro ve dünya üzerindeki yaşamı bütünüyle değiştiren bir etkinin ise turizmin yapısında, türlerinde, bölgelerinde de büyük oranda değişimi beraberinde getirmesi öngörülmektedir. Diğer açıdan değerlendirdiğimizde ise her ne kadar turizme yıllar önce yakıştırılan bacasız sanayi güzellemesi sektöre yönelik pozitif algı oluşturduysa da gerçekte turizm ister arz ister talep yönüyle olsun iklim değişimini etkileyen; fakat yapılan tercihler doğrultusunda etkinin azalması ve/veya iyileştirici etki de barındırması mümkün olan sektörlerdendir. Yıllardır tartışılan sürdürülebilir turizm, sürdürülebilir turizm kalkınması ve bu algı ile dönüşen ekoturizm karakteri teorik bilgilere uygun yürütüldüğü takdirde doğayı bölgesel bazda dahi olsa destekleyen bir karaktere bürünmesi mümkündür. Turizm bir bütün olarak düşünüldüğünde ulaşım, konaklama, tur ve eğlence adımlarının “ekolojik” prensiplere ve “ekolojik etik” çerçevesinde geliştirilecek kurallara uygun yürütülmesi; turizmin insanı etkileme, eğitme ve dönüştürme gücünün iyi yönde kullanılması hem turizm tercihlerinde hem de oluşan farkındalıkla insan yaşantısında dönüşümleri de beraberinde getirebilecektir. Fakat tüm bunlar turizmin bilinçli yürütülmesine; turizmin bilinçli yürütülmesi ise bilinçli turizmcilerin sektörde söz sahibi olabilmesine bağlıdır. Bu bağlamda araştırma kapsamında geleceğin turizmcilerinin iklim değişimi konusundaki bilgi düzeyleri, gerçeklik algıları ve kendi yaşamları dâhilinde çevreci davranış pratikleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın temel problemi turizm öğrencilerinin iklim değişikliği algıları ve çevreye duyarlılıkları etrafında şekillenmiştir. Sonuçlar genel itibarıyla iklim bilincinin ve çevre duyarlılığının genel hatlarıyla olduğunu gösterirken cinsiyetler arasında hassas farklılıkların olduğu görülmüştür.

1. İklim Değişikliği Meselesi

İnsan-doğa ilişkileri ve doğayı kontrol altına alma çabasının kökenlerinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu savunmak yerindedir. Doğayı anlamlandırma serüvenimizde birçok travmatik deneyim ve korku doğaya yaklaşımımızı kontrolcü olarak dönüştürmüş; kurulan tüm insan kuralları da doğaya yönelik muameleyi meşrulaştırmaya yönelik geliştirilmiştir. Oluşan yeni dünya düzeninde, özellikle sanayi devrimi sonrasında, her şey insan tüketimini teşvik etmeye yönlendirilmiş ve yeni ekonomik sistem bu yönde geliştirilmiştir. Ekonomik büyüme temelli bakış açısı doğayı da insanı da salt kaynak rolüne indirgemiş ve tahakküm ve tahribat dünyanın kendini yenileme hızının ötesine geçene kadar devam ettirilmiştir. Bugün içinde yaşadığımız düzen bize doğadan bağımsız bir konfor sağlarken, aynı zamanda doğa ile olan tüm bağ ve empatimizin de kopmasına neden olmuştur. Oluşan düzen konforun yanında tahribatı, bilinçsiz ve bencil tüketimi; buna bağlı olarak küresel boyutta yaşanan ortak sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunların en büyüklerinden biri de iklim değişimi meselesidir (Yılmaz vd., 2002).

İklim değişikliği uzun yıllardır bilim insanları tarafından dillendirilen, uluslararası çevre toplantılarında çare aranılan; fakat ciddiyeti son zamanlarda idrak edilebilmiş insanlığın ortak ve mutlak sorunlarından bir tanesidir. İlk olarak 1979 yılındaki I. Dünya İklim Konferansı'nda dile getirilen iklim değişimi meselesi ile ilgili 1992 yılında Rio de Janeiro'da düzenlenen Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda "İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi" ile daha ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. İklim değişimi 1994 yılında tanımlanan iklim değişimi; çeşitli zaman aralıklarında gözlenebilen doğal iklim değişiminin yanı sıra, doğrudan ve/veya dolaylı insan etkileri ile atmosfer bileşimlerinde oluşan bozulmanın yarattığı iklimsel değişimleri ifade etmektedir. Paralel şekilde iklim değişikliğinin zararlı etkileri ise ekosistemlerin kendilerini onarma yeteneklerinin, bu yeteneğin verimliliğinin, sosyo-ekonomik sistemleri ve buna bağlı insan refahına zarar veren etkiler anlamına gelmektedir (BMİDÇS, 1994). Doğal ve insan etkisine bağlı olarak gelişen bu değişimlerin tehlikeli olarak nitelendirilmesinin en temel nedeni; dünyanın doğal seyrinde görülen ve yüzlerce yıllık dönüşümleri ifade eden evrimsel süreçlerin yerini atmosferdeki ani değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan hızlı değişimlerin almasıdır. Diğer bir deyişle doğal yollarla gerçekleşen iklimsel değişimler doğanın adaptasyonunu da beraberinde getirmekte ve dünya dengelerini dünya üzerindeki tüm canlılığı tehdit eder ölçüde etkilememektedir. Fakat özellikle sanayi devrimi sonrasında görülen tahribata bağlı değişim çok hızlı gerçekleşmiştir. Dünyaya olan insan etkisi ise yine bu dönemde önceki dönemlere kıyasla etkin rol oynamaktadır (Babuş, 2005). Araştırmamızın konusuna da paralel olarak insan kaynaklı nedenler arasında; fosil yakıtların kullanımı, ormanların yok edilmesi, yanlış arazi kullanımı ve yanlış tarım uygulamaları (Türkeş, 2001) görülebilmektedir. En bilinen nedenlerinin yanında hayvansal ürün kullanımı, bilinçsiz ve çevreci olmayan tüketim yolları, üretim kanallarının doğanın kendini yenileme sistemini sekteye uğrattığı niteliğe büründürülmesinden bahsetmek mümkündür. Bir yandan fosil yakıtlar ve sanayileşme ile sera gazı salınımını arttırırken; diğer yandan ormanların yok edilmesi, okyanusların cansızlaştırılması, kirlenme ve tahribatla ekosistemlerin

bozulması, yanlış tarım ve hayvancılık ile toprağın öldürülmesi ve yeraltı sularının kirletilmesi ile de dünyanın dengeleme yetisi elinden alınmaktadır. Bugün karşılaşılan küresel ısınmaya ve buna bağlı olarak da iklim değişikliğine insan faaliyetleri neden olduğu artık açıkça kabul edilen bir bilgi niteliğindedir (IPCC, 2018).

İklim meselesinin küresel bir nitelikte olması, tüm dünya ülkelerinin sorunu birlikte çözüme kavuşturması zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir (Ding vd., 2011). Bu bağlamda 1979 yılı izleyen dönemlerde belirli aralıklarla çevre toplantıları gerçekleştirilerek konuya çözüm geliştirilmeye ve buluşulabilecek ortak noktalar belirlenmeye çalışılmıştır. Her ne kadar 1992 Rio ile konunun ciddiyeti ve ülkelerin konu ile ilgili sorumluluklarının tartışıldığı gündemde sera gazı salınımının boyutları ve etkileri konularına değinilse de somut adımların atılması bundan 10 yıl sonrasına ve hatta günümüze kadar uzanmaktadır. On yıllarca tüm ciddiyetiyle tartışılan konu ile ilgili 1997 yılında ortaya atılan Kyoto Protokolü'ne kadar tüm kararlar muallakta bırakılmıştır. 1997'de kesin yaptırımlar ve kurullarla oluşturulan protokolün kabulü uzun tartışma ve anlaşmazlıklar neticesinde 2005 yılında şartlar oldukça esnetilerek kabul edilmiş ve ülkeler protokole katılmayı kabul etmişlerdir.

Tüm bu görüşmeler insanlığın sürdürülebilirlik fikrinde buluşmasını sağlamış; fakat uzun yıllar tartışılan konu zaman zaman farklı yorumları beraberinde getirmiştir. Küresel bazda benimsenmesi hedeflenen sürdürülebilirlik fikri; yerelde küresel bir karaktere bürünmüş ve ülkelerin, toplumların ve bireylerin sürdürülebilir bir dünya için bilinçlendirilmesi bir zorunluluk olarak tanımlanmıştır. Küresel hedeflere ulaşmanın yolunun sürdürülebilir ve çevreci fikirlerin tüm ülkeler, tüm sektörler ve tüm insanlar açısından kabul edilmesi konusu sürdürülebilir ve çevreci uygulamaların yaşamın tüm alanına ve tüm insanlara yayılması fikrini de beraberinde getirmiştir.

Küresel iklim değişimi ile mücadelenin insan kaynaklı yapısı göz önünde bulundurularak bireylerin iklim değişikliği konusunda bilinçlendirilmesi, konu ile ilgili farkındalığın artırılması ve toplumun her kesiminde iklim değişikliğini önlemeye yönelik önlemlerin yaşama entegre edilmesinin zorunluluğunun görülmesi konusu önem arz etmeye başlamıştır (Ay ve Erik, 2020). Bugün ortaya konulan kamusal ve bireysel sosyal sorumluluk etkinlikleri, bilinçlendirme faaliyetleri iklim değişiminin de önemli yer işgal ettiği sürdürülebilir kalkınma altında geliştirilen ana hedeflerle uyumluluk göstermektedir. Bilinçlendirme meselesinin eğitimle birebir ilişkilendirilmesi üniversite eğitimi başta olmak üzere (Oluk ve Oluk, 2007; Şenel ve Güngör, 2009; Biçer ve Vaizoğlu, 2015; Tetik ve Acun, 2015; Demir ve ark., 2016; Güloğlu ve Bulut 2016; Tok ve ark., 2017; Durkaya ve Durkaya, 2018; Şen ve Özer, 2018; Ay ve Erik, 2020; Gülsoy ve Kokmaz, 2020; Uzun, 2021) eğitimin her aşamasında ve hatta eğitimciler açısından da (Sever, 2013; Aksan ve Çelikler, 2013; Akbulut, 2019) iklim değişimi meselesinin ele alınmasını da beraberinde getirmiştir.

1.1. Turizm ve İklim Değişimi İlişkisi

Turizm her ne kadar bacasız sanayi olarak tanımlansa ve kendisine algısal olarak sera gazı sorumluluğu yüklenmese de bağlı olduğu birçok girdi dolayısıyla küresel ısınma ve buna bağlı iklim değişimi ile doğrudan ilişkilidir ve ondan doğrudan etkilenmektedir. İklim Değişikliği: Turizme İlişkin Sonuçlar Raporu'na göre turizm sektörü bugün de dâhil iklim değişiminin yol açtığı etkilere maruz kalmaktadır. Hâlihazırda mevcut duruma ve gelecek senaryolara adapte olmak bir seçenek olarak kabul edilse de bilinen yaşamın tümüyle değişimi ve belki bitimi nedeniyle bu adaptasyon uygulamaları geçici ve maliyetli seçenekler olarak kısıtlanacaktır. Rapor farklı turizm türlerinin iklim değişiminden nasıl etkileneceğine yönelik özet bilgileri de içermektedir (Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli Beşinci Değerlendirme Raporu, 2014);

Dağ ve kar turizmi; kar yağışlarındaki istikrarsızlık ve azalışın, artan hava sıcaklıkları ile birleşmesiyle kış turizmi sezonları kısılacak; buzulların ve buzul alanların erimesi ile tüm dağ turizmi destinasyonları risk altına girecektir.

Orman ve göl turizmi; artan sıcaklıklar kuraklığa, kuraklık da daha uzun süreli ve geniş etkili yangınlara neden olacaktır. Yangınlar hem orman ekosistemlerini hem de sulak alanları ve turistik faaliyetleri olumsuz etkileyecektir.

Biyocoşetlilik ve tarım turizmi; değişen sıcaklıklar ve iklimler popülasyonların göç yerlerini ve sürelerini ve buna bağlı olarak da flora-fauna dağılımı değiştirecektir. Ekosistemlerin değişimi her türlü ekolojik süreci değişime uğratacaktır.

Şehirler ve kent merkezi turizmi; şehirler altyapıları iklim değişiminin beraberinde getirdiği ısı dalgaları ve sel tehditlerine açık hale gelmektedir. Benzer şekilde küresel ısınmaya bağlı yükselen su seviyeleri kıyı şehirlerini de tehlikeye sokmaktadır.

Sahil ve kıyı turizmi; yükselen sular, değişen iklimler mevcut sahil ve kıyıların devamlılığını riske sokmaktadır. En iyi senaryoda kıyı ve sahillerin devamlılığı sağlanırken bugün sahip olunan çekiciliklerin korunması mümkün görünmemektedir.

Okyanus ve deniz hayatı turizmi; okyanus ve denizlerin emdikleri ısı miktarının artması asitlenmeyi beraberinde getirmekte ve resifler başta olmak üzere tüm canlılığı tehlikeye atmaktadır. Turizm açısından düşünüldüğünde bu durum dalış turizmi dâhil turizm deniz turizmini riske atmaktadır.

Bahsi geçen öngörüler farklı çalışma alanlarında farklı noktalardan ele alınmış ve turizm ile iklim değişimi meselesi turizm alanyazınına da sıklıkla meşgul eder hale gelmiştir. Bugün yapılan birçok akademik yayında turizmin sera gazı salınımlarına ve iklim değişimine olan etkileri araştırılmakta ve yorumlanmaktadır (Dwyer, 2010; Gössling, 2013; Lee ve Brahmasrene, 2013; Katırcıoğlu vd., 2014; Özcan vd., 2016; Raza vd., 2017; Paramati vd., 2017; Paramati vd., 2018; Sherafatian-Jahromi vd., 2017; Doğan ve Aslan, 2017; Shakouri vd., 2017; Jebli vd., 2019; Satrovic ve Muslija, 2019; Satrovic ve Muslija, 2020; Koçak vd., 2020; Arı, 2021). Yapılan çalışmalar turizm ve CO2 emisyonları arasındaki

ilişkinin bölgelere göre farklılık gösterdiğini ifade etmekle birlikte varlığını savunmaktadır. Bu bağlamda turizm karbon emisyonunu artıran sektörler arasında sayılmaktadır. Benzer şekilde doğa ile birebir ilişkili olan ve büyük oranda doğanın sunulduğu ve doğada yürütülen bir sektör olarak iklim değişiminin turizme olan etkileri üzerine (Hamilton, Maddison ve Tol, 2005; Berrittella vd., 2006; Hamilton, Maddison ve Tol, 2007; Amelung, Nicholls ve Viner, 2007; Hein, Metzger ve Moreno, 2009; Rosselló-Nadal, 2014; Makiya ve Dewi, 2022) ve adaptasyon sürecine yönelik (Kaján ve Saarinen, 2013) de birçok çalışma yürütülmüştür. Buna göre sektörel değerlendirme babında sürdürülebilir turizm için mevcut eylem planları büyük oranda iklim değişimiyle bağlantılı oluşturulmaktadır (Blešić vd., 2022). Turizmin kompleks doğası itibariyle iklim değişimi ve turizm arasındaki ilişki de döngüsel ve oldukça karmaşık bir karaktere sahiptir. Şöyle ki turizm iklim değişimini tetiklemekte; iklim değişimi ise turizm kararlarını ve hatta varlığını direkt etkilemektedir (Scott, Gössling ve Hall, 2012; Scott, Hall ve Gössling, 2019).

Turizm, “Turizm ve İklim Değişikliği Bildirgesi 2005”e göre dünya karbon salınımının %5’inden sorumlu görünürken, bu rakam 13 yılda %3 artış göstermiştir (Lenzen, Sun, Faturay, Ting, Geschke ve Malik, 2018). 2020’de küresel fosil CO₂ emisyonları, COVID-19 salgını nedeniyle 2019’a kıyasla %5,3 azalmıştı. Bununla birlikte, 2021’de küresel emisyonlar neredeyse 2019’daki seviyeye geri dönmüş ve 2019’dakinden sadece %0,36 daha düşük olan 37,9 Gt CO₂’ye ulaşmıştır. Kısacası 2021 itibariyle dünya, pandemi öncesi CO₂ emisyon seviyelerine geri dönmüştür (Crippa vd, 2022: 4-5). Turizmin bugün küresel salınımın %8’inden sorumlu olduğu iddia edilmektedir. Durumun ciddiyeti nedeniyle uluslararası turizm örgütleri harekete geçerek yeni hedefler belirlemiş ve Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC) emisyon hedefini 2035 yılına kadar 2005 seviyelerinin yüzde 50 altına düşürmek olarak belirlemiş ve Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü bu hedefi kabul etmiştir. Bir diğer atılım olarak da 2019 yılında WTTC, 2050 yılına kadar iklim nötrlüğüne ulaşma sözü veren UNFCCC Climate Neutral Now girişimini imzalamıştır. Tüm bu atılımlar yapılan uluslararası toplantılar, alınan kararlar ve uygulamaya konulamayan fikirlerin ciddiyetle ele alınması ve gerekli adımların atılması adına turizm alanında verilen en önemli kararları ifade etmektedir. Aynı zamanda sektörün iklim değişimine olan etkilerinin bilimsel kaynaklarla da ortaya konulması anlamına gelmektedir.

Sorunun sektörel çözümleri noktasında; özellikle turizmin geleceği olan turizm öğrencilerinin ve sektör emekçilerinin konu ile ilgili doğru bilgi sahibi olmaları, neden-sonuç ilişkisi kurabilecek ve gerekli çözümleri geliştirebilecek nitelikte olmaları turizmin geleceği açısından önem arz etmektedir. Bu gerçek de bizi turizmin geleceği olan turizm öğrencilerinin konu ile ilgili fikirlerinin, algılarının ve bilgi derecelerinin önemine yönlendirmektedir. Bu bağlamda araştırma kapsamında da eğitimin son ayağı olan üniversitelerdeki turizm öğrencilerinin konu ile ilgili bilgi ve algı düzeyleri ölçülmeye ve sunulmaya çalışılmıştır.

2. Yöntem

Bu araştırma nicel yöntemle hazırlanmış olup elde edilen veriler SPSS 21 programı ile analiz edilmiştir. Anket tekniği ile katılımcılardan veriler elde edilmiştir. Öğrencilerin iklim değişikliğine yönelik davranışlarını test yoluyla nesnel bir şekilde ölçmek ve sayısal verilerle açıklamak amacıyla araştırmada nicel yöntem tercih edilmiştir.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı turizm eğitimi alan öğrencilerin iklim değişikliğine yönelik algılarını belirlemektir. İklim değişikliği neticesinde oluşan olumsuz durumlar tüm canlı yaşamını tehdit eden bir unsurdur. İklim değişikliğinden en çok etkilenecek sektörler arasında turizm sektörü de yer almaktadır (Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli Beşinci Değerlendirme Raporu, 2014). Bu anlamda gelecekte sektörde çalışacak olan turizm öğrencilerinin iklim değişikliği konusunda algı ve bilgi düzeylerini belirlemek ve bu hususta eksiklikler varsa tespit etmek önem arz etmektedir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan araştırma soruları şu şekildedir:

- Turizm eğitimi alan öğrencilerin iklim değişikliğine yönelik algı düzeyleri ne durumdadır?
- Turizm eğitimi alan öğrencilerin çevreye karşı duyarlılık düzeyleri ne seviyededir?

2.2. Veri Toplama Aracı

Araştırma verileri 2022 Aralık ayı içerisinde toplanmıştır. Araştırmada anket tekniği kullanılmış olup Atatürk Üniversitesi Etik Kurul Komisyonunca 18.10.2022 tarihli ve E-54370593624-2200339454 sayılı belge ile bilim etiği yönünden sakınca bulunmadığına dair görüş alınmıştır. İklim değişikliği algısına yönelik ölçekli ifadeler Gülsoy (2018)'in "Üniversite öğrencilerinin küresel ısınma ve iklim değişikliği üzerine bilgi düzeyi ve algıları" adlı yüksek lisans tezinden alınmıştır. Ölçekli ifadeler beşli Likert şeklindedir. Gülsoy (2018) tarafından geliştirilen ölçek ifadelerinin iç tutarlılık katsayısı 0,836 olarak bulunmuştur. Yazarla iletişime geçilerek gerekli izinler alınmıştır. Araştırmada öğrencilerin çevreye karşı duyarlılıklarını belirlemeye yönelik ölçekli ifadeler literatür incelemeleri sonucunda oluşturulmuştur. Bu araştırmada farklılık analizleri için t testi yapılmıştır. Küresel ısınma algı düzeylerini ve çevreye karşı duyarlılık düzeylerini belirlemek için ise frekans analizi yapılarak ortalamalarına bakılmıştır. Araştırma kapsamında 420 anket katılımcılara dağıtılmıştır. Bu anketlerden 386'sı çalışma kapsamında veri olarak kullanılırken 20 anket eksik verilerden dolayı çalışmaya dâhil edilmemiştir.

2.3. Evren Örnekleme

Araştırmanın evrenini Turizm Fakültesi öğrencileri oluşturmaktadır. Bu çalışmada kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak %95 güven düzeyi ve %5 hata payına göre ana

kütle sayısı bilinmediği durumlarda örneklem sayısını tespit etmek amaçlı kullanılan “ $n=\pi(1-\pi) / (e/Z)^2$ ” formülü dikkate alınarak 384 örnekleme uygulama yapılması gerektiği belirlenmiştir. Ural ve Kılıç (2005) 100.000 evren büyüklüğüne karşılık örneklem büyüklüğünün 384 olması gerektiğini belirtmektedir. Mevcut çalışma kapsamında 386 veriye ulaşılmış olup araştırma verilerinin evreni temsil edebilecek büyüklükte olduğu anlaşılmıştır.

3. Bulgular

Analizlere başlanmadan önce verilerin normallik sayılıtısını karşılayıp karşılamadığına ilişkin olarak basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiş olup çıkan sonuca göre verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir. Buna ilişkin bilgiler Tablo 1’de gösterilmektedir. Nicel araştırmalarda normallik testi için verilerin basıklık ve çarpıklık değerlerine bakılarak karar verilebilmektedir. Nicel araştırmalarda normallik testi için verilerin basıklık ve çarpıklık değerlerini dikkate alan birçok çalışma mevcuttur (Ağtaş, Bektaş ve Güneri, 2019; Duman, Göksu, Köroğlu ve Talay, 2020; Yapıcı, Alpullu, Mametkulyyev ve Yılmaz, 2022). Tabachnick ve Fidell (2013) normal dağılım için basıklık ve çarpıklık değerlerinin +1.5, -1.5 değerleri arasında olması gerektiğini belirtmektedir.

Tablo 1.

Ölçeklerin basıklık ve çarpıklık değerleri

Ölçek	Basıklık	Çarpıklık
İklim değişikliği algısı	-,006	,104
Çevreye karşı duyarlılık	,403	-,345

Daha sonrasında verilerin güvenilirlik düzeylerini belirlemek için güvenilirlik analizi yapılmıştır. Güvenirlik katsayıları “70” civarı değerler için “yeterli” olduğu kabul edilmektedir (Kline, 2010). Yapılan analiz sonucu verilerin yeterli düzeyde güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna ilişkin bilgiler Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2.

Ölçeklerin güvenilirlik düzeyleri

Ölçek	α	Madde sayısı
İklim değişikliği algısı	,707	28
Çevreye karşı duyarlılık	,765	13

Tablo 3.

Katılımcıların demografik bilgileri

Kategori		N	%
Cinsiyet	Erkek	128	33,2
	Kadın	258	66,8
Yaş	17-20	205	53,1
	21-24	162	42
	25 ve üstü	19	4,7
Bölüm	Gast. ve Mutfak Sanatları	211	54,7
	Turizm Rehberliği	97	25,1
	Turizm İşletmeciliği	78	20,2
Sınıf	Birinci Sınıf	192	49,7
	İkinci Sınıf	82	21,2
	Üçüncü Sınıf	75	19,4
	Dördüncü Sınıf	37	9,6
Memleket Coğrafi Böl.	Karadeniz Bölgesi	96	24,9
	Marmara Bölgesi	20	5,2
	Ege Bölgesi	22	5,7
	Akdeniz Bölgesi	39	10,1
	İç Anadolu Bölgesi	19	4,9
	Doğu Anadolu Bölgesi	158	40,9
	Güneydoğu Anadolu Bölgesi	32	8,3

Katılımcıların %32,2'si erkeklerden %66,8'i kadınlardan oluşmaktadır. Öğrencilerin %54,7'si Gastronomi ve Mutfak Sanatları, %25,1'i Turizm rehberliği ve %20,2'si Turizm İşletmeciliği bölümlerinde eğitim görmektedir. Katılımcıların %49,7'si birinci sınıf, %21,2'si ikinci sınıf, %19,4'ü üçüncü sınıf ve %9,6'sı dördüncü sınıftadır. Öğrencilerin memleketleri ise Türkiye'nin yedi bölgesinden öğrenci profillerini yansıtmakla birlikte ağırlıklı olarak Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinden öğrencileri kapsamaktadır.

Tablo 4.

Turizm eğitimi alan öğrencilerin iklim değişikliği algıları

İfadeler	\bar{x}	s.s.
Son dönemlerde yaşanan bazı felaketler (sel, fırtına, hortum, orman yangını vb.,) küresel ısınma ve iklim değişikliği için bir kanıttır.	4,24	,908
Yeryüzünde küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini artık bariz bir şekilde hissetmekteyiz	4,44	,767
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu insanlardır	4,27	,899
Küresel ısınma ve iklim değişikliği tüm canlı yaşamını tehdit eden bir unsurdur	4,57	,799
Küresel ısınma ve iklim değişikliği yeryüzünde doğal bir sürecin parçasıdır	2,90	1,238
İnsanlar küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltma konusunda bencil davranmaktadır.	4,05	1,116
Küresel ısınma ve iklim değişikliği hakkında uzmanlar (mühendis, bilim insanı) yeterli bilgi ve algıya sahiptirler.	2,95	1,068
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu az gelişmiş ülkelerdir.	2,21	1,141
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmekte olan ülkelerdir	3,01	1,220
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmiş ülkelerdir.	3,27	1,247
Artan nüfus ve sanayileşmenin küresel ısınma ve iklim değişikliğine etkileri çok büyüktür.	4,38	,790
Ormanların küresel ısınma ve iklim değişikliğini önleme konusunda rolü büyüktür.	4,26	,894
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemek için çok geç kalmıştır.	2,80	1,109
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik çok ciddi tedbirler gerekmektedir.	4,42	,883
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik insanlara önemli rol düşmektedir	4,56	,784

İnsanlar yaşam standartlarından fedakârlıklar yaparak gelecekte küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltabilir	4,29	,876
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik yapacağım bir şey yok.	1,79	1,070
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik üzerime düşen görevleri bilmekteyim.	3,76	,972
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik gerekli fedakarlıkları yapmaya kendimi hazır hissediyorum.	3,90	,991
Küresel ısınma ve iklim değişikliğine sebep olan atmosferik gazlar hakkında yeterli bilgiye sahibim	3,08	1,048
Küresel ısınma ve iklim değişikliği gelecekte mesleğimde olumsuzluklara yol açacaktır.	3,87	1,007
Küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda yetkin olan birimlerin insanları mutlaka bilgilendirmesi gerekmektedir.	4,52	,763
Küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda bir eğitim almak isterim.	4,08	1,048
Küresel ısınma ve iklim değişikliği süreci dünyada ciddi problemler doğuracaktır.	4,57	,735
Küresel ısınma ve iklim değişikliği sürecinden ülkemiz çok zarar görecektir.	4,27	,934
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önleme konusunda kendimi sorumlu hissetmekteyim.	3,98	1,018
Enerji tasarrufuna gidilerek küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkileri azaltılabilir	4,19	,818

Öğrencilerin küresel ısınma ve iklim değişiminin varlığı, kanıtları ve etkileri konusunda algıları incelendiğinde son dönemlerde yaşanan bazı felaketler (sel, fırtına, hortum, orman yangını vb.) küresel ısınma ve iklim değişikliği için bir kanıttır ifadesinin ortalaması \bar{x} 4,24; yeryüzünde küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini artık bariz bir şekilde hissetmekteyiz ifadesini ortalaması ise \bar{x} 4,44 olarak belirlenmiştir. Buna göre öğrencilerin büyük oranda küresel ısınmanın gerçekliğine yönelik görüşleri olduğu anlaşılmaktadır.

Küresel ısınma ve iklim değişiminin sorumlusu ve problem boyutu konusunda öğrencilerin algıları incelendiğinde öğrencilerin küresel ısınma ve iklim değişikliği

yeryüzünde doğal bir sürecin parçasıdır ifadesine yönelik ortalamaları $\bar{x}2,90$ iken küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu insanlardır ifadesine yönelik ortalamaları ise $\bar{x}4,27$ olarak belirlenmiştir. Buna göre öğrencilerin büyük çoğunluğu küresel ısınmaya sebep olan asıl faktörün insan olduğu görüşüne sahip olduğu belirtilebilir. Ayrıca öğrenciler küresel ısınma ve iklim değişikliği tüm canlı yaşamını tehdit eden bir unsurdur ifadesine $\bar{x}4,57$ ortalama ile küresel ısınmanın tüm yaşamı tehdit eden sonuçlar doğurduğu görüşüne sahiptir.

Küresel ısınma ve iklim değişimi etkilerini azaltma eğilimine yönelik; insanlar küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltma konusunda bencil davranmaktadır ifadesi öğrenci görüş ortalamaları $\bar{x}4,05$ düzeyindedir. Küresel ısınma ve iklim değişikliği hakkında uzmanlar yeterli bilgi ve algıya sahiptirler ifadesine yönelik öğrenci görüş ortalaması ise $\bar{x}2,95$ 'tir. Buna göre öğrenciler insanların küresel ısınmayı azaltmaya yönelik çabalarını yetersiz bulmakta olduğu ve uzmanların küresel ısınma konusunda nispeten yeterli bilgiye sahip olmadıkları görüşüne sahip oldukları belirtilebilir.

Öğrencilerin küresel ısınma ve iklim değişiminin sorumlusu olan ülkelere yönelik görüşlerini içeren ifade ortalamaları sırasıyla küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu az gelişmiş ülkelerdir ($\bar{x}2,21$); küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmekte olan ülkelerdir ($\bar{x}3,01$); küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmiş ülkelerdir ($\bar{x}3,27$) şeklindedir. Öğrenciler küresel ısınma ve iklim değişikliğinden daha çok gelişmiş ülkeleri sorumlu tutmaktadır.

Öğrenciler artan nüfus ve sanayileşmenin küresel ısınma ve iklim değişikliğine etkileri çok büyüktür ifadesine $\bar{x}4,38$ ortalama ile görüş bildirmişlerdir. Ormanların küresel ısınma ve iklim değişikliğini önleme konusunda rolü büyüktür ifadesine yönelik ortalamaları ise $\bar{x}4,26$ 'dir. Buna göre öğrencilerin ormanların iklim değişikliğini önlemede büyük ölçüde etkiye sahip olduğu görüşünü taşıdığı ve nüfus artışı ve sanayileşmenin ise küresel ısınmayı artırmada etkili olduğu görüşüne sahip olduğu belirtilebilir.

Öğrencilerin küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemek için çok geç kalınmıştır ifadesine yönelik ortalamaları $\bar{x}2,80$ 'dir. Öğrenciler küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik çok ciddi tedbirler gerekmektedir ifadesine yönelik ortalamaları $\bar{x}4,42$ 'dir. Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik insanlara önemli rol düşmektedir ifadesine yönelik ortalama ise $\bar{x}4,56$ 'dır. Buna göre öğrencilerin küresel ısınmanın engellenebileceğine yönelik algılarının daha yüksek olduğu belirtilebilir. Benzer şekilde öğrenciler küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik yapacağım bir şey yok ifadesine düşük ortalama ile ($\bar{x}1,79$) katılmayıp bu konuda kendilerinin de bir şeyler yapabileceklerine yönelik algıları bulunmaktadır.

Öğrencilerin insanlar yaşam standartlarından fedakârlıklar yaparak gelecekte küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltabilir ifadesine yönelik ortalamaları $\bar{x}4,29$ 'dur. Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik insanlara önemli rol düşmektedir ifadesine yönelik öğrenci ortalamaları $\bar{x}4,56$ 'dır. Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik gerekli fedakarlıkları yapmaya kendimi hazır

hissediyorum ifadesine yönelik algıları ise $\bar{x}3,90$ 'dır. Buna göre öğrencilerin iklim değişikliğini önlemede sorumluluk alma eğiliminde olduklarını, küresel ısınmayı engellemede insanlara çok büyük görev düştüklerine yönelik algıları olduğu anlaşılmaktadır.

Öğrenciler küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda yetkin olan birimlerin insanları mutlaka bilgilendirmesi gerekmektedir ($\bar{x}4,52$) ifadesine yüksek bir ortalama ile görüş bildirip küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda bir eğitim almak istediklerine yönelik ifadeye de yüksek ortalama ($\bar{x}4,08$) ile görüş bildirmişlerdir. Buna göre öğrenciler küresel ısınma konusunda bilgilendirme yapılması gerektiğini ve kendilerinin de bu konuda eğitim almak istediklerine yönelik görüşleri olduğu anlaşılmaktadır.

Öğrencilerin küresel ısınmanın olumsuz sonuçlar doğuracağına ilişkin görüşlerine ait ortalamalar yüksek düzeydedir. Bu ifadelerin ortalamaları küresel ısınma ve iklim değişikliği gelecekte mesleğimizde olumsuzluklara yol açacaktır ($\bar{x}3,87$); küresel ısınma ve iklim değişikliği sürecinden ülkemiz çok zarar görecektir ($\bar{x}4,27$); küresel ısınma ve iklim değişikliği süreci dünyada ciddi problemler doğuracaktır ($\bar{x}4,57$) şeklindedir.

Tablo 5.

Turizm eğitimi alan öğrencilerin çevreye karşı duyarlılık düzeyleri

İfadeler	\bar{x}	S.S.
Satın aldığım ürünlerin geri dönüştürülebilir olduğuna dikkat ederim	3,36	1,109
Dışlerimi fırçalarken su tasarrufu için mutlaka musluğu kapatırım	4,38	,904
Gereksiz yere yanan lambaları kapatmaya özen gösteririm	4,44	,865
Tabağıma yiyebileceğim kadar yemek alırım ve tabağımda yemek bırakmamaya özen gösteririm	4,18	,996
Katı atıklarımı çöpe atarken plastik/cam/kâğıt/atık yağ/pil gibi ayrıştırarak ilgili çöp kutularına atmaya dikkat ederim	3,95	1,083
Yere çöp (sigara izmariti vb.) atmam	4,20	1,114
Artık gıdalarımı hayvanlara veya hayvan barınaklarına bırakırım	3,48	1,276
Su tasarrufu için duş süremi kısa tutmaya özen gösteririm	3,41	1,241
Temizlik malzemelerini seçerken (deterjan, duş jeli, şampuan vb.) çevreye daha az zarar veren kimyasal içerikli malzemeler tercih ederim	3,18	1,215
Ürün satın alırken içerik kısmına dikkat ederim	3,52	1,229

Karbon ayak izim konusunda bilgi sahibiyim	2,78	1,316
Su tasarrufu için bulaşıkları bulaşık makinesinde yıkarım	3,88	1,222
Karbon salınımını azaltmak için arabam olsa dahi toplu taşımayı tercih ederdim	2,80	1,338

Öğrencilerin çevreye karşı duyarlılıklarını belirlemek amacıyla bazı ifadelerle görüş bildirmeleri istenmiştir. Bu kapsamdaki ifadelerden karbon ayak izim konusunda bilgi sahibiyim ifade ortalaması diğerleriyle karşılaştırıldığında en düşük ortalamaya sahiptir (\bar{x} 2,78). Bu hususta yeterli bilgiye sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Öğrencilerin enerji ve su tasarrufu noktasında dikkatli oldukları anlaşılmaktadır. Bu yöndeki ifadelerin ortalamaları diğer ifadelerle göre yüksek düzeydedir. Gereksiz yere yanan lambaları kapatmaya özen gösteririm ifadesi \bar{x} 4,44, dişlerimi fırçalarken su tasarrufu için mutlaka musluğu kapatırım ifadesi \bar{x} 4,38, su tasarrufu için duş süremi kısa tutmaya özen gösteririm ifadesi \bar{x} 3,88 ortalamaya sahiptir. Bu yönde öğrencilerin bilgili ve dikkatli oldukları belirtilebilir.

Öğrencilerin tüketim davranışlarında çevreye duyarlılıklarını belirlemek amacıyla yöneltilen ifadelerle nispeten düşük ortalama ile yanıt verdikleri görülmüştür. Satın aldığı ürünlerin geri dönüştürülebilir olduğuna dikkat ederim ifadesi \bar{x} 3,36, ürün satın alırken içerik kısmına dikkat ederim ifadesi \bar{x} 3,52, temizlik malzemelerini seçerken (deterjan, duş jeli, şampuan vb.) çevreye daha az zarar veren kimyasal içerikli malzemeler tercih ederim ifadesi \bar{x} 3,18 düzeyinde ortalamaya sahiptir. Karbon salınımını azaltmak için arabam olsa dahi toplu taşımayı tercih ederdim ifadesine yönelik ortalama ise düşük düzeydedir (\bar{x} 2,80).

Tablo 6.

Turizm eğitimi alan öğrencilerin iklim değişikliği algısında cinsiyete göre farklılıklar

İfade	Cinsiyet	\bar{x}	t Testi	P
Yeryüzünde küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini artık bariz bir şekilde hissetmekteyiz	Erkek	4,32	-2,159	0,31
	Kadın	4,50		
İnsanlar küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltma konusunda bencil davranmaktadır.	Erkek	3,84	-2,535	,012
	Kadın	4,15		
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmekte olan ülkelerdir	Erkek	3,26	2,802	,005
	Kadın	2,89		
Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmiş ülkelerdir.	Erkek	3,52	2,754	,006
	Kadın	3,15		

İnsanlar yaşam standartlarından fedakârlıklar yaparak gelecekte küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltabilir	Erkek	4,16	-1,999	0,46
	Kadın	4,35		
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik yapacağım bir şey yok.	Erkek	2,07	3,725	,000
	Kadın	1,65		
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik gerekli fedakârlıkları yapmaya kendimi hazır hissediyorum.	Erkek	3,73	-2,275	0,23
	Kadın	3,98		
Küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda bir eğitim almak isterim.	Erkek	3,90	-2,346	,019
	Kadın	4,16		
Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önleme konusunda kendimi sorumlu hissetmekteyim.	Erkek	3,77	-2,970	,003
	Kadın	4,09		
Enerji tasarrufuna gidilerek küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkileri azaltılabilir	Erkek	4,08	-1,923	,005
	Kadın	4,25		
Son dönemlerde yaşanan bazı felaketler (sel, fırtına, hortum, orman yangını vb.) küresel ısınma ve iklim değişikliği için bir kanıttır.	Erkek	4,09	-2,180	0,30
	Kadın	4,31		

***Tablo 6'da sadece anlamlı farklılık çıkan ölçekli ifadeler yer verilmiştir $p<0,05$

Öğrencilerin iklim değişikliği ile ilgili algılarına yönelik farklılıkları belirlemek için t testi analizi yapılmıştır. Buna göre yeryüzünde küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini artık bariz bir şekilde hissetmekteyiz ifadesine yönelik cinsiyete göre anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$). Kız öğrenciler erkek öğrencilere göre bu ifadeye daha yüksek düzeyde katılmaktadır (kadın $\bar{x}4,50$; erkek $\bar{x}4,32$). İnsanlar küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltma konusunda bencil davranmaktadır ifadesine yönelik cinsiyete göre anlamlı farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$). Kız öğrenciler erkek öğrencilere göre bu ifadeye daha yüksek düzeyde katılmaktadır (kadın $\bar{x}4,15$; erkek $\bar{x}3,84$). Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmekte olan ülkelerdir ve küresel ısınma ve iklim değişikliğinin asıl sorumlusu gelişmiş ülkelerdir ifadelerine yönelik öğrenci algıları cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$). İnsanlar yaşam standartlarından fedakârlıklar yaparak gelecekte küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltabilir ifadesine yönelik öğrenci algıları cinsiyete göre anlamlı bir şekilde

farklılaşmaktadır ($p < 0,05$; kadın $\bar{x}4,35$; erkek $\bar{x}4,16$). Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik yapacağım bir şey yok ifadesine yönelik öğrenci algıları cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < 0,05$; kadın $\bar{x}1,65$; erkek $\bar{x}2,07$). Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik gerekli fedakârlıkları yapmaya kendimi hazır hissediyorum ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < 0,05$; kadın $\bar{x}3,98$; erkek $\bar{x}3,73$). Küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda bir eğitim almak isterim ifadesin yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < 0,05$; kadın $\bar{x}4,16$; erkek $\bar{x}3,90$). Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önleme konusunda kendimi sorumlu hissetmekteyim ifadesine yönelik öğrenci algıları cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < 0,05$; kadın $\bar{x}4,09$; erkek $\bar{x}3,77$). Enerji tasarrufuna gidilerek küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkileri azaltılabilir ifadesine yönelik öğrenci algıları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < 0,05$; kadın $\bar{x}4,25$; erkek $\bar{x}4,08$). Son dönemlerde yaşanan bazı felaketler (sel, fırtına, hortum, orman yangını vb.,) küresel ısınma ve iklim değişikliği için bir kanıttır ifadesine yönelik öğrenci algıları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < 0,05$; kadın $\bar{x}4,31$; erkek $\bar{x}4,09$). Araştırmada yer alan ölçekli ifadelerin bir kısmında cinsiyete göre turizm eğitimi alan öğrencilerin iklim değişikliği algısında anlamlı farklılıklar ortaya çıkarken bir kısmında ise anlamlı farklılık ortaya çıkmamıştır.

Tablo 7.

Turizm eğitimi alan öğrencilerin çevreye karşı duyarlılıklarında cinsiyete göre farklılıklar

İfade	Cinsiyet	\bar{x}	t Testi	P
Satın aldığım ürünlerin geri dönüştürülebilir olduğuna dikkat ederim	Erkek	3,10	-3,280	,001
	Kadın	4,49		
Dişlerimi fırçalarken su tasarrufu için mutlaka musluğu kapatırım	Erkek	4,22	-2,457	,014
	Kadın	4,46		
Gereksiz yere yanan lambaları kapatmaya özen gösteririm	Erkek	4,25	-3,050	,002
	Kadın	4,53		
Katı atıklarımı çöpe atarken plastik/cam/kâğıt/atık yağ/pil gibi ayrıştırarak ilgili çöp kutularına atmaya dikkat ederim	Erkek	3,76	-2,512	,012
	Kadın	4,05		
Yere çöp (sigara izmariti vb.) atmam	Erkek	3,87	-4,264	,000
	Kadın	4,37		
Artık gıdalarımı hayvanlara veya	Erkek	2,95	-5,916	,000

hayvan barınaklarına bırakırım	Kadın	3,74		
Su tasarrufu için duş süremi kısa tutmaya özen gösteririm	Erkek	3,09	-3,621	,000
	Kadın	3,57		
Su tasarrufu için bulaşıkları bulaşık makinesinde yıkarım	Erkek	3,56	-3,648	,000
	Kadın	4,04		

***Tablo 7’de sadece anlamlı farklılık çıkan ölçekli ifadelerle yer verilmiştir $p<0,05$

Öğrencilerin iklim değişikliğini önlemeye yönelik tutumlarına yönelik farklılıkları belirlemek için t testi analizi yapılmıştır. Buna göre satın aldığım ürünlerin geri dönüştürülebilir olduğuna dikkat ederim ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$; kadın $\bar{x}4,49$;erkek $\bar{x}3,10$). Dişlerimi fırçalarken su tasarrufu için mutlaka musluğu kapatırım ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$; kadın $\bar{x}4,46$;erkek $\bar{x}4,22$). Gereksiz yere yanan lambaları kapatmaya özen gösteririm ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$; kadın $\bar{x}4,53$;erkek $\bar{x}4,25$). Katı atıklarımı çöpe atarken plastik/cam/kâğıt/atık yağ/pil gibi ayrıştırarak ilgili çöp kutularına atmaya dikkat ederim ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$; kadın $\bar{x}4,05$;erkek $\bar{x}3,76$). Yere çöp (sigara izmariti vb.) atmam ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$;kadın $\bar{x}4,37$;erkek $\bar{x}3,87$). Artık gıdalarımı hayvanlara veya hayvan barınaklarına bırakırım ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$; kadın $\bar{x}3,74$;erkek $\bar{x}2,95$). Su tasarrufu için duş süremi kısa tutmaya özen gösteririm ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$;kadın $\bar{x}3,57$;erkek $\bar{x}3,09$). Su tasarrufu için bulaşıkları bulaşık makinesinde yıkarım ifadesine yönelik öğrenci görüşleri cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p<0,05$; kadın $\bar{x}4,04$;erkek $\bar{x}3,56$). Araştırmada yer alan ölçekli ifadelerin bir kısmında cinsiyete göre turizm eğitimi alan öğrencilerin çevreye karşı duyarlılıklarında anlamlı farklılıklar ortaya çıkarken bir kısmında ise anlamlı farklılık ortaya çıkmamıştır.

Sonuç

Araştırma Atatürk Üniversitesi Turizm Fakültesi öğrencilerine uygulanmış ve toplamda 406 öğrenci katılım sağlamış 386 anket geçerli olarak analize dâhil edilmiştir. Katılım sağlayan öğrencilerin büyük oranda kadın olduğu, 17-20 yaş aralığında buldukları ve gastronomi ve mutfak sanatları bölümünde okudukları ortaya çıkmıştır. Katılan öğrencilerin %49,7'si birinci sınıf öğrencisidir ve memleketleri üniversitenin de içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi'ndedir.

Öğrenci cevapları ayrıntılı incelendiğinde bazı dikkat çekici noktalar karşımıza çıkmakta ve aslında oluşturulması gerekli görülen iklim değişimine yönelik müfredatın da içeriğinin nasıl şekillenmesi gerektiğine ışık tutmaktadır. Şöyle ki; alanyazında da sıklıkla tartışılan, uluslararası toplantılarda bir türlü cevabı net olarak sunulmayan iklim değişiminin sorumlusu olan ülkeler meselesi ile ilgili öğrencilerin kararsız kaldıkları görülmektedir. Konu ile ilgili cinsiyete dayalı fark ise pek görülmemektedir. Buna göre konu ile ilgili görüşlerinin netleşebilmesi için öncelikle ülkelerin, sektörlerin, küresel ve bölgesel ekonomilerin ve sanayilerin işleyiş biçimleri ile ilgili bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Bu bilgileri yorumlayabilecek analitik düşünme becerisi turizm öğrencilerine kazandırılmalıdır. Bu bilgi ve yetilerin kazandırılması turizm alanında da doğru yorumlamaların sunulabilmesinin yolunu açacaktır. Benzer şekilde yapılması gerekenleri ölçen ifadelerden olan “Küresel ısınma ve iklim değişikliğini önlemeye yönelik yapacağım bir şey yok”, ifadesine katılım oranının düşük olması bu açıklamayı destekler niteliktedir. Diğer bir deyişle insan kaynaklı olarak nitelendirdikleri iklim değişimi meselesinin hem dünyadaki yaşamı hem de turizmin de dâhil olduğu sektörleri olumsuz etkilediği ve daha da büyük oranda etkilemeye devam edeceği fikrini benimsedikleri görülmektedir. Öğrencilerin döngüsel bir mantıkla çözümünün yine insan davranışlarının dönüştürülmesine bağlı olduğu fikrini benimsediğini iddia etmek mümkündür. Fakat öğrencilerin tam nedeni kestirememeleri ve konu ile ilgili yeterli yorumu yapamamaları sorunun temelini oluşturmaktadır. Bu noktada eğitim kurumları ve müfredatların turizm sektörünün geleceği olan öğrencilerin doğru yönlendirilmeleri ve bilinçli birer turizmci olabilmeleri adına aktif ekoloji ve iklim değişimi öğretimini sunacak şekilde planlanmaları önem arz etmektedir. Kaldı ki cevaplar incelendiğinde öğrencilerin taleplerinin de bu yönde olduğu görülmektedir.

Öğrencilerin çevreye duyarlılıklarına yönelik cevapları incelendiğinde dikkat çeken bazı hususlar göze çarpmaktadır. Öncelikle öğrencilerin karbon ayak izi konusunda bilgi sahibi olmadıklarını ifade ettikleri görülmektedir. Bireysel olarak günlük tercihlerimizdeki küçük değişikliklerin bütüne olan yıllık etkilerini görmemizi sağlayan karbon ayak izi ve karbon ayak izini oluşturan kriterler konusunda bilinçlenmenin sağlanabilmesi elzemdir. Yine aynı alanda geri dönüşüm ve bilinçlilik konularını ifade eden ifadelerde kararsızlığın görülmesi öncelikle Türkiye’de etkin bir geri dönüşüm ağının olmamasına bağlanabilir. Konu ile ilgili bir diğer husus ise maddi kısıtların ve buna bağlı değişen önceliklerin öğrenci olduğunu bildiğimiz bireyleri daha “uygun” alternatiflere yönlendirebileceği gerçeğidir. Yine benzer şekilde toplu taşıma sistemlerindeki rahatsızlık ve sistemli olmayan hatlar kişilerin toplu taşımadan fikren uzaklaşmasına neden olmaktadır. Toplumların, şehirlerin ve hatta ekonomilerin öncelikli hedeflerinin “insani” yaşam olması gerektiği ve hatta sürdürülebilir kalkınma içerisinde insana yakışır iş ve ekonomik büyüme ile kaliteli yaşam hedefleri sürdürülebilirlik için toplumsal alanlarda birlikte ve birbirini tamamlar nitelikte sistem ve işleyişi zorunlu kılmaktadır.

Cinsiyete dayalı farklılıklara baktığımızda ise kadın öğrencilerin konu ile ilgili daha sorumluluk üstlenen tavırları ile çevreye duyarlı davranışta daha net olmaları dikkat çekmektedir. İlk olarak “iklim krizi için yapabileceğim bir şey yok” fikrini her iki grup da reddetmektedir; fakat kadın öğrencilerin bu konuda görece daha net olduklarını söylemek de mümkündür. Benzer şekilde çevreye duyarlı davranışlar incelendiğinde, kadın öğrencilerin geri dönüşüm, yere çöp atmama, tasarruf ve atıkları hayvanlarla paylaşma gibi konularda daha hassas oldukları görülmektedir. Bu gerçek bizi ekolojik etik içerisinde sıklıkla tartışılan doğa-kadın eşliğine götürmektedir. Dünyanın yaşayan canlı bir bütün organizma olması gibi, insan odaklı bakış açısıyla gelişen tüm davranış kalıpları da hem doğaya yaklaşımda hem de kurulan toplumsal sistemlerde muhatabından bağımsız olarak buna göre şekillenmektedir. Bu bağlamda asıl öğretilmesi gereken ekolojik etik meseleleri ile sürdürülebilir ve ekolojik düşünme ve yaşama biçimleridir. Ekolojik bakış açısının 4 yıllık eğitim sürecinde öğrencilere kazandırılması iş ve özel yaşamlarında alacakları kararların bu minvalde gelişmesini de beraberinde getirecektir.

Özellikle turizm gibi etkileşime dayalı; dünyayı ve yaşamı direkt etkileme gücü olabilecek sektörlerde çalışacak bireylerin dünyayı anlamalarını sağlayacak alanlarda bilgi sahibi olmaları, içinde yaşadığımız dünyaya destek sunabilme potansiyeli geliştirilebileceğinden sürdürülebilir bir turizmden bahsedebilmek adına en az sektörel bilgi ve beceriler kadar önem arz etmektedir. Kaldı ki; sürdürülebilir turizm hedefleri arasında çevreci ulaşım, verimli enerji kullanımı, atık yönetimi ve biyoçeşitliliğin korunması gibi meselelerden de bahsedilmektedir (UNWTO ve UNEP, 2005). Burada kapitalist sistem içerisindeki çevreci illüzyonlara kaymadan bilimsel bilgi ışığında doğru çevre eğitiminin ayrıntısıyla ve öğrencilere benimsetilecek tekniklerle sunulması büyük önem arz etmektedir.

Öneriler

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sürecin doğru yönetilmesi ve sürdürülebilirlik fikrinden sapılmaması adına sistematik işleyen ve belirli yöntem içerisinde geliştirilen bir turizm planlamasının zorunluluğundan bahsedilmektedir. Turizmin, özellikle ulaşım ve konaklama işletmelerinden kaynaklanan emisyonlar yoluyla iklim değişikliğine katkısı, küresel ve yerel olarak azaltım önlemlerinin alınmasını gerektirmektedir. Aynı zamanda, örneğin kıyılarda ve pazarlar üzerindeki etki açısından turizmin planlanma biçiminde sektörün iklim değişikliğinin etkisine uyum sağlaması kritik öneme sahiptir. Genel olarak, su ve enerji gibi kaynakların kullanımının azaltılması da dahil olmak üzere sektörde sürdürülebilir üretim ve tüketimi teşvik etmek için önlemler alınmalıdır. Turizm işletmelerinin hem gelişmesinde hem de işletilmesinde sürdürülebilirliği artırmak için uluslararası deneyim, standartlar ve sözleşmeler dikkate alınarak planlama kontrolleri, etki değerlendirmesi, belgelendirme ve mali teşvikler gibi araçlar kullanılmalıdır. Bu da, uygun göstergelerin kullanılması yoluyla sektörün etkilerinin etkin bir şekilde ölçülmesini ve izlenmesini gerektirmektedir (UNWTO, 2013).

Gelecek çalışmalarda öğrencilerin konu ile ilgili teknik bilgilerinin ölçülmesi, sektörün iklim değişimi konusunda nerede olduklarının ölçülmesi ve turizmde karbon salınımına yönelik geliştirilmiş ve/veya geliştirilebilecek pratikler konusunda bilgilerinin de ölçülmesi mümkündür. Hatta konu ile ilgili neden-sonuç ilişkilerini netleştirebilecek aydınlatıcı bilgiler sunacaktır. Müfredat incelemeleri ve öğrencilerin iklim değişimi konusundaki bilgilerinin daha geniş alanda ölçülmesi, konuyu bütünüyle ele alabilme ve çözüm geliştirebilme yetilerinin ortaya konulması en optimum çözümün geliştirilmesi adına bir diğer önemli adım olacaktır. Bu anlamda Türkiye’de yetişen gençlerin iklim değişimi, turizm ve iklim değişimi bağlantısı, turizm içerisindeki çözüm önerileri ve reçeteleri hususlarında bilgilerinin ölçülmesi ve eksik alanların eğitim kanalları ile tamamlanması bu ve benzeri çalışmaların başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

Ağtaş, B., Bektaş, O. ve Güneri, E. (2019). Ortaokul öğrencilerinin çevreye yönelik tutum düzeylerinin belirlenmesi . *Online Science Education Journal* , 4(1) , 66-85.

Akbulut, M. (2019). Bir afet olarak küresel iklim değişikliği ve ilkökul öğretmenlerinin iklim değişikliği farkındalığının incelenmesi: Gümüşhane ili örneği (Tez No. 557387) [Yüksek Lisans tezi, Gümüşhane Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Aksan, Z. ve Çelikler, D. (2013). İlköğretim öğretmen adaylarının küresel ısınma konusundaki görüşleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 49-67.

Aksan, Z. ve Çelikler, D., (2015). Küresel ısınma ile mücadele hakkında ilköğretim öğretmen adaylarının algı ve görüşleri. *Akademik Bakış Dergisi*, 48, 207- 222.

Amelung, B., Nicholls, S., & Viner, D. (2007). Implications of global climate change for tourism flows and seasonality. *Journal of Travel Research*, 45(3), 285-296.

Arı, A. (2021).Yenilenebilir enerji, turizm, CO2 ve GSYH ilişkisinin türkiye için analizi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 12(2),192-205.

Ay, F. ve Erik, N. Y. (2020). Üniversite öğrencilerinin küresel ısınma ve iklim değişikliğine yönelik bilgi ve algı düzeyleri. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 1-17.

Babuş, D., (2005). Küresel ısınma sorununun uluslararası çevre politikası içerisinde irdelenmesi ve Türkiye'nin yeri (Tez No. 198145) [Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Berrittella, M., Bigano, A., Roson, R., & Tol, R. S. (2006). A general equilibrium analysis of climate change impacts on tourism. *Tourism Management*, 27(5), 913-924.

Biçer, B. K. ve Vaizoğlu, S. A. (2015). Hemşirelik bölümü öğrencilerinin küresel ısınma/iklim değişikliği hakkındaki bilgi ve farkındalıklarının belirlenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 2(2), 30-43.

Bleši'c, I., Ivkov, M., Tepav'cevi'c, J., Popov Ralji'c, J., Petrovi'c, M.D., Gaji'c, T., Tretiakova, T. N., Syromiatnikova, J. A., Demirovi'c Bajrami, D., Aleks'i'c, M., Vujacic, D., Krickovic, E., Radojkovic, M., Morar, C. & Lukic, T. (2022). Risky travel? subjective vs. objective perceived risks in travel behavior—influence of hydro-meteorological hazards in South-Eastern Europe on Serbian tourists. *Atmosphere*, 13(10), 1671.

BMİDÇS. (1994). *Birleşmiş Milletler iklim değişikliği çerçeve sözleşmesi*. https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/webmenu/webmenu12421_1.pdf.

Crippa M., Guizzardi D., Banja M., Solazzo E., Muntean M., Schaaf E., Pagani F., Monforti-Ferrario F., Olivier, J.G.J., Quadrelli, R., Riskey Martin, A., Taghavi-Moharamli, P., Grassi, G., Rossi, S., Oom, D., Branco, A., San-Miguel, J., & Vignati, E. (2022). CO2

emissions of all world countries. *JRC Science for Policy Report*, European Commission, EUR, 31182. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC130363>.

Demir, M., Canatan, E. ve Caner, A. M. (2016, 10-12 Şubat). Atatürk Üniversitesi öğrencilerinin küresel ısınmaya yönelik bilgi ve farkındalık düzeylerinin araştırılması [Sözlü sunum]. *Uluslararası Kış Kentleri Sempozyumu*, Erzurum, Türkiye.

Ding, D., Maibach, E.W., Zhao, X., RoserRenouf, C., & Leiserowitz, A., 2011. Support for climate policy and societal action are linked to perceptions about scientific agreement. *Nature Climate Change*, 1(9), 462- 466.

Dogan, E., & Aslan, A. (2017). Exploring the relationship among CO2 emissions, real GDP, energy consumption and tourism in the EU and candidate countries: evidence from panel models robust to heterogeneity and cross-sectional dependence. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 77, 239-245.

Duman, N., Göksu, P., Köroğlu, C. ve Talay, A. (2020). Üniversite öğrencilerinde mental iyi oluş ile psikolojik dayanıklılık ilişkisi. *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi*, 4(7) , 9-17.

Durkaya, B. ve Durkaya A. (2018). Küresel ısınma farkındalığı, Bartın Üniversitesi öğrencileri örneği. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 20(1), 128-144.

Dwyer, L., Forsyth, P., Spurr, R., & Hoque, S. (2010). Estimating the carbon footprint of Australian tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(3), 355-376.

Gössling, S. (2013). National emissions from tourism: an overlooked policy challenge?. *Energy Policy*, 59, 433-442.

Güloğlu, Y. ve Bulut, A. (2016). İklim değişikliği konusunda orman fakültesi öğrencilerinin bilgi düzeylerinin belirlenmesi (Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi örneği). *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 16(2), 640-654.

Gülsoy, E. (2018). Üniversite öğrencilerinin küresel ısınma ve iklim değişikliği üzerine bilgi düzeyi ve algıları (Tez No. 517505) [Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Gülsoy, E. ve Korkmaz, M. (2020). Üniversite öğrencilerinin sosyo-ekonomik özelliklerinin küresel ısınma ve iklim değişikliği algıları üzerine etkileri. *Turkish Journal of Forestry*, 21(4), 428-437.

Hamilton, J. M., & Tol, R. S. (2007). The impact of climate change on tourism in Germany, the UK and Ireland: a simulation study. *Regional Environmental Change*, 7(3), 161-172.

Hamilton, J. M., Maddison, D. J., & Tol, R. S. (2005). Effects of climate change on international tourism. *Climate Research*, 29(3), 245-254.

Hein, L., Metzger, M. J., & Moreno, A. (2009). Potential impacts of climate change on tourism; a case study for Spain. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 1(2), 170-178.

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli Beşinci Değerlendirme Raporu (2014, Mayıs). *İklim değişikliği: turizme ilişkin sonuçlar*. Cambridge University. <https://cdn-tema.mncdn.com/Uploads/Cms/iklim-degisikligi-turizme-iliskin-sonuclar.pdf>.

IPCC Raporu, (2018). *Global warming of 1.5 °c: summary for policymakers*, <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/spm/>.

Jebli, M. B., Youssef, S. B., & Apergis, N. (2019). The dynamic linkage between renewable energy, tourism, CO2 emissions, economic growth, foreign direct investment, and trade. *Latin American Economic Review*, 28(1), 1-19.

Kaján, E., & Saarinen, J. (2013). Tourism, climate change and adaptation: A review. *Current Issues in Tourism*, 16(2), 167-195.

Katircioglu, S. T., Feridun, M., & Kilinc, C. (2014). Estimating tourism-induced energy consumption and CO2 emissions: the case of Cyprus. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 29, 634-640.

Kline, R. B. (2010). *Principles and practice of structural equation modeling* (3th ed.). Guilford Press.

Koçak, E., Ulucak, R., & Ulucak, Z. Ş. (2020). The impact of tourism developments on CO2 emissions: an advanced panel data estimation. *Tourism Management Perspectives*, 33, 100611.

Lee, J. W., & Brahmaşrene, T. (2013). Investigating the influence of tourism on economic growth and carbon emissions: evidence from panel analysis of the European Union. *Tourism Management*, 38, 69-76.

Lenzen, M., Sun, Y. Y., Faturay, F., Ting, Y. P., Geschke, A., & Malik, A. (2018). The carbon footprint of global tourism. *Nature Climate Change*, 8(6), 522-528.

Makiya, K. R., & Dewi, I. C. (2022). Climate Change implications on strategic tourism development of Yogyakarta during the pandemic Covid-19. *Journal of Research on Business and Tourism*, 2(2), 109-125.

Oluk, E. A. ve Oluk, S. (2007). Yükseköğretim öğrencilerinin sera etkisi, küresel ısınma ve iklim değişikliği algılarının analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 45- 53.

Özcan, C. C., Gerçeker, M. ve Özmen, İ. (2016, Ağustos 24-26). Turizm ve çevre ilişkisinin ekonometrik bir analizi, [Sözlü sunum]. International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS, İstanbul, Türkiye.

Paramati, S. R., Alam, M. S., & Chen, C. F. (2017). The Effects of tourism on economic growth and CO2 emissions: a comparison between developed and developing economies. *Journal of Travel Research*, 56(6), 712-724.

Paramati, S. R., Alam, M. S., & Lau, C. K. M. (2018). The Effect of tourism investment on tourism development and CO2 emissions: empirical evidence from the EU nations. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(9), 1587-1607.

Raza, S. A., Sharif, A., Wong, W. K., & Karim, M. Z. A. (2017). Tourism development and environmental degradation in the United States: evidence from wavelet-based analysis. *Current Issues in Tourism*, 20(16), 1768-1790.

Rosselló-Nadal, J. (2014). How to evaluate the effects of climate change on tourism. *Tourism Management*, 42, 334-340.

Satrovic, E., & Muslija, A. (2019). The Empirical evidence on tourism-urbanization-CO2 emissions nexus. *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*, 7(1), 85-105.

Satrovic, E., & Muslija, A. (2020). Modelling causal relationships among tourism, energy, CO2 emissions and economic growth. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 81-102.

Scott, D., Gössling, S., & Hall, C. M. (2012). International tourism and climate change. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 3(3), 213-232.

Scott, D., Hall, C. M., & Gössling, S. (2019). Global tourism vulnerability to climate change. *Annals of Tourism Research*, 77, 49-61.

Sever, D. (2013). Science teacher candidates' thoughts about global warming studying in Turkey and the United Kingdom. *Elementary Education Online*, 12(4), 1212-1221.

Shakouri, B., Yazdi, K. S., & Ghorchebigi, E. (2017). Does tourism development promote CO2 emissions?. *Anatolia*, 28(3), 444-452.

Sherafatian-Jahromi, R., Othman, M. S., Law, S. H., & Ismail, N. W. (2017). Tourism and CO2 emissions nexus in Southeast Asia: new evidence from panel estimation. *Environment, Development and Sustainability*, 19(4), 1407-1423.

Şen, G. ve Özer, Y. E. (2018). Üniversite öğrencilerinin iklim değişikliği ve çevre sorunları konusundaki farkındalıklarının değerlendirilmesi: Dokuz Eylül Üniversitesi Kamu Yönetimi örneği. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 667-688.

Şenel, H. ve Güngör, B. (2009). Üniversite öğrencilerinin küresel ısınma hakkındaki bilgilerinin ve kavram yanlışlarının tespiti. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 4(4), 1207-1225.

Tabachnick, B.G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (sixth ed.). Pearson.

Tetik, N. ve Acun, A. (2015). Turizm öğrencilerinin küresel ısınma ve iklim değişikliği algısı ve görüşleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 1459- 1476.

Tok, G., Cebesoy, Ü. B. ve Bilican, K. (2017). Sınıf öğretmeni adaylarının iklim değişikliği farkındalıklarının incelenmesi. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8(2), 23-36.

Türkeş, M. (2001). Küresel iklimin korunması, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Türkiye. Tesisat Mühendisliği, TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Süreli Teknik Yayın, 61, 14-29.

UNWTO and UNEP (2005). *Making tourism more sustainable: a guide for policy makers*, UNWTO, United Nations. <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284408214>.

UNWTO. (2013). *Sustainable tourism for development guidebook. enhancing capacities for sustainable tourism for development in developing countries*. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415496>.

Ural, A. ve Kılıç, İ. (2005). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Detay Yayıncılık.

Uzun, S. (2021). Üniversite öğrencilerinin iklim değişikliği konusunda farkındalıklarının belirlenmesi: düzce üniversitesi ilgili grupları örneği. *Anadolu Orman Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 161-174.

Yapıcı, E. C., Alpulu, A., Mametkulyev, Y. ve Yılgin, A. (2022). Yabancı uyruklu bireylerin serbest zamanlarındaki durumlarının akış kuramı bağlamında incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 9(1), 1-14.

Yılmaz, A., Morgil, İ., Aktuğ, P. ve Göbekli, İ. (2002). Ortaöğretim ve üniversite öğrencilerinin çevre, çevre kavramları ve sorunları konusundaki bilgileri ve önerileri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 156-162.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Rus Konsolosluk Raporları Işığında Suriye’de Göç ve İskân Meselesi (1904-1906)

The Issue of Migration and Settlement in Syria in the Light of Russian Consular Reports (1904-1906)

Uğur BOZKURT

Assist Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of History,
Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversite Adı, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Van, Türkiye

ORCID: 0000-0002-8698-8368 | Email: ugrbozkurt@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Bozkurt, U. (2023). The Issue of Migration and Settlement in Syria in the Light of Russian Consular Reports (1904-1906). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 392-417.

Bozkurt, U. (2023). Rus Konsolosluk Raporları Işığında Suriye’de Göç ve İskân Meselesi (1904-1906). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 392-417.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 14 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 9 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 392-417

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Uğur Bozkurt).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Çalışmanın amacı, XX. yüzyılın başlarında Suriye Vilâyeti'ndeki iç ve dış göçleri, Rus Konsolosluk raporlarına göre değerlendirmektir. Şam'daki Rus Konsolosluk Sekreterlerinden Zuyev Sergey Lavrenteyeviç ve Samsonov Maksimilian İlyiç'in, 1904 ve 1906 yıllarında yazdıkları iki farklı rapor, literatürümüzdeki bilgilerle mukayese edilerek çalışma tasarlandı. Göç ve iskân süreçlerinin detaylandırıldığı raporlar, Suriye Vilâyeti'ndeki yerel Hristiyanların ekonomik gerekçelerle sınır ötesine göç etme süreçleri ve sayıları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Aynı zamanda Kırım ve Kafkasya'daki halkların göç etme gerekçeleri, iskân edildikleri köyler, geri dönme talepleri ve Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân politikalarına nasıl yaklaştığı açıklanmaktadır. Bununla birlikte raporlarda, Çarlık Rusya'nın, göç süreçleri ile ilgili Osmanlı Devleti'ni suçladığı, Osmanlı Devleti'nin, yerel Hristiyanların sınır ötesine göç etmesini teşvik ettiği, buna mukabil Kırım ve Kafkasya Müslümanlarının topraklarına göç etmesi için bazı kişiler vasıtasıyla propaganda yaptığı iddiaları bulunmaktadır. Konsolosluk çalışanlarının, Kurmay Yüzbaşı Musa Bey'in (Tuganov), Hüseyin Nâzım Paşa'nın ve Müşir (Deli) Fuad Paşa'nın, Suriye Vilâyeti'ndeki göç sürecine yaklaşımları ve uygulamaları hakkında verdikleri bilgiler düşündürücüdür. Bu bağlamda, Suriye Vilâyeti'nin, demografik yapısı ve göç süreçlerini, Osmanlı devlet adamları dışındaki kişilerin bakış açısına göre değerlendirmek, genel hatlarıyla bazı çıkarımlarda bulunmamıza katkı sağladı. Bunun yanı sıra günümüzde de, Suriye'de göç sürecinin devam ettiği ve ülkemizin de bu süreçten büyük ölçüde etkilendiği göz önüne alındığında, geçmişte yaşanan göç süreçlerinin ve göçmen köylerinin bilinmesinin önemli olduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Şam Rus Konsolosluğu, Suriye, göç, Kırım ve Kafkasya

Abstract

The aim of the study is to evaluate the internal and external migrations in the Syrian province in the early twentieth century according to the Russian Consular reports. Two different reports written by Zuyev Sergey Lavrenteyevich and Samsonov Maksimilian Ilyich, Secretaries of the Russian Consulate in Damascus, in 1904 and 1906, were compared with the information in our literature. The reports detailing the migration and resettlement processes contain important information on the processes and numbers of local Christians in the Syrian province migrating across the border for economic reasons. At the same time, the reasons for the migration of the peoples of Crimea and the Caucasus, the villages where they were settled, their demands for return, and how the Ottoman Empire approached the migration and settlement policies are explained. However, there are also allegations in the reports that Tsarist Russia blamed the Ottoman Empire for the migration processes, and that the Ottoman Empire encouraged the migration of local Christians across the border, whereas it used propaganda through some individuals to encourage the Muslims of Crimea and the Caucasus to migrate to its territory. The information provided by the consulate staff, Staff Captain Musa Bey (Tuganov), Hüseyin Nâzım Pasha and Müşir (Mad) Fuad Pasha about their approach and practices towards the migration process in the Syrian province is thought-provoking. In this context, evaluating the demographic structure and migration processes of the Syrian province from the perspective of people other than Ottoman statesmen has contributed to some general conclusions. In addition to this, considering that the migration process is still taking place in Syria today and that our country is greatly affected by this process, we believe that it is important to know the migration processes and migrant villages experienced in the past.

Keywords: Russian Consulate in Damascus, Syria, emigration, Crimea and Caucasus

Giriş

Osmanlı Devleti'nde, dinî ve etnik çeşitliliğin oldukça fazla olduğu müstesna vilâyetlerin başında Suriye gelmekteydi. Köklü bir tarihe sahip olan Suriye Vilâyeti, güneyde Sina Çölü, kuzeyde Toros Dağları, batıda Akdeniz ve doğuda Arap Çölü ile çevrili alanı kapsamaktaydı (Lewis, 2003, s. 25). Bugünkü Lübnan, Filistin ve Ürdün devletlerini de içine alan bölge, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha küçük bir alanı kapladı ve günümüzde, kuzeyde Türkiye, doğuda Irak, güneyde Ürdün, güneybatıda Filistin ve Akdeniz'le sınırlıdır (İshakoğlu, 2012, s. 33). Coğrafi konumu ve ticari ilişkilerde önemli faaliyet alanları sunan bölgeye, tarihsel süreç içerisinde birçok devlet hâkim olmaya çalıştı. İlk yerleşimin M.Ö. 5000 yılına kadar götürülebildiği Suriye'ye, M.Ö. 3000'lerin ortalarından itibaren sırasıyla Akadlar, Amuriler, Hurriler, Hititler, Mısırlılar, Aramiler, Asurlular, Babilliler, Persler, Makedonyalılar, Romalılar ve Bizanslılar hâkim oldular (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013, s. 3). Bunu müteakip, VII. yüzyılda Müslümanların hakimiyeti altına giren bölgede sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, İhşîdiler, Fatımiler, Büyük Selçuklu, Suriye Selçuklu, Eyyubî ve Memlûk Devletleri bulundu (Tomar, 2019, s. 545-550).

Memluklerin, II. Bayezid (1481-1512) ile yaşadığı siyâsî sorunlar, Suriye'nin, Osmanlı Devleti hakimiyetine girmesine neden olacak olayları başlattı. Memlûk Sultanı Kansu Gavri ve Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim arasında yaşanan Mercidabık Savaşı (1516) ile Suriye bölgesi, ardından Ridaniye Savaşı (1517) neticesinde Mısır ile Hicaz bölgesi Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdi (İshakoğlu, 2012, s. 65, 66). Yavuz Sultan Selim, Suriye bölgesini ele geçirdikten sonra burayı kontrol altında tutmak ve bölgesel olarak demografik yapıyı lehine şekillendirmek için Anadolu'daki bazı Türkmen oymaklarını Lazkiye civarına yerleştirdi (Samur, 1983, s. 1). Böylece, yukarıda ifade ettiğimiz devletlerden ve bölgeye gelen Türklerden sonra Suriye bölgesinin etnik ve dinî yapısı, Araplar, Süryaniler, Fenikeliler, Rumlar, Romalılar, Haçlılar ve Türklerden oluştu. Müslümanlığın yoğun olduğu bölgede, ana mezheplerin yanı sıra Mütevaliler ve Dürzîler bulunmaktaydı. Hristiyanlar ise, Mârûnî, Rum (Katolik ve Ortodoks), Süryani, Ermeni (Katolik, Protestan ve Gregoryen) gibi mezheplere bölünmüşlerdi. Müslüman ve Hristiyanların yanı sıra büyük şehirlerde azımsanmayacak derece Yahudi vardı (Ülman, 1966, s. 6).

Osmanlı Devleti, Suriye bölgesini ele geçirdikten sonra ilk zamanlarda Memlûklerden kalma idarî taksimatı değiştirmeyip sadece "niyabet"i "eyalet"e "naib"i de "vali"ye dönüştürdü. Daha sonra Suriye bölgesi, Şam, Halep ve Trablusşam vilâyetlerine bölündü. Bu dönemde Şam Vilâyeti'ne, Kudüs, Nablus, Gazze, Tedmür, Sayda ve Lübnan başta olmak üzere on sancak, Halep Vilâyeti'ne, Kuzey Suriye'yi kapsayan dokuz sancak ve Trablusşam Vilâyeti'ne, Humus, Hama, Cebele ve Salamiyah sancakları bağlandı (Hitti, 2004, s. 664).

Osmanlı Devleti, Suriye bölgesinde başlatmış olduğu idari yapılanmada zaman zaman değişiklik yapmaktaydı. Ancak Suriye'deki Osmanlı otoritesine karşı, idareyi ele

geçirmeye çalışan kişiler tarafından muhtelif isyan girişimleri oldu. Bunlardan Emir Fahrudin ve sonra Beşir eş-Şihabi Lübnan'da, Zahir el Ömer ise Filistin'de bağımsızlığını ilan etti. Ancak Cezzar Ahmed Paşa'nın dirayetli duruşu ve başarılı askerî hamleleri neticesinde isyanlar bastırıldı ve bu başarılarından dolayı Cezzar Ahmed Paşa, 1780'de Suriye'nin umumi valisi oldu (İshakoğlu, 2012, s. 68). İç karışıklıklardan kaynaklı sorunların yanı sıra, Avrupalı devletlerin bölge üzerinde hakimiyet kurma ya da birbirlerine yönelik başlattıkları rekabet, bölgeyi siyasî mücadelelerin merkezi haline getirdi. 1798'de Napolyon'un, Mısır'ı işgal etmesi üzerine başta İngiltere ve Çarlık Rusya olmak üzere birçok devlet, Fransa'ya karşı harekete geçtiler (Paşa, 1309/1891, s. 4). Bu mücadeleler süresince, Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı, Fransızlardan kurtarmaya çalıştığı ancak Fransızların, Filistin'i işgal ettiklerinde sadece Âkkâ kalesindeki birliklerin direniş gösterdiği ve 1805'te vilâyet birliklerinin Mekke ve Medine kentlerini koruyamadıkları bilinmektedir. Padişah için utanç kaynağı haline gelen bu durum, kutsal yerlerin 6 yıl boyunca Osmanlı otoritesini kabul etmeyen Vehhâbîler tarafından yönetilmesine neden oldu (Douwes, 2003, 124). Osmanlı Devleti'nin otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla harekete geçen Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Enbabe'de, Kölemenlerle mücadeleye girdi; ancak ordunun destek alamaması mücadeleyi başarısızlıkla sonuçlandırdı (Paşa, 1309/1891, s. 277).

Mehmed Ali Paşa, bölgedeki askerî ve siyasî hamleleri neticesinde elde ettiği başarılarından dolayı, 1805 yılında Mısır'a vali oldu ve bu durum bölgede yeni bir dönemi başlattı (Çetin, 1998, s. 107). Fransızların da desteğini alan Mehmed Ali Paşa, kendisinin ve ailesinin uzun yıllar bölgede söz sahibi olmasını sağlamasının yanı sıra, sosyal ve ekonomik çerçevede yapmış olduğu ıslahat hareketleri önemli sonuçlar doğurdu. Aynı zamanda bölge dışında meydana gelen siyasî olaylara kayıtsız kalmayan Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor koşullarda askerî destek sağlamaktan geri durmadı. Mora isyanını bastırmakla görevli olan Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim, bu görev karşılığında Mora ve Suriye valiliklerini istemesine karşın, Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması (1827) ve Mehmed Ali Paşa'nın başına buyruk hareketlerinden dolayı vadedilen valilikler verilmedi. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa oğlu İbrahim'i ordusuyla Suriye'ye yolladı (1831) ve bölgedeki Osmanlı kuvvetleri başarısız olunca, Suriye bölgesi yönetimi İbrahim Paşa'ya geçti (Samur, 1983, s. 9).

İbrahim Paşa'nın Suriye bölgesine yönelik başlattığı silahsızlandırma ve zorunlu askerlik gibi uygulamalar bu bölgede ilk kez uygulanan ve hoş karşılanmayan bir süreci başlattı (Douwes, 2003, s. 137). Aynı zamanda İbrahim Paşa, yabancı devletlerin Suriye'de konsolosluk kurmalarına izin vermesinin yanı sıra misyoner teşkilatlarının okul ve kilise gibi yerleri açmalarına yardımcı oldu (Samur, 1983, s. 11). Aynı zamanda ağır vergiler, yerel iktidar sahiplerinin değersizleştirilmesi ve dinî unsurlar arasında eşitlik sağlama girişimleri, Mısır idaresine yönelik isyanların başlamasına neden oldu (Ortaylı, 1983, s. 44). Osmanlı Devleti'nin, İbrahim Paşa'ya müdahale girişimi, Çarlık Rusya, İngiltere ve Avusturya'dan destek bulunca, Suriye yönetimi tekrar Osmanlı Devleti'nin eline geçti (Hitti, 2004, s. 692). Ancak, 1840'tan itibaren bölgelerin silahtan arındırılması ve zorunlu

askerlik gibi unsurlar, Osmanlı Devleti'ne yönelik isyanları da başlattı (Douwes, 2003, s. 138). Aynı zamanda sosyal eşitlik uygulamaları, ekonomik düzenlemeler ve Osmanlı devlet adamlarının bölgeyi iyi yönetememesi gibi etkenlerden dolayı, farklı dinî unsurlar arasında kanlı çatışmalar yaşandı. 1858'den itibaren bölgede şiddetlenen huzursuzluk, 1860'ta Dürziler ve Mârûnîler arasında uluslararası bir mesele halini alan olayları başlattı. Köylerden, kasaba ve şehirlere geçen olaylar, Dayr al-Kamar, Cezzin, Hasbeya, Raşeya ve Zehle'de binlerce insanın ölümüne sebep oldu. Şam'da da yoğunlaşan olaylarda Gayrimüslimlere karşı toplu katliamlar başladı; ancak Cezayirli Emir Abdülkadir'in olaylara müdahalesi sayesinde binlerce Hristiyan'ın ölmesi engellendi (Ülman, 1966, s. 6). Yaşanan bu trajedilerden sonra aşağıda detaylı bir şekilde anlatacağımız gibi, Osmanlı Devleti, bölge yönetimini daha ciddi reformlarla iyileştirmeye çalışacaktır.

Osmanlı Devleti, Suriye'deki karışıklıklara son vermek için yeni idarî yapılanmaya gitme gereği duydu. Bunun için, kuzeyde Halep, merkezde Şam ve güneyde Kudüs'ten başlayarak eski Trablusşam eyaletinin de dahil olduğu Sayda Vilâyeti oluşturuldu ve vilâyetin merkezi Âkkâ'dan, Beyrut'a geçti (Buzpınar, 2019, s. 552). Bunun yanı sıra ilk kez Yunanca'da görülen Suriye ismi, İslâm dünyasında Şam (Bilâdu'ş-şam-Arzu'ş-şam) olarak biliniyordu ve 1864'te Osmanlı Devleti, Suriye'yi, Şam eyâletinin adı olarak benimsedi (Lewis, 2000, s. 47; Samur, 1983, s. 1). 1864 tarihli Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi'ne göre; Şam merkez olmak üzere Suriye Vilâyeti, Kudüs Mutasarrıflığı ile birlikte 8 sancağa (Şam, Hıms, Trablus, Kudüs, Akka, Havran, Sayda) ve sancak merkezleri hariç 32 kazaya (Hama, Lazkiye, Nablus, Baalbek, Gazze, Safita, Hısnu'l-Ekrat, Yafa, Beni Saab, Hayfa, Safet, Ukkar, Kuneytra, Hasbiya, Aclun, Halilurrahman, Beytullahim, Remle, Kerek, Nâsıra, Cenîn, Taberiya, Sur, Tebnîn, Sakîf, Cebile, Sıhyun, Merkab, Maaratu'n-Nu'man, Vadiyu'l-Acem, Cebel-i Kalemun, ve Cebel-i Dürüz) bölündü (Samur, 1983, s. 21). 1872'de Kudüs'ün müstakil mutasarrıflık olması ve 1888'de Lazkiye, Trablusşam, Âkkâ ve Nablus sancaklarından oluşan Beyrut Vilâyetinin kurulmasıyla Suriye Vilâyeti küçüldü ve bu durum Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürdü (Buzpınar, 2019, s. 552). Sonuç olarak incelediğimiz dönem itibariyle vilâyete bağlı sancaklar ve kazalar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir (Suriye Vilâyet Salnamesi, 1318/1900, s. 73);

Tablo 1.

Sancaklar	Kazalar
Şam	Baalbek, Beka'ül-aziz, Duma, Nebek, Vadiyu'l-Acem, Hasbiya, Râşiya, Zebedânî
Hama	Humus, Selimiye, Hamidiye
Havran	Aclun, Kuneytra, Basr'ül-Harir, Dera', Süveyde, Salhad, Âhire
Kerek	Maan, Taffile, Salt

Dört sancak ve sancaklara bağlı yirmi bir kazadan oluşan Suriye Vilâyeti'nde göç ve iskân meselesi önemli yer tutar. Bu bağlamda II. Abdülhamid'in, bölgedeki çok etnisiteli ve dinî yapıyı düzenlemek amacıyla Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç eden kişileri Suriye bölgesinde nasıl iskân ettirdiğini, dönemin Rus Konsolosluğu raporları ışığında bakmakta fayda vardır.

1. Çarlık Rusya'nın Şam Konsolosluk Raporlarına Göre XX. Yüzyılın Başlarında Suriye Vilayeti'nde Yaşanan Dış Göçler

Suriye Vilâyeti'ndeki göç hareketlerini vilâyetin en kalabalık ve önemli sancağı olan Şam konsolosluğunun yazışmalarından elde edilen bilgilerle değerlendirmeye geçmeden evvel Çarlık Rusya'nın, Şam'daki konsolosluk faaliyetlerini yürüten çalışanlarının kimler olduğuna bakmakta fayda vardır. 1859'da Şam'da, konsolosluk yardımcılığını kuran Çarlık Rusya, 1863'te burayı konsolosluğa dönüştürdü. Ancak 1875'te, Şam konsolosluğu geçici olarak kapatıldı ve 1891'de tekrar faaliyete geçirildi. Şam'da görev alan konsoloslar ve görev süreleri şöyleydi; Mokeyev Nikolay Dmitriyeviç (1859-1869), İonin Vladimir Semenoviç (1869-1871), Yüzefoviç Trofim Pavloviç (1871-1875), Kamsarakan Konstantin Petroviç (1891-1893), Belyayev Aleksey Petroviç (1893-1903), Batüşkov Georgiy Dmitriyeviç (1904-1907), Prens Şahovskoy Boris Nikolayeviç'ti (1907-1914). Bunun yanı sıra konsoloslukta raporların tutulmasından ve yazışmaları yapmaktan sorumlu konsolosluk sekreterleri bulunmaktaydı. Bunlardan biri 8 Ocak 1903 tarihinden 8 Ocak 1905 tarihine kadar çalışan Zuyev Sergey Lavrentyeviç'ti. Diğeri ise 8 Ocak 1905 tarihinden Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı'na girene kadar konsoloslukta bulunan Samsonov Maksimilian İlyiç'ti (Якушев & Михайлов, 2015, s. 327-339). Bu kişilerin yazdığı raporlar Çarlık Rusya'nın, dış ilişkilerinden sorumlu Asya Departmanı'na hitaben yazılıyordu. Bu dönemde Asya Departmanında daha önce Beyrut Başkonsolosu olarak da çalışan N. G. Gartvig¹ bulunuyordu.

Zuyev'in 4 Şubat 1904 tarihli raporunda, Suriye Vilâyeti'ndeki yerel Hristiyanların yoğun bir şekilde ve gizli olarak göç ettiklerine dair bilgiler paylaştığı görülmektedir. Buna göre; Şam'dan dışarıya göçlerin, 1889'dan itibaren başladığı, ancak son dönemlerde yoğunlaştığı ve yapılan göçlerin genellikle Amerika, Avustralya ya da Mısır'a yapıldığı bildirilmekteydi. Hemen hemen Şam'da bulunan tüm köylerden dışarıya göçün yaşandığı ve artık Şam'da yaşayan herkesin Amerika ya da Avustralya'da bir akrabasının olduğu

¹ Nikolay Genrihoviç Gartvig (1857-1914); Gürcistan'ın Gori kasabasında Alman asıllı bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelen Gartvig, iyi bir eğitim aldı. Almanca, Fransızca, Bulgarca, Hırvatça ve Farsça dillerini bilen Gartvig, uzun yıllar Rus Dışişleri Bakanlığında çalıştı. Karadağ'da Rus Ataşesi olarak çalışmanın yanı sıra, 1878'de Bulgaristan'ın Burgaz kentine konsolosluk yardımcısı olarak atandı. 1885'te Dışişleri Bakanlığının Birinci (Asya) Dairesi'nde göreve başladı. 1897'de Beyrut'ta Başkonsolos olan Gartvig, aynı yıl Asya Departmanında 1906'ya kadar önce Müdür Yardımcısı ardından Müdür olarak görev yaptı. 1906'dan sonra İran'a Rus elçisi olarak atanan Gartvig, başta İngilizler olmak üzere Çarlık Rusya'nın dış işlerinde aktif rol aldı. 1909'da Belgrad'a atandı ve 1914'te orada öldü. (Искендеров, 2018, c. 35-44).

iddia edilmekteydi (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 16). Zuyev'in raporda işaret ettiği bilgileri elimizdeki Osmanlı arşiv kayıtlarıyla mukayese etmeden önce bölgenin demografik yapısının nasıl olduğunu irdelemekte fayda vardır.

1889'da Suriye Vilâyet Salnamesi'ne göre Suriye Vilâyeti'nde, 347.196 Müslüman, 29.419 Rum, 13.999 Rum Katolik, 193 Ermeni, 188 Ermeni Katolik, 5.137 Süryani Katolik, 4.964 Mârûnî, 95 Latin, 693 Protestan, 6.342 Yahudi toplam 408.226 kişi yaşamaktaydı (Suriye Vilâyet Salnamesi, 1305/1889, s. 150). Bu bağlamda toplam nüfustan Müslüman nüfusu çıkardığımızda vilâyette toplam 61.030 Gayrimüslim nüfusun yaşadığı sonucuna varırız. Ancak vilâyete dahil olan tüm sancaklara yönelik sayım yapılmadığı, özellikle Havran ve Hama Sancaklarında yaşayan aşiretlerin tamamının sayıma dahil edilmediği ve buralarda yaşayan 200.000 civarında kayıp nüfus olduğu tahmin edilmektedir (Karpas, 2010, s. 314). Bundan dolayı, konsolosluk raporlarında geçen dış göç sayısının doğru olup olmadığını elimizdeki nüfus verileri ile mukayese ederek bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir. Bunun yanı sıra, bölgede Müslüman nüfusa nazaran Gayrimüslim unsurların az olduğu ve göçlerin demografik yapıda değişimlere neden olduğu tahmin edilmektedir.

Suriye Vilâyeti'nde dış göçlerin yoğun bir şekilde yaşanmasıyla birlikte ekonomik sorunların ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bunun temel sebeplerinden bir tanesi Osmanlı Devleti'nde askerlik görevini yerine getirmeyen ya da getiremeyen Gayrimüslim erkeklerden vergi alındığı (Bedel-i Askerî)² ancak Şam'dan, Amerika'ya yoğun göçler yaşandığı için vergi mükelleflerinden parayı tahsil etmenin mümkün olmadığı belirtilmekteydi. Konuyla ilgili konsolosluk raporlarında Osmanlı Devleti'nin, 82.000 kuruşu tahsil etmek için Ortodoks Cemaati'ne talepte bulunduğu, ancak yapılan incelemeler doğrultusunda bu paranın 27.000 kuruşunun Amerika'ya göç eden kişilere ait olduğu anlaşılmıştı. Osmanlı Devleti, bu parayı tahsil etmek için Amerika'da bulunan Osmanlı konsoloslughuna borçluların isim listesini göndermeyi planladığı, tahsil edemediği durumda ise göçmenlerin akrabalarından temin etmeye çalışacağı iddia edilmekteydi (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 16). Bu iddiaların doğruluğunu tespit edemedik, ancak Osmanlı Devleti'nin, borçları tahsil etmek için göçmenlerin akrabalarını borçlandıracağını düşünmüyoruz. Öyle ki, aynı sebepten dolayı Lübnan'dan, Amerika'ya göç edenlerin Bedel-i Askerî borçlarının affedildiği ve borcun tahsili için göçmenlerin akrabalarına yönelik herhangi bir yaptırımın olmadığı bilinmektedir (BOA. DH. MKT. 2399/78, H-10.05.1318).

Rus Konsolosluk raporlarında, dışarıya göçün temel sebebi, istihdam alanlarının kısıtlı olması ve yoksul olan halkın para kazanmak için göç ettiği yönündedir. Osmanlı Devleti'nin, resmi yazışmalarında da Suriye Vilâyeti'ndeki ahalinin işsizlik ve fakirlik sebebiyle Amerika ve Avrupa'ya göç ettikleri bildirilmektedir (BOA. Y.PRK.AZJ. 23/123, H-

² Osmanlı Devleti'nin 1855'te Cizye yerine ikame ettiği ve sadece askerlikle mükellef olanlardan değil, tüm Gayrimüslim erkeklerden alınan vergiydi. (Gülsoy, 2002, s. 101).

19.09.1310). Aynı şekilde, Şam konsolosluk raporuna göre, Şam'da yaşayan insanların, Amerika, Avustralya ve Filipinler'e göç etmesinin başlıca nedeni, istihdam alanlarının yokluğu, fabrikaların olmaması ve yıllık ithalatın ihracattan fazla olmasıydı. Ayrıca, çoğunluğu Müslüman olan nüfus içinde azınlık durumuna düşen Hristiyanlara karşı Osmanlı Devleti'nin, güvensiz ve düşmanca tavır takındığı, Avrupalı devletlerden çekindiği için adaletli davranmak zorunda kaldığı iddia edilmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin, Hristiyan unsurların dışarıya göç etmesini istediği buna mukabil Kırım ve Kafkasya'dan, Müslümanların, Suriye'ye göçünü arzuladığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, dışarıya göç eden herkesten 3, 4 lira tezkere ücreti ve rüşvet alındığı için belli bir gelir kapısı haline gelen bu durumun hükümetin işine geldiği savunulmaktadır (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 17). Osmanlı Devleti'ne yönelik getirilen ithamları değerlendirdiğimizde, Gayrimüslim unsurlara karşı düşmanca tavır takındığı ya da göç etmelerini istediği yönündeki ifadelerin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Bunun dışında ekonomik sebeplerle göçlerin yaşandığı aynı zamanda krizi fırsata çevirmeye çalışan bazı Osmanlı memurlarının dışarıya göç etmek isteyen kişilerden rüşvet aldığı ancak bunun bir devlet politikası halinde olmadığı açıktır. Konuyla ilgili Osmanlı arşiv kayıtlarına baktığımız takdirde, Beyrut limanını kullanarak göç etmek isteyen kişilerden, burada çalışan memurların usulsüz bir şekilde kişi başına beş lira aldığı anlaşılmaktadır (BOA. Y.PRK.AZJ. 23/123, H-19.09.1310). Buradan hareketle, Rus Konsolosluk raporlarında, Osmanlı Devlet yönetiminin din eksenli hareket tarzı benimseyerek Müslümanlara yönelik pozitif ayrımcılık yaptığı bilgisi dikkat çekicidir. Ayrıca ilk dönemlerde yerel Hristiyanlara olumsuz tavır takındığı, fakat Batılı devletlerden çekindiği için adaletli davranmak zorunda kaldığı iddia edilmektedir.

Osmanlı sınırlarını aşarak başka ülkelere göç etmek isteyen Suriye halkı, rüşvet ve usulsüz yöntemlere başvurarak göç etmeyi başardı. Bu minvalde, 1898'de her hafta gelen posta vapurlarıyla Suriye Vilâyeti'nden, Amerika'ya birçok kişinin göç ettiği kayıt altına alınmaktaydı (BOA. HR. SYS. 1760/46, M-01.12.1898). Ayrıca 1901'de, binlerce kişinin Fransız vapuruyla Amerika'ya göç ettiği ve bu kişilerin gittikleri yerde iyi koşullarda karşılandığı ancak kefalet ve teminat vermeyenlerin göç etmesine izin verilmemesi gerektiği vurgulanmaktaydı (BOA. DH. MKT. 2519/1, H-20.04.1319). XX. yüzyılım başlarında yoğunluk kazanan bu gibi göçlerin kaç kişiye ulaştığı Rus konsolosluk raporlarından öğrenmek mümkündür. Buna göre, 1904 yılı itibariyle sadece Amerika'da, Suriye Vilâyeti'nden giden 45.000'den fazla göçmenin olduğu iddia edilmektedir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 16). Bu sayının doğru olup olmadığına yönelik fikir yürütebilmemiz için nüfustaki değişimlere bakmakta fayda vardır.

1906'da Hama, Kerek ve Havran sancaklarından oluşan Suriye Vilâyeti'nin toplam nüfusu 478.775 kişiydi. Bunlardan 407.999'u Müslüman, 33.170'i Rum, 360'ı Ermeni, 14.816'sı Rum Katolik, 192'si Ermeni Katolik, 956'sı Protestan, 99'u Latin Katolik, 5.036'sı Mârûnî, 6.445'i Süryani, 48'i Keldânî, 9.535'i Yahudi, 97'si Yezidi ve 22'si yabancı uyrukluymuştu (Karpat, 2010, s. 352, 353). Toplam nüfustan Müslüman nüfusu çıkardığımızda 70.776 Gayrimüslim'in vilâyette yaşadığı anlaşılmaktadır. 1889 ve 1906 nüfus verilerini

mukayese ettiğimizde Gayrimüslim nüfusun azalmadığı, aksine arttığı görülmektedir. Bu bakımdan konsolosluk raporlarında iddia edilen dış göç sayısının fazla olduğu düşünülmektedir. Ancak vilâyetin tamamına yönelik demografik yapının değişim ve dönüşüm bilgilerine sahip olmadığımızdan çıkarımlarımız net değildir.

1906'da yazılan Rus Konsolosluk raporuna göre, daha önce Suriye Vilâyeti'ne göç eden Kırım ve Kafkasya göçmenlerinin memleketlerine geri dönüş taleplerinin olduğu ve bunun için çabaladıkları iddia edilmektedir. Bu bağlamda, Müslüman göçmenler tebaa kabul edildiklerinden talep etmeleri durumunda kendilerine nüfus tezkeresi verileceği ancak adı geçen göçmenlerin böyle bir talebi olmadığı bildirilmektedir. Ayrıca Rusların 241. pasaport kanuna göre göç edenlerin beş yıl içinde yabancı bir pasaportla geri dönebilecekleri hakları varken, bu durumda olanların pasaportlarının ellerinden alınarak geri dönüşlerinin durdurulduğu vurgulanmaktadır (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 53, 54). Bunun yanı sıra Çarlık Rusya'nın, geri dönüşleri desteklediği, geri dönmek isteyenlerin çok sayıda olduğu ve geri dönenlerin cezalı dahi olsa herhangi bir yaptırıma tabi tutulmadan kabul edilerek sosyal haklarının tekrar verildiği iddia edilmektedir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 54). Bununla birlikte birçok Çerkes göçmenin izin verilmesi durumunda geri dönebilecekleri ayrıca zulüm gördükleri takdirde Rus konsoloslughuna başvuracaklarını beyan etmeleri, raporlarda kayıt altındadır (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 55). Bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Çarlık Rusya, göç eden tebaasının ülkesine geri dönüşlerini desteklemekte ve dönüşleri teşvik edici önlemler almaktadır. Suriye Vilâyeti'ne iskân edilen Kırım ve Kafkasya göçmenlerinin geri dönüşleri hakkında elimizde malumat olmamakla birlikte, buraya gelen göçmenlerin kaç kişi olduğu ve vilâyetin hangi bölgesine iskân edildiği, konsolosluk raporları ışığında değerlendirmeye alınacaktır.

2. Şam Rus Konsolosluk Raporlarına Göre Kırım ve Kafkasya'dan Suriye Vilâyeti'ne Yapılan Göçler

XVIII. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusya'nın, Kırım ve Kafkasya'ya yönelik başlattığı işgal projesinin sonucunda binlerce kişi Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldı. Göçün temel sebebi Çarlık Rusya'nın düşman olarak gördüğü unsurların yerine güvendiği kişileri yerleştirmek istemesi ve yerli halkın durumu kabullenemeyip çareyi göç etmekte bulmasıdır. 1856'dan itibaren başlayan yoğun göçler 1865'e kadar devam etti ve dönemsel olarak yaşanan siyasî ve askerî olaylara göre dalgalı bir seyir izledi (Saydam, 1997, s. 81). 1857-1866 yılları arasında milyonlarca kişinin göç ettiği ve bunlardan 25 bin göçmenin Suriye ve Ürdün'e iskân edildiği bilinmektedir (Avagyan, 2004, s. 66). Bu bağlamda, Şam'ın, Osmanlı Devleti dönemi son konsolosluk sekreteri Samsonov Maksimilian İlyiç'e göre, Kafkasya'dan, Suriye Vilâyeti'ne göçler 1861-1862 yıllarında yoğun bir şekilde yaşandı ve dönemsel olarak azalma olmasına karşın son dönemlerde tekrar artışa geçti (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 52). Samsonov'un ilk ve son dönemlere dair verdiği bilgilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin tutmuş olduğu kayıtlara göre, 1878'de Suriye Vilâyeti'nde iskân edilen göçmen sayısı 34.436 kişiydi (BOA,

Y.PRK.KOM, 1/52., H. 02-12-1295/1878). Ayrıca 1893'e kadar Suriye Vilâyeti'ne 10,859 kişi sevk edilerek bunlardan 10,789'nun iskân edildiği bildirilmektedir (BOA, Y.A.HUS, 277/136, H. 29-12-1310/1893). Yukarıda vilâyetin nüfusuna dair verdiğimiz bilgilere göre, doğal artışın yanı sıra bölgeye yapılan göçmen iskânıyla birlikte nüfus artışının hızlandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, Kırım ve Kafkasya'da bulunan çok etnisiteli toplum yapısından kopan unsurların oldukça farklı dinî ve etnik yapıdaki Suriye toplumuyla kaynaşmaları uzun zaman alacaktı. Bu bağlamda Kırım ve Kafkasya'dan hangi etnik unsurların göç ettiği aşağıda konsolosluk raporları ışığında irdelenmektedir.

Kafkasya'dan göç edenlerin etnik durumu hakkında bilgi veren Samsonov, ilk dönemlerde Kuban bölgesinde ve Ubih Nehri kıyılarında yaşayan Ubih, Şapsığ ve Abadze diye adlandırılan kabilelerin göç ettiğini ancak daha sonra Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kabardeyler, Balkarlar, Çeçenler ve Osetlerin, Transkafkasya'da ise Gürcülerin, göç etmeye başladığını vurgulamaktadır (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 52). Anlaşıldığı kadarıyla Kırım ve Kafkasya'da yaşayan farklı etnik unsurların Osmanlı topraklarına göçü zorunlu olarak başladı ve süreç içerisinde binlerce kişinin Suriye Vilâyeti'ne iskânıyla neticelendi. Ancak göç sürecini hızlandıran ya da yönlendiren herhangi bir durumun olup olmadığı sorusu literatürümüzde genellikle siyasî ve askerî olaylar bağlamında değerlendirilir. Ancak aşağıda detaylandıracağımız gibi bu duruma farklı yaklaşan Çarlık Rusya'nın konsolosluk sekreterlerinin suçlayıcı ifadeler kullanmaktan çekinmedikleri görülmektedir.

Rus konsolosluk sekreterleri bazı argümanlar ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin, göçü teşvik ettiğini iddia etmektedirler. Bu argümanlardan biri, bazı kişiler tarafından asılsız iddialar öne sürülerek Kafkasya'dan, Osmanlı topraklarına göçün teşvik edildiği noktasındadır. Bu bağlamda, Rus askerî okullarında eğitim alan Kurmay Yüzbaşı Musa Bey'in (Tuganov), Türkçe öğrenmek için Suriye Vilâyeti'ne gönderildiği, iyi derecede Rusça bildiği ve bu sayede subaylar arasında göçü teşvik edici konuşmalar yaptığı iddia edilmektedir. Birçok kişinin Peygamber'in sancağı altına girmeye hazır olduğu söylentilerini yayarak, Kafkas halklarının göç etmesine sebep olduğu bildirilmektedir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 19, 20). Ancak elde ettiğimiz bilgilere göre, bu kişinin 1902'de Osmanlı topraklarında bulunan Kafkas göçmenlerinin anavatanlarına geri dönüşlerini organize etmek için görevlendirildiği ve Suriye Vilâyeti'ne sürgün edildiği yönündedir³. Bunun yanı sıra, 1905'te Anzorov liderliğinde

³ Musa Bey Tuganov (1882-1950); Osetya'nın Tuganovo köyünde dünyaya gelen Musa Bey, Vladikavkaz Erkek Lisesi'nde öğrenim gördükten sonra Rus ordusunun bir mensubu olarak Tiflis ve Kars'ta görev yaptı. 1902'de Osmanlı Devleti'ndeki Kafkas göçmenlerinin bir kısmının anavatanlarına dönüşünü organize etti ve Osmanlı ordusuna teğmen rütbesinde girdi. II. Abdülhamid'in yaverliğini de yapan Musa Bey, muhaliflerle olan bağları nedeniyle Suriye Vilâyeti'ne sürüldü. 1907'de Kafkasya'ya geri dönen Musa Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda, İstihbarat Servisi subayı olarak görev yaptı. Bolşevik döneminde Berlin'e yerleşti ve 1950'de Stockholm'de öldü. Марзоев Ислам-Бек Темурканович- Чочиев Георгий Витальевич, Кавказские воспоминания Мусса-Бия Туганова, Известия СОИГСИ, 33 (72), 2019, с. 123, 124.

3.000 Çerkes'in, Halep'e geldiği ve bu kişilerin göç etme sebeplerinin de Osmanlı Devleti'nin yönlendirdiği propaganda neticesinde olduğu görüşü hakimdir. Buna göre, Kafkasyalılar, Rusların, Gayrimüslim unsurlarla Müslümanları evlendirerek asimile edeceği söylentilerini duydukları için göç ettiklerini beyan etmektedir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 53). Yapılan açıklamaların göçün tek sebebi olarak değerlendirilmesi doğru olmamakla birlikte, konsolosluk sekreterlerinin göçü başlatan ve ivme kazandıran siyasî olayları görmezden gelmeleri, sağlıklı çıkarımlarda bulunmadıklarını göstermektedir.

Konsolosluk sekreteri Zuyev'in raporuna göre, Kırım ve Kafkasya'dan, 1904 yılına kadar, Suriye Vilâyeti'ne gelen Müslüman göçmenler 6.065 hane olup toplam kişi sayısı 36.390'dır. Aynı zamanda, Buhara ve Tataristan'dan gelen 150 aile de bulunmaktadır. Göçmenlerin vilâyetin hangi bölgelerine ve ne miktarda iskân edildiği aşağıdaki tabloda açıklanmaktadır (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 17-20).

Tablo 2.

Sancak	Kaza	Köy	Hane Sayısı
Şam	Duma	Marj al-Sultan	120
		Vadiyu'l-Acem	80
		Braka	130
		Macc	55
Havran	Kuneytıra	Kuneytıra	600
		Mansûra	250
		Ayn Zivan	220
		Senaniye	150
		Juayze	200
		Bir Ajam	90
		Breka	250
		Hamidiye	230
		Mumce	60
		Şavkatiye	55
	Aclun	Ayn Hurman	260
		Hurayka	40
		Ceraş	180

Hama	Humus	Deyr-i Fur	160
		Naem	20
		Ayn Zat	165
		Tal-al-Amri	165
		Abu Hamama	15
		Usayle	70
		Talil	35
	Selimiye	Tel Sinan	171
		Tel Adda	40
		Tel Gavi	14
		Kofci	20
Kerek		Amman	1600
		Vad-Sayr	230
		Hamidiye	100

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla, 5.775 hanenin 31 farklı köye iskân edildiği, bu köylerden en fazla yerleşimin Amman'a yapılmasına mukabil en az Tel Gavi'ye göçmenlerin iskân edildiği anlaşılmaktadır. Suriye Vilâyeti'nin, Şam, Hama, Havran ve Kerek Sancaklarına iskân edilen göçmenlerin Havran Sancağı'nda yoğunlukta oldukları görülmektedir. Bunun yanı sıra, Konsolosluk sekreteri Zuyev, göçler hakkında şu ifadeleri kullanmaktaydı; "Bütün bu göçmenler, küçük nüfusun geri kalanıyla karışmazlar, kendilerini ayrı tutmaya çalışırlar ve geleneklerini sıkı bir şekilde korurlar. Osmanlı hükümeti bu göçü teşvik ederek bir yandan vilâyetteki Müslüman unsuru sadık ve fanatik Müslümanlarla güçlendirmeye, diğer yandan da göçmenlerin sınırlarına yerleştirdiği Dürzilere karşı içlerinde bir tampon bölge yaratmaya çalışıyor" (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 19). Zuyev'in ifadelerinden anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nin göç sürecini siyasî sorunlara çözüm bulmak için yönlendirdiği ve iskân edilen yerlerin sorun çıkarma potansiyeli olan unsurlara yönelik seçildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Balkanlar'dan ve Girit'ten birçok kişinin Suriye Vilâyeti'ne iskân edildiği aynı zamanda Kürtlerin de bölgeye göç ettiği ancak istenilen sonucun alınmadığı söylenmektedir. Bunun sebebi, Türk nüfusunun sayıca az olması ve tamamının Şam'da yaşaması, Girit göçmenlerinin Anadolu'ya gitmesi ve 35-40 bin civarında olan Kürt göçmenlerin bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmalarından kaynaklanmaktaydı (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 20). Bu ifadelerden Osmanlı

Devleti'nin, iskân edilen göçmenlerden istediği sonucu alamadığı, ekonomik sorunların yanı sıra asayiş olaylarının da yaşandığı anlaşılmaktadır.

Göç ve iskân meselesi ile ilgili konsolosluk raporlarında dikkat çeken bir diğer husus göçmenlerin askerlik hizmetinden muaf tutuldukları ve ayrıcalıklı oldukları yönündedir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 760, 1904, s. 19). Ancak, daha sonra yazılan raporlarda ayrıcalıklı olamadıkları ve vaat edilen para ve toprak yardımlarının yapılmadığı yazılmaktadır. Bununla birlikte göçmenlere yardım etmesi gereken Vali Nazım Paşa'nın⁴, daha önce Havran'da kendisine direnen göçmenlere karşı öfkeli olduğu ve onları sayıma tabi tutarak her birine ücreti mukabilinde (bir beşlik=21 kopek) nüfus tezkeresi verdiği bildirilmektedir. Bunun yanı sıra, 1905'ten sonra tüm ayrıcalıklardan mahrum bırakılan göçmenlerin askere alınacağı iddia edilmektedir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 53). Aynı zamanda, idarî görevlerde göçmenlere az sayıda yetki verildiği bunun sebebinin de Şam'da bulunan ve II. Abdülhamid'in sevmediği Kafkas halklarından olan Fuad Paşa'dan⁵ kaynaklandığı görüşü hakimdir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 55). Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yönelik politikalarının değiştiğini savunan konsolosluk raporları, Nazım Paşa'nın, kişisel hırslından dolayı göçmenlere yardım etmediğini aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin göçmenlere tanıdığı imtiyazları kaldırdığını vurgulamaktadır. Bu tür sorunların bölgesel ve dönemselsel olduğu münferit bazı olayların genel durum ile ilişkilendirildiği ve Osmanlı Devleti'ne yönelik suçlayıcı ifadeler kullanıldığı düşünülmektedir.

Yukarıda Zuyev'in raporuna göre Kafkasya'dan göç edenlerin iskân edildikleri yerler ve sayıları verildi. Bunun yanı sıra yaklaşık iki yıl sonra (1906) Rus Konsolosluk Sekreteri

⁴ Hüseyin Nâzım Paşa (1854-1927); İstanbul'da dünyaya gelen Nâzım Paşa, iyi bir eğitim almasının yanı sıra Arapça, Farsça ve Fransızca biliyordu. 1872'de Tahrîrât-ı Ecnebiye Odası'na, 1875'te Nâfia Nezâreti Tercüme Odasına memur oldu. 1877'de "Takvîm-i Vekâyi" muharrirliği ve Galata Rûsdî Mektebi öğretmenliği yapan Nâzım Paşa, Komisyon-ı Mahsûs'ta da görev aldı. 1878'de Sehr Emâneti Tercüme Odası ve Sehr Emâneti Mektupçuluğu görevlerinde bulundu ve 1890'da Beyoğlu Mutasarrıflığı'na aynı yıl Zaptiye Nâzırlığı'na geçti. 1894'te Vezâret rütbesi alan Nâzım Paşa, tedavi görmesi gerektiğinden 1896'da görevden alındı. Ancak dört ay sonra Beyrut Valisi oldu ve 1898'de Suriye'ye, Vali olarak atandı. 1906'da Cezâyir-i Bahr-ı Sefid Valiliği vekâletine, üç ay sonra da asaleten valiliğe atandı. Daha sonra Aydın ve Edirne valiliklerine tayin edildi. Görevlerindeki başarılarından dolayı birçok nişan ve madalya kazanan Nâzım Paşa, edebi yönden birçok eser bıraktıktan sonra 1927'de İstanbul'da vefat etti (BOA, DH.SAİDd.,4/186, H-29.12.1270, s. 186, 187).

⁵ Müşir (Deli) Fuad Paşa (1835-1931); Osmanlı Devleti'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Fuad Paşa'nın ailesi Kuzey Kafkasya göçmeni olup kendisi İstanbul'da dünyaya geldi. Çocuk yaşta Mısır'a gitti ve orada Albay rütbesine yükseldikten sonra 1869'da İstanbul'a geri döndü. 1872 Kerkük, 1874 Yanya kumandanlıklarından sonra, İşkodra kumandanı oldu. Karadağ muharebesi ve 93 Harbi'ne katılan Fuad Paşa, verdiği başarılı mücadelelerden dolayı 1878'de Müşir oldu. Viyana ve St. Petersburg'da Büyükelçi olarak çalıştıktan sonra gözden düştü ve rütbeleri alınan Fuad Paşa, 1902'de Şam'a sürgün edildi. 1908'den sonra tekrar kendisine önemli görevler verildi ve 1915'te Berlin ve Viyana'ya murahhas olarak gönderildi. Milli Mücadele'yi de destekleyen Fuad Paşa, 1931'de vefat etti ve Eyüp'e defnedildi (Öztuna, 2005, s. 634, 635; Kunalp, 1999, s. 73).

Samsonov'un raporuna göre göç edenlerin sayısı, yaptıkları iş ve iskân edildikleri bölgeler tekrar verilmektedir. Buna göre;

- 1) Kuneytır köyüne 1.000 hane Çerkes'in iskân edildiği ve buranın Suriye'deki en büyük Çerkes köyü olduğu, bununla birlikte nüfusun 2/3'ünün imalathane ve bakkaliye gibi ticari işlerle uğraştığını ancak bölge tarıma elverişli olmadığı için sadece 1/3'ünün tarımla uğraştığı iddia edilmektedir.
- 2) Amman köyüne 650 hane göçmenin iskân edildiği ve bu kişilerin çok başarılı olmasalar bile At yetiştiriciliğiyle uğraştıkları yazılmaktadır.
- 3) Uafkey (Salt Kazası), 300 hane göçmenin bu bölgeye yerleştiği ve bu kişilerin ağırlıklı olarak tarımla uğraştıkları düşünülmektedir.
- 4) Ceraş köyünde 250 hane göçmen yaşamaktadır.
- 5) Ayn Zarka'da sadece Çeçenlerin yaşadığı 200 hane göçmen vardır.
- 6) Nağhur'da 150 hane göçmen olmakla beraber bu kişilerin çiftçi oldukları iddia edilmektedir.
- 7) Metha'da 80 hane Balkar göçmeni yaşamaktadır.
- 8) Araseyfa'ya yakın zamanda 60 hane göçmen iskân edildiği bildirilmektedir.
- 9) Herşney'de 60 hane göçmen yaşamakta ve bu kişilerin çiftçi olduğu görüşü hakimdir.
- 10) Hama'da 60 göçmen vardır.
- 11) Boydan, en kalabalık ve en iyi Çerkes köylerinden biri olmasına karşın, 1905'te birçok ailenin Rusya'ya geri döndüğü dolayısıyla köyde sadece 40 hane göçmenin bulunduğu ve bu kişilerin 20 yıl önce buraya iskân edildiklerinden dolayı anadillerini unuttukları ve asimile oldukları iddia edilmektedir.
- 12) Şam'a iki saatlik uzaklıkta olan Duma'da, 40 hane Çerkes göçmenin olduğu ve bu kişilerin yerel halkla karıştıkları için asimile oldukları bildirilmektedir (АВПРИ, Ф. 151 Политархив, О. 482, Д. 762, 1906, s. 52, 53).

Samsonov'un, göçmenlerin iskân edildiği köyler hakkında yukarıda yaptığı tespitlerden anlaşıldığı kadarıyla, en fazla göçmenin yaşadığı yer Kuneytır olmasına mukabil en az göçmen Duma ve Boydan'da yaşamaktadır. Duma ve Boydan'ın bir diğer özelliği burada yaşayan göçmenlerin yerel halk ile kaynaştığı ve asimile oldukları yönündedir. Bunun yanı sıra, Ayn Zarka'da sadece Çeçenlerin, Metha'da ise Balkarların yaşadığı bildirilmektedir. Ayrıca vilâyetin farklı bölgelerinde meskûn olan göçmenlerin imalathane, bakkaliye, tarım işleriyle uğraştıkları, çiftçi ve at yetiştiricisi oldukları iddia edilmektedir.

Sonuç

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin sosyo-politik yapısında bir tür tektonik değişim meydana geldi. Bu değişimin temel sebeplerinden biri, yaşanan göçler olmakla birlikte etkileri bölgesel olarak farklılık arz etmekteydi. Bu bağlamda kendini tanımlama sürecinin olgunluğuna ulaşamadığı bir toplum yapısına sahip olan Suriye Vilâyeti'nde yaşanan ortalama yarım asırlık göç süreci, toplumsal değişimlerin yaşanmasına neden oldu. Suriye Vilâyeti'nde yaşanan bu değişimleri ve göç süreçlerini, Şam'daki Rus Konsolosluk raporlarına göre değerlendirdik. Buradan hareketle, Konsolosluk çalışanlarının yaptıkları ziyaretler ve göçmenler ile kurdukları diyaloglar sayesinde verileri topladıkları ve resmî yazışmalarda kullandıkları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Kafkas halklarının ve yerel Hristiyanların göç etme nedenleri ve Osmanlı Devleti'nin göç politikaları üzerine kendi düşüncelerini de ekleyerek değerlendirmede buldukları görülmektedir. Bu bağlamda, Çarlık Rusya'nın, Şam konsolosluk çalışanları tarafından Suriye Vilâyeti'nde yaşanan göçler hakkında yaptıkları değerlendirmeleri ve iddiaları Osmanlı arşiv belgeleriyle mukayese ederek, XX. yüzyılın başlarında Suriye Vilâyeti'nin göç ve demografik yapısıyla ilgili çıkarımlarda bulunmaya çalıştık. Elde ettiğimiz çıktılara göre;

XX. yüzyılın başlarında Suriye Vilâyeti'nin göç ve iskân meselesini konu edinen konsolosluk raporlarının vurgulamaya çalıştıkları en önemli hususlardan biri, Osmanlı Devleti'nin, Kırım ve Kafkasya'daki Müslümanları, Osmanlı topraklarına göç etmesi için teşvik ettiği buna mukabil Suriye'de bulunan Gayrimüslim unsurların sınır ötesine gitmesini arzuladığı yönündedir. Bu şu anlama geliyordu, Kırım ve Kafkasya'dan, Osmanlı topraklarına göçün sebebi, Osmanlı Devleti'nin başta din faktörünü öne sürerek ekonomik ayrıcalıklar vaat edip bu kişilerin göç etmesini sağlamaktaydı. Buna mukabil Osmanlı Devleti, yerel Hristiyanlara karşı hoşgörülü ve adil davranmayarak istihdam alanları oluşturmadığından Suriye Vilâyeti'nden, Amerika, Avustralya ve Filipinler'e işçi göçü yaşıyordu. Ancak, literatürümüzdeki kaynaklar göçün sebebinin siyasî ve askerî gerekçelerle ortaya çıktığını ve Çarlık Rusya'nın, Kırım ve Kafkasya'da başlattığı istila projelerinden dolayı nüfus hareketlerinin zorunlu göç şeklinde yaşandığını vurgulamaktadır.

1860'lardan itibaren Kırım ve Kafkasya'dan, Suriye'ye önemli miktarda göç yaşandığı ve giderek azalmış olmasına rağmen son zamanlarda yeniden daha büyük boyutlara ulaştığı vurgulanmaktaydı ki bu durum herkes tarafından kabul edilen zaman dilimine işaret etmekteydi. Ancak burada dikkat çeken bir diğer husus XX. yüzyılın başlarında göçlerin artış sebebinin Osmanlı Devleti'nin, bazı kişiler vasıtasıyla propaganda yaparak göçü teşvik ettiği noktasındadır. Bunun yanı sıra, Kuban ve Kuzey Kafkasya'dan birçok etnik unsurun Suriye Vilâyeti'ne geldiği, Zuyev'in raporuna göre 31, Samsonov'un raporuna göre ise 12 farklı köye yerleştirilen göçmenlerin istihdam ve yaşam alanlarının nereler olduğu açıklandı. Literatürümüzde Suriye Vilâyeti'ne yönelik iskân alanlarının ve sayılarının konsolosluk raporlarındaki kadar kapsamlı verilmediği göz önüne alındığında,

elde edilen bu verilerin doğruluğunu ispat etmek mümkün olmamakla birlikte, verilen bilgilerin değerli olduğu kanaatindeyiz. Özellikle, Kuneytıra bölgesi en fazla Çerkes göçmeninin olduğu Golan Tepeleri'ndeki bölge olarak müstesna bir yere sahipti. Ayrıca, Boydan köyünde iskân edilen göçmenlerin çoğunun geri döndüğü ve kalanların da asimile oldukları iddia edilmekteydi. Bunun yanı sıra Hicaz Demiryolu hattında önemli konumda olan Amman'da, oldukça fazla göçmenin iskân edildiği yazılmaktaydı. Bu bağlamda konsolosluk raporlarında yazılan bilgilere göre, Osmanlı Devleti'nin siyasî, ekonomik ve askerî öneme sahip olan bölgelere göçmenleri iskân ettirdiği sonucuna varabiliriz.

Göçmenlerin, tarım, at yetiştiriciliği ve ticaretle uğraştığı ancak bazı bölgelerin yaşam koşullarına elverişli olmadığı düşünülmektedir. Ancak, göçmenlerin bazı bölgelerde etnik ve mezhepsel haritanın değişmesiyle birlikte bölgelerin sosyo-ekonomik gelişimine katkı sağladıkları kanaatini taşımaktayız. Bunun yanı sıra konsolosluk raporlarında, Müslüman göçmenlerin Osmanlı tebaası sayıldıkları bundan dolayı Çarlık Rusya'ya dönme fırsatının ellerinden alındığı, bunun yanı sıra göçmenlere tanınan vergiden ve askerlikten muafiyet gibi ayrıcalıkların son dönemlerde kaldırıldığı ve yerel yöneticilerin göçmenlerin yaşam koşullarını iyileştirme konusunda herhangi bir çaba içinde olmadıkları iddia edilmektedir. Zor şartlar altında yaşayan ve umduklarını bulamayan göçmenlerin anavatanlarına dönüş taleplerinde son dönemlerde artış olduğu ancak Osmanlı Devleti'nin muhalefeti nedeniyle geri dönüşlerin başarısız olduğu görüşü hakimdir. Bu bağlamda konsolosluk çalışanları, Suriye Vilâyeti'ndeki göçmenlerin çoğunun fırsat bulduğu takdirde Çarlık Rusya'ya dönecekleri konusunda emindiler. Onlara göre, bürokratik ve siyasî faktörlerin yanı sıra, göçmenlerin Türkçe bilmemeleri ve haklarından habersiz olmaları geri dönüşlerini engellemekteydi.

Ortalama dört yüz yıl Suriye Vilâyeti'nde hakimiyet kuran Osmanlı Devleti'nin, sosyal ve kültürel mirasının etkileri birçok alanda görülmektedir. Özellikle Suriye Vilâyeti'nin bazı bölgelerine iskân edilen göçmenlerin tarım ve hayvancılık yaparak buldukları bölgeyi bayındır hale getirdikleri, buna mukabil meskûn ahaliyle entegre olmadıklarından dolayı kent kimliğinin oluşamadığı ya da ortak kültür ve değerlere göre yaşayamadıkları düşünülmektedir. Doğal etkileşim sürecini tamamlayamayan toplumların yapay yerleşim alanlarında bulunmaları, sosyal birlikteliğin önünde engeldir ve bu durum toplumu dışarıdan müdahaleye açık hale getirmektedir. Bölgedeki dinî çatışmaların, sosyal entegrasyon problemlerinin ve hâlâ yaşanan göç olaylarının tarihsel süreç içerisindeki aktörlerinin değişmediği ve bu sorunların XIX. yüzyıldan günümüze miras kaldığı düşünülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Rus İmparatorluğu Dış Politika Arşivi

Архив внешней политики Российской Империи (АВПРИ), Ф. 151 Политархив, Опись 482, Дело 760, Л. 15–20.

Архив внешней политики Российской Империи (АВПРИ), Ф. 151 Политархив, Опись 482, Дело 762, Л. 51–55.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA. DH. MKT. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî), 2399/78, H-10.05.1318 (1901).

BOA. DH. MKT. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî), 2519/1, H-20.04.1319 (1902).

BOA, DH.SAİDD. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicil-i Ahvâl İdaresi Defterleri), 4/186, H-29.12.1270 (1854). (Sicil-i ahval defterinin 186 ve 187. sayfalarında kayıtlıdır).

BOA. HR. SYS. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı), 1760/46, M-01.12.1898.

BOA. Y.PRK.AZJ. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal), 23/123, H-19.09.1310 (1893).

BOA, Y.PRK.KOM (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı), 1/52., H. 02-12-1295 (1878).

BOA, Y.A.HUS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Evrakı), 277/136, H. 29-12-1310 (1893).

Diğer Kaynaklar

Avagyan, A. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin devlet-iktidar sisteminde Çerkesler*. (L. Denisenko, Çev.). Belge Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 2001).

Buzpınar, Ş. T. (2019). "Suriye-Osmanlı dönemi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (37, 550-555).

Çetin, A. (1998). *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği-Osmanlı belgelerine göre-*, Özel Baskı.

Douwes, D. (2003). Şiddetin yeniden örgütlenmesi: Osmanlı Suriye'sinde geleneksel ve zorunlu askerlik. E. R. Zürcher (Ed.), *Devletin Silahlanması, Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* (s. 123-143) içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Gülsoy, U. (2002). Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlikten muâfiyet vergisi: bedel-i askerî (1855-1909). *Tarih Dergisi*, (37), 93-118.

- Hitti, P. K. (2004). *History of Syria including Lebanon and Palestine*. Gorgias Press.
- İshakoğlu, Ö. (2012). *Suriye Tarihi*. Kabalcı Yayınları.
- Искендеров, П. А. (2018). Николай Генрихович Гартвиг. *Вопросы Истории*, (9), 35-44.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. (B. Tırnakçı, Çev.). Timaş Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 1985).
- Kuneralp, S. (1999). *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1922), prosopografik rehber*. İSİS Yayınları.
- Lewis, B. (2003). *Ortadoğu*. (S. Y. Kölay, Çev.). Arkadaş Yayınevi. (Orijinal eserin basım tarihi 1995).
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2013). *Osmanlı Belgelerinde Suriye*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınlar.
- Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. Hil Yayınları.
- Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve Hanedanlar*, C. II. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Paşa, Ahmet C. (1309/1891). *Tarih-i Cevdet*. C.VII. Matbaa-ı Osmaniye.
- Samur, S. (1983). *Suriye Vilâyeti'nin idari ve sosyal yapısı (1840-1908)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas göçleri (1856-1876)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Suriye Vilâyet Salnamesi, Şam, Def'a 21, 1305/1889.
- Suriye Vilâyet Salnamesi, Şam, Def'a 32, 1318/1900.
- Темурканович, М. И. Б. & Витальевич, Ч. Г. (2019). Кавказские воспоминания Мусса-Бия Туганова. *Известия СОИГСИ*, 33 (72), 123-145.
- Tomar, C. (2019). "Suriye-başlangıçtan Osmanlı dönemine kadar". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (37, 545-550).
- Ülman, A. H. (1966). *1860-1861 Suriye buhranı*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Якушев, М. & Михайлов, В.Б. (2015). Сотрудники российских консульских учреждений в Сирии с 1838 по 1916 гг. И. М. Смилянская- Н. М. Горбунова-М. М. Якушев (Рд.), *Сирия накануне и в период Младотурецкой революции по материалам консульских донесений* (с. 327–339) в книге. «Индрик».

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

Çıkar Beyanı

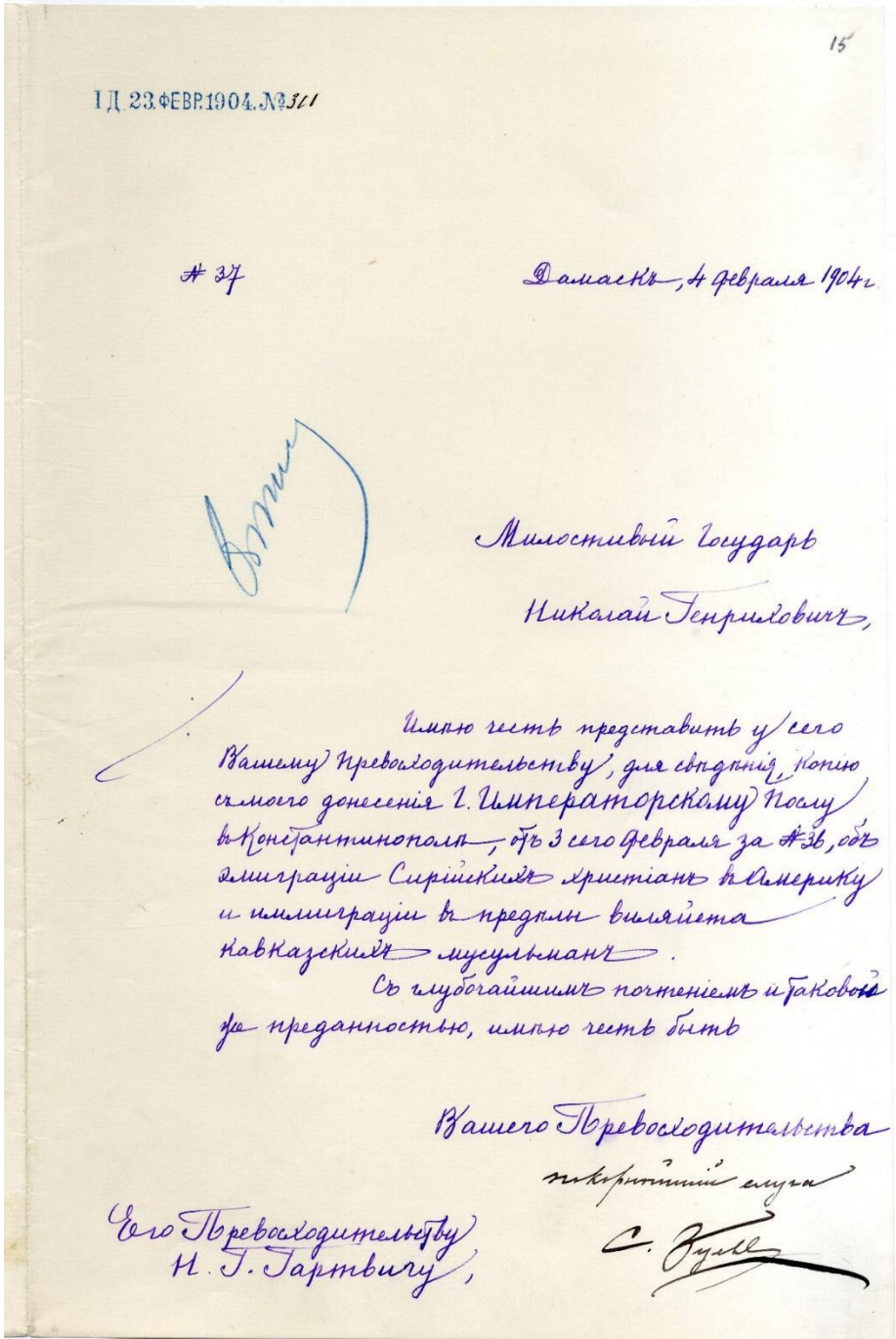
Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Ekler

Ek-1: Şam'daki Rus Konsolosluk Sekreterlerinden Zuyev Sergey Lavrenteyeviç'in göç konusunda yazdığı raporun ilk üç sayfası.

Ek-1'in devamı

I Д. 23. ФЕВР. 1904. №

№ # 34
Дамаск, 1904г.

16

Копия с донесения Управляющего
Императорским Консульством в Дамаск
Мит. Сов. Зуева Г. Императорскому Коосу
в Константинополь, от 3 февраля 1904г. № 36.

Нагавшееся летъ 15 тому назад
высшие здешние эмигранты в Египетъ и
особенно в Америку, за последнее время значи-
тельно уменьшилось; в Сирийском вилайете
нельзя найти села, среди жителей
кого не находилось бы переселившихся в Америку,
нельзя встретить семьи не имущей родствен-
ников эмигрантов в Америке или Австралии.
В одной Америке в настоящее время находится
более 45,000 эмигрантов — уроженцев лишь
одного Сирийского вилайета, не говоря о вилайетах
Бейрутском и других, где имется арабское
население. Когда, недавно Правительство
предложило местной православною общиною
внести за текущий годъ военный налог
(бедели - акерие), то оказалось, что их сумми
в 22,000 пиастровъ, причитавшейся на всю

Ek-1'in devamı

Дамаскскую общину, 27000 пришло на долю
 Дамаскинцев, поселившихся в Америку.
 Власти потребовали также от Консулата
 списокъ всехъ эмигрантовъ, за которыми
 шляется недоимки, дабы взискать таковыя
 при посредствѣ турецкихъ Консуловъ в Амери-
 ку. Но по всей вероятности, ввиду крайней
 нужды в деньгахъ, Правительство скорее
 напередъ приметъ меры для побужденія къ
 уплатѣ сказанныхъ недоимокъ оставшихся
 здѣсь родственниковъ эмигрантовъ.

Хотя Правительство Соединенныхъ
 Штатовъ за последнее время и приняло какъ
 будто мѣры для сокращенія разшировъ имми-
 граціи изъ Сиріи, тѣмъ не менее, число
 эмигрантовъ Сирійцевъ изъ вилаетовъ
 Сирійскаго и Бейрутскаго и мутесарифлика
 Ливанскаго, поселившихся въ Северной и Южной
 Америкахъ и Австраліи ^{Франціи} до 100.000 душъ, циф-
 ры громадныя, принимая во вниманіе неболь-
 шое сравнительно общее количество Сирій-
 скихъ Христіанъ.

Недавно началась также эмиграція въ

Kaynak: Rus İmparatorluğu Dış Politika Arşivi, (ABPRI), Ф. 151 Политархив, Опись 482, Дело 760.

Ek-2: Şam'daki Rus Konsolosluk Sekreterlerinden Samsonov Maksimilian İlyiç'in, Suriye Vilayeti'ne iskân edilen göçmenler hakkında verdiği bilgiler.

механизму репатриса.

Почти невозможность получения отчасти отнесенных к числу вдов репатриант земледельцев в Сирии, но на сколько они уехали туда, там обрываются о них, то они расположены там:

3/ с.с. Канейтра - 1000 душ; селение Зюльмане переселенное селение в Сирии, изъ коих $\frac{1}{3}$ населения занимается торговлей/земледелием/и Зюльманской/, а также $\frac{1}{3}$ земледелия, ибо для населения в Канейтра - крайне неблагосклонна.

2/ Химана - 650 душ; земледелие черкесов здесь кооперативное, но в высочайшей степени не развито.

3/ Баджесей/комм. Селман/- 500 душ; земледелие преимущественно скотоводческое.

4/ Джафария - 250 душ.

5/ Айн-Зарка - 200 душ; население почти исключительно черкесами.

6/ Таджур - 150 душ; земледелие скотоводческое.

7/ Метна - 80 душ; население джигария.

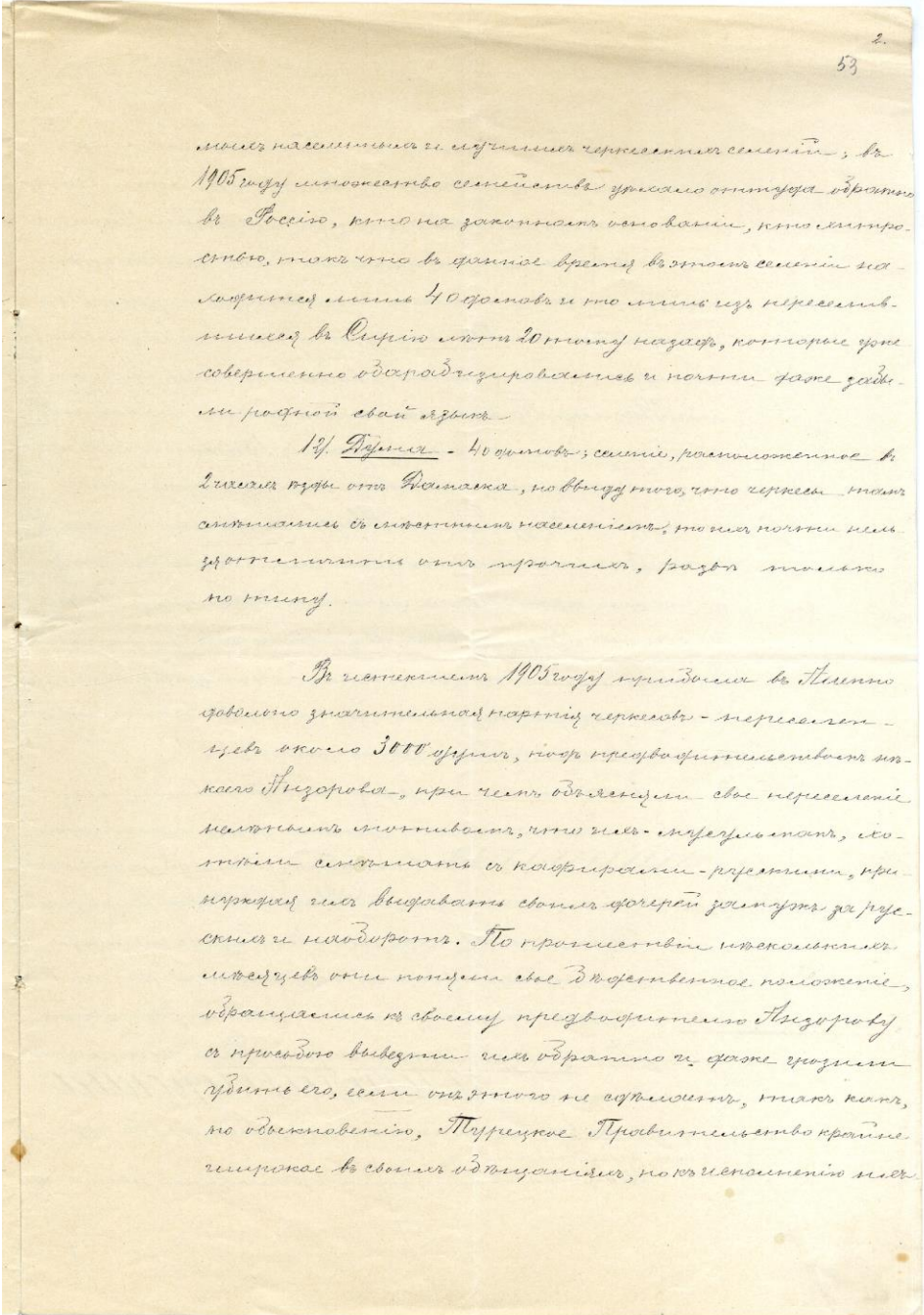
8/ Арабейфа - 60 душ; население почти исключительно черкесами.

9/ Херимей - 60 душ; земледелие скотоводческое.

10/ Самна - 60 душ.

11/ Тайфана - 40 душ; это были афро изъ са

Ek-2'nin devamı

Kaynak: Rus İmparatorluğu Dış Politika Arşivi, (АВПРИ), Ф. 151 Политархив, Описание 482, Дело 762.

Ek-3: 1878'de Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerine iskân edilen göçmen sayısı.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

۵

رجالته و خسته رده برینده زکورد اوقات کبر و صغر محمد مراد بنیک مقدری

مکان	تعداد
سازمانک بولیا	۸۰۰۰۰
مدینک ولایه جیمینده اولور	۸۰۰۰۰
قشود ولایه جیمینده برین	۸۵۰۰۰
کوشینده و حقیقده اولور	۸۰۰۰۰
قشور حقیقده اولور	۸۰۰۰۰
یاپیه و دوقیق بولیا	۸۰۰۰۰
آدریه ولایت جیمینده اولور	۲۱۱۸۱
خدیوینده ولایت جیمینده اولور	۶۸۵۸۴
اقدمه ولایت جیمینده بولیا	۱۶۴۵۱
سریه ولایت جیمینده اولور	۴۱۴۴۶
حسیبه ولایت جیمینده بولیا	۸۵۵۸۶
قشوق ولایت جیمینده اولور	۴۵۰۰۰
میولود جاپانک طرزده ولایت جیمینده اولور	۸۰۰۰۰
میولود امامیه سبوسکی و دوقیق اولور	۸۰۰۰۰
انقده ولایت جیمینده اولور	۸۰۰۰۰
قشوق ولایت جیمینده برین	۸۰۰۰۰
دعاییک ولایت جیمینده اولور	۸۰۰۰۰
زادیرینده ولایت جیمینده برین	۸۰۰۰۰
نقشده اولور	۸۰۰۰۰
میدان کوشینده و قشوق بولیا	۸۰۰۰۰
کلی	۶۹۱۰۶۷

مجموعه ای که در این جدول ذکر شده است، شامل احوال و احوال و احوال است. و اینها در احوال و احوال و احوال است. و اینها در احوال و احوال و احوال است. و اینها در احوال و احوال و احوال است.

بیکر ایچ بود قشوق و دین بیک ایچ بود قشوق

۱

Y.PRK.KOM 1/52

Y.PRK.KOM.00001.00052.001

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı, 1/52., H. 02-12-1295 (1878).

Covid 19 Sürecinde Seyahat Acentesi Müşteri Görüşlerinin Belirlenmesi¹

Determining the Opinions of Travel Agency Customers in the Covid 19 Process

Anıl Onur MERCANOĞLU

Dr., Eskişehir Technical University,
Faculty of Sports Sciences, Eskişehir, Türkiye

Dr., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Spor
Bilimleri Fakültesi, Eskişehir, Türkiye

ORCID: 0000-0002-7812-9870 | Email:
aomercanoglu@eskisehir.edu.tr

Hilal ÖZTAŞ

Eskişehir Technical University, Faculty of
Sports Sciences, Eskişehir, Türkiye

Eskişehir Teknik Üniversitesi, Spor
Bilimleri Fakültesi, Eskişehir, Türkiye

ORCID: 0000-0002-5299-8605 | Email:
hilal.oztas36@outlook.com

Aktem ADIGÜZEL

Eskişehir Technical University, Faculty of Sports Sciences, Eskişehir, Türkiye

Eskişehir Teknik Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Eskişehir, Türkiye

ORCID: 0000-0002-4972-5120 | Email: adiguzelaktem@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Mercanoğlu, A. O., Öztaş H. and Adıgüzel, A. (2023). Determining the Opinions of Travel Agency Customers in the Covid 19 Process. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 418-437.

Mercanoğlu, A. O., Öztaş H. and Adıgüzel, A. (2023). Covid 19 Sürecinde Seyahat Acentesi Müşteri Görüşlerinin Belirlenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 418-437.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 05 January/Ocak 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 04 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 418-437

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

¹ Bu çalışmada kullanılan ölçek ve veriler, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etik Kurul Başkanlığı tarafından etik kurallara ve İlkelere uygun bulunmuştur (Evrak Tarih ve Sayısı: 05.07.2021 E-87914409-050.03.04-24652).

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Anıl Onur MERCANOĞLU, Hilal ÖZTAŞ, Aktem ADIGÜZEL).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Covid 19 pandemisinin birçok sektörü etkilediği söylenebilir. Turizm sektörü de bu pandeminin getirdiği kısıtlamaları doğrudan yaşamıştır. Turizm sektörünün kollarından biri olan seyahat acenteleri, şehirler arası etkileşimin üst safhada olduğu bir koldur ve rekreasyon amaçlı seyahatler için tercih edilen şletmeler arasındadır. Bu nedenle pandemi sürecindeki seyahat kısıtlamalarından önemli ölçüde etkilendiği ifade edilebilir. Ancak pandemi süreçlerindeki müşterielerin görüşlerinin incelenmesinin, kapsamında rekreasyonel seyahat hizmeti bulunan turizm şletmelerine özellikle benzer kısıtlama süreçlerinde yol gösterici bir nitelik taşıyacağı öngörülebilir. Bahsedilen önem doğrultusunda bu çalışmada Covid 19 sürecinde seyahat acentesi müşterielerinin, müşteri ilişkileri yönetimine, algılanan değere, tatmine ve sadakate yönelik görüşlerinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırma grubunu kolayda örnekleme yöntemi ile seçilen, Eskişehir ilindeki seyahat acentelerinden daha önce rekreasyonel amaçlı seyahat hizmeti satın almış 208 kişi oluşturmaktadır. Araştırma bulguları incelendiğinde, pandemi sürecindeki alınan tedbirleri yeterli bulan ve etkinliklere katılım sayısı daha fazla olan müşterielerin faktör puanlarının anlamlı olarak daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Pandemi gibi süreçlerde alınacak önlemlerin turizm acenteleri açısından kritik önem taşıdığı ifade edilebilir. Ayrıca gelecekteki çalışmalarda derinlemesine görüşmeler kullanılarak elde edilen bulgulara katkı sağlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, turizm, seyahat acentesi, Eskişehir

Abstract

It can be said that the Covid 19 pandemic has affected many sectors. The tourism sector has also directly experienced the restrictions brought by this pandemic. Travel agencies, one of the branches of the tourism sector, is a branch which the interaction between cities is at a high level and it is among the preferred businesses for recreational travels. For this reason, it can be stated that it is significantly affected by travel restrictions during the pandemic process. However, it can be foreseen that examining the opinions of customers during the pandemic processes will provide a guide for tourism businesses that have recreational travel services, especially in similar restriction processes. In line with the aforementioned importance, in this study, it is aimed to evaluate the opinions of the travel agency customer regarding customer relations management, perceived value, satisfaction, and loyalty during the Covid 19 process. The research group consists of 208 people who have previously purchased recreational travel services from travel agencies in Eskişehir. When the research findings are examined, it has been determined that the factor scores of the customers who find the measures taken during the pandemic process sufficient and who have more participation in the events are significantly higher. It can be stated that the measures to be taken in processes such as pandemics are very important for tourism agencies. In addition, future studies can contribute to the findings obtained by using in-depth interviews.

Keywords: Pandemic, tourism, travel agency, Eskişehir

Giriş

Dünya, tarihinde birden çok zor durumla karşı karşıya gelmiştir. Bu durumların en başında da salgın hastalıklar gelmektedir. Bu hastalıklar geçmişten günümüze şöyle sıralanabilir; Kara Veba 14. yy., İspanyol Gribi (1918-20) gibi nispeten eski salgınların yanında, yakın tarihlerde sırasıyla SARS, kuş gribi, domuz gribi, MERS ve ebola salgınları şeklindedir. Bütün bu salgınlar insanların hayatlarında önemli etkilere neden olmuşlardır. Son olarak da Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan bütün dünyada etkisini gösteren Covid 19 salgınının pandemiye dönüşmesiyle birçok sektörde olduğu gibi turizm sektörü de seyahat acenteleri da bu süreçten olumsuz etkilenmişlerdir (Alaeddinoğlu ve Rol, 2020).

2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan Covid 19 virüs pandemisi, tüm endüstrilerde olduğu gibi turizm endüstrisinde de köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu süreç seyahati de içinde barındıran bir çok rekreasyonel aktivitenin kısıtlanmasına neden olmuştur. Yaşanılan pandemi sürecinin henüz taze olması ve virüsün mutasyona uğrayan versiyonlarının gündeme gelmeye devam etmesi nedeniyle nihai etkileri üzerine çıkarım yapmak için oldukça erken olduğu söylenebilir. Ancak bir süre boyunca Covid 19'un hayatımızda var olacağı ifade edilebilir. Covid 19 virüsü insan türü için öldürücü olabilecek etkilere sahiptir. Virüs 6 ay gibi bir süreç içerisinde 6.4 milyon kişiye bulaşmış, 383.000 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Verilerden de anlaşılabilceği gibi Covid 19, insan türünü biyolojik olarak tehdit etmekte, bu tehdit psikolojik, ekonomik ve sosyolojik tetiklemelerle birlikte küresel bir krizin yaşanılmasına sebebiyet vermektedir. Yaşanılan bu küresel kriz neredeyse tüm endüstrilere etki etmiş, turizm endüstrisi de bu krizden fazlasıyla etkilenmiştir (Yenişehirlioğlu ve Salha, 2019).

Alınan önlemler doğrultusunda insanlar yeni hayatlarında, sosyal mesafe, karantina, sokağa çıkma yasakları ve hijyen tedbirleri (maske, dezenfektan) gibi sınırlılıklara maruz kalmıştır. Alınan tedbirler insanların günlük yaşamlarında önemli bir yer oluşturmuştur. Bu bağlamda 2020 yılında ortaya çıkan Covid 19, dünya ekonomisinin bütün sektörlerine olduğu gibi turizm sektörüne de büyük bir darbe vurmuştur (Kılıç vd., 2020).

Covid 19 sürecinde birden çok hava yolu şirketi uçuşlarında azaltmaya gitmiş veya hepsini iptal etme durumunda kalmıştır. Başka bir taraftan, konaklama işletmelerinde müşteri oranlarındaki azalma ve uygulanan kısıtlama tedbirleri çalışmalarını geçici olarak sonlandırmak zorunda kalmıştır. Buna ek olarak, sektörde diğer bir iş kolu olan seyahat şirketleri, gerçekleşen uluslararası kısıtlamalardan ve talep olmadığından dolayı faaliyetlere bir süreliğine ara vermişlerdir. Sokağa çıkma kısıtlamasının uygulanmasıyla birlikte yiyecek ve içecek hizmeti veren işletmeler kapatılmış sadece paket servis ile devam etmeye başlamıştır. Uygulanan bu gibi önlemlerle salgının önu bir nebze de olsa kesilmiştir ve firmalar faaliyetlerine kısıtlı bir şekilde de olsa gerekli önlemleri ararak devam etmeye başlamışlardır (Kılıç vd., 2020).

Turistik işletmelerin kapalı kalması sadece tüketim ekonomisine zarar vermemiş, aynı zamanda bu işletmelerde çalışan yüz milyonlarca insanın işsiz kalmasına neden olmuştur.

şüphesiz tatil bir költürdür ve insanoğlu için sanıldığından daha büyük bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç salgın dönemlerinde ertelenebilir ancak ortadan kalkmaz. Fakat bu sürecin uzaması, yaşanan zararların büyüklüğünü doğrudan etkiler. Her ne kadar birçok ölke bu anlamda teşvikler ve kolaylaştırıcı adımlar atmış olsalar da zarar kaçınılmazdır. Diğer taraftan sektörün temel korkusu “acaba insanların tatil anlayışlarında farklılaşmalar yaşanır mı?” şeklindedir. Ancak bugünden görünen şu ki, insanlar tatillerini iptal edebilir, erteleyebilir ya da daha düşük insan yoğunluğunun olduğu tatil seçeneklerini değerlendirebilirler, ama bütünüyle vazgeçmeyeceklerdir (Alaeddinoğlu ve Rol, 2020).

Salgının oluşturduğu yeni normalde turizm anlayışı ve seyahat şekilleri de değişmektedir. Kalabalık ortamlardan ziyade daha bağımsız seyahatler, eko-turizm, sağlıklı yaşam turizmi daha çok tercih edilen turizm modelleri haline gelmektedir. Bu değişimler işletmelerin hizmet tasarımlarında ve ücretlendirmelerinde farklılıklar meydana getirmekte dolayısı ile bireylerin tatile çıkma eğilimlerinde değişiklikler meydana getirmektedir (Yaşar, 2020).

Turizm sektöründe müşterilerin satın aldıkları mal veya hizmetten beklentileri memnuniyet oranları üzerinde doğru orantılı olarak değişim göstermektedir. Müşterilerin hizmet ya da ürünü alımı öncesindeki beklentileri ile ürünü aldıktan sonraki tutum ve tavırları memnuniyetsizlik yaratabilmektedir. Hizmeti alırken oluşan beklenti, hizmeti satın aldıktan sonra devam etmezse memnuniyetsizlik oluşmaktadır. Müşteriler alım sonrası hizmetin beklentilerine yanıt verip vermediğine karar vermektedirler. Hizmetin kullanım nedeni ile beklentiler aynı oranda ise tüketici doyuma ulaşabilmektedir (Ertekin, 2016).

Müşterilere gerçek faydalar sağlayabilmek, onların algılanan değerini artırmaktadır. Müşterinin bakış açısından avantajı, satın aldığı ve ihtiyaçlarını/arzularını/beklentilerini karşılayan hizmettir. Müşteri beklentileri kişiden kişiye değişmekte ve markalar da fiyat algılarından etkilenmektedir. Genel olarak, bir seyahat acentesinde müşteri değeri, marka ve fiyat algısı, müşteri karar vermesinde önemli bir faktördür. Müşteri değeri, müşterileri çekmek ve elde tutmak için stratejik bir araç olarak görölmektedir. Bir işletmenin başarısı için en önemli faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, işletmelerin değer sunması ve işletmelerin müşterilere büyük değer sağlamaya kararlı olması önemlidir. Müşteri değeri, yalnızca ihtiyaçları karşılamanın değil, aynı zamanda müşterilerle uzun vadeli ilişkiler kurmanın ve sürdürmenin anahtarı olarak görölmektedir (Sav-Canseven ve Genç, 2016).

Günümüzün rekabetçi iş ortamında, hizmet kalitesinin yönetimde en önemli konular, kalitenin en iyi nasıl ölçülebileceği ve bir firmanın kıt kaynaklarının daha iyi hizmet kalitesi sağlamak için en iyi nasıl kullanılabilceği olarak ifade edilmektedir. Müşteriler tarafından en çok değer verilen hizmet kalitesi özelliklerinin belirlenmesi ve bunların görelî önemlerinin doğru bir şekilde değerlendirilmesi, kaynakların etkin bir şekilde konuşlandırılması için gereklidir. Bununla birlikte, hizmet kalitesi ölçütleri ve stratejileri

ile ilgili literatür, genel müşteri memnuniyetinin üretilmesinde hizmet kalitesi boyutlarının görelî önemine ilişkin çelişkili kanıtlar sunmaktadır (Pantouvakis, 2010).

Müşterinin memnuniyetini etkileyen birbirinden farklı unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlar; işletmelerin sunduğu promosyon imkanları, müşterinin geçmişte yaşadığı deneyimler, üçüncü şahıslar tarafından verilen referans niteliğindeki bilgiler (komşu, iş arkadaşı, akrabalar, tanıdıklar vb.), iletişim araçlarıdır (özellikle günümüzde sosyal medya araçları Facebook, Whatsapp, Twitter, Foursquare, Instagram vb.). Tüm bu unsurlar müşterinin, işletmeler ile hizmetlerine karşı beklentilerinin şekillenmesini sağlamaktadır. Müşterinin tatmin olmasını etkileyen birçok faktör bulunmaktadır (Saylan, 2018).

İşletmelerin kalite hedefini takip etmedeki amaçları farklı olabilir, ancak müşteri memnuniyetinin, sadakatının ve elde tutulmasının önemi ortak bir ilgi konusudur ve kuruluşların dinamik müşteri gereksinimlerine uyum sağlama yeteneği, firmanın uzun vadeli başarısı için hayati önem taşımaktadır. Müşteri sadakati, hem akademi hem de uygulamada uzun süredir yüksek ilgi gören bir konudur. Çoğu şirket, rekabette müşteri sadakati için çaba göstermektedir. Müşteri memnuniyeti uzun yıllardır müşterilerin neden bir kuruluştan ayrılmak veya bir kuruluşta kalmak istediği ile ilgilendirir. Bu nedenle, kuruluşların müşterilerini nasıl tutacaklarını bilmeleri gerekir. Her kuruluş, bırakın büyümeyi, ayakta kalabilmek için bile karlı müşteriler kazanmak ve sonra elde tutmak için çabalar. Kâr sağlayan sadık müşterilerdir (Ganiyu vd., 2012).

Covid 19 pandemisi bütün sektörleri etkilediği ifade edilebilir. Çok önemli rekreasyonel etkinlikleri içeren ve aynı zamanda olanak sağlayan turizm sektörü de pandeminin getirdiği şartları doğrudan yaşamıştır. Bu nedenle sadece seyahat açısından değil rekreasyonel aktivitelerin yürütülmesi açısından da sınırlılıklar etkili bir şekilde hissedilmiştir. Kısıtlamaların yaşandığı bu dönemde Turizm sektörünün salgından korunma ile ilgili politikaları uygulayıp, krizden en az düzeyde etkilenmeye gayret ettikleri söylenebilir. Büyük bir sektör olan turizm sektörü altında birçok çalışma kolu vardır. Bu çalışma kollarından biri olan seyahat acenteleri, şehirler arası etkileşimin üst safhada olduğu bir koldur. Özellikle seyahat kısıtlamalarının olduğu dönemlerde, bu durumdan oldukça etkilenen turizm kolu haline de gelmesi kaçınılmazdır. Bu sebeple seyahat acentelerinde birçok tedbir alınmıştır. Seyahat acentesi müşterilerinin salgın sürecindeki istek ve taleplerinde değişimler olabileceği öngörülebilir. Seyahat acenteleri bu süreçte, ülkedeki salgın yönetimi politikaları doğrultusunda gerekli önlemleri alarak müşterilerin istek ve talepleri doğrultusunda yeni bir döneme girmiştir. Salgın döneminde müşterinin, aldığı hizmet üzerindeki algıladığı değeri, hizmet sonrası tatmini ve müşterilerin hizmet sağlayan firmaya olan sadakati ile ilgili bilgilerin incelenmesinin önemli olduğu görülmektedir. Bahsedilen önem doğrultusunda bu çalışmada Covid 19 sürecinde rekreasyonel amaçlı seyahat eden seyahat acentesi müşterilerinin, müşteri ilişkileri yönetimine (MİY), algılanan değere (AD), tatmine (T) ve sadakate (S) yönelik görüşlerinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

1. Yöntem

Araştırma, Eskişehir Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından değerlendirilerek 02/07/2021 tarih 12/2 sayıyla etik kurul izni almıştır.

1.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada, seyahat acentesi müşterilerinin pandemi sürecindeki görüşlerini tespit edebilmek amacıyla betimsel araştırma yöntemlerinden bir tanesi olan betimsel tarama modeli kullanılmıştır.

1.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Eskişehir ilinde bulunan seyahat acentelerinden daha önce rekreasyonel seyahat hizmeti satın almış kişiler oluşturmaktadır. Belirlenen evrenin içerisinden kolayda örnekleme yöntemi ile seçilen 208 kişi araştırma grubuna dahil edilmiştir. Katılımcılara ait tanımlayıcı bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Tanımlayıcı Bilgiler

	n	%		n	%
Cinsiyet			Etkinlik Sayısı		
Kadın	115	55.3	1	51	24.5
Erkek	93	44.7	2	70	33.7
Toplam	208	100	3	38	18.3
Tedbir			4	19	9.1
Yeterli	183	88	5 ve üzeri	30	14.4
Yeterli Değil	25	12	Toplam	208	100
Toplam	208	100	Eğitim		
Yaş			Lise ve altı	40	19.2
18-24	155	74.5	Önlisans	52	25.0
25-34	49	23.6	Lisans ve Lisansüstü	116	55.8
35 ve üzeri	4	1.9	Toplam	208	100
Toplam	208	100	Meslek		
Gelir			Öğrenci	103	49.5
0-2000	83	39.9	Özel sektör	80	38.5
2001-3000	51	24.5	Memur	13	6.3
3001-400	46	22.1	alışmıyor	12	5.8
4001 ve üzeri	28	13.5	Toplam	208	100
Toplam	208	100			

1.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmanın veri toplama sürecinde online anket formu oluşturularak katılımcılara bağlantı adresi iletilmiştir. Araştırma kapsamında Saylan, (2018) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Ölçek formunda seyahat acentelerinin müşteri ilişkileri yönetimi faaliyetlerine yönelik 19 madde, müşterinin algıladığı değere yönelik 9 madde, müşteri tatminine yönelik 10 madde ve müşteri sadakatine yönelik 12 madde olmak üzere toplamda 50 madde bulunmaktadır. Bu maddelerin yanı sıra pandemi sürecindeki etkinlik katılım sayısını ve demografik bilgileri tespit etmeye yönelik sorular yer almaktadır.

1.4. Veri Toplama Aracı

Araştırmanın veri toplama sürecinde online anket formu oluşturularak katılımcılara bağlantı adresi iletilmiştir. Araştırma kapsamında Saylan, (2018) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Ölçek formunda seyahat acentelerinin müşteri ilişkileri yönetimi faaliyetlerine yönelik 19 madde, müşterinin algıladığı değere yönelik 9 madde, müşteri tatminine yönelik 10 madde ve müşteri sadakatine yönelik 12 madde olmak üzere toplamda 50 madde bulunmaktadır. Bu maddelerin yanı sıra pandemi sürecindeki etkinlik katılım sayısını ve demografik bilgileri tespit etmeye yönelik sorular yer almaktadır.

1.5. Verilerin Analizi

Veri setinde yer alan nicel değişkenleri özetleyebilmek amacıyla tanımlayıcı istatistiklerden faydalanılmıştır. Bağımsız değişkenlerde yer alan grupları karşılaştırmak amacıyla t-testi ve varyans analizleri kullanılmıştır.

2. Bulgular

Yapılan tanımlayıcı istatistikler sonucunda çarpıklık değerlerinin -1,688 ile -1,398 aralığında basıklık değerlerinin ise 0,965 ile 2,296 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda verilerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir (Kline, 2016). Bu sonuca göre ikili gruplarda bağımsız gruplar t testi, üç ve üzeri gruplarda tek yönlü varyans (ANOVA) analizleri kullanılmıştır. Ölçme aracının güvenilirlik açısından değerlendirilmesi amacıyla Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısından faydalanılmıştır. Faktörlere ve ölçeğe ait Alpha değerleri Tablo 2 de yer almaktadır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Ölçeğe Ait Cronbach's Alpha Güvenirlik Katsayıları

	Madde Sayısı	Güvenirlik Katsayısı
MİY	19	.933
AD	9	.907
T	10	.932
S	12	.937
Ölçek Toplamı	50	.977

Tablo 2’de çalışmada kullanılan ölçeğe ait Cronbach’s Alpha güvenilirlik katsayıları verilmiştir. Ölçeğin Cronbach’s Alpha güvenilirlik katsayısı .977, “Müşteri İlişkileri Yönetimi” boyutunun .933, “Müşterinin Algıladığı Değer” boyutunun .907, “Müşteri Tatmini” boyutunun .932 ve “Müşteri Sadakati” boyutunun .937 olarak tespit edilmiştir. Ortaya çıkan değerler göz önüne alındığında, çalışmada kullanılan ölçeğin yüksek düzeyde bir güvenilirliğe sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Eğitim Durumu Değişkenine Göre MİY, AD, T ve S Puanlarının Farklılaşma Durumu

	Eğitim Durumu	N	\bar{X}	SS	F	p
MİY	Lise ve Altı	40	4.798	.262	2.497	.085
	Ön Lisans	52	4.724	.408		
	Lisans ve Üstü	116	4.636	.462		
AD	Lise ve Altı	40	4.833	.256	2.735	.067
	Ön Lisans	52	4.741	.398		
	Lisans ve Üstü	116	4.656	.481		
T	Lise ve Altı	40	4.797	.308	2.481	.086
	Ön Lisans	52	4.750	.391		
	Lisans ve Üstü	116	4.631	.524		
S	Lise ve Altı	40	4.826	.281	4.011	.020*
	Ön Lisans	52	4.729	.470		
	Lisans ve Üstü	116	4.600	.508		

* $p < .05$

Tablo 3’te eğitim durumu değişkenine göre MİY, AD, T ve S puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik olarak yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları görülmektedir. Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; “Müşteri İlişkileri Yönetimi” boyutunda ($F_{(2-205)} = 2,497; p > .05$), “Müşterinin Algıladığı Değer” boyutunda ($F_{(2-205)} = 2,735; p > .05$) ve “Müşteri Tatmini” boyutunda ($F_{(2-205)} = 2,481; p > .05$) eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık elde edilememiştir. Sadece “Müşteri Sadakati” boyutunda ($F_{(2-205)} = 4,011; p < .05$) anlamlı bir farklılık elde edilmiştir. Ortaya çıkan anlamlı farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için post-hoc testlerinden Games-Howell testi yapılmıştır (Levene: 8,778; $p < .05$). Her bir grubun gözlem sayısının eşit olmadığı durumlarda uygulanması önerilen karşılaştırma testidir (Myers vd., 2010). Test sonucuna göre lise ve altı eğitim durumuna sahip kişilerin ortalamasının ($X=4,826$) lisans ve üstü eğitim durumuna sahip kişilerin ortalamasından ($X=4,600$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. Gelir Durumu Değişkenine Göre MİY, AD, T ve S Puanlarının Farklılaşma Durumu

	Gelir Durumu	N	\bar{X}	SS	F	p
MİY	0-2000 TL	83	4.637	.473	.804	.493
	2001-3000 TL	51	4.701	.395		
	3001-4000 TL	46	4.726	.344		
	4001 TL ve Üzeri	28	4.759	.416		
AD	0-2000 TL	83	4.614	.515	2.443	.065
	2001-3000 TL	51	4.758	.322		
	3001-4000 TL	46	4.787	.340		
	4001 TL ve Üzeri	28	4.789	.422		
T	0-2000 TL	83	4.611	.507	1.582	.195
	2001-3000 TL	51	4.775	.380		
	3001-4000 TL	46	4.741	.368		
	4001 TL ve Üzeri	28	4.702	.570		
S	0-2000 TL	83	4.595	.508	2.002	.115
	2001-3000 TL	51	4.686	.478		
	3001-4000 TL	46	4.804	.315		
	4001 TL ve Üzeri	28	4.686	.524		

Tablo 4'te gelir durumu değişkenine göre MİY, AD, T ve S puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik olarak yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları görölmektedir. Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; "Müşteri İlişkileri Yönetimi" boyutunda ($F_{(3-204)} = ,804$; $p > .05$), "Müşterinin Algıladığı Değer" boyutunda ($F_{(3-204)} = 2,443$; $p > .05$), "Müşteri Tatmini" boyutunda ($F_{(3-204)} = 1,582$; $p > .05$) ve "Müşteri Sadakati" boyutunda ($F_{(3-204)} = 2,002$; $p > .05$) gelir durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık elde edilememiştir.

Tablo 5. Meslek Değişkenine Göre MİY, AD, T ve S Puanlarının Farklılaşma Durumu

	Meslek	N	\bar{X}	SS	F	p
MİY	Öğrenci	103	4.652	.471	.662	.576
	Özel sektör	80	4.737	.326		
	Memur	13	4.720	.539		
	Çalışmıyor	12	4.653	.390		
AD	Öğrenci	103	4.644	.486	2.243	.084
	Özel sektör	80	4.806	.279		
	Memur	13	4.700	.581		
	Çalışmıyor	12	4.666	.496		
T	Öğrenci	103	4.647	.492	.849	.469
	Özel sektör	80	4.755	.364		
	Memur	13	4.658	.727		
	Çalışmıyor	12	4.703	.437		
S	Öğrenci	103	4.644	.491	1.155	.328
	Özel sektör	80	4.738	.387		
	Memur	13	4.698	.597		
	Çalışmıyor	12	4.506	.627		

Tablo 5'te meslek değişkenine göre MİY, AD, T ve S puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik olarak yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları görölmektedir. Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; "Müşteri İlişkileri Yönetimi" boyutunda ($F_{(3-204)} = ,662$; $p > .05$), "Müşterinin Algıladığı Değer" boyutunda ($F_{(3-204)} = 2,243$; $p > .05$), "Müşteri Tatmini" boyutunda ($F_{(3-204)} = ,849$; $p > .05$) ve "Müşteri Sadakati" boyutunda ($F_{(3-204)} = 1,155$; $p > .05$) meslek değişkenine göre anlamlı bir farklılık elde edilememiştir.

Tablo 6. Etkinlik Sayısı Değişkenine Göre MİY, AD, T ve S Puanlarının Farklılaşma Durumu

	Etkinlik Sayısı	N	\bar{X}	SS	F	p
MİY	1	51	4.614	.424	3.760	.006*
	2	70	4.668	.499		
	3	38	4.590	.408		
	4	19	4.808	.261		
	5 ve Üzeri	30	4.917	.131		
AD	1	51	4.636	.439	4.448	.002*
	2	70	4.711	.470		
	3	38	4.564	.480		
	4	19	4.836	.260		
	5 ve Üzeri	30	4.948	.139		
T	1	51	4.601	.479	3.677	.006*
	2	70	4.681	.500		
	3	38	4.576	.521		
	4	19	4.871	.254		
	5 ve Üzeri	30	4.911	.209		
S	1	51	4.567	.490	2.870	.024*
	2	70	4.664	.538		
	3	38	4.607	.458		
	4	19	4.830	.246		
	5 ve Üzeri	30	4.876	.293		

*p<.05

Tablo 6'da etkinlik sayısı değişkenine göre MİY, AD, T ve S puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik olarak yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları görölmektedir. Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; "Müşteri İlişkileri Yönetimi" boyutunda ($F(4-203)= 3,760$; $p<.05$), "Müşterinin Algıladığı Değer" boyutunda ($F(4-203)= 4,448$; $p<.05$), "Müşteri Tatmini" boyutunda ($F(4-203)= 3,677$; $p<.05$) ve "Müşteri Sadakati" boyutunda ($F(4-203)= 2,870$; $p<.05$) etkinlik sayısı değişkenine göre anlamlı bir farklılık elde edilmiştir. Ortaya çıkan anlamlı farkların hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için varyansların homojenliği sağlanmadığı için post-hoc testlerinden Games-Howell testi yapılmıştır (levene: 9,443; 8,185; 9,077; 6,758; $p<.05$). Test sonucuna göre, "Müşteri İlişkileri Yönetimi" boyutunda 5 ve üzeri etkinlik yapanların ortalaması

($X=4,917$) 1 etkinlik ($X=4,614$), 2 etkinlik ($X=4,668$) ve 3 etkinlik ($X=4,590$) yapanların ortalamasından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. “Müşterinin Algıladığı Değer” boyutunda 5 ve üzeri etkinlik ($X=4,948$) yapanların ortalaması 1 etkinlik ($X=4,636$), 2 etkinlik ($X=4,711$) ve 3 etkinlik ($X=4,564$) yapanların ortalamasından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. “Müşteri Tatmini” boyutunda 5 ve üzeri etkinlik ($X=4,911$) yapanların ortalaması 1 etkinlik ($X=4,601$), 2 etkinlik ($X=4,681$) ve 3 etkinlik ($X=4,576$) yapanların ortalamasından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna ek olarak 4 etkinlik ($X=4,871$) yapanların ortalaması 1 etkinlik ($X=4,601$) ve 3 etkinlik ($X=4,576$) yapanların ortalamasından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. “Müşteri Sadakati” boyutunda 5 ve üzeri etkinlik ($X=4,876$) yapanların ortalaması 1 etkinlik ($X=4,567$) ve 3 etkinlik ($X=4,607$) yapanların ortalamasından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna ek olarak 4 etkinlik ($X=4,830$) yapanların ortalaması 1 etkinlik ($X=4,567$) yapanların ortalamasından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7. Yaş Değişkenine Göre MİY, AD, T ve S Puanlarının Farklılaşma Durumu

	Yaş	N	\bar{X}	SS	F	p
MİY	18-24	155	4.673	.444	.939	.393
	25-34	49	4.721	.348		
	35 ve Üzeri	4	4.934	.131		
AD	18-24	155	4.694	.444	.659	.518
	25-34	49	4.750	.395		
	35 ve Üzeri	4	4.888	.222		
T	18-24	155	4.682	.457	.647	.525
	25-34	49	4.705	.494		
	35 ve Üzeri	4	4.944	.111		
S	18-24	155	4.654	.486	.838	.434
	25-34	49	4.726	.430		
	35 ve Üzeri	4	4.884	.230		

Tablo 7’de yaş değişkenine göre MİY, AD, T ve S puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik olarak yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları görülmektedir. Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; “Müşteri İlişkileri Yönetimi” boyutunda ($F_{(2-205)} = ,939$; $p > .05$), “Müşterinin Algıladığı Değer” boyutunda ($F_{(2-205)} = ,659$; $p > .05$), “Müşteri Tatmini” boyutunda ($F_{(2-205)} = ,647$; $p > .05$) ve Müşteri Sadakati” boyutunda ($F_{(2-205)} = ,838$; $p > .05$) yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık elde edilememiştir.

Tablo 8. Alınan Tedbir Durumu Değişkenine Göre MİY, AD, T ve S Puanlarının Farklılaşma Durumu

	Tedbir Durumu	N	\bar{X}	SS	t	p
MİY	Yeterli	183	4.725	.387	2.622	.014*
	Yeterli Değil	25	4.425	.554		
AD	Yeterli	183	4.745	.387	2.221	.035*
	Yeterli Değil	25	4.462	.621		
T	Yeterli	183	4.730	.424	2.430	.022*
	Yeterli Değil	25	4.417	.623		
S	Yeterli	183	4.734	.397	3.396	.002**
	Yeterli Değil	25	4.246	.704		

*p<.05, **p<.005

Tablo 8’de alınan tedbir durumu değişkenine göre MİY, AD, T ve S puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik bağımsız gruplar t-testi sonucu görülmektedir. Bağımsız gruplar t-testi sonucuna göre; “Müşteri İlişkileri Yönetimi” ölçeği” boyutunda [$t_{(206)}= 2,622$; $p<.05$], “Müşterinin Algıladığı Değer” boyutunda [$t_{(206)}= 2,221$; $p<.05$], “Müşteri Tatmini” boyutunda [$t_{(206)}= 2,430$; $p<.05$] ve “Müşteri Sadakati” boyutunda [$t_{(206)}= 3,396$; $p<.005$] alınan tedbir durumu değişkenine göre anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Her boyutta, alınan tedbirlerin yeterli olduğunu söyleyenlerin ortalamalarının yeterli olmadığını söyleyenlerin ortalamalarından anlamlı olarak daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 9. Cinsiyet Değişkenine Göre MİY, AD, T ve S Puanlarının Farklılaşma Durumu

	Cinsiyet	N	\bar{X}	SS	t	p
MİY	Kadın	115	4.689	.428	.007	.995
	Erkek	93	4.689	.413		
AD	Kadın	115	4.710	.434	-.052	.959
	Erkek	93	4.713	.427		
T	Kadın	115	4.712	.446	.666	.506
	Erkek	93	4.669	.482		
S	Kadın	115	4.641	.509	-1.204	.240
	Erkek	93	4.718	.416		

Tablo 9’da cinsiyet değişkenine göre MİY, AD, T ve S puan ortalamalarının farklılaşma durumuna yönelik bağımsız gruplar t-testi sonucu görülmektedir. Bağımsız gruplar t-testi

sonucuna göre; “Müşteri İlişkileri Yönetimi” ölçeği” boyutunda [$t_{(206)} = ,007$; $p > .05$], “Müşterinin Algıladığı Değer” boyutunda [$t_{(206)} = -,052$; $p > .05$], “Müşteri Tatmini” boyutunda [$t_{(206)} = ,666$; $p > .05$] ve “Müşteri Sadakatı” boyutunda [$t_{(206)} = -1,204$; $p > .05$] cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada ilk olarak müşterilerin eğitim durumlarına göre MİY, AD, T ve S değerlendirilmektedir. Araştırma sonucunda çalışmaya katılan katılımcılarda MİY, AD ve T değerlerinin eğitim düzeylerine göre anlamlı bir fark göstermediği tespit edilmiştir. Müşteri sadakati boyutunda ise anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. Müşterilerin demografik özelliklerine göre çatı vd., (2010) tarafından yapılan çalışmanın bu çalışmayı destekler nitelikte olduğu görölmektedir. Yaptığı çalışmada müşteri beklentilerine göre yönelik boyutları değerlendirmelerine ilişkin sonuçlarına bakıldığı zaman eğitim durumlarına göre müşteriler arasında fark tespit edilmiştir.

Yürütölen çalışmada katılımcıların gelir durumundaki değişikliğe göre MİY, AD, T ve S boyutlarında anlamlı bir fark olmadığı görölmektedir. Demirci'nin (2018) alışmasına göre gelir durumundaki farklılık bireylerin tatmin duygusu ve satın almaya yönelik davranışsal niyetini etkilememektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen çalışma ile tutarlı olduğu görölmektedir. Gelir düzeyi bireylerin etkinliklere katılımını çok etkilemediği söylenebilir. Ancak gerçekleştirilen başka bir çalışmada bireylerin gelir durumu aldıkları memnun olma durumunu etkilemektedir (Sandıkçı, 2008). Buna göre bireylerin aldığı hizmete göre memnuniyet durumları değişkenlik göstermektedir.

Bu çalışmada katılımcıların meslek durumlarında MİY, AD, T ve S boyutlarında anlamlı bir fark olmadığı görölmektedir. Demirci'nin (2018) alışmasına göre meslek durumu müşteri sadakatini etkilememektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen çalışmayla ilgili tutarlı veriler elde edildiği gözlenmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular değerlendirildiğinde rekreasyonel seyahat etkinliklerine katılım sayısına göre gruplar arasında anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. MİY açısından değerlendirildiğinde, 5 ve üzeri etkinliğe katılanların 2 ve 3 kere etkinliğe katılanlardan daha yüksek puan ortalamalarına sahip olduğu görölmektedir. AD boyutunda ise 5 ve üzeri etkinliğe katılanların 1,2 ve kez katılanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. T boyutunda 5 ve üzeri etkinliğe katılanların 2 ve 3 kere etkinliğe katılanlardan tatmin düzeyinin daha yüksek olduğu görölmektedir. Son olarak S boyutunda ise 5 ve üzeri etkinliğe katılanların 1 ve 3 kez katılanlardan daha sadık olduğu görölmektedir. Sonuç olarak rekreasyonel seyahat etkinliklerine katılım sayısı daha fazla olan müşteriler için MİY, AD, T ve S değerlerinin anlamlı olarak daha yüksek olduğu görölmektedir.

Yapılan araştırmada elde edilen bir diğer sonuç ise katılımcıların yaş değişikliğine göre MİY, AD, T ve S boyutlarında anlamlı bir fark olmadığı görölmektedir. Sarıyer (2008) tarafından yapılan çalışmada algılanan değer yaş durumuna göre farklılık göstermektedir.

Ancak yapılan diğer bir çalışmada Korkutata'nın (2015) yaptığı çalışmada yaş durumundaki değişiklik memnuniyeti etkilediği grlmektedir. Buna göre müşterilerin aldığı hizmete göre MİY, AD, T ve S değerlerinde değişiklik gösterdiği grlmektedir.

Çalışmanın diğer bir araştırma konusu ise düzenlenen etkinliklerde alınan tedbirlerin yeterlilik durumuna göre boyutlara ait puan ortalamalarının farklılık gösterip göstermediğidir. MİY, AD, T ve S boyutlarında tedbirleri yeterli bulan katılımcıların tedbirleri yeterli bulmayan katılımcılara göre daha yüksek olduğu grlmektedir. Tüm boyutlar için tedbirleri yeterli bulan katılımcılara ait ortalamaların, alınan tedbirlerin yeterli olmadığını söyleyenlerin ortalamalarından daha yüksek olduğu grlmektedir.

Araştırmada elde edilen bir diğer sonuç ise katılımcıların cinsiyet değişikliğine göre MİY, AD, T ve S boyutlarında anlamlı bir fark göstermediğidir. Sandıkçı'nın (2008) alışmasına göre müşterinin cinsiyet durumundaki farklılık bireylerin algılanan değerinde farklılık göstermektedir. Ancak cinsiyet durumunun müşteri tatminini etkilemediği grlmektedir. Buna göre bireylerin aldığı hizmete göre cinsiyet durumunun farklılık gösterdiği söylenbilir.

Araştırma sonuçları özetlendiğinde tüm boyutlarda anlamlı farka sahip bağımsız değişkenler ve hiçbir boyutta anlamlı farka sahip olmayan bağımsız değişkenler dikkat çekmektedir. Katılımcıların gelir durumu, meslek ve yaş değerlerine göre hiçbir boyutta anlamlı bir fark olmadığı grlmektedir. Etkinliklere katılım sayısına ve alınan tedbirlerin yeterlilik durumuna göre ise tüm boyutlarda anlamlı fark olduğu grlmektedir.

Tüm sonuçlar göz önüne alındığında pandemi sürecindeki kısıtlamaların sonucu olarak alınan tedbirleri yeterli bulan ve daha çok sayıda rekreasyonel seyahat etkinliklerine katılan katılımcıların seyahat acentelerinin müşteri ilişkileri yönetimini daha iyi buldukları, algıladıkları değerin ve tatmin düzeylerinin daha yüksek olduğu, bununla birlikte daha sadık müşteriler olduğu ifade edilebilir. Sağlık açısından bu tür hassas süreçler yaşanılan dönemlerde alınacak tedbirlerin turizm acentelerinin faaliyetlerini sürdürebilmeleri açısından kritik önem taşıdığı ifade edilebilir.

Fan ve Ku (2010), seyahat endüstrisindeki işbirliklerinin ve bu işbirlikleri çerçevesinde paylaşılan bilgilerin MİY krlılığını artırdığını ifade etmektedir. Pandemi gibi önemli süreçlerde bu tür krlılık modellerinin kullanılmasının seyahat acenteleri ve rekreasyon alanında hizmet veren birçok işletme için faydalı olacağı öngörülebilir. Çünkü bilgi paylaşımı, aniden ortaya çıkan durumlarda eş zamanlı hareket edebilmeyi kolaylaştıracaktır. Ayrıca karşılaşılan farklı problemler karşısında yaşanan deneyimler ve üretilen çözümler ile ilgili bilgilerin hızlı bir Şekilde paydaşlara ulaştırılması, bu problemlerin neden olacağı harcamaların da azalmasını sağlayacaktır.

Pandemi sürecinin neden olabileceği finansal kaynak akışındaki yavaşlamalar için rekreasyonel seyahat hizmeti veren işletmeler çeşitli girişimlerde bulunabilir. İyi planlanmış bir MİY stratejisinin etkili bir Şekilde uygulanması sonucunda ortaya

çıkabilecek ağızdan ağıza pazarlama ile marka sadakati ve tüketici davranışı faydaları gibi potansiyel ekonomik avantajlar elde edilebilir. Günümüzdeki yaygın kullanım oranları ve özellikle pandemi gibi izolasyon süreçlerinde bu kullanım oranlarındaki artış göz önünde bulundurulduğunda, sosyal medya teknolojileri de bu tür avantajlara sahip olmak için efektif bir şekilde kullanılabilir (Dewnarain vd., 2019).

İlerideki araştırmalarda yaş grubu çeşitlendirilerek ve farklı illerde uygulanarak kapsam genişletilebilir. Ayrıca derinlemesine görüşmeler kullanılarak elde edilen bulgulara katkılar sağlanabilir. Araştırmanın önemli sınırlılıklarından birisi satın alınan hizmet kapsamındaki seyahat türünün rekreasyonel etkinlik çerçevesinde olmasıdır. İş gezisi gibi farklı seyahat amaçları kapsamında satın alınan hizmetlerin değerlendirildiği çalışmalar yürütülerek karşılaştırmalar yapılabilir.

Kaynakça

Alaeddinoğlu, F. ve Rol, S. (2020). Covid-19 pandemisi ve turizm üzerindeki etkileri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 233-258.

Çatı, K., Koçoğlu, C. M. ve Gelibolu, L. (2010). Müşteri beklentileri ile müşteri sadakati arasındaki ilişki: beş yıldızlı bir otel örneği. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 429-446.

Demirci, Ç. (2018). *Sağlık turizminde algılanan değerın müşteri tatmini ve sadakatine etkisi: sağlık turistlerine yönelik bir araştırma* (Tez No. 501674) [Doktora tezi, Adnan Menderes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Dewnarain, S., Ramkissoon, H., & Mavondo, F. (2019). Social customer relationship management: An integrated conceptual framework. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 28(2), 172-188.

Ertekin, E. (2016). *Seyahat acentası çalışanlarının örgütsel yaratıcılık ve müşteri memnuniyeti algılamalarını belirlemeye yönelik bir araştırma* (Tez No. 442884) [Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Fan, Y. W., & Ku, E. (2010). Customer focus, service process fit and customer relationship management profitability: the effect of knowledge sharing. *The Service Industries Journal*, 30(2), 203-223.

Ganiyu, R. A., Uche, I. I., & Elizabeth, A. O. (2012). The building blocks of total quality management: Processes, people, performance measurement, and management systems. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4(7), 629-640.

Kılıç, B., Aslan, H. ve Gövce, M. (2020). Covid-19 Sonrası Turistik Tüketim Tutumu. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (COVID-19 Special Issue), 554-570 . DOI: 10.21547/jss.787982

Kline, R. B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling*. (4th edition). New York: Guilford Press.

Korkutata, A. (2015). *Antalya'da 4 ve 5 yıldızlı otellerde sunulan rekreatif amaçlı animasyon faaliyetlerinin müşteri memnuniyetine etkisi* (Tez No. 393736) [Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Myers, J. L., Well, A. D., & Lorch, R. F. (2010). *Research Design and Statistical Analysis* (3rd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203726631>

Sandıkçı, M. (2008). *Termal turizm işletmelerinde sağlık beklentileri ve müşteri memnuniyeti* (Tez No. 214905) [Doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Sarıyer, N. (2008). GLOVAL ölçeği ile belediye hizmetlerinde müşterinin algıladığı değerinin belirlenmesi-Kayseri büyükşehir örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 163-185.

Sav-Canseven, D. ve Genç, N. (2016). Müşteri beklentileri ve memnuniyetinin stratejik planlama açısından değerlendirilmesi: Afyonkarahisar ilindeki termal turizm işletmeleri üzerinde bir araştırma. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 5(5), 44-56.

Saylan, U. (2018). *Seyahat acentalarının müşteri ilişkileri yönetimi faaliyetlerinin müşterilerin algıladığı değere, tatminine ve sadakatine etkilerine yönelik bir araştırma* (Tez No. 513387) [Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Pantouvakis, A. (2010). The relative importance of service features in explaining customer satisfaction: A comparison of measurement models. *Managing Service Quality: An International Journal*, 20(4), 366-387.

Yaşar, İ. (2020). Pandemi (Covid 19 Salgını) Sürecinin bireylerin tatile çıkma eğilimlerine etkisi. *Turizm Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 1-14.

Yenişehirlioğlu, E., ve Salha, H. (2020). Covid 19 pandemisinin Türkiye iç turizmüne yansımaları: Değişen talep üzerine bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 355-368.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

1. yazar %40 oranında, 2. yazar %30 oranında, 3. Yazar %30 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Kurul İzni

Araştırma, Eskişehir Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından değerlendirilerek 02/07/2021 tarih 12/2 sayıyla etik kurul izni almıştır.

Vilâyet-i Şarkîye’de “Ermeni Meselesi” ve “Hamidiye Alayları” Hususuna Dair Yaver-i Ekrem Derviş Paşa’ya Gönderilen Bir Rapor ve Raporun Mütalaası

Evaluation of the Report Sent to Adjutant Dervish Pasha on the “Armenian Question” and the “Hamidiye Regiments” in Eastern Anatolia

Mensure KIZIL ÖZTÜRK

Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, History Education, Van, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Van, Türkiye

ORCID: [0000-0003-0109-9471](https://orcid.org/0000-0003-0109-9471) | Email: mensurekizil@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Öztürk, M. K. (2023). Evaluation of the report sent to Adjutant Dervish Pasha on the “Armenian Question” and the “Hamidiye Regiments” in Eastern Anatolia. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Science Institute*, 61, 438-468.

Öztürk, M. K. (2023). Vilâyet-i Şarkîye’de “Ermeni Meselesi” ve “Hamidiye Alayları” hususuna dair Yaver-i Ekrem Derviş Paşa’ya gönderilen bir rapor ve raporun mütalaası. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Dergisi*, 61, 438-468.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 19 February /Şubat 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 16 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 438-468

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited./ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mensure KIZIL ÖZTÜRK).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

II. Abdülhamid dönemi Vilâyet-i Şarkîye’deki en önemli hususların başında, Ermeni Meselesi ve Hamidiye Alaylarındaki düzensizliğin sebep olduğu asayiş problemleri gelmektedir. Bu durum Van merkez ve çevre kazalardaki idari yapıyı güçleştirdiği gibi meydana gelen olayların çözümü dâhilinde Van Mektubî Kaleminden Bâb-ı Ali’ye sürekli bir rapor sunma ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. 1892-1895 tarihleri arasında Van Valiliği yapan Bahri Paşa, Ermeni fikriyatının doğuşu, Ermeni komitelerinin eylemleri ile Hamidiye Alaylarındaki subay, zabıt ve askerler arasındaki nizamın bozulma gerekçelerinin araştırılması gibi konuları yakından takip ederek önemli tespitlerde bulunmuştur. Vilâyet-i Şarkîye’de yaptığı araştırmalar bağlamında Van Vilâyetindeki idari, askeri ve stratejik durumlara dair görüşlerini bir layiha niteliğinde kaleme alarak 1895 senesinde dönemin Yaver-i Ekrem’i Derviş Paşa’ya takdim etmiştir. Yaver-i Ekrem Derviş Paşa’nın bir nevi rapor olarak tasvir ettiği yazı üzerindeki görüşleri mukabilinde Ermeni örgütlerinin faaliyetleri ile Hamidiye Alaylarındaki usulsüzlüklerin önlenmesi konuları üzerinde durulmuştur. Bölgedeki asayişin kontrol edilebilmesi için Vilâyet-i Şarkîye’de Van merkezli bir İnzibat Komisyonu oluşturulmasına dair bir talimatname hazırlanması da gerekli görülen hususlar arasındadır. Bu çalışmanın amacı, söz konusu rapor doğrultusunda 1892-1897 yılları arasında Vilâyet-i Şarkîye’de vuku bulan Ermeni Meselesinin esas fikriyatını ortaya koymak ve Hamidiye Alaylarındaki düzensizliğin neden olduğu asayiş sorunlarında Van merkezli oluşturulacak İnzibat Komisyonunun görev ve yetkileri ile hükümetin aldığı kararların nasıl tatbik edileceğinin araştırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, Hamidiye Alayları, Vilâyet-i Şarkîye, İnzibat Komisyonu, Yaver-i Ekrem Derviş Paşa, Van

Abstract

One of the most important issues in Eastern Anatolia during the reign of Abdulhamid II was the Armenian Question and the security problems caused by the disorder in the Hamidiye Regiments. This situation not only complicated the administrative structure in the central and surrounding districts of Van, but also brought with it the obligation to constantly report to Bâb-ı Ali from the Van administration for the solution of the problem. Bahri Pasha who was the Governor of Van between 1892 and 1895, made important observations by closely following the issues such as the emergence of the Armenian idea, the actions of the Armenian committees and the reasons for the deterioration of the order among the officers and soldiers in the Hamidiye Regiments. In the context of his research in Eastern Anatolia, wrote views on the administrative, military and strategic situations in the Van Province as a statement and presented it to general of the highest degree Dervish Pasha in 1895. According to Dervish Pasha's views in the article, which he saw as a report, a solution should be found for the activities of the Armenian organizations and the irregularities in the Hamidiye Regiments. However, in order to control the security in the region, it has deemed it appropriate to prepare a directive on the establishment of a Van Police Commission in Eastern Anatolia. The aim of this study is to reveal the main idea of the Armenian Question in Eastern Anatolia in 1892-1897 and to investigate how the government's decisions will be applied to security problems caused by the turmoil in the region with the Hamidiye Regiments.

Keywords: Armenian Question, Hamidiye Regiments, Eastern Anatolia, Police Commission, Adjutant Dervish Pasha, Van

Giriş

II. Abdülhamid döneminde uluslararası arenada ön plana çıkan esas mevzulardan biri olan Ermeni Meselesi aslında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve takip eden süreçte açıkça ortaya çıkmıştır. Rusya'nın söz konusu savaşta, Anadolu'nun Doğu bölgesindeki bazı şehirleri işgal ederek burada yaşayan Ermenileri istiklâl amacıyla Bâb-ı Ali'ye karşı tahrik etmesi, meselenin politik bir vaziyete dönüşmesine neden olmuştur. Bu süreç dâhilinde Rusya ile 3 Mart 1878 Ayastefanos ve Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmalarında Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulduğu ve bu hükümler kapsamında Osmanlı iç işlerine yaptıkları müdahalelere devam ettikleri görülmektedir. Nitekim 1878 Berlin Antlaşmasınının 61. maddesiyle büyük devletler, Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişler ve bunun kontrolünü üstlenmişlerdir (Göyünç, 2005, s. 102). Bu durum Vilâyet-i Şarkıye ve daha birçok bölgede yaşayan Ermenilerin, İngilizler ve Ruslar tarafından kışkırtılması neticesinde kanlı olayların ortaya çıkışını da tetiklemiştir. Dolayısıyla Ermeni meselesi, en çok Rusya ve İngiltere'nin etkisi ile uluslararası bir karakter kazanarak Osmanlı Devleti'ni uğraştıran mühim konular arasında yerini almıştır (Karal, 2007, s. 127; Danişmend, 1972, s. 409; Uras, 1950, s. 202).

Aslına baktığımızda, Türk ve Ermenilerin Osmanlı tebaası olarak uzun yıllar birlikte yaşadıkları görülmektedir. “...1853-55 Kırım seferinden sonraya kadar Ermenilerle Türkler pek dostane bir şekilde birlikte yaşamışlar ve Türkler tarafından Ermenilere karşı hiçbir tecavüz vuku bulmamıştır...” sözlerini IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa hatıralarında dile getirmektedir (Cemal Paşa, 1978, s. 111). Ermenilerle Türkler arasındaki düşmanlığın başlangıcını Rusya siyaseti oluşturmuştur diyebiliriz. Din ihtilafı yani Müslümanlık ve Hristiyanlık meselesi, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından beş on sene öncesine kadar katıyen bahis konusu değildi. Anadolu, Rumeli ve İstanbul'da yani bütün Osmanlı memleketlerinde Ermenilerle Türkler arasında o kadar büyük bir anlaşma vardır ki, Osmanlı tarihi en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir (Göyünç, 1983, s. 69).

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Ermeniler, Osmanlı tebaası olan Hristiyan halkların devletten kopuşlarında emperyalist devletlerin rolüne şahit olmuşlardır. Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden büyük devletlerin yardımıyla ayrılması sonrasında ülkede bağımsızlığını elde edemeyen tek Hristiyan azınlık olarak Ermeniler dikkat çekmektedir (Akşin, 2014, s. 171-172). 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Ermenilerin hedeflerine ulaşabilmek umuduyla Ermeni Başpiskoposu Hrimyan'ın “...Ermeni Delegasyonu, Doğu'ya mücadelesiz ve isyansız hiçbir şeyin kazanılamayacağı hakkında öğrenmiş olduğu dersi de beraberinde götürecektir...” ifadeleriyle Ermenilerin örgütlenme faaliyetlerine girişmelerinin kaçınılmaz olduğunu apaçık göstermektedir (Atamian, 1955, s. 65). Bu amaç doğrultusunda Ermeniler adeta siyasi bir parti hüviyeti taşıyan cemiyetler ortaya çıkarmıştır. Bunlardan en önemlisini “Armenekan” cemiyeti oluşturmaktadır. Asıl üzerinde durulması gereken ihtilalci kuruluş ise şüphesiz 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak ile sonrasında teşkil edilen Taşnak komiteleridir. Şu konuyu tekrar belirtmek

gerekir ki, Ermenice Çan manasına gelen Hınçak komitesini kuranlar Osmanlı tebaası olan Ermeniler değildir. Bu komiteler, daha öncesinde Osmanlı topraklarına hiç ayak basmamış, Avrupa’ya tahsile giden Ermenilerin çocukları tarafından kurulmuştur. Bahsi geçen eylemleri gerçekleştirmek üzere kurulan Hınçak Partisi’nin esas amacı ihtilal yoluyla Osmanlı bünyesinde yaşayan Ermenileri bağımsızlığa kavuşturduktan sonra ihtilali Rusya ve İran’a ulaştırarak Federatif bir Ermenistan’ın kurulmasıdır (Gürün, 2001, s. 123). Diğer bir komite olan Taşnak Sutyan’ın Ermenicedeki manası Ermeni İhtilalci Federasyonudur. 1890’da ortaya çıkan bu komitenin hedefi ihtilalci gruplar yetiştirerek isyan çıkarmak ve batının ilgisini daha da artırmaktır (Küçük, 1984, s. 102). Bu durum Ermeni Komitecilerin bölgedeki faaliyetlerini arttırmasıyla vuku bulan olayların giderek kontrol edilemez bir hal almaya başlamasında etkili olacaktır.

Vilâyet-i Şarkiyе’deki esas mesele Ermeni sorunu ve faaliyetleri olmasına mukabil diğer bir husus da Osmanlı tebaası içerisinde yer alan Kürt aşiretlerinin başıbozuk davranışlarını kontrol altına alabilmek için geliştirilen çözüm arayışlarıdır. Osmanlı hükümeti bölge genelinde tarımı yaymayı ve yerli nüfusun önemli bir kısmını oluşturan göçebeleri iskân ederek arazi ve kaynaklar üzerinde daha sıkı bir denetim sağlamaya çalışmıştır. Bu arada iskânı hedeflenenler sadece Kürt aşiretler değil, İmparatorlukta tüm aşiretlerdir (Klein, 2014, s. 239; Orhonlu, 1987). Bu hususta II. Abdülhamid dönemi IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa’nın Hamidiye Süvari Alaylarının, Doğu Anadolu aşiretlerinin iskân edilmelerine lüzum kalmaksızın *Hamidiye Süvari Alayları* adıyla teşkilâtlandırılmaları için bir teklif sunmuştur. Bu teklif, Sultan II. Abdülhamid tarafından olumlu karşılanmış ve bu alayların kurulmasıyla çeşitli faydaların da sağlanacağı umut edilmiştir. Vilâyet-i Şarkiyе’de asayişin bozulmasına sebep olan aşiretler, inzibat altına alınarak Ermeniler tarafından çıkarılması ihtimal dâhilinde olan uygunsuz hareketler de kolaylıkla önlenebilecektir. Bununla birlikte Rusya ile Osmanlı Devleti arasında çıkacak bir savaş halinde kurulması planlanan Hamidiye Alayları, Rus ordularına karşı başarı ile karşı koyabilecektir. Bunlardan daha da önemlisi ise yabancı devletlerin, aşiretleri Osmanlı Devleti’ne karşı kışkırtmak yolunda sarf etmekte oldukları tahriklerin de önlenebileceğiydi (Karal, 2007, s. 363-364). Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid’in Vilâyet-i Şarkiyе’de merkezi otoriteyi güçlendirmek, aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak ve Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak üzere teşkil ettiği Hamidiye Süvari Alayları politik bir kuvvet olarak değerlendirilmektedir. 1891 senesinde teşkil edilmeye başlanan Hamidiye Alaylarının kuruluş etkenlerine bakıldığında salt Ermeni Meselesi değil Doğu bölgesinde merkeze bağlı bir kuvvet oluşturulması fikrinin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bununla birlikte Rusların ve İngilizlerin Batıda ortaya attıkları Şark Meselesini doğuda uygulamaya koymak üzere yapmış oldukları siyasi hazırlıkların da önüne geçilmesi amaçlanmıştır (Kodaman, 1987, s. 30-31).

Bahsi geçen siyasi denge unsurunda bölgedeki düzenin sağlanması ve olayların yatıştırılması bu askeri oluşumu da beraberinde getirmiştir. Doğu Anadolu’da Kürtlerin umumiyetle bulunduğu bölgelerde 1890 tarihi itibariyle tıpkı Rusya’daki Kazak birliklerinin oluşturulduğu gibi bir askeri birlik teşkiline teşebbüs edildiği görülmektedir

(Mayewski, 2018, s. 131). Vilâyet-i Şarkiye’de Hamidiye Süvari Alayları, 1891 senesi itibarıyla ilk olarak Van, Malazgirt, Hınıs ve Varto’da teşkilatlandırılmıştır (Fırat, 1961, s. 95). Diyarbakır, Erzurum ve Van Vilâyetlerinde bir dizi askere alma işlemleri kaydedildikten sonra da Mayıs ve Haziran 1892’de vilâyetlerinde yapılacak merasimle Hamidiye Süvari Alayları resmi olarak kurulmuş olacaktırlar (Klein, 2014, s. 73). Teşkil sürecinin devam ettiği yıllarda Servet-i Fünun mecmuasında Hamidiye Alaylarına ilişkin “...sağlam ve hayırlara vesile olacak gayretlerle Sultan II. Abdülhamid’in emri doğrultusunda Erzurum, Van, Sivas ve Mamüretü’l Aziz Vilâyetleri dâhilinde Hamidiye Süvari Alaylarının dört kıt’a ile teşkil edildiği, Mirliva Vehbi Paşa tarafından sancak takdimi yapılacağı...” ifadelerine yer verilmiştir (Servet-i Fünun, 7 Aralık 1894, s. 117; 28 Aralık 1894, s. 137).

Vilâyet-i Şarkiye’de Hamidiye Alaylarının kurulması için iki sınır bölgesi seçilmiştir. İlk bölge Erzurum-Van arasında Rusya’ya sınır olan yerler, diğer sınırdaş bölge ise Urfa-Mardin hattıdır ki bilhassa İngiltere’nin politik faaliyetlerine karşı koruma amacını taşımaktadır (Kodaman, 1987, s. 38). Batılı güçlerin etkisiyle bölgede cereyan eden asayiş olaylarına karşın Hamidiye Süvari Alaylarının etkinliğini artırarak teşkilatlı bir askeri kuvvet oluşumuna devam edilmiştir. Gerçekte Hamidiye Alaylarının kurulması aşiretlere bir nevi özel statü ve silah verilerek onları sınır bölgelerinde güçlendirmek ise de daha sonraları Ermeni olayları ve Kürt aşiretlerinin iç sorunları bölgede bir takım olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir (Erarslan, 1997, s. 462).

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti’nin doğu sınırındaki çatışmaların en fazla yaşandığı merkezlerin başında Van Vilâyeti gelmektedir. Bu durum Rusların Osmanlı-İran sınırında sürekli sorunlar çıkartıp iki devletin karşı karşıya gelmesini, bölgeye müdahale hakkı kazanmaya çalıştığıın kanıtıdır. Nitekim bu hususta oluşturulan Hamidiye Alayları ile bölgeye sevk edilen askeri İnzibat kuvvetlerinin çoğunluğu oluşturması dolayısıyla Rusların, Ermenilere şiddet uygulandığı yönündeki şayialarını haklı çıkarmaya çalıştığı görülmektedir (Sarıkçıoğlu, 2013, s. 60-61). Mayewski, Doğu Anadolu raporunda; “...Kürtlerin hükümete bağlı oldukları için gelen emirlerine çok çabuk riayet ettikleri; ancak Aşiret Kürtlerine gelince bunları askere almanın yalnızca kuvvet uygulanarak mümkün olduğu...” ifadelerine yer vermektedir (Mayewski, 2018, s. 131). Şöyle ki bölgede yaşanan gelişmelerde Kürt aşiretlerini kontrol altında tutabilmek çok da kolay görünmemektedir. Bu bağlamda yerel mülki idarenin Hamidiye Alaylarına söz geçiremediği yabancı temsilcilikler tarafından da dile getirilen bir husustur. Hamidiye Alayları mensuplarının Van valisine itaat etmeme, mahkemeye celp edilememe ve herhangi bir ceza uygulamasında ağır davranmaları gibi durumlar yaşandığı belirtilmektedir. Hamidiye Alaylarının vali tarafından idare edilememe sebebi olarak da süvari alaylarının komutan ve askerlerinin doğrudan müşirlik makamına bağlı olmaları işaret edilmiştir (Arvas, 2018, s. 102-103). Ancak bahsedilen mevzunun oluşumunda yalnızca müşirlik makamına bağlı olmaları değil, buldukları mevkide aşiret reisleri arasında çıkan anlaşmazlıkların ve meskensiz olmaları gibi farklı meseleler de etkili olmuştur.

Van Vilâyetinde oluşturulan Hamidiye Alaylarının büyük çoğunluğunun Kürt aşiretlerinden teşkil edilmesi ve yine bölgede vuku bulan Ermeni olayları dolayısıyla meydana gelen her türlü hususu hükümete bildirmek üzere Bâb-ı Ali'ye pek çok rapor ve layiha gönderilmiştir. Bu çalışmada, 1895 senesi itibariyle Vilâyet-i Şarkiye'de Ermeni Meselesi ve Hamidiye Süvari Alaylarındaki düzensizliğin etkenleri üzerine Van Vilâyeti valisi Bahri Paşa tarafından kaleme alınan layihanın içeriği tahlil edilerek bölgede cereyan eden pek çok vukuatın ortaya çıkış sebebi açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca söz konusu raporun II. Abdülhamid'in yaveri Derviş Paşa'ya takdim edilmesi ile Bâb-ı Ali'nin yaşanan asayiş durumlarına ilişkin alacağı tedbirlerin nasıl bir uygulamaya tabii tutulacağı üzerindeki görüşleri de tahlil edilecektir.

1. Van Valisi Bahri Paşa'nın Ermeni Meselesi ve Hamidiye Alaylarına Dair Raporu

II. Abdülhamid döneminde, valinin idari görevleri *İdare-i Umumiyye-i Vilâyet Nizamnamesine* göre iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki merkeze sormadan hususi hüküm vereceği durumlar, ikincisi de valinin bütün bilgi ve görüşlerini ileterek merkezden talimat almak zorunda olduğu olağandışı sorunlarla ilgilidir (Düstur, I, s. 636). Valiler için her konuyu Yıldız Sarayı'na sorma rahatlığı, sorumluluğu üzerinden devretme gibi bir kolaylık da sağlamaktadır. Valiler zor durumda kaldıklarında özellikle yabancılar tarafından ciddi anlamda eleştirilmekten kurtulmak için zaman zaman emirlerin merkezden geldiklerini ifade ederek sorumluluğu hükümete yüklemekten çekinmemişlerdir. Bununla birlikte gözden düşme korkusu valileri devlet işlerinde çekingen ve tutuk da bırakmıştır. Böylece Bâb-ı Ali'ye ve padişaha yazmak için her fırsatı değerlendirmişlerdir (Kırmızı, 2016, s. 101-103). Osmanlının son döneminde Vilâyet-i Şarkiye'den Bâb-ı Ali'ye en fazla rapor edilen meseleler, bölgedeki asayiş sorunları ile Ermeni vukuatına dairdir.

1892-1895 yılları aralığında Van Vilâyetinde valilik görevini icra etmekte olan Bahri Paşa, tanıklık ettiği ve zaman zaman da kendisine ihbar edilen durumlar kapsamında bölgede cereyan eden hususları kendi görüşleri doğrultusunda ifade etmek üzere bir yazı ele almıştır. Bir rapor niteliği taşıyan yazıda bilhassa uluslararası basında ciddiyetle yer verilen Ermeni Meselesi fikriyatının doğuşuna ve buna mukabil II. Abdülhamid Han tarafından teşekkül edilen Hamidiye Alaylarının faaliyetlerine ilişkin düşüncelerinden bahsetmiştir. Vilâyet-i Şarkiye'den Dersaadet'e ulaştırılan pek çok mektup ve raporun konusu genellikle asayişin sağlanması ve Ermeniler olmuştur. Bu durum vilâyetlerden gelen raporların uluslararası politikayla ne kadar ilintili olduğunu göstermesi bakımından üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur. Bu bağlamda Van Valisi Bahri Paşa'nın Van Mektubî Kaleminden bizatihi Bâb-ı Ali'ye gönderdiği yazısı II. Abdülhamid'in yaveri Derviş Paşa Hazretleri'ne ulaştırılarak konunun mahiyeti vurgulanmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Y.MTV, 115/28, s. 2).

Van Vilâyeti Valisi Bahri Paşa'nın Vilâyet-i Şarkiye'de vuku bulan Ermeni olaylarına karşın Hamidiye Alaylarının durumu hakkında bir nevi rapor niteliğindeki yazısı iki başlık altında incelenecektir.

1.1. Ermeni Meselesi Fikriyatı

30 Ocak 1895 tarihinde Van Valisi Bahri Paşa'nın Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya Ermeni Meselesine dair fikirlerini beyan ettiği yazıda, altı yıla yakın bir zamandır Ermeni Meselesinin uluslararası bir gündem oluşturduğunu; ancak meselenin son zamanlarda ciddiyetini günden güne attığı ve çeşitli yayınlarla konunun mühim bir mesele haline geldiğini vurgulamıştır. Bahri Paşa, Van valisi olmaktan büyük bir memnuniyet duyduğunu belirttiikten sonra buldukları bölgenin Ermenilerin çoğunlukta yer aldığı bir mahal olması dolayısıyla görev süresince yaptığı tahkikatlara bağlı kalarak Ermeni Meselesine dair dikkat çeken durumları sadakatle dile getireceğini ifade etmektedir. Tabii bu ifadelere yer vermeden önce vazifesini doğru yapmadığı takdirde akıbetinin nasıl sonuçlanacağını bildiğine dair bir ayrıntıyı da paylaştığını görmekteyiz. Bilhassa Ermeni Meselesi gibi hassas bir konu üzerinde Van Vilâyetinde meydana gelen olaylarda Türkler, Kürtler ve Ermenilerin ciddi zararlar gördüğünü dile getirerek sözlerini hakikate bağlı kalarak izah etmeye çalışacağını belirtmiştir (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 2).

Van Valisi Bahri Paşa'nın Ermeni Meselesine dair fikirlerinin izahı şöyle ki;

Tahkikat ve yapılan incelemelerden anladığım kadarıyla neredeyse Ermenilerin tümünün istiklal arzusunda oldukları her ne kadar bunun mümkünâtı söz konusu değilse de bu düşünce günden güne artmaktadır. Ermenilerin hükümdara karşı doğrudan doğruya tek başlarına bir fikriyatları olmadığını özellikle sanat erbabı olanların şimdilik herhangi bir fikir hareketine dâhil olmadıkları; ancak umumiyetle hür olma düşüncesine sahip oldukları aşikârdır.

Allah korusun, Ermenilere fırsat verilirse maksatlarını icra etmek için her türlü fenalığı yapmaktan çekinmeyecekleri şüphesizdir!

Şimdi hakikat bu ki merkezde olduğu halde devletin açtığı mektep gibi çeşitli kurumlarda bir takım gençleri sözler vadederek teşvik edip "fedai" olarak sahaya sevk etmektedirler. Menfaatleri doğrultusunda bu tarz hareketlerle güç kullanıp nam salmaya çalışmaktadırlar. Bu tür eşkıyalık ve zorbalıklarla Avrupalılar, Ermenilerin de Bulgarlar gibi sözde Osmanlının zulmüne tahammül edemediklerinden devlet yöneticilerine isyan ettiklerini göstermeye çalışıyorlar. Bu mazlum Hristiyanlara gayret ve yardımı layık görüp reislerinde bu fikri uyandırmak ve o sayede mevcut bir himayeci kazanmaktan ibarettir ki; hal-i hazırda tüm kötülük yapanların gece gündüz yapmaya çalıştıkları durum bundan başka bir şey değildir.

İdare-i Adile-i Saltanat-ı Seniyye aleyhinde konuşmak eskiden beri yasak olmasına rağmen yalan yanlış ifadeler kullanan İngiltere, Amerika, Fransa, Yunanistan, Romanya gibi ülkelerde basılmış olup ehemmiyetsiz, asılsız kelamlarda bulunarak bir şekilde ün elde etmeye çalışan bazı gazetelerin “Ermeni Meselesi” hakkında manasız söylemlerinin makalelerde yer aldığını bilmekteyiz. Birçok amaçla neşredilmesi alışkanlık haline gelen makalelere gelince, bahsi geçen yabancı gazetelerde birbirini reddeden görüşler olmasına rağmen dikkatini Ermenilere çekebilmek maksadıyla yazılmış şeyler olup onları da kendi yanlarına çekerek maksatlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları apaçıktır. Ermeni Meselesi ile alakadar olan Ermenilerle “Cemiyet-i Fesadiye” taraflarından “ücret-i kalemiyye” adıyla büyük meblağlar almakta ve bir takım yabancı yazarların mahsul-i kalem zarar rakamları araştırılıp ortaya çıkarılmaktadır (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 2).

Daha öncesinde basılan ve “Yalanlar Koleksiyonu” ilan edilen gazete yazarlarını birazdan bahsedeceğim iki sınıfa taksim etmekteyim ki;

Bunlardan ilki tahsil için memleketten yabancı diyarlara gidip oralarda kalarak gazete idarelerine yerleşenler ile vaktiyle işledikleri siyasi suçlardan almış oldukları cezadan kurtulmak için Marsilya’daki Armenia gazetesini neşreden Tokatlı Mıgırdıç gibi yabancı memleketlere firar eden Osmanlı Ermenileridir. İkinci olarak da öncesinde idare merkezi “Atina” şehri iken hareketlerini gerçekleştirmede zayıf olduğu gerekçesiyle kendilerini daha çok destekleyen İngilizleri daha müsait gördüklerinden merkezlerini Londra’ya nakleden “Hınçak” komitesidir. Bu komitenin parlak fikirlerinde rol oynayan ve etrafı kana bulayan esas unsurunu yabancılar teşkil etmektedirler.

Artık bu gibi meşhur isimlerin ne derece kötü niyetli ve iftiracı olacaklarını düşünmeye şüphe kalmaz (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 2).

Bahri Paşa’nın yazısında bahsedildiği üzere Ermeni Meselesinin ortaya çıkışında yabancı basının ciddi çaba sarf ettiği görülmektedir. Dolayısıyla yabancı basın Ermeni olaylarında aktif bir rol üstlenmiştir. Neticede Ermeni komitelerini teşvik eden ve silahlandırıp, Osmanlı Devleti’ne saldırtan Batılı devletlerin başında Rusya gelmekte onu İngiltere, Fransa ve Amerika takip etmektedir (Akçora & Kaya, 2014, s. 1897). Bu bağlamda İngilizler başta olmak üzere Amerikan misyonerlerin etkisi ile Fransa’da çıkarılan Armenia gazetesi en önde gelenlerdendir. Portakalyan, yıkıcı ve bölücü çalışmalarından ötürü 1885’de Fransa’ya kaçarak aynı yıl Marsilya’da “Armenia” adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Ermenileri kıskırtmaya yönelik çıkarılan bu gazete yasaklanmasına rağmen gizli yollarla memleket içerisine dahi sokulmaktadır (Gürün, 2001, s. 122). Onlara yardımcı olan iki Ermeni komitesi olan Hınçak ve Taşnak ise silahlı eylem kavramını ortaya

çıkarak önce kendi dindaşlarına daha sonra da Osmanlı devlet adamlarına ve vatandaşlarına örgütlenme metodu ile yıldırma politikasını uygulamaktan çekinmemiştir (İlter, 1986, s. 39; Gürün, 2001, s. 124).

Ermeni davasının öncülüğünü ise üç kilise patriği yapmaktadır. Bunlar Mıgırdiç Hirimyan, Nerses Varjabedian ve Mateos İzmirliyan, bu üç papaz Ermeni davasını uluslararası boyuta taşıyarak bir Ermeni milleti yaratma girişiminde kiliseyi de kullanarak önemli başarılar elde etmişlerdir. Tokatlı Mıdırğıç Portakalyan ise Ermeni bir öğretmen ve pedagoğ olması vesilesiyle Van bölgesinde ihtilalci ve bölücü düşünceler ile 1876 senesinde Ararat adında bir eğitim derneği kurmuştur. Sonrasında ise Van’dan Rusya’ya giderek Rus Ermenileriyle ilişkilerini geliştirdiği bilinmektedir. Ermeni kayıtlarına göre, Van’a döndüğünde burada lise düzeyinde bir Ermeni Okulu açarak “İhtilalci Ermeni Gençliğinin Fideligi” ni oluşturmuştur (Şimşir, 2005, s. 49).

Ermeni Meselesini gündemde tutmak amacıyla bilhassa yabancı basındaki yazarların zararlarını karşılamak ve propagandaya devamını sağlamak babında Ermenilerden belli miktarlarda para toplanmıştır. Konu ile alakalı olarak 14 Ocak 1891’de İngiliz Konsolos Devi, Van’dan gönderdiği raporunda Ermeni Meselesinin yeni evresinin temelinde “milli dava” için ihtiyaç duyulan paranın toplanması ve bu amaçla da şehirde anonim mektupların dağıtılma işinin yattığını yazmıştır (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri, 2019, s. 57).

Bahri Paşa, Ermeni Meselesinin ortaya çıkışında yabancı basının etkilerine vurgu yaptıktan sonra Ermeni komitelerinin faaliyet alanlarına ilişkin düşüncelerine şöyle devam etmektedir;

Memleket dâhilinde Ermeni fırladığı çevirmek istenilen yerler var ki ilim ve itibarı yüksek nüfusların serbest bırakıldığı Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Adana Vilâyetleri olmuştur. Memleket dışında fesad ocağı haline gelen yerler de vardır ki Van Vilâyeti hududuna iki buçuk saat mesafede İran toprağında bulunan Rusya’nın Revan şehrine yakın “Üç Kilise Manastırı” ile Tiflis şehirleridir.

Bunlardan başka İran’ın Rumiye, Hoy, Selmas, Heftvan, Kaşan, şehir-i Tebriz, Sine, Dilman isimlerindeki şehir ve kasabaları da vardır ki, bu bölge Ermenilerinden olup kanunen yasak olan eylemlere giren, fırsatını bulup firar edenlerin bir kısmının isimleri bahsedilen kasabalara ve manastırlarla birleşmektedir. Fakat bundan önce icra ettikleri fesatlıklar ve cinayetler hakkında verilen talimatları yerine getirmek üzere bugün dahi katogikoslukla Üç Kilise Manastırı’nda meskûn hakarete uğradığı ifade edilen liderlerinden lanet derslerini güzelce öğrendikten sonra adı geçen mevkilere dağılarak fırsat yakaladıkça hududa tecavüz ederek ciddi sarsıntılara sebep olmaktadır.

Bir de Ermenilerin inancına göre havarilerinden birinin göçük mezarı Muş Vilâyetindeki Çanlı kilise isimli manastırda yer almaktadır. Bu kilisenin dahi Ermeni meselesi ile alakadar olduğu hatta her sene temmuz ayında bahsedilen manastırda yapılması alışılga gelen panayıra Rusya ve İran gibi yabancı memlekette olan ve Osmanlı tebaasında yaşayan binlerce Ermeni'nin toplanıp bir sene boyunca nasıl bir yol kat edeceklerine dair kararlar aldığı bilinmektedir. Bu kararların uygulanması amacıyla belirli bir meblağın toplandığı ve komite reisi ile üyelerine verildiğine dair haberler duyulmuştur. Bunun üzerine Çanlı manastırına her sene temmuzda yapılan panayırların hususu ve katılan cemiyetin her dönem dikkatli ve gizli bir şekilde işlerini yürütmeye çalıştığı görülmektedir. Komite reisinin ve hükümete düşmanlık besleyen mahlûkların ileri gelenlerinin yapacakları müzakere ve istişare için mutlaka isimlerini ve kıyafetlerini değiştirerek hazır bulduklarını; ancak bu görüşmelere imkân bulamayacakları apaçıktır (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 2).

Söz konusu rapora göre, Ermeni komitecilerin en yoğun olduğu bölgeler Vilâyet-i Şarkiye dediğimiz Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Sivas gibi memleket dâhilinde yer alan şehirlerdir. Van Vilâyeti bulunduğu konum itibarıyla Ermenilerin nüfus olarak çoğunlukta yer aldığı bir yerdir. Rusya ve İran'a yakınlığı dolayısıyla Ermeni komite faaliyetlerindeki en önemli mevkiye sahip olduğu söylenebilir.

Bitlis Vilâyetine bağlı Muş Sancağının önemli bir Ermeni nüfusa sahip olması Ermenilerin büyük bir kısmının isyancılara ve komitelere destek vermesiyle Ermeni komite örgütleri ile ihtilal komiteleri Van'dan sonra en fazla önemi Muş ve Bitlis havalisine vermişlerdir. Ermeni komitecilerinden Ermenilerin meşhur Kafkasya kökenli örgüt liderleri başta olmak üzere Haçin, Erzurum, Diyarbakır ve İstanbul'dan gelen fedailerle Hınçakyan ve Tiflis Cemiyet-i İhtilaliyesi'nin talimatlarıyla hareket eden propagandacıların tertibiyle faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca sancak dâhilinde Çanlı kilise rahipleri ve Bitlis'te bulunan Amerikan Misyoner Okulu mensuplarının bölgede sık sık isyan, yağma gibi olayların çıkmasında etkin rol oynadıkları kaynaklarda mevcuttur (Karaca, 1993, s. 67).

Ermeni komitecilerin sadece müzakere yapılırken değil zaman zaman bölgede infial çıkarmak ve kendi tarafında olmayan sadık Ermeni vatandaşlara zarar vermek için de kılık kıyafet değiştirdikleri görülmektedir. Örneğin, Rahip Parsih Muş'ta Ermeni mektebine bağlı bir hanede saklanan zararlı evrakları ihbar ettiği için üç Ermeni ihtilalci tarafından saldırıya uğramış ve yaralanmıştır. Parsih Efendi'ye saldıran Ermeniler Kürt kıyafeti giymişlerdir. Böylece saldırıyı Müslümanların üzerine atmayı ve iki millet arasında kan dökülmesini planlamışlardır. Rahip Parsih Efendi, 1895 Ekim ayında tekrar saldırıya uğramış ve hayatını kaybetmiştir, cesedi Manyoktaki bağına yakın bir dere içerisinde

bulunmuştur. Rahip Parsih'in öldürülmesi olayıyla ilgili de dördü erkek biri kadın beş Ermeni tutuklanmıştır (Çubuk, Tombul, 2019, s. 4).

Özellikle 1890'dan sonra Ermeni komitecilerin Doğu Anadolu'nun diğer yerleri ile birlikte Muş ovaları ve dağlarında ve de Sason'da bulunan bazı Ermeni kasaba ve köylerinde gizlenerek Ermenileri Kürt ağalarına boyun eğmemeleri yönündeki kışkırtmaları Kürt-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde iki topluluk arasındaki ayrışmalar belirginleşerek bazı yerlerde çatışmaya dönüşmüştür. Bu kırılmalar neticesinde Ermeni komiteciler bilhassa 1895'ten sonra Müslüman-Kürt köylerine baskın yapıp cinayet ve yağmalara başlayınca, Hamidiye mensupları biraz nefis-i müdaafa biraz da intikam hırsıyla komitecilerin bulunduğu veya bulduklarından şüphe ettikleri Ermeni köylerine hücum etmişlerdir (Arvas, 2023, s. 6).

Bahri Paşa'nın raporunda Ermeni Komite faaliyet sahası olarak belirtilen diğer önemli bölge İran toprağındaki Revan şehrine yakın Üç Kilise Manastırı (Eçmiyadzin) dir. 1867-1873 tarihlerinde İstanbul'da Ermeni Patrikliği yapan Vanlı Mıgırdıç Hrimyan, 1893'den 1907'ye kadar Üç Kilise'de Ermeni Katogikosluğu görevinde bulunmuştur (Göyünç, 2005, s. 97). Bilhassa 1893'ten itibaren Üç Kilise Katogikosluğunun doğrudan vazifesi olan dini işler dışında siyasetle de yakından ilgilendiği ve karar gücüne sahip olduğu görülmektedir. Bulduğu mevkide yer alan Ermenilerin Gürcülerle birlikte rotayı Rusya'ya çevirmeleri, Rus Çarlığının Güney Kafkasya siyasetinde etkin rol oynaması sonucunu doğurmuştur. Rusya özellikle Güney Kafkasya bölgesini ele geçirme ve yayılma siyasetinde Ermenileri bir nevi araç olarak kullanmıştır (Arslan, 2016, s.16). Görünen şudur ki, 1895 Ermeni olayları, temelde Osmanlı yönetimine büyük devletler tarafından dikte ettirilen Anadolu ıslahatının uygulanması için başlatılan propaganda metodundan başka bir şey değildir (Öke, 1991, s. 81).

Van Valisi Bahri Paşa'nın, 19 Ocak 1893 senesinde bu rapordan önce Ermeni meselesine dair şüpheli görülen birkaç kişi üzerinde ele geçirilen torbada üç nüsha kitabın bulunduğu dair Bâb-ı Ali'ye bir arzı söz konusudur. Bâb-ı Ali'ye gönderilen yazıda üç nüsha kitaptan 1 numaralısı “Ermeni Tarihi”, ikincisi Rusya Ermenilerinden “Rafet” isimli kişinin “Altun Horoz” adlı eseri, üçüncüsü Minas Çeraz dedikleri kişinin “Cenaze Nutku” adlı eserin risalesi ve dördüncüsü dahi yine sözü edilen Portakaliyan'ın Marsilya'daki matbaasında basılan “İntikam” adlı risalenin tercümesidir. Bununla birlikte dört nüsha gazete ve Portakaliyan Makridic'in Marsilya'da neşrine devam etmekte olduğu Armenia isimli dergi de yer almaktadır. Bu evrakın sahiplerinin Van Ermeni'si olduğu tahkik edilip bu konu ile alakalı olan 3 kişinin kanun hükmünce Nizamiye mahkemesine teslim edildiği bildirilmiştir (BOA, Y.MTV. 74/2). Bu durum göstermektedir ki, Ermeni Meselesinin doğuşunda ve Ermeni komitecilerin bir takım faaliyetlere girişmesinde en başat rolü basın ve yayınlar üstlenmiştir.

1.2. Hamidiye Süvari Alaylarının Hâl-i Harekâtı

Vilâyet-i Şarkıye'de bilhassa Kürtlerden müteşekkil bir süvari birliğin oluşturulması fikri ve uygulanmasında IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın büyük katkıları olduğu bilinmektedir. Hamidiye Süvari Alaylarında birliğin önemli bir kısmını Kürt aşiretleri oluştururken Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin korunması maddesindeki Kürtlerin yanında Çerkeslerin de dâhil edilmesi durumu göz önünde tutularak hem ona yakın hem de Çerkes olan Müşir Zeki Paşa'ya bu işin sorumluluğunu vermiş olması, II. Abdülhamid'in ince bir siyaset izlediği ihtimalini ortaya koymaktadır. Böylelikle Sultanın, Avrupalı devletlerin kullanma arzusunda oldukları Ermenileri bizzat antlaşma maddesindeki Çerkes ve Kürtlerle dengeleme siyasetinin bir parçası olduğu söylenebilir (Ekinci, s. 709). Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Hamidiye Süvari Alayları Türkmen, Kürt ve Arap aşiretlerden müteşekkildir. Nitekim Hamidiye Alaylarının kurulmasında yalnızca Kürtleri silahlandırmak gayesi şeklindeki görüşler gerçeği pek yansıtmamaktadır (Kodaman, 1987, s. 35).

Hamidiye Süvari Alaylarının kuruluşu ile alakalı en erken tarihli belgeler 14-15 Nisan 1891 tarihlerinde Hatt-ı Hümayun olarak çıkarılmıştır (Kodaman, 1979, s. 443). Hamidiye Alaylarının kurulması, teşkilatlandırılması plan ve projeleri İstanbul'da Şakir Paşa'nın görev yaptığı heyet tarafından hazırlanırken yerinde kurulmaları görevi de yine Zeki Paşa'ya verilmiştir (Karaca, 1993, s. 175).

Van Valisi Bahri Paşa'nın Hamidiye Süvari Alaylarının hâl-i hareketlerine mukabil ele aldığı yazıda ilk olarak Alayların Osmanlı Devleti için yararlılıklarına sonrasında da en kısa sürede bir ıslahat ve düzenlemenin yapılması gerektiği konularına değinilmiştir. Bahri Paşa'nın fikirleri doğrultusunda şöyle ki,

En iktidarlı rehberimiz, muvaffakiyetli, askeri seven, kollayan kudretli vilâyetlerimiz olan Bitlis, Van, Diyarbakır içinde bulunan Kürt aşiretlerden teşkil olunan "Hamidiye Süvari Alayları"nın yararlılık ve mertlik hususlarındaki azim, gayret ve atılganlıkları hiçbir zaman inkâr edilemez. Ancak bahsi geçen alayların padişahın emrinde tertip edildikleri ve hiçbir şeylerinin esirgenmediğini dinen ve görev bakımından büyük gayret sarf etmelerine rağmen Alaylardan bazılarından kabahatlerine mukabil şüphe duyulmaktadır. Bugün ve ileride alaylara ciddi anlamda ihtiyaç hissedileceğinden ve sayılarının azalacağından dolayı yapılacak olan ıslahat ve düzenlemelerin bu şartlar gözetilerek yapılması hususunda görüşlerimi beyan ediyorum.

Zira bu Alaylardan bazılarının sayıları günden güne kat be kat çoğalmakta, yapılacak ıslahata ihtiyaç duymaktadırlar. Eğer ıslahat konusunda gereken tedbirler gecikirse ileride hiçbir tesir yaratmayacağı hatırlanmalıdır.

Kürt aşiretlerden bazı reis ve beyler cehalet düşüncesiyle tek durmuyorlar. Her ne kadar hükümetten o gibi fenalıklarda bulunanlara yumuşak ve olgun davranmaları ifade edilmişse de hoş gitmeyecek sözler sarf ediyorlar. Sonrasında ise küçük bir nasihatle pişmanlıklarını dile getiriyorlar. Ancak yine de yaralananların olduğu bazı vakalar ortaya çıkıyor. Olaylar, bolluktan geri düşenlerin tebliğ ettikleri alacaklarını tahsil edememelerinden olmalıdır ki; ara sıra yaralama, adam öldürme, yağmacılık, saldırı, tecavüz gibi hoş olmayan durumlar meydana gelmektedir.

Hâlbuki “Talori” meselesini öne sürerek bu bölgeye gözlerini dört açmış olan Avrupa’nın fenalıklarına karşın bir takım aşiret reisleri ve ümerasının asker adı altında bu şerefli göreve sahip oldukları halde bazılarının faydasız olmakla birlikte lakâyid tavırlar sergilemesi Hamidiye Teşkilatı’nın yararlılıklarını görmezden gelen ve taşkınlık yaratmak isteyen kötü düşüncelilere imkân vermektedir. Teşkilatın menfaatlerini bildikleri için Alaylara geçmiş konuları hatırlatarak kuvvet ve iktidarlarını zedelemeye çalışmaktadırlar. Bu vesile ile hem konuşmanın daha fazla uzamaması hem de kimseye zarar gelmemesi için fenalık düşünenlerin kanun dairesince terbiye edilmesi gereklidir.

Çünkü Kürtler küçük bir gayretle ıslah edilebilecek adamlardır. Bunların genelinde görülmeyen cehalet ve cehaletin verdiği cesaretle davranıp vahşi hareketlerde bulunanlar yine kendi halkı içinde kıvrak zekâyâya sahip olanlar sayesinde önlenebilir, şu eksikliklerini gidermek için biraz gayret etkili olacaktır diyebilirim (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 2).

1894’te İngiltere Van Konsolosunun Vilâyet-i Şarkıye’de Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu bölgelere sözde incelemeler yapmak amacıyla seyahate çıkmasını Osmanlı’ya karşı bir direniş olduğuna işaret varsayan Ermeniler bilhassa Sason, Kulb ve Talori taraflarında süratle olayların gelişmesinde etkili olmuştur. Talori bölgesinde cereyan eden olaylarda Ermeniler, birçok Müslümanı katletmişlerdir. Fakat konunun Van İngiliz Konsolosunca Avrupa basınına farklı lanse edilmesi ile Talori Meselesi uluslararası bir mevzu olarak ele alınmıştır. Talori’deki 1894 Haziran olaylarının yinelenmesinin önüne geçmek için de Ermenilere karşı Kürt aşiretlerinden asker toplanmaya başlanmıştır (Özkaya, 1986, s. 36-37).

Talori ve civarında bulunan eşkıya ile firarileri muhafaza eden Kürt aşiretlerini mahkemede celp etmekle, devlete sadık ve bağlı bir hale getirmek amaçlanmıştır. Bununla birlikte bölgedeki insanları hareketlendirmeye yeltenecek olanlara imkân vermemek üzere Hamidiye Alaylarının daha muntazam bir duruma getirilerek bölge asayişinde görevlendirilmesi konuları sürekli olarak dile getirilmiştir (Süphandağ, 2021, s. 147). Çünkü bazı Hamidiye Alayları reisleri arasında vuku bulan ve reislerden birkaçının ve hatta iki kadının ölümüne sebep olan çatışmalar yaşanmaktadır. Bu hadiselerde

belirtilen esas konu, reislerin askeri nizamiyeye bağlı olmalarına rağmen askerliğin en önemli kanunu olan derece derece astın bir üste bağlı kalacağı hususunu unutup, eski bedevi hallerine dönmeleri, padişahın emir ve iradesine aykırı olarak birbirleri aleyhine silah kullanmak derecesinde, korkunç cinayetlere devam etmeleridir (Süphandağ, 2021, s. 127).

Bahri Paşa, Hamidiye Alaylarının kuruluş esasını, Talori Olayının uluslararası bir nitelik kazanmasıyla bölgedeki Ermeni komitecilerin faaliyetlerine karşı Kürt aşiretlerinin askere alınması olarak tanımlamaktadır. Bilhassa Van Vilâyetinde teşkil edilen alaylarda gördüğü bazı eksiklikler dolayısıyla bir an önce ıslahatın yapılması yönünde bir fikir sunmaktadır. Bu bağlamda sözlerine devam ederek, söz konusu asayişsizliğin neden kaynaklandığına dair düşüncelerini şöyle aktarmaktadır;

Aşiret reisleri ve ümerasının istisna olmak şartıyla subaylar, zabitler ve askerlerden birçoğu berduş denilecek kadar meskensiz adamlar olmalıdır ki; görünüşe göre yapılan küçük bir araştırmada hemen hemen her fenalıkta ortaya çıkan sonuç, nizamı bozanların önde gelenleri sokak adamlarından ortaya çıkmaktadır. Hamidiye Alaylarındaki dağınıklığı toplamak için vaktiyle hükümetin iskân emri verdiği ve bunun vakfedilenin üzerinde bulunan tapu muamelelerine sebebi ne olursa olsun ehemmiyet verilmemesinden ileri geldiği görülmektedir. Mesela, Van Vilâyetinin herhangi bir yerinde bulunan Hamidiye Süvari Alaylarına mensup bir Alay içerisindeki zabitten bir veyahut bir kaçı sebebi ne olursa olsun ezelden beri bozduğu kimselerle çıkan anlaşmazlıkta bulunduğu yeri terk etmektedir. Bilhassa bağlı olduğu zabitin ve onlara tabii olan askerlerden bir takım çul ve çerke ile birkaç baş koyun, keçi gibi hayvandan ibaret bulunan su melekelerini önlerine kattıkları gibi yerleştikleri ve mensup oldukları Alay dairesini bırakıp ya İran aşireti içine ya da Osmanlı tebaası içindeki aşiretlerden birinin yanına sığınmaktadır. Böylece aşiret reisine bir iki koyun ve kilim vermek suretiyle orada kalmaktadır. Bu durum Alayın kin beslemesine neden olurken mevcut kayıtlı asker sayısının ziyadesiyle düşmesine sebebiyet vermektedir. Bununla birlikte aşiret reisinin lüzum görüldüğünde hazır bulunacağını taahhüt ettiği miktarda süvariye çıkaramaması ile sonuçlanacağına da şüphe yoktur.

Ve ara sıra aşiretler arasında bir başkasının malına tecavüz ve saldırı gibi hallere vesile olan sebepler dahi bu suretle diğer bir aşiret hanesine nakil edenlerin kıskırtmaları sonucu olduğunu, etraflıca düşünülürse bu meskensizliğin getirdiği fenalık bir kat daha meydana çıkmış olur. Bununla beraber aşiret reisleri tarafından dahi nakl-i haneye sebebiyet verdiği açlık inkâr edilemez. Çünkü evvelce arz olunan aşiret zabıt ve fertlerinden bir takımının yerleştiği köylerdeki haneler ile ziraat ve

çiftçilik eyledikleri tarlalar tapusuzdur. Çiftçi tasarruflarında bulunan emlâkın ve arazinin kendilerine ait olmadığı gerekçesi ile aşiret reisi tarafından “Haydi benim köyümde oturmayınız!” denildiği vakit tasarruf haklarını ispat edebilecekleri bir durum söz konusu değildir. Bunu ispat edecekleri bir resmi senede sahip olmadıklarından içeri girmek yoktur sözleriyle meskeni terk ederek ya İran içlerine veyahut Osmanlı aşiretlerine sığınmaya mecbur kalıyorlar (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 2-3).

Neticede yapılan araştırmalarda bazı aşiretlerde ortaya çıkan düzensizliğin ilk sebebinin meskensizlik olduğu görülmektedir. Bu durumun ortadan kaldırılması ve yasaklanması için sağlam temellere dayalı bir düzen tertip edilmelidir. Böylece barış ve güçlülük tamamen egemen olacaktır. Bu durumun sağlanması, bahsi geçen hane yoksunlarına bir an evvel bir mesken veya meskenin yapımı için tasarruflarını kanunen ispat edebilecekleri lüzumlu miktarda araziye dair birer tapu verilmesiyle mümkün olabilecektir.

Belli olan anlayış şudur ki; askerlik, birbirine bağlı olan yegâne en büyük ve en sağlam makamın esası ile geleceği sağlamlaştırmaktır. Bu sağlamlığın bozulmasının zabt ve nizam verme ile bunun bağlılığı dahi itaat olduğuna göre tüm aşiretlerin bu yüksek mertebenin tabiatına hâsıl olma lüzumunu hissedip ona göre davranmaları icap eder. Bununla birlikte emniyete bağlı ve askerlikte yasak olan emirlere riayet ederek askeri edep ve terbiye ile olumsuz düşüncelerden arınıp emirlere bağlı aşiret fikirleri geliştirmeye gayret gösterilmelidir (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 3).

Bahsi geçen konu üzerine Hamidiye Alaylarına mensup aşiret reisinin zengin olması, halkın ise oturduğu yerler dahi reisin malı olarak zikredilmesini meydana getirmektedir. Ahali buralarda merhametten ve şefkatten oturtulmaktadır. Reis canı sıkılırsa onu köyden kovar ve sırtıyla getirdiği odunları bile vermeyebilir. Aşiret reisinin böyle bir gücünün olması buradaki askerin sadece malını korumak değil canını korumak pahasına endişe duyduğunu göstermektedir (Süleyman Sabri Paşa, 1960, s. 83).

Bahri Paşa, aşiretler içerisinde ortaya çıkan düzensizliklerin sebebinin yurtsuz olmalarına bağlayarak aslında aşiret reislerinin görevlendirilmeleri neticesinde güç ve servetlerini daha da artırdığı konusuna vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda aşiret reislerinin nüfuzunu artırmasına yönelik tutumlarının alay içerisindeki diğer süvariler tarafından pek hoş karşılanmadığını bu defa Hamidiye Alaylarının iftihar göremedikleri konusunda şikâyet ettiklerini dile getirmektedir. Rapora göre aktardığımızda;

Her alayın yanında “cüz-i tam” kumandanı gizlilikle bulunmakta olan Nizamiye emirleri ve zabıtlarının her biri “askeri” kelimesini ihtiva etmek ile geçmişte hükümet nazarında yayılan övgüye mazhar olmuş

ve doğruluk ile donatılmış güvenilir reislerdir. Aşiretlere askerliği tamamıyla öğretebilecek mevzuat hakkında derin bilgiye sahip olan reislerin sadakati yüksek kimseler oldukları cümleten bilinmektedir. Ancak ne çare ki aşiretlere mensup reis, zabita ve fertlerin kendilerine ibret misali olacak askerlerden “Nizam-ı Askeriyye” yi görüp de onların konumlarıyla halleşemediklerinden itaat ve boyun eğmedikleri için nizam ve düzen konusunda istenilen fikre ulaşılamamaktadır.

Bunun için Nizamiyeye mensup Alay kumandanları maiyetlerinde bulunarak ihtiyaç mukabilinde askerlere talim ve yetiştirmek için öğretmenlik dahi etmek üzere hiç olmazsa yirmişer askerden oluşan Nizamiye Süvarisinin seçkinlerinden birer “Müfreze-i Askeriyye” nin bulundurulması şimdi bile faydalı olmak hususunda askerinin yabancılara mani olması için uygun bir tedbir olacaktır.

Şöyle ki, bugün hala aşiretlerden müteşekkil Hamidiye Süvari Alayları içerisinde bulunan Nizamiye emirleri ve zabitalarının nüfuz dereceleri ve askeri haysiyetleri mukabilince geçen süre zarfında iftihar göremediklerine binaen zaruri takdirde haksızlığa uğradığını hisseden aşiret reisi ve zabita askerleri söz konusudur. Her daim içlerinde bulunacak olan bu Nizamiye Süvarileri üzerinde kendilerinin çaba sarf ettikleri göz önünde bulundurarak Seniyye-i Hazret-i Hilafet’e sığınıp zabıtlık ve icap eden şeref, haysiyet ve onurluluğu öğrenerek bahsedilen süre zarfında cüz-i tam kumandanlarının alelacele aldıkları adap ve terbiyenin askerlere tatbik ettirildiği görülmektedir. Ancak sonrasında hükümetin razı olmadığı aykırı durumlar için cesaretleri kendi kendiliğinden ortadan kaybolacaktır. Bundan dolayı küçük asker ve subayların dahi itaat ve teslimiyetin ne demek olduğunu öğrenmesiyle beraber bu sayede her askerinin bilmesi gereken talim ve talimat için teşvik edilmelidir (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 3).

Vilâyet-i Şarkîye’de Kürt Aşiretleri nizam kapsamında eğitime tabii tutmak gayesiyle teşkil edilen Alaylardan birçoklarının başına aşiret reisleri, kendilerine maaş bağlanmak, rütbe ve nişan verilmek suretiyle komutan tayin edilmiştir. Aşiret ağaları da aynı suretle subay yapılmaktadır. Alay haline getirilen aşiretlerin vergi muafiyeti ve işledikleri adli suçlar hakkında dahi mahalli mahkemelerin yetkileri kaldırılmıştır. Asker olarak tabir edildikleri için davalarının harp divanlarında görülmesi kararlaştırılmışsa da uygulamada pek etkisi görülmemiştir (Erarslan, 1997, s. 463). Bu gibi yetkilerle donatılan aşiret reislerinin Hamidiye Alaylarında görevlendirmek üzere alaya yazılacak Kürt aşiretlerinin tayinini bizatihi kendileri talep etmiştir. Özellikle yeni edindikleri nüfuzu kullanarak aşiret içerisindeki konumlarını sağlamlaştırmak ile güç ve servetlerini büyütme gayesi de bu yazımda bir etkendir (Klein, 2014, s. 135).

Yukarıda bahsedilen durumun yanında Osmanlı Devleti, alayların faaliyete geçmesiyle sadece silah ve cephane masrafı karşılığında bölgede en az 35.000 süvari ve asker kazanmış olacaktır. Hamidiye Alaylarının çoğunlukla Rusya ve İran sınırına yakın bölgelere yerleştirilmesi ile bölgede güvenliğin sağlanmasında çok önemli bir hizmet yürütecekleri apaçiktir. Bir başka düşünce nazarında ele alındığında normal dönemlerde kendi aralarında çatışanlara çeşitli cezaların uygulanacağını bildirilmesi barış dönemlerinde bölgede asayışı ve merkezi otoriteyi sağlamlaştırmaya yönelik bir tedbir olarak da değerlendirilebilir (Erarşlan, 1997, s. 463).

Bahri Paşa raporunun son paragrafında ise dile getirdiği sorunlara alınacak tedbirlerin olağan faydalar sağlayacağı ve bahsedilen konular dışında aşiretler içerisinde meydana gelen olayların İran basınında abartılarak neşredildiği konularına değinmiştir. Bununla birlikte "...Hamidiye Alaylarının teşkil ve kuruluşunda özellikle aşiretlerin kendi istekleri doğrultusunda alaya kaydolmaları kuvvetle azim dâhilinde çoğunluğu oluşturmalarında önemlidir. Sultan II. Abdülhamid'in emirlerine her koşulda itaat etmeleri ve yabancıların sözlerine aldırmadan padişahın arkasında olmaları, gayret göstermeleri şüphesiz umulan beklentilerin gerçekleşmesi için mühimdir..." ifadeleriyle alayların kuruluşunun önemine bir kez daha vurgu yapmıştır (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 3).

2. Derviş Paşa'nın Görüşleri ve Osmanlı Hükümetinin Aldığı Tedbirler

Van Valisi Bahri Paşa'nın Vilâyet-i Şarkîye'de ortaya çıkan bazı önemli hususları belirtmek üzere ele aldığı söz konusu raporu, 17 Şubat 1895 tarihinde Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya ulaştırmıştır. Derviş Paşa, bir müddetten beri bazı yerlerde asayiş ve emniyetin ihlal edildiği konuları üzerine bilhassa Ermeni Meselesine dair bazı araştırmalar yaptırmaktaydı. Bu bağlamda Bahri Paşa'nın bir tasarı evrakı olarak sunduğu layihasını, bizatihi bölgede yaptığı araştırma ve tetkikleri içermesi bakımından bir rapor olarak nitelendirmiştir. Raporun mahiyetine vakıf olduğu için gözden geçirdikten sonra bahsi geçen sorunlar üzerine görüşlerini ihtiva eden bir yazı ele almıştır. Bu yazıda Osmanlı hükümetinin alması gereken tedbirleri de önemle belirterek sürecin takibi doğrultusunda belli görevlendirmelerde bulunmuştur (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 1).

Sultan II. Abdülhamid'in Yaver-i Ekrem'i Derviş Paşa, rapor eline geçtikten sonra Ermeni Meselesi ve Hamidiye Alaylarındaki düzensizliğe dair üzerinde durulması gereken hususlar ve alınacak önlemler doğrultusunda bazı görüşler belirtmiştir. Derviş Paşa'nın görüşleri mukabilinde, en ziyade dikkat çeken hususlardan ilki Ermeni Meselesi ile alakalı olmaktadır. Derviş Paşa'ya göre, Vilâyet-i Şarkîye'deki Muş Sancağı dâhilinde bulunan Çanlı kilisesinde her sene temmuz ayında yapılan panayıra İran gibi yabancı memleketten ve memleket içerisindeki Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerden binlerce Ermeni fesadının dâhil olması büyük bir meseledir. Ermeni fesadları ve reisleri bahsi geçen zamanlarda toplanarak bir sene boyunca gerçekleştirecekleri fenalıklar için nasıl bir yol izleyeceklerine dair kararlar almaktadır. Bu kararların ne şekilde eyleme geçirileceği konusunda ise gizliden gizliye görüşmektedirler. Ermeni fesadları bu maksat uğruna gerekli gördükleri eylemleri harekete geçirmek üzere Ermeni komisyon üyesine yazılı bir

rapor gibi sunmaktadırlar. Bu minvalde işleyecekleri cinayetleri planlamak üzere toplantıya iştirak edilmesi gerektiğinden komitenin başında bulunanlardan teşkil bir danışma kurulu toplantı tertipleme görevini yerine getirmek için isim ve kıyafetlerini değiştirerek cemiyete dâhil olmaktadır (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 1).

Bâb-ı Ali tarafından bu hususun önlenmesi için bir takım tedbirlerin alınması gerekli görülmektedir. Derviş Paşa'nın görüşlerine göre, Ermeni komitecileri için önemli bir ayın ve toplantı yeri olan Çanlı kilisesinin her daim çalışmasına izin verilerek gizliden bir araştırmaya tabi tutulmalıdır. Bununla beraber bahsedilen panayı zamanında bir Heyet-i Mahsusa oluşturularak asayiş ve emniyetin sağlanması için her ne gerekiyorsa yapılmalıdır. Böylece kılık kıyafet değiştirerek Kiliseye gelen fesadların kimler olduğunun ortaya çıkarılması sağlanmalıdır. Bu şekilde hareket eden Ermenilerden özellikle kendilerine yakışır suretle hileye başvuranların akıbetleri ise hükümetin alacağı karar mukabilinde belirlenecektir (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 1-2).

Vilâyet-i Şarkıye'den gönderilen rapor dâhilinde Derviş Paşa'nın üzerinde durduğu bir diğer husus da Hamidiye Alayları meselesine dairdir. Hamidiye Alaylarında ortaya çıkan düzensizliğin ve asayiş problemlerinin kaynağını irdelemek ve alınacak tedbirlerin hangi yönde olacağına belirlenmesi açısından birkaç konu üzerinde fikirlerini beyan etmiştir.

Derviş Paşa'ya göre, Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulan Hamidiye Alaylarındaki askerlerin hükümetten gelen emirleri uygulamak, sadık olmak, düzen ve kanunlara riayet etmek maddelerine kati suretle uyması gerekmektedir. İhtiyaç mukabilince talim ve nizama uygun öğretmenlik yapmak üzere Nizamiye süvarisinden oluşmuş birer Müfreze-i Askeriyenin bulundurulmasının faydalı olacağı konusu daha öncesinde bizzat padişah tarafından dile getirilmiştir. Bu askeri müfreze güvenliğinin sağlanması için itinayla bir araya getirilmiştir. Bahsi geçen konuda herhangi bir zorlama söz konusu değildir. Bir diğer husus olan Hamidiye Alaylarındaki fertlerin ve aşiretlerin bir başkasına tecavüz ve saldırmasına sebep olan durumun önüne geçilmesi, tarlaların hak tasarruflarını ispat edilebilecek “Sened-i Resmîye” ye bağlanması konuları zaten açıktır. Çünkü bu durumlardan istifade eden aşiret reisleri yani elinde tapu senedi olmayanları ne vakit isterlerse köylerini terk etmelerine zorlayabilirler. Bu durumda onların da İran içlerine ve yahut Osmanlıya bağlı aşiret köylerine iltica etmeye mecbur kaldıkları anlaşılmaktadır. Bahsedilen bu göçebe halindeki Kürtlerin geneli Erzurum, Bitlis Vilâyetlerine bağlı Beyazıt, Muş ve Genç sancaklarıyla Van Vilâyetinin merkez sancağında bulunmaktadır. Bilhassa bu bölgelerde düzensizliğin giderilmesi için bahsedilen konuların çözümü için harekete geçilmesi elzemdir (BOA, Y.MTV, 115/28, s. 1).

Aslına bakıldığında, Hamidiye Alaylarındaki düzensizliğin kaynağı askerin bulunduğu bölgeyi yurt tutamamasından ileri gelmektedir. Bu sorunun çözümü için deftere kaydedilmek suretiyle söz konusu bölgelerde Meclis idare üyelerinden bir memurun emrine tabii olmak koşuluyla görevlendirilen her askerden birer kişi alınıp her bir sancakta tapu yoklaması yapılmasına karar verilmiştir. Bu esnada birer komisyon teşkiliyle ve komisyonlarca tapu yoklamasında bedelinin üzerinde ortaya çıkan fazla

arazilerden hiç arazisi ve hanesi olmayan askerlere verilmesi ve emr-i iskânın uygulanması ile tasarruflarına alma hakkını temin etmek üzere parlak tuğralı tapu senetleri verilmesi gibi tedbirler alınması buyrulmuştur. Bu tedbirlerin yerine getirilmesi konusunu araştırılıp takip etmek üzere Vali beyin bizzat bu bölgede asayiş ve inzibat kuvvetleri oluşturulması gerekmektedir. Bununla birlikte Hamidiye Alaylarınca arzu buyrulan düzen ve istikrardan haber alması için bir vali yardımcısının tayinine ihtiyaç görülmektedir. Bu görev için Revan baş beylerinden ve Mir-i mirandan Alay beyi olan ve mutasarrıf vekâletlerinde bulunmuş kuvvetli bir nüfuza sahip, sadakatinde tam güvence sağlayan Galip Paşa kullarının bu memuriyete görevlendirilmesi kâfi görülerek onaylanmıştır (BOA, Y.MTV, 84/139). Böylece bahsedilen komisyonların teşkili ve Galip Paşa'nın dahi vali yardımcılığına tayini emri ferman olarak buyrulmuştur (BOA, Y.PRK.BŞK, 30/128; 33/41).

Van Valisi Bahri Paşa'nın raporu doğrultusunda Derviş Paşa'nın aldığı tedbirleri uygulamak üzere 25 Nisan 1897 tarihinde Van merkez vilâyetinden teşkil olunan İnzibat Komisyon başkanlığına Timurzâde Galip Paşa ile Hakkâri mutasarrıflığına ve merkeze bağlı kazalar kaymakamlığına ve müdürlüğüne bir tezkire yazılmıştır. Söz konusu yazı suretine göre, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum dolayısıyla ve harple meşgul olduğu şu dönemde asayişin sağlanması ve tamamen muhafaza edilmesi için bazı hususların uygulanması gerekmektedir. Bilhassa Van Vilâyetinin sınırdaki bulunması ve yer aldığı mevki sebebiyle güvenliğinin sağlanması ciddiyetle önem arz etmektedir. Yabancılar karşı devleti müşkülata sürükleyecek her türlü durum ve vukuata meydan vermemek için bir takım oluşumlar elzemdir. Bir takım zorluklara sebep olacak şeylerin en önemlisi sükût ve asayişin ihlal edilmesi ve bu hususta Hristiyanlar aleyhinde taarruz ve tecavüzlerin vuku bulması maddeleri halinde olup bunların korunması ve asayişlerinin sağlanması vazifeleri için gayret gösterilmelidir. İslamiyet'i tertip eden hizmetin birincisi Hristiyanların can, mal ve ırzlarının saldırılardan korunmasıdır. Şimdi bu maksatların en mühimini vilâyetin her tarafında, livada mutasarrıf ve kazalarda kaymakamların başkanları ile merkezdeki komisyonun başkanı olan Galip Paşa'ya ve beraberindekilerle Eşref Efendi'ye verilmek üzere faaliyetlerde bulunulması söz konusu olmuştur (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 2).

Yukarıda bahsi geçen konular doğrultusunda Ermeni komitecilerin çıkardığı isyanlar ve bölgede yaşayan pek çok Ermeni, Türk ve Kürt halkın asayiş ve emniyeti konusunda hükümetin emrinde bölgedeki barışı temin edebilmek ve Vilâyetin geleceğini güvence altına alabilmek amacıyla bir takım İnzibat Komisyonları teşkiline lüzum görülmüştür. Buna göre Van Vilâyet merkez ve merkeze bağlı olan yerlerde teşkil olunan İnzibat Komisyonlarının hareket ve vazifelerini içeren bir talimatname hazırlanmıştır. (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 2). İnzibat Komisyonları merkez vilâyette valinin ve livada mutasarrıfın kazalarda kaymakamların ve nahiyede müdürlerin başkanlığında ve üyeler de mahallerindeki âyan ve hükmü geçen Müslüman kimselerden tayin edilecektir (BOA, DH.TMIK, 33/47). Köylerdeki İnzibat Komisyonu vazifesini İhtiyar Heyeti ile Heyet-i

Mahsusanın yine bu mahallerden seçtiği ikişer veya daha fazla kişiden oluşan heyetler idare edecektir.

İnzibat Komisyonunun vazifelerine baktığımızda, her komisyonun azası bulunan mahalde topluca veya tek başına asayişin sağlanması için tüm ahalinin bilhassa Hristiyanların can, mal ve ırzlarının her türlü saldırıdan korunmaları için sürekli çalışmalarda bulunacaklardır. Herhangi bir kasaba veya köy mahallinde ortaya çıkan bir olay asayiş durumunda gecikmeye meydan vermeden komisyon azası tarafından derhal tedbir alınarak en yakın idari merkeze bildirilecektir. Ayrıca vakanın meydana geliş durumu ile kimlerin suçlu olduğu gibi konular tetkik edilerek yazılı bir kararname çıkarılmalıdır. Yazılı kararnamenin Komisyon azası tarafından adli suçlar birimindeki polis ve jandarmalara ibraz edilerek vazifenin ciddiye alınması sağlanmalıdır (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 1).

Bölgede ortaya çıkacak her türlü asayiş durumunda İnzibat Komisyon azası müdahale edebilecektir. Bir kasaba veya köyde zarar ziyana teşebbüs eden kişi veya kişiler komisyon azası tarafından durdurulacak ve bu durum için gerekli tedbirlere başvurulacaktır. Şayet durdurma ve ıslah etme gibi önlemler yeterli değilse şahıs mazeretleri dolayısıyla hükümete intikal edecektir. Kasaba ve köylerdeki ahali kendi işi olan tarım veya ticaretiyle meşgul olmalıdır. Böylece bölgede iskân edilen halkın birbirlerinin can ve malına saldırmalarının önüne geçilecektir. Olası bir kargaşada yakalanmış olan Hristiyan ahaliye yardım edilmesi gereklidir. Bu konuda Müslümanlara da gerekli uyarılar yapılacaktır. Hristiyan ahalinin ihtiyacı mukabilinde belli durumlarda taviz verilmek suretiyle tohum, çift ve ziraat malzemesinin temin edilmesi gibi hususlar Komisyon azalarının insaniyetlerine terk edilmiştir (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 1).

Vilâyet-i Şarkıye’de meydana gelen vukuatlar sebebiyle yakalanmış, korkmuş olan Hristiyan ahalden olup herhangi bir kabahatleri olmayanların asıl meskenlerini terk ederek şehir ve kasabalara ve cemiyetlerinin olduğu Ermeni köylerine nakil ve hicret etmekte oldukları iştirilmektedir. Eğer bu durum devam ederse ziraat alanlarının boşlamasına neden olacaktır. Nitekim ileride bir kıtlık ve pahalılığın ortaya çıkmasına sebebiyet vereceğinden herkes yerli yerinde kalarak iş ve gücüyle meşgul olmaları münasip bir dil ile anlatılmalıdır. Bu hususun temin edilmesini dinlemeyip nakil ve hicret edenler olursa ise kaç hane ve kaç nüfusun kimlerin nereden nereye gittiklerinin zaman kaybetmeden mensup oldukları hükümete ihbar edilmesi dahi Komisyonların vazifeleri arasındadır. Bununla birlikte alınacak bir diğer tedbir çeteci faaliyetlerinin önlenmesine yöneliktir. Hangi millet ve cemiyetten olursa olsun haydut kılığında bir mahalden başka bir mahalle giden veya gideceği haber alınan çetecilerin kuvvetle engellenmesi gereklidir. Buna doğrultuda çıkabilecek olası bir kargaşada ahalinin müdahale etmesine imkân vermeden en yakın idari merkeze ihbar edilmelidir. Söz konusu çeteci faaliyetlerinde ahalinin anlayacağı bir dil kullanılmalıdır. Bu konuda ikna kabiliyetini kullanmak üzere İhtiyar Heyeti ile Komisyonların birlikte hareket etmesi mühim vazifelerindedir. Beyan olunan Komisyonlar belli sayıda üyeden oluştuğu için gerektiğinde aralarından birini

tahkikat veya tembih ettirmek üzere gerekli yerlere gönderilebilme hakkına sahiptirler. Ancak bu gibi hizmetlerden harcırah ve saire adıyla hükümetten tasarruf talep edilmeyecektir (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 1).

Van Vilâyeti Valisi Mehmet Şemseddin Bey dönemine tekabül eden 9 Mayıs 1897 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Vilâyetçe asayiş ve inzibatin tamamen muhafaza edildiği görülmektedir. Bununla birlikte ahalinin tarım ve çiftçilikle uğraştırılarak ileride meydana gelebilecek bir hataya mahal vermemek için merkez ve bağlı mahallerce güvenilir ve söz sahibi kimselerden oluşan bir komisyon meydana getirilmiştir. Komisyonun hareketleri ve vazifeleri bizzat tanzim olunan talimatlara uygun bir şekilde yönlendirilmiştir. Komisyonların birkaç gün zarfındaki icraatları ve hareketlerinin neticesinin bölgeye bir an önce etki edeceği konularından bahsedilmektedir (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 5).

Vilâyet-i Şarkiy'e de oluşturulan İnzibat Komisyonlarının görevlerinin devam edip etmeyeceği konusu vilâyet idaresinin sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu hususta Bâb-ı Ali'ye gönderilen telgraflara cevaben, vilâyetlerdeki İnzibat komisyonlarından yine vilâyet merkezi idaresinin sorumlu olduğu İnzibat adıyla kurulmuş olan komisyonun dağıtılmasına bizzat valinin karar vermesi gerektiği bilgisi verilmiştir (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 4). Bu tarihten itibaren Van vilâyetinde bilhassa vali değişikliğinin etkisiyle İnzibat komisyonuna lüzum kalmadığı ve dağıtılmasının uygun olacağına dair görüş bildirildiği yapılan yazışmalarda görülmektedir (BOA, DH.TMIK, 33/47, s. 5).

3. Raporun Mütalaası

1895 senesinde Van'da valilik görevini yürütmekte olan Bahri Paşa'nın Ermeni meselesi ve Hamidiye Alayları konusundaki görüşlerini ihtiva eden raporuna göre, Ermeni meselesinin doğuşunda Avrupalı devletlerin büyük oranda etkili oldukları ifade edilmiştir. Bilhassa Vilâyet-i Şarkiy'e de vuku bulan eşkıyalık ve zorbalıklarda yabancıların etkileri olduğunu ve buna mukabil Türk-Kürt ve Ermeni nüfusun ciddi zarara uğratıldığı apaçık görülmektedir. İngiltere, Amerika, Fransa, Yunanistan, Romanya gibi ülkelerde kışkırtıcı ve hükümet aleyhine ehemmiyetsiz yazılar içeren gazeteler neşredilmiştir. Bu gazete yayınlarında iki kesim dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Marsilya'da “Armenia” adlı gazeteyi yayınlayan Tokatlı Mıgırdıç Portakaliyan bir diğeri de Hınçak komitesidir. Gazetelerde ele alınan asıl mevzu Ermeni meselesine dair ileri sürülen fikir ve eylemlerle devleti yıldırma politikası olmuştur.

Vilâyet-i Şarkiy'e de Ermeni fesad ocağı haline gelen yerlerin başında Van Vilâyetinin gelmesinin nedeni, İran sınırında yer alması ve Rusya'nın Revan şehri yakınlarındaki Üç Kilise Manastırı (Eçmiyadzın) ile Tiflis şehirlerine olan kısa mesafesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte İran'ın Rumiye, Hoy, Selmas, Heftvan, Kaşan, şehir-i Tebriz, Sine, Dilman gibi şehir ve kasabaları da Ermenilerin çoğunlukta yaşadıkları yerler olup burada kanunen yasak olan eylemlere teşebbüs edilmiştir. Vilâyet-i Şarkiy'e de yer alan Ermeniler için önemli olan diğer bir kilise de Muş Sancağında bulunan Çanlı Kilise ve Manastırındır. Ermeniler için kutsal sayılan Çanlı Kilisesi, Ermeni komitecilerin eylem

planlarını yaptığı ve komite reislerinin toplantı yeri olarak kullandıkları bir mabetti. Ermeniler, burada belirli tarihlerde düzenlenen panayırarda isim ve kıyafetlerini değiştirerek yapılan toplantılara iştirak etmişlerdir.

Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya gönderilen rapordaki diğer husus olan Hamidiye Alaylarına gelince, 1890 senesi itibarıyla Ermenilerin Talori meselesini öne sürerek bölgeye göz dikmiş olan Avrupalı devletlerin uluslararası bir konuya dönüştürdükleri Ermeni Meselesine karşın bir takım Kürt aşiret reislerinin komutasında asker adı verilen Süvari Alaylar olarak teşkil edilmiştir. Kürt aşiretlerin askerlik faaliyetlerinden yararlanılarak bilhassa Doğu Vilâyetlerinde meydana gelen Ermeni eylemlerinin bastırılmasında ciddi yararları olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu askerlerden bazılarının lakâyid tavırlar içerisinde olduğu ve taşkınlık çıkardığı yönünde ifadelere yer verilmiştir. Kürt aşiretlerinden bazı reislerin iftihar görmedikleri gerekçesiyle hükümete bağlı olmadıkları ara ara kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklarda ise cehaletin verdiği sahte cesaretle yaralama, cinayet, yağmacılık, tecavüz gibi konularda hoş olmayan tavırlar sergilediklerine vurgu yapılmıştır.

Bunlardan başka dikkat çeken bir diğer mevzu Hamidiye Alaylarını oluşturan Kürt aşiretlerinden bazılarının çok yoksul ve serseri denilebilecek düzeyde olmalarıdır. Bu durum o kadar barizdir ki yapılacak yüzeysel bir araştırma sonucunda bile düzeni bozan kişilerin sokak adamlarından ortaya çıktığı görülmektedir. Kürt aşiretleri kendi aralarındaki sorunlarda dahi herhangi bir yere bağlı olmadıkları gerekçesiyle bulunduğu köyü terk etme veya başka bir aşiret reisine sığınma gibi teşebbüslerde bulunmuştur. Hamidiye Alaylarındaki Kürt aşiretlerle arasındaki düzensizliğin sebep olduğu en önemli husus olarak meskensizlik hususuna değinilmektedir. Söz konusu düzensizliğin giderilmesinde bu meskensiz kalan kişilerin bir an evvel bir mesken sahibi olması veya meskenin yapılmasında lüzumlu olan arazinin kanunen kendi tasarruflarına ait olduğunu gösteren bir tapu verilmesinin, barış ve sükûnetin sağlanması için elzem olduğu fikri ortaya çıkmaktadır.

Hamidiye Süvari Alaylarını teşkil eden Kürt aşiretlerin bazıları askerlik kurumuna riayet etmede çekimser davranmıştır. Bu bağın kurulamamasında, komutan tayin edilen aşiret reislerinin alelacele bir eğitim almalarına rağmen düzenin sağlanması için gayret gösterdikleri; ancak bazı aşiret reisi, zabıta ve fertlerin komutanların yüksek konularından rahatsızlık duymaları sebebiyle itaat ve boyun eğmedikleri görülmektedir. Bunun için Nizamiye süvarisi seçkinlerinden birer müfreze askerin buradaki askerlere eğitim vermesi ve yetiştirmesi için gönderilmesinin faydalı olacağı görüşü hâkimdir.

Bahri Paşa'dan Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya gönderilen rapor doğrultusunda bir takım tedbirlerin alınması konusu gündeme gelmiştir. Derviş Paşa'nın görüşleri doğrultusunda çözüme kavuşturulması gereken iki unsur dikkate alınmıştır. Bunlardan ilki Ermeni Meselesine dair Muş'taki Çanlı Manastırında her sene temmuz ayında gerçekleştirilen panayıra memleket içinden ve İran'dan dahi binlerce Ermeni'nin gelip reislerinin toplantı ve istişare mevkii olarak kullanılması sorunudur. Bilhassa isim ve

kiyafetlerini değiştirerek Ermeni komitesinin başında olanlar ile bir takım danışma kurulu ve toplantı tertipleme görevinde bulunanların belirlenerek bölgede güvenlik ve asayişin sağlanması konusudur.

Derviş Paşa'nın Hamidiye Süvari Alayları konusundaki görüşleri ise askerlerin hükümetten gelen emirlere uymak ve sadık kalmak üzere Nizamiye süvarisinden oluşturulmuş birer müfreze askerin bölgede bulundurulmasının sağlanması meselesidir. İran sınırına yakın bölgelerde bizzat güvenliğin sağlanması üzerine gönüllülük esasıyla meydana getirildikleri bir kez daha vurgulanmıştır. Bu konuda bir zorlamanın yapılmaması olduğu hatırlatılarak fertlerin ve aşiretlerin bir başkasına tecavüz veya saldırmasına sebep olacak her türlü durumun önüne geçilmesi için tarlaların hak tasarruflarını ispat edecek sened-i resmîyeye bağlanması gerektiği konularına vurgu yapılmıştır. Van Vilâyetindeki Meclis İdare defterine bağlı olarak bu husus için orada bir memurun yazım işinde görevlendirilmesi gerekmektedir. Bu tedbirlerin yerine getirilmesi için Van Vali yardımcılığına Galip Bey'in atanması ile İnzibat Komisyonunun görev ve yetkileri titizlikle belirlenmiştir.

Vilâyet-i Şarkîye'de asayişin sağlanması yönünde Osmanlı hükümetinin de bir takım tedbirler aldığı görülmektedir. Bâb-ı Ali'den gönderilen emirname doğrultusunda Van Vilâyet merkezinden teşkil edilmek üzere bir İnzibat Komisyonu oluşturması uygun görülmüştür. İran sınırında olması ve Ermeni komitecilerinin yoğun faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda bilhassa Van Vilâyetinde İnzibat Komisyonu oluşturulmasının daha doğru olacağı yönünde bir fikir belirtilmiştir. Bu hususta bölgede asayişin sağlanması ve Türk, Kürt ve Ermeni halkının zarar görmesini engellemek amacıyla alınacak tedbirlerin uygulanması için bir talimatname hazırlanmıştır. Böylece 25 Nisan 1897 tarihinde Van Vilâyetinde İnzibat Komisyonunun oluşturulması ile bölgede asayiş ve barış temin edilmek istenmiştir. Van Vilâyet merkezinden mutasarrıf başta olmak üzere kazalarda kaymakamların, nahiyede müdürler, mahallelerde ve köylerde âyan ile hükmü geçen eşraf ve ihtiyar heyetinden oluşan bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyonun görevleri incelendiğinde bölgenin asayiş ve güvenliği ile buradaki nüfusun kendi iştigalleriyle meşgul olarak bölgede olası bir kargaşanın önüne geçilmek istendiği anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu İnzibat komisyonunun Van'daki vali değişikliğinden sonra asayişin sağlandığı gerekçesiyle lüzumlu görülmeyle tasfiyesi uygun görülmüştür.

Sonuç

II. Abdülhamid dönemi Vilâyet-i Şarkîye'de Ermeni Meselesinin doğuşu, istiklal fikirleri ve Ermeni vukuatlarının meydana gelişi ile aşiretlerin düzene sokulması ve bölgenin iç güvenliğinin kontrolünde Hamidiye Alaylarının tertibi hususları dikkat çekmektedir. 1892-95 senelerinde Van valisi görevini icra eden Bahri Paşa'nın Ermeni Meselesinde bizzat tanıklık ettiği olaylar ile Vilâyet-i Şarkîye'de teşkil edilen Hamidiye Süvari Alayları içerisinde ortaya çıkan düzensizliğin sebepleri ve alınacak önlemler konusunda bazı tavsiyelerini belirttiği raporunun Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya

gönderilmesiyle önemli konulara temas edilmiştir. Rapor dâhilinde 1896-97 senelerinde Van Vilâyeti ve çevresinde alınacak tedbirlerle Doğu Anadolu’daki gayrimüslim tebaa üzerinde oluşan etkilerin azaltılması, batılı devletlerin müdahalesinin önlenmesi amacıyla tertip edilen Hamidiye Alaylarına müteakip İnzibat Komisyonu oluşturularak asayişin sağlanması gibi konularda önemli adımlar atılmıştır. Neticede, Vilâyet-i Şarkîye’de Ermeni fikriyatının oluşmasında etkili olan dış etmenler ile komitecilerin eylemsel faaliyetlerinin önlenmesi için oluşturulan dâhili güvenlik ağında Hamidiye Alaylarının nizamını muhafaza edebilmek için geliştirilen tedbirler İnzibat Komisyonunun oluşturulma gerekçesini de beraberinde getirmiştir.

Bu çalışma, Van Vilâyeti başta olmak üzere İran sınırının Ermeni komitecilerden korunması, Osmanlı tebaasında barış ve sükûnetin sağlanması amacıyla İnzibat Komisyonunun oluşturulması, Ermeni Meselesinde Osmanlı hükümetinin tebaasını korumaya çalıştığını ve asayişe dair önlemler aldığına kanıt niteliğindedir. Ermeni olaylarının batı basınına farklı lanse edilmesiyle valilerin asayişe dair belli yetkileri kullandığı bu minvalde tedbir amacıyla Kürt aşiretleri askeri organizasyonda istihdam etmesi yine dönemin şartlarına uygun bir uygulama niteliğinde kendini göstermektedir. Yaver-i Ekrem Derviş Paşa, Ermeni Meselesinde bölgede meydana gelebilecek kargaşanın önüne geçmek için Ermeni komitecilerine karşı mülki idarenin güvenlik odaklı bir siyaset izlemesi gerektiği üzerinde önemle durmaktadır. Bununla birlikte Hamidiye Süvari Alaylarının yararlılıkları ile ortaya çıkan nizamsızlıklarına da çözüm odaklı bir yaklaşımın sunulması meselelerin halledilmesi konusunda Osmanlı hükümetinin çaba sarf ettiğini göstermektedir. Söz konusu rapor mukabilince Vilâyet-i Şarkîye’deki Van Vilâyetinin Ermeni Meselesindeki aktif rolü ve Hamidiye Alaylarındaki aktörlerin nizama alınması, İnzibat komisyonlarının meydana getirilmesi ile Osmanlı idari ve askeri teşekküllerin oluşturulmasında ciddi bir yer teşkil ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
- BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK), 33/47.
- BOA, Yıldız Perakende Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 115/28.
- BOA, Yıldız Perakende Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 74/2.
- BOA, Yıldız Perakende Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 84/139.
- BOA, Yıldız Sarayı Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK.), 30/128.
- BOA, Yıldız Sarayı Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK.), 33/41.

Sürelî Yayınlar

- Servet-i Fünun. (7 Aralık 1894/ R. 25 Teşri-sani 1310), Hamidiye Süvari Alayları, VIII/195.
- Servet-i Fünun. (28 Aralık 1894/ R. 15 Kanun-i evvel 1310) Hamidiye Süvari Alayları, VIII/198.
- Akçora, E. Ö., Kaya, M. (2014). Ermeni komitelerinin Anadolu'da çıkardıkları isyanlar (1878-1905). *Yeni Türkiye*, (Ermeni Özel Sayısı 3), 1887-1957.
- Akşin, S. (2014). *Osmanlı Devleti 1600-1908*. Cem Yayınevi.
- Arslan, A. A. (2016). Eçmiyadzın katogikosluğu ve Rusya Devleti arasındaki ilişkilerin başlangıcı, *Türkiyat Mecmuası*, 26(1), 15-30.
- Arvas, T. Z. (2018). *Sultan II. Abdülhamid döneminde Van Vilâyeti*. Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları.
- Arvas, T. Z. (2023). Doğu'da Müslüman-Hristiyan münasebetleri ve Ermeni olaylarına dair Saturnino Ximenez'in düşünceleri ve Batı basınında Ximenez tartışması, *History Studies*, 15(1), 1-17.
- Atamian, S. (1955). *The Armenian community*. New York Philosophical Library.
- Cemal Paşa. (1978). Ermeni sorunu (IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa), *Ermeniler Atatürk Üniversitesi Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı*, II. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çubuk, M., Tombul, S. (2019). Osmanlı arşiv belgelerine göre Muş'ta Ermeni ihtilalcilerin Ermenilere zulmü (1892-1906). *Asia Minor Studies Journal*, 7(1), 1-14.
- Danışmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, 4. Türkiye Yayıncılık.
- İdare-i Umumiyye-i Vilâyet Nizamnamesi (1289). *Düstur*, I, Matbaa-i Amire.

Eraslan, C. (1997). "Hamidiye Alayları". *İA*, (15, 462-464). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Fırat, M. Ş. (1961). *Doğu illeri ve Varto tarihi*. Milli Eğitim Yayınları.

Göyünç, N. (2005). *Türkler ve Ermeniler*. Yeni Türkiye Yayınları.

Göyünç, N. (1983). *Osmanlı idaresinde Ermeniler*. Gültepe Yayınları.

Gürün, K. (2001). *The Armenian file the myth of innocence exposed*. İstanbul Teknik Üniversitesi Temel Eserler.

İlter, E. (1996). *Ermeni kilisesi ve terör*. Ankara Üniversitesi Yayınları.

Karaca, A. (1993). *Anadolu islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*. Eren Yayıncılık.

Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı tarihi: birinci meşrutiyet ve istibdat devirleri 1876-1907*. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kırmızı, A. (2016). *Abdülhamid'in valileri Osmanlı vilâyet idaresi 1895-1908*. Klasik Yayınları.

Klein, J. (2014). *Hamidiye Alayları İmparatorluğun sınır boyları ve Kürt aşiretleri*. İletişim Yayınları.

Kodaman, B. (1979). Hamidiye hafif süvari alayları (2. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri). *Tarih Dergisi*, 32, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 427-480.

Kodaman, B. (1985). *II. Abdülhamit devrinde Ermeni sorununun çözümü için iki öneri. Ermeni Oyları Sempozyumu*, Van Bitlis Muş, Van, Türkiye.

Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid devri Doğu Anadolu politikası*. Ankara Üniversitesi Yayınları.

Küçük, C. (1984). *Osmanlı diplomasisinde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı 1878-1897*. İstanbul Üniversitesi yayınları.

Mayewski (2018). *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri askeri istatistiki*. (H. Pehlivanlı, Haz.). Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretlerin iskânı*. Eren Yayıncılık.

Öke, M. K. (1991). *Ermeni sorunu 1914-1923*. Türk Tarih Kurumu.

Özkaya, Y. (1985). *II. Abdülhamit zamanında 1894'de doğuda Ermeni isyanları. Ermeni Oyları Sempozyumu*, Van Bitlis Muş, Van, Türkiye.

Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri (2019). *Türkiye'de Ermeni Meselesi*. (M. Bashanov Haz.), (İ. Kemalöğlü, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sarıkcıoğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran sorunları 1847-1913*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Süleyman Sabri Paşa (1960). *Van tarihi ve Kürtler hakkında tettebular*. Altınok Matbaası.

Süphandağ, K. (2021). *Osmanlı arşiv belgelerinde Hamidiye Alayları*. Pel Yayınları.

Şimşir, B. N. (2005). *Ermeni meselesi 1774-2005*. Bilgi Yayınevi.

Uras, E. (1950). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. Türkiye Matbaacılık.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır.

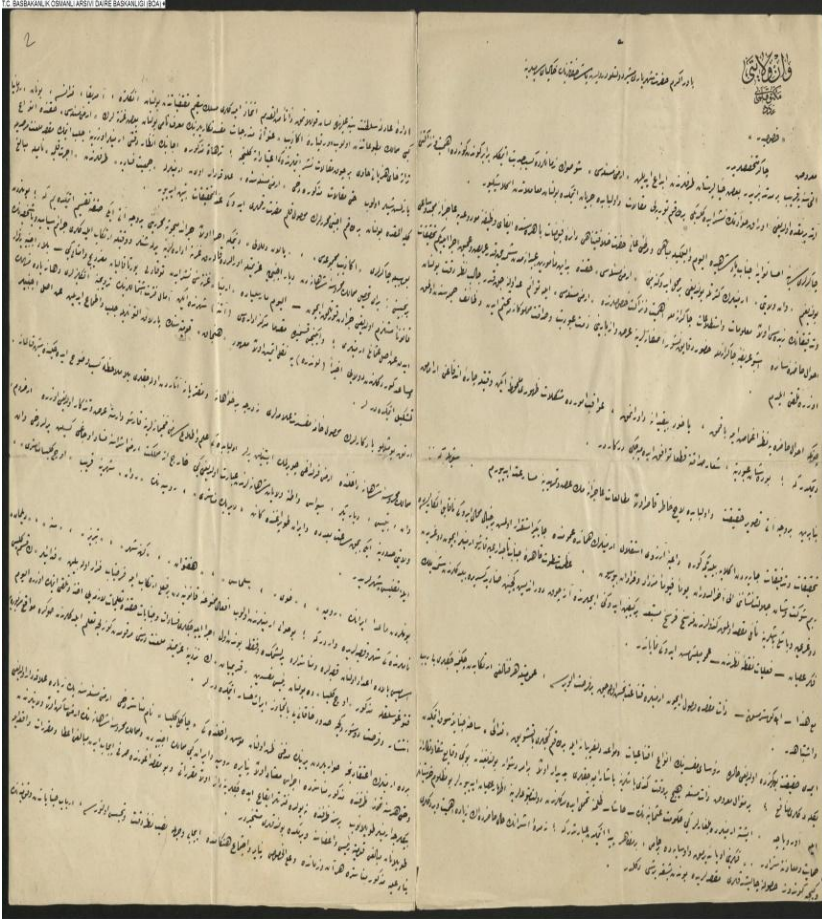
Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Ekler

Ek 1. BOA, Yıldız Perakende Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 115/28.

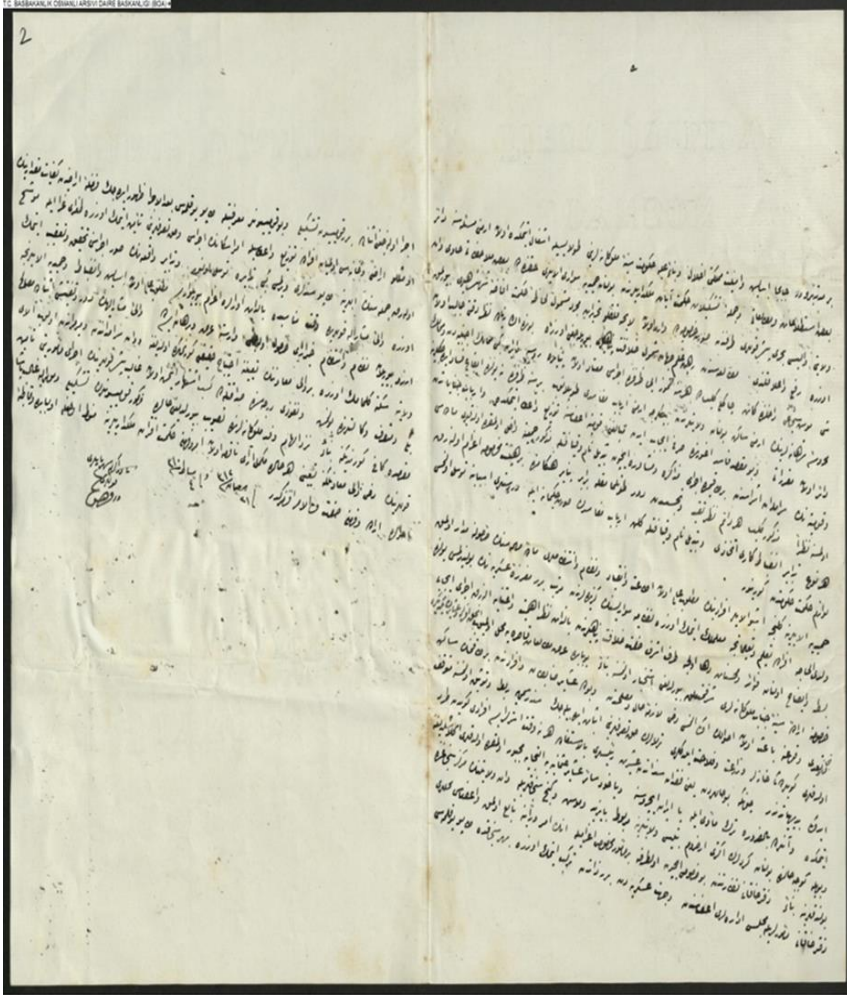
Van Valisi Bahri Paşa'dan Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya Gönderilen Rapora dair. (2. Sayfası).

Y.MTV.00115.00028.002

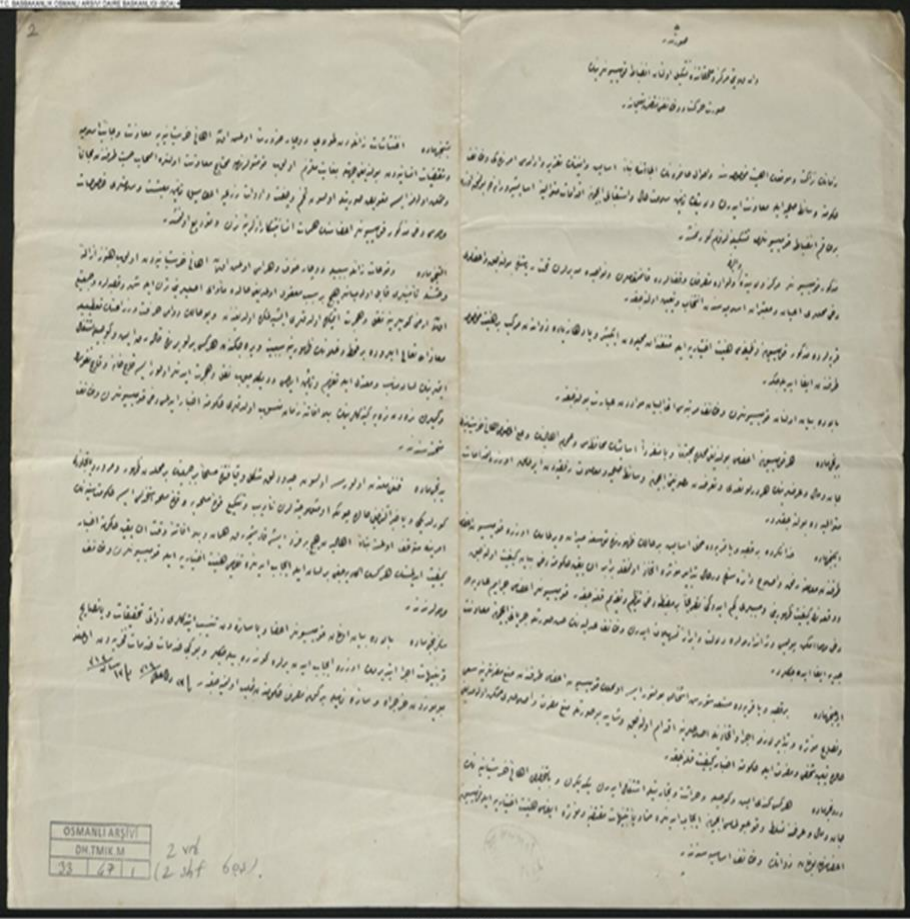
Ek 2. BOA, Yıldız Perakende Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 115/28.

Van Valisi Bahri Paşa'dan Gönderilen Rapor için Derviş Paşa'nın Görüşlerini içeren yazısı

Y.MTV.00115.00028.001

Ek 3. BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamemat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK), 33/47. Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'nın görüşleri doğrultusunda hazırlanan Van İnzibat Komisyonu Talimatnamesi.

Türkiye'de Yeni Sınır Güvenliği Paradigması: Göç, Güvenlik ve Göç Yönetimi

A New Border Security Paradigm in Turkey: Migration, Security and Management

Ferhat Çağrı ARAS

Asst. Prof., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Department of International Relations,
Trabzon, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Trabzon, Türkiye

ORCID: 0000-0003-2108-1981 | Email: ferhatcagriaras@ktu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Aras, F.C. (2023). A New Border Security Paradigm in Turkey: Migration, Security and Management. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 61, 469-487.

Aras, F.Ç. (2023). Türkiye'de Yeni Sınır Güvenliği Paradigması: Göç, Güvenlik ve Göç Yönetimi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61, 469-487.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 21 August/Ağustos2023

Accepted/Kabul Tarihi: 04 September/Eylül 2023

Published/Yayın Tarihi: 30 September/Eylül 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: September/Eylül

Issue/Sayı: 61 **Pages/Sayfa:** 469-487

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ferhat Çağrı ARAS).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Gelişen teknoloji, ulaşım olanakları ve küreselleşme sürecinin ulus devletlerin sınır güvenliği yapılarında ve uygulamalarında, asimetrik yeni tehditler karşısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle 11 Eylül saldırıları ve Arap Baharı sonrasında, başta ABD olmak üzere birçok ülkede sınır güvenliği ciddi bir dönüşüme uğramış ve uluslararası sınır güvenliği anlayışını büyük ölçüde etkileyerek değiştirmiştir. Soğuk Savaş sonrası küreselleşme süreci ve 11 Eylül saldırıları öncesinde, geleneksel sınır güvenliği anlayışı genellikle gümrük ve göç denetimine dayalı olarak ele alınıyordu. Ancak bu süreçte politika yapıcılar, sınırları potansiyel terörist giriş noktası olarak görmeye başlamışlardı. Sonraki dönemde Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da başlayan Arap Baharı'nın tetiklediği gerginlik ortamından kaçan sığınmacılar, özellikle Türkiye başta olmak üzere tüm Avrupa'nın sınır güvenliği anlayışını yeniden gözden geçirmesine neden olmuşlardır. Avrupa Birliği (AB), mülteci krizini yalnızca bir güvenlik sorunu olarak değil, aynı zamanda bir insanlık meselesi olarak algılayarak buna yönelik önlemler almıştır. Diğer yandan, Türkiye ise bu krizi daha çok insani boyutlarıyla ele alarak "açık kapı politikası" izlemiştir. 2015 yılından itibaren Türkiye sınırlarında yeni bir güvenlik sistemi ve stratejisi benimsemiştir. Bu yeni fiziki sınır güvenlik politikaları, yerel ve bölgesel düzeyde önemli etkilere yol açmıştır. Bu çalışma, Türkiye'deki yeni sınır güvenliği anlayışının yerel, bölgesel ve küresel düzeydeki etkileri ile ele alınan sığınmacı akınının yönetimini incelemektedir. Bu incelemelerde literatür taraması, doküman analizi, karşılaştırmalı analiz ve saha çalışmaları gibi analitik yöntemler kullanılmıştır. Bu yaklaşım, makalenin ana bulgularını desteklemek ve sınır güvenliği değişimini ayrıntılı bir şekilde analiz etmek için kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sınır güvenliği, sınır güvenliği yönetimi, yeni sınır güvenliği, Türkiye'de sınır güvenliği, sığınmacı krizi

Abstract

With the influence of advancing technology, transportation capabilities, and the process of globalization, significant changes have occurred in the structures and practices of border security for nation-states in the face of new asymmetric threats. Particularly, following the events of September 11 and the Arab Spring, border security has undergone a profound transformation, significantly impacting and altering the international understanding of border security. Prior to the globalization process and the events of September 11, the conventional understanding of border security was largely focused on customs and immigration control. However, with these developments, policymakers began to view borders as potential points of entry for terrorists. Fleeing the tension triggered by the Arab Spring in North Africa and the Middle East, refugees have compelled countries, notably Turkey, and the entire Europe to reconsider their border security approaches. The European Union (EU) perceived the refugee crisis not solely as a security issue but also as a humanitarian concern, leading to the implementation of various measures. Conversely, Turkey pursued a more humanitarian approach to the crisis through its “open-door policy.” Starting from 2015, Turkey adopted a new security system and strategy along its borders. These new physical border security policies have had significant implications at the local, regional, and global levels. This study examines the local, regional, and global effects of Turkey’s new border security understanding and the management of the refugee influx. Analytical methods such as literature review, document analysis, comparative analysis, and fieldwork have been employed in these examinations. This methodological approach has been used to support the main findings of the article and to analyse border security change in detail.

Keywords: Border security, border security management, new border security concept, border security in Trkiye, refugee crisis

Giriş

Dünyada son dönemde gerek gelişen siyasi olayların etkisi gerekse de toplumsal hareketliliğin getirdiği şiddet olaylarının artması sonucu ulus devletlerin sınır güvenliği politikalarında risk ve tehdit türlerine bağlı olarak çeşitli değişimler meydana gelmektedir. Soğuk Savaş dönemindeki devlet merkezli klasik güvenlik yaklaşımlarından yasadışı göç ve terör faaliyetlerine karşı ulus devletleri korumayı amaç edinen paradigmalara, hatta sınır ötesinde göçün önlenmesi ve kaynak mücadelesine kadar varan yeni güvenlik yaklaşımına giden yönelim, son dönemde devletlerin uyguladığı temel güvenlik paradigmalarının temelini oluşturmaktadır. 11 Eylül sonrası dönemdeki ABD'nin sınır güvenliği hususundaki radikal değişimler, dünyada da sınır güvenliğinin uygulamaları konusunda ciddi değişimleri de beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemden 11 Eylül'e kadar olan süregelen geleneksel sınır güvenliği temelde yalnızca gümrük ve insan göçünü önlemeye yönelik bir temel politika izlenmelerine yönelik iken; 11 Eylül sonrasında bu süreç politika yapıcılar ve sınır güvenlik birlikleri tarafından sınırların potansiyel bir terörist giriş noktası olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu bağlamda çalışmada öncelikle sınır güvenliği kavramının dönüşümü incelenerek özellikle Türkiye'nin sınır güvenliği yaklaşımındaki kırılma noktaları ve sebepleri incelenmiştir. Türkiye'nin sınır güvenliğinin AB'nin sınır güvenliğinden bağımsız düşünülemeyeceği tezi üzerinden, özellikle "Schengen Bölgesi" güvenliği de incelenmiş ve 11 Eylül sonrası oluşturulan yeni sınır güvenlik birimlerinin politika değişimleri de analiz edilmiştir. Arap Baharı ile yükselen gerginlik ortamından kaçan sığınmacıların yarattığı mülteci krizi, başta Türkiye olmak üzere Avrupa'da sınır güvenliği anlayışının yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, ilk bölümün devam eden kısmında Arap Baharı sonrasında Türkiye'nin yeni bir göç rotası olmasının sonucunda karşılaştığı güvenlik sorunlarının yeni sınır güvenliği paradigmalarına etkisi incelenmiştir.

Çalışmanın daha sonraki kısmında Türkiye'nin sınır güvenliği politikalarının kısa tarihine yer verilerek Türkiye'nin sınır güvenliğinin sağlanmasında yaşanan zorluklar ve bunların sebepleri incelenmeye çalışılmıştır. Ülkenin coğrafi zorlukları ve sınır güvenliği konusundaki çalışmalara olumsuz etkisi olan yönetsel sıkıntılar ve çok merkezliliğin ele alındığı bu bölümde, Arap baharı sonrası Suriye'de gelişen iç savaş sebebiyle sınır ötesi tehditlerin iç güvenliği de etkilediği göz önüne alınarak, yeni önlem ve projelerin hangi açıdan ele alınması ve uygulanması gerektiği anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde son olarak sınır güvenliğini AB ile uyumlu hale getirecek Entegre Sınır Yönetimi Projesi'nden bahsedilerek Türkiye'nin sınır güvenliğinin nasıl olması gerektiğinden çok mevcut durum ve önerilerin dile getirilmesi tercih edilmiştir.

Yaşanılan süreç içerisinde AB'nin mülteci krizini yalnızca 'güvenikleştirme' perspektifi üzerinden bir durum ve güvenlik sorunu olarak algıladığı; AB'nin sadece bu sorunsala yönelik önlemler aldığı görülmüştür. Diğer taraftan Türkiye'nin mevcut

sığınmacı krizini daha çok insani boyutlar açısından ele alınmakta; bu açıdan reelde “optimum politika” anlayışı içerisinde bir güvenlik politikası izlediği gözlemlenmiştir. Ancak Türkiye açısından Suriyeli sığınmacılar konusunda hukuki statülerin tam olarak belirlenememesi ve mültecilerin topluma entegre edilmemesi gibi sorunsallar, bir dönem uygulanan açık kapı politikasının bazı riskli durumları da tetikleyebileceği düşünülmektedir. Suriye’deki iç savaşının daha da derinleşmesi ile birlikte Suriyeli ‘misafirlerin’ geri dönmeme ihtimalinin de olması, yeni güvenlik paradigmasının sadece bir göç ve sınırları koruma politikasının devreye sokulmasıyla bölgesel güvenliğin sağlanamayacağı göstermektedir. Bu bakımdan çalışmanın devam eden bölümlerinde yeni sınır güvenliği politikasının politik tutumlarının etkisi tartışılmıştır. Bakımdan, makalenin son bölümünün devam eden kısmında, küreselleşme ile değişen ve Arap baharı sonrası daha da fazla sorgulanan sınır güvenliği kavramı ve bu kavram bağlamında son dönemdeki gelişmelerle ortaya çıkan sığınmacı krizinin Türkiye ve AB’nin güvenliğine etkileri incelenmiştir.

1. Sınırların Güvenlik Politikalarındaki Rolü ve Tehdit Algısı

Günümüzde sınırlar, devletlerin egemenlik yetkilerini kullanabilmesi açısından en büyük tehdidin bölgesel düzeyde algılandığı bir nokta olarak öne çıkmaktadırlar. Ülkelerin güvenlik politikalarında ne tür tehditlere maruz kaldıkları, ilgili ülkenin güvenlik politikalarının belirlenmesinde de ciddi bir baskı aracı olarak kabul edilir. Bu bağlamda, bir ülkenin sınırları, sınır güvenliğinin sağlandığı ilk safha olarak kabul görmektedir. Gerek ülkelerin tarihsel bağlamdaki doğal sınırları olsun, gerekse kısmi ya da zorunlu kabul edilen bir anlaşma neticesinde oluşan bir sınır olsun, bu bölgeler devletlerin egemenliğinin nihai güvenlik politikalarının vazgeçilmez unsuru olarak kabul görmektedir (Yeşiltaş, 2015, s. 11). Bu hususta Geddes (2008), sınırları bölgesel, kavramsal ve örgütsel olarak üç yapı halinde incelemektedir. Bu sınırlama temelde uluslararası göç haritalarının belirlenmesi, vatandaşların kimlik ve aidiyetinin saptanması ya da göçmenlerin entegrasyonu açısından büyük önem arz etmektedir.

Bütün bu bilgiler ışığında devletlerin sınırlarının yapısı, sınır güvenliğinin sağlanabilmesi için çeşitli güvenlik sağlama tekniklerini kullanmaları ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Farklı devletler farklı tehditlerle karşı karşıyadır ve bu farklılık katı çözümler yerine esnek ve pratik çözümler gerektirmektedir. Bu durum da sınır güvenliğinin muğlak ve tanımlanması zor bir kavram olmasına yol açmaktadır (Karakaya, 2020, s. 101). Sınır güvenliği ülkenin kara, hava ve deniz sınırlarını korunmasını içerirken, ülkelere giriş noktalarındaki (havalimanları, limanlar, tren istasyonları ve sınır kapıları) tehditleri önleme konusunu da içermektedir. Devletler sınır güvenliği konusunda farklı yaklaşım ve stratejiler benimseyerek yeni teknolojik kaynakları kullanma yoluna gitmişlerdir. Sınır Güvenliği stratejileri, yasal giriş ve malların girişi içermesinin yanı sıra illegal girişleri ve tehditleri önlemeye çalışır. Bu stratejilerin adımlarını da belirleme, tanımlama, sınıflandırma ve son olarak da tehdit oluşumuna karşı müdahale oluşturmaktadır. Sınır güvenliği stratejileri de bu ışık altında

şekillenerek algılanan tehdit ve düşmanlara karşı taktik ve uygulamalar oluşturulmalıdır (Nelson vd., 2010, s. 16).

Son yirmi yıllık süreçte devletlerin sınır güvenliği ile ilgili politikalarında birçok yeni tehdit meydana gelmiştir. Bu tehditlerin sonucunda da devletlerin izlediği güvenlik uygulamalarında ciddi değişimler yaşanmıştır. Bu bağlamda Soğuk Savaş'ın devlet merkezli güvenlik anlayışından terörizm, organize suçlar ve yasadışı göçü engellemeye yönelik yeni güvenlik paradigmaları devletlerin izlediği temel politika izlenceleri olmuştur. Soğuk savaş dönemindeki iç savaş, dış güvenlik ve ulus egemenliğini muhafaza etmeye yönelik merkezîyetçi politikalar yerine artık günümüzde devletin ve bireyin temel yaşam alanını etkileyen tüm müdahale ve hareketlilikler devletlerin güvenlik paradigmalarının da temelini oluşturmaktadır. Güvenlik tehdidi algılamalarında yaşanan bu dönüşüm neticesinde 1980'li yılların devlet bekasının sağlanabilmesi sürecinin sağlanmasına yönelik uygulamaların yerini, günümüzde artık küresel teorisyenlerin savunduğu güvenlik teorilerine doğru bir yönelim olduğunu belirtmekte fayda var. Bu süreçte realist teorilerden çok savunma ve askeri söylemlerin ya da yorumların daraldığı kuramlardan modern teknolojilerin sınır güvenliğini sağlamada yeni başat aktörler olduğu bir düzleme yumuşak bir geçiş yaşanmaktadır. Bu bağlamda, geleneksel sınır güvenliği yaklaşımlarının artık tamamen bir değişim içine girdiği, hatta çoğu devletin bu uygulamalardan tamamen uzaklaştığı daha aktivist bir yola girdiği görülmektedir (Kaya, 2013, s. 6).

Böyle bir sürecin yaşanmasında temel gelişme olan 11 Eylül saldırıları sonrasında başta ABD olmak üzere tüm dünyada sınırların güvenliği ile ilgili yaklaşımlarda temel bir dönüşüm yaşanmış, geleneksel sınır güvenliği anlayışları gümrük ve göç temelinde ele alınarak yeni paradigmalar geliştirilmeye başlanmıştır (Uzman, 2016, s. 140). Bu bağlamda hızlı bir şekilde teröristler ve diğer riskli grupların geçişinin engellenmesine dönük bir mekanizma hayata geçirilmiştir. Terörist girişlerine ek olarak insan kaçakçılığı, uyuşturucu trafiği, ulus aşırı organize suçlar gibi çok boyutlu sınır güvenliği sorunları ülkelerin temel güvenlik meseleleri haline gelmiş ve buna ilişkin farklı önlemler alınmıştır. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 2003 yılında "Ulusal Güvenlik Bakanlığı (Department of Homeland Security)" kurma yoluna giderken AB 2005 yılında Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Dış Sınırlarının Yönetimi için Operasyonel İşbirliği Ajansı (FRONTEX), Sınır Güvenliği Birimi'ni kurmuş ve 2008 yılında İngiltere ise İngiltere Hukuk Muhafaza Dairesi (UKBA) birimini kurma yoluna gitmiştir. Bu durum geleneksel sınır güvenliği anlayışının terk edilerek daha korumacı bir güvenlik anlayışının gelişmesine neden olmuştur. Bu süreçte iç ve dış kaynaklı tehditlerin iç güvenliği büyük ölçüde etkilediği fark edilerek sınır güvenliğinin daha da sıkılaşması gerektiği kabul görmüş, ancak devletler kendi sınır güvenliklerine odaklanıp birbirinden bağımsız politikalar oluşturarak organizasyonel ve politika temelli reformlar üretmekten uzaklaşmışlardır. AB üyeleri dış sınırlar için belirli ortak standartlar ve tutumlar geliştirse de diğer devletlerin oluşturduğu ortak bir sınır güvenliği yaklaşımı belirlenememiştir (Nelson vd., 2010).

AB'nin ekonomi politikalarındaki değişimler, son dönemde sınır güvenliğine ilişkin politikalarda da temel değişimlere gitmesi ile sonuçlanmıştır. AB'nin Ortak Pazar fikri, serbest dolaşımın sağlanabilmesi için üye devletlerin sınırlarında kontrolün kaldırılması ile sonuçlanmış, Soğuk Savaş sonrası dönemde ise sınırların tamamen kaldırılmıştır. Diğer taraftan, AB ülkelerinin güvenli bir refah bölgesi oluşturması, az gelişmiş ülke vatandaşları için de tam bir cazibe merkezi olması ile sonuçlanmış, bu durum da bu bölgeye doğru göç hareketlenmelerinin artması ile sonuçlanmıştır. Bu çerçevede AB, yasadışı göç ile mücadelede ortak politikalar oluşturarak en dış katman sınır kontrollerinde sert ve hukuksuz yöntemler geliştirmeye çalışmıştır.

Temelde AB, ekonomik işbirliğini ve entegrasyonu temel politikası haline getirmiş bir topluluktur. Ortak Pazar fikrini yaygınlaştırma mottosu, iç sınırlardaki kontrollerin neredeyse tamamen terk etme ve geçişleri serbest bırakan bir yapıya girilmesiyle sonuçlanmıştır (Laitinen, 2003, s. 21). Bu çerçevede 1985 yılında Schengen İşbirliği Anlaşması imzalanarak iç sınırlarda dolaşım serbestliği getirilerek Schengen bölgesi oluşturulmuştur. Schengen ülkelerinin bölgede daha yüksek seviyede güvenlik seviyesi oluşturmak için birbirleriyle işbirliği içerisinde olmasını gerekli kılmıştır. Aynı zamanda Schengen üyesi olmayan ülkeler ile daha çok işbirliğine gidilme ve dış sınırları koruma konusunda daha çok sorumluluk paylaşımına ihtiyaç duyulmuştur. Schengen dış sınırları koruma konusunda ortak kriterler ve bölgeye giriş konusunda da ortak kurallar geliştirmiştir. Ortak kurallardan biri olan "ortak vize politikası" yalnızca bölgeye gelenleri yasal bir giriş sağlamakla kalmayıp AB'nin iç güvenliğini de sağlamaktadır.

AB'de FRONTEX başta olmak üzere birçok farklı sınır güvenliği birimi bulunmaktadır. Bu birimlerin işleyişinde bazı farklılıklar olsa da, genel olarak yerel yönetimlerin bulunduğu sınır yapılanmaları görev almaktadır. Sınır yönetimi konusunda, sınır yönetim birimleri genellikle polis teşkilatları içinde ayrı bir güvenlik şubesi veya Jandarma teşkilatları şeklinde organize edilir. Bu güvenlik yapısına göre, Fransa'da Emniyet Teşkilatı sınırlardan sorumlu iken; Finlandiya'da ise güvenlik İçişleri Bakanlığı'na bağlı birimler tarafından sağlanmaktadır (Frontex, 2010, s. 10). Birleşik Krallık AB'den ayrılmadan önce sınır yönetimi ve güvenliği ile ilgili tüm birimler "Sınır Ajansı" tarafından yürütülmekteydi. Bu durum günümüzde halen kısmi olarak bu yapı tarafından sürdürülse de, bu ajans artık AB'ye karşı değil İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir yapıdadır.

İtalya'da ise sınırlardan sorumlu birim İçişleri Bakanlığı'na bağlı 'Göç ve Sınır Polisi Genel Müdürlüğü'dür. Esasında Polis Teşkilatı bünyesinde uzman bir ekip olan bu grup, sınır güvenliği ile ilgili atılacak adımların uygulanması açısından AB'ye bağlı bir birimi de içinde barındırmaktadır. Almanya'da ise İçişleri Bakanlığı'na bağlı Federal Polis Gücü Bundespolizei (BPOL), yaklaşık 40-50 bin eğitilmiş memur ile sınır güvenliğini korumaya çalışmaktadır. Fakat Almanya'da iç güvenlik ile sınır güvenliği birbirinden ayrı değerlendirildiğini belirtmekte fayda var. Sınır güvenliğinden Federal İçişleri Bakanlığına bağlı "Federal Polis" sorumludur (MFA, t.y.). İstisnai durumlarda eyalet polisleri de sınır güvenliğine ilişkin görevleri yerine getirebilmektedir. İspanya'da ise İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan Guardia Civil ve Polis Müsteşarlığı altında Guardia Civil Teşkilatı (GC) ve Ulusal

Polis Teşkilatı (CNP) bulunmaktadır. Tüm bu birimler ışığında, AB genelinde sınır güvenliği hususunda sivilleşmeye yönelik bir irade olsa da, sınır yönetiminde AB'nin tüm ülkelerin güvenlik birimlerinde bir şube barındırdığı ve bu şubeler neticesinde ortak bir sınır güvenliği politikası geliştirerek devletler arasında veya bunların üçüncü ülkelerle yaptıkları ikili veya çok taraflı düzenlemeler içerisinde temel bir paradigma geliştirmeye çalıştığı gözlemlenmektedir (Güneş, 2014, s. 220).

AB'nin sınır güvenliğine verdiği önceliği bu konuda ayırdığı bütçe miktarından da görmek mümkündür. AB'nin dış sınırlar için 2007-2013 yılları arasında ayırdığı kaynak 1,8 milyar Euro civarında iken bu rakamın 2014-2020 yılları için 3 milyar Euro civarına yükseldiği görülmektedir (European Commission, 2022, s. 7). Bu da AB'nin sınırlarını ve güvenliğini korumak adına çok fazla çaba sarf ettiğini göstermektedir.

Göç olgusu geçmişten günümüze süregelen bir olgu olmakla birlikte bundan sonra da devam edeceği düşünülen bir fenomendir. Evrensel nitelikte olan göç olgusu “bireylerin birtakım sosyal, kültürel, bireysel, ekonomik ve siyasal sebeplerle yaşadıkları bölge veya ülkelerden geçici ya da kalıcı olarak ayrılmaları sonrasında hayatlarını devam ettirmek için başka mekânlara gitmeleri” olarak tanımlanmaktadır. Bazen yasal bazı zamanlar ise yasadışı olarak gerçekleştirilen göçler günümüzde daha çok yasadışı nitelik taşımaktadır. Yasadışı göçte ise “yetkisiz giriş, giriş koşullarının ihlali veya vizesinin sona ermesi nedeniyle transit veya ev sahibi ülkede yasal statüsü olmayan bir kişi veya grup” söz konusudur. Bu tanım, “bir transit ülkeye veya ev sahibi ülkeye yasal olarak girmiş ancak izin verileden daha uzun bir süre kalmış veya sonradan izinsiz bir işe girişmiş olan kişileri de (aynı zamanda gizli/belgesiz göçmen veya düzensiz göçmen olarak da adlandırılır)” kapsamaktadır (Asar, 2006, s. 206). Son yirmi yıllık dönemde ise farklı tehdit boyutlarının içerisinde bulunan yasadışı göç olgusu ve bu olguyu yöneten uluslararası göçmen kaçakçılığı şebekeleri geleneksel güvenlik anlayışının değişmesine neden olmuştur. Çoğunlukla sınırlardan kanun dışı geçişler ile göçmen kaçakçıları sınır aşan organize suç örgütlerine büyük kazanç sağlamaktadır (Öcal, 2021, s. 67).

Göç kavramı siyaset, ekonomi, kültür ve eğitim sorunlarına ek olarak adalet, eşitlik, karşılıklı saygı gibi geniş sosyal konuları kapsamaktadır (Castles & Miller, 1998, s. 106). Göç olgusu Birleşmiş Milletler Göç Ofisi tarafından “bir bireyin statüsüne, göçün zorunlu mu gönüllü mü olduğuna ve göçün nedenine bakılmaksızın; bireyin mutlak yerleşim yerinin ülke sınırları içine veya dışına taşınması” olarak tanımlanmaktadır. Ancak göç eylemi sadece fiziksel bir eylem olmamakla birlikte göçe sebebiyet veren faktörler ve göç dalgalarının yarattığı etkiler olmak üzere çeşitli akademik alanların kapsamına girmektedir. Ayrıca göç, milletlerin kültürel kimliğinin de değişime uğramasına neden olan bir olgudur (Ekici & Tuncel, 2016, s. 11).

Eylemi gerçekleştirenin insan olmasından dolayı göç, toplumsal bir olgudur. İnsanları göçe iten faktörler ekonomik ve sosyal hayatın iyileştirilmesi gibi sebepler olabileceği gibi savaş ortamı, can güvenliği gibi nedenler de konunun kapsamındadır. Göçe sebebiyet veren etkenler birçok farklı disiplinler başlığın altına konulabileceği için kolektif bir tanım

yapmak güçtür (Özcan, 2017, s. 201). Bilim insanlarının çalışma alanlarına ve yoğunlaştıkları konulara göre göçlere neden olan etkenler değişmektedir. Örneğin, sosyologlar göç olgusunun kitleler üzerinde oluşturduğu etkilere odaklanırken, ekonomistler göç kavramının ekonomi üzerindeki olumlu ve olumsuz yanlarına vurgu yapabilmektedirler (Sinha & Ataulah, 1987, s. 77).

Coğrafya alanında çalışan bilim insanları, göçlerin zaman ve mekânsallığına odaklanmış ve bazı araştırmacılar tarafından mekânsallığı bir çerçeveye oturtabilmek içinse göç olgusu, “iç ve dış göç” olarak ikiye ayrılmıştır (Y. Koçak & Terzi, 2012, s. 170). Bu kapsamda göç, bir ülke sınırları içerisinde gerçekleşiyorsa iç göç, ülke sınırını aşıyorsa dış göç (uluslararası göç) olarak tanımlanmıştır. Akademik yazında iç göçler “mevsimlik, sürekli göçler, emek göçleri, zorunlu ve gönüllü göçler” olarak incelenmektedir. İç göçler ülke nüfusunda değişime neden olmamakla birlikte şehirlerin toplumsal demografisinde bir değişikliğe yol açmamaktadır (Başkan, 2022, s. 120). İç göçler genel olarak eğitim ve ekonomik sebepler göz önüne alınarak küçük şehirlerden büyük şehirlere yapılmaktadır. Sanayileşmenin arttığı kentler iş imkanları nedeniyle göç dalgalarının ana hedefi olsa da COVID-19 salgınının etkisiyle son senelerde şehirden kırsala göçler de yaygınlaşmıştır. Dış göçler ise “beyin göçü, işçi ve mübadele göçleri” olarak kategorize edilmektedir (Akkaş & Laleli, 2019, s. 51). Afgan göçmenlerin faaliyetlerinin değerlendirileceği bu raporda genelde dış-zorunlu göçlere ağırlık verilecektir.

Zorunlu göç; artan terör olayları, savaş veya çatışma durumu, doğal afetler gibi nedenlerle bir grubun hayatını idame ettirecek koşulların zorlaştığı durumlarda gerçekleştirilen göç türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Keyfi olmayan, bireylerin bu hareketliliğe mecbur bırakıldığı durumlardır. Sovyetler Birliği'nin ve ABD'nin Afganistan'ı işgali ile Suriye İç Savaşı nedeniyle yaşanan göç dalgaları günümüzde en yankı bulan zorunlu göçlere örnektir. Mübadele göçü haricinde eğitim ve sağlık imkânları için yapılan zorunlu göç de yaygındır (Aras & Kandemir, 2023, s. 161). Gönüllü göç ise, zorunlu göç gibi eğitim ve sosyal imkânlar için yapılabilmekle birlikte devlet zorlaması olmadan, bireyin isteğine bağlı olan göçleri kapsamaktadır (Zhanadilova, 2018, s. 118).

W. Petersan (1958, s. 33) “İnsanoğlunun tamamı göç eylemine yatkın ve istekliyse neden belli bir kesim hayatı boyunca hiç göç etmez?” düşüncesinden hareket ederek bireyleri göçe sürükleyen etkenlere odaklanmıştır. Petersan'ın dörde ayırmış olduğu bu etkenler içerisinde “zoraki ve yönlendirilen göç türleri” göze çarpmaktadır. Göç eden bireylerin, durumları göz önünde bulundurmadan, keyfi ve bağımsız bir şekilde karar alma güçlerinin elinden alındığı durumları zoraki göç olarak sınıflandırmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, ABD birliklerinin ve NATO'nun yaklaşık 20 yıl boyunca Afganistan'da varlık göstermesi ve bahse konu birliklerin Ağustos 2021'de çekilerek o dönemki hükümet ile uzunca bir süre çatışan Taliban'ın yönetimi devralmasıyla meydana gelen kaotik süreçte, Afgan halkı göç etmek durumunda kalmıştır. Petersan'ın kategorize ettiği bahse konu göç türünün sınıflandırmasıyla uyum sağlayan mevcut Afgan göçünün nedenlerini, “ülkede savaş bulunması durumunda yer değiştirmenin mantıklı olması ve

ülkedeki ortamın, huzurun, dengenin ve imkânların yetersiz bulunması” şeklinde sıralamak mümkündür.

Göçün zamansallığını vurgulamak için göçler geçici ve kalıcı (sürekli) göçler olarak ikiye ayrılmaktadır (Y. Koçak & Terzi, 2012). Sürekli göç veya kalıcı göç, Birleşmiş Milletler tarafından “göç etmiş bir bireyin on iki aydan daha fazla süre göç ettiği bölgede yaşaması”na verilen adlandırma. Geçici göç ise, “göç etmiş bir bireyin göç ettiği yerde üç ila on iki ay arasında bir sürede ikamet etmeye” verilen tanımdır (United Nations, 1998, s. 66). Tarım ve hayvancılık için yapılan mevsimlik göçler geçici göç kategorisine girmektedir.

2. Sınırların Güvenlik Politikalarındaki Rolü ve Tehdit Algısı

Kuruluşundan günümüze tarih boyunca değişim gösteren Türkiye'nin sınır güvenliği politikaları, sınır güvenliğine yönelik tehditler karşısında gerek siyasi olarak gerekse güvenlik mekanizmalarının işlevselliğinin güçlendirilmesi bakımından ciddi dönüşümler yaşamıştır. İlk yıllarında ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanması ekseninde şekillenen güvenlik paradigmaları, sonraki dönemlerde ise sınırları korumak ve dış tehdit unsurlarının ülkeye sızmasını engellemek yönünde olmuştur. Bu dönemdeki hükümetlerin esas görevi net olarak sınırları korumak üzerine güçlü bir ordu oluşturmak üzerinedir. Bu dönemde sınırlar, ikili ortak mutabakatlar ve uluslararası anlaşmalar ile güvenli hale getirilmeye çalışıldıysa da, Türkiye Cumhuriyeti uzun bir dönem Hatay ile ilgili sorunlar yaşamaya devam etmiş; sonrasında da uzun bir dönem Türk Silahlı Kuvvetleri sınırların korunmasından sorumlu temel birim olarak hizmet etmiştir (Tekin, 2014, s. 134).

1980'li yıllardan itibaren giderek artan bir güvenli sorunu haline gelen PKK terörü sonucunda sınır güvenliğinin sağlanmasının temel yolu teröristlerinin geçişlerinin engellenmesi üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda Türk Silahlı Kuvvetleri sınırlarının güvenliği hususunda asıl aktör olmaya devam etmiş, bununla beraber terörün finansmanının engellenmesine yönelik faaliyetlerin engellenmeye çalışılması Türkiye'nin sınır güvenliğinin en önemli politikası haline gelmiştir. Diğer yandan sınırlarda devletlerin kontrolünün dışında kalan kaçakçılık vb. yasadışı faaliyetler sınır güvenliğinin daha kapsamlı bir biçimde ele alınmasını zorunlu kılarken, güvenliğinin sağlanmasında görevli kurumlarında çeşitlenmesi ile sonuçlanmıştır.

Bu dönemde dünyada artış gösteren insan kaçakçılığı faaliyetlerinin Türkiye'yi bir geçiş güzergahı olarak kullanmaya başlanması, 1991'deki Irak Savaşı sonrası yaşanan sığınmacı problemleri gibi gelişmeler Türkiye'de sınır güvenliği mekanizmalarının kullanımını ve bu alanda tercih edilen ülke siyasetinde de değişime gidilmesi ile sonuçlanmıştır. Temelde bir bütün olarak bakıldığında, gerek bölgesel gerekse küresel bağlamda Soğuk Savaş sonrasındaki terör ve kaçakçılık gibi geleneksel olmaya güvenlik tehditleri, devletlerin sınır güvenliği anlayışının da değişmesi ile sonuçlanmıştır. Oluşan bu yeni tehditlerinin getirdiği güvenlik açığı ile de bu dönemde yeni sınır güvenliği

paradigmaları devreye sokulmuş, terörle mücadele devletin uygulamalarının da temel odak merkezi haline gelmişti (Yeşiltaş, 2015, s. 36). Bu dönemde Türkiye, AB ile entegrasyon sürecinin bir parçası olarak sınır güvenliğini kademeleri olarak yeniden düzenlemek zorunda kalmıştır.

Türkiye'nin coğrafi koşullarına bakıldığında toplam kara sınır uzunluğunun yaklaşık olarak 2.750 km olduğu ve bunun yaklaşık 1600 km'sini güney sınırını oluşturduğu görülmektedir. PKK sorunun bu derece geniş bir sınıra yayılması, sınırların korunması ve güvenliğinin sağlanmasında da ciddi sorunsalları beraberinde getirmektedir. Günümüzde halen Türkiye'de sınır güvenliği denildiğinde akla ilk gelen sınırlar bu üç ülkenin sınırlarını kapsamaktadır. 2000'li yılların sınır sorunsallarının yanına bir de Suriye'deki savaşlar, rejim değişiklikleri ve Afganistan'daki durum eklenince terör ve kaçakçılık sorunlarının yanına bir de düzensiz göç gibi büyük bir sorun eklenmiştir ki bu sorunsal Soğuk Savaş sonrası dönemdeki güvenlik paradigmalarının da tamamen değiştirilmesi gerekliliğini de beraberinde getirmektedir. İran ve Irak sınırlarının yüksek rakımlara, zorlu araziye ve sık sık zor hava koşullarına sahip olması, sınırların güvenliğini ve denetimini oldukça zorlaştırmaktadır. Suriye sınırı ise nispeten düz ve uzun bir araziye sahip olması nedeniyle, geçmiş dönemlerde sınıra döşenmiş mayınların büyük bir kısmının temizlenmesi gerekmektedir. Sınırdaki engellerin görece yetersiz olması, sınır güvenliğinin sağlanmasındaki en büyük eksiklerdir. Sınırlardaki şartların zorluğu ve alan genişliği de bu bölgelerdeki sınırların korunmasında da güvenlik birimlerinde koordinasyon eksikliğine sebebiyet vermektedir.

Yetki karmaşasına yol açan Türkiye'deki kara sınırı güvenliğinden sorumlu kurumları şöyle sıralayabiliriz:

- Sınır ötesi istihbarat toplama ve operasyon yapmakla görevli Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT),
- Sınır kapılarındaki geçişlerden sorumlu olarak Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM),
- Sınır kapılarındaki eşya ve araç girişlerinden sorumlu olarak Ticaret Bakanlığı,
- Kara sınırlarının güvenliğinden sorumlu olarak Türk Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı olarak görev yapan Hudut Birlikleri,
- Askeri olarak yasak bölgelerde hat koruyucu olarak hizmet veren Jandarma Genel Komutanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü,
- Karasularının olduğu deniz sınırlarında sınır güvenliği Sahil Güvenlik Komutanlığına,
- Sınır kapılarında veterinerlik ve gıda güvenliğinden sorumlu olarak Tarım Bakanlığı,
- Sınırı ihlal eden ve düzensiz bir şekilde Türkiye'ye göç eden kişilerden sorumlu Göç İdaresi Başkanlığı,

• Sınır yönetiminden sorumlu “koordinatör” makam olarak ise İçişleri Bakanlığı’na bağlı bulunan İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Valilikler ve Kaymakamlıklarıdır.

Bu birimlerin dışında farklı büyüklükte ve farkı yetkilere sahip birçok farklı kurumun da sınır güvenliği ile ilişkili veya ilgili olduğu görülmektedir. Görüldüğü üzere, sınır güvenliği bürokraside birçok farklı kurum ve kuruluşun ortak sorumluluğundadır. Bu bakımdan sınır güvenliği hususunda zafiyete yol açan en önemli husus olarak yetki karmaşası gelmektedir. Bürokrasi içerisindeki farklı kuruluşlara verilen sınır güvenliği görevi hiçbir kurumunda asli görevi olmaması, sınır güvenliğinin sağlanması için gerekli koordinasyonun sağlanamaması ile sonuçlanmaktadır. Bu duruma 1991 yılından beri uygulanmakta olan mevzuatın içerisinde sınır güvenliği ile ilgili ihtilaflar eklenince bu kurumlar arasındaki koordinasyon daha da artmakta, hatta hiçbir kurum risk olarak gerekli güvenlik zaafını ortadan kaldırmaya çalışmamaktadır.

Sınır güvenliği konusundaki bu çok başlılık ve koordine eksikliğinin yanında bir diğer zafiyet ise yeterli teçhizat ve eğitilmiş personel bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Özellikle Suriye sınırındaki kritik kapılarda yeterli eğitilmiş personel ve teknik ekipmanın olmaması, düzenli göç ve malların geçişi ile ilgili atılması gereken adımların önüne de set çekmektedir. Suriye sınırı özelinde Türkiye’nin sınırlarını ne kadar güçlü tutmaya çalışırsa çalışsın karşısında muhatap olarak bir devlet olmaması ve çatışmaların halen aktif olarak devam etmesi, tek taraflı olarak da sınır güvenliğini imkansız hale getirmektedir. İç savaş devam ettiği müddetçe de sınır güvenliğinin sağlanması reel anlamda pek mümkün gözükmemektedir. Bunun da ötesinde güvenlik hususunda adım atılmasını zorlaştıran bir başka faktör de insan ve mal kaçakçılığından sağlanan rant ile ilgilidir. Günümüzde bu rantın yarattığı bir ekonomi saadet zinciri modelinin bulunması, hatta bölge halkının bu sektörü bir geçim kaynağı haline getirmesi, her ne kadar son dönemde kurumlar arası koordinasyon sağlansa, hatta siyasi irade eksikliği giderilse bile sınırların güvenliğinin tam olarak sağlanmasını imkansız hale getirmektedir (Taşçı, 2015).

Arap Baharı ile birlikte başlayan süreç ve 2011 yılından itibaren Suriye’de devam eden iç savaş ve bölgesel krizin Türkiye güvenliğine yansımaları giderek artan tehdit ve güvenlik sorunu oluşturmuştur. 2011-2016 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en büyük göç akını ve bombalı intihar saldırıları ile karşı karşıya kalmış ve ardından Türkiye’de bir kez daha sınırların güvenliğinin nasıl sağlanacağı tartışmaları başlamıştır. Bu süreçte sınır güvenliğinin iç güvenlik paradigmasını etkileyip nasıl büyük tehdit ve zararlara yol açtığı büyük ölçüde fark edilmiştir.

Saldırlardan sonra harekete geçen devlet yetkilileri sınırlarda alınan birtakım önlemler olduğunu ve oluşturulan planlarında en kısa zamanda hayata geçirileceğini açıklamıştır. Sınır güvenliği çerçevesinde Türkiye devleti 2015 yılından itibaren “Sınır Fiziki Güvenlik Sistemleri” çalışmalarına başlamış 2023 yılı itibarıyla de bu çalışmalar devam etmektedir. Öncelikle 911 kilometrelik en uzun sınır olan Suriye sınırı güvenlik ve göç tehdidinden dolayı duvar, aydınlatma ve devriye yollarının olduğu sistemler ile

donatılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Suriye sınır hattındaki hudut karakolları güçlendirilmiş, güvenlik güçleri sınırın diğer tarafını sürekli olarak teknolojik ekipmanlarla gözetlemeye başlamıştır. Suriyeli göçünün patlak vermesi ile birlikte zaten gündemde olan “Entegre Sınır Yönetim Sistemi” hızlı bir biçimde hayata geçirilmiş ve kara sınırlarını kapsayan alanda uygulanmaya başlanmıştır (Demir, 2015). Öncelikle Suriye sınırının Hatay, Kilis ve Gaziantep kısmındaki çalışmalar yapılmış ve sınır entegre sistemleri hayata geçirilmiştir. Daha sonra Şanlıurfa, Mardin ve Şırnak kısmında kalan Suriye sınırı da ilgili tedbirler ile donatılmıştır. Suriye sınırında yaklaşık 830 km uzunluğunda duvar inşa edilmiş; yalnızca Asi, Dicle ve Afrin çayı geçişlerine farklı güvenlik tedbirlerinin uygulaması yapılmıştır (Aydın, 2015). Bunlara ek olarak Irak sınırının bir kısmına da modüler duvar inşa edilmiş, coğrafi güçlüklerden dolayı diğer kısımlar farklı güvenlik tedbirleri ile koruma altına alınmıştır. İran sınırına baktığımızda ise hem duvar inşa edilen bölgeler hem de aydınlatma ve farklı sınır güvenlik tedbirleri ile bir korumanın geliştirildiğini söylemek mümkündür. Benzer şekilde devriye yolları, dikenli teller ve kameralar ile sınır entegre sisteminin kurulduğu bir diğer sınırda Türkiye’nin batıdaki kara sınırlarını oluşturan Bulgaristan ve Yunanistan sınırlarıdır. Tüm bu projeler farklı kaynaklardan bütçelenmiştir. Bahse konu projelere harcanan kaynakları temelde milli kaynaklar ve AB fonları olarak sınıflandırmak mümkündür. Özellikle 2011 yılından sonra başlayan Suriye krizi AB’nin sınır politikalarına bakışını da değiştirmiş ve Türkiye’nin sınır güvenliğini AB’nin sınır güvenliği olarak değerlendirmeye başlamıştır.

Türkiye bu süreçte yalnız fiziki anlamda değil aynı zamanda insan kaynağının geliştirilmesi ve sınır güvenliğinde görevli personelin yetiştirilmesi anlamında da önemli gayretler sarf etmiştir. Bu çerçevede AB kaynaklı hudut güvenliği projelerinin eğitim bileşeninin icrası kapsamında; İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından Hudut birliğinde görevli 750 personele Entegre Sınır Yönetimi Risk Analizi Eğitimi ve Göç/Göç Yönetimi, 200 personele Sınır Güvenliği ve İnsan Hakları konularında eğitim verilmiştir. Daha sonraki süreçte bu eğitimlere devam edilmiş ve toplamda yaklaşık 2000 personele eğitim verilmesi planlanmıştır (UNDP, 2022).

Etkin ve güvenli bir sınır için sınır güvenliği ile ilgili yönetim şemasının yeniden oluşturularak koordinasyonun sağlanması ilk atılması gereken adım olmalıdır. Bu sayede, Türkiye’nin sınırlarının korunması hususundaki bürokratik karmaşa giderilerek milli kaynaklar daha etkin ve verimli olarak kullanılacaktır. Bu durumunda sağlanabilmesi için de sivil bir otoriteye bağlı tek bir birimin kurulması elzemdir. 2013 yılından günümüze Türkiye ve AB sınır güvenliği hususunda sıkı bir işbirliği içindedir. AB ile ortak sınırlardan düzensiz göçmen geçişlerinin engellenebilmesi ve göçmen iadesi gibi çeşitli alanlarda projeler hayata geçirilmiştir. Bu ortak çalışmaların sağlanabilmesi adına Türkiye ile AB arasında “Dış Sınırların Korunmasına Yönelik Strateji Belgesi” ilgili kurumlar arasında imzalanmıştır.

Bir ülkenin sınır güvenliği sorunu tek başına çözülebilecek bir sorun olmayıp, güçlü bir ekonomi ile inşa edilmiş diplomasi sarmalına bağlıdır. Özellikle Suriye’de yaşanan iç

savaş ve karışıklık, Türkiye'nin sınır güvenliğini de ciddi oranda etkilemiş, Türkiye'nin aldığı Suriyeli göçü ve bahse konu göçün büyüklüğü Türkiye'nin önemli bir meydan okuması olarak karşısına çıkmıştır (Duruel, 2017, s. 7).

Göç konusu son 50 yıldır tüm dünya olduğu gibi AB gündemini de meşgul eden en önemli konulardan biridir. Bununla birlikte güvenlik alanına taşınmış olan göç olgusu AB tarafından sadece sınır güvenliği gibi dar bir perspektifte incelenmiştir. Buna karşın göç konusu ekonomik, sosyal, siyasal, hukuki ve çevresel birçok değişkeni de içerisinde barındırmaktadır. Bu çerçevede günümüzde sayıları hızla artan göçmenlerin gittikleri ülkelerdeki etnik durumu da etkilediği ve çeşitli sosyal etkiler meydana getirdiği görülmektedir (Bölükbaşı, 2023, s. 50). Esasında göç tamamen homojen bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Temelde göç gelişmiş ekonomilerin, altyapı sistemlerinin, siyasal baskıların sonucunda oluşan bir tepki olarak nitelendirilmektedir (Erçakar & Güvenoğlu, 2020, s. 581). Tarihsel bağlamdan bakıldığında bile farklı ideolojiler ve yönetim biçimleri ile toplumlar farklı devlet sistemleri oluşturarak hayatlarına devam edebilmişlerdir. Bu bakımdan insanlığın en büyük endişelerinden biri de hayatlarını sürdürürken göz önünde bulundurmaları gereken güvenlik ile ilgili adımlar olmuştur. Bu bağlamda tarihteki her ideoloji bir güvenlik yaklaşımı ortaya koymuştur. Günümüzde geline nokta güvenlik yaklaşımları artık toplumsal güvenlik yaklaşımları ile aynı durumu açıklar hale gelmiştir. Toplumsal güvenlik ile ilgili birçok konu veya ardıl ortaya çıkarken, özellikle göç hususu kültürlerin etkileşimiyle kimliği ve kültürü yok etmesi ve dil yapısını değiştirmesi bakımından en önemli konu haline gelmiştir (Y. C. Kaya & Kiprizli, 2019, s. 80). İnsanlık, varoluşundan beri vazgeçilmez ihtiyaçlarından biri ve sert yaşam koşullarını atlatmadaki temel nesne olan güvenlik sayesinde varlığını sürdürebilmiştir (Tunca & Karadağ, 2020, s. 526). Genel olarak terör hususu, yeni nesil tehdit algılamaları açısından en önemli göç konusu olarak karşımıza çıkarken, uyuşturucu ticareti, göç ticareti ve toplu göç dalgaları ulus devletleri etkileyen en temel güvensizlik kaynaklarıdır (Yürük, 2021, s. 166). İkinci Dünya Savaşı sonrası meydana gelen işgücü göçleri sonrası bu temel paradigmaları gündemine alan AB ülkeleri, yakın dönemde yaşlı nüfusun artması ve işgücünün tekrar düşmesi üzerine tekrardan işçi göçünü gündemine almış ve Arap Baharı ile birlikte ortaya çıkan mülteci akınıyla birlikte hararetli bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır.

Avrupa Devletleri, Ortak Avrupa Birliği Göç Politikasını konuşmaktan günümüzde açıkça kaçınmaktadırlar. Avrupa Komisyonu bu gidişatı değiştirmek için planlar oluşturmaya başlamıştır. İlk plana göre "AB'ye üye olmayan ama göç yolları üzerinde bulunan Türkiye, Nijer, Mısır gibi ülkelerde AB temsilciliklerinde veya üye ülke büyükelçiliklerinde iltica taleplerini değerlendirmeye başlamak" önerisi kapsamında iltica talebi kabul edilenler ya da mülteci statüsüne alınanların AB ülkelerine planlı bir şekilde dağıtılması hedeflenmiş ve talebi kabul edilmeyenlerin AB'ye girişine ise izin verilmemesi planlanmıştır. Kaçak göç nedeniyle en çok baskı altında olan AB ülkelerinden birisi İtalya beklendiği gibi planın en büyük destekçilerinden olmuştur (O. Koçak & Gündüz, 2016, s. 71).

25 Nisan 2015'te bir araya gelen Avrupa Devletleri Brüksel'de toplanarak 10 maddelik bir eylem planı hazırlamıştır. Eylem planı, deniz kurtarma misyonunun güçlendirilmesini ve insan kaçakçılarına karşı askeri önlemlerin devreye sokulmasını öngörmektedir. Suriyeli mülteci alımı için yeni bir proje başlatılması, başvurusu reddedilen mültecinin ülkelerine geri gönderilme sürecinin hızlandırılması eylem planının öne çıkan diğer maddeleri arasında yer almaktadır (Steinmeier & Gabriel, 2016).

Son gelişmeler ele alınacak olursa sığınmacılar akın akın Avrupa yollarına düşmüş ve sınırlarda yığılmış bir vaziyetteyken, Avrupa artık daha fazla mülteci almamaya çabalamakta ve birçok üye devlet mülteci karşıtı söylemler geliştirirken sınırlarını yavaş yavaş kapatma yoluna gitmektedir. Almanya ve İsveç mültecilere karşı en sıcak davranan devletler iken, İngiltere ve Fransa mülteci karşıtı söylemlerle gündeme gelmektedir. Bulgaristan Türkiye sınırının tamamına tel örgü çekme kararı alırken Slovenya da benzer bir şekilde Hırvatistan sınırına tel örgü çekmeye başlamıştır. Birçok Avrupa ülkesi artık daha fazla sığınmacı kabul etmeyeceğini açıklayarak sınırlarını kapatma yoluna gitmiş ve tekrardan sınır kontrolleri yapmaya başlamışlardır. AB sığınmacı krizine çözüm aramak yerine bu sorunu güvenleştirecek bu insani krize göz yummayı tercih ettiği ve mültecileri ölüme terk ettiği görülmektedir.

Sonuç

Küreselleşmenin etkisi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından geleneksel güvenlik anlayışının değiştiği görülmektedir. Güvenlik anlayışındaki bu değişimler sınır güvenliği yaklaşımının de dönüşümüne yol açmıştır. 11 Eylül 2001 saldırıları, ABD'nin sınır güvenliği yaklaşımlarını kökten bir dönüşüme uğrattırırken, uluslararası sınır güvenliği yaklaşımlarını da büyük ölçüde etkilemiştir. Soğuk Savaş sonrasındaki Neo-liberal dünya düzeni, sonrasındaki 11 Eylül saldırıları öncesinde geleneksel sınır güvenliği anlayışı yalnızca gümrük ve göç temelinde ele alınırken; bu süreç sonraki dönemde politika yapıcılarının sınırları potansiyel bir teröristlerin giriş noktası olarak görmeleri ile sonuçlanmıştır.

AB ise sınır güvenliği anlayışında değişime gitmiştir. Ortak sınırlar oluşturulması bağlamında Schengen Bölgesi kurulurken, dış sınırların güvenliğinin sağlanmasında ortak tutumlar geliştirilmeye çalışılmışlardır. Hatta bir "Avrupa Kalesi" inşa ettikleri yolunda çokça eleştirilmiştir. Türkiye ise sınır güvenliğinin sağlanmasında çokça eleştirilse de birçok zorlukla karşı karşıya bulunmaktadır. Sınır güvenliğinin sağlanmasından sorumlu bir kurumunun olmaması ve yetki karmaşası sebebiyle yaşanan 'çok başlılık' sıkıntılara yol açarken coğrafi faktörlerin etkisi yadsınamaz. Ayrıca Suriye'de yaşanan iç krizde devam etmesi güvenliğinin sağlanması konusunda zorluklara yol açmaktadır.

Arap Baharı sonrası yaşanan gelişmeler ve tırmanan kriz ile birlikte ülkelerdeki siyasi gerilimin savaşa dönmesiyle yerlerinden göç eden bölge halkı mülteci krizine sebep olmuştur. Mülteci akınının başlattığı tartışmalar gündeme gelmiştir. AB, mülteciler konusunda gözlerini kapatmayı tercih ederken, Türkiye ise 'açık kapı politikasını

uygulamayı tercih etmiştir. Son dönemde artan mülteci akını ise sınır güvenliğinin sorgulanmasına sebep olurken, mültecilerin yanında uyuşturucu, silah vb. ülke güvenliğini tehlikeye sokacak malzemeler getireceği düşüncesi ve çok ciddi güvenlik tehditlerine sebebiyet vereceği inancından dolayı önlemler alınması gerektiği görüşü hakimdir. Bu bakımdan mülteci krizi hususunda uluslararası toplumun daha fazla sorumluluk alacağı, çeşitli koordinasyon birimleri kurularak güvenliğin sağlanması gerekliliği, günümüz modern toplumlarının takınması gereken temel tavır olmalıdır.

Kaynakça

Akkaş, İ., & Laleli, O. (2019). Türkiye'deki kırdan kente göçün sosyal ve ekonomik nedenleri: Erzincan ili Merkez ilçesi örneği. *Muhakeme Dergisi*, 2(1), Article 1. <https://doi.org/10.33817/muhakeme.533176>

Aras, F. Ç., & Kandemir, E. (2023). An evaluation of India's central asian policy in the context of regional interests. *Bilig*, 105, 159-181. <https://doi.org/10.12995/bilig.10507>

Asar, A. (2006). *Türk yabancılar mevzuatında yabancı ve hakları* (3. Baskı). Turhan Kitabevi.

Aydın, H. (2015, Temmuz 23). Suriye Sınırına 2 Milyarlık Proje. *Milliyet*. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/suriye-sinirina-2-milyarlik-proje-2091340>

Başkan, B. (2022). Zorunlu göç, toplumsal cinsiyet ve mülteci kadınlar. B. Başkan & M. E. Kula (Ed.), *Uluslararası Göç ve Mültecilik* (s. 115-134) içinde. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Bölükbaşı, Y. Z. (2023). Milliyetçilik-Göç ilişkisi üzerine teorik bir perspektif. *Eskişehir Osmaniye Üniuersitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 44-65. <https://doi.org/10.17153/oguibf.1189787>

Canpolat, H., & Arıner, H. O. (2012). *Küresel göç ve Avrupa Birliği ile Türkiye'nin göç politikalarının gelişimi*. ORSAM.

Castles, S., & Miller, M. J. (1998). The next waves: the globalisation of international migration. S. Castles & M. J. Miller (Ed.), *The age of migration: International population movements in the modern world* (s. 104-140) içinde. Macmillan Education UK. https://doi.org/10.1007/978-1-349-26846-7_5

Demir, R. (2015, Ağustos 30). "Sınır güvenliğine 203 milyon lira aktarıldı". <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/sinir-guvenligine-203-milyon-lira-aktarildi/15996>

Duruel, M. (2017). Avrupa Birliği göç politikası ve kitlesel göç akınları karşısındaki durumu. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), Article 3.

<https://doi.org/10.25272/j.2149-8539.2017.3.3.01>

Ekici, S., & Tuncel, G. (2016). Göç ve insan. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), Article 1. <https://doi.org/10.20493/bt.71783>

Erçakar, M. E., & Güvenoğlu, H. (2020). TR22 bölgesinde göç olgusu ve ortanca yaşın bölge ekonomisi üzerine etkisi. *EKEV Akademi Dergisi*, 83, Article 83.

European Commission. (2022). Developing a multiannual strategic policy for European Integrated Border Management in accordance with Article 8(4) of Regulation (EU) 2019/1986 (Policy Document COM(2022)/303; s. 33). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0303>

Frontex. (2010). Ethics of border security (Frontex/64/2010; s. 67). Centre for the Study of Global Ethics. https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Research/Ethics_of_Border_Security_Report.pdf

Geddes, A. (2008). Borders, territory, and migration in the European Union. In Schmidtke, O., Ozcurumez, S. (Eds.) *Of states, rights, and social closure*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9780230610484_10

Güneş, A. F. (2014). Türk Silahlı Kuvvetleri'nin görünürlüğü ve demokratik sivil kontrolü. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(26), Article 26.

Karakaya, İ. (2020). Küresel terörizmle mücadele: Yerel, bölgesel ve küresel güçlerin Işid ile mücadele politikaları. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 92-108.

Kaya, A. (2013). Sınır güvenliği paradigmalarındaki değişim ve Türkiye'nin sınır güvenliği yapısının analizi. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 4(2), Article 2.

Kaya, Y. C., & Kiprizli, G. (2019). Does Democratic Peace Theory genuinely envision global peace? A critical approach. *Journal International Studies*, 15, 73-86. <https://doi.org/10.32890/jis2019.15.5>

Koçak, O., & Gündüz, R. D. (2016). Avrupa Birliği göç politikaları ve göçmenlerin sosyal olarak içermelerine etkisi. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 66-91. <https://doi.org/10.17828/yalovasosbil.288377>

Koçak, Y., & Terzi, E. (2012). Türkiye'de göç olgusu, göç edenlerin kentlere olan etkileri ve çözüm önerileri. *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(3), 163-184.

Laitinen, K. (2003). Geopolitics of the Northern dimension: A critical view on security borders. *Geopolitics*, 8(1), 20-44. <https://doi.org/10.1080/714001013>

MFA. (t.y.). Almanya Federal Cumhuriyeti'nin siyasi görünümü. Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı. Geliş tarihi 18 Ağustos 2023, gönderen <https://www.mfa.gov.tr/almanya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>

Nelson, R. O., Conley, H. A., Schaffer, T. C., Bodurian, B., Kraut, J., Cipoletti, T. J., Dukkupati, U., Walker, R. J., & Rajca, A. (2010). *Border security in a time of transformation* (s. 46). CSIS. <https://www.csis.org/analysis/border-security-time-transformation>

Öcal, D. (2021). Ulusal göç mevzuatı bağlamında Suriyelilere yönelik eğitim ve istihdam politikalarına ilişkin bir değerlendirme [Doktora Tezi]. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.

Özcan, E. D. E. (2017). Çağdaş göç teorileri üzerine bir değerlendirme. *İş ve Hayat*, 2(4), Article 4.

Petersen, W. (1958). A general typology of migration. *American Sociological Review*, 23(3), 256. <https://doi.org/10.2307/2089239>

Sinha, V. N. P., & Atallah, M. (1987). *Migration: An interdisciplinary approach*. Seema Publications.

Steinmeier, F.-W., & Gabriel, S. (2016, Ağustos 26). A 10-Point plan to solve Europe's refugee crisis. https://www.huffpost.com/entry/europe-refugee-crisis-plan_b_8042658

Taşçı, İ. (2015, Temmuz 23). 10 soruda: Türkiye'nin sınır güvenliği sağlanabilir mi? BBC News Türkçe. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150723_turkiye_sinir_guvenligi_10_soru

Tekin, F. (2014). *Sınırın sosyolojisi: Ulus, devlet ve sınır insanları*. Açılım Kitap.

Tunca, H. Ö., & Karadağ, A. (2020). Türkiye'deki Suriyeli sığınmacılara yönelik toplumun güvenlik algısı ölçeği: Geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 9(2), 525-554. <https://doi.org/10.28956/gbd.830089>

UNDP. (2022, Temmuz 8). Yeni UNDP Raporu kalkınma kazanımlarındaki küresel gerilemeyi durdurmak için acil dayanışma çağrısında bulundu. <https://www.undp.org/tr/turkiye/press-releases/yeni-undp-raporu-kalkinma-kazanimlarindaki-kuresel-gerilemeyi-durdurmak-icin-acil-dayanisma-cagrisinda-bulundu>

United Nations. (1998). Recommendations on statistics of international migration (Statistical Papers, s. 105) [Economic & Social Affairs]. https://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesM/SeriesM_58rev1e.pdf

Uzman, N. (2016). Türkiye'nin sınır güvenliği açısından Suriyeli sığınmacılar meselesi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5(15), Article 15.

Yeşiltaş, M. (2015). *İç savaşa komşu olmak: Türkiye'nin Suriye sınır güvenliği siyaseti* (s. 40) [Analiz]. SETA. http://file.setav.org/Files/Pdf/20150827110513_sinir-guvenligi.pdf

Yürük, E. (2021). Border security in the fertile crescent: A case study of operation euphrates shield. In D. Kumar (Ed.), *International Relations and Contemporary Security Issues: Pandemic, World Order, Chinese Virus, Outer-Space, EU, Gender, Conflicts and Issue of Water* (ss. 162-182). Sarup Book Publishers.

Zhanadilova, A. (2018). Farklı kuramlar çerçevesinde uluslararası göç sorunu. *Muhakeme Dergisi*, 1(2), 116-122. <https://doi.org/10.33817/muhakeme.475073>

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

Çıkar Beyanı

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.